

8967

ТУРЦИЯ

Под редакцията на
СЕМУХ ВАНЕР

ПУВА

ТУРЦИЯ

В написването на настоящата книга участват:

Дениз АКАГЮЛ

Преподавател във Факултета по икономически и социални науки на университета Лил-І.

Марсел БАЗЕН

Професор по география и устройство на територията в университета Реймс Шампан-Арден.

Фарук БИЛИДЖИ

Хабилитиран преподавател в Националния институт за източни езици и цивилизации.

Хамит БОЗАРСЛАН

Преподавател във Висшето училище за обществени науки.

Жерар ГРОК

Изследовател към Института за изследвания на арабско-мюсюлманския свят при Националния научноизследователски център, хоноруван преподавател в Института по политически науки в

Екс-ан-Прованс.

Ахмет ХАШИМ КЪОСЕ

Доцент в Стопанския департамент на Анкарския университет.

Александър ЖЕВАКОФ

Бивш вицепрезидент на Френското дружество за изучаване на Източното Средиземноморие и на тюркско-иранския свят, бивш президент на Комитета Франция-Турция.

Али КАЗАНДЖЪГИЛ

Генерален секретар на Международния съвет по социални науки.

Урал МАНЧО

Асистент, преподава социални науки в университетските факултети Сен-Луи, Брюксел.

Жан МАРКУ

Професор в Института по политически изследвания в Гренобъл.

Ален МАСКАРУ

Преподавал е във Френския лицей в Анкара, в университета Версай-сен-Кантен и в университета Париж-III-Новата Сорбона.

Елиз МАСИКАР

Изследовател в Националния научноизследователски център, Център по административни, политически и социални проучвания и обучение.

Никола МОНСО

Временно натоварен с преподаване и изследвания по политически науки в Института по политически изследвания в Гренобъл.

Тимур МУХИДИН

Преподавател в Националния институт за източни езици и цивилизации.

Теоман ПАМУКЧУ

Изследовател в Люксембургския университет.

Жан-Франсоа ПЕРУЗ

Преподавател в Тулуз-льо-Мирай, научен стипендиант на Френския институт по анатолийски проучвания (Истанбул).

Сами САДАК

Етномузиколог. Преподава етномузикология в университета в Прованс и в университета в Ница.

Ширин ТЕКЕЛИ

Бивш професор по политическа социология във Факултета по икономически науки на Истанбулския университет.

Артун ЮНСАЛ

Професор по политически науки в университета Галатасарай, Истанбул.

Семих ВАНЕР (1945-2008)

Старши изследовател в Центъра по международни изследвания и обучение / Национална фондация по политически науки, преподавател в Института по политически науки в Париж.

Стефан ЙЕРАСИМОС (1942-2005)

Бивш професор в университета Париж-VIII.

Под редакцията на
СЕМИХ ВАНЕР

ТУРЦИЯ

Превод от френски
АЛЕКСАНДЪР ВЕЗЕНКОВ

РИВА
2008

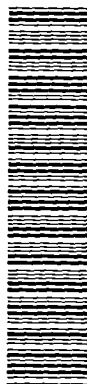
Cet ouvrage, édité dans le cadre du programme de participation à la publication VITOCHA, bénéficie du soutien du Ministère Français des Affaires étrangères et de l'Institut Français à Sofia.

Тази книга, публикувана в рамките на програмата за участие в книгоиздаването „ВИТОША“, се ползва от подкрепата на Министерството на външните работи на Франция и на Френския институт в София.

Ouvrage publié avec le concours du Ministère Français chargé de la culture – Centre national du Livre.

Тази книга се издава с любезното съдействие на Националния център за книгата към Министерството на културата на Франция.

1-0000187233

LA TURQUIE
Sous la direction de Semih Vaner

© Librairie Arthème Fayard et Centre d'études et de recherches internationales, 2005

© Александър Везенков, превод

© Веселин Цаков, художник

Издавателство „Рива“, 2008

ISBN 978-954-320-181-5

Ако в този момент ме запитат с кое живо същество на този свят бих желал да ме свързва приятелство, не бих се поколебал дори за миг, тъй като поставям майстор Мерджан над всичко. [...]

Той изглежда е арменец – той или жена му. Но арменец, или не, турчин, или не, метис от Тунис, или не, майстор Мерджан е типичен представител на турското население на Истанбул. [...]

Има един ням ваксаджия, който винаги стои под едно от стълбищата на моста на Галата. Майстор Мерджан няма нужда от реклама, защото има талант. Той се е родил беден и ще умре беден.

Но тук аз правя реклама на този ням ваксаджия.

Отидете при немия да ви лъсне обувките и се вгледайте добре в инкрустираната му със злато кутия, която майстор Мерджан е направил сам, без да си дава много труд, и ще почувствате, че се възраждате за един нов свят.

Лунната светлина върху Босфора и залезът на слънцето в Чамльджа напомнят също и за смъртта.

Но ваксаджийската кутия на майстор Мерджан е лунната светлина на едно възраждане, което винаги се подновява. [...]

Скъпи мой майстор Мерджан! С почитание целувам ръцете ти.

Ние също сме хора на изкуството. Ние пишем. Но ние никога не сме изпитвали уважение към тези, които тъкат килими, които боядисват шалове, които правят калъпи или оформят стъклени съдове. И какво стана поради тази липса на уважение? Ние посяхме навсякъде неразбирателство.

Ние затворихме нашите порти и нашите сърца, не допуснахме никого до трапезата си. И какво стана след това? Навсякъде посяхме неразбирателство и омраза.

Откъс от: Сайт Фаик Абасъянък,
„Точка върху картата“ (Лейден, изд. А.В.Ситхоф, 1962)

В памет на
СТЕФАН ЙЕРАСИМОС

Благодарности

Настоящата книга не би могла да се появи без стимулиращата обстановка на Центъра по международни изследвания и обучение (към чиято дейност всички участници в тази книга често са се включвали) при Националната фондация за политически науки. Държим да благодарим на неговия директор Кристоф Жафрело, както и на Оливие Бетурне от издателство „Фаяр“, които ни дадоха своето доверие и дори направиха от „Турция“ един от приоритетите на своята нова колекция, несъмнено също така, за да допринесат за разпръскването на някои недоразумения и фантазмагории по отношение на тази страна. Камий Маршо и Елоди Ригал следваха развитието на работата стъпка по стъпка, дори през горещините на месеците юли и август.

Благодарността ни е насочена преди всичко към Пиер-Ив Пешу, който имаше добрината да прочете наново всички текстове. Самим Акгюнкул, Тугрул Артункал, Азиза Бушери, Мари-Кристин Гранжон, Кристиан Льокеси, Андрю Манго, Каролин Постел-Вине, Жюлиет Сарнон, Ален Серванти, Ървин Шик, Левент Юнсалдъ бяха така добри да прочетат някои от текстовете, а ние се възползвахме от адекватните им забележки. Нашите млади приятели Гюл Чъраплъ, Ибрахим Йозтюрк, Озан Йигиткескин съдействаха за изработването на показалците и таблиците. Роберто Гимено е автор на някои от картите.

Всички заслуги принадлежат на авторите, които демонстрираха прецизност, възискателност и чувство за дружеско сътрудничество – за голямо облекчение на съставителя, който на свой ред е отговорен за несъвършенствата. Подразбира се, че всеки автор носи отговорността за съдържанието на своя текст.

Френската тюркология, а наред с всички други и членовете на нашия екип, бяха силно потресени в самото навечерие на публикуването на тази книга от жестоката загуба на един от своите. Стефан Йерасимос, големият „рум“ (така турците наричат гърците от Истанбул, „ромейте на Ориента“), ни напусна изведнъж на 19 юли 2005 г. „Светът е лъжец, смъртта е крадец“ – казват критяните.

За Семих Ванер

In memoriam

Семих Ванер ни напусна на 12 февруари тази година на 62-годишна възраст. Неговата изследователска лаборатория – Центърът по международни изследвания и обучение към Университета по политически науки в Париж, където той постъпва през 1982 г., бе покрусен от една напълно неочаквана смърт. Роден в Турция, Семих се бе наложил като международно признат специалист по проблемите на тази страна, но работеше и върху съседните региони – от Балканите до Кавказ и Иран. От 1985 г. той ръководеше работата на *Списанието за изследване на Източното Средиземноморие и на тюркско-иранския свят* (СЕМОТИ) – едно задължително за специалистите в тази област издание.

Възпитаник на Факултета по политически науки на Университета в Лозана, впоследствие Семих Ванер прави докторат в Сорбоната. Завръща се в Турция, за да преподава политически науки във Факултета по икономически и социални науки на Университета в Бурса, но скоро след това идва отново във Франция като изследовател в Центъра по международни изследвания и обучение.

Неговите собствени проучвания си остават насочени към Турция и по-специално към въпросите на политическата система, национализма, етническата идентичност и отношението към исляма. Но той разглежда Турция и посредством отношенията ѝ с нейните съседи – особено с Гърция, – а също и от сравнителна гледна точка – както личи от колективното издание, което подготви през 1991 г. върху „авторитарната модернизация в Турция и Иран“. Освен от Турция, той се интересуваше и от други държави и общества като Иран, но и от Азербайджан, където напоследък отиде на няколко проучвания.

Увлечен от научните изследвания, Семих заедно с това следеше света и неговите трансформации. Така разпадането на Съветския съюз събуди у него жив научен интерес. Това събитие не само разкриваше нови изследователски терени в избраната от него сфера, но освен това пътят, по който поеха новите страни от Кавказ и Балканите, беше богат на обещания за изследователите – и Семих публикува множество новаторски разработки в *Списанието за изследване на Източното Средиземноморие и на тюркско-иранския свят* (СЕМОТИ). Въпросът за европейската идентичност на Турция бе друг важен проблем, който мобилизираше Семих, този път не само като изследовател, но и като гражданин на света. В неговите очи принадлежността на родната му страна към Стария континент не подлежеше на никакво съмнение и той се постара да докаже това в няколко книги и статии. Убеден в европейската перспектива на Турция, той се бе заел със защитата на тази кауза, без да се отдалечава от научния си подход като интелектуалец.

Взискателен към себе си както и към другите изследователи, Семих беше несравним екипен лидер и човек на каузата. И той реагира ентузиазирано, когато го помолих да сформира екип от специалисти по проблемите на Турция, за да се изготви първият том от тази изключителна поредица, в която се превърнаха „Големите международни изследвания“ на издателство „Фаяр“.

*Кристоф Жафрело,
директор на Центъра по международни изследвания и обучение*

Аналитичен поглед към днешна Турция *Предговор*

Както се вижда от съдържанието на тази книга, тя предлага цялостен преглед върху основните аспекти на политическата история и система, на стопанското, социалното и културното развитие, на духовния живот и ежедневието на съвременна Турция. Авторите ѝ са не просто специалисти – това са хора, които познават Турция „отвътре“ и в същото време имат достатъчна дистанция, за да разглеждат проблемите с нужната критичност: повечето са турци, които работят в западни и по-точно френскоезични университети и изследователски центрове, а има и неколцина французи, работили дълго време в Турция. Книгата е посветена на наскоро починалия Стефан Йерасимос – автор на няколко забележителни изследвания по османска и турска история, както и на една от най-интересните студии в сборника.

Тъй като книгата е обърната към проблемите на съвременна Турция, сериозно внимание е отделено на границата между империята и републиката. Повечето от авторите я виждат не само като радикална промяна, а и като поставяне на ново начало; съответно днешната Република Турция не е просто наследник на Османската империя, а до голяма степен е продукт на събитията от второто и третото десетилетие на XX век.

Преди всичко резултатът от Първата световна война и последвалата война за независимост, водена от кемалистите, буквално очертават границите на страната (Гл. I, Йерасимос). Същевременно кемалистката революция, която започва успоредно с войната за независимост, но се задълбочава след края ѝ, формира политическия модел. Очаквано е поставен акцент върху личността на Мустафа Кемал и върху основополагащата роля, която той играе в оформянето на нова Турция (Гл. II, Жевакоф). Повтарянето на познатите суперлативи за личността и за дейността му е максимално ограничено, като те са подложени на сериозен анализ, поставени са в контекста и на епохата, и на османотурското развитие. Авторите са особено критични към продължаващите и до наше време опити за злоупотреба с името на Кемал Ататюрк от страна на самозвани наследници, които

ТУРЦИЯ

представят идеите му за неподлежаща на дискутиране идеология.

Наред с основополагащата роля на кемалистката революция, много от статиите се връщат и към въпроса за предисторията на политиката на модернизация и европеизация (Гл. III, Марку; Гл. IV, Казанджъгил, и др.). Споменават се, наистина съвсем накратко и тезисно, реформите в Османската империя през XIX век и основно през епохата на Танзимата. Обърнато е внимание и на младотурците, които в официалното говорене в Турция често оставят в сянка, за да изпъкне още по-силно личността и ролята на Мустафа Кемал. Очертават се някои устойчиви традиции, които републиката е възприела от империята (етатизмът, централизмът и др.), но като цяло фокусът остава върху съвременна Турция.

Главите, посветени върху политическата история (Гл. IV, Казанджъгил; Гл. V, Ванер), я подреждат в две големи течения. Първото е свързано с традицията на европеизация и модернизация, която тръгва от танзиматските реформи, минава през младотурците, за да достигне кулминацията си при кемалистите. През следващите десетилетия тази линия се поддържа не само от основаната от Мустафа Кемал Народнорепубликанска партия, но преди всичко от военно-цивилната бюрокрация, която има голямо влияние, практически независещо от изборните резултати. От друга страна застава традицията на либералните кръгове, привърженици на децентрализацията: те се проявяват още през османския период, макар да не успяват реално да поемат властта; на преден план те излизат при управлението на Демократическата партия на Баяр и Мендерес през 50-те години на XX век, след това тя е представлявана политически от Партията на справедливостта и на Партията на верния път на Сюлейман Демирел, до голяма степен от Отечествена партия на Тургут Йозал, а днес от Партията на справедливостта и развитието на Реджеп Тайип Ердоган.

Първата тенденция може да разчита на преобладаващата част от чиновничеството, тя е избор на елита от големите градове, с нея е държавният апарат и армията; втората е по-разнородна, включва провинциалните елити, различни интелектуалци, както и маргинализираните религиозни и консервативни среди, но има по-сериозна електорална подкрепа. Иначе казано, авторитарно провежданата модернизация и европеизация сама е оформила своята опозиция, в която се оказват както критиците на авторитаризма и привържениците на пазарната икономика, така и религиозните кръгове. Тази схема не само придава по-голяма прегледност на накъсаната от революции и преврати история на страната, но и обяснява защо модернизаторското ядро не е задължително защитник на парламентарната демокрация, защо традиционалисти и ислямисти в по-голяма степен разчитат на народния

ПРЕДГОВОР

вот и защо либерализацията върви ръка за ръка с реабилитирането на ислямската традиция.

Обърнато е внимание и на един друг, по-малко познат, но много важен обрат в най-новата турска история – този, който започва през 80-те години (Гл. III, Марку; Гл. IV, Казанджъгил и др.). Десетилетието е белязано от серия мерки за отваряне на Турция към световната икономика. Военният преврат от 1980 г. внася ред сериозни политически ограничения, но вече при управлението на Тургут Йозал започва и либерализация на неотдавна въведения от военните ред. Молбата за членство в Европейския съюз от края на 80-те години бележи ясно надделяването на тази тенденция. Става дума не само за политическата ориентация към Европа и Запада, което е един отдавнашен стремеж, а и за готовността да се отговори на критериите на обединена Европа първо в икономическата, а после и в политическата сфера. Днешното управление на смятаната за „ислямистка“ Партия на справедливостта и развитието (АКП) е продължение на същата линия.

Но този обрат не се изразява само в нова политика на централната власт. Пак от 80-те години датира и бумът на неправителствения сектор и раздвижването на гражданското общество (Гл. VI, Грок), както и един нов подем на феминисткото движение (Гл. VIII, Текели). Обликът на страната от края на XX век далеч не е само плод на линията, предначертана от Мустафа Кемал. По стечение на обстоятелствата книгата завършва с един друг повратен момент – започването на преговори за присъединяване на Турция към Европейския съюз.

В книгата няма самостоятелна глава, посветена на армията, макар че тя се появява в повечето статии, посветени на политическата история (Гл. III, V и др.). Именно проблемът за армията е една от темите, по които авторите заемат и политическа позиция, обявявайки се срещу намесите на военните в политиката, скрити зад клишетата за армията като „пазител на делото на Ататюрк“ и като „гарант за светския характер на Турция“, подкрепяйки опитите за поставянето ѝ под граждански контрол, в съгласие с нормите на западната демокрация.

Широкото представяне на въпроса за исляма в днешна Турция и неговото третиране е друго основно достойнство на предлаганата книга. Съответните статии далеч не се задоволяват с повтарянето на клишето за Турция като „първата и единствената светска страна в мюсюлманския свят“. Напротив, този ѝ статут е детайлно анализиран и проблематизиран. Показана е ясната разлика между светско общество, от една страна, и режим, при който религиозното е потискано и преследвано, от друга. В тази връзка съответно се диференцира между секуларизма като светски характер на обществото, и лаицизма като идеология, бореща се за налагане на светския модел (Гл. X, Ванер), макар че чисто терминологично това разделение невинаги се следва.

ТУРЦИЯ

От друга страна, ясно се показва, че за разлика с арабския свят, в османотурската традиция държавата е по-важна от исляма (Гл. IV, Казанджъгил). Това личи още в ранната история на империята, когато светската власт стои над религията и я контролира. Вече с епохата на реформи ще се стигне до инструментализирането на исляма за политически цели – нещо, което прави и самият Мустафа Кемал по време на войната за независимост, а по-късно и военно-цивилната бюрокрация, независимо от постулата за светския характер на републиката.

Това ни препраща и към характерния за Турция проблем за „етатизма“ – и като част от кемалистката идеология, и като продължение на традицията на силна държава от османския период. Съответно централизъмът характеризира модела на модернизация, както в късната Османска империя, така и при кемалистката република. Що се отнася до републиката, неслучайно много от авторите препращат към френската история и яacobинския модел на централизирана и централизираща република. Добре е показано как много от проблемите на Турция през последните няколко десетилетия са всъщност плод и реакция на нетърпящата различия официална идеология и политическа практика (Гл. VII, Бозарслан).

Важно предимство на сборника е, че представя вътрешното разнообразие на Турция – брутално хомогенизирана, тя далеч не е хомогенна и ненапразно се говори за „анадолската мозайка“ (Гл. I, Йерасимос; Гл. XIII, Базен). Специално внимание е отделено на малцинствата, като самостоятелно е третиран не само известният, но в дълги периоди премълчаван в самата Турция кюрдски въпрос (Гл. XII, Перуз), но и по-малко познатият проблем за алевитите (Гл. XI, Масикар). Успоредно с етническото многообразие внимание е отделено и за големите регионалните различия (Гл. XIII, Базен): между развития Запад и особено Северозапад и изостаналия Изток и Югоизток; между големите градове и особено Истанбул и дълбоката провинция; между отвореното към външния свят крайбрежие, с неговата стопанска динамика, и вътрешността. Регионалните и етнически различия се преплитат, като изостаналият Югоизток е едновременно и зоната, населена с кюрди. В тази картина обаче има и динамика, свързана не толкова с усилията на централната власт за ускорено икономическо развитие на този проблемен район, колкото с интензивното разселване на кюрди из цялата страна и в големите ѝ градове, а и в Западна Европа.

При представянето на специфичния облик на Турция не са избегнати и някои клишета. По различни поводи неколцина от авторите настояват, че Турция „не е Ориент“, че не е като останалите мюсюлмански страни. Тази „уникалност“ на Турция се обяснява до голяма степен с кемалистката революция, но и изобщо с развитието на Османската империя, различно от това на арабския свят. В тази връзка

ПРЕДГОВОР

се появяват и някои познати и използвани и у нас клишета за „уникалното място“ на страната „между Изтока и Запада“, на „кръстопътя“ между различни влияния. Забелязва се на моменти и стандартното окайване на културните традиции, „разрушени“ от модернизацията, европеизацията и американизацията.

Само в отделни случаи авторите напускат спокойния тон – гневно написани са някои от коментарите относно ПКК и подкрепата, която тя получава от някои съседни страни; едностранчиво звучат и думите относно „арменската окупация на една пета от територията на Азербайджан“ – все пак става дума за населения с арменци Нагорни Карабах (Гл. XVI, Ванер); отделен въпрос е, че българският читател познава главно арменската гледна точка, а не е безинтересно да се чуе мнението и на другата страна в спора. Емоционално са написани и някои от коментарите на иначе информативните текстове за присъединяването към Европейския съюз – както в икономически (Гл. XIV, Акагюл), така и в политически план (Гл. XVII, Акагюл, Ванер). Раздразнението тук е разбираемо – първият договор за асоцииране на Турция към Европейския пазар датира от 1963 г., а официалната ѝ молба за пълноправно членство в Евросъюза в днешната форма – от 1987 г. Фактът, че вече толкова години Турция все остава назад в списъка на страните кандидати, е довел до фрустрация, а усещането за пропуснатите ползи от неосъществяването на присъединяване явно е болезнено.

Изобщо авторите като че ли проявяват повече критичност, когато става дума за вътрешните проблеми на Турция (кюрдският въпрос, алевитите, гражданските права, правата на жените, намесата на армията в политиката), а когато заговорят за отношенията с външния свят, някои от тях като че ли се плъзгат към това да защитават турската гледна точка, особено срещу съществуващите на Запад стереотипи.

Говорейки за европейската перспектива на Турция, проличават (и в много случаи авторите изрично ги подчертават) някои големи различия с останалите европейски страни, включително с „новите“ членки от Източна Европа. Вярно е, че в сравнителна перспектива политическата модернизация на Турция се развива относително бързо, особено в рамките на кемалистките реформи. Жените получават изборителни права (за местни избори от 1930 г., за парламентарни – от 1934 г.) преди много европейски държави, сравнително рано се създава и Конституционен съд (1961). По времето на франкизма в Испания например, Турция се радва на една макар и несъвършена политическа демокрация. От друга страна обаче, не може да не се отбележи присъствието на армията в политиката, което минава за нещо едва ли не нормално, а също и положението при кюрдите, чиито права драстично се ограничават, достигайки до своеобразна гражданска война. По същия начин турската икономика разполага

ТУРЦИЯ

с мощни индустриални компании, но има и безспорно изоставане по основни икономически и социални показатели – достатъчно е да споменем все още високия дял на заетите в земеделие (Гл. XIV, Акагюл), огромния сив сектор и големия дял работещи деца (Гл. XIV, Памукчу, Кьосе). Показатели, които не могат да се пренебрегнат, са значително по-високата, отколкото в развитите страни, детска смъртност, все още има и известен процент неграмотни.

Отделено е внимание и на проблема за турската емиграцията и за живота на емигрантските общности (Гл. XVIII, Манчо). Парадоксалното е, че турските гастарбайтери в Европа започват да се трансформират в трайно уседнала общност от момента, в който европейските страни решават да ограничат трудовите миграции; очевидно става дума за реакция на тази мярка. Емиграцията играе голяма роля в живота на самата Турция, като за дълъг период от време спечелените и пращани обратно към родината пари са важно перо в приходите на страната, много по-съществено от всякакви помощи по линия на европейските правителства. По политически причини емиграцията заема много важно място в живота и на двете големи „малцинства“ – кюрдите и алевитите. Най-интересното е, че докато, от една страна, турската емиграция се запазва като ясно обособена общност, то от друга, в нея избухват всички политически, идейни, религиозни и етнически разделения, които невинаги могат свободно да се проявяват в самата Турция.

В последната си част от книгата дава и един преглед върху съвременната турска култура. Без да бъде изчерпателна (има две глави върху литературата, но нищо за изобразителното изкуство и архитектурата, да речем) и без да бъде най-силната част от книгата, тя допринася за уплътняването на някои от основните теми, разглеждани в предните части. Тук отново виждаме въпроса за европеизацията, но и за последвалото преоткриване на османските традиции, за културното многообразие, включително по етнически и религиозен признак, което присъства както в музиката (Гл. XXI, Садак), така и в кухнята (Гл. XXIII, Юнсал), за различните измерения на „националното“, които са намерили своето отражение и в киното (Гл. XXII, Монсо).

Арменският въпрос неизбежно се споменава на много места, включително заради подчертания интерес на западното обществено мнение, но това се прави накратко и без да се третира самостоятелно, доколкото не принадлежи на републиканския период. Всъщност официалната турска позиция винаги набляга на това, че събитията от 1915 г. са част от историята на Османската империя, а не на днешната Република Турция. Дебатът за него обаче е болезнена тема именно за днешна Турция и редица представители на турската интелигенция проявяват завидна последователност в стремежа си да поставят на дневен ред проблема за неудобните истини.

ПРЕДГОВОР

Наистина отделните студии не са еднакви по стил и качество. Това се дължи и на желанието да се засегнат всички набелязани сфери, като няколко теми са поети от съставителя Семих Ванер. Друг сериозен проблем е, че макар повечето глави да предлагат кратък и систематичен обзор по съответната тема, в някои случаи с витиевати фрази се представят сравнително базисни сведения и идеи, дори баналности, без обаче да се задълбочат и илюстрират с достатъчно примери. Не всички студии дават препратки към други изследвания, което донякъде се компенсира от приложената в края на книгата тематична библиография.

Що се отнася до терминологията, то по принцип наименованията, които са придобили гражданственост, на български са предадени на кирилица, а тези, които не са, а и няма вероятност да бъдат възприети, са оставени според изписването им на турски. Имена на някои партии и организации, които вече са добили гражданственост на български, са запазени по вече установения начин.

Необходими са две уточнения, които засягат целия текст – става дума за двойките термини Анатолия/Анадол и турци/тюрки. На български, за разлика от френски (и ред други езици, включително и турски), са добили гражданственост две названия на региона: Анатолия (от гръцки) и Анадола (същото, но през турски). Тук е предпочетено турското наименование не просто защото става дума за днешна Турция. По-важното е, както показва статията на С. Йерасимос, че географските граници на Анадола са определени от днешните граници на Република Турция и именно в този смисъл названието е използвано в книгата. При това положение връщането към оригиналния гръцки вариант на името би било всъщност подвеждащо.

Вторият проблем е свързан с това, че на турски една и съща дума означава „турци“ и „тюрки“ (съответно „турски“ и „тюркски“), а така е и на повечето западни езици. Едно такова разграничение обаче има своите основания и преводът се придържа към него. Така например ние приемаме, че езиците в Централна Азия са „тюркски“, а не „турски“, че са „сродни“ на турския, а не са „същият език“ като него. Там, където има разминаване по този въпрос, то е изрично отбелязано, като за основа, разбира се, е даден преводът на авторовия текст.

Дребни и очевидни технически грешки от оригиналното издание са изправени, без това да се указва изрично, а бележки са сложени само там, където точният смисъл не можа да бъде възстановен. Допълнителни уточнения са направени и в случаи, където текстът нямаше да е достатъчно ясен за българския читател. В случаи на необходимост и доколкото бе възможно, бяха направени справки с оригиналните турски източници.

Александър Везенков

Въведение

Турция ни напомня едновременно за несравнимия мегаполис Константинопол-Истанбул, който Жан Кокто сравнява със „старческа ръка, покрита с пръстени, протегната към Европа“, за „Отвличане от сарая“ на Моцарт, за „Баязид“ на Расин, за „Азияде“ на Пиер Лоти, за стихотворенията и писмата на Назъм Хикмет, писани по време на дългото му задържане в затвора на Бурса, за романите на Яшар Кемал и за филмите на Йълмаз Гюней, за въртящите се дервиши, за скалните църкви на Кападокия и за плажовете на Анталия, за белязаният от расизъм „Среднощен експрес“, за малките семейни ресторанчета в Мюнхен, Лион или Брюксел, които предлагат „турска пица“, за успехите на спортистите в борбата, щангите и футбола. Напоследък към това се прибавиха и географските постановки на Валери Жискар д'Естен, който зле прикриваше един традиционен предрассъдък, чийто обхват бе разкрит от френския дебат по въпроса за приемането на Турция в Европейския съюз. Авторите на настоящата книга засягат всички тези теми, но очевидно отиват и по-далеч.

Изправени пред всички тези клишета, можем да се запитаме дали Турция не представлява изключение в мюсюлманския свят. Ако в него представителната демокрация е рядкост, за да не кажем, че в действителност отсъства, то Турция представлява един особен случай, който рядко получава признание по достойнство. Наистина, в сравнение със западния свят, това понятие навлиза късно в политическия език на страната, и съответно, в реалния ѝ живот. Но други, близки на него принципи, а именно свободата, републиканизмът, лаицизмът, секуларизмът, прогресът и цивилизацията, представляват крайъгълните камъни на мисълта и действието на няколко поколения политици, военни и интелектуалци. Тук ще се опитаем да разберем, с помощта на тези различни понятия, турските форми на модерността и модернизацията, основна грижа и цел на елитите на тази страна – от времето на Танзимата, на младотурците и преди всичко на Мустафа Кемал, а също и днес, в едно общество, изправено пред дълбока социална и културна промяна, пред надигането на различни социални, политически, етнически и религиозни сили.

Също и в икономически план, поради провежданите от 30-те години усилия за индустриализация първо на основата на етатизъм от съветски тип, впоследствие на смесена икономика и накрая на либерализъм, Турция се различава от много страни в региона, които се опират на доходите от петрол. Към всичко това се добавя стратеги-

ТУРЦИЯ

ческата позиция на регионалната и дори на международната арена, с постоянната грижа да следи развитието на Балканите, в Източното Средиземноморие, в Близкия Изток и особено след падането на Берлинската стена – в Южен Кавказ и в Централна Азия. Нейната кандидатура за Европейския съюз е едно предизвикателство към „европейската идентичност“ и изглежда, че ѝ поставя, повече от всяка друга кандидатура, трудния въпрос за нейните „граници“. Нейната емиграция, солидно свързана поради практикуването на турски език, заема все повече позиции, главно в Западна Европа.

От империята до републиката¹

Страна на кръстопът, нито напълно тук, нито напълно там, никъде и навсякъде едновременно, съвременна Турция е белязана от едно тежко за поемане наследство, което съчетава силна държавна традиция и остатъците от една мултиетническа и мултирелигиозна империя, свита като шагренова кожа. Тази страна се опира, от идването на власт на своя създател, Мустафа Кемал – военен, който се оказва истински държавник, – на модела на националната държава по европейски образец. Една авторитарна модернизация, родена от комплексните отношения със Запада, е водена с ускорено темпо от 20-те – 30-те години на ХХ век насетне.

Турция от 1923 г. (чиито основополагащ акт, който и до днес заема централно място в нейната памет, е договорот от Лозана) представлява микрокосмос на изчезналата империя, която избягва унижението на Севър (1920), но запазва спомена за „изгубените родни места“ и живее в натрапчивия страх да не претърпи откъсването на нови територии. Загубата на балканските провинции, които са разсадник на голяма част от ръководната класа, предизвиква дълбока травма в обществото и особено сред произхождащите от там елити, които заедно с тези от Анадола създават ядрото на Османската империя. Масовото придвижване на турските бежанци към Мала Азия, особено по време на Балканските войни, бързо пробужда сред османските ръководители и интелигенция, които стъпка по стъпка оставят своите паносмански и панислямистки планове, едно турско национално чувство, чието последно убежище е Анадолът. Прину-

¹ Настоящата книга би трябвало да бъде четена като продължение на съставената от Робер Мантран „История на Османската империя“ (български превод на Галина Меламед, издателство Рива, 1999), и особено на следните глави: Жил Венщейн, „Империята в своето величие (XVI в.)“, с. 171–240; Робер Мантран, „Османската империя през XVII в.: стабилизация или упадък“, с. 241–278; Пол Дюмон, „Периодът на реформите (Танзимат) (1839–1876)“, с. 472–535; Франсоа Жоржон, „Последно усилие (1878–1908)“, с. 536–590; Пол Дюмон и Франсоа Жоржон, „Смъртта на една империя (1908–1923)“, с. 591–662.

ВЪВЕДЕНИЕ

дителните практики на монополната партия и локализирания, но бурен отпор, който предизвикват след това радикализмът и насилията на 60-те и 70-те години, и най-сетне различните форми на протести и мобилизация след преврата от 1980 г. (повече в средите на феминистки и еколози например, отколкото сред синдикалистите, което е знак за един отдавнашен блокаж) не могат да бъдат разбрани без този исторически фон.

Всъщност не може да се пренебрегва силната историчност на колективната памет (което не изключва известна амнезия), свързана със събития, които препращат както до границите на Китай, така и до Виена, Будапеща и дори Тулон. Официалната турска историография, строга и студена, не може тук да маскира една друга, паралелна интерпретация, която често носи знака на наивността на ентузиазирания и некомпетентен новопокръстен, който се опитва да си уреди сметките с държавата. От поредицата изтласквани от паметта места, свързани с целия мъчителен период на падането на империята, изпъква едно събитие. Повече от ужасяващата битка при Дарданелите през 1915 г., където младият елит е обезглавен от чуждите армии, повече от военните кампании в Триполи, Йемен или Македония, повече от десетките, дори стотици хиляди войници, загинали от студ и глад на Източния фронт по време на предприетото от Енвер паша завладяване на Туркестан, на повърхността изплува един друг, недостатъчно познат епизод. Това става под натиска на европейското обществено мнение и особено на френското, подбудено от диаспората, произхождаща от едно изтръгнато от империята население, което в миналото е наричано „лоялната общност“ (*millet-i sadika*).

Става дума за неописуемата драма от 1915–1917 г., която засяга арменското население и която преследва Турция като призрак, въпреки изчезването приблизително по същото време на самата империя, на която тя остава безспорно един от най-главните, но не единственият наследник. Работата по осмислянето на паметта около тази арменска драма има своите измерения в сферата на етиката, на исторически факти и на съвременна политика. Страните в спора, засегнати или заинтересувани, си препращат документи, кога истински, кога фалшифицирани, които гравитират около термина „геноцид“, обсебващ и натрапчив, силно политизиран през последното десетилетие, с приближаването на перспективата за интегриране в Европейския съюз. Смятан за обиден и опасен от едни, той отговаря на реалността за тези, които носят неговите рани, а и за онези, които си служат с него като алиби за бъдещата си политическа битка. Всичко това съвсем не освобождава от отговорност Комитета за единение и прогрес, напълно объркан поради погрешното обвързване в Първата световна война, довело до ускоряването на разпада на империята, готов на „всичко“,

ТУРЦИЯ

за да спаси това, което смята за съществено, и който не е могъл и може би не е искал да види разрушителните последици от едно депортиране на населението. Ние ще се присъединим за момента, докато този болезнен епизод не бъде осветен изцяло, към преценката на покойния Робер Мантран, един от най-добрите френски историци османисти на ХХ век: „Колкото до арменския въпрос, ако за „разрешаването“ му са обвинени османците, причините за него не трябва да се търсят само в турската страна.“²

Когато говорим за преминаването от империята към републиканския период, не е възможно да не се върнем също така към историческата и емблематичната фигура на Мустафа Кемал, която е белязала дълбоко съвременната история – както на държавата, така и на обществото – и чиято смърт днес би било още преждевременно да обявяваме, както и да отхвърляме набързо и наедно наследството му. Могат да се кажат много неща за създателя на републиката. Трябва да отчетем това, което е надминато и което мнозина (лаицисти, националисти, етатисти, носталгичните за „силния човек“ и т.н.), които отстояват идеите и делото на „вечния ръководител“, не разбират, но също и това, което устоява, засяга и издига предизвикателства пред модерността. Повече от самия човек от значение е дейността му, както и системата от 1923 до 1950 г., чиито основи той полага, и която би следвало, за да избегнем опростителството и изпадането в крайности, да възприемаме в нейната цялост и в съответния ѝ контекст, без да забравяме войната за национално освобождение (1918–1923), която той организира и която поставя основите на неговата легитимност.

Една стара, силна и добре установена държавностна традиция не позволява в нашия случай да мислим за феномена на държавата под знака на „присаждане“, срещан толкова често на други места, особено в това, което е възприето да наричаме „Трети свят“, на който Турция не принадлежи както по исторически, така и по политически и икономически причини. „Носещият скелет“ на държавата, т.е. армията, извън факта, че предлага първостепенен обект за социологически анализ на военната социология, все така представлява една „опекунска власт“, без чието съгласие не е възможно никакво радикално преустройство на държавата и на обществото в сферата на управлението на етническите и религиозните въпроси. Тя е считана за „весталка на родината майка и на култа към родината“. В същото време армията е също така и една от политическите сили, способни да променят относителната позиция на различните социални групи в разпределението на националния доход. Тя трудно може да бъде определена като неутрален, аполитичен, стоящ над обществото арбитър.

² Робер Мантран, *История на Османската империя...*, 1999, с. 20

ВЪВЕДЕНИЕ

Турция и „демократичното изключение“

В различните интерпретации недостатъците на демокрацията в Турция рядко са свеждани до действителните си граници, и това впрочем в по-малка степен в Съединените щати, отколкото в Европа. За това има множество причини, които, от една страна, се дължат на преживяваните поради намесата на военните сривове на представителната демокрация, която все пак се е наложила от повече от половин век, а от друга, парадоксално, на негативните стереотипи и отхвърлянето на Турция от страна на част от европейците. В действителност турската държава и общество постепенно са станали по-демократични, понякога без да го съзнават, въпреки всичките си недостатъци.

Дали демокрацията е привилегия и монопол само на западните общества, независимо дали те се осланят на принадлежността си към една религия, или на секуларизма? Разбрана тук като „форма на управление и състояние на обществото“³, развиваща се около тези познати на всички основополагащи елементи, като оспорването на установеното управление и преценката на избирателите, редовно провежданите избори с всеобщо избирателно право, както и свободата на изразяване и сдружаване, разбрана най-вече „като непреднамерен резултат от съотношението на неясни сили, отколкото като идеализирано въплъщение на мисълта на философите“⁴, демокрацията винаги е относителна, както ни го напомни Жак Дерида в неотдавнашните си „Хулигани“.⁵ Тя изисква преди всичко бдителност, включително в Европа, понеже никога не е дадена веднъж завинаги, а в социологически план и определен брой условия: развитие на гражданско общество, социален и политически плурализъм, културен и морален плурализъм, индивидуални права. Най-сетне тя предполага неутралност на държавата в обществените дела, толерантност, приемане на плурализма от страна на държавата и на обществото.

Дали понятието гражданско общество е достатъчно релевантно, за да обясни напредъка на демокрацията в Турция през последните години? Общоприето е, че установяването на конституционните и демократични режими зависи от съществуването и развитието на гражданско общество. Ш.Е.Айзенщат дори подчертава, че освен съществуването на гражданско общество, от основно значение е никоя група, категория или институция в обществото да не може да монополизира лостовете на властта и ресурсите и съответно да не може по този на-

³ Jean Leca, „La démocratie a l'épreuve des pluralismes“, *Revue française de science politique*, vol. 46, avril 1996, p. 132.

⁴ Ghassan Salamé (dir.) *Démocraties sans démocrates. Politiques d'ouverture dans le monde arabe et islamique*, Paris, Fayard, 1994, p. 132.

⁵ Jacques Derrida, *Voyous*. Paris, Galilée, 2003.

ТУРЦИЯ

чин да изключи възможността други групи евентуално да се издигнат на власт.⁶ Той също така напомня, че освен задължителната автономност на социалните актьори по отношение на държавата, между тях трябва да се изградят институционални и идеологически връзки, т.е. конституционен скелет на политическото представителство, основни юридически институции и адекватни средства и начини на комуникация, за да се постигне свободното функциониране на политическата информация, без да могат да бъдат заобикаляни от корпоративистки договорености между няколко сектора на обществото.

Въпросът за гражданското общество и този за демократичното функциониране са естествено свързани с въпроса за плурализма. В тази връзка можем да привлечем вниманието върху разграничението, направено от Бенджамин Брод и Бърнард Люис⁷, между „смесени“ и „плуралистични“ (наистина, когато говорят преди всичко за общностите), като първият термин характеризира мюсюлманските общества. От гледна точка на това разграничение първите питання са следните: всички мюсюлмански общества ли са „смесени“, или в краен случай „многообразни“ (но не „плуралистични“), както изглежда, че твърдят тези автори, или има изключения. Запазвайки това определение за мюсюлманските общества без изключение и само за тях, не рискуваме ли да изпаднем в недостатъците на културализма, дори да дадем право на авторите, които запазват определението „недемократичен“ единствено за мюсюлманските общества, или говорят за предразположението на тези общества към авторитаризъм? В противен случай, кои са историческите, социалните или политическите особености на тези общества или на тяхното историческо развитие, които са ги направили „смесени“, но не „плуралистични“. Като признаваме аналитичната адекватност на едно такова разграничение, не би ли било по-подходящо да бъдем по-прецизни, когато говорим за плурализъм? Ще се постарам в тази насока в рамките на това произведение.

Във всеки случай се долавя известен кипеж в тази сфера: асоциации, фондации, синдикати, еколози, феминист(к)и, университетски преподаватели. За този кипеж благоприятстват честите случаи на корупция, на диспропорции на приходите, поддържането на един трибализъм, за да не кажем на ретрибализация в някои случаи, легитимацията на политиката чрез позоваването на религията като реакция на социалните и идентичностни блокажи, преживявани от значителна част от населението, особено от младежта. Може ли да се види в това

⁶ Shmuel E. Eisenstadt (dir.), *Democracy and Modernity*. Leyde/New York, E.J.Brill, 1992, p. IX.

⁷ Вж. издаденото от тях произведение: *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*. New York, Holmes and Meyer, 1982.

ВЪВЕДЕНИЕ

една нова „технология на управлението“, развиваща се успоредно с ускоряването на интеграцията в Европейския съюз, която се осъществява при голяма съпротива от различни посоки?

Във всеки случай това, че турските демократични аспирации преминават през правото, не е нещо ново. От края на XIX век конституционализмът често е белязан от известен фетишизъм, при който най-често сред държавния елит наблюдаваме постоянна грижа да се запазят отношенията между недоверчивата към собствените си граждани държава, от една страна, и все по-малко покорното общество, от друга.

Отношението на турския ислям с модерността

Досега анализите на демокрацията са се насочвали към западния свят. Основната причина несъмнено е особеното историческо развитие на западните страни, но също и това, че демократичната система е рядкост в ислямския свят. Само неколцина автори са се запитвали за причинно-следствената връзка, която би могла да съществува между ислям и капитализъм⁸, ислям и секуларизъм⁹, или още ислям и демокрация, понякога предполагайки също така наличието на една предразположеност на ислямските общества към авторитаризъм, която остава да бъде доказана или деконструирана.

Всъщност ислямът, и всъщност една форма на ислямизма, често бива определян като обемащ и сливащ духовното и земното, религиозното и политическото, църквата и държавата (симбиозата *din wa dawla*). Вярно е, че почти всички конституции на ислямски държави в предговорите си се позовават на исляма като държавна религия, от една страна, и че, от друга, традиционния мюсюлмански дискурс отстояван от ислямистите, поддържа, дори засилва симбиозата *din wa dawla*. Следователно в очите на повечето хора изглежда самоподразбиращо се да смятат, че ислямът, повече от другите монотеистични религии, поради самата си същност забранява автономизацията на публичната сфера и формирането на публично пространство извън религията. Ислямът излиза по някакъв начин из основи чужд на секуларизацията, на частния живот, на индивидуализма и следователно на свободната мисъл, на критичния дух, накратко – на политическата, икономическата и социална модерност, както и на демократичното изразяване. С основание обаче можем да се запитаме дали този отказ да се разделя религиозното от политическото, и по-общо – духовното

⁸ Разбира се, тук ние мислим на първо място за произведението на Maxime Rodinson, *Islam et Capitalisme*, Paris, Seuil, 1965, което показва некоректността на една такава причинно-следствена връзка.

⁹ Olivier Carré, *L'Islam laïque ou le retour à la Grande Tradition*. Paris, Armand Colin, 1993.

ТУРЦИЯ

от земното, не се дължи повече на политически причини (вземането на властта и задържането ѝ) отколкото на предполагаемата органическа връзка между политическото и религиозното в исляма.

Въпросът за демокрацията не може напълно да се отдели от този за секуларизма, разглеждан в своето истинско историческо и обществено осъществяване. Трите измерения, а именно разделението на църквата и държавата, отделянето на светската от духовната власт, секуларизмът и секуларизацията, също така препращат към проблеми от различен характер. Разделението на църквата и държавата, ако има смисъл във Франция, не означава нищо в Турция; същото е с разделението на светската и духовната власт, тъй като с премахването на халифата такава власт вече не съществува в Турция (нищо в останалата сунитски свят). Най-сетне, секуларизацията (на институциите, на обществата) може да се приспособи към ситуация, при която няма непременно стриктно разделение на църквата и държавата.

Историята на Франция показва до каква степен секуларизмът – термин, който е свързан преди всичко с историческия опит на тази страна, е преминал по път, осеян с клопки. Трябва да се запитаме по какви социологически, културни и интелектуални причини движението за еманципация, което довежда до постигане на свободите, е започнато и проведено на Запад поне от XVII век насетне. Без да затваряме исляма в някаква ограничителна специфичност, един сравнителен подход би имал предимството да подчертае историческите и обществените условия, в които се намира мюсюлманският свят, докато поне отчасти изостава в своето секуларизиране – да помислим за различните случаи на Османската империя и Турция, на балканския ислям, на индонезийския свят и на централноазиатските общества, които прецизират картата на мюсюлманския свят и подчертават, ако изобщо е необходимо, неговото многообразие. Също така, очевидно съществува разминаване между положението във Франция и в Турция: в единия от случаите може да отбележим деконфесионализацията (без това да може да изключи реконфесионализацията) и отдръпването на държавата по отношение на религиозната сфера; в другия случай става дума за един все още много жизнен и далеч още незавършен дебат.

Най-сетне можем да констатираме какви парадоксално конфликтни отношения могат да поддържат помежду си двете динамики – демокрацията и лаицизмът (а не секуларизмът или светският модел), като лаицизмът може да приеме една антидемократична роля. Секуларизмът е една фактическа ситуация, едно историческо и обществено състояние, евентуално договор между държавата и гражданското общество. За сметка на това ние придаваме на думата „лаицизъм“ освен принципа, който изразява (защото можем да приемем, че не би могло да има секуларизъм без известен лаицизъм), и едно измерение на ак-

ВЪВЕДЕНИЕ

тивизъм и волунтаризъм, което често достига до нивото на догма и го превръща в борба. Това разграничаване цели да привлече вниманието върху едно поведение, едно отношение, една ориентация, дори една идеологическа характеристика на турския модел.¹⁰ Една форма на секуларизъм се е развила в Турция благодарение на благоприятната почва, която предлага модернизацията на обществото, но авторитарната държава същото така се е постарала да наложи този секуларизъм на хората и лаицизмът продължава да характеризира и днес поведението на една голяма част от гражданския и военния елит спрямо политическия ислям, но също така и спрямо религията изобщо, която казаният елит е склонен да смята като източник на изоставане.

Homo politicus, homo economicus

Турската държава и общество са националистически, една вероятно логична последица от носталгията по империята и от изграждането около една нова основа на националната държава – друга идея, плод на западната модерност, която е възприета против волята поради липса на по-добър модел. Дали този национализъм, който днес среща един друг също толкова силен и подражателски, а именно кюрдския национализъм, може да бъде преодолян през ХХІ век? В тази връзка трябва да се държи сметка за два процеса с противоположни последици: европейската интеграция, негълна и несигурна, но все пак способна да го смекчи, доколкото идеите за регионализация, децентрализация и преодоляване на локалните специфики печелят пространство; близкотоизточният, кавказкият, дори балканският контекст, в които относително новото понятие за нация рискува да упражнява за още известно време привличане върху елита и населението, в търсене на ред, идентичност и граници и способен да подхранва като отговор един национализъм на отхвърляне в Турция.

Скъсвайки с мултиетническият, мултирелигиозен и многоезичен имперски ред, националистическата Турска република се отличава със своето отхвърляне на етническата и културна специфика на кюрдите. Един социолог, Зия Гьокалп, ученик на Дюркем, родом от Диарбекир и вероятно кюрд, парадоксално става идеолог на турския национализъм. Лозунгът: „Щастлив е, който се нарича турчин“, който и днес може да се прочете, изписан по планини и хълмове, добре илюстрира тази идеология и се обяснява в контекста на 20-те години на ХХ век (особено ако се знае пейоративното значение, придавано на думата „турци“, тъй като този термин обозначава „селаните“ в импе-

¹⁰ Това разграничение, което малко или много се разбира от само себе си във Франция, често е оспорвано в Турция. Всъщност ние ще превеждаме термина *laikçilik* с „лаицизъм“, както превеждаме термините *cumhuriyetçilik* и *devletçilik* съответно с „републиканизъм“ и „етатизъм“.

ТУРЦИЯ

рията) с дефанзивната загриженост да се съгради наново общността около идеята за нация. Остава републиката да се опита да прикрие османското минало и всичко, което напомня за него: култури, езици, религии. Някой от езиците на етно-лингвистичните общности, с изключение на тези, признати от Лозанския договор (а именно гръцка и арменска), не е имал право на глас, ако може да се изразим така. В своите увлечения унитарната идеология разкрива място за някои аберации: така две теории, официално наречени „турска теория за историята“ и „слънчева теория за езика“, постановяват, че „турската раса е майка на всички цивилизации на света“ и че „турският език е майка на всички езици“. В оправдание на турския национализъм трябва да се каже, че въпреки някои залитания, „турското“ обикновено не е разбирано в расов смисъл: за турчин е смятан този, който мълчаливо приема да бъде част от анадолския *мелтинг пот* и често е някой, намерил там убежище, като например черкезина от Кавказ, босненския мюсюлманин, абхазина от Грузия и други.

Този национализъм също така може да бъде поставен под въпрос от протичащия процес на индивидуализация. Ако този въпрос е тясно свързан с развитието на индивидуализма на Запад, не можем да поставим обществата с ислямска култура и съответно Турция сред архетипите на комунитарния модел, докато индивидуалистичния модел да бъде приет като характерна специфика на западните общества.¹¹ Дългото развитие на индивидуализацията е анализирано от Норбер Елиас през връзката, която съществува между това, което той нарича „социогенезата“ на държавата и „психогенезата“ на индивида. Тази диалектика му е подсказала, че политическите и социалните структури променят поведението и психологията на индивидите, като същевременно трансформират и самите себе си. Той показва как монополизирането на физическото насилие от модерната държава води до умиротворяване на социалното пространство, до интензифициране на междуличностните отношения и до установяване на себеконтрол при всяка личност.

По своя неизбежно различен път на навлизане в модерността, Турция подбужда също така появата на един индивид-гражданин, наистина още в ембрионален стадий. Успоредно на едно публично пространство, което все повече претендира за своята автономия, откъдето произлизат множество проекти, които поставят под въпрос върховенството на държавата и съдействат за развитието на демокрацията, се утвърждава и частното пространство, със защитаващото го граждан-

¹¹ Виж в тази връзка въведението на Али Казанджъгил (Ali Kazancıgil) и заключението на Фархад Косрохавар (Farhad Kosrokhavar) в разработката „L'individu en Turquie et en Iran“, *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, № 26, juillet-décembre 1998.

ВЪВЕДЕНИЕ

ско право и засилването на пазарната икономика, особено в градските центрове, въпреки че комунитарните връзки остават все още силни, по-специално в мрежите на племена, кланове и братства, дори в партизанските и фракционните формации на крайната ленинистка левица и на крайната националистическа десница, както турска, така и кюрдска.

Ното асономісис се появява в един постимперски контекст, в който турските граждани по силата на своя хабитус се насочват към административна кариера – традиция, продължена през първите десетилетия на републиката. Един динамичен капитализъм, подбуден от 50-те години на ХХ век под натиска на механизацията на земеделието, патерналистичен и пренебрегващ синдикалните права (въпреки либерализацията, донесена от конституцията от 1961 г. – светъл момент в демократичното развитие на страната), извежда напред индустриалния и финансов предприемач – нова фигура в социалния и политическия живот, и го насочва към една икономика, която цели преди всичко създаването на ефективен производствен капацитет на страната и избягва архаизма на някои методи на земеделие.

Безспорно е наследството на либералното отваряне, започнато от Тургут Йозал в началото на 80-те години на ХХ век: неоспорим икономически динамизъм, който води до постоянен темп на растеж. Но успоредно с това продължават да съществуват хронични проблеми: висока инфлация, въпреки опитите да бъде контролирана, а също и безработица, много големи регионални и социални различия, продължаващо укриване на данъци, значителен външен дълг, съществуване на много активна сива икономика и т.н. Това е, което обяснява амбивалентното и противоречиво отношение на Европейския съюз: Турция неоспоримо упражнява привличане със своя пазар от близо 70 милиона жители, но предизвиква също и известна боязън поради своето изоставане, особено в областите на здравеопазването и образованието.

Общият брой на населението на страната, обект на фантасмагориите на турските националисти, от една страна, и на много европейци, от друга, може да се стабилизира между 85 и 100 милиона в периода до 2050 г. Разликата в нивото на икономическо развитие, която създава миграционните потоци, поражда страха от наплив на турски емигранти към страните на Съюза, които вече имат проблеми с безработицата и интеграцията. Някои дори говорят за 15 милиона потенциални турски имигранти, или повече от една пета от сегашното население на Турция, които биха се присъединили към 3,8 милиона турци, които вече пребивават в страните на ЕС. Но всички демографски прогнози са свързани с множество несигурности: така, в началото на 80-те години на ХХ век Обединените нации предвиждаха едно стабилизиране

ТУРЦИЯ

на населението на Турция на 111 милиона души през 2010 г. Впрочем днес дори най-„песимистичните“ прогнози изключват тази възможност за периода до 2050 г. Тези, които изследват страните-членки от Южна Европа, които са били източник на миграционни потоци и са преживели преобръщането на тези потоци вследствие на икономическото си наваксване, отбелязват, че повишаването на жизненото равнище в Турция, което ще настъпи във времето до края на преговорите, би ограничило чувствително миграционния натиск от Турция към страните на Съюза.

Външната политика на Анкара също е водена от принципи, произлизащи от модерността по западно вдъхновение. Става дума за почти „цивилизационен“ избор от Танзимата насам: прогрес се вижда само в Западна Европа. Мустафа Кемал, който иначе се е борил срещу чуждия, предимно европейски окупатор, продължава този избор, като отказва да сътрудничи със Съветския съюз при Ленин и особено при Сталин, и обръщайки гръб, често грубо, на арабския и иранския Близък изток. Въпросът за сигурността само засилва тази линия след Втората световна война, позволявайки на Съединените щати (и на НАТО) да намерят в региона един изключително лоялен съюзник.

В този порядък интергирането или неинтегрирането на Турция в Европейския съюз е част от едно историческо, политическо и гекултурно развитие, което трябва да бъде разглеждано и вписано в този по-широк спектър. Задръжките от преди всичко културен характер, които среща от европейска страна натрапливото турско искане за присъединяване към ЕС, препращат към „спомените“, изградени от колективната памет. За да разберем вътрешноприсъщото на тези отношения неудобство, трябва да се обхванат въпросите, свързани с „Европа в Турция“, „Турция без Европа“ и „Турция в Европа“, и да има отговорим. Също така не бива да забравяме, че по някакъв начин Турция е вече в Европа: три милиона нейни поданици вече живеят там, а в очите на много страни-членки на Европейския съюз Анкара представлява първостепенен партньор. От тази гледна точка присъединяването е преди всичко „технически“ въпрос. Първата от тези рубрики препраща по-общо към проблематиката на другостта, но също към тази за влиянията и взаимодействията. Втората е свързана, посредством гръцко-турския спор и кипърския въпрос, с начините на разрешаване, а в случая на неразрешаване, на спора между член на един цялостен блок и трета страна. Най-сетне третият, напомня преди всичко за влиянието на икономическите, транснационалните и дори трансобществени фактори при едно във висша степен политическо взаимоотношение.

Но дали стратегията на Европейския съюз, от началото на отношенията и с Анкара, се заключава във формулата „да я прикачат, без да

ВЪВЕДЕНИЕ

се скачат“? Определена загуба на интерес от страна на Европейския съюз по отношение на този партньор, въпреки решението на Европейския съвет от 17 декември 2004 г., датира от едно десетилетие, т.е. от появата на новите кандидати за разширение. Възниква въпросът дали тя е свързана с края на поляризацията Изток–Запад и оттам с известното „стратегическо обезценяване“ на Турция, или става дума за желание от страна на ЕС да се намесва в Турция „като фактор на динамизъм и промяна“? Споменатите от Европейския съюз аргументи, засягащи културните различия, изглеждат като своеобразен заместител на неясния концепт за „културна Европа“, използвайки имплицитно религиозния аргумент, още защитаван от християндемократите както в Германия, така и във Франция. Така, говорейки за Европа, Хелмут Шмит (към когото се присъединяват Хелмут Кол и Франсоа Байру) се опитва да намери някаква „обща същност“, и да дефинира културата в рестриктивен смисъл (като разглежда политическата култура като част от нея), оставяйки неприятното усещане за изключване. И днес дори, повлиян от тези идеи, Европейският съюз възприема географските си очертания с отбранителната терминология на „стени“ и „граница“, а не на „прилежащи райони“.

Един феномен, който разкрива бъдещи перспективи за турската дипломатия, е появата след падането на Берлинската стена на една тюркска зона, която обаче не може да бъде отделена от западноцентричната визия на самите турски елити. Всъщност към тюркоезична (т.е. Туркменистан, Узбекистан, Казахстан, Киргизия, да не говорим за Азербайджан) Азия (едно географско понятие, което по странен начин е принижавано в дебатите за Европа) те гледат по начин, подобен на този на много европейци спрямо Турция. Без да се претендира за възможен износ на модели, можем да се запитаме в тази връзка дали този на Турция, ако допуснем, че има такъв „модел“, би могъл да окаже влияние в тази зона, застрашена от авторитарния риск на доходите от петрол (което не е случаят на Турция, напротив на много други страни в региона, било то в арабския или иранския Близък изток, в Кавказ или тюркоезична Централна Азия).

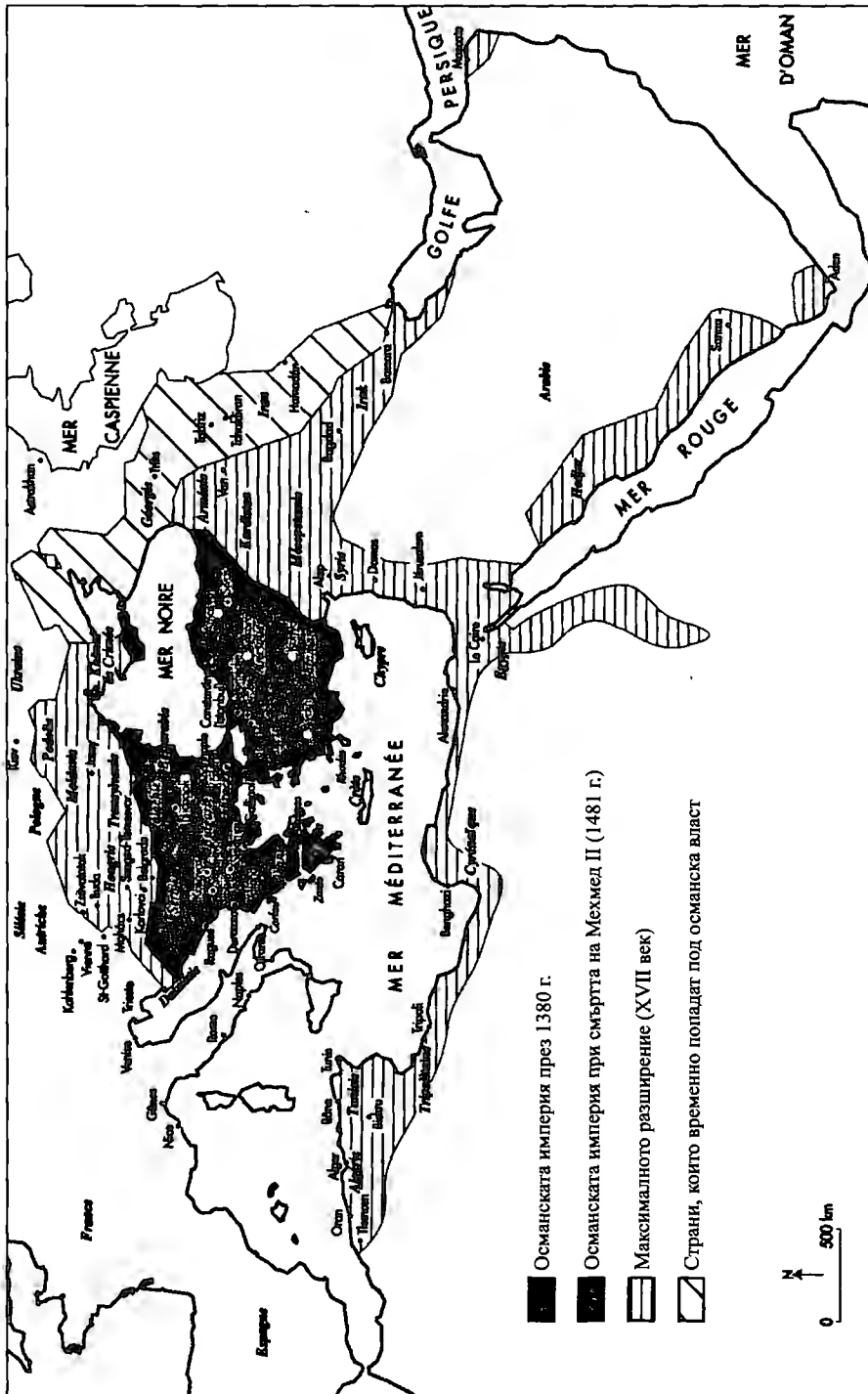
В сферата на международните отношения не бива да се забравя ролята на един фактор: този на емиграцията. В днешно време близо единадесет милиона мюсюлмани живеят в основните страни на Западна Европа, представлявайки, със забележителното изключение на турците, едно „постколониално малцинство“. Вярно е, че що се отнася до проучванията и изследванията върху имигрантските мюсюлмански общности, осмислянето често остава традиционно, натоварено от множество недоразумения и стереотипи, вариращи от класическата ислямология до една заинтересувана и алармаджийска социология, която отново и отново продължава да говори за „исляма“. Имигрант-

ТУРЦИЯ

ското население по произход от Турция (което има своите етнически, верски и политически различия) не винаги се изплъзва от тази категория. Стъпките към признаване на това население се вписват в един процес на интеграция, който може да поеме различни пътища в една или друга страна, включително извън избора между якобинската, комунитаристката или мултикултуралистката схема, но където конвергенцията доминира в желанието да се институционализира ислямската религия в нейната нова среда чрез конфликти или преговори с приемащите общества. Би ли могло да се говори в тази връзка за „огражданяване“ на турско-мюсюлманската общност посредством управлението на нейното политическо представителство? Или трябва да се придържаме към понятието „обитатели“ (*denizens*), което според определението на Томас Хамар означава „оформени групи от населението, които не могат повече да бъдат считани за чужди граждани, без обаче да са получили гражданство“?

Френската тюркология (и турската, писана на френски) е получила своето признание, най-вече в сферата на историята и лингвистиката. Започвайки от 80-те години на XX век, едно ново поколение изследователи и преподаватели обнови изследванията върху съвременна Турция в толкова разнообразни дисциплини като политическите науки, икономиката, публичното право, антропологията, социологията и хуманитарната география.

Настоящата публикация е организирана в седем части: крайт на империята, що се отнася до историята; следите от авторитаризма и демократичните придобивки, в чисто политически план; ислямът, лаицизмът, секуларизацията и плурализъмът, що се отнася до въпросите на религията и тяхната връзка с обществения и политическия живот; етническите проблеми, регионалните и социалните различия, що се отнася до хуманитарната география; икономиката (официална и неофициална или „сива“); външните отношения, без да се забравя емиграцията; и най-сетне – културата и изкуствата.

Османската империя

ПЪРВА ЧАСТ

Краят на империята

В края на съществуването си, започвайки от XVIII и особено през XIX век, Османската империя преминава през период на упадък, който я поставя в неизгодно положение спрямо Западна Европа, особено в икономически план. Но това, което възниква като проблем пред гражданския и военния елит, е идеята за нация, която се налага постепенно с откъсването на периферните провинции: Сърбия, Румъния, Гърция и по-късно Египет, Алжир и др. Остават Анадолът, няколко региона на Балканите, северните части на арабския Близък изток, а също и Йемен, който Портата все още държи в навечерието на Първата световна война. Турците (които са най-многобройни и освен това притежават лостовете за държавна принуда), арменците и кюрдите са най-пряко заинтересованите от това наследство, тъй като обитават Анадола, и особено източната му част, от незапомнени времена. Борбата е сурова, дори кървава, и се развива в условията на чужда намеса – западна и руска. В началото на 20-те години на XX век човешкият облик на тази част от империята, която се свива като шагренова кожа, не стира да се променя. Загиващата империя не стира да приютява черкези от Кавказ, албанци и босненци от Балканите и, очевидно, турци от Гърция и Македония, с една дума – мюсюлмани. Но тя прогонва други етнически групи, които не са мюсюлмани: арменци и гърци, като евреите са изключение. Това движение на населението оказва влияние върху процеса на изграждане на идентичността на новия държавен елит, а и на обществото като цяло.

Мудроското примирие (1918), отказът да се ратифицира Севърският договор (белязан от колониалните проекти на Франция и Великобритания), Националният обет (1920) и преди всичко Лозанският договор (1923), постигнат под водачеството на родения в Солун Мустафа Кемал, представляват основните етапи в този нов поход към изграждането на една републиканска „нация“, решена да сложи край на миналото, свързано със султаната и с халифата, и вече ревниво пази своя „турски“ характер. Все пак тази новоизградена нация не е особено агресивна, освен в стремежа си да властва над кюрдите и да разтърси народа в името на модерността, разбирана тук като синоним на европеизацията, на реформизма и на социалното и икономическото развитие. Но какво означава в този контекст чуждото на османската традиция понятие „малцинство“, освен една негативна реалност? Трябва ли да се запази османската традиция на милетите (немюсюлмански общности, които се ползват от религиозна и дори културна автономия) съгласно верския критерий (т.е. мюсюлмани), или да се вземат под внимание многобройните етнически различия дори при липсата на конфесионално разделение? Как един режим,

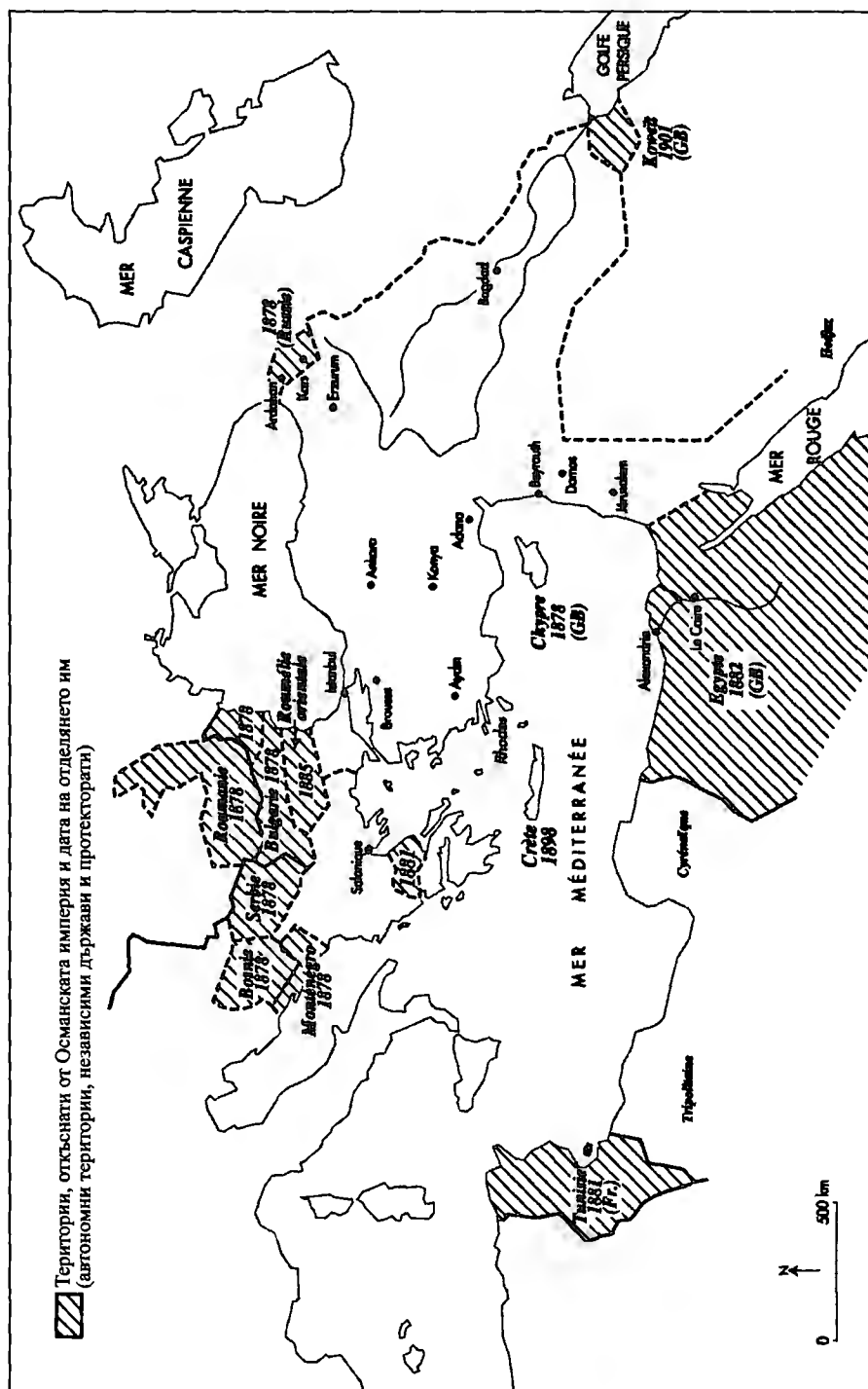
ТУРЦИЯ

който е избрал да събере част от уммата под названието „турци“, би могъл да води толкова решителна политика за секуларизация? Във всеки случай задачата за ново съзидание е тежка за пионера, който носи титлата гази (боец за ислямската вяра), тъй като населението е обезкръвено в резултат на последователните войни (само отбраната на Дарданелите през 1915 г. му струва близо 400 000 души, част от които произхождат от градския елит). Неговият лозунг е преди всичко независимостта. Но как да се обясни националистическата ориентация на режима през 30-те години? Може ли да се говори в тази връзка за „култ към личността“ и какъв е отпечатъкът на неговото дело и на неговата мисъл върху днешна Турция?

Краят на империята е белязан от широко конституционно движение, което отразява стремленията на обществото за напредък и демокрация. Какво означават принципи като свобода, републиканизъм, лаицизъм, секуларизъм и цивилизованост за едно общество, което не е смятано за част от „Запада“, но което е много близко до него по географското си разположение, също така чрез културата и състава на своите елити, а и чрез много от характеристиките на голяма част от своето население? Дали ценностите, които-току що изброихме, са изначално несъвместими, както днес мнозина твърдят, с тези на едно „мюсюлманско“ общество?

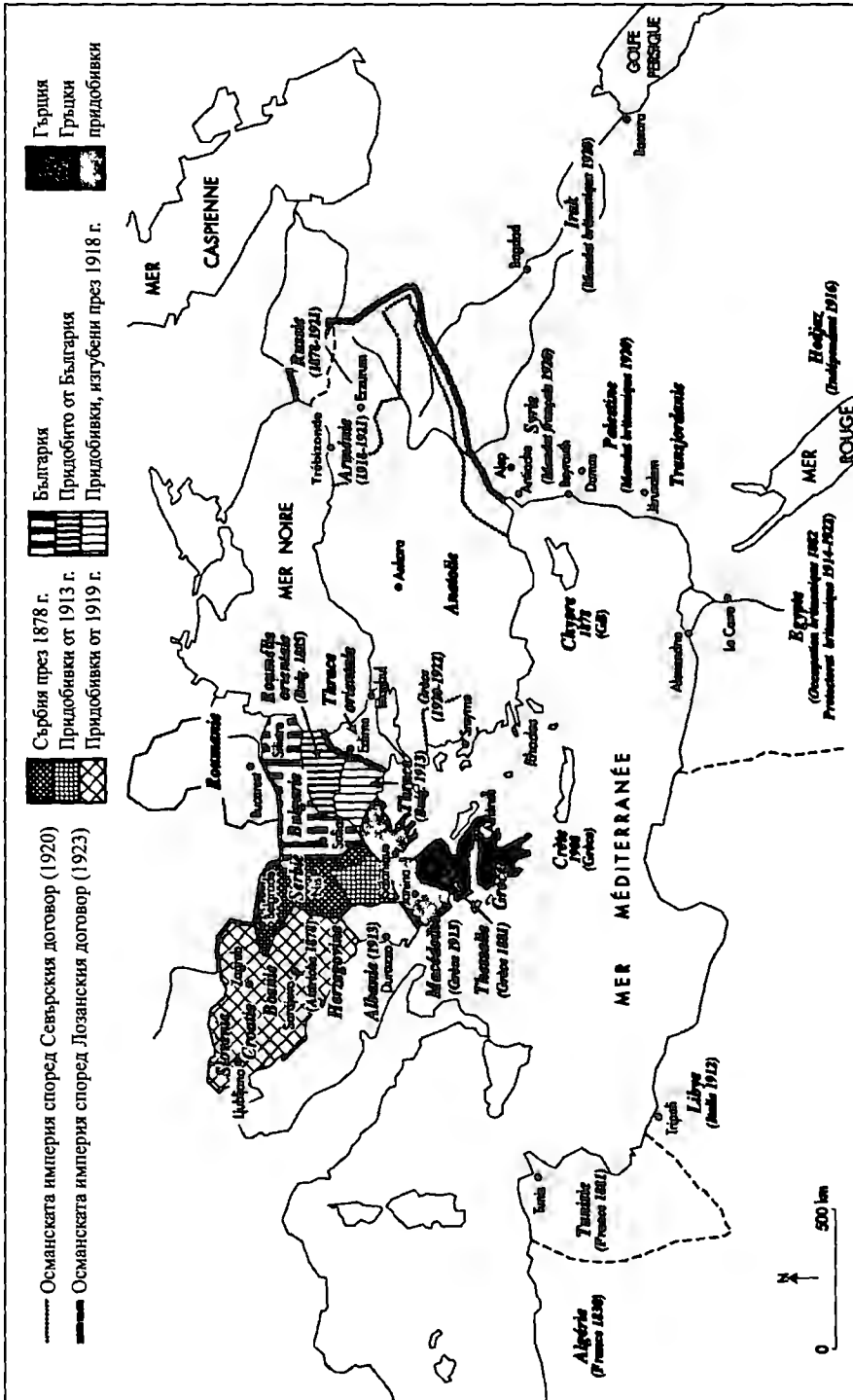
Изработването на конституцията от 1876 г., след това установяването на конституционната монархия през 1908 г. свидетелстват за ангажиране с модернизацията по времето на Османската империя. Това, което ръководи кемалистката република от 1921 г. нататък, е въпросът за „националния суверенитет“. Армията – един първостепенен политически фактор, стълб на Османската държава, а съответно и на републиката, надзирава политическата сцена и също се намесва в нея, особено след смъртта на основателя на републиката Мустафа Кемал през 1938 г. Кемал е един от редките управници от ХХ век, които разполагат с толкова много правомощия, но избягва затъването в тоталитаризъм или кървава диктатура, за каквито има множество примери. След преминаването към многопартийна система през 1946 г., идването на власт на демократическата партия през 1950 г. и особено вземането на властта от армията през 1960 г. – първи такъв случай в историята на републиката – конституционният дебат става постоянен и по-комплексен, разкривайки пътя към силно напрежение между цивилните и военните власти. Макар че конституцията, която се създава в резултат на преврата от 1960 г., парадоксално, но окончателно налага разделението на властите, впоследствие траекторията на турското развитие се колебае между отваряне (естествена тенденция за демокрацията) и стремежа към сигурност (символизиран за пореден път с издигането в ценност на държавата и на нацията), което се отразява върху правата на човека и върху политическото участие.

КРАЯТ НА ИМПЕРИЯТА

Разпокъсване на Османската империя (краят на XIX век)

ТУРЦИЯ

Разпокъсване на Османската империя (началото на XX век)

Глава I

Натрапливите териториални въпроси или болката от изгубените крайници

От оттеглянето на османците...

Ние вече знаем, че нацията не е продукт на научно умозаключение, основано на обективни критерии, а конструкция, родена от произволни решения и удари на съдбата, постоянно пре моделирана чрез ново осмисляне на миналото: една история, която непрекъснато се обновява както на основата на въображаеми факти, така и на колективната забрава. Но нека направим един експеримент: да си представим един ареопаг от учени, които във времето между Кримската война (1853–1856) и Руско-турската война от 1877–1878 г. са натоварени да определят териториалните граници на турската нация на базата на общоприетите критерии: език, религия, вя рност към една власт и чувство за обща принадлежност. Резултатът би бил една „Турция“, чувствително изместена на запад в сравнение с тази от Лозанския договор от 1923 г., с територия, която несъмнено обхваща почти цяла Тракия и голяма част от Източна Македония, но за сметка на това оставя долините в горното течение на Тигър и Ефрат и тези на реките Аракс и Кура.

Едно такова изместване не би имало нищо изключително само по себе си: въпреки споровете за това, кои са „първите“ заселници, класическият похват на териториалните искания, нациите често се хвалят с оригинална траектория и самите турци са поставили „голямата миграция“, тръгнала от митологизираната Централна Азия, в центъра на конструирането на своя национален разказ. Но това, което несъмнено е особеност за Турция, е форсирането на историята. Тя превръща Османската империя в Турска република за едно десетилетие: между 8 октомври 1912 г., когато сърби, черногорци, гърци и българи започват срещу империята войната, наречена „Балканска“, и 11 октомври 1922 г., когато с подписването на примирието в Муданя – малко градче на брега на Мраморно море, се слага край на гръцко-турските военни действия. Вълните от шока от това извънредно болезнено раждане, което се развива преди, по време и след Първата световна война и което въвлича не само всички народи и страни от региона, но и по-голямата част от Великите сили, все още направля-

ТУРЦИЯ

ват поведението както на турското общество, така и на всички онези, които по една или друга причина имат нещо общо с него.

Ако все пак турците, тези, които са решили или приели да се наричат така, изведнъж се изправят пред националния въпрос през това съдбоносно десетилетие, то това е само финалният завършек на едно многовековно оттегляне, което започва пред Виена през 1683 г. Османската експанзия на Балканите е много повече от просто нахлуване, последвано от многовековна окупация – както историографията на югоизточноевропейските страни искаше да ни накара да вярваме, най-често повлиявайки в тази посока и на западната историография. Нито пък става дума за някаква *pax ottomana*, носеща мир и сигурност на един постоянно размирнен регион – мнение, което съвременните турски историци и техните мюсюлмански събратя на Балканите често искат да наложат като отговор. Историята е комплексна и трудно се приспособява към колкото наивните, толкова и строги убеждения на национализмите, които искат да проектират върху миналото изобретенията на настоящето. Нека се задоволим тук да кажем, от една страна, че османската експанзия в този регион замества други империи или феодални формации, които в никой случай не са имали националния характер, който са се опитвали да им припишат впоследствие; и от друга страна, че тази експанзия действа в по-малка степен чрез директна колонизация – последната засяга единствено Тракия, Македония и част от днешна България, – а в по-голяма степен чрез бавни процеси на вътрешно прегрупиране. То се осъществява чрез преселвания, най-често доброволни, чрез постепенни промени на социалния статут, както и чрез ислямизация, като всичко това се развива през един много дълъг период от време. Известно ли е например, че ислямизационните процеси в Албания датират предимно от XVIII и дори от XIX век и че има случаи на преминаване към исляма в Косово в началото на XX век?

Всички тези процеси – добре документирани с архиви за всеки, който би искал да ги проучи в детайли, при условие да действа без гняв и пристрастия – водят до създаването на едно изключително комплексно общество, включващо множество нива на идентичност, без да се изключват синкретизмите. Неговите главни разделения минават през религиозните различия: мюсюлмани-сунити, които обхващат множество повече или по-малко хетеродоксни братства, православни християни и християни католици в покрайнините на Балканския полуостров (Далмация, Хърватско, Унгария).

Процесът, който започва с разгрома пред Виена, за да стигне до окупацията на Истанбул от съюзническите сили след примирието от 1918 г., се развива във взаимодействие с големите геополитически планове на Хабсбургската империя и на Русия. В резюме той може да

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

бъде сведен до два принципа: формиране на национални държави на основата преди всичко на религиозни, а на второ място и на езикови различия, и експулсиране на мюсюлманските елементи, възприемани като нашественици и обозначавани с думата „турци“. Патетичните усилия на албанската интелигенция – измъчвана от страха да претърпи съдбата, определена за мюсюлманите – да изгради в началото на XX век национална идентичност, основана на езика, както и болезненото раждане на босненската националност в края на същия век, са само изключенията, които потвърждават правилото.

Това оттегляне се извършва за два и половина века от периферията към центъра главно от две посоки: откъм Балканите и от Кавказ, към който можем да прибавим и Крим. Третата, Близкият изток, населен главно с араби мюсюлмани, остава почти неподвижен до края на този период. Да не забравяме, че когато българите се появяват през 1913 г. пред последните отбранителни позиции на Истанбул, империята все още притежава Йемен. Това движение най-често се осъществява на етапи. По време на реконкистата на Унгария през 80-те години на XVII век, мюсюлманите от тази област намират убежище в Темешвар (околностите на днешна Тимишоара в Румъния). На свой ред този регион е преотстъпен на Австрия през 1718 г. и тогава мюсюлманите емигрират в Босна, която впоследствие ще трябва да напуснат, следвайки османското отстъпление. Други маршрути са по-сложни. Черкезите, които идват през 60-те години на XIX век от завладените от Русия земи, които обаче преди това не са били османски, на първо време са разположени по границата край Дунав. През Руско-турската война от 1877–1878 г., която води до независимостта на България, те отново са преместени и са разпръснати чак до днешна Йордания. Този пример показва също така, че Османската империя и нейната наследница – Турската република, е трябвало да приемат голям брой мюсюлмани нетурци от региона, независимо дали са били сред нейните поданици по времето на империята.

Следователно именно прогонването на мюсюлманите от новите национални държави на Балканите, Северен Кавказ и Крим постепенно изковава, може да се каже по „остатъчен“ начин, турската идентичност. Процесът се засилва, доколкото експанзията на балканските държави засяга регионите, най-гъсто заселени с мюсюлмани. Ръководният елит на империята, който до този момент се опитва да избегне нейния крах чрез административни реформи и плах конституционализъм, прави последен опит с Младотурската революция от 1908 г. Парламентът на новата конституционна монархия събира депутати от Йемен и Косово, от Месопотамия и Палестина. Но Балканската война брутално слага край на илюзията. В рамките на няколко месеца Османската империя е практически прогонена от европейския континент и стотици хиляди

ТУРЦИЯ

бежанци прииждат към това, което тогава (и едва тогава) като последно убежище ще си стане родината: Анадолът.

... до раждането на турския национализъм

И тъй, турският национализъм е брутално роден през граничната 1913 година, под заплахата на това, което е виждано като унищожение, и под влияние на шока от очевидната невъзможност за оцеляване на империята. Самият термин „турчин“, отхвърлян дотогава от османския елит, използван със снизхождение и презрение само по отношение на нецивилизовани селяни и груби номади, и който единствено няколко интелектуалци през предходните десетилетия са се опитвали срамежливо да преоценят, е хванат като спасителен пояс. Това, което е било само квалификация на отвращение и отхвърляне от страна на околния свят, става сборният сигнал на новия национализъм. Убедени, че се намират на границата на пропастта, заплашени да изгубят властта, след поражението на Балканите последните османски елити бързо поставят всички държавни механизми в служба на турската кауза.

Преди всичко трябвало да се осигури територия и най-вече родина за тази нова нация. Прочее, тази територия не е нито определена, нито безспорна. Днешният Анадол, противно на Мала Азия, който по-точно отговаря на полуостровната част между Черно Море, Проливите, Егея и Средиземно море, е дефиниран на един по-късен етап от границите на републиката. Но в навечерието на 1914 г. единствената граница, идентична с днешните, е тази с Иран, която, както и днес, започва от връх Арарат, но достига до Персийския залив. Освен това, североизточната част на днешна Турция – окръзите Карс, Ардахан и Артвин, от 1878 г. насетне са анексирани от Русия.

Тази територия, която трябва да бъде оформена от нация, която предстои да бъде създадена, е в същото време силно оспорвана. Едно население от християнска, православна религия, което благодарение на училището и на Църквата постепенно придобива гръцко национално съзнание от втората половина на XIX век, съставлява значително малцинство в района на Черно море, толкова значително, че на места по бреговете на Егея става мнозинство, и относително, макар и не абсолютно мнозинство в Източна Тракия, последен остатък от империята в Европа. Арменското население, разпръснато върху цялата територия, на места в източните провинции също достига до относително мнозинство. Заедно те представляват около една четвърт от „анадолското“ население, разбудено от все по-силни претенции за отстояване на собствена идентичност върху територия, която приема нарастващ брой бежанци от изгубените провинции и от русифицирания Кавказ. Ако този преглед изброява само движенията, свързани с християнско-

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

то население, то е защото по това време никакъв натиск или искания не идват да пробудят партикуларизма сред мюсюлманските народи на империята, с изключение, разбира се, на арабските провинции.

Годината, която протича между края на балканските войни и началото на Първата световна война, е белязана от изблиците на дива паника и от безразсъдните надежди на народите, които остават в империята. Под натиска на Великите сили проектът за една арменска автономия, включваща шестте източни анадолски провинции, е уточнен и пригответен да бъде приложен през пролетта на 1914 г. Съгласно практиката, която вече се е доказала на островите Крит и Самос, в Източна Румелия и която е в ход в Ливан, става дума само за един етап, насочен към пълно отделяне и това не е могло да бъде видяно от османската власт по друг начин. От своя страна Гърция, която непосредствено преди това е окупирала големите острови в близост до анадолския бряг, иска да продължи своя проект за обединяване на елинизма в една-единствена държава. Християните в империята очакват от съюзниците своето освобождение в близката война, което пък допринася за тласването на османското правителство в отсрещния лагер.

И така, три национални проекта, движени от сходен дух на взаимно отхвърляне, се сблъскват на една и съща територия. Този, който се радва на числено превъзходство и разполага с контрола върху държавния апарат, поставен изцяло в услуга на националната кауза на една от съставните му части, трябва да спечели, елиминирайки или прогонвайки другите. Тъй като е неделим от създаването на турската национална държава, и днес този сблъсък с трагични последици е все така в центъра на дебат, който се поляризира около един термин, изискван от едните и отхвърлян от другите. Този термин няма абсолютна или неизменна във времето стойност, той също е продукт на историята на XX век, променящ се в хода на изпитанията, опита и чувствителността на нашите съвременни общества. По-специално, ако избиването през юли 1995 г. на 7 000 хиляди цивилни в Сребреница, в Босна, при условие че включените в конфликта страни иначе са воюващи, е квалифицирано от компетентните международни инстанции като геноцид, то следва, че масовото избиване и депортациите, които се извършват в Анадола през 1915 г., не могат да получат друго определение в очите на хората от XXI век. Приравняването, съзнателно или не, на тези събития към Холокоста над евреите от Втората световна война, който е в основата на създаването на термина „геноцид“, все пак не допринася нито за разбирането на събитията от 1915 г., нито за днешните усилия за взаимно разбиране. Тъй като въпросът стои в центъра на проблема, с който сме избрали да се занимаем, ние ще се върнем на него.

Комитетът за единение и прогрес, който управлява империята през

ТУРЦИЯ

този период, макар да е поел задачата да създаде в Анадола родина за турската нация, не се поколебава в същото време да принесе жертви и на имперските илюзии. Той защитава с настървеност арабските земи, където османският командир, обграден в Медина, продължава гордо да отхвърля примирието, а в другия край, възползвайки се от разпадането на Руската империя, се хвърля в завоевания отвъд източните си граници. Така османската армия завладява Табриз през юли 1918 г. и продължава своето напредване на юг, докато е спряна от британците между Мианех и Зенджан. На 15 август тя достига Баку, който е завзет след едномесечна обсада. Тя продължава своето напредване по Каспийско море, за да научи на 6 октомври при Петровск (днес Махачкала), на север от Дагестан, новината за примирието. Никога преди това османците не са достигали тези области.

Примирието е поискано след капитулацията на България, която оставя Истанбул без защита. Интерпретацията, според която османското правителство е искало по този начин да запази турското ядро на империята от окупация на съюзническите сили, които завладяват Хaleb на 23 септември и наближават Мосул, изглежда е едно по-късно обяснение. Още повече че с клаузите на примирието, подписано на 30 октомври, съюзниците си запазват правото да се намесват и да окупират която и да било част на османската територия. На 12 ноември англичаните окупират Мосул, на другия ден съюзническата флота прониква в Истанбул.

Първата световна война е всъщност европейска война, допълнена от една близоизточна война, където победителите възнамеряват да скроят нова колониална империя върху османския труп. С краха на царска Русия в болшевишкия вихър, догматът за запазване на целостта на Османската империя, който дотогава е в центъра на Източния въпрос, вече губи всякакъв смисъл. Този „неописуем турчин“ (*unspeakable Turk*), както го нарича тогава англосаксонската преса, вече може да бъде публично опозорен. Една množаща се литература, подхранвана от стари страхове и скорошна ненавист, изисква той да бъде най-малкото напълно прогонен от Европа, а в най-добрия случай – да бъде отпратен обратно в степите на Централна Азия. През 1919 г. Елефтериос Венизелос – министър-председател на Гърция и изпълнител на завещанието на Източния въпрос, направо обяснява пред Съвета на десетте на мирната конференция, че турците са само разнородна маса, изкуствено поддържана от османската бюрокрация. Според него изчезването на последната неизбежно би довело до разпръскване на тази маса, при което тя щяла да бъде изгодно заменена от работливите и бързо размножаващи се християни на империята.

И така, Севърският договор, подписан с османското правителство на 10 август 1920 г., е логическа последица от всички тези съображе-

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

ния. Голямата разлика спрямо другите договори, подписани след края на войната, е свързана с разбирането, че не съществува турска нация. По това време тази нация (в модерния смисъл на термина) е в процес на зараждане, но създателите на договора и общественото мнение, което ги подкрепя, изглежда се съмняват в нейната способност да просъществува. Впрочем, именно това непризнаване става основен подтик за нейната кристализация. Убеждението, че са се оформили като нация противно на волята на западния свят, оставя траен белег върху отношенията между турската държава и общество и въпросната общност.

Така тези, които са сочени с пръст като „турци“, трябвало да се организират, за да оцелеят. На тези хора не им се налага тепърва да започнат да си поставят въпроси за идентичността, защото тя им е наложена отвън. Тя ги противопоставя преди всичко на християните в империята и за тях е достатъчно да се определят като мюсюлмани. Но действително спешният въпрос по време, когато менгемето се стяга от последователни окупации след примирието, е териториалният въпрос. Тогава международно приетата законова рамка на примирието предоставя удобно решение и линията на прекратяването на огъня започва да бъде отстоявана като очертание на новата територия на нацията. Така в противоположност на османските граници, изнесени до крайните точки на напредване на войските на империята, новата турска територия е ограничена от напредването на противниковите сили към обяд на 31 октомври 1918 г. Оттам насетне „Националният обет“, който конкретизира тези претенции, се превръща в картата на нова Турция.

От националното движение до републиката

Националното движение, водено от Мустафа Кемал, което обединява различните местни опити за спонтанна съпротива, превръща в своя мисия защитата на тази територия срещу разпоредбите на Севърския договор, които предвиждат подялбата на голямата част от Анадола и оставят под контрола на турците само централната му част. Гърция и младата Арменска република, главните директни печеливши от този договор, са натоварени от съюзниците да го наложат. Така конфликтът за пореден път приема формата на борба между анадолските мюсюлмани и християни и по същия начин завършва с поражението и прогонването на последните. Великите сили, които нямат преки интереси към тази територия, трябва да приемат очевидното, оставяйки своите посредници да платят сметките. Севърският договор никога не е ратифициран, а Лозанският – договорен с твърдост и подписан на 24 юли 1923 г., установява нова Турция върху територията, за която претендира Националният обет.

ТУРЦИЯ

Тази нова национална държава постига основното от исканата териториална сигурност, като елиминира другите претенденти за същата родина. Принудителната размяна на християнското православно население на Турция с мюсюлманското на Гърция показва още един път волята и на едната, и на другата страна да изградят нацията върху религиозни основи и утвърждава Анадола като родина на турците – последният термин става отсега нататък официално наименование на мюсюлманите от империята, чието наследство републиката поема.

Понятието за национално малцинство е създадено именно в този момент – т.е. непосредствено след Първата световна война – от победителите в конфликта, за да уредят по-добре или по-зле проблемите, породени от раздробяването на бившите империи на национални държави. То е въведено за първи път в договора, с който се създава новата полска държава, и същите клаузи, с повече или по-малко изменения, са възпроизведени в договорите, подписани с държавите от Централна и Източна Европа. Като цяло това понятие е зле прието от народите на въпросните държави, още повече че неговите създатели, победителите от войната, се въздържат да го приложат в собствените си страни. Новопридобитият национален суверенитет трудно се приспособява към налагането отвън на една специфична идентичност, още по-малко към даването на колективни права на отделни групи, при положение че са формулирани изключително монолитни идеологии. Освен това, гарантирането на тези права, дадени от международната общност на хора, възприемани като чужди на нацията, материализирано от договори и следено от Обществото на народите, допринася много за възприемането на националните малцинства като „партията на чужденците“, като „пета колона“, особено когато те се осланят на помощта на съседна национална държава, а случаят често е именно такъв. Така държавите, които не могли да се освободят от разпоредбите, засягащи малцинствата, включени в тези основополагащи договори, избират впоследствие да се отърват от въпросните малцинства.

По подобен начин възможността се представя и на Турция. По време на дългите преговори в Лозана делегацията от Анкара се съгласява единствено да признае немюсюлмански малцинства. Това е част от основополагащата логика на новата държава. Немюсюлманите са остатък от една борба, от която „нацията“ е излязла победоносно. Ентузиазмът на съюзниците да осигурят тяхната защита е само допълнително доказателство за предателството на немюсюлманите, което исканите гаранции се опитват да продължат. Те следователно са толерирани по неволя и в случая на православните християни това става на базата на една скрупулъзно спазвана реципрочност: тези, които живеят в границите на Истанбул и на двата егейски острова, запазени от Турция, срещу мюсюлманите, които живеят в присъдената

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

на Гърция Западна Тракия. Те са единствените от двете страни, които избягват принудителната размяна.

Извън този данък, който трябвало да бъде платен заради международното признание, не става въпрос да се признае, че може да има малцинства и сред мюсюлманското население, което е в основата на нацията. Впрочем терминът „малцинство“ е дотолкова натоварен с негативни конотации, означавайки граждани втора категория, че всички, които досега са искали каквито и да било специфични колективни права в Турция, винаги решително са отказвали статута или названието на малцинство. Колкото до названието, което да бъде дадено на тази нация, то щяло да бъде това, с което тя изкристализира и се събира на земята на Анадола, която вече е очертана от добитите с оръжие и международно признати граници. И ако всички други народи на империята са се освободили от „турците“ и в крайна сметка са прогонили „турците“ от своята територия, то следователно тези, които намират убежище в последната останала територия на империята са именно „турци“.

Но ако християнското население на Анадола е елиминирано в хода на Първата световна война и на последвалата я война за независимост, дали всички мюсюлмани, живеещи вътре в границите, определени в Лозана, са съгласни с това наименование? Създателят, Мустафа Кемал, има пълно съзнание за проблема, когато на 23 април 1920 г. декларира пред Великото национално събрание, няколко дни след първото му свикване в Анкара: „...хората, които съставляват това височайше събрание, не са нито само турци, нито само черкези, нито само кюрди, нито само лази. Те са едно хомогенно цяло, съставено от всички тези мюсюлмански елементи.“ Лазите – мюсюлманско население, говорещо език от семейството на грузинския, за което претендира Грузия, която от 1921 г. влиза в съветските обятия, не са достатъчно многочислени, за да искат статута на държавотворен народ в новата държава. Колкото до черкезите – в случая обобщаващо наименование, обхващащо бежанците от Северен Кавказ, – със своето преселване те мълчаливо приемат да свържат съдбата си с тази на турците. Но кюрдите?

Особеността при кюрдите се изразява във факта, че те не се отделят от Османската империя, както са направили другите народи. Личната връзка, която придържа племенните водачи верни на султана, могла да запази тяхната принадлежност към империята след разгрома от 1918 г. Така, с изключение на шепа интелектуалци, живеещи в Истанбул или Париж, няма кюрдски искания за независимост по време на разпадането на империята и изграждането на републиката. За сметка на това Великобритания изявява желание да види едно кюрдско формиране, разделящо поставения под неин контрол Ирак от

ТУРЦИЯ

териториите, които османците трябвало да запазят. В крайна сметка Севърският договор изисква от съюзниците да определят, през шестте месеца след ратификацията му, територия и автономен статут за кюрдите и приканва последните да се обърнат в срок от една година към Обществото на народите, за да поискат своята независимост върху тази територия. От това произлиза една странна ситуация, която води подписващите договора до това, първо да определят една територия, и след това да призват нейния собственик да изяви претенциите си.

Тази двойственост бележи и следващите събития. За Мосул, окупиран от британците в дните след примирието, настоява Националният обет. Кюрдските племена под английска юрисдикция се бунтуват периодично от 1919 г. насетне, а тези, които остават под контрола на Анкара, изпращат депутати във Великото национално събрание, но запазват своята вярност към султана-халиф, за когото Мустафа Кемал претендира, че иска да спаси от ръцете на съюзниците, които са окупирали Истанбул. Голямото богатство от горива на провинцията Мосул прави въпроса много деликатен, но това, което е най-важно за управниците на създаващата се нова национална държава, е да не се допусне в нея и най-малката центробежна тенденция, която да напомня за ужасите на османския крах. Следователно нацията трябва да бъде една, да бъде споена без признаване на кюрдския елемент, тя трябва да бъде единствено турска.

Все пак задържането на част от кюрдите под друга юрисдикция не може да не създаде постоянни претенции. От където и многократно показаното от Анкара желание да контролира цялата кюрдска територия, която преди е била османска. Това тя прави не толкова за да се възползва от петролните приходи, колкото за да попречи една външна фракция да получи национална идентичност и след това евентуално да изрази претенции към собствената ѝ територия. Доволно противоречива ситуация: като експулсира християнските малцинства и като упражнява стриктен контрол върху остатъците от тях, както и като отказва категорично да признае всякакъв друг малцинствен статут, новата турска държава се опитва да елиминира всякакво желание за автономия, което би напомнило за османското минало. Нова Турция все пак знае, че отсъствието на такива искания от страна на кюрдите е само закъснение на историята. За да се предпази, тя иска да запази под свой контрол цялата кюрдска територия.

Така Лозанският договор в крайна сметка препъва турските претенции за провинция Мосул, която се намира в ръцете на британците. Последните не отстъпват и иракската граница е единствената, която все още не е установена през октомври 1923 г., когато се провъзгласява републиката. Премахването на халифата и експулсирането на османската династия през март 1924 г. скъсват последната нишка на

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

привързаност на кюрдите към една държава, в която те вече не са признавани като такива. Тяхната традиционна йерархия отхвърля предложената унитарната републиканска схема и се разбунтува през февруари 1925 г. Анкара се възползва от тази ситуация, за да заклейми накуп участието в това въстание на носталгици към бившия режим и интригите на империализма. Въстанието е смазано, но се ражда кюрдският въпрос. През 1926 г. провинцията Мосул е окончателно придадена към Ирак. Анкара настоява по-малко върху петролните компенсации, задоволявайки се с еднократно плащане, вместо с редовни дивиденди, но изрично изисква от британците, под чиито мандат се намира Ирак, да не дават автономия на иракските кюрди. Британците приемат и удържат на думата си.

Конструирането на националната държава

С уреждането на въпроса за Мосул, Източният въпрос изглежда приключен. Големите държави победителки от Първата световна война не са недоволни от резултата. Те запазват геополитическите си интереси в региона, а провалилият се Севърски договор е плод по-скоро на едно объркано положение, предназначен да реши вековен проблем с огромна сложност, а не толкова на желанието им да се разправят чрез него с турците. Една силна власт, която би могла да бъде пречка за експанзията на Русия (вече под своята съветска дегизировка) към Средиземноморието и която освен това ежедневно афишира прозападните си предпочитания, не можела да не им хареса. Така Великите сили пресмятат плюсовете и минусите и преодоляват съжалението си от изгубеното влияние върху Османската империя. Гърция от своя страна успява толкова добре да оползотвори удара от поражението и потока от бежанци, идващи от Мала Азия, че един гръцко-турски съюз, достатъчно солиден, за да издържи междувоенния период и Втората световна война, могъл да бъде сключен от главните герои на предходното противопоставяне: Мустафа Кемал Ататюрк и Елефтериос Венизелос. Арменската диаспора, смазана от удара и погълната от своите усилия за интеграция в приемащите страни, е все още неспособна да реагира. Колкото до кюрдите, те се бунтуват редовно до Втората световна война, без успех и без това да има особен международен отзвук: в крайна сметка това е един присъщ за региона безпорядък, подобно на толкова други по целия свят.

И така, изглежда, че турците навлизат в един дълъг период на оздравяване и възстановяване. Режимът не е твърде демократичен, но показва безотказна готовност за реформи. Страната не е особено просперираща, но рязкото намаляване на населението довежда до преразпределение на земите и на ресурсите; тези, които пристигат, вследствие на принудителната размяна с Гърция, са по-малобройни

ТУРЦИЯ

от онези, които са заминали, и цялото население изглежда доволно, че е надживяло тези ужасни десет години. Желанието да се забрави сякаш решително надделява над носталгията по загубените родни земи – носталгия, от която не се срещат значителни проявления в междувоенния период.

Държавата следва тази тенденция и дори я поддържа. Тя открито се противопоставя на пантюристкия експанзионизъм на Комитета за единение и прогрес, който довежда до рухването на империята, и като отстоява ревниво своя суверенитет, изразява удовлетворението си, че е достигнала целите, поставени от Националния обет. Всъщност в рамките на една идеология, цялостно наричана кемалистка, по името на създателя на републиката, управляващите, подсигурени с държавната власт, правят всичко възможно преди всичко да създадат една напълно модерна (т.е. по западен образец) нация. За тази цел те се вдъхновяват от околните модели: заемат както от съседните национализми, произлезли от Османската империя, така и от силовите дискурси, които вилнеят в междувоенна Европа, като освен това се опитват да се противопоставят на представите за турците, които са се натрупали във външния свят. Задачата е трудна и ако кемалистката историография решава да зачеркне изцяло османското минало, това е не само заради скъсването със стария режим, но и защото това минало се счита за много тежко, за да бъде носено от нация, която има амбицията да се интегрира в западната общност. Тогава се стига до бягството към едно митично минало, което също има своите неудобства. По времето на подялбата на плячката, което последва рухването на империята, до втръсване се повтаря аргументът, според който турците са узурпатори в античната и византийска Мала Азия. Това поражда нуждата от изобретяването на местни предшественици, които кемализмът логично отива да търси в пределинистичните времена. Хититите – специфична анадолска цивилизация, изглеждат подходящи, но откриването на техния индоевропейски корен разбърква картите. Тогава се прибегва до колкото престижното, толкова и непроверимо минало на една централноазиатска протоцивилизация, майка и утроба, откъдето турците са тръгнали във всички посоки, за да цивилизоват цялата планета.

Тази въображаема „родина-майка“, плод на патетични изследвания за национално легитимиране, замества действителните родни земи на тези, които се оказват върху анадолския сал: Македония, Крит, Добруджа, Абхазия, Крим, Босна и много други. В същото време натрапчивата идея за общ корен, повлияна от расовите теории на епохата и даваща далечни корени на нацията, води до тежък разрыв с територията, отчуждавайки цялото многохилядолетно анадолско минало. Парадоксално, тези, които са били там отпреди, се оказват поставени

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

в категорията на чужденците, лишени от право на територия, освен ако не се присъединят към доминиращия дискурс. Въпреки прочутия израз на създателя на републиката „Щастлив е, който се нарича турчин“, не е турчин всеки, който иска. В това турският национализъм се присъединява към тези на другите балкански страни, които се стремят да асимилират едновременно до степен да им откажат всякаква различна идентичност и да изключат като напълно чужди за тялото на нацията онези, които принадлежат към друга религия. Така, докато кюрдите не могат да претендират да съществуват като такива, защото „са турци“, немюсюлманите представляват чуждо тяло, което трябва да бъде отхвърлено с всички средства, като постепенно се отнемат атрибутите на малцинствения им статут.

Явният отказ от териториални претенции не пречи в същото време на уточнявания в Националния обет, когато международната конюнктура го позволява. Така през 1936 г. Турция си възвръща пълния суверенитет над Пролитите, а през 1938–1939 г. анексира санджака Александрета, преименуван Хатай, в чест на „приемствеността“ с хититите. Но отхвърлянето на османското минало през този период е достатъчно радикално, за да не въввлече страната във водовъртежа на ревизионизма през Втората световна война, въпреки че не липсват предложения. Шепата пантюркисти, които мечтаят за нови кавказки авантюри на страната на нацистка Германия, са изправени пред трибуналите, а когато Гърция анексира през 1947 г. Додеканезите, отнети от Османската империя през 1912 г. от Италия, Анкара дори не предявява искане за разпространето върху турците от островите на малцинствените права, на които се радват мюсюлманите в Тракия.

Поляризацията, предизвикана от Студената война, парадоксално допринася за отварянето на Турция към външния свят. Пристигането на новите бежанци от Балканите, бягащи от установяването на комунистически режими, припомня нещо, което вече не трябва да се крие, тъй като се легитимира от новата мисия на страната: тази на преден пост на НАТО и борец против комунизма. Съюзничеството със Съединените щати ѝ придава тежест в регионален план, която не може да не напомни и да не даде нова стойност на водещата роля, която страната е играла в неотдавнашното минало. Приемането на Турция в НАТО, по едно и също време с това на Гърция, изглежда окончателно затвърждава един съюз, оформен между двете страни през 30-те години на века.

Завръщането на Източния въпрос: от кипърския въпрос...

И тогава неочаквано се появява кипърският въпрос. Неговото изплуване на повърхността на Източния въпрос може отначало да бъде смятано като чуждо на конюнктурата на двете въввлечени държави, Гърция

ТУРЦИЯ

и Турция, както и на регионалния контекст. В действителност става дума за един кипърски проблем, кипърско-гръцки и кипърско-турски, в който двете държави майки се оказват въввлечени. Отстъпването на острова на Великобритания през 1878 г. го поставя извън Източния въпрос, предотвратявайки неговото включване в националното преструктуриране, което следва разпадането на Османската империя. В противния случай вероятно бихме били свидетели на едно решение като при Крит – анексиране на острова към Гърция и брутално или постъпателно изтласкване на неговото мюсюлманско население. Ако процесът не се развива по този начин, това е, защото Великобритания иска да запази за колкото се може по-дълго този остров, закотвен навътре в Близкия изток; и това не е поради липса на ревност на кипърските гърци, също така вдъхновени от големия проект на елинизма като техните „съотечественици“ от зоната на Егея.

Периодът на обмисляне и преструктуриране, предприет от Гърция и Турция в рамките на границите, определени през 1923 г., изоставя кипърците на техните мечти и ако те са пробудени в началото на 50-те години на века, това е в по-малка степен породено от възраждането на иредентизма в държавите майки, отколкото е породено в рамките на вълната на деколонизация, която разтърсва старата Британска империя. Преди всичко кипърските гърци са тези, които ходатайстват настойчиво пред правителствата в Атина. Последните са загрижени да не подразнят големите западни покровители, благодарение на които току-що са спечелили гражданската война срещу комунизма, но желаят в същото време след нещастията в този конфликт отново да възстановят реномето си с една нова победа на елинизма. Но също така и кипърските турци, обзети от натрапчивата мисъл за критския прецедент, въвличат Анкара в спора. Този път това става с благословията на Великобритания, която така намира начин да продължи своето присъствие, ставайки арбитър на очертаващия се конфликт на интереси.

Така Кипър, едно от малкото места в региона, които през голямото пренареждане от XIX и началото на XX век не са предизвикали нито войни, нито бунтове, нито масови избивания, нито етнически прочиствания, става сцена на едно ново разиграване на Източния въпрос. Ако управляващи и обществено мнение в Турция и Гърция се захващат ентузиазирани с каузата на своите кипърски братя, до степен да унищожат за нула време търпеливите усилия за помиряване, които са в ход от две десетилетия, и да извадят всички оплаквания, натрупани от падането на Константинопол, това е преди всичко защото исканията, свързани с Кипър, позволяват и на едните, и на другите да прикрият по едно поражение. „Катастрофата“ от 1922 г. така можела да не означава за гърците окончателно отказване от големия проект на

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

елинизма. Турците можели така най-сетне да покажат, че са способни да спрат вечното бягство към Анадола.

Неизбежната последица от този процес, несъзнателно воден повече от грижата за справяне с миналото, отколкото за уреждане на бъдещето, е, че с всяка нова фаза кипърският въпрос все повече се разгорещява. Компромисът за една държава с две общности е поставен под въпрос през 1963 г. и ескалацията води до турската военна намеса от 1974 г. Тази интервенция, защото тя е в същото време първото турско излизане със сила извън границите от 1923 г., бележи пълно преобръщане на отношенията на Турция с външния свят. Междувременно, регионалното значение, придобито от Турция в рамките на Студената война, идването на власт на консервативни правителства, склонни да отдават по-голямо значение на традициите, но също и развитието на кипърския въпрос, довеждат до ревизия на османското минало. Големият цивилизаторски период вече не е този на митичната Централна Азия, но *pace ottomana*, носеща толерантност и прогрес. Още повече, образът на империята губи мултиетническата си действителност, за да се превърне в проекция в миналото на турската национална държава. В този контекст за първи път териториите на империята се превръщат в „изгубени“ части от „родината“. Това ново изобретяване на миналото функционира огледално в гръцко-турското противопоставяне. Подновяването на конфликта позволява на гръцката страна да не гледа на „катастрофата“ от 1922 г. като на край на *Мегали идея*. И така, създаването на „изгубени родни земи“ е реципрочно, съживявайки оплаквания и притеснения. За гърците Турция безспорно навлиза във фаза на неоосманска експанзия. За турците апетитите на гърците показват, че те не мислят, че процесът на свиване на империята е достигнал своите граници, а че е възможно продължение. Равновесието, постигнато през 1923 г., е нарушено, поне в духовете; появява се болката на изгубените крайници.

Интервенцията от 1974 г. потвърждава всички страхове и оправдава всички лоши предчувствия. За Турция този акт е демонстрация на волята ѝ да не отстъпва повече, въпреки че кипърската територия никога не е била част от Националния обет. За гърците това е типична агресия върху територията на елинизма, макар че Кипър никога не е бил част от гръцката държава. Още повече, това събитие наистина извежда кипърския въпрос на международната сцена, където турската интервенция е почти единодушно осъдена като агресия срещу една суверенна държава. Това веднага предизвика в турското обществено мнение отдавнашни спомени за османското минало, когато Великите сили единодушно порицават Високата порта. Страхът от „османската експанзия“ у едните съживява заплахата от „обединения християнски фронт“ у другите.

ТУРЦИЯ

Ситуацията е узряла за инструментализирането на тези представи. Гърция остава убедена, че единствено натискът на „цивилизация свят“ може да накара турците да отстъпят. Към тази представа се добавя моделът на „сдържане“, практикуван от Съединените щати по отношение на Съветския съюз: една продължителна и търпелива пропаганда, представяща Турция като агресивна и злокобна сила, за да бъде тя в максимална степен изключена или маргинализирана в международните институции, трябва в крайна сметка да постигне своята цел. В преследването на тази цел Гърция може да разчита на съюз с арменската диаспора. Последната смята да заложи на термина „геноцид“, институционализиран през 1948 г. вследствие на Холокоста над евреите, за да поддържа жив своя национален проект, от който е трагично и несправедливо лишена през 1915 г.

Тази атака попада на плодородна почва – тази на обширната литература върху края на Османската империя, и намира западното обществено мнение широко отворено към тези представи. Старият образ на „турците“ няма особени трудности да се настани отново в духовете. От турска страна това има двоен порочен ефект. Отново се насажда усещане, че страната е в обкръжение, каквото доминира през късната османска епоха, и то е използвано от консервативните управници, които могат по този начин да насаждат мрачен национализъм и да си присвоят правото на защитници на един народ, който те представят като уединен и заплашен от всички страни. Нарастващият хаос в страната, който довежда до преврата от 1980 г., не спомага за смиряване на вътрешните напрежения, нито на външните представи.

... до кюрдския въпрос

Въпреки че произтича главно от вътрешната си логика, завръщането на кюрдския въпрос през 80-те години не е без връзка с този контекст. Проблемът остава постоянен за региона от зората на републиката, което е разбираемо, тъй като кюрдите продължават да се чувстват кюрди. Впрочем самоубеждаването в тяхното несъществуване, в което се затварят едни след други управляващите, в крайна сметка не може да замести липсата на политика. Трансформирането на бунтовете от племенен характер през междувоенния период в партизанска война, вдъхновена от марксизма през 80-те години, е свързано с множество феномени: с отслабването по места на племенните връзки, с климата на противопоставяне „ляво–дясно“ в Турция през 70-те години, с преврата от 1980 г., със смутните действия на установеното с него правителство, но и с международния контекст на освободителните движения. Все пак отгласите от това движение и репресиите, които то претърпява, започват да подхранват едно световно обществено мнение, вече не особено благоприятно по отношение на Турция. Тогава

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

кюрдското движение се оказва подсилено от едно течение на симпатия и турското обществено мнение затвърждава своето усещане, че се намира под обсадата на международен заговор.

Кюрдският въпрос директно се позовава на османското минало, доколкото става дума за политическото движение на един народ, който не е признат в рамките, наложени от държавата, защото последната вече се определя като унитарна национална държава. Симпатията на световното обществено мнение, особено на западното, проявено по отношение на кюрдите, убеждава турците, че международната общност не е свикнала с реалността на съществуването на турската национална държава и че, поставяйки се в една постосманска логика, тя би гледала с добро око на продължаването на опитите за нейното разрушаване. Още повече че кюрдското движение често се позовава на Севърския договор – единственият международен документ, в който се споменава възможността за кюрдска държава. В очите на турците, включително на тези на най-високо ниво, този договор е станал един вид таен протокол, който Западът, фрустриран, че не е могъл да го наложи, все така запазва като последна своя цел. Така „севърският синдром“ става типичният белег на един мрачен национализъм. Турците и хората от западния свят започват да се оглеждат като в криви огледала. Едните, убедени, че отново са обречени на съдбата, приготвена за империята, другите, постепенно свикнали с образа, който им е бил представен. Затворена в тази постосманска фаталност, републиканска Турция рискува да даде същите отговори на проблемите, които тя разглежда като идентични с тези от миналото, за да достигне до същите резултати.

След Студената война

Падането на комунизма само усложнява нещата. Разпадането на Съветския съюз, избухването на конфликта в Югославия и войната в Залива – три събития, които настъпват през същата 1991 г. в непосредствено съседство на Турция, изцяло разбиват рамките на Студената война, в която тя е поставена от четиридесет години. Менгемето, което в крайна сметка е затворило Османската империя в анадолския калъп, вече не съществува, но републиката, която е трансформирала този калъп в крепост, вече не знае как да излезе от него. Балканите, Кавказ, Централна Азия и териториите отвъд нея могат да се отворят за влиянието на една модерна регионална сила, но османското минало се появява като пречка. Блянът за един турски свят, който да се простира от Адриатика до Китайско море, на който свят Турция да бъде двигателят, се оказва празна схема, твърде голяма, за да бъде запълнена, служеща единствено за плашило на тези, които се страхуват или се преструват, че се страхуват от завръщането на турците.

ТУРЦИЯ

Отварянето на околния свят води при все това до едно изненадващо трансформиране на идентичностите. Тези, които се примирили да бъдат турци, защото са изоставили всякаква надежда за изгубената завинаги родина, сега откриват своята многосъставна идентичност. Албания, Македония или Дагестан стават нещо много повече от петна върху картата – това са държави, които вече могат да се посетят и в които може да се търгува. Асоциации на пришълци от обширната Евразия процъфтяват като никога в Турция, запалени както от фолклора, така и от политиката. Ще могат ли отделните хора да извършат това отваряне, което националната държава, в своята единосъщна строгост, не бе способна да осъществи?

Така ХХ век като че ли завършва с връщане назад, при което отново се разкриват всички важни проблеми на Източния въпрос, които дипломатията смяташе, че е уредила от 20-те години на века. Разделянето на територията на непристъпни национални държави, където всеки би живял у дома си, пресъздавайки едно свое минало, изпълнено с велики дела, и забравяйки моментите на ужас, приписвайки си слава и прехвърляйки обвиненията към съседите, се оказва провал. Възторженото увеличаване на националните образувания след рухването на Желязната завеса, в дългосрочен план трябва да бъде разглеждано по-скоро като ариергардно сражение, отколкото като перспектива за бъдещето. Тези нови държави, всяка заета с това да фабрикува свои национални атрибути, са нетърпеливи в същото време да прехвърлят част от своя толкова дълго чакан и така трудно придобит суверенитет на Брюксел, в рамките на тяхното приемане в наднационалната общност, каквато е Европейският съюз.

Това, което е ново днес, е дългият поход към преодоляване на националната държава, която видимо е загубила своите мобилизиращи достойнства от ХІХ век – едно преодоляване, на което Европейският съюз представлява най-вероятната перспектива. Присъединявайки се към този проект, каквито и да са мотивите ѝ, Турция се поставя в същата перспектива. Впрочем, картите са разбъркани от взаимните представи, развити през последните тридесет години. Макар че се стреми да се присъедини към Европейския съюз, Турция възприема в същото време тази общност като способна да накърни териториалната ѝ цялост и националния ѝ суверенитет, за който пък декларира, че е готова да прехвърли в значителна степен чрез акта на присъединяването. От своя страна, европейците виждат Турция, малко или много погрешно, като остатък от една империя, още носеща в себе си наследствените недостатъци на Източния въпрос. Това предизвиква, и от едната, и от другата страна, подозрението или убеждението – в зависимост от страната, на която се поставя човек, – че тя не би заслужавала същото отношение както една същинска национална държава.

НАТРАПЛИВИТЕ ТЕРИТОРИАЛНИ ВЪПРОСИ...

Впрочем присъединяването на Турция към ЕС би трябвало, от една страна, да гарантира националната ѝ цялост, а от друга, в рамките на една наднационална интеграция да доведе до решаване на въпросите, които я засягат.

Избухването на кипърската криза и политиката на „сдържане“ спрямо Турция, предприета от 1974 г. насетне от Гърция и Кипърската република, към която се присъединиха арменската диаспора и кюрдското движение, значително допринесоха за изграждането на един външен образ за Турция като все още „постосманска“. Инициаторите на тази политика, настоятелно отричайки на Турция качеството на национална държава, се надяваха против всяка логика, че собствените им атаки, съчетани с едно неодобрително и дори враждебно обкръжение, биха довели до нейното разпадане. Така се връщаме към предсказанията на Венизелос от 1919 г. А междувреме три поколения републиканци са строили именно национална държава, която е много малко вероятно да изчезне, освен по някакво чудо. Трябваше все пак да се дочака залавянето на ръководителя на кюрдското партизанско движение, за да надделее здравият разум. Гръцките политици си дадоха сметка, че един дестабилизиран съсед, изолиран от международната общност, може да бъде много по-сериозен източник на безпокойство, отколкото интегрирана в европейските институции Турция, която поема доброволно и изцяло своите задължения. Така Гърция изостави през 1999 г. линията на неотстъпчивост, чиито инициатор и главно действащо лице бе самата тя, за да започне да съдейства за присъединяването на Турция към Европейския съюз.

Този обрат напълно променя ситуацията. Той не само отваря на Турция пътя към кандидатурата за ЕС, отнемайки на антитурските среди в Европа възможността да използват за свои цели гръцкото противопоставяне, но и много допринесе за отслабване на вътрешната опозиция срещу тази кандидатура. Стремехът за запазване на турския суверенитет, зад който се крие желанието на един естаблишмънт да продължава да управлява страната независимо от колебанията на демократичния процес, започва да отстъпва пропорционално на напредването на европейската надежда. Една от главните последици е омекването на Турция по отношение на кипърския въпрос. Образът на Кипър като последен бастион преди Анадола и последен реванш за претърпените отстъпления, се смекчава пропорционално на напредъка, който предлага европейската перспектива. Кривите огледала, които дотогава си препращаха образите на османски призраци, започнат да се пропукват.

Това не означава, че проблемите са решени или че са на път неизбежно да бъдат решени. Това в най-добрия случай означава, че те биха могли да бъдат разбрани в рамките на един консенсус както по отношение на равносметката за миналото, така и на перспективите за

ТУРЦИЯ

бъдещето. Трябва да си дадем сметка, че абсолютният суверенитет и свързването на идентичността с определена територия днес принадлежат по-скоро на илюзиите и че напротив – интелигентното управление на властовите отношения, на разпределението на богатствата и движението на хората, в съчетание с многообразни идентичности, е това, което може да осигури благоденствие и може би дори щастие.

Колкото до миналото, този смутен век, който току-що отмина, най-малкото показва, че опитът да се забрави е измамно решение. Нещо, което е скрито под повърхността, не е забравено, а излизането му на светло не може да се постави под контрол. Опитите на турската държава и общество да забравят мъчителните условия, при които се е създавала националната държава, са не само напразни, но и дават обратен резултат. Преди всичко право и задължение на сегашните поколения е да познават историята, цялата история и нищо освен историята – а не различните конструкции, които искат да я подменят – на основополагащите събития, за да не стават жертва на слуховете, разпространявани от безбройни семейни истории или официалния дискурс. Но това изисква значителна работа в дълбочина и натискът, прилаган за тази цел, може да се окаже контрапродуктивен. Официалното признание на едно правителство няма да доведе до действителното съгласие едно общество, хванато днес в капана между обвинението в съучастие в престъпление срещу човечеството и това в предателство спрямо националната кауза.

Изискването за признаване на арменския геноцид, чието утвърждаване съвпада с гореспоменатата политика на „сдържане“, би се стремило тогава, в рамките на целите на тази политика, повече да постави Турция в ролята на „негационист“, представяйки я като държава парий в очите на международното обществено мнение, отколкото да постигне решаването на един болезнен спор. Чувствителността на международното обществено мнение, загрижено за извършването на процес на траур, ще попадне тогава в капана на едно уреждане на сметки. Постепенното отслабване на тази политика след промяната в политическата линия на Гърция, малко или много водеща след себе си и тази на кипърското гръцко правителство, прави от това изискване последното оръжие на туркофобите в Европейския съюз.

Впрочем, в процеса на „деосманизация“ на отношенията между Турция и Европа, процес, необходим за постигането на по-ясна визия и от двете страни, това изискване би трябвало да доведе до задълбочена работа, насочена към разплитането на проблема чрез търпеливо и детайлно възстановяване на историческия разказ, а не толкова към получаването едно признание, предопределено да стане основа на нов спор. Така могат да бъдат успокоени, и от едната, и от другата страна, болките от изгубените крайници.

Глава II

Мустафа Кемал и кемализмът

Влязъл в историята като Атаюрк („бащата на турците“), в продължение на години той е само Мустафа Кемал „от Солун“. Добавят родното му място, тъй като в Османската империя хората не се наричат по фамилия и толкова често срещани лични имена като Мустафа Кемал могат да доведат до объркване. И така, кемализмът е историята на една радикална трансформация, на превръщането на един анонимен офицер в баща на нацията. Човек, който в продължение на две десетилетия на съзидателно разрушение, е върнал живота и погледа към бъдещето на преди това осъдена Турция.

Синът на упадъка

При раждането на Мустафа Кемал (1881)¹ Солун, столицата на Македония, е най-важният град на Османската империя в Европа след Истанбул. Той се радва на дълга търговска традиция, подсилена от постоянно еврейско присъствие от края на XV век, когато султанът приема прогонените от Испания евреи. Солун се намира в сърцето на Балканите, които в продължение на целия XIX век, и особено след Берлинския конгрес (1878), се превръщат в сцена на упадъка на империята в Европа.

Символично е впрочем, че бащата на Кемал е пазел границата като митничар, преди да стане търговец след една зловеща смяна на професията, завършила с преждевременната му смърт. Станал сирак на по-малко от десетгодишна възраст, синът се насочва към най-подходящото образование за едно бедно, но решително момче – това, което води към офицерската кариера. Той влиза във Военното училище в Истанбул през 1899 г., а след това е включен в училището на Генералния щаб. И ето го на двадесет и три години капитан. Разпределен в Дамаск, Кемал напуска Европа за първи път в живота си

¹ На 14 януари, според турския биограф Шевкет Сюрея Айдемир: Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Istanbul, 1979. Много турски източници сочат 1880 г., а Големият Ларус на XX век твърди, че Кемал е роден през 1878 г.

ТУРЦИЯ

и открива истинското състояние на империята.

В действителност петте години на учение, прекарани в османската столица, вече са отворили очите на младия човек, както и тези на неговите другари кандидат-офицери. Османската армия вече не е в състояние да изпълнява своята мисия в една разнебитена империя. И тогава офицерите започват да заговорничат. В Дамаск Кемал създава малка група, наречена „Отечество и свобода“ (Vatan ve Hürriyet), едно от най-символичните наименования. Идеята за „Отечеството“ е нова в Османската държава, по-привикнала да признава имперското знаме и да разсъждава с аршина на ислямския свят. Колкото до свободата, тя не е точно в сърцевината на политическата система, скъпа на султан Абдул Хамид II. Възкачил се на трона през 1876 г., той разпуска парламента две години по-късно и суспендира конституцията.

В края на 1907 г. Мустафа Кемал се завръща в Солун. Неговият роден град, подсилен от франкмасонското влияние и борбената си преса, се намира в първата линия на борбата срещу султана. Освен това Македония символизира повече от всякога отслабването на османците пред чуждите кроежи: от 1903 г. в провинцията е въведена международна жандармерия, за да се справя по-добре с местните чети, което османските военни възприемат като контрол върху собствените им дела.

Малко преди завръщането на Кемал, от различните опозиционни движения се създава Комитетът за единение и прогрес (*İttihat ve Terakki*). Според холандския историк Ерик Ян Зюрхер, повече от две трети от водещите членове в организацията са по произход от провинциите Солун, Манастир (Битоля) и Косово.² Кемал се присъединява към комитета и полага клетва да се бори за възстановяването на конституцията. Осем месеца по-късно (24 юли 1908 г.) Младотурската революция слага край на едноличното управление на султан Абдул Хамид II.

Годините на управление на младотурците пораждат големи надежди и още по-големи несполуки, включително като довеждат до изчезването на самата Османската империя. Войските на султана влизат във войната на страната на Централните сили на 29 октомври 1914 г. като бомбардират руските черноморски пристанища. Те слагат оръжие четири години по-късно, с точност почти до ден – на 30 октомври 1918 г.

² E.J. Zürcher, *The Young Turks: Children of the Borderlands*, Working Papers Archives, цитиран по: Jean-David Mizrahi, „De la petite guerre à la guerre d'indépendance: pratique et expérience de la guérilla dans l'Empire ottoman finissant (1908–1923).“ In: *Revue historique des armées*, № 231, 2003, p. 66–76.

За какво служи един офицер?

Според здравия смисъл – за да воюва, и ако е възможно, да побеждава. Младотурците обаче гледат на нещата по различен начин. Няколко месеца след революцията от юли 1908 г. офицерите младотурци отново излизат от казармите, за да възпрат привържениците на султан Абдул Хамид II, които през пролетта на 1909 г. се опитват наново да вземат властта. От този момент нататък на младотурците непрекъснато ще им се налага да съчетават военни мисии с политически комбинации, всичките със съмнителен резултат: през октомври 1911 г. Италия окупира Триполитания; през пролетта на 1912 г. се разбунтува Албания; през есента на 1912 г. започва Първата балканска война; през пролетта на 1913 г. – Втората балканска война.

Всички случаи, или почти всички (изключение прави Втората балканска война), водят до поражение за османците, докато членовете на Комитета за единение и прогрес, официално или не, поемат все по-големи политически отговорности. И това продължава, докато стават истинските господари на страната – от 1913 г. насетне и по време на Световната война.

Много скоро, още от пролетта на 1909 г., когато участва в т.нар. Армия на движението (*Hareket Ordusu*), която тръгва от Солун и достига Истанбул, за да елиминира контранастъплението на абсолютистите, Кемал се отдръпва от политическия живот на младотурците и това е един особен тип поведение. Вероятно това отдръпване не е толкова радикално, колкото го представя класическата версия на официалната биография на Кемал, според която бъдещият създател на Турската република нямал нищо общо с която и да било от водещите фигури на Комитета за единение и прогрес. Но все пак Кемал реално се отличава от хората около Енвер паша, които не се колебаят да смесят военна кариера и политическа активност.

Естествено, би било полезно да се запитаме за причините за това по-особено поведение на Мустафа Кемал. Дали става дума за присъщата прозорливост на един човек, който вижда рисковете, в които Енвер и неговите хора въвличат страната и армията? Или може би след като амбициите на Кемал не са били удовлетворени, ставаме свидетели на реакцията на човек, който е достатъчно умел, за да представи поражението си за свой собствен избор. Стремещт на Кемал и най-вече на неговите последователи да елиминират всяка друга хипотеза, освен тази за неговата прозорливост, не бива на инат да ни води механично към другото решение.

Едно е сигурно: за цялото време на управление на младотурците, офицерът Кемал изпълнява добре, и всъщност по-добре от другите, своя военски дълг. Негов апогей е кампанията на Дарданелите (април 1915 – февруари 1916 г.) по време на която, с помощта на късмета и на

ТУРЦИЯ

отличния си рефлекс, той печели генералския си пагон, както и ласкаещата слава на победител – особено полезна, когато настава часът на окончателното поражение през есента на 1918 г.

Какво прави един офицер от една победена и осъдена на разпокъсване страна с оперетъчна армия: петдесет хиляди човека срещу двеста и четиридесет хиляди преди войната? Както Шарл дьо Гол през 1940 г., той отхвърля това, което не може да бъде прието. Завърнал се в столицата в средата на ноември 1918 г., той я напуска седем месеца по-късно с официалната и важна длъжност на инспектор на войските, за да отиде в Самсун, на северозападния бряг на Анадола.

През тези седем месеца на несигурност и обърканост Истанбул се отдава на заговори, между един султан-тактик, едно правителство, което търси реванш срещу младотурците, и наивните и егоистични представители на Антантата – британци, французи, италианци и гърци. През това време Анадолът се организира: тук и там се появяват движения на съпротива, в повечето случаи опрени върху впечатляващата мрежа на младотурците, която до голяма степен е надживяла поражението, изчезването на Комитета за единение и прогрес и бягството на основните ръководители. Процъфтяват „комитети за защита на правата“, където военни и цивилни се групират около местните младотурски структури, макар те формално да са разпуснати.

Общият климат е достатъчно отровен, че през януари 1919 г. френският върховен комисар да пише на своите началници: „... ако се намери една енергична луда глава, ние ще бъдем изхвърлени в морето за двадесет и четири часа... Ако ударът не бъде нанесен сега, има вероятност той да се случи в деня, в който Турция научи за териториалното орязване, което я заплашва.“

Турската съпротива не е чакала идването на Мустафа Кемал паша в Анадола. По щастлива случайност, няколко дни преди неговото идване в Самсун, един елитен гръцки експедиционен корпус с дванадесет хиляди души дебаркира в Измир, като изглежда е подкрепен и с всички възможни благословии. Но докато съюзниците говорят за полицейски акции с цел да се сложи край на националистическите машиниции, които са особено активни в региона, „елините“ се захващат с истинско завоевание. „Реконкиста“, би трябвало да се каже, дотолкова Атина счита Западния Анадол за гръцки. Така военният инспектор Мустафа Кемал пристига в един климат на извънредна възбуда.

Телеграфната мрежа, развита от султан Абдул Хамид, за да контролира по-добре страната си, много бързо е овладяна. На 22 юни 1919 г., с помощта на трима офицери, Кемал разпространява по жицата един протокол, който предвижда създаването на свободно „национално представителство“ в Анадола, което да замени законното правителство, виновно в сътрудничество с врага. За султана и неговите

отговорности не се казва и дума. Десет дни по-късно, под британски натиск, „колаборационистското“ правителство разпорежда на Кемал, а също и на другия инспектор, изпратен в Коня, да се завърнат. Другият приема; Кемал отказва: „Като обикновен кръстоносец, който се бие за своята раса, аз реших да се изправа пред всички препятствия до победата за нашата върховна цел.“ Кемал се присъединява към съпротивата и напуска армията.¹

От националната съпротива до кемалистката република

Турската война на независимост (*Kurtuluş Savaşı*, буквално: Освободителната война) приключва на 11 октомври 1922 г. с примирието, подписано от дясната ръка на Кемал – Исмет паша, и британците в малкото пристанище Муданя на брега на Мраморно море. Предизвикателството, с което трябва да се справят Кемал и националистите по време на тази война, е наистина голямо. В Западен Анадол и по Черноморието те трябва да победят както гърците, които се смятат за натоварени с историческата мисия да възродят Велика Гърция, така и окупационните сили: британци, французи и италианци, като не бива да забравяме и правителствените части, натоварени да смажат националното движение.

Кемал не може да се надява да победи своите противници, без да убеди едновременно съгражданите си, както и това, което дипломатическият жаргон все още не нарича „международна общност“. Да убеди турците, че след четири години световна война, предхождани от множество конфликти и още толкова поражения, те трябва да вземат отново оръжията, за да се бият на негова страна – на страната на инспектора от изпадналата в немилост армия, осъден на смърт от имперското правителство. И да убеди съюзниците, че турският национализъм представлява бъдещето и че имат много за губене, ако му се противопоставят.

За да постигне своите цели, Мустафа Кемал паша ще използва методи на действие, които не се преподават в никое военно училище по това време, пък било то и генералщабно. Да използва въоръжени банди, занимаващи се с обикновено разбойничество³, на страната на редовните сили в анадолските кампании. Да приема журналистите на вражеските страни и да се среща с представители на тези страни. Да променя правилата на историческата игра: макар че от поне три века руси и турци враждуват, Кемал не се поколебава да потърси и да постигне съюз с болшевиките (договорът за приятелство от 16 март 1921 г.). По същия начин, той кара (или оставя) хората да вярват,

³ Тези банди са наречени *чети* (çete). По повод сраженията на турската армия на Балканите срещу местните банди Жан-Давид Мизрахи (вж. предната бележка) подчертава сръбския произход на думата.

ТУРЦИЯ

че неговата борба се вписва в перспективата на ислямизма. Националистическият водач е разбрал безпокойствата на Лондон и Париж по отношение на колониалните им империи. А това, че болшевизмът все пак не е съвместим със защитата на халифата, която вдъхновява мюсюлманските тълпи от Северна Африка до Индия⁴, оставя Мустафа Кемал безчувствен.

Неговата стратегическа цел е ясна и е позната още от времето на конгресите, които председателства в Ерзурум (края на юли 1919 г.), а след това в Сивас (4–11 септември 1919 г.): да се запази националната независимост. На 26 януари 1920 г. събраните в Истанбул депутати⁵ приемат документ, наречен Национален обет. Според него турските територии, които не са окупирани в деня на примирието (разбирай – Анадола), трябва да останат неделими; Карс, Ардахан и Батум трябва да бъдат върнати на Турция; също така трябва да бъде осигурено свободното преминаване през Проливите.

Въпреки че Националният обет настоява също за прилагането на принципите на президента Уилсън спрямо арабските провинции на империята, националистическата амбиция на Кемал се концентрира върху Турция и нейната независимост на цялата територия от Одрин до Карс. Само турската независимост, но цялата независимост – политическа и икономическа.⁶

Никой от националистическите гласове не споменава за институционална промяна. Наистина, един внимателен наблюдател би могъл да забележи, че, изказвайки се на конгреса в Ерзурум в униформата си на имперски офицер, Кемал призовава Божията защита първо върху отечеството и едва след това върху султана халиф. Но единствено националната независимост вдъхновява конгреса в Сивас, по-представителен от този в Ерзурум, на който присъстват делегати само от източните провинции на Анадола. В Сивас на Кемал се налага, впрочем не без усилие, и успява да елиминира привържениците на американски мандат над Османската империя, които смятат, че във Вашингтон ще намерят най-добрия щит срещу разпокъсването. Едно-единствено убеждение води Кемал – турците и само турците ще осигурят нацио-

⁴ В края на ноември 1919 г. една „паниндийска“ конференция за халифата събира повече от триста делегати в Делхи и решава да „откаже“ своето „сътрудничество“ на британското правителство в случай на заплаха за халифата и дори да бойкотира европейските стоки.

⁵ Надявайки се да възпре националистите, султанското правителство организира парламентарни избори през есента на 1919 г. Избран в Ерзурум, Кемал отказва да заеме депутатското си място.

⁶ Османското правителство премахва капитулациите през есента на 1914 г. още преди влизането на империята във войната. Съюзниците не признават това едностранно решение.

налната независимост. Силата на неговото убеждение му дава право да повиши тон. Завършвайки своята работа, конгресът в Сивас се обръща към султана със следните думи: „Това, което ние днес очакваме от благоволението на Ваше Императорско Величество, от Вас, който сте суверенен господар на страната и славен наследник на една султанска фамилия, която от шестстотин години последователно е делила с нас щастието и несгодите на тази нация, е в този тържествен момент, в който ще се решават животът и смъртта на османската нация, да вземете под внимание националното движение и да защитавате и пазите страната срещу всякакъв бунт и всяко вътрешно разделение.“

Поставянето на 16 март 1920 г. на Истанбул и на обществените места в него под контрола на съюзническите и главно на британските сили променя правилата на играта. От този момент нататък султан Мехмед VI приема наложеното му със сила, а именно да се разпусне парламентът, да бъдат призвани религиозните власти за борба срещу Кемал и да се създадат специални трибунали за съдене на националистическите водачи, с което последните всъщност придобиват нова легитимност. Нещо повече, националистите стават единствените легитимни представители на турския народ. Кемал не губи време, за да материализира новия си статут: на 23 април 1920 г. Великото национално събрание на Турция започва работа в Анкара, която е станала столица на националистическото движение през предната зима, и Кемал обявява „на целия свят, че оттук започва да се върши необходимото за една пълна независимост, вътрешна и външна...“

До крайната победа делото им ще мине през издигания и спадове. На 10 август 1920 г. в Севър е подписан мирният договор с Османската империя. Би трябвало да се каже бившата империя, защото договорот дава на Пролитите международен статут, на практика поставя Измир и по-голямата част от Тракия под гръцки суверенитет, предвижда формирането на независим Кюрдистан, създава независима Армения и присъжда на Франция, както и на Италия, зони на влияние в Югоизточен и Югозападен Анадол. Турската армия е ограничена на петнадесет хиляди човека. Действието на капитулациите се разширява, като чужди експерти са натоварени с ръководенето на обществените финанси. По-голямата част от истанбулските вестници публикуват договора с черна лента в знак на траур, но султанът и неговото правителство не оспорват Севърския договор.

Предвид крехкостта на договора, за да използваме израза на Реймон Поанкаре, султанът може би смята за по-подходящо да не казва нищо, криейки се зад едно хипотетично разпределение на ролите между „меча“ (Кемал) и „щита“ (самият той). Ако това е било така, разсъждението на султана не издържа на фактите. След като се е надявала да стигне до Анкара, гръцката армия губи решаващата битка при

ТУРЦИЯ

Сакария (23 август – 13 септември 1921 г.), за която Кемал получава званието маршал и *гази*, запазено за големите мюсюлмански победители. На 20 октомври 1922 г. Франция подписва договора от Анкара; така тя се отказва от разпоредбите на Севърския договор, които я засягат. На 1 септември 1922 г. Кемал слага началото на последната офанзива: „Войски, вашата цел е Средиземно море.“ Един месец по-късно Измир е наново овладян, а турските войски пристигат в околностите на Истанбул.

„А султан Мехмед VI?“ – ще кажете. Тъй като е добре информиран, речта, произнесена от Кемал по повод 14 юли⁷, не е пропуснала да го обезпокои. Всъщност обстоятелствата дават повод на Мустафа Кемал да направи едно съвсем недвусмислено сравнение между Френската революция и борбата „на народа на Турция за своята свобода и независимост“: „Турският народ се разбунтува, за да защити своите непризнати и потъпкани права. Този бунт стана за него право и задължение.“ И в заключение, което е отчасти цензурирано в Истанбул, добавя: „Великата френска революция много добре показва... какво може да постигне един екзалтиран народ, изпълнен с любов към свободата и независимостта.“ През есента султанът се опитва да получи френска подкрепа срещу „болшевишкото влияние“, което в случая той идентифицира с кемалистите. Вече е твърде късно.

На 29 октомври 1922 г. Кемал обявява на своите приближени решението си да раздели халифата от султаната, за да може да премахне последния „като докаже, че националният суверенитет принадлежи на Националното събрание“. На 1 ноември Великото национално събрание на Турция премахва султаната и две седмици по-късно избира нов халиф. Следващата решаваща стъпка е създаването на републиката. За да я извърши, Кемал изчаква по характерния за него начин. Макар да знае как да форсира събитията, той предпочита да впише своите действия в един цялостен логичен процес, в който различните стъпки почти естествено намират своето място.

Главната цел на борбата, водена от пролетта на 1919 г., е националната независимост и тя трябва да бъде постигната първо в дипломатически план. Преговорите в Лозана, водени от Исмет паша, дясната ръка на Кемал, са трудни. Започнати в края на 1922 г., те са прекъснати и наново подновени през април 1923 г., за да доведат на 24 юли до двама историческия договор. Той обезсилва Севърския и както пише „Льо Фигаро“ „за пръв път Турция е третирана като западна сила“. С изключение на претенциите си за региона на Александрета и за Мосул (въпросът е оставен за разглеждане на турско-британските преговори под егидата на Обществото на народите), Анкара е удовлетворена:

⁷ Текстът на речта бе предоставен на автора от г-н Али Актогу, който го е получил от професор Луи Базен.

Турция е призната в границите на Националния обет, включително по отношение на Проливите. Капитулациите са премахнати. Османската империя вече не съществува, но при условията, които желаят турците. Няма значение, че новата държава не брои повече от около 770 000 квадратни километра: турците са възвърнали своята политическа и икономическа независимост.⁸

Създават се символите на нова Турция. В началото на септември сме свидетели на създаването на Народнорепубликанската партия (НРП – *Cumhuriyet Halk Partisi*, СНР⁹), „за да служи за водач в упражняването на националния суверенитет, чрез народа и за народа“. Повече, отколкото класическа политическа партия, тя е „въплъщението на революционния дух в цялата нация“. В средата на октомври Великото национално събрание на Турция премества столицата на страната в Анкара.

Не бива да се забравя, че по време на цялата тази трансформация се случва и едно много важно събитие: свикването на икономическия конгрес, който се провежда от началото на февруари 1923 г. в Измир. Също и тук, символичната функция е изведена напред с помощта на голямо стопанско изложение, на което до обичайните килими и пистащи се намират футболни топки, игли за вратовръзки и други дреболии. Пред 1135-те делегати, разпределени в четири сектора (търговци и банкери, земеделци, работници и занаятчии, индустриалци), Кемал обяснява отсъствието на противоречия между различните социални класи в независима Турция, идентифицирането на НРП с Турция, без да забравя взаимното допълване на политическата и икономическа независимост. Преди да се разделят, представителите на конгреса приемат един Икономически обет, отражение на Националния обет от 1920 г. Тогава един коментатор ще заговори за „изповядване на морална и религиозна вяра“, което всъщност се потвърждава и от формулировките, използвани в Икономическия обет: „Народът на Турция не разрушава, той изгражда... Той има навика да работи ден и нощ, ако това е необходимо, за да реализира националната продукция.“ Отвъд изразите в стила на Сен-Сюлпис, толкова близки и до съветската фразеология, как да не запомним най-важното съображение на обета: Османската империя е загинала именно защото е оставила икономическата власт на чужденците и на малцинствата; нова Турция няма да падне в този капан.

⁸ Без да забравяме „етническата хомогенност“, постигната чрез размяната на население: един милион и петстотин хиляди турци (мюсюлмани) от Гърция отиват в Турция, докато петстотин хиляди гърци (православни) от Анадола се преселват в Гърция. Договорът от Лозана вече не споменава Кюрдистан.

⁹ Названието на тази партия, както и няколко други, които в най-голяма степен са белязали политическия живот на страната, ще бъдат отбелязвани от тук нататък с абривиатурата си.

ТУРЦИЯ

Политическият реализъм задължава и обетът от Измир прави един от най-малко революционните избори. Той отказва разделянето на земята на селяните и участието на синдикатите в печалбата на предприятията. Турският национален търговски съюз има всички основания да бъде доволен.

Колкото и логично, дори естествено, да изглежда в този контекст обявяването на Турската република на 29 октомври 1923 г., то не минава без перипетии. Много умове, включително сред водещите националисти, не го искат или поне не го искат веднага. Защо да се бърза, след като самият Кемал не е предвидил приемането на републиката в „шестте принципа“ на НРП. Опозиционерите използват едновременно идеологически аргументи срещу един малко познат и привнесен от чужбина модел, но и други, които са по-скоро от управленчески характер. По време на цялата война за независимост, още повече след победата¹⁰, ролята на Мустафа Кемал е критикувана. В случай на обявяване на републиката, всички знаят, че той ще бъде единственият кандидат за президентския пост, превръщайки избора в личен плебисцит. Наистина това и става: Кемал ще бъде избран единодушно от 158 гласували от 333 депутати. Самият Кемал не се вълнува. Макар да е бил адютант на султана и влюбен в една от дъщерите му, като студено политическо животно той вижда връзка между националния упадък и имперската монархия. Годините на младотурците и последните от установения по тяхно време двусмислен институционален режим са могли само да засилят почти философския избор на Кемал: за него републиката не е само политическа институция, тя е израз на прогреса.

Политика и религия

„И сега битката за халифата започва“ излиза със заглавие на 11 ноември 1923 г. „Танин“ – един от главните всекидневници на бившата столица. Всъщност битката е вече започната. Извършвайки едно от тези пътувания, които предприема „в дълбока Турция“ през първите няколко месеца на 1923 г., Кемал не се поколебава да декларира: „Един халиф трябва да бъде силен, за да защитава мюсюлманските държави. Турция със своите осем милиона жители няма средствата [да има халиф].“ В тесен кръг, с журналисти, той завършва своя анализ: халифатът е „символ на ислямския, а не на турския свят“.

Изхождайки от изцяло военни съображения, кемалисткото проти-

¹⁰ През декември 1922 г. трима депутати от опозицията („Втората група“) защитават предложение за закон, който дава право да бъдат депутати само на онези, които са родени в границите на „сегашна Турция“ или са обитавали пет години без прекъсване някой турски град. Проектът, който е пряко насочен срещу Кемал, е препратен за обсъждане в комисия, а после е изоставен.

МУСТАФА КЕМАЛ И КЕМАЛИЗМЪТ

вопоставяне на халифата е преди всичко геостратегическо: то вижда в халифата една тежест, дори по-зле – една отрова, от която нова Турция трябва да се отърве. Кампанията на „Танин“ в подкрепа на халифата разкрива огромната разлика, която дели Кемал от традиционната представа: „Няма нужда да си интелигентен, за да разбереш, че ако ние изгубим халифата, турската държава, със своите 5 до 10 милиона жители, ще изгуби своето значение в мюсюлманския свят и в очите на европейските политически ръководители ние ще изпаднем до нивото на малка държава без значение.“

За Кемал това е възглед от миналото, сляпо свързан с непреодолими противоречия, плод на неспособността да се възприеме турската действителност по друг начин, освен през очите на другите. Затова той още по-малко се колебае да предложи на Турция едно ново бъдеще, след като е понасял, като военен, последиците от традиционното затваряне.

Едва обявен, кемалисткия план е подсилен от една грешка на неговите противници. В началото на декември 1923 г. едно писмо, изпратено от Лондон, изисква от турското правителство възстановяването на правомощията на халифа. И ето как е осигурено доказателството, че халифът е „троянски кон“ на противниците на Турция (Лондон – това е окупираният Истанбул и отказаният Мосул!). Два месеца по-късно, по повод на военни маневри, Кемал обявява пред журналисти предстоящото премахване на халифата, което реално е обявено от Великото национално събрание на Турция на 3 март 1924 г.

На същия този ден депутатите приемат други два текста, също така предложени от Кемал: за унифициране на образователната и на съдебната система и за премахване на религиозните институции. Турската република става светска. Накрая е гласувано шефът на Генералния щаб на армията да мине на подчинение към президента на Републиката. Без да изпадаме в опростенческо търсене на паралели, едновременно извършване на тези промени, така, както е пожелано¹¹ от създателя на републиката, заслужава да бъде подчертано заради политическата роля, която впоследствие придобиват шефовете на Генералния щаб на армията в турския политически живот. Всички препятствия, които биха могли да попречат действията на правителството, трябва да бъдат отстранени или поставени под контрол, независимо дали носят униформа или религиозни одежди.

„Лаицизмът“ е една от идеите, най-често свързвани с Кемал, една от безспорните ценности на кемализма. Това е преди всичко личен избор, този на човек, който, доколкото е възможно да се прецени от

¹¹ По време на маневрите край Измир Кемал обявява пред ръководството на армията, че офицерите трябва да избират между политическата и военната си кариера.

ТУРЦИЯ

Политическият реализъм задължава и обетът от Измир прави един от най-малко революционните избори. Той отказва разделянето на земята на селяните и участието на синдикатите в печалбата на предприятията. Турският национален търговски съюз има всички основания да бъде доволен.

Колкото и логично, дори естествено, да изглежда в този контекст обявяването на Турската република на 29 октомври 1923 г., то не минава без перипетии. Много умове, включително сред водещите националисти, не го искат или поне не го искат веднага. Защо да се бърза, след като самият Кемал не е предвидил приемането на републиката в „шестте принципа“ на НРП. Опозиционерите използват едновременно идеологически аргументи срещу един малко познат и привнесен от чужбина модел, но и други, които са по-скоро от управленчески характер. По време на цялата война за независимост, още повече след победата¹⁰, ролята на Мустафа Кемал е критикувана. В случай на обявяване на републиката, всички знаят, че той ще бъде единственият кандидат за президентския пост, превръщайки избора в личен плебисцит. Наистина това и става: Кемал ще бъде избран единодушно от 158 гласували от 333 депутати. Самият Кемал не се вълнува. Макар да е бил адютант на султана и влюбен в една от дъщерите му, като студено политическо животно той вижда връзка между националния упадък и имперската монархия. Годишите на младотурците и последниците от установения по тяхно време двусмислен институционален режим са могли само да засилят почти философския избор на Кемал: за него републиката не е само политическа институция, тя е израз на прогреса.

Политика и религия

„И сега битката за халифата започва“ излиза със заглавие на 11 ноември 1923 г. „Танин“ – един от главните всекидневници на бившата столица. Всъщност битката е вече започната. Извършвайки едно от тези пътувания, които предприема „в дълбока Турция“ през първите няколко месеца на 1923 г., Кемал не се поколебава да декларира: „Един халиф трябва да бъде силен, за да защитава мюсюлманските държави. Турция със своите осем милиона жители няма средствата [да има халиф].“ В тесен кръг, с журналисти, той завършва своя анализ: халифатът е „символ на ислямския, а не на турския свят“.

Изхождайки от изцяло военни съображения, кемалисткото проти-

¹⁰ През декември 1922 г. трима депутати от опозицията („Втората група“) защитават предложение за закон, който дава право да бъдат депутати само на онези, които са родени в границите на „сегашна Турция“ или са обитавали пет години без прекъсване някой турски град. Проектът, който е пряко насочен срещу Кемал, е препратен за обсъждане в комисия, а после е изоставен.

МУСТАФА КЕМАЛ И КЕМАЛИЗМЪТ

вопоставяне на халифата е преди всичко геостратегическо: то вижда в халифата една тежест, дори по-зле – една отрова, от която нова Турция трябва да се отърве. Кампанията на „Танин“ в подкрепа на халифата разкрива огромната разлика, която дели Кемал от традиционната представа: „Няма нужда да си интелигентен, за да разбереш, че ако ние изгубим халифата, турската държава, със своите 5 до 10 милиона жители, ще изгуби своето значение в мюсюлманския свят и в очите на европейските политически ръководители ние ще изпаднем до нивото на малка държава без значение.“

За Кемал това е възглед от миналото, сляпо свързан с непреодолими противоречия, плод на неспособността да се възприеме турската действителност по друг начин, освен през очите на другите. Затова той още по-малко се колебае да предложи на Турция едно ново бъдеще, след като е понасял, като военен, последиците от традиционното затваряне.

Едва обявен, кемалисткия план е подсилен от една грешка на неговите противници. В началото на декември 1923 г. едно писмо, изпратено от Лондон, изисква от турското правителство възстановяването на правомощията на халифа. И ето как е осигурено доказателството, че халифът е „троянски кон“ на противниците на Турция (Лондон – това е окупираният Истанбул и отказаният Мосул!). Два месеца по-късно, по повод на военни маневри, Кемал обявява пред журналисти предстоящото премахване на халифата, което реално е обявено от Великото национално събрание на Турция на 3 март 1924 г.

На същия този ден депутатите приемат други два текста, също така предложени от Кемал: за унифициране на образователната и на съдебната система и за премахване на религиозните институции. Турската република става светска. Накрая е гласувано шефът на Генералния щаб на армията да мине на подчинение към президента на Републиката. Без да изпадаме в опростенческо търсене на паралели, едновременно извършване на тези промени, така, както е пожелано¹¹ от създателя на републиката, заслужава да бъде подчертано заради политическата роля, която впоследствие придобиват шефовете на Генералния щаб на армията в турския политически живот. Всички препятствия, които биха могли да попречат действията на правителството, трябва да бъдат отстранени или поставени под контрол, независимо дали носят униформа или религиозни одежди.

▲ Лайцизмът е една от идеите, най-често свързвани с Кемал, една от безспорните ценности на кемализма. Това е преди всичко личен избор, този на човек, който, доколкото е възможно да се прецени от

¹¹ По време на маневрите край Измир Кемал обявява пред ръководството на армията, че офицерите трябва да избират между политическата и военната си кариера.

ТУРЦИЯ

собствените му записки (като личния му дневник, „Моите дни, които минават“, воден в Карлсбад през лятото на 1918 г.), не чувства никакви интереси от метафизически или религиозен характер. Лаицизмът на Кемал е също така и политически избор: подобно на радикалите от Третата република във Франция, той смесва религия и религиозна институция, религиозна институция и власт, власт и заплаха за своя проект, който, без да бъде атеистичен, ограничава религията до индивидуалното съзнание. Подобно на своите френски братовчеди, Кемал умножава забраните за всякакви публични прояви на религиозност, включително тези на братствата, разпуснати през есента на 1925 г. Имамите стават чиновници, което ще накара някои анализатори да твърдят, че турският ислям принадлежи на „идеологическия апарат на държавата“.¹²

Кемал и основните му сътрудници, като се започне с министър-председателя Исмет Иньоню¹³, нямат никакви илюзии за сложността на борбата си за секуларизация – дотолкова религията и ислямската доктрина са част от културата на техните съграждани. Но колкото кемалистите не се колебаят да приемат с голяма бързина много от реформите си, толкова в религиозната сфера те се стараят да изчакат с предприемането на необратимите стъпки.

В своя член 2 конституцията от 1924 г. утвърждава исляма като религия на турската държава; трябва да се изчаква една промяна през 1928 г., за да бъде лишен ислямът от конституционния си статут и още девет години, за да придобие и лаицизмът, заедно с петте други „-изми“ (републиканизъм, революционност, демократизъм, етатизъм и национализъм), конституционен статут.

Когато Ататюрк умира (10 ноември 1938 г.), Турската република вече може да се похвали, че е първата и единствена мюсюлманска държава, която е светска по закон. Няма да е зле да преценяваме действителната ситуация много по нюансирано. Дори да признаем, че в редките случаи, дадени на турските избиратели действително да изразят мнението си преди 1938 г., те не се насочват към проблема за избора между религиозната свобода и секуларизма¹⁴, бързината, с която, от въвеждането на многопартийната система през 1946 г. насетне,

¹² Jean-Paul Bardy, Jean Marcou, „Laïcité/Laiklik: introduction“ in *CEMOTI*, № 19, януари–юни 1995, pp. 5–34

¹³ При приемането на фамилни имена през 1935 г. той избира името „Иньоню“ – заради победата, която извоюва на 31 март 1921 г. по време на войната за независимост.

¹⁴ Все пак се помни, че в края на декември 1930 г. в резултат на една религиозна демонстрация в Менемен (в района на Измир), един млад офицер от запаса, учител в цивилния живот, е обезглавен и главата му е разнасяна под аплодисментите на публиката.

МУСТАФА КЕМАЛ И КЕМАЛИЗМЪТ

правителствата наследници на Ататюрк смекчават този примитивен лаицизъм на бащата основател не оставя много място за съмнение. В действителност между 1946 и 1950 г. ставаме свидетели на възстановяване на религиозните церемонии в армията, на връщане на религиозното образование по искане на родителите и на създаване на теологически факултет в Анкарския университет. Религиозното образование става задължително в училище, освен при отказ от страна на родителите. Показателна е и благословията, дадена на турския контингент, заминаващ за Корея в началото на 50-те години.

Кемализмът – една друга религия?

Дали като рисунки или фотографии от началото на войната за независимост насетне, образите на Мустафа Кемал ще вземат в края на 20-те и началото на 30-те години нови форми, колкото разнообразни, толкова и вездесъщи: скулптури в цял ръст, статуи на кон, бюстове... Без да забравяме множеството книги, които както в Турция, така и в чужбина, са посветени още приживе на създателя на Турската република, на неговите реформи и на така създадената „нова страна“. Самият Кемал участва в този процес с прочутата си „Реч“ (*Nutuk*), която произнася в продължение на тридесет и шест часа и тридесет и три минути, по повод на конгреса на НРП в средата на май 1927 г.

Транскрибирана като текст, речта заема 543 страници на османотурски и 724 страници на английски език. Започвайки от пристигането в Анадола на армейския инспектор Мустафа Кемал през май 1919 г., *Речта* предлага възможност на Кемал преди всичко да уреди сметките си с младотурците, както и да придаде на войната за независимост облика на основополагащо събитие. Патриотизмът, който излъчват думите на президента, издига собствената му значимост, а чрез неговите действия и тази на възраждаща се Турция. Обективна по своята форма (датите и детайлите изобилстват), *Речта* всъщност е едно политическо и театрално произведение, последната постановка на един свят, обречен да изчезне.

Идентифицирането на Мустафа Кемал с нова Турция намира своя завършек с фамилното име, което Великото национално събрание на Турция единодушно предлага на *Газията*: Ататюрк, „Бащата на турците“, и по някакъв начин – истинският турчин. „Мустафа Кемал Турчинът, а Мустафа Кемал без „турчин“ не би могло да бъде разбрано. Те двете са се намерили и събрали“, коментира един клакьор.

Въпреки идентифицирането на страната и режима с неговата личност, Мустафа Кемал Ататюрк не се поддава на диктаторските изкушения. Запазването на партията като единствена не представлява кемалистка догма; напротив, на два пъти той сам подтиква към създаване на опозиционна партия, през 1924 г. с Прогресистката партия

ТУРЦИЯ

(*Terakkiperver Fırka*) и през 1930 г. със Свободната партия (*Serbest Fırka*). Провалът на двата опита е неоспорим и според преценките на някои всезнайковци – непростим. Точно както според същите тези хора са непростими забраната на Комунистическата партия и съответно затварянето на нейните членове, както и действието между 1925 и 1927 г. на трибуналите на независимостта, които осъждат на смърт 640 души (половината от тях задочно). Ако Мустафа Кемал Ататюрк отхвърля диктатурата („Аз не съм диктатор – пише той през 1935 г. в едно частно писмо, – аз не желая правителството да разбива сърцата, а да ги печели“), той запазва рефлексите си на военен да преценява рисковете за провал на своята „мисия“: да осигури независимостта и следователно „прогреса“ на републиканска Турция.

Но как да „спечелят сърцата“ на едно уморено население, 90% неграмотно и лишено от мощни символи като султаната и исляма? Мустафа Кемал Ататюрк и кемализмът отговарят, като създават една нова система от знаци и символи. Първият сред тях, както видяхме, е личността на самия Кемал. Той персонифицира победата и чрез своята човешка близост дава на турците почти физическото доказателство за наличието на една власт, решена да успее. Докато Анадолът никога не е виждал своя султан, Кемал предприема редовни посещения из страната. Така например за 49 дни през 1924 г. той преминава три хиляди километра.

Всяко от неговите пътувания е повод, напълно съобразен с духа на епохата, за срещи и дискусии и преди всичко за отправяне на последователни послания. Кемал съзнава своето умение да прелъстява, изпитано върху чуждите журналисти по време на войната за независимост, използва го и злоупотребява с него. И по начин, който би впечатлил всеки експерт по политически маркетинг, Мустафа Кемал знае как да създава най-благоприятните обстоятелства, за да обяснява, убеждава и най-вече, за да създава едно ново поле от отправни точки.

Така става, когато в края на лятото на 1925 година, възползвайки се от пътуване на северозапад от Анкара, Кемал въвежда революцията в облеклото. Известната „реч за шапката“ (27 август) той започва с възхвала на националния суверенитет, отхвърля религиозността на традиционното общество и мюсюлманското облекло като ненационално, нецивилизовано и неуниверсално. Фесът трябва да бъде заменен от шапка (самият той носи панамена шапка), както и „мокасини и обувки, панталони, жилетка, риза, вратовръзка, яка...“ От самото начало Кемал отхвърля мъжкия „егоизъм“, който налага на жените да покриват очите и лицата си: „Нека откриват лицата си за света и да го гледат внимателно. Няма нищо страшно.“ След завръщането си в Анкара, Кемал тръгва отново към Западен Анадол, за да проповядва

и там „революцията на шапката“. Три години по-късно идва редът на азбуката. През май 1928 г. със закон са приети „международните“ цифри.¹⁵ В края на пролетта Кемал чува комисията, натоварена с реформирането на турския език, да обявява, че за преминаване от арабска на латинска азбука ще е необходим един период от пет до петнадесет години. По всяка вероятност членовете на комисията имат едно наум за провала на първия такъв опит при младотурците (през 1914), както и съмненията на конгреса в Измир. Реакцията на президента е незабавна и характерна: по повод на едно представление в Истанбул той съставя един текст с латинска азбука и предлага на един злощастник да го прочете.

„В рамките на една година, максимум две, цялото турско общество ще научи новите букви“ – обявява той, преди да заключи: „Чрез своята писменост и своята мисъл, нашият народ ще покаже, че има място на света.“ Процесът, който следва, е обичаен: гласуване на закон (1 ноември 1928 г.), президентска обиколка по черноморското крайбрежие и вътрешността на Анадола, идентифициране на Мустафа Кемал с реформата („първият учител“) и на реформата със свещената кауза: „Всички тези, които се опитат да застанат на моя път, ще бъдат безжалостно смазани. Ако е необходимо, заедно с моите съратници ще пожертваме и живота си за триумфирането на тази кауза.“¹⁶

Кемал се опитва за няколко години да придаде на Турция както нов външен вид, така и нов начин на мислене. Той не се колебае да обърне кожата на своя народ“. В началния си вид кемализмът цели да се скъса решително с османския период, както става видно по безспорен начин от реформата на азбуката. Кемал хвърля османския език и култура на самото дъно на историята, докато Ленин и неговите болшевики се задоволяват да опростят руския език, както те твърдят, за да го доведат до нивото на народа. Ще трябва да отминат няколко десетилетия след смъртта на Ататюрк, преди новите поколения турци да могат да пристъпят към опознаване на своето османско минало.¹⁷

За да изгълни наново турците с гордост и намери за Турция сигурно място в международната система, Кемал не се задоволява да изтрие вековете, считани допреди това за най-славните. Той избира модела, който е в основата на турския упадък – този на Европа. Поне

¹⁵ Цифрите, използвани при писане с арабската азбука, се различават от това, което на български се нарича „арабски цифри“. – *Б.пр.*

¹⁶ Противници на „реформата на шапката“ са арестувани, някои осъдени и екзекутирани.

¹⁷ През 30-те години се проявява, поне на полуофициално ниво, едно връщане към историческата перспектива. Така главният поддръжник на кемализма, *Sımsıkçı* („Република“), публикува специален брой, описващ турската история „от първите султани до *Газията*“.

ТУРЦИЯ

от началото на XIX век, османските управници са търсили в Европа пътищата на прогреса и възраждането си. Модернизацията на армията, административните реформи, привнесено в образованието: толкова области, в които Османската държава директно се е вдъхновявала от френски, немски, австрийски или британски постижения. Така би трябвало да се приеме, че Мустафа Кемал се вписва в една перспектива, започната от султан Махмуд II, следвана в епохата на Танзимата, а след това и от младотурците. Все пак създателят на Турската република се отличава от своите предшественици поне по две причини.

Първата се дължи на статута, постигнат от Турция в Лозана. В продължение на целия XIX век и при младотурците Османската империя само реагира на външния натиск или заплахи, тя е обект на международната сцена, където решенията се вземат без нея и срещу нея. Нищо подобно няма след 1923 г. Наистина, съседите на Турция могат да се държат заплашително – става дума за Великобритания посредством Ирак, както и за Съветския съюз. Подобно на младата Френска република през първите си години, Анкара живее в една атмосфера на страх, особено притеснена за югоизточната си граница, както се вижда от максималната военна и репресивна енергия, проявена по отношение на кюрдите. Неотдавнашната публикация на тайните съветски архиви¹⁸ позволява същевременно да се докаже основателността на някои притеснения на Анкара; тези документи всъщност разкриват дейността на съветските шпиони сред кюрдите, които са във връзка с представителите на арменската партия Дашнак в Тбилиси. В края на 20-те години, под влияние на своите дипломати, Москва решава да сложи край на интригите на шпиони си. Проектът за автономен Кюрдистан в рамките на Съветския съюз е изоставен и чрез посредничеството на съветския посланик в Техеран, Иран и Турската република получават информация от първа ръка за движението на дашнаците и кюрдите – информация, която службите на двете страни веднага ще използват.

Поведението на турската дипломация показва новото съотношение на силите. През 1930 г., едва седем години след края на конфликта помежду им, Мустафа Кемал приема като приятел гръцкия министър-председател Венизелос – същият, който преди това е мечтал да присъедини Анадола към Гърция. Топлината, която се поражда между гърка и турчина напомня на по-късните отношения между генерал

¹⁸ Тимур Музаев, „Партизаните под строг контрол. Кюрдският тероризъм е породен от съветските тайни служби“, *La Pensée russe* (седмичник, публикуван в Париж), бр. 4262, 18–24 март 1999, р. 9. Статията, на руски език, използва предимно книгата на Георги Агабеков, резидент на ОГПУ в Техеран в средата на 20-те години (*Таен терор, бележки на един шпионин*, Москва, 1996).

дъо Гол и германския канцлер Аденауер. През 1932 г. Венизелос не се поколебава да подкрепи кандидатурата на турския президент за Нобеловата награда за мир. През февруари 1934 г., Анкара подписва Балканския пакт – „отбранителен договор“ с Букурещ, Атина и Белград, предназначен да направи невъзможен какъвто и да било конфликт на Балканите. От обект на международните отношения Турция става фактор и дори модел за следване: кралят на Ирак, Файсал, през 1931 г. и след това най-вече шахът на Иран, Реза Пахлави, ще посетят Анкара, за да разберат начина на функциониране на кемалистка Турция.

Втората причина да има разлика между Кемал Ататюрк и неговите предшественици, лежи в обхвата и в систематичната последователност, които създателят на Турската република придава на своята спасителна акция. Когато, не без впечатляваща смелост, даден султан, велик везир или младотурски функционер се е опитвал да приложи някаква европейска реформа, той не си е давал сметка, съзнателно или не, за илюзорния характер на своята инициатива. „Османският ред беше затворен в кръг, ограден от непристъпни стени“, обяснява Исмет Иньоню, дясна ръка и наследник на Ататюрк. „Османските реформатори са работили и полагали усилия в рамките на този кръг. Всички техни опити за реформи, дори тези, които са успели, не са преминали границите на тези стени.“

Кемал Ататюрк не се задоволява да премести няколко тухли от турската къща. След като са поставени основите (политическа и икономическа независимост), той се заема да преустрои къщата съгласно единствения възможен в неговите очи модел – този на западната цивилизация. Мустафа Кемал особено ясно осъзнава, че това преустройство не може да се ограничи до държавната политика – то трябва да стигне до народа и преминава през това, което журналистите от онова време все още не са нарекли гражданско общество. Създадена преди самата република, Народнорепубликанската партия носи и в самото си име тази амбиция. Резултатите никога няма да бъдат на висотата на поставената цел. Вместо да подкрепя новите идеи и да подтиква народа да се присъединява към тях, партията бързо се превръща в кръжец на частни интереси и дребни сметки. „Турските огнища“ ще се окажат по-ефикасни: чрез създаване на диспансери и училища в селата, организиране на публични лекции, на народни и гимнастически курсове или прожектиране на филми, „огнищата“ работят за народа, макар и не без снизхождение: „Турското огнище не може да набира хората си от улицата“ – не се колебае да заяви техният ръководител Хамдуллах Супхи, известен интелектуалец.

Много скоро между партията и „огнищата“ се установява съперничество. В началото на 30-те години партията поглъща „огнищата“ с лъжовното обяснение, че „мечтите са станали осезаема реалност“

ТУРЦИЯ

и следователно не съществува повече нужда от „огнищата“. Веднага след това твърдение Партията създава „Домовете на народа“ (1932), чиито задачи изненадващо напомнят на тези на „огнищата“. С една разлика: отдръпването, да не кажем отсъствието на народа от тези „домове“ и тяхната дейност.¹⁹

Създавайки „домовете“, партията определя като техни задачи да обясняват реформите и да развиват народна култура „както в страните, където 95, дори 100% от населението могат да четат и пишат“. Забравя се, че в тогавашна Турция има училища в само 5 000 от 40 000 села и че само 350 000 деца от общо 1 900 000 ходят на училище.

Колкото и неоспорими да са тези констатации, кемализмът бързо постига една от основните си цели – да промени представата за турчина в очите на другите, а пък и в неговите собствени. Колкото и повърхностно да би могло да се стори, избирането на Мис Турция за Мис Свят през юли 1932 г. е смятано за истинско кръщение на кемалистка Турция. „Моят успех – пише щастливата избраница – свидетелства в подкрепа на идеите, които вие разпалихте сред жените на нашата страна.“ След изборите от 1930 г., за да изझे програмата на опозицията (Свободната партия), Кемал дава възможност на сънародничките си да гласуват в общинските избори. На следващите парламентарни избори, през 1935 г., туркините получават правото да избират своите депутати, които вече също могат да бъдат и жени.

Така Турция на Ататюрк дава на жените право на глас едно десетилетие преди Франция. Въсъщност на статуята, която е издигната в Анкара по повод на десетгодишнината на републиката, скулпторът е изваял войник и заедно с него селянка в традиционно облекло, носеща снаряд, като и двамата се намират в нозете на възкачилият се на кон Мустафа Кемал. Очевидна е почитта, отдадена на ролята на туркините във войната за независимост, също както и тази, която страната отдава на своя спасител по време на това честване, до степен да впечатли посланика на Франция със „силата, мистицизма и почти суеверната вяра към великия човек, който разкри турския народ на самия него“.

Кемализъм и кемалисти

През 1937 г. в конституцията са включени „шестте лъча“ на кемализма. От две години преди това, след едно решение, взето на четвъртия конгрес на Народнорепубликанската партия, тези лъчове фигурират и в устава на партията. Шест лъча и шест „-изма“: републиканизъм, национализъм, етатизъм, демократизъм, лаицизъм и революционност.

¹⁹ Първата публикация на писателя Яшар Кемал е осигурена от едно списание, издавано от Домовете на народа.

Сякаш го предчувстват, решенията от 1935–1937 г. слагат край на една епоха. След още година Мустафа Кемал Ататюрк ще умре. Коментирайки четвъртия конгрес на НРП, един специалист преценява, че „главната цел на революцията е достигната“. Извън съмнение, епохата на големите кемалистки реформи е вече завършена. И заедно с нея, една изключителна вихрушка, водена от Кемал в продължение на цялото десетилетие. Започвайки от 30-те години, кемализмът се консолидира, дори консервира. Той не се захваща с нови реформи, най-много да има няколко съмнителни инициативи. В сферата на културата например, за да даде на турците корените, които сам им е отнел, като отхвърля османските и ислямски векове, Кемал се опитва да изгради връзка между първите обитатели на Анадола – шумери, хитити, етруски – и турците. От разумния национализъм, необходим за една доскоро осъдена страна, в един момент турският президент се плъзга към опасна националистическа екзалтация. Кемализмът от второто десетилетие е изгубил първоначалната си дързост.

Освен с постигнатите резултати и с умората на героя (той отдавна страда от бъбреци и това, заедно с възможно най-малко аскетичния му начин на живот, вече му налага ограничения) тази ситуация се обяснява със световната криза, която настъпва през 1929 г. Предизвиканото от кризата ограничаване на търговския обмен особено силно засяга едва проходилата турска икономика. Равновесието, което съществува между ролята, дадена на предприятията след конгреса в Измир, и държавата, е нарушено. Тогава Мустафа Кемал изоставя икономическия прагматизъм. Създавайки петгодишни планове, публичните власти вземат в ръце икономическото и финансово развитие, оправдавайки по този начин мястото на естатизма сред „шестте лъча“.

Естатизмът бележи друга реалност. След като стремглавата динамика на реформите е завършена, кемалистка Турция отново стъпва на земята със същите въпроси за властта и отношенията между управляващи и управлявани, които стоят пред всяка страна или държава. Народът, както видяхме, няма никаква или само малка тежест в политически план; партията не е народна освен по името си и демократизмът със сигурност е най-реторичният от „шестте лъча“. Оттук насетне, привържениците на умерената държавна намеса в икономиката са победени от световната криза. В този момент се противопоставят две групи. Първата залага на държавата, едновременно като изражение на висшия интерес на страната и като най-подходящата институция за съхраняване на делото на кемализма. Исмет Йънюню, върнатата дясна ръка на Мустафа Кемал Ататурк и негов министър-председател, е нейният главен двигател. Втората група отдава предпочитание на партията, която обаче, вместо да представлява директно и напълно демократичното мнозинство, изразява интересите на своята бюрокра-

ТУРЦИЯ

ция и на своите функционери. Не е изненадващо, че втората група е водена от генералния секретар на НРП Реджеп Пекер, който мечтае за една корпоративистка партия, която да контролира държавата по модела, който развиват по това време болшевишката, фашистката и нацистката диктатура. Впрочем той и е в основата на вписването на „шестте лъча“ в устава на партията.

Съперничеството между двете групи се обръща в ползва на Исмет Иньоню, който превъзхожда мрачния Пекер. През 1936 г. последният е принуден на напусне генералния секретариат на партията. В същото време Исмет Иньоню не успява да се възползва от политическия си успех, тъй като през октомври 1937 г. Ататюрк го освобождава от поста на министър-председател. Той назначава на негово място Джелал Баяр, министър на икономиката и преди всичко – бивш генерален директор на Търговската банка. Банкерските отговорности и опит носят на Баяр репутацията на либерал. Така Исмет Иньоню, Джелал Баяр и Реджеп Пекер представят различни направления в средите на кемализма, които намират изражение още докато е жив Ататюрк, като понякога решително се противопоставят една на друга.

Смъртта на Ататюрк само засилва това многообразие на кемализма. Привидната победа на крилото на „просветения етатизъм“, ако може да определим така кемализма на Исмет Иньоню, ще бъде краткосрочна. Избран за втори президент на Турската република след смъртта на Ататюрк, Иньоню е победен от политическата либерализация, която налагат американците след Втората световна война.

След първите многопартийни избори (1946), които правителството все още успява да „проконтролира“, парламентарните избори от 1950 г. бележат триумфа на Демократическата партия (ДП, *Demokrat Parti*) над НРП. ДП е създадена от Джелал Баяр заедно с един от бившите лидери на Либералната партия, чието създаване Мустафа Кемал инициира през 1930 г., за да разполага с парламентарна опозиция. Десет години по-късно ще дойде ред на Баяр и на правителството на демократите да бъдат свалени от власт, този път от военните, които се намесват „в името на Ататюрк и на запазването на неговите принципи“. Този първи преврат (май 1960) ще донесе на въоръжените сили статута на извънконституционен гарант на кемализма – статут, който те ще задействат още два пъти (1971 и 1980), без да се броят многобройните полуофициални или частични намеси.

Какъв кемализъм все пак искат да запазят въоръжените сили, като събарят на три пъти в рамките на две десетилетия избраните правителства? Никой не може да оспори, че след първите дракотини, нанесени върху лаицизма от самото правителство на Иньоню, единствено републиканизмът е запазил своята конституционална жизненост в края на „десетилетието на демократите“. По свой начин и НРП, или

МУСТАФА КЕМАЛ И КЕМАЛИЗМЪТ

етатисткото направление на кемализма, ще пристъпи през 1953 г. към едно съобразяване на принципите на „шестте лъча“ с новите реалности: първо, като замества самата дума „кемализъм“ с „пътя на Ататюрк“, след това, като се отказва да защитава държавата, за да подпомага „всички социални групи“. И по-късно, през 1972 г., Бюлент Еджевит – наследникът на Иньоню като лидер на партията, няма да се поколебае да заяви: „В днешния контекст истинската кемалистка борба не е на лаицизма срещу джамията, за тази за жизненото равнище.“

Ще трябва още тридесет години, до 2002 г., докато една ислямска партия, Партията на справедливостта и развитието (*Adalet ve Kalkınma Partisi, AKP*), спечели изборите и създаде впечатлението, че погребва политически кемализма. В действителност, макар да е знаме на някои партии, кемализмът отдавна не живее вече истински. Разкъсан от наследници, по-агресивни от членовете на буржоазно семейство, той има сходна съдба с тази на голизма във Франция – тази на компрометиран мит, използван от хора, неспособни да го приспособят към променящата се среда, както е умел да го прави самият Кемал Ататюрк. Той, който е майстор на прагматизма, е сведен до размерите на неподвижна мумия.

Нима е изненадващо все пак? Шестдесет и пет години след смъртта на своя създател, Турция е станала различна страна. Твърде дълго тя е била натикана в един модел, който посредствените наследници на Кемал Ататюрк не успяват да обновят, за да отговаря на предизвикателствата на времето. Сега, освободен от своята черупка, кемализмът преоткрива историческата си роля, предопределен да устои в своята уникалност – тази на „една идея“ за Турция.

Глава III

Конституционното движение

Когато днес се говори за отликите на Турция от останалия мюсюлмански свят, обикновено се изтъкват светският характер на нейните институции, прозападната ориентация на съвременните ѝ съюзничества, впечатляващите ѝ усилия за модернизация и трудното, но никога изоставено търсене на демокрацията. Пресичайки се с повечето от тези теми, историята на турското конституционно движение, което е плод на дълга история, на многобройни влияния и на един богат на идеи дебат, позволява да разберем на какво се дължи дълбоката оригиналност на тази страна. Вижда се, че уникалното положение на страната между Изтока и Запада, което толкова често се подчертава, не е само географски въпрос, а има своето цялостно политическо и културно измерение.

Прилагането на термина „конституционно движение“ към Турция би могло всъщност да бъде изненадващо, доколкото обикновено то препраща към либералния политически опит на западния свят, където този термин обозначава усилието, с което народът се опитва да намали произвола на властта в национален план, като изисква и постига политическа свобода. Със сигурност конституционализмът не принадлежи единствено на западните страни и с нарастването на броя на държавите по света ние виждаме да се развиват множество от конституционни движения, вариращи според контекста и епохата. Санкционирането на либералния модел на конституционен режим вследствие на падането на комунистическия лагер допълнително благоприятства за умножаване на опитите за установяване на конституционно управление в хода на последните две десетилетия. По-специално то породил един сериозен процес на писане на конституции. Но конституционализацията на властта е само формалният процес, който включва разпределение на управленските функции между различни институции: това е съществена трансформация и тя предполага преди всичко превръщането на поданиците в истински граждани, като се гарантират основните им права. „Всяко общество, в което не е осигурена защитата на правата, нито е определено разделението на вла-

ТУРЦИЯ

стите, няма конституция“ – казва още преди повече от двеста години Декларацията за правата на човека и гражданина. От гледната точка на този хуманистичен императив може да се каже, че умножаването на конституционните опити често е разочаровало. Така, в ред страни от Третия свят, от посткомунистическото пространство и особено от мюсюлманския свят, установените помпозни конституционни схеми се оказаха толкова по-смехотворни, колкото повече има да се чака за развитието на истинско гражданско общество.

И ако независимо от забелязваните и често отбелязвани недостатъци, Турция е породила едно по-различно конституционно движение, то това е, защото, отвъд полагането на институционална структура от либерален тип, процесът на конституционализация е позволил да се формулират и разрешат някои най-основни въпроси. Трябва да се каже, че корените на този феномен са стари. В действителност историята на турския конституционализъм започва през XIX век, по времето на Османската империя, когато тя решително се заема с едно движение на модернизация, за да се опита да възпре своя упадък. Все пак, дошло сравнително късно, установяването на конституционна османска монархия се сблъсква със застрашителния проблем за несигурната държавна рамка, в която се появява, и не устоява на надигането на национализмите и на първия световен конфликт. След изчезването на Османската империя движението се подема отново в рамките на националната държава. Конституционните усилия на кемалистката република може да изглеждат илюзорни, но все пак в наследство те ще оставят на Турция идеята за националния суверенитет, което е и една първа стъпка за превръщането на поданиците ѝ в граждани; оставят ѝ също така институционален механизъм, призван да се демократизира впоследствие. Всъщност след Втората световна война, във време, когато западните демокрации триумфират, страната ще премине към плурализма като запази конституционната рамка, наследена от кемалисткия период. Все пак този опит се оказва разочароващ и демократизацията от 50-те години в крайна сметка ще бъде спряна с една военна намеса. Нахлуването на армията в турската политическа система по време на преврата от 27 май 1960 г. слага началото на нова ера. Оттук нататък турското конституционно движение ще се развива под погледа на военните и често под тяхно влияние. Всъщност тази ситуация илюстрира недовършения характер и особените трудности на конституционализацията на властта в страната, но все пак не я спира. Точно докато сме свидетели на появата на истинско гражданско общество в контекста на кандидатурата за Европейския съюз, конституционната реформа става един от централните проблеми на съвременната турска политическа система.

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

Османското наследство: първите стъпки на турския конституционализъм в рамките на един осъден държавен ред

По време на своя упадък Османската империя тръгва по пътя, който ще я доведе до първите конституционни опити. Тази еволюция, разбира се, е свързана с модернизаторските реформи по западен образец, които ще бележат живота на империята от XIX век насетне. Въпреки че тази епоха на реформи, по-известна под името *Танзимат*, не поставя конституционализацията на властта на предно място сред своите задачи, тя завършва именно с изработването на конституция през 1876 г. Това става, след като вътре в империята се е развил и първият богат дебат по тази тема. Така конституционния въпрос ще заеме централно място в последните години на империята, предвестявайки следващите промени, както и създаването на съвременната турска национална държава.

Конституцията от 1876 г., пропуснатият завършек на османския реформизъм от XIX век

Османската конституция от 1876 г. е малко позната и е до голяма степен игнорирана от западния конституционалистски анализ от онова време. Това се дължи основно на факта, че този текст е възприет в Европа по-скоро като дипломатическа маневра на османците, предназначена да противостои на изискванията и претенциите на Великите сили, отколкото като искрено присъединяване към конституционализма. Провъзгласяването на тази конституция на 23 декември 1876 г. в Истанбул е всъщност истинско театрално представление, което бележи откриването на международната конференция, на чието провеждане Високата порта е принудена да се съгласи под натиска на европейските сили и Русия, за да се потърси изход от балканската криза, която заплашва последните големи европейски владения на османците. Затова провъзгласяването, а и опитът за прилагане на конституцията през следващата 1877 г., когато по-специално се провеждат избори и се събира парламентът, не са нищо повече от представление, предназначено да измами чуждите сили. Въпреки това не бива да се забравя, че провъзгласяването на конституцията от 1876 г. следхожда една дълбока вътрешна криза, и по-специално развитието на едно реформаторско движение, което съществува от близо век.

Всъщност за Османската империя XIX век е една постоянна работна площадка на реформи и експерименти. Просвещението и големите революционни идеи от края на XVIII век достигат много късно до Източното Средиземноморие. Въведен по време на царуването на султаните Селим III (1789–1807) и Махмуд II (1808–1839), този реформизъм първоначално е мотивиран преди всичко от волята да се спре упадъкът на империята, като се проникне в тайната на западната

ТУРЦИЯ

мощ. Разочаровани от прибързания и често формален характер на взетите мерки, тогавашните европейски специалисти са склонни да не виждат в тези просветени деспоти нищо повече от бледи имитатори на Петър Велики. Въпреки това не бива да се пренебрегва, че по-специално дългото царуване на Махмуд II води до поставяне под въпрос на някои от основите на империята, позволявайки премахването на османския феодализъм (и по-специално на тимарите), основаването на модерна армия (съчетано с ликвидирането на еничарския корпус) или създаването на министерства и централни служби, изградени по тогавашните европейски стандарти.

Във всеки случай, следващите развития ще вземат много по-радикална форма. През 1839 г., царуването на сина на Махмуд II – султан Абдул Меджид I, започва с издаването на известния Гюлхански хатишериф, който е потвърден през 1856 г. с втори такъв акт – Хатихумаюна. Така се слага началото на едно силно движение за европеизация на империята като цяло, по-известно под името „епоха на Танзимата“, което бележи царуването на трима султани и се разпростира на близо четири десетилетия. Макар някои да са се опитвали да представят тези текстове като елементите на някаква турска *Магна харта*, конституционалистското съдържание на това движение съвсем не е очевидно. От една страна, политическото му измерение остава ограничено, доколкото реформите са предимно технически и до голяма степен се разминават с реалностите на тогавашното османско общество. От друга страна, в основата на тези текстове стои преди всичко международният контекст, и като част от него, натискът, осъществен от западните сили. Донякъде такъв е случаят с Мустафа Решид паша, един от главните архитекти на Танзимата, който подготвя Гюлханския хатишериф именно за да покаже на западните сили, че Високата порта може да създаде либерален режим подобен с този на египетския управник Мехмед Али. Пак за да даде гаранции на европейските сили в навечерието на Парижкия договор (1856) и с цел да влезе в европейския концерт, султанът провъзгласява Хатихумаюна, който допълва гаранциите за немюсюлманите в империята, ясно утвърждавайки пълното равенство между всички османски поданици, независимо от това каква е тяхната религия. Остава Танзиматът да задълбочи и разшири промишленията за това, какво трябва да е бъдещето на империята, защото той предизвиква една трансформация на реформаторските елити, която впоследствие подхранва исканията за конституция.

Докато първите реформи са дело на султаните и висшите функционери реформатори, определящият интелектуален импулс, който води до конституционните искания и до провъзгласяването на османската конституция, е дело на друго реформаторско поколение, което наис-

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

тина се налага в контекста на Танзимата, но в момента, в който той започва да показва своите граници. Движението произхожда преди всичко от новите литературни и артистични среди, почитатели на западната култура, подбудено преди всичко от Зия паша, египетския принц Мустафа Фазъл и, разбира се, най-вече Намък Кемал. Движението, което взема през 1867 г. името „Нови османи“ и се организира като тайно общество по примера на карбонарите, се отдава на саркастични критики към западащата османска монархия, която от десетилетия мъчително се опитва да провежда реформи. „Новите османи“ посочват противоречията на Танзимата, който те виждат като административна европеизация с негативни странични ефекти. Копирайки западните форми, секуларизирайки правосъдието и образованието, ограничавайки религиозните институти като *шеррата* и образователната система на *улемата*, този волунтаристичен реформизъм премахва институциите, които балансират властта на монарха, и всъщност дезорганизира османската система. В момента, в който се говори за реформи и модернизация, държавата и султанът стават по-силни от всякога. Изправени пред тази реалност „Новите османи“ издигат искането за конституционно управление и създаването на истинско гражданство (наместо поданство). Именно с тях идеите на Френската революция достигат по-дълбоко в империята, но преди всичко, за да послужат в подкрепа на критиките им към провежданата дотогава модернизация. Всъщност оригиналността на това интелектуално движение е в опита да се съчетаат произхождащият от Запада конституционен идеал с исканията за запазване на ислямското право и традиции.¹ Тези мислители всъщност предпочитат адаптирането на либералните конституционни и политически концепции към османското общество, като например тези за отечество (*Vatan*) или свобода (*Hürriyet*), които са и техните основни лозунги. Според Намък Кемал съществуването на конституционно правителство, отговорно през едно изборно събрание, може да намери своите основания в Корана и в ислямското право. Едно такова усилие за теоретизиране напомня това, което са правили в други времена арабските философи в опитите си да съвместят рационализма на Аристотел с ислямската вяра. Именно това теоретизиране прави движението на „Новите османи“ първата сериозна либерална политическа опозиция на крайния деспотизъм на султаните, който, както видяхме, се усилва с реформите. Това движение може да се смята за необходима интелектуална и политическа прелюдия към първия османски конституционен опит.

И така, исканията за конституция несъмнено са на дневен ред през 1876 г., когато е прокламирана първата османска конституция. Те не спират да се разширяват през последните години от царуването на

¹ Bernard Lewis, *Le Retour de l'islam*, Paris, Gallimard, coll. „Folio“, 1993, p. 83.

ТУРЦИЯ

султан Абдул Азиз (1861–1876), които са белязани от влошаващото се политическо, финансово и военно състояние на империята. През май 1876 г., когато султанът е свален вследствие на протестите, позволили издигането на либерални фигури в правителството, британският посланик в Истанбул твърди в своите депеша, че думата „конституция“ е в устата на всеки. Изработването на текста, който е окончателно оповестен в края на годината, при вече описаните извънредни условия, започва вероятно по това време, но е забавено от непредвидените обстоятелства при наследяването на Абдул Азиз. Министрите реформатори, и преди всичко великият везир Мидхат паша, се насочват първо към Мурад – човек с висока култура, чувствителен не само към конституционалистките и либерални идеи, но по-общо и към тези на франкмасонството. Впоследствие обаче, изправени пред душевната нестабилност на новия султан и неспособността му да управлява, реформаторите са принудени да го свалят и на свой ред да повикат през август 1876 г. брат му Абдул Хамид. Все пак, когато Мидхат паша предлага трона на последния, той му представя проекта за конституция и получава неговата подкрепа за либералната кауза, която тогава триумфира в империята.

Конституцията от 1876 г. и Абдул-Хамидовата реакция

Силно повлияна от белгийската конституция от 1831 г. – взета за модел, защото се отнася до устройството на една монархия и е написана на френски (език, добре владян от османския елит), конституцията от 1876 г. не претендира да произхожда от суверенитета на народа, а от волята на монарха. Освен това, макар че в текста са възприети повечето големи либерални принципи, които са в основата на конституционализма, той се основава на един криволичещ мисловен процес, сравним с този на представителите на османския елит от времето на Танзимата, които смятат, че основанията за по-голямата част от тези принципи могат да бъдат намерени в Корана.

Изпълнителната власт принадлежи на султана, който е държавен глава, а остава също и халиф, подпомаган от пръв министър (велик везир). Султанът има много широки управленски правомощия, както и правото да свиква и разпуска Долната камара. Законодателната власт се държи от двукамарен парламент, съставен от Долна камара със 120 депутати, избрани от гласоподаватели, които отговарят на съответен ценз, и Сенат, включващ висши сановници, назначени пожизнено от султана. Първият министър и министрите, избрани и назначени от държавния глава, все пак се отчитат пред Камарата на депутатите, а в случай на различия с нея, членовете на правителството могат да бъдат поканени от монарха да подадат оставка индивидуално или колективно, или да постигнат от него разпускането на непокорната Камара.

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

Освен това, всеки законодателен текст трябва предварително да бъде даден за одобрение от султана. Но дори този изрядно одобрен от султана текст да бъде гласуван от Камарата, той може да бъде изцяло отхвърлен от Сената и в такъв случай може да влезе отново в Камарата едва на следващата ѝ сесия.

Най-интересните пасажии на този текст от 119 члена засягат статута на Османската държава и създаването за първи път на една форма на османско гражданство (всъщност една първа стъпка е Законът за османското гражданство от 1869 г. – *б. пр.*). Имайки предвид контекста, в който е провъзгласена конституцията, можем да предположим, че нейните разпоредби не са ръководени само от войнстващ хуманизъм. Но все пак отвъд възможните си тактически задачи, тя отразява и една по-фундаментална политическа мисъл, загрижена за развитието на гражданството и вдъхновяваща се от модела на либералната национална държава, каквато съществува в Западна Европа. Така член първи на конституцията претендира, че гарантира териториалната цялост на Османската империя („неделимо цяло, никоя част от което не може да бъде откъсната по каквато и да било причина“). Към това се прибавя признаването на нещо като „османска националност“, определена от член 8 („Всички поданици на империята без разлика се наричат османци, независимо каква религия изповядват“). Въпреки това се изисква владеенето на турски език, за да бъде някой член на парламента (чл. 68). От друга страна, макар ислямът да е официалната религия на държавата според член 11, свободата на вероизповеданието е гарантирана и всички османски поданици стават граждани, радващи се на същите права и свободи (равенство пред закона, индивидуална свобода, право на собственост, сигурност, право на сдружаване, свобода на пресата, свобода на образованието, равен достъп до обществени постове и т.н.).

Все пак член 113 признава на имперското правителство специални правомощия (относно въвеждането на извънредно положение, право временно да отменя гражданските закони) и преди всичко дава на султана изключителното право да експулсира от територията на империята лица, способни да навредят на сигурността на държавата. Тази разпоредба добива особена известност, тъй като през февруари 1877 г. Абдул Хамид се позовава именно на нея, за да отстрани и прати на заточение своя вездесъщ пръв министър Мидхат паша, който е бил и главният радетел на този първи конституционен опит. Все пак този опит трябвало да продължи, защото султанът, загрижен за своя имидж, разрешава провеждането на общи избори – първите в империята, а също и в мюсюлманския свят. Така първият османски парламент започва да заседава през март 1877 г. Това се оказва уникален опит, в смисъл, че за първи път позволява на представители,

ТУРЦИЯ

произхождащи от всички провинции на империята, да се срещнат и обсъдят проблемите, от които тя страда. Така, тези макар и неопитни парламентаристи, добиват увереност и многократно влизат в конфликт със султана, претендирайки да упражняват засилен контрол върху неговите министри.²

Тежкото поражение на османците от русите в началото на 1878 г. и така създадената извънредна ситуация предлагат на Абдул Хамид решаващия претекст, за да сложи край на един конституционен опит, който става все пак притеснителен за имперското правителство. Парламентът, който заседава пет месеца в рамките на две сесии, е разпуснат и няма да се събере в продължение на тридесет години.

Авторитарният режим, установен от Абдул Хамид, който ще се окаже една дълга скоба между двата османски конституционни опита (от 1878 и 1908 г.), в действителност не поставя под въпрос османския проект за модернизация, а се състои по-скоро в едно преразглеждане на изключително прозападната ориентация на реформите, които се провеждат в рамките на Танзимата. Всъщност тези реформи не успяват да пречупят тенденцията на упадък на империята и довеждат до един неубедителен опит за установяване на конституционализъм и парламентаризъм. Тогава Абдул Хамид се насочва към един своеобразен модернизиращ деспотизъм, който напомня подхода на първите султани реформатори. Тази реакция на султана отваря пътя за искания за конституция от нов тип.

Разпалените искания за конституция, Младотурската революция и вторият конституционен период (Мешрутиет)

Разпускането на парламента през февруари 1878 г. несъмнено довежда до суспендиране на действието на конституцията, но все пак тя не е отменена. Връщането в сила на основния закон от 1876 г. става лозунгът на противниците на Абдул-Хамидовата диктатура. Но тези конституционалисти допълнително са еволюирали. Поражението от 1878 г. е фатално за „Новите османи“, които са силно ангажирани с първия опит за установяване на конституционен режим. Техният проект за конституционализация, вдъхновен от ислямско-либерални идеи, не успява да установи нито ефикасно правителство, нито дори истински режим на представителство. За да бъде накарана империята да се промени, тя трябва да бъде трансформирана чрез науката, образованието и правото, както и да ѝ бъде даден един модерен и рационален политически режим. Такива са първоначалните разсъждения на младотурското движение, което се ражда в нелегалност и изгнание през 1889 г. – годината на стогодишнината от Френската революция. Първоначално то е силно повлияно от френските позитивисти по отношение

² Bernard Lewis, *Islam et Laïcité*, Paris, Fayard, 1989, p. 150 sq.

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

на идеите и също като „Новите османи“, от италианските карбонари – по отношение на организацията. Трябва да забележим освен това, че този ентузиазизиран конституционализъм е в духа на времето. Та нали конституционализирана Япония се налага над царистка Русия, която е принудена да създаде своя конституция след революцията от 1905 г. На същото трябва да се реши и Персийската империя през 1906 г.³ Налага се убеждението, че само „лекарството на конституцията“ може да помогне на „болния човек край Босфора“.

Доколкото исканията за конституция зачестяват, те изваждат на дневен ред вътрешно присъщата комплексност на проекта за конституционализация на една такава империя. Основните актове на Танзимата, както и този от 1876 г., са вече силно заинтересовани от юридическия статут на османските поданици. Прокламираният универсален хуманизъм не е лишен от двусмисленост от момента, в който е приложен към реалностите на подразделеното на *милети* османско общество – тези национално-религиозни общности, в рамките на които османските поданици развиват гражданската си дейност и понякога основната част от социалния си живот.

Искането за създаване на османско гражданство, което, както видяхме, е донякъде задоволено от конституцията от 1876 г., и по което народите на империята имат съгласие, се свързва с въпроса за формата, която би следвало да има бъдещата конституционална османска държава. Трябва ли да се тръгне към еднонационална турска държава, или да се предпочете някаква федерация, по-чувствителна към правата на различните народи и малцинства в империята? През 1902 г., по време на провеждания в Париж конгрес, тази дилема дълбоко разделя младотурското движение на две течения: тази на Комитета за единение и прогрес, водена от Ахмед Риза, който проповядва турски национализъм, и тази на Лигата за частна инициатива и децентрализация, основана от принц Сабахатин, която възплащава един своеобразен османски либерализъм.

Въпреки това, нито идеологическите дебати, нито гражданската мобилизация са решаващи в избухването на Младотурската революция през юли 1908 г., която довежда до възстановяването на конституцията от 1876 г. Макар че поне що се отнася до големите градове това събитие е оставило спомена за едно забележително побратимяване на различните народи на империята, празнуващи края на Абдул-Хамидовия деспотизъм, тази „конституционна революция“ в началото си е патриотично движение на турско-мюсюлмански офицери, които искат да спасят „застрашената родина“.⁴ В този смисъл, в него трябва

³ Bertrand Badie, *Les Deux États*, Paris, Fayard, 1986, p. 165 sq.

⁴ Hamit Bozarslan, *Histoire de la Turquie contemporaine*, Paris, La Découverte, 2004, p. 10 sq.

ТУРЦИЯ

да видим важна стъпка по пътя на възникване на турската национална държава, която заедно с това е показателна за ролята, която армията би могла да играе в политическата промяна. Това националистическо измерение не отнема нищо от богатството на събитието, защото то довежда до един втори османски конституционен период, познат в Турция под името *Мешрутиет*⁵. Той продължава в периода между 1908 и 1913 г. и е първият реален опит за парламентарна монархия в империята. Османското общество открива изборните борби, свободата на пресата, безпрецедентно развитие на политическите, религиозни и философски издания и дебати, правото на сдружаване, стачките и дори феминистките искания.

Този нов опит най-малкото окончателно показва илюзорния характер на османските реформи. Със сигурност голяма отговорност носи неблагоприятната международна конюнктура (войната в Триполитания, балканските войни), но провалът на конституционализацията на империята има и причини от вътрешен характер. От една страна, този период ясно показва невъзможността да се направи от османското гражданство истинска националност. В действителност завземането на властта от Комитета за единение и прогрес довежда до налагането на една националистическа стратегия за тюркизация на поданиците на империята. В очите на своите поддръжници тази политика е изцяло оправдана от сепаратистките заплахи и добре аргументирана от писанията на влиятелни интелектуалци като Зия Гьокалп.⁶ От друга страна, политическият дебат, който се развива в недрата на раждащия се парламентарен режим, преди всичко в конфликтите между либералите и привържениците на Комитета за единение и прогрес, е далеч от това да доведе до двупартиен модел и конституционна смяна на правителствата чрез избори, каквато се привижда на някои наблюдатели.⁷ Политическото противопоставяне бързо дегенерира в открити физически сблъсъци: вълнения, военни намеси, политически убийства, разпускания на парламента, изборни измами. Така след 1913 г. новият режим потъва в един вид военна олигархия, водена от триумвирата на водачите на Комитета за единение и прогрес Енвер, Талят и Джемал, която обръща гръб на мечтата за конституционална, парламентарна и децентрализирана османска държава. Този националистически уклон довежда империята до провал, като я кара да влезе във войната на страната на Германия и Австро-Унгария, и също така довежда до извършването през април 1915 г. на непоправимото по отношение на арменската общност в страната.

⁵ „Конституционна монархия“.

⁶ Hamit Bozarslan, *Histoire de la Turquie contemporaine...*, 2004, p. 18 sq.

⁷ Paul Fesh, *Les Jeunes Turcs*, Paris, Paul Paclot, 1909.

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

Кемалисткото наследство: конституционални реалности и противоречия на една авторитарна република

Като нанася последен удар на Османската империя, Първата световна война води също така до благоприятните политически, териториални и международни условия за създаването на турската национална държава, която е в зародиш от началото на века. След Севърския договор (1920), войната за независимост (1919–1923) и след това Лозанския договор (1923) Мустафа Кемал полага началото на една политическа промяна, на дълбока реформа на турското общество, проведена по твърде волунтаристичен начин в рамките на една авторитарна светска република. От самото начало този режим е не по-малко загрижен да се снабди с конституционна основа, която става рамката на парламентарния плуралистичен режим след Втората световна война и преминаването към демокрация.

Обявяване на националната независимост и конституцията от 1921 г.

Дебатите около османската идентичност след младотурската революция свидетелстват за закъснялата и болезнена поява на турския национализъм. Изправен по това време срещу националните искания на народите от империята, която сам иска да спаси, този национализъм набира сила зад двусмислените черти на един повече или по-малко широкообхватен „османизъм“. Но след като разпадането на империята става вече свършен факт, а в Европа и Близкия изток тече процес на политическото реструктуриране, той се променя и намира по-проста и всъщност по-легитимна цел в искането за турска национална държава.

Това искане застава в основата на националната съпротива, която Мустафа Кемал започва да организира през 1919 г. в Анадола, за да отхвърли едно международно уреждане на войната, което не признава правото на турците на собствена държава. От този момент концепцията за „нация“ застава в сърцевината на текстовете, които по това време утвърждават волята на турците за съпротива. Така Националният обет (*Millî Misak*), чиято първа редакция датира от прочутия конгрес в Ерзурум (юли–август 1919) и който остава един от темелите на турската външна политика, се заема да определи териториите и населенията, за които претендират националистите. Става дума за региони, които са „обитавани в мнозинството си от мюсюлмани и формират едно цяло, което не може да бъде разделяно под никакъв претекст“. Тази териториална дефиниция на бъдещата държава всъщност е основана главно върху идеята за обща съдба на тюркските населения в Анадола и Румелия. По-късно тя е заменена

ТУРЦИЯ

на от едно по-абстрактно и по-политическо говорене за суверенната турска нация. Наистина, впоследствие кемалистският режим довежда до установяването на еднопартийно управление. Но той прави от народа, възприеман като нация, макар и формален, носител на суверенитета и по този начин санкционира окончателното налагане на една нова и секуларизираща, а не авторитарна концепция за упражняване на властта. Вярно е, че процесът се заражда още от времето на втория конституционен режим – *Мешируиета*. Всъщност идеята за суверенитета на народа е издигната за първи път през 1909 г., по време на преразглеждането на конституцията, след вълненията, които водят до свалянето на султан Абдул Хамид. Но войната за независимост позволява тя да бъде развита допълнително и в това отношение временната конституция от 1921 г. може да се смята за решителен обрат, защото започва с категоричната декларация: „Суверенитетът принадлежи безрезервно и безусловно на нацията; управленската система почива върху принципа, че народът лично и ефективно ръководи своята собствена съдба.“

Също така е важно да се отбележи, че тази временна конституция (наречена „закон за основна организация“) дава на националния суверенитет една унитарна дефиниция, която не е придружена от разделение на властите и това ще бележи турската конституционна структура за десетилетия. Съгласно този временен закон суверенитетът принадлежи напълно и изключително на Великото национално събрание на Турция (ВНСТ) – еднокамарен парламент, на който е дадена не само законодателната, но също и изпълнителната власт, и дори някои правомощия за правораздаване. Повлияна от якобинизма и от Съветския съюз, с който Мустафа Кемал се е сближил, за да се противопостави на западния империализъм, конституцията от 1921 г. всъщност очертава една система на директна демокрация с даване на пълна и неограничена власт на парламента, много близка до режима на Конвента във Франция от 1793–1794 г.

На практика властта за вземане на решения принадлежи, разбира се, на избраното от ВНСТ правителство, доминирано от Мустафа Кемал и неговите поддръжници, които щели да спечелят войната и да основат модерна Турция. Чрез една макар и временна конституция се утвърждава националния суверенитет, противопоставен на султанското правителство, което все още съществува по това време. Това показва, че амбицията на новия ръководен елит е чрез революционното движение да представляват народа, който вече формира нация, която съответно има право на своя държава. За да вземе властта, Мустафа Кемал може да се задоволи с военните си успехи, но в действителност той иска да придаде на унищожаването на стария режим характера на народна революция.

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

От 1920 до 1922 г., по време на войната за независимост, Турция живее под властта на две съперничаещи си правителства: това на султана в Истанбул, което все така се опира на многократно променяната конституция от 1876 г., и това на ВНСТ в Анкара, стъпило на конституцията от 1921 г. Победата на националистите на Мустафа Кемал води до това ВНСТ да премахне султаната през ноември 1922 г., да обяви републиката на 29 октомври 1923 г. и да премахне халифата на 3 март 1924 г. Успоредно с това, Мустафа Кемал е избран от това събрание за президент на републиката, като съответно назначава своя верен помощник Исмет Иньоню за министър-председател. Тази промяна на обстановката и предизвиканата от нея поява на нови институции прави неизбежно изработването на нова конституция.

Основаването на републиката и конституцията от 1924 г.

Новият конституционен текст е приет от ВНСТ на 20 април 1924 г. Впоследствие той ще бъде обновяван с поправки, които ще засилят неговия светски, модернизаторски и за да кажем всичко с една дума – кемалистки характер. Така, въпреки първите радикални мерки за секуларизация, конституцията от 1924 г. първоначално обявява исляма за религия на турската държава (член 2) и едва с една поправка от 10 април 1928 г. тази разпоредба е отменена. Освен това, мерките за еманципация на жените ще доведат през 1934 г. до промяна на членовете 10 и 11 на конституцията, позволявайки да се даде на турските гражданки право на глас и право да бъдат избирани – право, с което по това време французоите (а и българките – *б. пр.*) все още не разполагат. Най-сетне, една поправка от 5 февруари 1937 г. санкционира включването в основния закон на прочутите принципи на кемализма: републиканизъм, лаицизъм, революционност, демократизъм, етицизъм и национализъм.

По-голямата част от кемалистките реформи (унифициране на образователната система, законът за носене на шапка, затваряне на теке-тата, въвеждането на Гражданския кодекс, възприемането на „международните“ цифри и на турската азбука, и т.н.) са приети по законодателен път, но тук е важно да се припомни, че днес те формират корпус от норми с почти конституционен характер, защото са включени в член 174 на конституцията от 1982 г., който уточнява, че реформаторските закони, „чиято цел е да издигнат турския народ до равнището на съвременната цивилизация и да осигурят защитата на светския характер на Турската република“, не могат да бъдат възприемани или интерпретирани като противоречащи на настоящия конституционен текст.

Един от най-важните политически приноси на конституцията от 1924 г. за турската история е актът на санкционирането на републи-

ТУРЦИЯ

ката.⁸ Преди всичко Турската република възплъщава неприкосновения характер на новата форма на управление в противовес на всяка идея за връщане към стария обществен и политически ред. Тя препраща към националната държава, но също към гражданството, което се предава в тази конституция чрез една „декларация за правата“. Нейните разпоредби, или поне някои от тях, напомнят на френската декларация от 1789 г. Образован, добродетелен, работлив и изпълнен с прогресивни ценности, турският гражданин от времето на републиката напомня също така в някои отношения на новия съветски човек, какъвто се опитват да създадат по това време. Все пак кемализмът никога няма да изпадне в тоталитаризъм, подобен на този в политическите системи, които доминират по това време на европейската сцена. Като утвърждава волунтаристични реформи, които из основи променят религиозните практики, като прехвърля границите между съществуващите общности и като изменя отношенията между мъже и жени, гражданството от републиканския период трайно преобразува традиционното общество и допринася за развитие на националното съзнание. Разбира се, тези разпоредби не правят от кемалистката република правова държава, но те поставят началото на важни промени на статута на личността, като слагат край на общностния характер на *милетите*. В национален план те санкционират една първа форма на гражданство, която ще може да се възползва от по-нататъшното подобрене на правните гаранции.

Що се отнася до политическия режим и създадените институции, известно е, че всъщност кемалистката република е авторитарна система, доминирана от реформаторски елит и структурирана от наличието на монополна партия. Формално конституцията от 1924 г. отново установява режим с пълна власт на изборното събрание, но като цяло по-умерена и по-малко всеобхватна от този, която предвижда временната конституция от 1921 г. Националният суверенитет остава изцяло в ръцете на ВНСТ, избрано с всеобщо, но непряко гласуване за период от четири години. Все пак същевременно започва да се оформя и една истинска изпълнителна власт. Конституцията от 1924 г., без да стига до там да обяви разделение на властите, създава сложна система от изпълнителни органи. Президентът на републиката е държавен глава, ползва се с имунитет и не е отговорен за действията си; той се избира за един мандат от парламента сред някой от членовете му. Министър-председателят, посочен от президента, избира членовете на своето правителство и преди да встъпи в длъжност, трябва да получи доверието на ВНСТ, което може да му го откаже и да поиска впоследствие

⁸ Върху понятието за „република“ в Турция, сравни: Jean Marcou, Füsün Üstel, Deniz Vardar, „La République en France et en Turquie“, *Revue internationale de politique comparée*, vol. 7, No 3, 2000, p. 543.

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

оттеглянето му. Всъщност кемалистката република, независимо от отсъствието на демокрация, притежава институционалната структура, която напомня на тези в либералните демокрации, както и процедури, заети от парламентарната система. Една такава констатация не може да не предизвика въпроси за същността и крайните цели на кемализма. Било ли е това една преходна фаза на диктатура, предназначена да улесни провеждането на предприетите реформи и да позволи по-късно една еволюция към демокрация? Или целта е била някаква оригинална форма на управление, която да прокара преди всичко ускорената модернизация на турското общество и която не трябва непременно да доведе накрая до един режим от либерален тип?

Във всеки случай, конституционализмът на Мустафа Кемал със сигурност не е от либерален тип, но за сметка на това той е силно повлиян от прогресизма, който не биха отхвърлили много френски републиканци от края на XIX век. Според разбиранията на създателя на модерна Турция чрез създаването на нови институции и прокарането на националните идеали, самите те нелишени от универсалистски ценности, конституцията трябва да допринесе за трансформирането на обществото, за да позволи на народа да поеме съдба си в свои ръце. С прогреса, с напредъка на публичното образование и с еволюцията на обществото, идеалната и до известна степен формална рамка щяла да се превърне един ден в социална реалност. В този смисъл, далеч от това да бъде само някакво алиби, кемалистката конституционна архитектура трябва да бъде разглеждана като един от важните и показателни атрибути на Турската република. Присъстваща, както видяхме, от 1921 г. в движението за независимост и свързвана впоследствие със създаването на едно ново обществено тяло, тя всъщност санкционира възникването на турското национално самосъзнание.

Преходът към демокрация в рамките на кемалисткия конституционен модел

Както се вижда от предходните описания, да се говори за дългата традиция на турското конституционно движение в крайна сметка е проблематично, защото макар стремежът към създаването на конституция да е един постоянен феномен за империята от средата на XIX век насетне, а след това, разбира се, и за републиката, опитите за истинска конституционализация в действителност си остават маргинални. В действителност турското конституционно движение е водено в по-малка степен от искания за ограничаване и обществен контрол върху упражняването на властта, отколкото от желанието да се постигне един вид политическа модерност.

Предвид на това, не е изненадващо, че след края на Втората световна война и в условията на започващата Студена война, преходът към

ТУРЦИЯ

демокрация в Турция не е последица от едно автентично социално движение или на дълбок политически обрат. Той е по-скоро резултат от една промяна в ориентацията по решение на управляващия елит, взето по съвсем прагматични съображения, свързани с международната политика (да се улесни интегрирането на Турция в западния блок в противовес на съветската заплаха) и с вътрешната политика (да се даде нов импулс на режима). Тази демократизация не се придружава от каквато и да било тържествена конституционна реформа, а с една поредица от действия и решения, които в крайна сметка водят до основна промяна. Две събития са решаващи в това отношение: през ноември 1945 г., Исмет Иньоню произнася реч пред ВНСТ, с която изразява желание за създаване на опозиционна партия, а през 1946 г. е въведено всеобщо директно изборително право – това става в страна, която от времето на империята е гласувала само в непреки избори. Тези събития довеждат, от една страна, до създаването през 1946 г. на Демократическата партия (ДП). Това е дело на отцепници от монополната дотогава кемалистка партия НРП, които се обявяват за по-малко етаитизъм и повече демокрация. От друга, и това е по-важното, стига се до безапелационната победа на тази нова партия в общите избори през май 1950 г. Джелал Баяр е избран за президент от новия парламент, а Аднан Мендерес става министър-председател. Събитието представлява обрат, сравним по своя размах с тези от 1876, 1908 и 1923 г., и макар че е започнат по инициатива на управляващия елит, чиито планове са далеч от това да бъдат чисто идеалистични, не може да не приемем, че показва израстването на страната до известна политическа зрялост, защото правителството не само се решава да организира свободни избори, но и приема да се подчини на тяхната присъда. Така, като въвеждат в съвременната турска политическа система практиката за смяна на управляващите чрез избори, тези от 1950 г. без съмнение съставляват важна крачка към конституционализацията на властта.

Все пак събитията през 50-те години ще покажат, че Турция трудно се справя с последиците от тези фундаментални трансформации. Демократическата партия упражнява самостоятелно властта в продължение на десет години и този период е запомнен преди всичко с реформите, които довеждат до преразглеждане на най-крайните и войнстващи аспекти на кемалисткия лаицизъм. Всъщност правителството на Мендерес почти не засяга основите на турския светски модел, но се насочва главно към успокояване на войнствения лаицизъм от предните десетилетия и към прокарване на една чувствителна денационализация, в допълнение към либералната икономическа политика.

В действителност по-обезпокояващи са сътресенията във функционирането на новата турска парламентарна демокрация, които ясно се проявяват през тази епоха. Премеждията през десетилетието на

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

управление на ДП изваждат на показ конституционната илюзия, в която живее Турция. Те показват, от една страна, че, оставена в сила, конституцията от 1924 г. се оказва неспособна да осигури функционирането на представителен режим от парламентарен тип, нито ефикасно да гарантира основните права, а от друга – че политическите играчи са далеч от това да приемат минималния консенсус, необходим за доброто функциониране на системата, която почива на редуването на власт и опозиция. Всъщност народнорепубликанците, макар да са се съгласили със съществуването на опозиционна партия, правят всичко възможно, за да ѝ попречат да се издигне на власт. Колкото до демократите, веднъж дошли на власт, те често имат същото поведение на монополна партия и прилагат спрямо народнорепубликанската опозиция и пресата същия режим, на който сами са били подложени преди 1950 г. В тези условия на политически кризи и на нарушаване на основните права, конституционалистките искания отново стават по-войнствени и придобиват символно значение, каквото вече са имали в хода на турската история (и по-точно в периода, предхождащ Младотурската революция) при някои интелектуалци, учени и офицери. Именно такива хора започват да смятат, че парламентарната демокрация не функционира добре в Турция, защото конституцията не е съобразената с реалностите и зле опазва свободното съществуване на политически партии, свободата на пресата, университетската автономия и независимостта на съда. Освен това те смятат, че делегирането на националния суверенитет и упражняването му единствено от Великото национално събрание в действителност води до диктатура на парламентарното мнозинство и на неговото правителство.

В хода на първото тримесечие на 1960 г. политическата ситуация се влошава под съчетаното влияние на вълненията в университетите и на една криза, породена от не особено последователната икономическа политика. Показателно е, че студентските протести, които предхождат военната намеса от 27 май 1960 г., започват след като един преподавател по конституционно право в Истанбулския университет решава да се откаже от своя курс по конституционно право, тъй като според него тази материя е престанала да съществува в Турция.

Съвременните развития: несигурност и напредък на конституционализацията на властта в Турция

От началото на 60-те години конституционното движение навлиза в нова фаза, която може би ще стигне до завършването на процеса на конституционализация на властта в Турция. Все пак тази фаза първоначално е белязана от утвърждаване на ролята на армията в турската политическа система. Всъщност, макар конституционната рамка формално да е утвърдила либерален парламентарен режим, който пре-

ТУРЦИЯ

тендира, че подтиква създаването на правова държава, политическото развитие често води до периоди на нестабилност, предизвиквайки циклично поемане на контрола от страна на военните. Така от периоди на политическо отваряне до преврати, в тази страна се заплита истински омагьосан кръг на компрометирана демократизация, който постепенно допринася за това, армията да се настани в конституционния ред. В контекста, в който Турция, вече асоциирана към европейския процес, издигна своята кандидатура и за пълно членство в Европейския съюз, тази ситуация става все по-анахронична. Следователно не е учудващо, че конституционните промени стават едни от централните проблеми на реформите. Те трябва да позволят на страната да изпълни критериите от Копенхаген, връщайки по този начин мечтата за конституционно правителство на водещо място в дневния ред на тази страна. Както ясно показва тази книга, това става в момент, когато в Турция се опитва да се утвърди едно истинско гражданско общество.

Превратът от 1960 г. и „съзидателният конституционализъм“ от 1961 г.

На времето си военният преврат от 27 май 1960 г. не се поколебава да се представи като прогресивна военна намеса, като преамбюлът на конституцията от 1961 г. стига дотам, да говори за него като за „революция“. Вярно е, че той отваря пътя за най-либералния режим, който Турция е имала до този момент. Интелектуалната реформаторска треска, която владее над изработването на новата конституция, оставя знак върху цяло поколение турски конституционалисти. Пристъпва се към енциклопедичен анализ на конституциите по света, за да се даде на авторите на новия текст възможно най-актуализирана информация по въпроса. Те не се поколебават да внесат новости в много направления, главно в това за правовата държава, като създават конституционен съд и въвеждат механизъм за контрол на конституционностъобразността на законите и актовете по време, когато и в Европа такива механизми не са така разпространени, както са днес. Освен това, за пръв път в турската история изработването на конституцията се извършва под контрола на учредително събрание, съставено от избрани представители на политическите партии и обществените организации. Окончателният текст е подложен на референдум и това утвърждаване не е чисто формално, което се вижда от факта, че 38% от турските гласоподаватели отказват да подкрепят текста. Нейното провъзгласяване позволява в крайна сметка провеждането през октомври 1961 г. на парламентарни избори, които въпреки победата на народнорепубликанците потвърждават съществуването на активна опозиция, върна на демократите и вече организирана около Партията на справедливостта (ПС / *Adalet Partisi, AP*) на Сюлейман Демирел.

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

Чрез конституцията от 1961 г. тогавашна Турция си дава най-малкото външния вид на дръзка република, която изправя своите недостатъци и преминава един нов етап на политическата си модернизация, като конституционализира парламентарната си демокрация. По време, когато немалко средиземноморски страни (Испания, Португалия, а за периода 1967–1974 и Гърция) още живеят под игото на диктатурата, Турция, която през 50-те години е игнорирала движението на необвързаните и е подписала договор за асоцииране с Европейския съюз през 1963 г., изглежда като „добър ученик“ на западната демокрация в Източното Средиземноморие. Но тази привидна еуфория не може да ни накара да забравим, че за първи път в историята на републиката армията е излязла от своите казарми, заемайки по този начин мястото си в турската политическа система. От самото начало армията полага усилия да увековечи политическото си присъствие, като принуждава парламента да избере за президент генерал Гюрсел, който ръководи военния преврат. Тази политическа нормализация е придружена от сериозни репресии, които завършват с показния процес срещу ръководителите на демократите и екзекутирането на някои от тях, сред които и на сваления министър-председател Аднан Мендерес.⁹ Бившите ръководители на демократите са обвинявани преди всичко за това, че са искали да „променят и суспендират със сила конституцията“. Така конституционализмът излиза още веднъж на преден план в турското ежедневие, но не се показва в най-добрата си светлина.

Междувременно на неуспеха на демократизацията от 50-те години, учредителите от 1961 г., които обвиняват преди всичко празнотите на конституцията от 1924 г., реагират с един амбициозен текст, който се стреми не само да създаде гаранции срещу рисковете от злоупотреби на управляващите, като създава балансиращи центрове на властта, но също така да еманципира гражданското общество чрез признаването на нови права и нови свободи. Силно повлиян от следвоенния конституционализъм (по-специално германски и италиански), този текст се характеризира с установяването на двукамарен парламент, със създаването на конституционен съд, с тържественото признаване на индивидуалните свободи, но също така, и то по категоричен начин, на социалните права. Става дума за преминаването на един нов модернизационен етап чрез създаването на демократичен режим, който да доведе до появата и на ново общество.

Въпреки това, установяването на тази „конституция на архитектите“¹⁰, далеч от това да доведе до връщане към спокойствието, ще стане

⁹ Смъртната присъда на бившия президент Джелал Баяр не е изпълнена поради напредналата му възраст и влошено здравословно състояние. – *Б. пр.*

¹⁰ Изразът е на професор Ердоган Тезич (интервю с автора през декември 1994 г.).

ТУРЦИЯ

причина за нови кризи. Пред предизвикателствата на 60-те и 70-те години (влошаването на икономическата и социална ситуация, петролните шокове, студентски вълнения, Кипърската криза) Турция ще има нужда от стабилни правителства, способни да гарантират приемственост и взаимосвързаност на предприетите политически мерки. Изоставянето на мажоритарната избирателна система, която преобладава от организирането през 1946 г. на първите избори с директно и всеобщо избирателно право, и възприемането на пропорционална система по окръзи спомагат за взривяването на турската партийна система и умножаването на коалиционните правителства без достатъчно вътрешно сцепление. Към това се добавя появата на влиятелно в електорален план ислямистко движение, както и на крайно десни и крайно леви формации, които са много активни в университетите. По този начин армията много скоро е доведена до това да се намеси отново. Без да се стига до същински преврат, „дворцовият преврат“ от 12 март 1971 г. предизвиква слизането от власт на правителството на Сюлейман Демирел и оказва натиск на парламента да даде мандат на експертното правителство на професор Нихат Ерим, което в очите на армията изглежда по-способно да сложи край на опасностите за политическа и социална дестабилизация. Това ново поемане на юздите от страна на военните е придружено от разпускането от Конституционния съд на две емблематични политически партии (Партията на националния ред и Турската работническа партия¹¹), както и до промени в конституцията, които ограничават политическите свободи, университетската автономия и независимостта на пресата, а също така разширяват нормотворческите правомощия на изпълнителната власт. След двадесет и девет месеца извънредно положение, демокрацията е напълно възстановена едва през октомври 1973 г., с провеждането на общи избори, спечелени от НРП с нейния нов харизматичен лидер Бюлент Еджевит. Но положението бързо се влошава отново. Очевиден от началото на 70-те години, провалът на конституцията от 1961 г. се трансформира в хода на това десетилетие в скрита гражданска война – ежедневни политически убийства, сблъсъци в университетите, и т.н. В същото време нормалното функциониране на публичните власти става все по-трудно (вътрешна разнородност на правителствените коалиции и, по-специално през 1980 г., неспособност на депутатите да изберат нов президент на републиката). При това положение една нова военна намеса става неизбежна.

¹¹ По това време тези две политически партии символизируют най-радикалната опозиция на турската политическа система. Партията на националния ред (*Millî Nizam Partisi*) е, след преходното създаването от Неджметин Ербакан на движението Национален възглед (*Millî Görüş*), първата партия, възплъщаваща политическия ислям в Турция. Колкото до Турската работническа партия (*Türkiye İşçi Partisi*), всъщност става дума за комунистическата партия в страната.

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

Превратът от 1980 г. и „ограничителният конституционализъм“ от 1982 г.

Превратът от 1980 г. представлява обрат, твърде различен от този от 1960 г. Последниците от това събитие, гузно наречено „операция“ в първия вариант на преамбюла на конституцията от 1982 г., са едновременно по-радикални и по-малко видими. От една страна, върху множество обществени сектори се стоварват тежки репресии (разпускане на политическите партии и синдикатите, арестуване на техните лидери, масивни чистки в университетите и т.н.), от друга – няма процеси и показни присъди над бившите управляващи за нарушаване на конституцията. Все пак парламентът е разпуснат, а членовете на правителството са интернирани, като Конституционният съд е единствената институция, която остава на мястото си. В крайна сметка по-шаблонен в своите форми, но по-тежък в размаха на политическите си последици, превратът от 1980 г. се стреми към установяването на система, с която армията експериментира близо десетилетие преди това, от времето на дворцовия преврат от 1971 г. Тя се състои в това да се постави турската парламентарна демокрация под наблюдение.

Твърде различен по своя дух от конституцията от 1961 г., текстът от 1982 г., чието изработване е здраво контролирано, за да не кажем инспирирано от военните, изцяло утвърждава тази система на контролирана демокрация. Въпреки разпоредбите, които засилват правомощията на президента на републиката (и по-специално много дългият член 104) и рационализират отношенията между законодателната и изпълнителната власт, функционирането на турския парламентаризъм не е изменено съществено, оставайки, по примера на повечето европейски политически режими от монистки характер (т.е. запазва се парламентарният модел, вместо да се въведе президентски или полупрезидентски режим). Конституцията представлява поврат спрямо дотогавашното конституционно развитие главно по отношение на обществените свободи и увеличените правомощия на армията.

Чрез многобройните ограничения, внесени по отношение на фундаменталните права и свободи, текстът от 1982 г. скъсва с волята за гражданска еманципация, която доминира при изработването на конституцията от 1961 г. Без окончателно да обръща гръб на универсалният хуманизъм по западен модел и въпреки заемките от Европейската конвенция за правата на човека, новата конституция се опитва да прокара една своеобразна „национална“ гаранция на правата, която да остане валидна до времето, когато турското общество ще достигне необходимата зрялост, за да се ориентира към една по-еманципирана форма на правова държава.¹²

¹² Според свидетелството пред автора на професор Орхан Алдъкатч, президент на комисията за изработване на конституцията от 1982 г. (декември 1994).

ТУРЦИЯ

Характерът на този конституционализъм, който можем да определим като „ограничителен“, се вижда и от мястото, което заема армията в новата система, по-специално чрез Националния съвет по сигурността (НСС), една еманация на Генералния щаб и на трите вида въоръжени сили. Общественото мнение изпитва облекчение, като вижда военната намеса да слага край на състоянието на постоянна несигурност, което владее в Турция от много години. Както през 1961 г., новата конституция е утвърдена чрез референдум, но този път със смазващо мнозинство (91%). Подсилена с тази легитимност, армията вече е в състояние да засили правото си на надзор над турската демокрация. Във връзка с това в шестата част на конституцията е включена една серия от преходни разпоредби, които предвиждат, че в случай на преобладаващо „да“ на референдума за утвърждаване на новата конституция, председателят на НСС ще „придобие“ за седем години „качеството“ на президент на републиката (член 1 от преходните разпоредби) и че до избирането на нов парламент НСС запазва правото си да законодателства – право, което този орган си е присвоил след преврата. Тези разпоредби позволяват на генерал Еврен да стане първият президент на този режим, утвърден с плебисцит, а на НСС – сериозно да реформира основни текстове на турското законодателство (статутите на Конституционния съд, на Държавния съвет, на съдебната система, организацията на радиото и телевизията и т.н.). Значението на тази прикрита реформа кара някои автори да мислят, че всъщност армията е могла да установи и нещо като „втора конституция“.¹³ Но извън тези преходни разпоредби, член 118 от конституцията от 1982 г. дава на НСС изключително важната роля на гарант на системата, като му позволява да дава директиви на правителството в случай, че то се отклони от вече установените принципи на сигурността и националната политика. Зле уредено в първоначалната редакция на споменатия член, това право за даване на директиви ще се окаже застрашително, по-специално през 1997 г., когато чрез посредничеството на НСС армията успява да принуди ислямисткия министър-председател Неджметин Ербакан да подаде оставка, в края на един процес, който днес е по-известен под името „постмодерен преврат“.

Междувременно политическият живот отново влиза в своята роля – първо, в резултат на законодателните избори от 1983 г., които водят до завръщането във властта на гражданско правителство, а също и благодарение на поправките на конституцията от 1987 г., които позволяват вдигането на „забраната“ над старите политически лидери. Все пак след успокояването през „годините на Йозал“, през 90-те години

¹³ Bülent Tanör, „Des fonctions légitimatrices de la Constitution turque de 1982“, *Revue internationale de droit contemporain*, 1988, No 1, p. 74, 77: Интервю с професор Бюлент Таньор (декември 1994).

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

Турция се среща наново със старите демони (прекалено раздробяване на политическите партии, коалиционни правителства без вътрешна кохерентност) и също така е изправена пред нови предизвикателства (надигане на ислямизма и на кюрдския национализъм). Тази нова нестабилност позволява да се подложи на изпитание „ограничителният конституционализъм“ на основния закон от 1982 г. и по-добре да се очертаят всичките му измерения. Докато опитът с правителството на Ербакан (1996–1997) потвърждава ролята на НСС, то епопеята на ислямисткото движение и кюрдският въпрос разкриват също така и ролята на допълнителна преграда, която играят цяла група технически институции, намиращи се между органите с консултативни функции и съдебната система. Сред тези институции ще споменем Конституционния съд, който от началото на 80-те години е разпуснал повече от 20 партии (най-често ислямистки, кюрдски и марксистки), трибуналите за защита на сигурността на държавата, които редовно осъждат политически активисти съгласно закона срещу тероризма, и Висшият съвет по образованието (известен на турски с абревиатурата YÖK), който постоянно наблюдава функционирането на университетите и назначенията, които се правят в тях.

Кандидатурата за Европейския съюз и прочистването на конституцията от 1982 г.: към „еманципиращ конституционализъм“

След като Турция издига своята кандидатура за Европейския съюз през 1987 г. и особено след формулирането през 1993 г. на прословутите „критерии от Копенхаген“, недостатъците на турската конституция, наследена от преврата от 1980 г., стават още по-очевидни. В хода на 90-те години преговорите и сключването на договор за митнически съюз с Европа водят до първата значима промяна на конституцията (премахване на позоваванията на преврата в преамбюла на конституцията, намаляване на възрастта за гласоподаване на 18 години, възможност за гласуване на турците в чужбина, подобряване на положението на синдикатите и партиите).¹⁴ Европейската среща на върха в Хелзинки през 1999 г., която признава Турция като пълноправен кандидат за Европейския съюз, предизвиква безпрецедентно ускоряване на този процес на реформи.

С идеята да задоволи европейските изисквания, правителството на Бюлент Еджевит (1999–2001) слага началото на процес на непознати дотогава по размаха си реформи, осъществявайки най-значимата ревизия на конституцията от 1982 г. Тази конституционна реформа, която датира от 17 октомври 2001 г., засяга преамбюла, 32 члена от основния текст на конституцията и един от преходните разпоредби,

¹⁴ Промени, реализирани с поправките на конституцията от 23 юли 1995 г.

ТУРЦИЯ

променяйки по този начин повече от една пета от 177-те членове на конституцията.

Тази реформа се изразява преди всичко в прочистване на втората част на конституцията, която е посветена на „основните права и задължения“. Недостатъчната защита на основните права подхранва изключително силни критики срещу конституционния текст, изработен след преврата от 1980 г., като някои конституционалисти смятат, че турският основен закон не съответства на самото понятие за конституция. Съответно промените от 2001 г. са основна придобивка, която дава на Турция основа за защита на правата и свободите на гражданите, близка до европейските стандарти. Един от най-важните приноси в тази материя е премахването на двойния режим на ограничаване на правата и свободите, установен с член 13 от първоначалната редакция на конституцията. Според тази система, от една страна, правата и свободите могат да бъдат ограничени със закон (и „съгласно с духа и буквата на конституцията“) по определен брой общи съображения, целящи да запазят „неделимата цялост на държавата, от гледна точка на територията и нацията, националния суверенитет, републиката, националната сигурност, обществения ред...“ Те са, от друга страна, специално ограничени от разпоредбите, предвидени за всяко право или свобода. Така следващите членове съдържат забрани или ограничения, които в някои случаи са много съществени. Тези разпоредби, да цитираме само най-фрапиращите, засягат изразяването на мнение (чл. 14 и 26), свободата на печата (чл. 28) и правото на събиране и демонстрации (чл. 34). Оттук нататък основните права и свободи не могат да бъдат ограничавани, освен по причини, предвидени от съответните членове на конституцията и по силата на закон, и то само ако тези ограничения не засягат самата същност на правата и свободите. Освен това ограниченията, които са наложени на основни права и свободи, не могат да бъдат в противоречие с духа и буквата на конституцията, нито с изискванията на един демократичен и светски социален ред и трябва да зачитат принципа на пропорционалност. Най-сетне, по-голямата част от специфичните ограничения, предвидени в членовете, следхождащи член 13, са също така смекчени.

Конституционната реформа от 2001 г. засяга също така и статута на парламентаристите и функционирането на Великото национално събрание на Турция, но преди всичко променя функционирането на НСС. Дотогава този съвет, чиито функции са зле дефинирани в първоначалния текст на конституцията, се оказва, че разполага със значителна власт. Сега той става предимно консултативен орган.¹⁵ Министерският съвет вече не е длъжен да „взема под внимание по

¹⁵ Интервю на автора с професор Ибрахим Кабоглу, председател на Консултативния съвет за правата на човека (декември 2003).

КОНСТИТУЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ

приоритетен начин“ решенията на НСС, а вече ще ги „преценява“ и ще ги следва само в зависимост от това, какво смята за необходимо за защитата на държавата и публичния ред.

За да се трансформира турската политическа система в дълбочина, тези конституционни трансформации са разширени и са придружени от много важни мерки, приети по метода на „пакети за хармонизация“, които се състоят в това да се подложат на гласуване от парламента поредица от законодателни промени по даден проблем. Те засягат преди всичко администрацията, полицията, правосъдието, гражданския кодекс, наказателния кодекс, наказателните процедури, упражняването на правата и свободите, мястото на армията в политиката и т.н.

След впечатляващата победа на Партията на справедливостта и развитието (АКП) на законодателните избори от ноември 2002 г., в перспектива за европейска интеграция, правителствата на Абдуллах Гюл и Реджеп Тайип Ердоган продължават с предприетите реформи главно в законодателен план чрез приемането на „новите пакети за хармонизация“. Въпреки това те правят на два пъти и поправки в конституцията. Извършена през декември 2002 г., първата поправка цели преди всичко да даде на лидера на партията Реджеп Тайип Ердоган, над когото тегне забрана за участие в избори, възможността да се кандидатира за Великото национално събрание и така да може да поеме и ръководството на правителството. Приета през май 2004 г., втората поправка утвърждава пълното равенство между мъже и жени пред закона, окончателното премахване на смъртното наказание при всякакви условия, засилването на свободата на пресата, както и даването на предимство на международните договори, засягащи основните права и свободи, над разпоредбите на националното законодателство. Но тя е преди всичко насочена към допълнително ограничаване на влиянието и привилегиите на армията в обичайното функциониране на публичните власти. Това включва прекратяване на присъствието на военните във Висшия съвет по образование, премахване на извънредните съдилища, и по-специално на трибуналите за защита на сигурността на държавата, установяване на прозрачност на контрола над държавните средства, предоставени на армията и т.н.

Всъщност след победата на АКП въпросът за конституционната реформа става предмет на глухо противопоставяне между военно-административната бюрокрация и правителството. Оттук нататък мястото на армията в турската политическа система ще бъде големият проблем в процеса на предприетите от Турция реформи, за да задоволи критериите от Копенхаген. Конституционните поправки от 2001 и 2004 г., както и „пакетите за хармонизиране на законодателството“, значително ограничават ролята на НСС, но само чрез една постоянна практика наистина ще бъде потвърдено маргинализирането на тази

ТУРЦИЯ

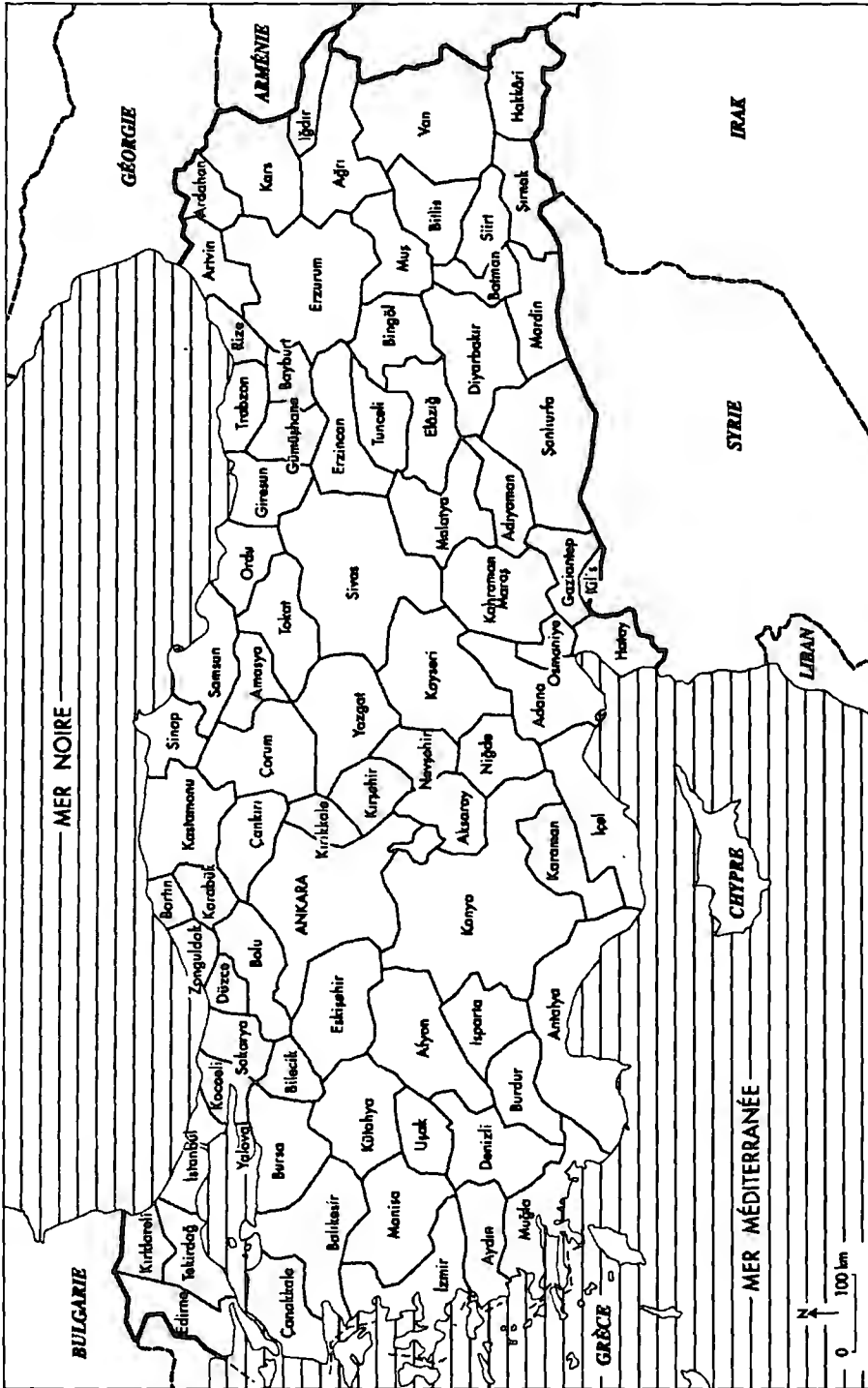
анахронична институция. Защото тук не става дума да бъде променен статутът на една институция, а да се промени самият дух на турския конституционализъм и на турската политическа система. В този контекст можем дори да се запитаме какво е бъдещето на конституцията от 1982 г.¹⁶, но трябва все пак да се съгласим, че политическата ситуация, и по-специално честите конфликти, които противопоставят правителството на АКП и институциите, представляващи светския политически и военен елит, биха направили една цялостна промяна на конституционния ред рискована. Във всеки случай, историята и конституционното движение както в Турция, така и в други страни са ни научили, че конституционните текстове могат да променят предназначението си. Така, първоначално предвиден временно да замрази демокрацията и правовата държава, конституционният текст от 1982 г., вече с поправките си, може утре да стане пътеводител на един еманципиращ конституционализъм. Във всеки случай това би бил най-добрият изход, който можем да си пожелаем от протичащото ревизиране на конституцията.

¹⁶ Както направи това Съюзът на адвокатските колегии в Турция по време на една международна конференция по конституционно право през януари 2001 г. в Анкара (вж. библиографията).

ВТОРА ЧАСТ

Неприятните следи
от авторитаризма
и демократичният
напредък

ТУРЦИЯ

Административно деление на Турция през 2000 г.

Първоначално основната мисъл на управляващия елит – на младотурците през последните години на Османската империя и след това на Мустафа Кемал, е възстановяването на страната на основата на турската нация. То се възприема като необходим етап по пътя на модернизацията, с всички недоволства, които това усилие носи и предизвиква – поради свойствените противоречия на самата концепция за нация, от една страна, и поради други причини, свързани с мъчителното адаптиране на една такава идея върху чужда за нея почва, от друга. Оттам нататък обаче въпросът за демокрацията неизбежно се появява като втори основен кръг от проблеми, с които обществото трябва да се справя.

По отношение на първата си задача – изграждането на нацията, Мустафа Кемал разполага с удобен инструмент: държавата. Все пак това, което обяснява трайността на неговото дело, въпреки относително краткия му политически живот, по всичко изглежда е нещо друго. До края на XIX век основните цели на реформаторите и на „Новите османи“ са свързани с модернизацията на държавата и с формирането на модерен държавнически елит, но не и с проблемите на обществото. Радикалното крило на младотурците, което в началото на XX век доминира на политическата сцена над привържениците на либерализма и децентрализацията, е обсебено от идеите за държавата и реда: следователно и в тяхната мисъл обществото присъства слабо. Така че, ако и днес споменът за Кемал е толкова жизнен в Турция, както и в голям брой други предимно мюсюлмански страни, това не може да се обясни само с принудително наложения култ към личността: след като е водил борбата за национална независимост и е върнал достойнството на Анадола, реформаторът отправя интереса си към обществото, към неговото добруване. Воден от идеите, които има за него, той е готов да го разклати, дори да действа със сила.

Турската демокрация не е перфектна. Всъщност трябва да се отбележат, поне за времето до 2001 г., грубите понякога нарушения от страна на държавата на правата на човека и на демократичните правила: разпуснати от Конституционния съд политически партии, лишени от мандата си или пратени в затвора депутати, подигравки с осъществяването на синдикалните права и с правото на сдружаване, цензурирани вестници и осъдени журналисти и т.н. Друг нетъртим анахронизъм: криминализирането на определени мнения, което в няколко случая все още е запазено; въпреки премахването на някои членове от Наказателния кодекс, наследени от съвсем друго време,

ТУРЦИЯ

те са преследвани от т. нар. съдилища за сигурност на държавата.

В същото време, намирайки се в една не особена благоприятна за дискусии регионална среда, Турция се характеризира с относително открити, дори демократични модели на поведение. Шестдесет години опит с парламентаризма и с политическия плурализъм са довели до легитимност на представителната демокрация, която елиминира от политическия живот всяка стратегия за завземане на властта с нелегални средства или с насилие от страна на маргинални групи. Това обаче не се отнася до армията по време на „криза“, поне за времето до 1980 г. Редовни избори се провеждат от 1946 г. насам; съществуват политически формации с различна насоченост, като те са повече или по-малко свободни в действията си. Независимите инстанции на конституционната система (Конституционен съд, Държавен съвет и др.) имат своя роля в контекста на разделение на властите, което, наистина, не винаги функционира перфектно. Въпреки опитите за поставянето ѝ под контрол, пресата като цяло разполага с определено пространство; въпреки посегателствата върху свободата ѝ, тя е разнообразна. Партизанското поле, отворено за състезание и в което участват политически партии с религиозен характер, ограничава влиянието и легитимността на радикалните ислямски движения, които са принудени да избират между интеграцията, вегетирането или самоизключването от партизанското поле. Тук не е възможна революция по ирански образец.

На политическата сцена има два основни политически фактора: политическите партии и армията, като първите са станали неизбежни за политическото посредничество между държавата и обществото, докато втората продължава да бъде своеобразна „опекунска власт“. Последната, чието подчиняване на гражданската власт поставя проблеми, все пак не е армия на случайните намеси. Не съществува „каудилизъм“ – феномен, който се среща по-специално в Латинска Америка и се свързва с личните амбиции на някои военни шефове и/или с институционални корпоративни интереси. Все пак от 1950 г. нататък армията гледа с подозрение на политическата класа, а като цяло и на обществото.

Достатъчно силно ли е гражданското общество, за да позволи на Турция да навлезе в нов етап по пътя към демокрацията? Идващото от Грамши понятие за „гражданско общество“ акцентира върху факта, че обществото е организирано извън държавата и е различно от нея. Но наред с това, че „държавното“ и „общественото“ са винаги и навсякъде въпрос за интерпретация, което прави още по-трудно удържането на това понятие, как би могло обществото да се еманципира като независима сила в една историческа и социологическа конфигурация, при която присъствието на държавата е

така вездесъщо? Историята на съвременна Турция, особено от 50-те години на XX век, е именно тази на конфликтни взаимоотношения (в някои случаи по-здравословни) между държавата и обществото, което става „все по-гражданско“, т.е. автономно, без още да бъде напълно независимо. Това развитие естествено се придружава от процес на индивидуализация.

Дали е било достатъчно по времето на раждането на републиката да се защитят религиозните и културните права на немюсюлманските малцинства, да се спазват по отношение на тях гаранциите от Лозанския договор и дори да ги интегрират в турската нация (нация, в изцяло републиканския смисъл на думата), за да се даде на Турция социален мир? А дали социалният мир е мислим в една обширна страна, от която един край все още е извън контрола на централната власт, докато друг получава твърде малко от нейните грижи, особено в сферата на здравеопазването и образованието? Принудата и дори насилието несъмнено присъстват (до известна степен те присъстват и досега), тъй като много управници често са неспособни да си представят политиката без тях. Все пак един систематичен негативен прочит на феномена единствено през призмата на смазващото насилие на държавата би бил наивен и тенденциозен, във всеки случай непълен. Също както е неприемлива легитимацията на догматичните кемалисти, които и досега се легитимират пред населението със „свещената“ заповед, без да се запитват за алтернативите.

Защо има отделна глава за жените и защо е сложена в частта за авторитаризма и демокрацията? Щяхме ли да го направим, ако ставаше дума за книга, посветена на Испания или на Франция? Всъщност в Турция (както във всички общества, мюсюлмански или не), проблемът не е в жените, а в мъжете, и по-специално в тяхното отношение към жените. Това, което заслужава да бъде разгледано в отделна глава, са отношенията между мъже и жени, въпросът за пола. Не става дума за второстепенен въпрос: той заема централно място в социалните, културните и дори политическите отношения; той структурира индивида и идентичността.

Глава IV

Държавата – централна фигура на турската модерност

Присъствието на държавата е дългосрочен фактор, който е обусловил действащите лица, стратегиите и конфигурацията на турския модернизационен проект. Османотурската действителност е белязана от една силна „гъстота на държавността“ (*high stateness*) – израз, който ни препраща към доминацията на държавата в историческото развитие на страната.¹ Също така преходът от империята към републиката и появата на турската модерност са водени от бюрократичния елит, с разриви и приемственост между стария и новия ред.² Това е един процес, който напомня на развитието, което характеризира Франция при прехода от Стария режим към революционната ера.³

Впоследствие изграждането на турската национална държава се извършва чрез комплексните взаимоотношения между един – ще ги наречем – „републикански пакт“, започвайки от 1923 г. и един „демократичен пакт“, който води началото си от установяването на многопартийната система през 1946 г. Тези два „пакта“, белязани едновременно и трайно от взаимозависимост и антагонизъм, са се развивали през компромиси и кризи, включително въстания, насилия и преврати. Те формират един мощен обяснителен модел, описващ условията на конструиране на модерната държава в Турция, които са изследвани по-надолу от гледна точка на историческата социология и сравнителната политология, като се разглеждат институционалните, социално-икономическите и културните фактори.

¹ Metin Heger, „Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared“, *Comparative Political Studies*, 25 (2), 1992, pp. 169–194; Ali Kazancıgil, „The Deviant case in Comparative Analysis: High Stateness in a Muslim Society, the Case of Turkey“, in M. Dogan, A. Kazancıgil, *Comparing Nations* (dir.), Oxford, Blackwell, 1994, pp. 213–238.

² Michael E. Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity*, Berkeley, University of California Press, 2002.

³ Alexis de Tocqueville, *L'Ancien Régime et la Révolution*, in *Oeuvres complètes*, t. II, vol. 1, Paris, Gallimard, 1953.

ТУРЦИЯ

Тъй като става дума за историческа траектория, в която ислямът играе значима роля, от самото начало се налага едно уточнение от епистемологичен характер, що се отнася до постулата за уникалния характер на ислямските общества.⁴ Съгласно този постулат, който упражнява истинска идеологическа хегемония, тези общества не могат да бъдат мислени в сравнителна, транскултурна или трансисторическа перспектива, а единствено в рамките на мюсюлманската култура и религия. Настоящият анализ не приема този културалистичен подход, който смята религията за основен фактор, издигащ се над всички останали, и предполага несводимата към нищо друго специфичност на мюсюлманските социални формации. Той се вдъхновява от социологията на религията на Макс Вебер, според която религията не е способна да обхване всички социални отношения; тя по-скоро поставя маркер, който оформя някои специфични измерения на тези отношения в обществото и който придава смисъл на действията.⁵ Случаят на турската държава потвърждава веберианския подход: всъщност ислямът сам по себе си не е главният фактор, определящ нейното формиране и характеристики, които се оказват различни в сравнение с конфигурацията на държавите в други, предимно мюсюлмански, общества на Близкия изток. Така, в арабските страни, с които турците споделят религията и едно общо минало в рамките на Османската империя, има „слаба държава и силна култура“, според формулировката на Ернст Гелнер.⁶ Обратно, „гъстотата“ на турската държавност я прави най-близка до френската. Впрочем последната е основният източник на вдъхновение за създателите на съвременната турска държава, чиято доминираща роля е имала, както и в своя якобински модел, структуриращ ефект върху идентичностите, идеологиите и институциите.⁷

Към корените на силната държава

Следователно, ако вземем исляма за магически „ключ“, който да ни даде достъп до целия комплекс от социални и политически отношения на арабското, иранското или османотурското общество, не бихме могли да обясним защо и как Османската държава и нейният наследник, Турската република, са се сдобили със силен политически център и силна държава, докато комбинацията от фактори, които са дали насоката на историческо развитие на други страни в Близкия изток,

⁴ Ali Kazancigil, „Introduction“, *CEMOTI*, No 26, 1998, pp. 7–19 (брой на тема: „L'individu en Turquie et en Iran“).

⁵ Max Weber, *L'Éthique protestante et l'Esprit du capitalisme*, Paris, Plon, 1964.

⁶ Ernest Gellner, *Muslim Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, p. 53.

⁷ Pierre Birnbaum, *La Logique de l'État*, Paris, Fayard, 1982.

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

не е довела до възникването на „истински“ държави.⁸ Главният фактор, който обяснява тази „институционална девиация“, е появата на политическа сфера, която се радва на собствена легитимност. Тази тенденция за автономизация на политиката по отношение на религиозното при турците започва през XI век и се извършва в резултат на специфични исторически обстоятелства. Впоследствие те консолидират държавната сфера, създавайки институционални формули на основата на своя собствен предислямски опит и на различни политико-административни традиции – персийски, арабски и византийски. Така, благодарение на институционалния синкретизъм Османската държава успява да надрасне патримониализма на арабските политически системи, за да достигне същински имперски характеристики, по-стабилни и по-трайни, които ще ѝ позволят да просъществува повече от шест века (1299–1922).

Въпросът за „двамата меча“ придобива при турците специфично разрешение. Вдъхновени от византийците, османците поставят отношенията между политическото и религиозното в цезаро-папистка рамка⁹, като първото контролира второто. През първите два века на Османската империя султанът няма религиозна власт. Когато през XVI век османците пренасят халифата от Кайро в Истанбул, владетелят им става султан-халиф, но разминаването между религиозното и политическото не е премахнато, като последното запазва политическата основа на своята легитимност, а благодарение на цезаро-паписткия подход – и предимството си пред религиозното. При това положение суверенът делегира управлението на религиозните въпроси на висш сановник – *шейх-юл ислям*, поставен под негова власт и ръководещ религиозната бюрокрация. Именно тази дуалистична институционална конфигурация на върха на държавата позволява на турците да създадат светска република през XX век. Обратно, в арабските империи – омаядската и абасидската, които предхождат османската, халифът обединява в своята личност религиозната и политическата власт, което пречи на автономизацията на политическото, чиято легитимност винаги е била разклащана, като същевременно консолидира патримониалния характер на властта. Там този монизъм (т.е. наличие на единна власт, в която се сливат политическата и религиозната сфера) запазва своята символична власт в дългосрочен план и представлява пречка пред възникването на силни държави и на стабилни политически системи.

⁸ Bertrand Badie, *Les Deux États: pouvoir et société en Occident et en terre d'islam*, Paris, Fayard, 1986.

⁹ Gilles Veinstein, „L'Empire dans sa grandeur“ in Robert Mantran (dir.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, Fayard, 1989, p. 188. Български превод: Жил Вейнщайн, „Империята в своето величие“, в: *История на Османската империя*, София, Рива, 1999, с. 171–240.

ТУРЦИЯ

Тази слабост на политическата легитимност в арабо-мюсюлманския свят е квалифицирана като „ибн-халдуновска“ от Ернст Гелнер, който по този начин се позовава на теоретизацията за цикличната нестабилност на тези системи, разработена от големия тунизийски мислител от XIV век, смятан за един от предшествениците на социологията.¹⁰ Османците, които са добри познавачи на мисълта на Ибн Халдун, се измъкват от тази „обреченост“, като създават комплексна и мощна имперска бюрокрация. Така, благодарение на софистицираната бюрокрация и на корпуса от светски закони и регламентации в османското господство, имперските характеристики доминират над патримониализма.¹¹ Тази бюрокрация, основана на заслугите, е диференцирана и специализирана, с идеология и етос („Цикълът на справедливостта“), съответстваща на една държавническа традиция.¹² Продължителната еволюция и задълбочаването на тези характеристики ще облекчат задачата на създателите на модерната турска държава. Всъщност бюрокрацията, която се развива на централно ниво, както и в провинциите, е главното средство, което осигурява стабилността на империята. През XIX век тя започва едно движение за реформи, за да доведе в крайна сметка, в началото на XX век до ликвидирането на империята, създаването на републиката, както и до първоначалната фаза на модернизацията на страната чрез една „революция отгоре“.¹³ Наистина арабските империи, като Абасидите в Близкия изток и Фатимидите в Египет, са се опитвали да осигурят своето просъществуване чрез създаването на ефикасни бюрокрации, които да им служат. За целта първите се обръщат към турци, а вторите – към кавказци (мамелюците). Но тези късно предприети мерки – по време на първите етапи на упадък – се провалят, докато османците ги въвеждат в периода на засилване на своята мощ, като част от един имперски проект и благодарение на една впечатляваща институционална изобретателност. Така, в корените на силната държава в рамките на турската социална формация откриваме автономната легитимност на политическото – ако не напълно извън, то поне отделено от религиозното, както и възникването в този контекст на една специализирана имперска бюрокрация.

¹⁰ Ernest Gellner, *Muslim Society op.cit.*, 1981, p. 76.

¹¹ Shmuel Aisenstadt, „The Kemalist Revolution in Comparative Perspective“, in Ali Kazancıgil, Ergun Özbudun (dir.) *Atatürk: Founder of a Modern State*, London, Hurst, 1997, (2 ed.), pp. 127–142.

¹² Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, North Humberstone, Eothen Press, 1985.

¹³ Barrington Jr Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of Modern World*, Boston, Beacon Press, 1966; Ellen Kay Trimberger, *Revolution From Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, New Brunswick, N.J., Transaction Books, 1978.

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

Погледнато в дългосрочен план, отношенията между политическия център и обществото в Османската империя се развиват при различни условия от тези в Западна Европа. В Европа феодалната система е основана на договорни отношения, които включват реципрочни задължения между сеньора и неговите васали. Впоследствие тази конфигурация отваря пътя за оспорване на кралския абсолютизъм, който впоследствие замества феодализма, и след това за демократизация на европейските политически системи. В Близкия изток и в Азия, с изключение на Япония, не възниква никаква система, сравнима с феодалната. При османците властта на султана се вписва в религиозните предписания и светските закони (*канун*) и далеч не е безгранична или напълно произволна, както смятат Макиавели във „Владетелят“, Монтескьо с неговия „ориенталски деспотизъм“, както и Вебер с неговия „султанизъм“. Все пак тя не е подложена на договорни задължения. Също така Вебер правилно вижда нещата (обратно на Маркс и неговия неубедителен „азиатски начин на производство“), когато описва естеството на упражняваната власт като фактор за разграничаване между западните и ориенталските политически системи. В първите, властта на сеньора и по-късно тази на абсолютния монарх е разделена, докато султанът упражнява своята власт безразделно.¹⁴ Тя никога не е могла да бъде „де-тотализирана“, както на Запад.¹⁵

Османският политически център и неговата бюрокрация упражняват силен контрол върху социалната база, но те са отделени от нея. Тази социална база е съставена от производители – селяни, занаятчии и търговци. Главната връзка между „горе“ и „долу“ е трибутарна – състои се в данъчното облагане и включва свързипродукцията, която властта си присвоява. Политико-икономическата рационалност на системата е несъвместима с меркантилизма, с частното натрупване и с появата на статус и власт, основани на икономическото положение на индивида. Единственият възможен социален асансьор е служенето на държавата, като произтичащите от него доходи и привилегии не са наследствени, откъдето идва и липсата на аристокрация. Извън имперския политически център, в периферията, не възниква никаква автономна политическа сила, за да оспори властта и да претендира за нейното разделяне.¹⁶ През XVIII век, по време на отслабването на централната османска власт, се наблюдава засилване на местните първенци (*аяните*). Но зависими от държавата и лишени от автоном-

¹⁴ Max Weber, *Economy and Society*, edited by G. Roth and C. Wittich, Berkeley, University of California Press, 1978, pp. 1070–1085.

¹⁵ Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London, New Left Books, 1974.

¹⁶ Metin Heper, „Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century“, *International Political Studies Review*, No 1, 1980, pp. 81–105.

ТУРЦИЯ

на социално-икономическа база, те не могли да станат сериозно предизвикателство за централната власт. Договорът от 1808 г. (*Сенед-иттифак*), който тази последната, отслабена до крайност, е принудена да сключи с местните първенци, като им дава някои привилегии, със сигурност не е някаква османска *Магна харта*. Така, когато малко след това централната власт отново овладява положението и османската бюрокрация започва от 1839 г. движението за реформи – Танзимата – местните първенци са интегрирани в централизираната администрация. В рамките на Османската империя не се наблюдава поява на съсловия (както в абсолютистка Европа), нито пък на „ендогенен“ капитализъм, на буржоазия и на структурирано гражданско общество. При това положение, импулсите за започване на промени и реформите могли да дойдат единствено „отгоре“, авторитарно наложени от просветени монарси и европеизирани политически елити.

Ролята на държавата при възникването на турската модерност

През по-голямата част от XIX век османските реформи са насочени преди всичко към засилване и модернизирание на самата държава. Те включват едновременно изграждането на секуларизирана съдебна и образователна система, както и подобряването на законовия статус на немюсюлманските малцинства (арменско, „гръцко“ – т.е. православно, и еврейско), традиционно организирани в *милети* (етно-религиозни групи), които трябва да преминат от статуса си на „защитавани“ (*зимми*) към статус, сравним с този на мюсюлманите. Един много важен аспект на Танзимата (1839–1876) е постъпателното прехвърляне на власт от султана към модернизирания бюрокрация¹⁷, чиито резултат е подялбата на суверенитета в рамките на държавата, но без да се дели властта със социалната периферия, която ще се намеси много по-късно, вече по времето на републиката и на демократизацията. Колкото до останалото, до края на века реформаторите, наричани „Нови османи“¹⁸, се концентрират върху модернизацията на държавата и предприемат един първи опит за конституционна монархия (1876–1878), който бързо пропада. Те се заемат и с формирането на модерен държавен елит, но пренебрегват проспери-

¹⁷ Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*, Princeton, Princeton University Press, 1963.

¹⁸ Тук и на още няколко места в книгата се използват не съвсем ясни формулировки. Трябва да се подчертае, че основната част от реформаторите през танзиматската епоха не се числят към *Новите османи*; последните са маргинално и през повечето време опозиционно течение, което се развива през 60-те и 70-те години на XIX век. – Б. *np.*

тета и благоденствието на обществото.¹⁹ Решаването на финансовата криза в империята, развитието на различни икономически дейности и ограничаването на бедността сред населението не са сред техните основни интереси.

Младотурците от Комитета за единение и прогрес, който взема властта през 1908 г. и възстановява конституционната монархия, са тези, които провеждат едни по-последователни централизаторски реформи (противно на проектите за децентрализация на техните либерални противници) и стават първите певци на турския национализъм. Те смятат, че политическите и социални системи, както и културата на османците и на европейците са диаметрално противоположни и напълно несъвместими. Стагниращият и изостанал османски свят, който частичните реформи от предния век не са успели да променят в дълбочина, трябвало да отстъпи мястото си на европейската цивилизация. След Първата световна война, в която загъва империята, това е кредото и на кемалистите, които отиват още по-далече в тази посока.

Младотурците са убедени, че съществуването на национална икономика е задължителен елемент за една модерна държава и общество.²⁰ Те реализират политически инициативи в тази насока, както и социални мерки, включително в полза на жените, за да разхлабят хомота на традиционната общност, в която е хванат отделният човек. Междувременно младотурците се забъркват в проблемите на една напълно разпадаща се империя, която те въвличат през 1914 г. в Първата световна война. Една от катастрофалните последици е изоставянето на проекта им за въвеждане на мултикултурен парламентаризъм, в който да участват всички етноси на империята. От 1915 г. насетне те реагират на всички малцинствени искания с насилие, предизвиквайки преди всичко арменския геноцид. След поражението през 1918 г. младотурците рухват заедно със султаната.

Техните наследници, водени от Мустафа Кемал, имат по-славно потомство. Подобно на „Новите османи“ и на младотурците, кемалистите представляват един европеизиран държавен елит. Възползвайки се от реформаторския опит и вземайки урок от успехите и провалите на тези две предходни поколения реформатори, носейки ореола на победите си във войната за независимост от 1919 до 1922 г., кемалистите са решени да проведат най-радикални реформи и да създадат една модерна държава на мястото на старата империя. В една модернизирана версия на османската бюрократична традиция те се смятат за носи-

¹⁹ Bernard Lewis, *Islam et laïcité: la naissance de la Turquie moderne*, Paris, Fayard, 1988.

²⁰ Feroz Ahmad, *The Young Turks: the Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908–1914*, Oxford, Clarendon Press, 1969.

ТУРЦИЯ

тели на законната власт.²¹ Могат да се идентифицират четири фактора, които обясняват дългосрочния успех на кемалистките реформи, както и вътрешнообусловените граници на този реформизъм „отгоре“, който води до създаването на модерна национална държава, до преход към демокрация, до създаването на структурирано гражданско общество и до динамична пазарна икономика. Първо, тези реформи, които водят до решително скъсване и в много отношения са в разрез с начина на живот и с културата на страната, все пак имат „ендогенен“ характер и легитимност в рамките на традиционната османотурска конфигурация на контрол на държавата над религията и обществото. Не съществува никаква социална сила, която да разполага с автономна власт и достатъчна легитимност, било за да подтикне към завой в една по-либерална посока, било за да се противопостави на реформаторските действия на държавния елит от традиционалистка гледна точка. Второ, османското движение за модернизация, което съществува от повече от век, е европеизирало (или „озападнило“) и секуларизирало достатъчно широки слоеве от населението, които, макар да са малцинство, са достатъчно многобройни, за да подкрепят и реализират кемалистките реформи. Трето, чрез държавна намеса и подбуда политиката на кемалисткия режим успява да отиде много по-далеч от младотурците по пътя на създаване на национална икономика, на започване на капиталистическо натрупване и на формиране на буржоазия. Най-сетне, действията в подкрепа на институционализацията на модерната държава и на републиканския режим дават благоприятни резултати. Подходът е авторитарен, но кемалистите винаги са твърдели, че тяхната цел е демокрацията, което ги различава от другите диктаторски режими, които вилнеят в Европа през междувоенния период. В крайна сметка, това са наследените от миналото „силна държава“ (или силна „гъстота на държавността“) и нейният контрол върху обществото, които позволяват на Турция да въведе радикални промени, за да създаде основите и условията за възникването на светска политическа система, на един процес на демократизация, както и на гражданско общество, опряно на пазарна икономика. Същевременно този подход „отгоре“ и държавното опекунство, възплъщавано от армията и от висшата цивилна бюрокрация, са ограничавали и забавяли този процес до ден-днешен.

Амбицията на Мустафа Кемал да даде на турците, индивидуално и колективно, средствата да се „издигнат до нивото на съвременната цивилизация“, е в сърцевината на радикалния модернизационен проект, който той реализира с несломима воля и с изключителни качества на политически стратег. В републиканска Турция, както преди това

²¹ Ali Kazancıgil, „The Ottoman-Turkish State and Kemalism“, in A. Kazancıgil, E. Özbudun (eds.), *Atatürk: Founder of a Modern State*, op.cit., pp. 37–56.

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

в Европа, този „процес на цивилизация“, както го анализира Норбер Елиас, трябвало да върви успоредно със създаването на модерната държава.²²

Изграждането на националната държава минава през противопоставянето на републиканския и демократичния пакт

Изграждането на турската национална държава е повлияно от традицията на силната държава и на силната бюрокрация. Актьорите, които го реализират в рамките на своя проект за авторитарна модернизация, са носители на тази традиция.²³ Тя се извършва чрез установяването на два последователни „пакта“ между държавния и социално-икономическия елит. „Републиканският пакт“, представлявайки държавния център и неговото опекунство на обществото, е роден от съюза, сключен по време на войната за независимост (1919–1922) срещу страните победителки (Англия, Франция, Гърция и Италия), които по това време окупират Турция. Той позволява установяването на републиката и въвеждането на реформи, които създават основите за политическа нация и на политическото гражданство, макар че етническият елемент никога не е бил наистина изключен. Вторият, „демократичният пакт“, израз на съпротивата на социалната периферия и на надигашите се социално-икономически сили, се появява благодарение на друг съюз между елитите, който води до въвеждането на многопартийната система през 1946 г., както и до провеждането на първите свободни избори и до смяната на управляващите през 1950 г. Той отваря пътя за демократичния преход, за засилването на турския капитализъм, за преминаване от общество на статусите към общество на класите, за подем на гражданското общество, както и за индивидуализацията. Траекторията на тези два пакта и тяхното взаимодействие съставляват полето, в което турската модерност тръгва по своя път.

Републиканският пакт

Преходът от Османската империя към Турската република, от суверенитет, позоваващ се на Бога, към суверенитет на народа, се извършва без социална революция, без въстания в градовете и селата. Ако масите са мобилизирани в подкрепа на кемалистите, то това е в качеството им на войници във войната за независимост, за да се окаже съпротива на завоевателите. Те са мобилизирани от религиозни и етнически съображения, а не толкова от републиканските принципи, които не познават.

²² Norbert Elias, *The Civilizing Process*, vol. 2, *State Formation and Civilization*, Oxford, Blackwell, 1982.

²³ Semih Vaner (dir.), *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, Paris, L'Harmattan, 1991.

ТУРЦИЯ

Като запалени позитивисти, Мустафа Кемал (впрочем читател на Жан-Жак Русо) и неговите поддръжници са запазени с идеите на прогреса, лаицизма, национализма, а също и на солидаризма на Леон Буржоа – френски политик, автор на един „Опит за философия на солидарността“ (1902). Тази доктрина им изглежда способна да осигури вътрешното сцепление на страната, измествайки на заден план класовата борба и етническите различия. Кемалистката революция щяла да бъде национална, а не социална. Тези елити са получили отговорни постове във военната и цивилната бюрокрация благодарение на образованието, което дължат на модерната образователна система. Убедени, че съставляват авангарда за обновление на страната, те искват от елитите, които не са пряко свързани с държавната йерархия, да ги следват. Последните са съставени от интелектуалци и хора, упражняващи либерални професии, и от друга страна, от търговци, поземлени собственици, религиозни сановници и местни първенци от провинциалните градове и селските райони. Тази втора група, често привързана към ислямските традиции, буди недоверие у кемалистите, които виждат в подобни хора антиреформатори и реакционери. Същевременно, за да изведат до успешен край войната за независимост, те имат нужда от подкрепата на провинциалните елити. Съюзът, скрепен през 1919 г. от Мустафа Кемал на основа на един Национален обет (*Misak-o Milli*) за границите²⁴, които трябва да се защитават, може да бъде смятан за акт на раждане на републиканския пакт. Избирането през 1920 г. на Великото национално събрание на Турция (ВНСТ) в Анкара – столицата на съпротивата, а след това и на републиката – институционализира този съюз в служба на борбата за независимост. В рамките на това събрание съществува разделение и понякога много напрегнати дебати между двете съставни части на този съюз, организирани в „групи“ – реформатори и традиционалисти. Съюзът между тях допринася за създаването на републиката, но от 1925 г. започва първата бурна криза между кемалистите и някои традиционалистки елити, които не приемат принципа на лаицизма. Трябва да се отбележи, че за да засили съюза и за да увлече традиционните елити и селските маси да участват в националното движение, между 1919 и 1922 г. Мустафа Кемал не се колебае да използва религиозни символи и аргументи по отношение на вярващите и на етническите малцинства, и по-специално на кюрдите, които участват активно в борбата срещу окупаторите.

²⁴ Те съответстват на днешните граници на Турция, уголемени от санджака Александрета, днес Искендерун, присъединен през 1939 г. в резултат на договор с Франция, която упражнява мандат на Обществото на народите в Сирия, но намалени с провинцията Мосул, която през 1926 г. е включена към Ирак, тогава под британски мандат.

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

Съюзът, на който се основава републиканският пакт, има тясна социална база, изключвайки една голяма част от провинциалните и селски маси. Републиканският консенсус можел да бъде само частичен. В резултат на това той не премахва недоверието на бюрократичния елит по отношение на традиционалистки настроените елити и части от населението. Все пак, хвърляйки мост над пропастта, която винаги е дележала политическия център от социалната периферия в Османската империя, съюзът позволява макар и ограниченото участие на тази периферия в изграждането на модерната държава.

След като националната територия е освободена през 1922 г. и независимостта е призната от Лозанския договор от юли 1923, през октомври същата година е провъзгласена републиката и Мустафа Кемал е избран за неин президент. Два от първите актове на републиканския пакт през 1924 г. са приемането от ВНСТ на конституция, която създава парламентарен режим, както и премахването на халифата. Със своя радикализъм тези мерки бележат раждането на модерната национална държава. В своя ход към модерността републиката отдава предпочитание преди всичко на овладяването на културните символи и се заема с въпросите на идентичността, на лаицизма, но също така на изграждането на нацията и на гражданството, както и с полагането на основите на национална икономика.

Културна революция отгоре

За кемалистките модернизатори, действащи в едно общество, в което религията заема голямо място, културният въпрос има централно значение.²⁵ Изграждането на една стабилна република изисква превъзходството на модерните над традиционните символи да бъде осигурено чрез образованието и ако е необходимо, чрез държавната принуда. Това усилие засяга многобройни сектори на обществото: образователната система, езика, религиозния култ, навиците за обличане, идентичностите, статута на семейството и статута на жената, както и отношенията между индивида и общността. То отразява старото противопоставяне в светогледа на модернизаторските и на традиционалистките елити, както и двойствеността между центъра и периферията.²⁶

Погледнато ретроспективно, републиканските реформи показват една изненадваща взаимосвързаност. Заедно те съставляват един културен обрат, дублиран от законодателна революция. Тази взаимосвързаност произлиза от убедеността на кемалистките реформатори, че достъпът до модерността може да мине само по един-единствен път

²⁵ Bernard Lewis, *Islam et laïcité*, op.cit., p. 233.

²⁶ Şerif Mardin, „Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?“, *Daedalus*, hiver 1973.

ТУРЦИЯ

– този на Европа. Реализирането на реформите предизвиква съпротива. По-специално премахването на халифата предизвиква вцепенение и неразбиране в Турция, както и в арабските страни и в Индия, които преживяват това решение като предателство. Някои от най-отдавнашните съратници на Мустафа Кемал късат с него. През 1925 г. избухва въоръжено въстание в Източен Анадол, водено от кюрдския религиозен лидер Шейх Саид, глава на влиятелното братство (*тарика*) на наکشбандитите. То е бързо смазано от армията, а ръководителите му са осъдени и екзекутирани по бързата процедура от създадените по този повод „трибунали на независимостта“. *Тарики (тарикатите)* са забранени, а техните *текета* (манастири) – затворени. Имайки предвид голямото значение на суфитските ордени в турското общество, които впрочем продължават да съществуват нелегално и да структурират в много отношения социалния, политическия и духовния живот, въстанието – едновременно религиозно и етническо – оставя траен белег върху републиканския пакт, засилвайки недоверието на основните държавнически фигури към социалното и културно разнообразие.

Ехото, което въстанието има в страната, подбужда властта да ускори ритъма на реформите в сферата на символиката. Първата сред тях засяга „външния вид“ на хората, т.е. дрехите и религиозните символи. Закон от 1925 г. забранява носенето на фес. Чиновниците, мъже и жени, са задължени да носят европейски дрехи и шапки. През 1926 г. мюсюлманският календар по *хиджра* е заменен с григорианския календар и е възприето делението на денонощието на 24 часа по европейски образец. Неделята става почивен ден вместо петъка. Друга, много бързо проведена реформа е приемането през 1928 г. на латинската азбука вместо арабската, за която от средата на XIX век различни интелектуалци подчертават, че не е подходяща за турската фонетика. Това е предхождано от унификация на образователната система (разделена от XIX век на коранически училища – *медресета*, и на светски училища) със закон от 1924 г., който изцяло я поставя под контрола на Министерство на националното образование и забранява *медресетата*, заменени от държавни училища за подготовка на духовници (*имами* и *хатиби*), както и от факултети по теология. Необходимо е едно десетилетие (до 1933), за да се унифицират и секуларизират всички училищни програми. Предприета е и реформа на турския език. Нейната роля за републиканския пакт е очевидна, тъй като културната пропаст от миналото между управляващата каста, която използва османски – един синтез от турски, арабски и персийски, и градските и селски маси, които говорят турски, съставлява огромна пречка пред плановете на кемалистите да изградят модерната национална държава. През 1932 г. Мустафа Кемал създава Турското езиково дружество, натоварено с модернизацията на езика. Първона-

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

чално провеждани авторитарно, модернизацията и опростяването на езика във все по-голяма степен започват да протичат по естествен и спонтанен начин. Тази реформа, като цяло успешна, позволява на турския език да се адаптира към икономическото, научното и културното развитие. Изработването на нова турска историография, друг важен елемент на формиращата се национална идентичност, е поверено на Турското историческо дружество. Засегната е също така и сферата на култа: арабският е заменен от турския като език за молитва в джамиите. Все пак тази реформа е отменена през 1952 г. и арабският отново става езикът на култа.

Законодателната революция е радикална, по-специално що се отнася до гражданското право и до правата на жените. Реформите през Танзимата и при младотурците са секуларизирали административното, търговското и наказателното право, оставяйки *шерията* да урежда въпросите на личното и семейно право. Републиката атакува и тази сфера, смятана за недосегаема в мюсюлманския свят, като приема през 1926 г. граждански кодекс, който взема за основа швейцарския и дава равни права на жените. През 1934 г. те вече разполагат с правото да гласуват на парламентарни избори, като правото да участват в местните им е дадено още през 1930 г. Шериатското право вече няма никаква юридическа сила, нито в публичната сфера, нито в частния живот. За сметка на това новият наказателен кодекс е изработен на основата на италианския от времето на Мусолини, в съответствие с авторитарната същност на режима. Едва през 2004 г., когато пред Турция вече е европейската перспектива, е приет нов, по-малко авторитарен наказателен кодекс.

Лаицизмът и принудителната секуларизация

Цялата серия от културни и юридически реформи подготвя терена за въвеждането на лаицизма, тази фундаментална промяна в отношението между религията, държавата и обществото, което Мустафа Кемал си поставя като цел от началото на националистическото движение. Конституцията от 1924 г. обявява исляма като официална религия на републиката, заемайки принципа от османската конституция от 1876 г. През 1928 г. ВНСТ гласува поправка, която премахва тази клауза и променя други членове, за да премахне всички препратки към религията. Член 75 на конституцията гарантира свободата на вероизповеданията. В крайна сметка, през 1937 г. светският характер на държавата експлицитно е записан в конституцията. Този принцип е запазен и в другите две конституции, с които се сдобива Турция – тези от 1961 и 1982 г.

Републиканският лаицизъм цели, от една страна, да прогони религията от публичното пространство, нещо, което е напълно непознато

ТУРЦИЯ

в мюсюлманския свят, а от друга страна, да осигури върховенството и контрола на държавата над религията, което е един вид продължение, макар и с други средства, на османския цезаро-папизъм. Неговото значение за турската модерност не би могло да бъде преувеличено. Същевременно, както и други елементи на републиканския пакт, лаицизмът, който стои в неговата основа, е въведен авторитарно. Без съмнение не е било и възможно по това време да се процедира друго-яче. Все пак тази концепция за лаицизма като инструмент на налаганата „отгоре“ модернизация, а не като резултат на една социална еволюция или на едно обсъждане, което завършва с консенсус за начина, по който да се организира религиозното многообразие в обществото, води до ограничаването на обхвата на републиканския пакт, като се изключва една значителна част от обществото.²⁷

Същевременно авторитарният лаицизъм разширява светското публично пространство, спомагайки по този начин за започването на демократичния преход. Въведената през 1946 г. многопартийна система позволява на ислямисткото движение да участва в парламентарната система и да изпълнява правителствени и общински функции от 70-те години насетне. В началото на новото хилядолетие приемането на демокрацията за крайна цел от Партията на справедливостта и развитието, самата тя произхождаща от ислямизма, може да бъде интерпретирано като израз в политически план на напредващата секуларизация на турското общество и на модернизацията на все по-широки групи от населението.

Създаването на републиканско гражданство и на модерна нация

Политическите и културни нововъведения целят да създадат гражданство и нация, за които републиката иска да бъдат от политически характер и да бъдат въпрос на избор. Същевременно двусмислиците в републиканския пакт не позволяват тази цел да бъде постигната докрай, което би изисквало по-ясно разграничение между етническа принадлежност и религия, от една страна, и между гражданство и модерна нация от друга. При все това Мустафа Кемал е привърженик на идеята за политическа нация. Той желае появата на автономен турски гражданин, освободен от натиска на общността. Всъщност унитарният модел „една държава – една нация“, който той препоръчва,

²⁷ По въпроса за лаицизма в Турция вж.: Bernard Lewis, *Islam et laïcité, op.cit.*, 1988; Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montréal, McGill University Press, 1964; „Laïcité (s) en France et en Turquie“, *CEMOTI*, No 19, 1995; Pierre-Jean Luizard, „Laïcité et kémalisme“ in Isabelle Rigoni (dir.), *Turquie: les mille visages*, Paris, Syllepse, 2000, pp. 25–33; Jean Baubérot, „D’une comparaison: laïcité française, laïcité turque“, in *ibid.* pp. 35–40.

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

логически изключва концепцията за нация, основана на етнически критерии, и за общество, подразделено на общности. Същевременно няма единомислие върху този проект. Кемалистките елити са националистически. За част от тях нацията е преди всичко етническа, съсредоточена върху „турското“. Една двусмислена формулировка на Ататюрк – „Щастлив е, който се нарича турчин“, разкрива разминаванията в гледищата по този въпрос. Националистите и крайната расистка и пантюристка десница я интерпретират като потвърждение за етническата концепция за нацията, чиито истински членове са турците. Другата интерпретация, тази на светските републиканци, е да виждат в този лозунг призив към гражданството като резултат от избор, по същия начин като Ернест Ренан, което означава, че всеки, който иска да бъде „турчин“, ще бъде част от нацията, независимо от своята етническа принадлежност и религия.

Националните искания на кюрдите, прераснали във въоръжено въстание между 1984 и 1999 г., което идва след тези от 1925 и 1938 г., добре илюстрират неразрешените противоречия между политическата и етническата концепция за гражданството. Една политика на признаване на тази идентичност и на културните права на гражданите на републиката, които отстояват кюрдската си идентичност, започва да бъде провеждана едва с реформите, предприети през 2003–2004 г., в перспективата за присъединяване на Турция към Европейския съюз. Но има още много какво да се направи в тази област, включително по отношение на други етнически и религиозни групи, за да се осигури равно третиране, каквото една демократична държава дължи на всички свои граждани.

Появата на национална икономика и национална буржоазия

В началото на своето съществуване кемалистката република е затруднена в опита си да изгради модерна национална държава поради липсата на национална икономика и на предприемаческа буржоазия. Ако Мустафа Кемал още много рано придава централно значение на този въпрос, то е, защото смята, че една такава липса поставя под заплаха устойчивостта на политическия суверенитет, завоюван със сила между 1919 и 1923 г. Още младотурците, през второто десетилетие на века, си дават сметка за това колко належащ е този проблем. Както твърди през 1914 г. един националистически интелектуалец, Юсуф Акчура: „Ако турците не успеят да създадат буржоазна класа, възползвайки се от европейския капитализъм, шансовете за оцеляване на турското общество, съставено само от селяни и чиновници, ще бъдат съвсем незначителни.“²⁸

²⁸ *Türk Yurdu* (Турската родина), No 140, 12 август 1914, pp. 2521–2522; цитиран по: Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey...*, 1964, p. 426.

ТУРЦИЯ

Още преди подписването на Лозанския договор, който ще даде на Турция икономическия ѝ суверенитет (все пак с някои ограничения, които ще бъдат премахнати през 1929 г.), главните насоки на кемалистката икономическа политика са очертани по време на Икономическия конгрес, проведен през февруари 1923 г. в Измир. Този конгрес е важна стъпка за републиканския пакт, защото заздравява съюза между ръководния елит и икономическите субекти в страната. Една протекционистка програма е приета с цел да се създаде национално икономическо пространство, за да се сложи начало на индустриализацията и да се подбуди създаването на предприемаческа буржоазия, с което да се подкрепи държавата в задачата ѝ да развие икономиката. Всъщност за кемалистите е ясно, че в тогавашните условия и докато се очаква появата на по-богата буржоазия, на държавата се пада да ръководи и да дава импулсите за социално-икономическото развитие, и по-специално за индустриализацията. През годините 1923–1929, като се имат предвид някои временни икономически ограничения, наложени от Лозанския договор, държавата се задоволява да реорганизира икономиката и да изгражда инфраструктурата ѝ. Голямата депресия от 1929 г. дава повод на Мустафа Кемал да изгради етатистка икономика с централизирано планиране, вдъхновено от съветския модел, но без да се засяга частната собственост. Неговата дългосрочна цел е създаването на либерална капиталистическа икономика, чийто първи етап да бъде държавният капитализъм. Провежданата от държавата индустриализация има известен успех. През 30-те години годишният ръст на турската икономика е на трето място в света, след Съветския съюз и Япония. Същевременно кемалистският режим се грижи да продължи съюза си с предприемаческите среди и да подкрепя частната инициатива. Министърът на икономиката през 30-те години, Джелал Баяр, banker и привърженик на частната инициатива, и министър-председателят Исмет Иньоню често успокояват предприемаческите среди, които протестират срещу държавната опека над икономиката, като подчертават, че намесата на държавата цели да създаде солидна национална икономическа и индустриална база, в очакване на появата на частен сектор, способен да поеме щафетата.

Както буржоазията, така и работническата класа е малобройна и слабо организирана. Според режима, чиято идеология и цели не дават приоритетно място на социалния въпрос, прогресът на страната изисква усилията на цялата нация, обединена и солидарна зад републиканската държава. Целта е да се създаде нов ред, благодарение на единството на народа, който трябва да достигне до модерността чрез образованието и науката. В този проект няма място за социалните класи: понятието за социална класа и социализмът са забранени, а техните привърженици жестоко репресирани. Аргументът на републиканските

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

власти е, че в тогавашна Турция няма нито буржоазия, нито работническа класа. Същевременно социалният въпрос определено съществува с неравенствата между притежаващи и непритежаващи. Има все пак една социална категория, която републиканският пакт не може да пренебрегва, като се има предвид, че по това време тя съставлява подавяващото мнозинство от населението – селячеството. Изборът е да се остави съдбата му в ръцете на поземлените собственици и на религиозните и племенни водачи, като управляващите се задоволяват да изработят една възхваляваща селянина фразеология. Той е посочен от Ататюрк като „истинския господар и собственик“ на Турция, което обаче няма да му попречи да остане да живее в бедност, без положението му да се подобри значително до 50-те години на века. Изобщо републиканският пакт е лишен от социално съдържание. Лишена от това основно измерение, турската модерност изостава значително в създаването на индивида гражданин и на гражданското общество чак до времето на демократичния преход и до подема на пазарната икономика през 70-те и 80-те години.

Политическите практики и идеологическите ориентации на републиканския пакт са кодифицирани като доктрина на един по-късен етап – първо през 1931 г. в програмата на Народнорепубликанската партия (НРП) и впоследствие през 1937 г. в конституцията. Те са организирани в шест принципа: лаицизъм, демократизъм, етатизъм, републиканизъм, национализъм и революционност. Смъртта на Ататюрк през 1938 г., когото наследява по-спокойният му близък другар Исмет Инюню, както и Втората световна война, в която Турция запазва неутралитет, довеждат до един период на неподвижност, замразявайки републиканския пакт. Същевременно социалните и икономически динамики от 20-те и 30-те години продължават своя път, като резултатите им се проявяват след края на войната.

Демократичният пакт

През 1945 г. републиканският пакт, чиято социална база е тясна, попада в безизходица. Създаденото от Ататюрк управление на НРП, на власт от създаването на републиката, се превръща в партия-държава, задушавайки страната под своя авторитаризъм. Ограниченията на войната правят икономическото положение още по-трудно и предизвикват по-широкообхватна намеса на държавата, задълбочавайки кризата на доверие между буржоазията и управленския елит. Недоверието на стопанските среди към етатизацията на икономиката и опекунството от страна на бюрокрацията не е скорошно. То е засилено от конфискуването на богатствата на богатите арменци, гърци и евреи, по силата на един дискриминационен и несправедлив Закон върху имуществото (*Varlık Vergisi*, 1943). Но докато предприемаческата буржоазия е още

ТУРЦИЯ

в ембрионална фаза, тя търпи контрола на държавата върху икономиката. В годините на войната обаче предприемачи и поземлени собственици значително се обогатяват. След като осъществяват известно натрупване на капитали, вече по-многобройни и по-добре организирани, тези среди все по-малко подкрепят държавния контрол. Изправено пред икономическата стагнация, градското и селското население също показват белези на нетърпение. Съчетанието от недоволствата на социалната периферия и на обществените групи, които са си създали известна автономия на базата на икономическата си власт, ще доведе, започвайки от 1945 г., до сформирването на демократичния пакт.

Преходът към многопартийност

Авторитарният по същността си републикански режим е контролиран от централизирана държава, загрижена да държи икономиката и обществото под своя опека. Въпреки това преходът към демокрация и многопартийност е една от неговите прокламирани цели. Многопартийната система не е напълно непозната на турците, тъй като за кратко тя съществува по времето на втората османска конституционна монархия (1908–1922), когато има две основни политически течения: централизаторско и националистическо на Комитета за единение и прогрес, което доминира, и децентрализаторско – на Либералното съглашение. Подобно на бонапартисткото и орлеанисткото течение във Франция, тези две тенденции на турската политика, едното представящо „центъра“, а другото – „периферията“, се оказват устойчиви до ден-днешен, първото почти винаги въплътено от НРП, а второто, забранено до 1946 г., но от 1950 г. насетне по-често на власт от първото.

Двата опита за въвеждане на многопартийност по времето на Мустафа Кемал се оказват ефимерни. Политическата криза, а и кризата в идентичността, които следват обявяването на републиката през 1923 г. и премахването на халифата през 1924 г., предизвикват силна антикемалистка опозиция, която довежда до създаването през 1924 г. на Прогресистката партия, противопоставена на намиращата се на власт НРП. Тази нова формация, която мобилизира и коалира всички опоненти на кемализма – либерали, привърженици на конституционната монархия и традиционно настроени ислямисти, противници на лаицизма – е забранена през 1925 г. Вторият опит е от 1930 г. и цели да създаде контролирана опозиция чрез Свободната партия. Тя е създадена със съгласието на Мустафа Кемал, след като нейните инициатори са възприели принципите на светската република. Но тъй като по време на митингите на новата партия избухват антикемалистки вълнения, нейните ръководители решават да я разпуснат. След тези два неуспеха, създаването на Демократическата партия (ДП) през януари 1946 г. бележи преминаването към многопартийност чрез един „дого-

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

ворен преход“. С изборите от 1950 г., които дават абсолютно мнозинство на ДП, Турция преживява първото мирно предаване на властта. След 27 години привидно парламентарен, но всъщност ръководен от монополната НРП режим, която е свързана с държавната бюрокрация, една нова партия, представляваща обществото, поема управлението на страната. Тя е създадена от двама бивши функционери на НРП: Джелал Баяр, който е министър на икономиката и за кратко министър-председател по времето на Ататюрк през 30-те години, става президент на републиката – първият, който не е свързан с армията, докато Аднан Мендерес – бивш депутат от НРП и голям поземлен собственик, заема поста на министър-председател. Исмет Иньоню, бившият генерал, герой от войната за независимост, водил преговорите в Лозана, най-близкият другар на Ататюрк и негов наследник като президент на републиката (1938–1950), начело на НРП става ръководител на парламентарната опозиция. Така започва един плуралистичен политически режим, който ще мине през много превратности, сред които и три преврата – през 1960, 1971 и 1980 г.

Мъчителният път на демократичния преход

В някои отношения турският демократичен пакт застава като продължение на републиканския. Все пак, тъй като последният е искал да запази властта под свой контрол, демократичният преход не може да започне иначе, освен чрез противопоставяне на бюрократичния елит. Консолидирането на демократичния пакт зависи от способността му да се еманципира от ограниченията, които му налага републиканският пакт. Развитието на демократичния пакт, който се идентифицира с обществото, е белязано от опити за преминаване на границите, наложени от републиканския пакт, който се свързва с държавата. Разширяването на демократичния пакт с традиционалисткия и ислямистки сектор от населението, наред с модернизирания част от обществото, дълго е възпрепятствано от институциите и политическите фактори, които са привърженици на една „якобинска“ и централизираща република и които интерпретират тези развития като заплаха за светския характер и единството на страната.

Започвайки от 1955 г., напрежението между управляващите и парламентарната опозиция, както и между управляващите и армията, се засилва и това протича на фона на икономическа криза. Изправени пред трудностите, президентът на републиката Джелал Баяр и министър-председателят Аднан Мендерес стават все по-авторитарни, ограничавайки свободата на пресата и пречейки на дейността на опозиционните партии. Напрежението между привържениците на републиканския и на демократичния пакт предизвиква остра криза, която води до военната намеса от 27 май 1960 г. Джелал Баяр и Аднан Мен-

ТУРЦИЯ

в ембрионална фаза, тя търпи контрола на държавата върху икономиката. В годините на войната обаче предприемачи и поземлени собственици значително се обогатяват. След като осъществяват известно натрупване на капитали, вече по-многобройни и по-добре организирани, тези среди все по-малко подкрепят държавния контрол. Изправено пред икономическата стагнация, градското и селското население също показват белези на нетърпение. Съчетанието от недоволствата на социалната периферия и на обществените групи, които са си създали известна автономия на базата на икономическата си власт, ще доведе, започвайки от 1945 г., до сформирването на демократичния пакт.

Преходът към многопартийност

Авторитарният по същността си републикански режим е контролиран от централизирана държава, загрижена да държи икономиката и обществото под своя опека. Въпреки това преходът към демокрация и многопартийност е една от неговите прокламирани цели. Многопартийната система не е напълно непозната на турците, тъй като за кратко тя съществува по времето на втората османска конституционна монархия (1908–1922), когато има две основни политически течения: централизаторско и националистическо на Комитета за единение и прогрес, което доминира, и децентрализаторско – на Либералното съглашение. Подобно на бонапартисткото и орлеанисткото течение във Франция, тези две тенденции на турската политика, едното представящо „центъра“, а другото – „периферията“, се оказват устойчиви до ден-днешен, първото почти винаги въплътено от НРП, а второто, забранено до 1946 г., но от 1950 г. насетне по-често на власт от първото.

Двата опита за въвеждане на многопартийност по времето на Мустафа Кемал се оказват ефимерни. Политическата криза, а и кризата в идентичността, които следват обявяването на републиката през 1923 г. и премахването на халифата през 1924 г., предизвикват силна антикемалистка опозиция, която довежда до създаването през 1924 г. на Прогресистката партия, противопоставена на намиращата се на власт НРП. Тази нова формация, която мобилизира и коалира всички опоненти на кемализма – либерали, привърженици на конституционната монархия и традиционно настроени ислямисти, противници на лаицизма – е забранена през 1925 г. Вторият опит е от 1930 г. и цели да създаде контролирана опозиция чрез Свободната партия. Тя е създадена със съгласието на Мустафа Кемал, след като нейните инициатори са възприели принципите на светската република. Но тъй като по време на митингите на новата партия избухват антикемалистки вълнения, нейните ръководители решават да я разпуснат. След тези два неуспеха, създаването на Демократическата партия (ДП) през януари 1946 г. бележи преминаването към многопартийност чрез един „дого-

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

ворен преход“. С изборите от 1950 г., които дават абсолютно мнозинство на ДП, Турция преживява първото мирно предаване на властта. След 27 години привидно парламентарен, но всъщност ръководен от монополната НРП режим, която е свързана с държавната бюрокрация, една нова партия, представляваща обществото, поема управлението на страната. Тя е създадена от двама бивши функционери на НРП: Джелал Баяр, който е министър на икономиката и за кратко министър-председател по времето на Ататюрк през 30-те години, става президент на републиката – първият, който не е свързан с армията, докато Аднан Мендерес – бивш депутат от НРП и голям поземлен собственик, заема поста на министър-председател. Исмет Иньоню, бившият генерал, герой от войната за независимост, водил преговорите в Лозана, най-близкият другар на Ататюрк и негов наследник като президент на републиката (1938–1950), начело на НРП става ръководител на парламентарната опозиция. Така започва един плуралистичен политически режим, който ще мине през много превратности, сред които и три преврата – през 1960, 1971 и 1980 г.

Мъчителният път на демократичния преход

В някои отношения турският демократичен пакт застава като продължение на републиканския. Все пак, тъй като последният е искал да запази властта под свой контрол, демократичният преход не може да започне иначе, освен чрез противопоставяне на бюрократичния елит. Консолидирането на демократичния пакт зависи от способността му да се еманципира от ограниченията, които му налага републиканският пакт. Развитието на демократичния пакт, който се идентифицира с обществото, е белязано от опити за преминаване на границите, наложени от републиканския пакт, който се свързва с държавата. Разширяването на демократичния пакт с традиционалисткия и ислямистки сектор от населението, наред с модернизирания част от обществото, дълго е възпрепятствано от институциите и политическите фактори, които са привърженици на една „якобинска“ и централизираща република и които интерпретират тези развития като заплаха за светския характер и единството на страната.

Започвайки от 1955 г., напрежението между управляващите и парламентарната опозиция, както и между управляващите и армията, се засилва и това протича на фона на икономическа криза. Изправени пред трудностите, президентът на републиката Джелал Баяр и министър-председателят Аднан Мендерес стават все по-авторитарни, ограничавайки свободата на пресата и пречейки на дейността на опозиционните партии. Напрежението между привържениците на републиканския и на демократичния пакт предизвиква остра криза, която води до военната намеса от 27 май 1960 г. Джелал Баяр и Аднан Мен-

ТУРЦИЯ

дерес са осъдени на смърт. Първият е помилван поради напредналата си възраст, вторият е обесен.

Хунтата подготвя нова конституция, която замества през 1961 г. тази от 1924 г. Учредителното събрание, което подготвя новата конституция, е съставено в мнозинството си от членове на НРП на Исмет Иньоню, на кемалистката интелигенция и на бюрократичния елит. Така коалицията от обществени сили, които са създали и водили републиканския пакт, е възстановена. Тя печели изборите през 1961 г. и ръководи страната до 1965 г. Но това управление вече не отговаря на социалната структура на страната. Опитът на републиканския пакт да се изкачи отново на власт и да наложи свой контрол, се оказва кратковременен. На изборите през 1965 г. Партията на справедливостта (ПС) на Сюлейман Демирел (дясноцентристка, наследник на забранената през 1960 г. ДП) печели абсолютно мнозинство. Министър-председателят Сюлейман Демирел – инженер, модернизатор, произхождащ от семейство на селски първенци от Централен Анадол, е първият глава на правителството, който не произхожда от политическите елити от времето на еднопартийното управление (1923–1946). Многократно министър-председател, тази важна фигура на турската политическа система ще завърши кариерата си като президент на републиката (1993–2000).

Появата на социалния въпрос и годините на насилие

През 1960–1961 г. бюрократичният елит и кемалистката интелигенция, които си поставят за цел да изградят „напреднала“ демокрация под свой контрол – което всъщност съдържа противоречие, – изработват най-демократичната конституция в историята на републиката. Те разширяват основните свободи и социално-икономическите права, по-специално синдикалните, което позволява на левите партии и на синдикатите да се организират и да защитават интересите на работническата класа. Развитието на капиталистическа икономика през 50-те години е променило популистко-солидаристкия модел на републиканския пакт. Правителството представлява коалиция на доминиращите социални сили, ръководено от градската буржоазия и поземлените собственици, които постепенно се еманципират от бюрократичния елит. Естествено, тази коалиция гледа с твърде лошо око на надигането на социалните искания, които стават много силни в края на 60-те години. Турската комунистическа партия, създадена в края на османския период, остава забранена (забраната ще бъде вдигната през 90-те години, след разпадането на Съветския съюз), но една друга марксистка партия, Турската работническа партия, и един синдикат на същото подчинение, Революционната конфедерация на работническите синдикати, (на турски познат с абривиатурата ДИСК), представляват

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

интересите на работниците. Оттук нататък противопоставянето и кризите между републиканския и демократичния пакт протичат по две линии на разделение: първата е тази, която винаги е съществувала; тя е от културен и идентитарен тип и противопоставя светските сили, главно бюрократичния елит и градската средна класа на ислямистките традиционалисти. Втората е от социално-икономически характер и противопоставя капиталистическата на работническата класа. Тази втора линия на разделение е нова и съответства на индустриализацията и нарастващата урбанизация на едно общество, в което има все повече неравенство. Годините 1968–1970 са белязани от силни вълнения в университетите и сред работничеството, като консервативното правителство на Сюлейман Демирел се отнася все по-репресивно спрямо левите партии и крайно левите движения. Освен това моделът на индустриализация по пътя на заместване на вноса е навлязъл в трайна криза. Това положение на икономическа и социална криза, както и нарастващото присъствие на ислямистите в политическия живот водят армията до втори държавен преврат и до установяване на извънредно положение (1971–1973), при което държавата е управлявана според разбиранията на военните от правителство на технократи.

Годините 1975–1980 са период на насилия в голям мащаб, предизвикани от задълбочаването на икономическата и социалната криза, както и от етнически и идентитарни напрежения, които се подхранват взаимно. Изборите от 1973 г., които следхождат военната хунта, са спечелени от НРП, ръководена по това време от Бюлент Еджевит – млад и много популярен политик, който ориентира старата кемалистка партия към социалдемокрацията. Същевременно хетерогенното коалиционно правителство, което той формира с Партията на националното спасение на Неджметин Ербакан – историческа фигура на турския ислямизъм, е краткотрайно и подава оставка през 1975 г. Бюлент Еджевит, почтен и образован човек, ще остане в центъра на политическата сцена до началото на новия век; той на два пъти ще стане министър-председател – в края на 70-те години и от 1999 до 2002 г., този път като лидер на Партията на демократичната левица, която сам е създал. Въпреки продължителната си кариера, резултатите от неговата политическа дейност ще се окажат незначителни, като най-забележителният факт от нея е нахлуването в Кипър през юли–август 1974 г., което не е много положително за един политик, който твърди, че е ляв.

Идването на власт през 1975 г. на правителството на Националистическия фронт под ръководството на Сюлейман Демирел, обединяващ неговата собствена дясноцентристка формация Партия на справедливостта, крайнодясната Партия на националистическото действие на Алпарслан Тюркеш и ислямистката Партия на националното спасение

ТУРЦИЯ

на Неджметин Ербакан, подхранва безредиците. В климата на правителствени кризи и нестабилност, ежедневният тероризъм и насилие водят до около 5000 жертви.²⁹ Преките извършители на тези сблъсъци са милициите на крайната десница – Сивите вълци, подкрепяни от правителството на Националистическия фронт и от част от държавния апарат, а от противната страна – от организациите на крайната марксистко-ленинска левица. Но зад тези идеологически сблъсъци стоят причини от социално-икономически характер. Националистическият фронт и въоръжените милиции продължават задачата, която военният режим от 1971–1973 г. оставя недовършена – да пречупят левицата и синдикатите. Насилията зачестяват през 1978–1980 г., когато към класовия конфликт се прибавят етническите и общностни динамики, свързани с възраждането на кюрдската идентичност. Активистите от кюрдски произход, които участват във въоръжените борби в рамките на организациите на крайната левица и които са мобилизирани около марксистко-ленинската идеология, започват да искат и да се борят за признаване на своята идентичност.

През 1980 г., след няколко години на почти гражданска война, Турция е дестабилизирана: не функционират нито републиканският, нито демократичният пакт. Икономическото и социалното положение е катастрофално. Моделът на икономическо развитие, прилаган от 50-те години насетне, вече не работи. Политическата система е напълно блокирана. Етническият въпрос, заедно с кюрдските искания и религиозния комунитаризъм, излиза на преден план в публичното пространство. От една страна, има противопоставяне между турците и кюрдите, а от друга, между мнозинството от мюсюлмани сунити и алевитското малцинство, като в това време продължават класовите конфликти.

Завършекът на това бедствено десетилетие е нов военен преврат на 12 септември 1980 г., по-радикален и траен от предходните. Военната хунта, водена от генерал Кенан Еврен, заема позата на обвинител по отношение на всички обществени сектори и институции в страната, с изключение на армията и на капиталистическата класа. Гражданското правосъдие, полицията, синдикатите, сдруженията, цивилната бюрокрация, университетите, преподавателите, учащите, медиите, интелектуалците – всички те са поставени под директния или индиректен надзор на военните. Конституцията от 1961 г., преценявана като „твърде демократична“ дори във силно променения си в посока на орязване вариант от 1971 г., е отменена; преустановено е действието на основните права и свободи. Парламентът, политическите партии и синдикатите са разпуснати, основните политически лидери са задър-

²⁹ Hamit Bozarslan, „Le phénomène milicien: une composante de la violence politique en Turquie des années 1970“, *Turcica*, No 31, 1999, pp. 185–244.

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

жани. Между септември 1980 и 1982 г. военното правосъдие провежда около 30 000 процеса и над 25 000 души, главно активисти на крайната левица и кюрди, са осъдени на дълги срокове затвор. Като цяло левицата претърпява жестоки репресии, които за дълго я унищожават. Тридесет години по-късно, тя все още не се е възстановила напълно.

Една антидемократична конституция, включваща сурови ограничения на правата и свободите, е изготвена от военната диктатура и приета през 1982 г. Целта на военните е да елиминират демократичния пакт и да се върнат към авторитарен режим (като този от 20-те и 30-те години, но без кемалисткия реформизъм), като държавата държи под строга опека политическите организации и обществото. Но такъв проект, който се оказва труден за реализиране през 1971 г., е вече илюзорен през 1980 г. В икономически план военната хунта реализира политически мерки, които отговарят на исканията на турския капитализъм. Тя окуражава либерализацията и отварянето на икономиката към външния свят, покровителствайки растежа чрез увеличаване на износа. Успоредно с това военният режим довършва работата по отслабване на левицата и синдикатите, както и по преразглеждане на работническото законодателство (в посока към орязване на работническите права), които турските работодатели смятат за пречки за развитието на конкурентоспособна пазарна икономика. След военния режим от 1971–1973 г., този от 1980–1983 г. потвърждава съюза между турския капитализъм и армията, като тази последната впрочем започва да играе активна роля в икономиката посредством инвестициите на Службата за взаимно подпомагане на армията (ОУАК) – силно проспериращата взаимоспомагателна каса на служещите във въоръжените сили.³⁰

Десетилетието, което следва военната диктатура, е доминирано от една изключителна личност – Тургут Йозал, който печели изборите от 1983 г. начело на своята Отечествена партия (*Anavatan Partisi*, ANAP), побеждавайки партията, която военните са създали, за да продължат господството си. Под ръководството на Тургут Йозал Турция преживява период на политическа стабилизация, на разширяване на демократичния пакт, на индустриален растеж и на интегриране на икономиката в световната капиталистическа система, но също на задълбочаване на социалното неравенство. Впоследствие Тургут Йозал е избран за президент на републиката – от 1989 г. до преждевременната си смърт през 1993 г. Инженер и икономист, произхождащ от семейство с ограничени финансови възможности, работил в Турската организация за планиране и в Световната банка, той е едновременно практикуващ мюсюлманин и привърженик на лаицизма – един политически профил, който се цени от средния турски избирател. Надарен

³⁰ За ОУАК вж. бел. 6 на Глава V, с. 149.

ТУРЦИЯ

със стратегическо чувство и дългосрочна визия, без съмнение след Мустафа Кемал Ататюрк той е лидерът, чиято дейност трансформира най-дълбоко и трайно турското общество.

Впоследствие, до 2002 г., страната отново навлиза във фаза на политическа нестабилност, на упадък на демокрацията и на финансови кризи, по-специално през 1994 и 2001 г., като последната е най-тежката, която републиката е имала. От 1991 до 1995 г. Сюлейман Демирел се връща на власт начело на Партията на верния път. Той я създава през 1983 г. на мястото на Партията на справедливостта, забранена от военната хунта, която сваля от власт неговото правителство. На изборите през 1995 г. ислямистите от Партия на благоденствието излизат на първо място с малко над 21% и през 1996–1997 г. републиката за първи път е ръководена от министър-председател ислямист – Неджметин Ербакан, инженер, чиято цел е да установи ислямистка република, обръщайки гръб на Запада. Армията слага край на това коалиционно правителство след като през февруари 1997 г. излиза с ултиматум, определен от медиите като „постмодерен преврат“. Нарастващата мощ на ислямистите се обяснява с тяхното умение да обират протестния вот. Всъщност те си присвояват ролята на защитници на правата на онеправданите, възползвайки се от слабостта на левите партии и синдикатите, трайно дезорганизирани от военния преврат от 1980–1983 г. За сметка на това, на изборите през 1999 г., когато побеждава „суверенистката“ Партия на демократичната левица на Бюлент Еджевит с 22,19%, гласът на недоволните е взет от крайно дясната Партия на националистическото действие, която получава 17,68% от гласовете – нещо много необичайно за тази формация, която има влияние в държавните служби за сигурност, но е маргинализирана електорално.

Пазарната икономика, гражданското общество и индивидуализмът

Един от козовете на модерната турска национална държава е, че от самото начало на нейното съществуване институционализацията на политическото и създаването на национална икономика се прокарват едновременно, спомагайки за издигането на двама актьори, които имат противоположни интереси, но заедно играят основополагаща роля за модерността: *homo politicus*, индивидът гражданин, който действа в егалитарна и солидарна система, и *homo economicus*, индивидът производител и консуматор, който се намира в една система на неравенство и конкуренция.³¹ В резултат от един процес, който се простира в дълъг период от време, като започва от 30-те години

³¹ Jean Leca, „Individuation et citoyenneté“, in Pierre Birnbaum, Jean Leca (dir.), *Sur l'individualisme*, Paris, Presses de la FNSP, 1980, pp. 180 sq.

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

и се засилва през 50-те, се появяват класата от предприемачи, динамичната капиталистическа икономика, структурираното гражданско общество и индивидуализацията.³² Традиционното противопоставяне между център и периферия – присъщо на съсловните общества, е дублирано от модерната опозиция между капиталисти и работници – характерна за класовите общества. Нарастващата мощ на капитализма и на неговите субекти, способни да отправят предизвикателство към държавния контрол, позволява да се създаде отгосително автономно социално-икономическо пространство, в което се образува едно структурирано гражданско общество. През втората половина на 90-те години, с помощта и на митническия съюз с Европейския съюз, турският капитализъм преживява трансформация, при която неговите субекти преминават от поведението на защитавани от държавата рентниери към това на предприемачи, които поемат рискове и стават конкурентоспособни на световните пазари. Тази тройка – пазарна икономика, гражданско общество и индивидуализъм – става мощен лост на демократизацията.

Индивидуализмът, свързан с политическия плурализъм и с пазарната икономика, се проявява във всички сфери на обществото. Той прониква в социални полета, които по принцип са затворени за него, като например ислямисткото движение, подхранвайки едно индивидуализирано отношение към религията. В ислямисткото движение има публичен дебат по теми като ролята на индивида и на жената, като демокрацията и човешките права. Многобройни предприятия и производства са създадени от предприемачи, произхождащи от ислямистки среди и култура. През последните четири десетилетия страната преживява истинска експлозия на предприемачеството, включително в ислямистките групи – експлозия, която можем да определим като вебекианска.³³

Разрастването на автономното гражданско общество, свързано с развитието на пазарната икономика и индивидуализма, се реализира чрез противопоставяне на всесилната държава, но също и на гангренисалата от клиентелизъм и корупция политическа система. През 1996 г. се наброяват 50 000 сдружения, 2700 фондации и 1200 професионални и синдикални организации. Оттогава техният брой и влияние не спира да расте. Активното, но все още крехко турско гражданско общество се мобилизира и организира през 90-те години в подкрепа на правата на човека, на статута и мястото на жената, както и срещу антидемократичното наследство на военния режим от 1980–1983 г., срещу корупцията и скрития съюз на държавата и политическата клас-

³² „L'individu en Turquie et en Iran“, *CEMOTI*, No 26, 1998. Вж. статиите на Ayşe Kadıoğlu, Gérard Groc, Ferhat Kentel, pp. 23–104.

³³ Max Weber, *L'Éthique protestante et l'Esprit du capitalisme*, op. cit., 1964.

ТУРЦИЯ

са с мафиотските среди. Тези независими организации са също така в основата на многобройни инициативи за солидарност, изправени срещу нехайството на публичните власти в социалната сфера. Много активната и ефикасна роля, изиграна от независимите сдружения и частния сектор веднага след ужасното земетресение от август 1999 г., в контраст на мудността и дезорганизацията на публичните власти, свидетелства за динамизма на турското гражданско общество. Изправено пред неефикасната и клиентелистка политическа система и пред една държава, която традиционно отхвърля социално и културно многообразие, гражданското общество организира публичните протести и прокарва идеи за демократични и социални реформи, засягащи етническите малцинства, жените и хомосексуалистите. Организацията на турските предприемачи подкрепят тези дебати и демократични граждански прояви.³⁴ Инициативите на гражданското общество започват да упражняват влияние върху политическите партии и върху заемащите изборни длъжности на национално и местно ниво. Това политическо влияние на гражданското общество се очерта като един от най-обещаващите пътища за изграждането на република, отворена към социалния и културен плурализъм, както и към процъфтяването на съвестелната (или „делиберативната“) демокрация.

За стремежа към Европа като средство за разрешаването на конфликта между републиката и демокрацията

Същевременно, в началото на новия век, независимо от напредъка на демокрацията, Турция изглежда все така неспособна да преодолее противоречията и примирена да търпи траещото от десетилетия противопоставяне между републиканския и демократичния пакт и съответните им актьори. Разбира се, двата противоположни лагера знаят и да преговарят, и да правят компромиси. Една символична илюстрация на техния прагматизъм ни предлагат две конкуриращи се места на паметта: мавзолеят на Ататюрк в Анкара и гробовете на Аднан Мендерес и Тургут Йозал в Истанбул. По същия начин, летището в Истанбул, метрополията на Турция, носи името на Ататюрк, а това в Измир, третият по големина град на страната, се казва Аднан Мендерес. Но като цяло напредъкът е бавен и за установяването на демократична република, основана на правовата държава, на изборни институции, освободени от опеката на армията и на по-силно гражданско общество, все още има да се чака.

До 2002 г. някои от действащите сили в републиканския пакт, пре-

³⁴ През 90-те години публичният дебат е белязан от множество доклади, предлагащи реформи, публикувани от организации на работодатели и по-специално от TÜSIAD (Асоциация на индустриалците и предприемачите в Турция), върху „Перспективите за демократизация в Турция“ (1997).

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

ди всичко армията, са резервирани към отдалечаването от опекуния яacobинизъм, както и към социалното и идентичностно многообразие, което те винаги са смятали за заплаха за единството на републиката. Тяхната доктрина е една догматична и склерозирала версия на кемализма (*ataturkçülük*), твърде далеч от гениалния прагматизъм на историческата личност. Мустафа Кемал е превърнат в недосегаема фигура и в табу, който напомня на „бащата на родината“ (*Landesvater*), описан от Макс Вебер, и се създава по примера на отношенията на авторитет, които съществуват между бащата и неговите деца.³⁵ Привързаността на някои републикански елити към поведението, което произтича от този тип авторитет, напълно неадекватен на реалностите на днешна Турция, ги довежда до това да прилагат една стратегия на напрежението, т.е. да използват или да провокират кризисни ситуации, за да се намесват в политическите процеси или да прокарат интересите си.³⁶ Постъпвайки по този начин, те се оказват на обща платформа с ултранационалистите и с крайната десница, в името на уж заплашените интереси на издиганата от тях в култ държава, които те противопоставят на демократичния пакт и на гражданското общество. Изправени пред исканията за зачитане на правата на човека и за демократизация, тези елити, и особено военните, винаги са припомняли своя страх да не би „прекалената демокрация да навреди на националното единство и на лаицизма“.³⁷

Консолидирането на демокрацията е препречвано от ограниченията, произтичащи от господстващата роля, която военните играят във всички сектори на държавата и на обществото. Но недостатъците и на самите демократични актьори също са фактор за забавяне. В продължение на две десетилетия представителните институции функционират в антидемократичната рамка на конституцията от 1982 г., но различните правителства никога не са се опитали насериозно да я променят, за да я направят по-демократична, нито да я заменят. Партиите, вместо да служат за механизъм за организиране на исканията на гражданите с цел политическо действие, са преди всичко инструмент за разправиите между водачите си, докато политическата класа се занимава с клиентелизъм и се дискредитира в корупционни афери. Политическият дебат е доминиран от десницата и от крайната десница, като левията е разделена и безгласна. Също така и темите на този дебат са почти изцяло свързани с идентичността и национализма, развивайки се около кюрдския и ислямисткия въпрос, пораждайки напрежения, а не политически решения.

³⁵ Max Weber, *Economy and Society*, *op.cit.*, 1978.

³⁶ Hamit Bozarslan, „La crise comme instrument politique en Turquie“, *Esprit*, No 271, януари 2001, pp. 140–151.

³⁷ „La Turquie entre l’Orient et l’Occident“, *L’Express*, 19 април 2001.

ТУРЦИЯ

За безизходицата, в която се намираше съвременна Турция, голяма роля играеше разминаването между динамичната икономика и гражданско общество от една страна, и блокираната политическа система, от друга. За да се излезе от това положение, трябваше да се възстанови баланса в полза на актьорите, които искат повече демокрация, дебати и зачитане на индивидуалните права за сметка на тези, които се възползват от блокажа и последователните кризи около въпросите за идентичността и национализма, а именно крайната десница, корумпираните политици и множество мафиотски образувания, проспериращи благодарение на трафика на дрога и оръжие, но също и част от военната йерархия. Излизането от тази задънена улица бе възможно само благодарение на скока, предизвикан от решението на ЕС през декември 1999 г. да предостави на Турция статута на страна-кандидат за присъединяване. Предприетите в галоп реформи се ускоряват с идването на власт през ноември 2002 г. на една съвсем отскоро създадена формация – Партия на справедливостта и развитието (ПСР, турската абривиатура е АКП). Реформите консолидираха демократичния режим. Еволюцията от опекунстваща към правова държава започва именно чрез ограничаване на ролята на армията в политическия живот.

АКП е създадена от двама млади политици, произхождащи от традиционното ислямистко движение на Неджметин Ербакан: Реджеп Тайип Ердоган, издигнал се със собствени сили човек, израснал в беден истанбулски квартал, бивш професионален футболист и много популярен кмет на Истанбул от 90-те години, и Абдуллах Гюл, произхождащ от фамилия на ислямистки индустриалци от Кайсери, индустриален град от Централния Анадол. Те обявяват, че тяхната партия не е ислямистка, отхвърляйки дори названието „умерено ислямистка“, като предпочитат да я наричат демократична, консервативна и светска, по примера на секуларизираната европейска християндемократия. С този начин на говорене те привличат не само ислямистите, разочаровани от догматизма на Неджметин Ербакан, заради който са маргинализирани в електорален план, но и центристски избиратели, отблъснати от формациите на умерената десница като Партията на верния път и Отечествената партия, които показват некомпетентност и се компрометират в корупционни афери. Така Реджеп Тайип Ердоган печели изборите през ноември 2002 г. с 34,9% от гласовете и получава абсолютно мнозинство в парламента (докато Партията на щастieto на ислямиста Неджметин Ербакан достига само 2%), с амбицията да направи АКП водеща формация на турската десница. Ердоган знае много добре, че ислямизмът е осъден да остане малцинствено политическо течение в Турция. Турските светски среди не се доверяват на този харизматичен лидер, когото подозират, че има

ДЪРЖАВАТА – ЦЕНТРАЛНА ФИГУРА НА ТУРСКАТА МОДЕРНОСТ

внимателно прикрити ислямистки цели. Без съмнение страховете, породени от тези покръстени в демокрацията бивши ислямити, не бива да се подценяват. Същевременно многобройните демократични проевропейски реформи, които правителството на министър-председателя Реджеп Тайип Ердоган реализира през 2003–2004 г., позволиха на Турция да получи през декември 2004 г. от Европейския съвет дата (3 октомври 2005 г.) за започване на преговорите за присъединяване към Европейския съюз и подтикват да се вземе насериозно неговото изповядване на демократичните принципи. Не може да се отрече, че никое от предходните турски правителства не е било способно да въведе толкова много демократични и проевропейски реформи, колкото това на Ердоган. Всъщност най-сериозният проблем на турската политическа система по време на парламентарния мандат 2002–2007 г. не е правителството, а отсъствието на силна социалдемократическа партия, която да предложи вдъхваща доверие алтернатива на избирателите. НРП, главната опозиционна партия, която се представя на изборите през 2002 г. със социалдемократическа платформа, изгуби всякакво доверие, след като оттам насетне застана на националистически позиции, близки до тези на антиевропейските групировки.

Чрез започналия процес на реформи доминиращият начин на мислене в държавата и обществото навлиза в процес на прогресивна промяна, по-специално в три основни сфери: на първо място се налага идеята, че правата на човека и индивидуалните свободи са също така важни, ако не и по-важни от смятаните за неприкосновени държавни интереси. След това, културните права на малцинствата, които винаги са били разглеждани и третирани от гледна точка на защитата на сигурността, вече започват да бъдат разглеждани с разбиране нуждата от справедливост и равнопоставеност. Разбиранията започват да се променят и в трета основна сфера: те засягат ясният и критичен поглед, с който едно демократично общество трябва да гледа на своето минало, по-специално на несправедливостите, извършени по отношение на други народи, най-тежкият от които в този случай е арменският геноцид от 1915 г. По тази тема в Турция започна дебат и табуто започва да се пропуква. От това демокрацията укрепва и якобинската република е принудена да приеме социалния и културен плурализъм, помирявайки се най-сетне с обществото и демокрацията. Желанието за влизане в Европа изглежда помогна на Турция да пристъпи към преодоляването на стария дуализъм между републиканския и демократичния пакт, на разлома между център и периферия, на противопоставянията между вярващи и привърженици на лаицизма, които отдавна изпълват политическото пространство. Без съмнение става дума за еволюция, която ще бъде дълга и вероятно ще се проточи през десетте или петнадесетте години,

ТУРЦИЯ

колкото трябва да продължат преговорите за присъединяване към Европейския съюз.

Вярно е, че ограничаването на базовия политическия разлом на модерна Турция е вече започнато, благодарение на възприемането от страна на ислямисткото движение, вече доминирано от една „ислям-демократическа“ партия, на демократичната система и на светския характер на държавата. Една такава конфигурация би трябвало да позволи на демократичния режим най-сетне да се обърне сериозно към един друг базов разлом, а именно социалните различия между доволстващите и социално онеправданите, както и между богатите региони на запад и бедните в източната и югоизточната част на страната. Като се заеме със социалния въпрос и с подкрепата на социално-икономическите права със същата решимост, която проявява за реформиране на институциите и за укрепването на гражданските и политически права, Турция ще изгради правова държава и зряла демокрация, достойна за това име.

Глава V

Демокрацията и авторитаризмът вървят ръка за ръка

Турската демокрация има сравнително скорошни исторически корени и сравнително слаба идейна основа. Политическите партии често са били в борба с армията, която им изпраща „предупреждения“, меморандуми и ултиматуми. Това кара някои наблюдатели да смятат, че пред себе си имаме един „режим на меморандумите“ (*muhtıra rejimi*). Наместо да отговаря на един широко разпространен сред елитите и решително отстояван от различни социални слоеве идеал, турската демокрация се е вписала полека-лека и както ѝ е било възможно в логиката на една провеждана отгоре модернизация.

В момента на изграждането на новата държава на база на турската нация, въпросът за политическата демокрация остава второстепенен по отношение на такива понятия като ред, прогрес и европеизация и затова е постоянно отлаган. Вписвайки се в традицията на идеите на младотурците и самите те загрижени да създадат силна, доминираща обществото държава, кемалистките идеолози си изграждат за нея една елитарна и волунтаристична концепция. Очевидно е, че това положение и тези възгледи са несъвместими с индивидуалистките и егалитарни ценности на демокрацията. В идеен план, през 60-те години, една „школа“, наречена неокемалистка, непрекъснато се обръща с надежда и очакване към армията – една от „живите сили“ (*zinde kuvvetler*) на нацията, вземайки демокрацията на подигравка и наричайки я „скъпата демокрация“.

За дълъг период от време регионалната, а и международната обстановка, също е неблагоприятна за процъфтяването на тази демокрация. Известно е, че авторитарната кемалистка модернизация е изиграла известно влияние върху Иран и Афганистан. То изглежда е по-слабо в арабския свят поради историческото разминаване, което съществува между турското и арабските общества, последните бидейки отдавна доминирани от Запада. Към това се добавят слабите взаимоотношения с тези общества и често конфликтните връзки с тях, дължащи се, наред с другото, на различното позициониране на съответните страни в блоковото противопоставяне, което характеризира международните

ТУРЦИЯ

отношения след Втората световна война. Това, което може да се каже в тази връзка, е, че Турция не е могла да търси демократичен модел в арабския или иранския Близък изток, на които тя всъщност е много близка в културен план.

Освен това, въпреки ясните различия, които делят кемализма от италианския фашизъм и немския нацизъм, тези две идеологии са могли да имат само зловредно влияние върху Турция, която пропуска възможността за една първа демократизация през 30-те години; те дори имат известно влияние, наистина ограничено, върху някои политици и интелектуалци. Най-сетне, тази страна е подложена на натиск от страна на „Големя северен съсед“ и идентифицирането между комунистическата пропаганда и съветското (руското) проникване е един от постоянните моменти в кемалистката идеология, въпреки известно съветско влияние, по-специално в стопанската сфера, с неговия стремеж към задължително планиране. Усещането за тази опасност е белязало елитите от посткемалисткия период и представлява главна пречка пред изграждането и развитието на левите партии.

Няколко характерни черти на политическата система

С прехода към многопартийна система през 1946 г. и преди всичко след идването на власт през 1950 г. на Демократическата партия (ДП), се наблюдава една фундаментална промяна, която би могла да бъде предадена с термина „функционална диференциация“. Свидетели сме на формирането на нова политическа класа, съставена от местни първенци, т.е. главно богати поземлени собственици, но също занаятчии, адвокати, лекари и т.н., които запазват тясна връзка с избраните на политически постове и експлоатират устойчивото противопоставяне между селяни и функционери. Народнорепубликанската партия (НРП), която вижда селския електорат да се приплъзва към ДП, започва да подражава на своя противник, като също посочва мести първенци като кандидати за депутати.¹

Клиентелизъм и корупция

За социалните слоеве, които се пробуждат за политиката, клиентелизмът би могъл да означава реално участие. С налагането на всеобщото изборително право ясно се проявява клиентелистката връзка на взаимозависимост: клиентът, вече силен с изборителната си бюлетина, може евентуално да изтъргува своята подкрепа за патрона си. Около 45% от населението продължава да живее в селата и, естествено, не бива да се подценяват различните форми на селски клиентелизъм. Но

¹ Вж.: Artun Ünsal, *Parti ouvrier de Turquie*, непубликуван „държавен“ докторат на университета Париж-I, 1970, pp. 473–478.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

отсега нататък партийните машини са разположени в големите градове като Истанбул, Анкара и Измир, и особено в многобройните средни градове.

Корупцията, и дори създаването на мафиотски мрежи и престъпността, представляват една изострена и порочна форма на клиентелизма. Проникването на тези елементи в държавния апарат не е новост. То започва в края на 70-те години, в контекста на идеологическа поляризация, подсилена от особено доходоносните по това време дейности, свързани с трафика на дрога и оръжие. Клиентелистките структури, моралните компромиси и известен лаксизъм засилват този феномен. Това, което е ново в случая, са сензационните разкрития, направени благодарение на инцидента в Сусурлук², които разкриват наличието на скрити съглашения между едно крило на политическата власт, полицията и някои елементи от крайната националистическа десница, както и реакцията на гражданското общество, за която също свидетелстват постоянните протести и искания за яснота, които заобикалят „аферата Сусурлук“. Напоследък турският политически речник дори се обогати по този повод с един нов термин: „дълбоката държава“ (*derin devlet*).

Тогава на светло излязоха неща, които общественото мнение предсещаше и подозираше. Видимата част на айсберга, макар и съвсем малка, е вече значителна и изключително разобличаваща. Макар и не така добре организирана като италианската мафия, организираната престъпност в Турция развива дейности, които са достигнали значителен размах както в сферата на предприемачеството, така и на финансите, с нарастващи политически разклонения, особено през 90-те години. Корупцията в сферата на предприемачеството има множество измерения, свързани преди всичко със сивата икономика. Става дума главно за отклоняване на фондове, по-специално от държавните банки, омайвани от програмите за приватизация с престъпните действия на специалисти. Игралните зали имат (преди забраната им от коалиционното правителство Йълмаз–Еджевит през 1999 г.) ключова роля в изпирането на мръсните пари, като по признанието на един бивш управител на централната банка, участващите в операциите са залагали много по-големи суми от обичайните посетители. От друга страна, съдебната власт се затруднява да утвърди своята автономия поради продължителността на процедурите, заплахите и директните или индиректните намеси на политическите фактори. Най-сетне, падането на Берлинската стена има положителни, но и отрицателни последици за региона, по-специално със засилването на трафика на дрога и оръжие.

Но корените на злото се намират и в самите форми на политическата дейност – борбата за власт, както и неясните начини на финансиране на политическите партии. Доказани са някои случаи на индиви-

² За аферата Сусурлук вж. по-долу, Глава VI, с. 181.

ТУРЦИЯ

дуална отговорност, но и по-дълбоки причини. Голяма е отговорността на Сюлейман Демирел за тези деформации, особено по времето, когато е министър-председател или водач на опозицията през 70-те години. Той беше заявил: „Не можете да ме накарате да кажа, че националистите извършват престъпления.“ Когато стана държавен глава, виждайки без съмнение, че рисковете за катастрофа на държавата са големи и че това на свой ред може да отнесе неговата партия и него самия, той започва по-често да заема умерени позиции. Същевременно той се въздържа от каквито и да било действия за разкриване на различните афери и съглашателства, тъй като вероятно се опасява, от една страна, да не разкрие своите собствени пропуски и отговорност, а от друга, да не провокира бурно разчистване на сметки и криза на най-високо държавно ниво.

Впоследствие, съперничеството между консервативно-либералните партии, а именно Отечествена партия (*Anavatan Partisi*, ANAP, буквално: Партия на родината-майка) и Партията на верния път (*Dopru Yol Partisi*, DYP), изостри политическата престъпност. По-специално, защото тези две партии си служат с „банди“ (*çete*), за да заплашват своите противници и да трупат от това ползи и влияние. Двете социалдемократически партии (самите те също резултат от принудителното реорганизиране на политическия живот след преврата от 1980 г.) изглеждат избягват до известна степен, но не напълно, политическите афери.

Най-накрая, въпреки протестите на все по-голяма част от населението, трябва да се подчертае, че мафиотската икономика осигурява известна защита на самото общество, доколкото тя изхранва една част от него. Така например в района на Черно море производството и продажбата на леки оръжия е доходоносна стопанска дейност. Политическата система също поражда съглашателства, а именно посредством т.нар. „защитници на селото“, както и на клиентелистки мрежи (в най-общия политически смисъл на термина), поддържани от политици, които имат връзки със съответното място. Най-сетне не бива да крием, че сред една прослойка от населението хората питаят известно възхищение към младежи, боравещи с оръжие, което се предава с традиционни турски термини като *кахраман*, *деликанлъ* и *ефе*.

Въпросът за отношението на държавата към обществото, за клиентелизма и корупцията излязоха на дневен ред във връзка с ужасното земетресение, което порази страната и по-специално района около Мраморно море през 1999 г. Трусът наистина беше изключително силен, засягащ една относително обширна територия. Положението бе допълнително затруднено от факта, че земетресението стана в най-лошия момент на годината – посред лято, и още повече – посред нощ. Все пак големият брой на човешките жертви, както и мащабът на материалните загуби се обясняват с липсата на териториално пла-

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

ниране, също на индустриално развитие в тази зона, разположена на линията на сеизмичния разлом в Северен Анадол, както и с липсата или най-малко с крайната недостатъчност на превантивните мерки и преди всичко с отсъствието на контрол и санкции. Това в много голяма степен засяга представителите на публичните власти, следователно държавата и политическата класа.

Мястото на армията

Без да се включва в изборите, армията участва в тях. Преди около двадесет години един политолог, Ален Рукие, разсъждавайки за ролята на военните институции там, където те се налагат като непреодолими политически фактори, развива една стимулираща теория. Неговата концепция за „военна партия“, без да се опитва да приравни армията на традиционните политически партии, привлича вниманието върху нейното политическо функциониране. „Разглежданите процеси се въртят около едно конфликтно взаимодействие между повече или по-малко организирани и изкристализирали военни кръгове и движения („военните партии“) и армията като институция, нейните структури и роли (включително политически), „военната партия“, в която в крайна сметка се проявяват опитите за улавяне и интегриране на „цивилните партии“.³ Трябва всъщност да се започне с припомняне на въпроса за „военната партия“, независимо дали нейната роля е видима или невидима.

Какъвто и подход да възприемат изследователите, за да анализират Османската империя, те са единодушни в признаването на нейния военно-бюрократичен характер. Снабдена с централизиран държавен апарат, империята разчита на своята армия, защото последната играе роля както в икономическата, така и в политическата организация на страната, основана до голяма степен на завоевания. Тези завоевания обаче не отварят пътя за икономическа експанзия; те рядко са придружавани и от мисионерски интереси. В този смисъл може да се присъединим към мисълта на Пери Андерсон: „Така, дори на своето най-високо ниво на развитие, османската икономика никога не е била на висотата на османската политика, а основната движеща сила винаги остава от военен характер.“⁴

Както в случая на някои латиноамерикански страни, представителната демокрация остава цел на турските офицери, а кемализмът се запазва като задължителна отправна точка за всички военни. Това отношение се придружава, донякъде парадоксално, от един вид презрение към политическата класа, смятана за безотговорна и корумпирана, от

³ Alain Rouquié, „Avant-propos“, in Alain Rouquié (dir.), *La politique de Mars*, Paris, La Sycomore, 1981, p. 13.

⁴ *L'État absolutiste*, Paris, Maspéro, 1978, t. II, p. 203.

ТУРЦИЯ

антипатия по отношение на партиите, и като следствие, от стремления за създаване на един добродетелен и аполитичен елит.

Увенчана с ореола от успеха си във войната за независимост (1919–1922) и обединена от новата идеология на турския национализъм, новата републиканска армия става всъщност първата институция на младата турска държава, въпреки че формално тя е отпратена от Мустафа Кемал във второстепенно положение спрямо парламента и особено спрямо партията. Кемал обявява от самото начало на своята кариера волята си да професионализира армията, воля, която се вписва в по-общата рамка на възприемане на западните норми на държавна организация. Така, макар армията да се оттегля в казармите, оставяйки политиките от монополната партия и цивилната бюрокрация да заемат публичното пространство след войната за независимост, тя знае, че посредством тези нови ръководни елити, които впрочем са съставени в по-голямата си част от бивши военни, ще се реализира нейната собствена политика. Ползвайки се от всеобщ престиж и от привилегировано положение в качеството си на първа институция на новата държава, армията може да се посвети на основната си задача: защитата на националното единство и на териториалната цялост. Тя има също така достатъчно време да укрепи собствените си структури.

Смяната на ръководещите елити през 50-те години, резултат от важни социални трансформации и съответстващо на модификацията на политическите структури, е почувствана от армията като понижаване на собствения ѝ институционален статус и като поставяне под въпрос на имиджа ѝ в обществото. Това положение се преживява още по-тежко след изборния успех, постигнат от Демократическата партия (ДП) през 1954 г. Тя поставя военната бюрокрация под свой контрол и така за пръв път в Турция военната власт е подчинена на цивилната. Превратът от 1960 г. бележи за армията начало на нов процес на нейното утвърждаване в политическото пространство и оттам на дефиниране на нейната идентичност по отношение на държавата. И макар че военната власт не провежда една и съща политика при трите си намеси (директни през 1960 и 1980 г. и прикрита през 1971 г.), тъй като все пак тя е принудена да се съобразява с промените в обществото, нейната цел е една и съща: установяването на политическа система, която в много отношения съдържа нормативните ценности на армията и ѝ дава привилегировано място.

В едно по-ранно произведение анализирах турската армия в периода 1960–1973 г. от гледна точка на военните партии. Без да става дума за изчерпателна листа и като подчертавах все пак историческата нестабилност на техния състав и взаимоотношения, тогава разграничих следните главни течения в нейните среди: протофашистите, които са в основата на създаването на Партията на националистическото

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

действие (*Milliyetçi Harekât Partisi*); десните националисти, които са близки до предходните, но които се отделят от тях успоредно с втвърдяването на ПНД; изпитващите носталгия към етатисткия режим, водени от объркан „реформистки“ волунтаризъм; защитниците на парламентарната демокрация; младите офицери, благоразположени към една социалистическа или национално-демократична революция, самите те разделени по множество въпроси; и, най-накрая, една група от последователи на аполитичния професионализъм.⁵

Динамиката на тези разделения значително се променя през 70-те години. От една страна политиката на помирение, реализирана от „умерените“ през 60-те и следвана през 70-те години, лишава армията от предполагаемата ѝ политическа девственост и от прогресистката ѝ „чистота“. Оттук нататък военната институция е свързана с един определен тип икономическа и социална система, между другото посредством и на Службата за взаимопомощ на армията⁶, тя е страна в политическите дебати и все по-малко може да претендира за позицията на арбитър, издигнат над обществените сили.

Може също така да се изкаже мнението, че обратно на положението от 1971 г. и особено на 60-те години, когато различните тенденции в самата армия излизат на бял свят още от първите месеци на намесата ѝ, след 1980 г. се налага военната партия (а не военните партии). Разпадането на държавното единство между 1976 и 1980 г., от една страна, и фактът, че военната намеса се извършва след дълга подготовка на общественото мнение и на това на военните, от друга, без да забравяме и затягането на редовете срещу предизвикателството на Кюрдската работническа партия (ПКК), благоприятстват за постигането на относителен консенсус в армията като институция.

Най-забележителният факт в процеса на вземане на решения от военната намеса, особено през десетилетието на 90-те години, и на неговата институционализация, без съмнение е внушителното присъствие на Националния съвет за сигурност (НСС / *Millî Güvenlik Kurulu*), който се събира редовно и включва, наред с представителите на най-висшето държавно ръководство (президента на републиката, министър-председателя, министрите на националната отбрана и външните работи и т.н.),

⁵ Вж.: Jean-François Bayart, Semih vaner, „L'armée et le théâtre d'ombres kémalistes (1960–1973)“, in Alain Rouquié (dir.), *La politique de Mars...*, 1981, pp. 41–69.

⁶ Службата за взаимопомощ на армията (*Ordu Yardımlaşma Kurumu*, ОУАК) е създадена през 1961 г. Първоначално нейният капитал е съставен от вноските на членовете ѝ, които всъщност автоматично се вземат от основните заплати на офицерите и подофицерите на действителна служба. Свързана също с чуждия капитал, и по-специално с Рено, тя постепенно се трансформира в холдингова компания, която участва, обикновено като мажоритарен собственик, в няколко десетки предприятия.

ТУРЦИЯ

шефа на Генералния щаб и командващите на четирите вида въоръжени сили (сухопътни, военноморски, въздушни и жандармерия).

Изборната ситуация от 1999 г. е в сянката на военната партия преди всичко с това, което се нарича „процесът от 28 февруари“, имайки предвид съвещанието на НСС от 28 февруари 1997 г. То представлява едно от най-очевидните вмешателства на армията на политическата сцена, понеже на този ден под влияние на военното командване НСС определя политическия ислям като „главната заплаха“, ускорявайки падането на коалиционното правителство, водено от Партията на благоденствието (*Рефах*) Тежестта на НСС понякога измества на втори план парламента и дори правителството.

Отгук има само една крачка до това да се каже, че армията решава всичко, господства над всичко и манипулира всичко – една крачка, която мнозина правят и която ние няма да направим. Това би означавало да не се признае и да се подцени турското гражданско и демократично пространство. Всъщност реалността е много по-комплексна от това, което хулителите на Турция искат да ни накарат да вярваме, било поради незнание, било поради политически сметки. Трябва да констатираме все пак, че намесите на държавата посредством нейното военно крило водят до отслабването и вероятно до заниженото представяне по време на проведените през пролетта на 1999 г. избори на две политически партии – на религиозната Партия на добродетелта (*Фазилет*, наследила *Рефах*) и на Партията на демокрацията на народа (*Halkın Demokrasi Partisi*, HADEP), партия на етническа (кюрдска, б. пр.) основа.

Що се отнася до мястото на армията, да припомним също така, че по подреждането на размера на военните разходи Турция заема 6-о място в Европа след Русия, Великобритания, Франция, Германия и Италия, и 17-о място в света. Същевременно сумата на военните разходи средно на жител, която достига 110 долара, поставя страната на последно място сред страните от НАТО.⁷ Тази сума несъмнено изглежда малка, сравнена с 645 долара на жител във Франция или пък 829 долара на жител в Съединените щати. Но когато се държи сметка за дохода на човек от населението, се забелязват значителните усилия, които Турция прави в сферата на отбраната: процентът на военните разходи спрямо brutния национален продукт средно на човек от населението, който се равнява на 2,7% за Съединените щати и Франция, достига 3,6% в случая на Турция.

През 90-те години бюджетът на Министерството на отбраната нараства и през 2000 г. достига 7,2 милиарда долара. През същата година на 37% от разходите (т.е. около 2,7 милиарда долара) са предназначение

⁷ Вж. работите на Levent Ünsaldı, *La Place privilégiée des forces armées dans le paysage politique turc (Une étude sur le pouvoir militaire en Turquie)*, докторска теза, 2005.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

ни за финансиране на проекти за модернизация на армията. Към този бюджет трябва да се добавят сумите, събрани от организации като Фондацията за подсилване на турските въоръжени сили (TSGKV) или Фонда за подкрепа на отбранителната индустрия (SSDF), които през същата 2000 г. позволяват да се достигне 4,3 милиарда долара – сума, която е предназначена за проекти за модернизация на армията, без да се броят разходите, осъществени в рамките на помощите, предоставени от Съединените щати.

Политически партии и демокрация на макрониво

В страна като Турция, чиято социално-икономическа структура показва известно изоставане, в която участието на военните във властта дълго време е приемано за нещо нормално, включително след прехода към многопартийна система, политическите партии не са единствените, които структурират политическото пространство; те изпълняват важни посреднически функции, но не всичките. При това положение прилагането върху турския случай на модели и парадигми, изработени главно за анализ на западните политически системи, не е изцяло лишено от полза, макар границите на тяхната валидност бързо да се проявяват.

Данкварт Рустов, който през 60-те години смята Турция за „опитно поле за демокрацията в развиващите се страни“, различава в историята на турските политически партии от последната четвърт на XIX век насам редуващи се периоди на експанзия и свиване, които той нарича съответно „диастола“ и „систола“.⁸ Първата фаза на всеки цикъл е характеризирана с по-голяма свобода на сдружаване, за разлика от втората. За това свидетелстват относително свободното развитие на общественото мнение и на раждащите се политически организации от 1865 до 1878 г., разглеждано като фаза на разрастване на първия цикъл и последвалото авторитарно управление на Абдул Хамид II през периода 1878–1908 г. Младотурската революция от 1908 г. слага началото на фаза на умножаване на партиите, последвана от диктатурата на Комитета за единение и прогрес между 1913 и 1918 г. Следва период на относителна свобода на изразяване, заменен от монополната власт на единствената партия (1923–1945). Могат да се разграничат същите цикли в периодите след войната и първата фаза от управлението на ДП с връщането към авторитарните методи към края на 50-те години. Интермецото на военния режим през 1960–1961 г. открива пътя за период на по-свободна и по-интензивна дейност на политическите партии. Тази схема дава едно доста вярно и удобно

⁸ „The Development of Parties in Turkey“, in J. La Palombara, M. Weiner (dir.), *Political Parties and Political Development*, Princeton, Princeton University Press, 1966, p. 112.

ТУРЦИЯ

описание на еволюцията на политическите партии, но все пак не казва нищо за дълбоките причини, стоящи в основата на трансформациите и кризите, които на свой ред влияят на политическата система и на отношенията, които политическите формации поддържат със съществуващите социални сили, на чиито интереси служат, и с елитите, чиито вътрешни конфликти отразяват.

Без да отиваме твърде далеч в този исторически преглед, трябва, макар и накратко, да се постараме да обясним характера на еднопартийния режим (1923–1946) в Турция и на прехода към многопартийна система. Вярно е, че по времето на Мустафа Кемал еднопартийността никога не е издигана в доктрина. Кемал, който мечтае за „конструктивна опозиция“, на няколко пъти полага усилия, наистина недостатъчни, да сложи край на еднопартийния режим, като позволи създаването на конкурентни партии, залагайки несъмнено и на неспособността на последните да вземат властта. Макар да са разпуснати само след няколко месеца съществуване, Прогресистката партия (*Terakkiperver Fırka*), създадена през 1924 г. и Свободната партия (*Serbest Fırka*), основана през 1930 г., най-малкото известяват за възможността да се установи многопартийна система.

Една интерпретация на прехода към многопартийна система в Турция се основава на модела „център/периферия“ и поставя акцент върху социалната динамика, която препраща към дихотомията между бюрократичните елити и селските маси. В това разделение „центърът“ е формиран от интелектуалците, висшата бюрокрация и военните, докато „периферията“ включва останалата част от обществото, т.е. местните първенци и нисшите класи. Според тази интерпретация, ДП е представителят на „периферията“, а НРП въплъщава „центъра“. Тази гледна точка, без да бъде погрешна, защото осветлява един важен аспект на турската политическа система, не взема в достатъчна степен под внимание социалните сблъсъци, класовите противоречия и значението на международните фактори и затова се оказва недостатъчна да обясни характера на партийния режим през периода от 1961 г. досега.

Всъщност, всяка интерпретация, която освен диалектиката „център/периферия“ не би подчертала в достатъчна степен социалноикономическите и външните фактори, рискува да бъде непълна. Всъщност ДП се създава в контекста на дълбоки социално-икономически промени. Законът за данък върху богатството, въведен през 1942 г. за да отнеме натрупаните покрай войната доходи и за да се изравнят бюджетните дефицити, причинени от войната, както и Законът за аграрната реформа, обнародван през 1945 г., поражда силно недоволство сред поземлените собственици и търговската буржоазия. Последната, появила се преди и най-вече по време на Втората световна война, започва да атакува стопанската дейност на държавата, която пречи на

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

свободното предприемачество и изисква повече полета за приложение на своите капитали, отколкото предлага етатистката политика.

Към тази вътрешна динамика се прибавят външни фактори, които подтикват към промени. Сред тях са обявяването на Хартата на Обединените нации, конференцията в Сан Франциско и победата на демократичните нации срещу авторитарните режими. Следователно конюнктурата след Втората световна война е благоприятна за многопартийната система, и по-специално благодарение на установяването на връзки със Западна Европа (Съвета на Европа, Европейската икономическа общност, и т.н.), доколкото външните развития могат да имат влияние върху демократизацията на някой режим.

Партийният спектър и неговата еволюция

Първоначално ще класифицираме политическите партии по оста дясно/ляво, като държим сметка за двусмислеността и недостатъчността, които обграждат този дуализъм и неговата ограничена приложимост към турския случай, и като поставяме акцент върху техния генезис, социална база, идеология и електорално влияние. Ще споменем основните политически партии, понякога малките партии, които са се породили от тях, без обаче да се спираме на стотиците други партийни формирования, които не са получили истинска електорална подкрепа и които поради това са имали ефимерно съществуване. Всъщност многопартийната система действително съществува едва от 1950 г. и най-вече след 1961 г.

Десните партии

Ние вече подчертахме спецификите на ДП на Аднан Мендерес и Джегал Баяр, както и тези на контекста, в който тя е основана. Партията на справедливостта (ПС / *Adalet Partisi*, AP) е създадена през 1961 г., за да поеме щафетата от разпуснатата след преврата от 1960 г. ДП. От 1964 г. тя е водена от Сюлейман Демирел и е самостоятелно на власт от 1965 г. до меморандума от 12 март 1971 г. По време на изборите от 1969 г. тази партия печели абсолютно мнозинство с 256 места в парламента, впоследствие излиза много отслабена след изборите през 1973 г., но през 1977 г. връща голяма част от изгубените гласове.

Стремейки се да създаде „държава на благоденствието“ в рамките на един икономически и социален ред, почиващ върху семейството, наследственото право и частната собственост, ПС, една „всеядна“ партия, представя интересите основно на индустриалната и финансовата буржоазия, но има също така широка подкрепа сред селските среди. В електорален план ПС е най-добре поставена в районите, разположени в така наречения „Плодороден полумесец“ (север-запад-

ТУРЦИЯ

Таблица:
Процент от гласовете, получени от основните политически партии
на парламентарните избори между 1946 и 2002 г.

	ДП	ПС	ОП	ПВП	АКП	ПНС/ Рефах/ Фазилет/ Свадет	ПНД	НРП	НП/ СДНП	ЦДЛ	ХАДЕП/ ДЕХАП
1946	14,20	-	-	-	-	-	-	84,60	-	-	-
1950	52,68	-	-	-	-	-	-	39,45	-	-	-
1954	57,61	-	-	-	-	-	-	35,36	-	-	-
1957	47,88	-	-	-	-	-	-	41,09	-	-	-
1961	-	34,79	-	-	-	-	-	36,74	-	-	-
1965	-	52,87	-	-	-	-	-	28,75	-	-	-
1969	-	46,55	-	-	-	-	3,02	27,37	-	-	-
1973	-	29,82	-	-	-	11,80	3,38	33,30	-	-	-
1977	-	36,88	-	-	-	8,56	6,62	41,38	-	-	-
1983	-	-	45,14	-	-	-	-	-	30,46	-	-
1987	-	-	36,31	19,14	-	7,16	2,93	-	24,74	8,53	-
1991	-	-	24,01	27,03	-	16,88	-	-	20,75	10,57	-
1995	-	-	19,65	19,18	-	21,38	8,18	10,71	-	14,64	4,17
1999	-	-	13,22	12,01	-	15,41	17,98	8,71	-	22,19	4,75
2002	-	-	5,12	9,55	34,27	2,48	8,34	19,39	-	1,21	6,22

- DP: Demokrat Parti – Демократическа партия (ДП)
 AP: Adalet Partisi – Партия на справедливостта (ПС)
 ANAP: Anavatan partisi – Отечествена партия (ОП), буквално: Партия на родната-майка
 DYP: Doğru Yol Partisi – Партия на верния път (ПВП)
 AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi – Партия на справедливостта и развитието (АКП)
 MSP: Milli Selâmet Partisi – Партия на националното спасение (ПНС)
 Refah: Refah Partisi – Партия на благоденствието (Рефах)
 Fazilet: Fazilet Partisi – Партия на добродетелта (Фазилет)
 MHP: Milliyetçi Harekât Partisi – Партия на националистическото действие (ПНД)
 MÇP: Milliyetçi Çalışma Partisi – Партия на националистическия труд (ПНТ)
 CHP: Cumhuriyet Halk Partisi – Народнорепубликанска партия (НРП)
 HP: Halkçı Parti – Народна партия (НП)
 SDHP: Sosyal Demokratik Halkçı Parti – Социалдемократическа народна партия (СДНП)
 DSP: Demokratik Sol Parti – Партия на демократичната левица (ПДЛ)
 HADEP: Halkın Demokrasi Partisi – Партия на демокрацията на народа (ХАДЕП)
 DEHAP: Demokratik Halk Partisi – Демократична партия на народа (ДЕХАП)

Източник: www.tbmm.gov.tr

На последните парламентарни избори през юли 2007 г. Партията на справедливостта и развитието получава 46,66%, Народнорепубликанската партия 20,85%, а Партията на националистическото действие 14,29%; останалите партии не преминават 10%-ната барьера, като известен брой кюрдски депутати са избрани като независими. – Б. *np.*

юг). Влиянието на местните първенци, липсата на образование сред масите, негативният спомен от управлението на еднопартийния режим, прагматичният дух на селския електорат, краткосрочните ползи и натискът, на който понякога са подложени селските избиратели, могат да бъдат цитирани сред главните фактори, които съдействат на ПС в селата, където тя всъщност намира най-верните си поддръжници. След забраната си вследствие на преврата от 1980 г., тя е възстановена под името Партия на верния път (*Doğru Yol Partisi*) под водачеството на С.Демирел, след това на Тансу Чилер, а по-късно на Мехмед Али Агар, бивш министър на вътрешните работи, човек компрометиран в различни афери и подчертано афиширащ турския си национализъм. Отечествената партия (*Anavatan Partisi*, букв.: Партията на родината-майка), създадена в началото на 80-те години от Тургут Йозал, също като ПС претендира за наследството на ДП. Първата е популистка, втората се смята за либерална.

Партията на нацията (*Millet Partisi*) е създадена през 1948 г. в резултат на отделянето на някои елементи от религиозната десница. Разпусната през 1953 г. заради дейност, насочена срещу светския ред, Партията на нацията се появява отново през следващата година под почти идентично име: Републиканска национална партия (*Cumhuriyetçi Millet Partisi*). От друга страна, Партията на селяните (*Köylü Partisi*), която е създадена през 1952 г. от неколцина бивши членове на ДП, се обединява с РНП в навечерието на изборите от 1957 г., за да се превърне в Републиканската селска национална партия (*РСНП / Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi*), събирайки преди всичко крайно-десните елементи от скромен произход, докато по-заможните среди продължават да подкрепят ДП.

През 1962 г. сме свидетели на възстановяването на Партията на нацията след оставката на множество депутати на РСНП, които не искат да участват в коалиция с РНП. Така до 1965 г. двете съжителстват в парламента като крила на една и съща партия. Те представляват съответно ултраконсервативното и националистическото направление. Истинското разцепление между тях настъпва едва през 1965 г., когато полковник Алпарслан Тюркеш поема ръководството на РСНП. Организация със слаба подкрепа, основаваща се на популярността на своя лидер Бюлюкбашъ, след оттеглянето му в пенсия Партията на нацията е ръководена от Джемал Турал, бивш шеф на Генералния щаб на армията, който прави опит за зле формулиран „завой“ наляво, който предизвиква разпадането на партията.

През 1969 г. РСНП става Партия на националистическото действие (ПНД / *Milliyetçi Harekât Partisi*, МНР). Тази крайно дясна партия е ръководена от група бивши офицери от хунтата, отстранени през 1960 г. заради радикалните си и авторитарни възгледи, чиито шеф е

ТУРЦИЯ

именно Алпарслан Тюркеш. Той е от кипърски произход и в младостта си е участвал в пантуранисткото движение. През 70-те години ПНД прониква сред една част от младежта и установява повсеместен терор посредством своята организация от „командоси“ – Сивите вълци. Първоначално разполагаща с ограничен електорален капитал, тя го разширява, възползвайки се от подкрепата на голяма част от поземлените собственици от централната и източната част на страната, както и на търговската буржоазия. Набирайки голямата част от своите активисти сред лишената от корени и работа младеж, ПНД се възползва от многократни влизания в правителството (след 1975 г. под крилото на Демирел), за да внедри свои представители в държавния апарат.

Главно през 70-те години се проявява едно разделение между сунити и алевити, което е използвано от ПНД. То понякога е латентно, понякога е крайно и може да подхранва най-смъртоносно насилие, както между другото показват инцидентите в Мараш и в Малатия. „Стратегията на напрежението“, прилагана от протофашистите, цели да доведе страната до ръба на гражданската война, като се възхвалява турско-сунитското ядро за сметка на кюрдския и алевитския партикуларизъм, като по този начин се направи неизбежна военната намеса, която ПНД може да се надява да контролира или да ѝ влияе. В началото на XXI век, Младата партия (*Genç Parti*), водена от един корумпиран бизнесмен, Джем Узан, се появява като конкуренция на ПНД и ПВП върху националистическия и популисткия терен; тя трябваше да получи необходимия резултат, за да позволи на своя лидер да добие парламентарен имунитет, но на изборите през ноември 2002 г. остана със 7,5% от гласовете. В електорален план, въпреки че е трудно да се правят преценки за вота на кюрдската и алевитската общност, изглежда, че след поражението на Партията на единството на Турция (*Türkiye Birlik Partisi*), която се опитва да канализира вота на алевитите, особено на изборите през 1973 и 1977 г., последните в голямото си мнозинство изглежда избират „разширената демокрация“, проповядвана от НРП.

Ние ще се върнем към Партията на националното спасение (*Milli Selâmet Partisi*), която значително изменя съотношението на електоралните сили през 1973 г., като си присвоява голяма част от гласовете на ПС. През 1977 г., макар да отстъпва значително, тя все пак запазва позицията на „партия-балансър“ в парламента. ПНС получава много голямата част от своите места в парламента от източните провинции на Анадола.

„Левите“ партии

Специфично място в партийния пейзаж се полага на НРП, която не бихме могли да наистина да определим като лява партия, въпреки

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

начина на говорене на своите ръководители, който впрочем е доста неясен. Най-стара политическа партия в страната, създадена през 1923 г. от Кемал, който е неин президент до смъртта си през 1938 г., единствена партия до 1946 г., председателствана от Исмет Иньоню в продължение на почти 35 години без прекъсване, НРП сменя лидера и политическата си линия през 1972 г.⁹, за да възприеме една „социал-демократическа“ политика под ръководството на Бюлент Еджевит.

След изборите от 1973 г. НРП обединява твърде различни течения: интелектуалци, дребни занаятчии и търговци, дребни земеделски производители и селяни без земя и дори някои индустриалци, изплашени от плановете за прекалена индустриализация. Колкото до работническата класа, нейните гласове са привлечени през 1977 г., както и през 1973 г., от реформистката ѝ програма. Това изглежда се потвърждава от много голямото нарастване на гласовете, дадени за НРП през 1973 и особено през 1977 г. в „народните“ квартали на големите индустриализирани градове. Позициите на левите синдикати и на Конфедерацията на революционните работнически синдикати (*Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu*, DİSK), които имат социалистическа насоченост, са сред важните фактори, допринасящи за набирането на тези гласове. Представянето на НРП на изборите през 1977 г. е забележително: в сравнение с изборите от 1973 г. тя взема 2,5 милиона гласа повече, изкачвайки се от 33,3% на 41,4% от подадените гласове. В Националното събрание тя увеличава броя на местата си от 185 (189 в края на мандата) на 213. След 1980 г. за наследството на забранената НРП претендира създадената от Бюлент Еджевит Демократична лява партия, докато самата НРП е възстановена няколко години по-късно.

Партията на единството на Турция иска да стане политически говорител на алевитите, които са твърде многобройни в източните провинции. Получавайки 2,8% от гласовете на изборите през 1969 г., през 1973 г. тя претендира да представлява демократичната левица и с програмата си се позиционира по-наляво от всички останали партии, включително от НРП, която определя като „буржоазна“. Партията обаче излиза много отслабена от изборите през 1977 г.

Турската работническа партия е основана през 1961 г. от дванаде-

⁹ Тази трансформация на НРП очевидно я разтърсва. Републиканската партия на доверието (*Cumhuriyetçi Güven Partisi*) е формация, създадена от сливането през 1973 г. на първата група отцепници от НРП, които, противопоставяйки се на възприетата от нея лява линия, са създали през 1967 г. Партията на доверието (*Güven Partisi*) под председателството на Турхан Фейзиоглу, с една втора група отцепници от същата партия, която създава Републиканската партия (*Cumhuriyetçi Parti*). Най-лоялен партньор на ПС в различните ѝ коалиционни правителства, тази партия получава само три места на парламентарните избори през 1977 г. и изчезва от политическата сцена.

ТУРЦИЯ

сет синдикалисти от лявото крило на Тюрк-Иш, по това време единствената работническа конфедерация. Първоначално включваща различни леви и социалистически течения, през 70-те години партията е марксистко-ленинска, без да може да го обяви открито, и се разполага в крайното ляво на турския политически спектър, при положение че всякакви комунистически партии са забранени. На изборите през 1965 г. тази партия достига представителство от петнадесет депутати. Отслабена от репресиите и от вътрешните разколничества, нападана едновременно от десницата и от част от левицата, разпусната през 1971 г. от Конституционния съд „за подкрепа на сепаратистка дейност“, Турската работническа партия е възстановена и участва на изборите от 1977 г. в само 15 от общо 67 окръга. Тя успява да събере едва 0,1% от гласовете.

Основните разделения

Едно типологизиране на различните партии по оста дясно/ляво не е безполезно, но то не взема в достатъчна степен под внимание присъщите на турското общество културни и политически разделения. Разделението дясно/ляво се проявява с най-голяма сила през втората половина на 70-те години, и по-специално по време на формиране на коалиционното правителство, наречено от създателите си „Националистически фронт“ и включващо Партията на справедливостта, Партията на националното спасение, Партията на националистическото действие и за ограничен период – Републиканската партия на доверието, с подкрепата на другите десни формации.

Без да приемат точно същите форми както в западните общества, и това по очевидни причини, някои турски политически партии се доближават до категориите, формулирани от Стейн Рокан и систематизирани от Даниел-Луи Зайлер.¹⁰ Така, със своя консервативно-либерален политически проект, със своята социална база и „всеядна“

¹⁰ Според парадигмата на Липсет и Рокан, националната и индустриалната революция, които трансформират европейската история, рефлектират върху политическия спектър, следвайки две конфликтни оси; от това се стига до две разделения, съответно: църква/държава и център/периферия за първата, притежатели/работници и градско/селско за второто. За всяко направление на всяко разделение отговаря едно семейство от партии, т.е. една комбинация от осем възможни групи, а именно буржоазни партии и работнически партии за делението притежавачи/работници, централистки и популистки партии за делението център/периферия, християндемократически и антиклерикални партии за делението църква/държава и аграрни партии за делението селско/градско (на Запад направлението „градско“ не поражда специфична фамилия от политически партии): S.M.Lipset, S.Rokkan, „Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments“, in S.M.Lipset, S.Rokkan (dir.), *Party Systems and Voter Alignments*, New York, Free Press, 1967; D.-L. Seiler, *Partis et familles politiques*, Paris, PUF, 1980, p. 78.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

електорална ориентация, ПС е буржоазна партия, произхождаща от разделението притежатели/работници, чиито съюзници са Демократическата партия и Партията на националистическото действие. Последната може да бъде класифицирана като „девиантен случай“ на буржоазна партия (Зайлер подрежда този последен тип партии в група, която нарича „зверилник на консерватизма“), като все пак държим сметка за особеностите на културния и политически контекст в турското общество. Турската работническа партия – класова партия от социалдемократически тип, която никога не е била проникната от марксизма, обратно на социалдемократическите, социалистическите и съответно комунистическите партии в Западна Европа, и НРП от 70-те години всъщност се родяват с партиите, които се разполагат от другата страна на въпросното разделение.

Със своя базиран на единоплушието национален проект, НРП се разполага, по времето, когато е монополна партия, в категорията на централистките партии, произхождащи от разделението център/периферия, оставяйки по-късно това място на Републиканската партия на доверието, но запазвайки, въпреки трансформацията от 70-те години, силен централизаторски отпечатък. Както всички централизаторски партии, тя се радва на солидна електорална подкрепа в географската зона, която може да бъде определена като метрополията или центъра (триъгълникът Анкара, Истанбул, Измир). Всъщност всички политически партии от периода 1961–1980 г. се ситуират в различна степен в „центъра“, с изключение на Партията на единството на Турция, една периферна партия, а до известна степен и на Турската работническа партия, като последната по време на един от последните си конгреси имплицитно признава „съществуването на кюрдския народ“, което ѝ струва по-късно забраняването. Вероятно би подобавало да разглеждаме турската партийна конфигурация през призмата на едни авторитарни отношения, понякога като латентна конфликтност между държавата и обществото. Но ако разсъждаваме в роканиански термини, мобилизацията на периферията тук е относително скорошна и объркана, централизаторските тежести са много силни и нетолерантни, за да се поддържа партийно изражение на това ниво.

Накрая, формацията, отстояваща религията, е Партията на националното спасение; нейните наследници носят различни имена, за да стигнат днес до слабо подкрепяната Партия на щастието (*Saadet Partisi*). Тя е по-малко безкласова от своите западни еквиваленти, но като цяло има характеристики, подобни на тези на Национално-религиозната партия в Израел и на християндемократите, които се появяват на Запад от делението църква/държава, като съвсем очевидно е много различна от тях по същността и философията си. Тази разлика е свързана преди всичко с факта, че духовенството в Турция, по-специално след

ТУРЦИЯ

отнемането на неговите имущества в първите години на републиката, няма, за разлика от западните страни, нито дори на съседен Иран, своя собствена йерархия и автономност по отношение на държавата.

В края на 1981 г., една година след завземането на властта от армията, политическите партии са забранени, както и от този момент дейността им е прекратена. Новият закон за политическите партии носи отпечатъка на изповядваната от военните философия на изключването. Наложена на политическите партии забрана да изграждат политически връзки със сдруженията, кооперациите и професионалните организации и да получават средства от тях, е насочена преди всичко срещу левите партии. Премахването на „младежките“ и „женските“ клонове, забраната по-младите от 21 години да се присъединяват към партии, невъзможността студентите, както и университетските преподаватели, да стават техни членове, вдигането на изискването партиите да имат организации в 34 вместо в 15 окръга, за да могат да участват в парламентарни избори, води, от една страна, до премахване на малките политически партии, а от друга, до намаляване на политическото участие, въпреки че на партиите е позволено да създават организации в кварталите и в селата, както преди 1960 г. Новият избирателен закон подсилва тези разпоредби, за да осигури търсената политическа стабилност.

Успоредно с това, военната власт установява една принудителна и контролирана трипартийна система. Първата от тези нови партии, Партията на националистическата демокрация (*Milliyetçi Demokrasi Partisi*, MDP) на бившия военен Тургут Суналп, една своеобразна „държавна партия“, чиито кадри произхождат както от армията, така и от висшата цивилна бюрокрация, напомня в идеологията си Републиканската партия на доверието на Турхан Фейзиоглу и е призвана да осигури в партийно-политически план приемствеността на военния контрол. Народната партия (*Halkçı Parti*), председателствана в началото от Недждет Джалп, на която предоставят правото да изпълнява функциите на опозиционна партия в рамките, грижливо очертани от военните, напомня (особено преди сливането ѝ с Народната социалдемократическа партия) със своята концепция за „прогресизма“ на НРП от 40-те години. Накрая, „най-цивилната“ от трите, Отечествената партия, водена Тургут Йозал, авторът на икономическата политика от годините 1980–1982, е предвидена от военните да стане втората партия от политическия спектър, след ПНД, и евентуално да се заеме с икономиката в едно коалиционно правителство. Сметките са объркани от гласуването¹¹: на изборите през ноември 1983 г. елек-

¹¹ Резултатите са 45,1% от гласовете за Отечествената партия (с 211 от 400-те места в Националното събрание), 30,5% за Народната партия и 23,2% за Партията на националистическата демокрация.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

торалното тяло се групира около двете основни социологически тенденции, които характеризират турския политически живот.

След като отминава периодът на реорганизиране на обществения живот от страна на военните, 80-те години практически са доминирани от Отечествена партия и от политическата фигура на Тургут Йозал. В относително авторитарния контекст на 1983 г. (годината на първите парламентарни избори, които се провеждат след последния военен преврат от 1980 г.) и в ситуация на реструктуриране на политическия пейзаж, Отечествена партия, като се опира главно на предприемаческите среди в градовете, без трудности печели допитването до избирателите. Но доколкото се оказва невъзможно да се спре новото надигане на старата политическа класа, старите мрежи се реформират и Партията на верния път на Сюлейман Демирел, която държи в провинцията мощни клиентелистки връзки, възстановява своите сили. Тогава междупартийните борби избухват с пълна сила, особено с парламентарните избори от 1987 г. Но това не се оказва преграда за феномена Йозал. Този политик-импровизатор, малко хаотичен и дързък (според мнозина „визионер“), се възползва от празнината, създадена от репресиите по отношение на старата политическа класа, и канализира народното недоволство срещу икономическата политика на военните, подемайки големите водещи теми като национализма и религията, придружени с един умерен политически и технократски дискурс. Неговите изборни победи довеждат до известен прагматизъм и ограничаване на бюрокрацията, до обновяване и подмладяване на политическата класа, но също и до аферизъм, до персонализация на властта и до снижаване на жизненото равнище на средната класа. Последното позволява и възкачването на Партията на верния път, която постига голям успех на изборите през 1991 г. като прибегва до „най-добрия“ десен популистки дискурс. В продължение на близо три години Тансу Чилер успява да удържи, срещу натиск от всички страни, едно малцинствено коалиционно правителство с Народнорепубликанската партия (юни 1993 – март 1996 г., след издигането на лидера на партията С. Демирел за президент, – *б. пр.*). То е парализирано от фракционните борби и движено почти само от волята да се участва в управлението. Застаряващият лидер Бюлент Еджевит, отричайки се от своя дългогодишен съратник Дениз Байкал, който поема ръководството на Народнорепубликанската партия, самотно очаква своя час начело на Партията на демократичната левица.

Парламентарните избори от 1999 г. се провеждат след дълъг период на предизборна кампания, доминиран от три основни въпроса: кюрдският сепаратизъм, участието на политическия ислям в демократичния процес и аферите, чиито застрашителни размери са разкрити от различни скандали. Тези избори са белязани от успеха на две

ТУРЦИЯ

политически партии, представляващи две различни направления на турския национализъм. Засилването на последния е в основната си част отговор на един друг феномен от същия тип, който се проявява през 90-те години: кюрдският национализъм.

Две неща са оспорвани по време на изборната кампания: забранено е провеждането на сондажи и анкети, както и обявяването на резултати от тях; даването от дълги години обещания да се даде възможност за участие в гласуването на турските емигранти в Западна Европа (чиито брой възлиза на стотици хиляди, ако не на милиони) всъщност не са спазени. Освен това избирателната система в значителна степен онеправдава малките партии. Тази система с един тур, вариант на т.нар. система д'Онт с разпределение на остатъчните гласове чрез национална листа, изисква за представителство в парламента на дадена политическа партия, тя да е получила минимум 10% на национално ниво.

От резултатите на парламентарните, местните и кметски избори от 1999 г. се вижда преди всичко изключителната мобилност и непостоянството на електората, а освен това относително високият процент на участие. Три почти сигурни заключения: националистическата вълна, която се изразява в експлозивното нарастване на гласовете за Партията на националистическото действие, която става втора по сила партия, при положение че през предходните години е до голяма степен маргинализирана в политическия спектър; крахът на традиционните партии – Партията на верния път, Отечествена партия и Народнорепубликанската партия; относителното отстъпление на религиозната партия. Пейзажът е по-контрастен на нивото на кметските избори: религиозната Партия на добродетелта (Фазилет) запазва двата най-големи града, Истанбул и Анкара, и овладява (или си възвръща) Коня и Кайсери; прокюрдската партия (ХАДЕП), която в национален план губи гласове, завзема множество градски управи, сред които и Диарбекир.

Резкият пристъп на националистическа треска се изразява в зрелищните резултати на Партията на националистическото действие. Гласовете се дължат преди всичко на реакция срещу надигането на кюрдския национализъм, както и на известна умелост от страна на нейния председател Девлет Бахчели, който дълго е бил в сянката на Алпарслан Тюркеш. Девлет Бахчели се дистанцира, поне на думи, от бандите и корупционните афери и се представя като лидер на центристката партия, за да не плаши гласоподавателите. Същевременно неговата партия представя една реално съществуваща сила, която се опитва да изведе на преден план своя възглед за т.нар. „турско-ислямски синтез“, като по този начин изглежда получава и гласове, които традиционно отиват към религиозната партия. Ако изборите от 1995 г.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

са белязани от вота на покрайнините на големите индустриални центрове в полза на Партията на благоденствието (*Refah*), специфичното при изборите от 1999 г. е масивното гласуване в Централен Анадол за Партията на националистическото действие, която също така получава добри резултати в някои индустриални центрове като Газиантеп.

По-малко изненадващо, защото е предвидимо и е предвидено, е представянето на Партията на демократичната левица (*Demokratik Sol Parti*), която практически се крепи единствено върху харизмата на своя лидер Бюлент Еджевит. Макар в партията му да не липсва известен национализъм, успехът ѝ се дължи на една по-изкусна игра, която се състои в отказа да се прави разлика между турци и кюрди, оставяйки вярна на републиканския тип дискурс и поведение. Една втора причина е без съмнение фактът, че Еджевит е безупречен по въпроса за корупцията, което е голямо изключение в съвременния контекст на политическата класа в Турция. Трябва също така да се държи сметка за реакцията на отдръпване на тюрското общество пред систематичното отхвърляне от страна на Европа, и съответно развитието на „суверенистки“ идеи. Най-сетне Бюлент Еджевит има предимството да подходи към изборите от позицията на силата, бидейки начело на правителството.

Крахът на традиционните партии е също така очакван. Отечествена партия ограничава отрицателните последици от гледна точка на гласовете, но е онеправдана по отношение на своя конкурент вдясно откъм броя на местата в парламента, което не допринася за решаване на проблема за лидерството при десницата. Партията на верния път е практически елиминирана от големите градове и успява да се задържи над избирателната бариера на национално ниво като отнема от електората на религиозната Партия на добродетелта (*Фазилет*), особено от гласовете на религиозните братства в някои анадолски градове като Кютахия. Този провал не е изненадващ – до такава степен популизмът и аферизмът на Тансу Чилер и нейната партия са допринесли за извращаването на политическата система и нейните институции. Трябва най-сетне да отбележим изчезването от парламента на Народнорепубликанската партия на Дениз Байкал, политолог от черкезки произход – едно изчезване, което заплашва да разклати това, което се нарича „левица“; то може също да се усети по отношение на равновесието на политическата система.

Във всеки случай играта на политическите партии и една форма на политическа демокрация (подсилена от разделението на властите, въведено през 1961 г.), стават необратими и неизбежни, защото озападняващата, републиканската и дори кемалистката модернизация ги изискват. Но се появява също така и друг феномен: системата на партийно партизанство намира благоприятна обществена почва, тъй като

ТУРЦИЯ

клиентелизмът благодетелства племенните, земеделските и икономическите структури, както и тези на религиозните братства.

Най-сетне прокюрдската партия ХАДЕП се задоволява с малко повече от 4% от гласовете, което без съмнение не представлява истинска електорална база, и остава извън парламента. Тя обаче получава повече от 60% от гласовете в Диарбекир, което казва много за начина, по който са възприемани останалите политически партии в този град. На тази формация се създават най-много пречки по време на изборите, като е заплашена със забрана само два дни преди гласуването, нейният председател Мурат Бозлак е задържан в затвора, а гласуването служи за фон на кървави битки между силите на реда и Кюрдската работническа партия (*Partiyé Kerkarén Kurdistan*, РКК – известна с абревиатурата на кюрдски ПКК), особено в провинцията Тунджели. Главният проблем на ХАДЕП, освен да не изпада в расови възгледи по отношение на политиката, е да се еманципира по отношение на ПКК.

Едни други избори допринасят за стабилизирането на вътрешно-политическия живот. Неспособни да намерят общ кандидат за президент от средите на Националното събрание, петте представени в парламента политически партии решават да подкрепят кандидатурата на председателя на Конституционния съд. Ахмед Недждет Сезер е избран от парламента на 5 май 2000 г. От деветте президента, които е имала Турция от създаването си през 1923 г., Сезер е единственият, който не е нито военен, нито политик. Неговото избиране е посрещнато благосклонно от медиите и от чуждите наблюдатели заради изявленията му, които проповядват зачитане на универсалното право, призовават за повече свобода на изразяването и по-голямо зачитане на правата на човека. Обратно на своя предшественик Сюлейман Демирел, новият президент е откъснат от политическата класа, което изглежда се оказва едновременно коз и недостатък. Без харизма, перфектен лаицист, чиито първи стъпки и инициативи показват определена последователност и дух на независимост, Сезер все пак е призван да играе положителна роля, доколкото създава недостатъците на системата, що се отнася до правата на човека. Но неговото влияние остава ограничено от турския режим на парламентарно управление, при който президентските правомощия са относително ограничени.

Главният дуализъм

Политическата, а впоследствие и изборната борба се развиват основно между две големи фамилии, две политически тенденции, които почти систематично срещаме от края на XIX век насам. Първата, авторитарна, модернизаторска, лаицистка и етатистка, е представена от твърдото крило на младотурците, после от Комитета за единение и прогрес, като много различия по отношение на последните са прив-

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

несени от Мустафа Кемал; по-близо до наше време, тя е изразявана от Народнорепубликанската партия. Втората тенденция е консервативна, иска „по-малко“ държава, поначало слага акцент върху ролята на индивида в обществото, готова е да прави отстъпки (ограничени) по убеждение или за да се хареса на избирателите, има антимодернизаторските възгледи (които не са непременно антимодерни) на политическия ислям. Тя е въплътена от умереното крило на младотурците (начело на които стои принц Сабахатин, представител на династията, осъден през почти целия си живот на изгнание), от няколко ефимерни партии от кемалисткия период, особено от Демократическата партия през 50-те години; напоследък тя е представяна от Партията на справедливостта, от Отечествената партия на Тургут Йозал и в известен смисъл от Партията на справедливостта и развитието.

Този базов дуализъм все пак е поставен под въпрос, от една страна, от появата на партиите на социалистическата левица през 60-те години, които обаче срещат трудности в налагането си в електорален план, а от друга страна, и от това, че ултранационалистическите и религиозните формации прогресивно се еманципират от големите фамилии в дясно.¹² Трудно е също така да се класифицират тези партии в полето на гражданското общество съгласно дихотомията „държава–гражданско общество“, дотолкова границите на тези две сфери са неясни и променливи, а пък някои от тях (като Народнорепубликанската партия и Партията на националистическото действие) са силно пропити от етатистки ценности. За сметка на това други като например религиозната партия (*Рефах*, съответно *Фазилет*) – да ги споменем, защото те бележат демократичния живот на 90-те години – могат да бъдат разположени на страната на гражданското общество.

Феноменът Рефах и Партията на справедливостта и развитието

Началото на партийното организиране на политическия ислям е белязано от фигурата на Неджметин Ербакан, инженер, получил образова-

¹² Така парламентарните избори от 24 декември 1995 г. са белязани от значителния напредък на *Рефах*, станала, с 21,38% от гласовете (почти 6 милиона) първата партия в страната. Избирането на 550 депутати се провежда съгласно новия избирателен закон, с пропорционално представителство по избирателни окръзи; от 55 партии, които се състезават, само петте най-важни от тях са представени в парламента, защото, за да се получат места в парламента, вече се изисква достигане на 10% от подадените гласове на национално ниво. Другите две десни партии, а именно Отечествената партия и Партията на верния път, получават съответно 19,65 и 19,18% от гласовете. От гледна точка на места *Рефах* разполага с 158 депутати, докато ОП и ПВП имат съответно 135 и 133. Другите две партии, Партията на демократичната левица и Народнорепубликанската партия, си разделят оставащите 124 места.

ТУРЦИЯ

нието си в Германия. Сблъсквайки се с ветото на Демирел, през 1969 г. той е принуден да се кандидатира като независим в окръг Кония и е избран с учудваща лекота, благодарение на подкрепата на местните търговци и индустриалци. Партията на националния ред (*Millî Nizam Partisi*), предшественик на Партията на благоденствието (*Refah*), е основана през февруари 1970 г. от този бивш председател на Съюза на търговските и индустриалните камари на Турция. През тези години Н. Ербакан не престава да критикува икономическия механизъм, който работи в полза на търговците и индустриалците от големите метрополини. По време на парламентарните избори от 1973 г., първото изпитание на национално ниво за тази партия (тогава Партията на националното спасение заменя Партията на националния ред, забранена от военните през 1971 г.), тя получава повече от 50% от гласовете си в централните и източни райони. През 1977 г. електоратът на партията се съсредоточава главно в източните части, където тя получава 29,7% от гласовете. Така навлизането на религията в полето на политиката бележи напредък със създаването на политическа партия, която се позовава на исляма и трайно се вписва в политическия пейзаж въпреки анатемите, които ѝ се отправят. АКП на Реджеп Тайип Ердоган също е духовен наследник на тази формация и на нейния лидер.

Вторият етап е създаването на Партията на благоденствието (*Refah*). Популисткият, икуменическият и морализаторският дискурс на *Refah* среща нарастващ отзвук сред онеправданите социални слоеве и сред „губещите“ от икономическото развитие. Дори бърз анализ на картата с резултатите от парламентарните избори от 1995 г. и на частичните общински избори от юни 1996 г. (34% от гласовете) много ясно показва, че тази формация постига най-високи резултати в Централен и Източен Анадол и в някои райони на Черноморието – региони, които като цяло са много слабо развити. Към тях напоследък се добавят бидонвилите (т.нар. *gecekondu*, букв. „построени за една нощ“) на големите градски центрове като Истанбул и Анкара, където в резултат на масивното напускане на селата се струпват милиони хора, преживяващи от дребни занимания и дебнати от безработицата. Егейският район например, най-развитият в страната, отказва да приеме *Refah*. Трудно е същевременно да се сведе електоратът на партията до „луппенпролетариат“, като въпросът за идентичността подхранва социалната фрустрация. Същевременно в партията не липсват образовани кадри, по-специално инженери на добро ниво.

Според резултатите от парламентарните избори от 1995 г.¹³, елек-

¹³ Изборите от 1991 г., на които *Refah* участва, представяйки общи листи с Партията на националистическото действие (за да може да премине границата от 10% на национално ниво, изисквана от избирателния закон), са по-трудни за очертаване от гледна точка на електората на партията поради този тактически и неминуемо ефимерен съюз.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

торалната карта на *Рефах* остава до голяма степен непроменена, като се изключи едно разширение към перифериите на големите градове като Истанбул и Измит. Провинциите, в които тя ясно надхвърля средния резултат за страната, получавайки повече от една трета от гласовете, са или в Централния, или в Източния Анадол – регионите, които в крайна сметка са слабо засегнати от социалната промяна. Тази карта в голямата си част се покрива (ако оставим настрана окръзите на Кютахия и Кония) с „градиента Запад/Изток“, според схемите предложени в тази книга от Марсел Базен в Глава XIII.

Все пак нашата интерпретация не е тази на опростителската вяра в „развитието“: религиозните практики и тяхното повече или по-малко радикално отношение към политиката могат напълно да устоят на социално-икономическото развитие. Впрочем, макар последният фактор да може да обясни в известна степен феномена на гласуването, той по никакъв начин не обяснява поведението на част от средната класа, на много политически функционери и ръководители, за които ислямът е вяра, която включва определени убеждения, но понякога също и опортюнистично средство за социално издигане. Освен това някои наблюдатели обясняват факта, че избирателните бюлетини на кюрдската и алевитската общност, които населяват регионите на изток, се насочват към *Рефах*, с „феодалния начин на производство“. Все пак, макар че доминацията в източните части на „*агите*“ (поземлените собственици) и на шейховете, способни масово да увлекат гласовете на селяните, не бива да се пренебрегва, това също така не е сигурно, поне що се отнася до алевитите, защото те делят тези региони със сунитите. Този проблем изисква по-прецизни изследвания, селище по селище. Вероятно е все пак една част от кюрдското население да е потърсило убежище в обединителната тематика на *уммата* на *Рефах*, за да избяга от социалното и политическо насилие, идващо от държавата или от ПКК.

Турският касационен съд потвърди през 1998 г. осъждането на десет месеца лишаване от свобода на кмета на Истанбул Реджеп Тайип Ердоган, тогава член на *Рефах*, за изявления, „целящи подбуждане на расова и религиозна омраза“. Тази присъда заплашва да сложи край на политическата кариера на Ердоган, защото съгласно турския закон всички, които са осъждани за политическо престъпление, до края на живота си не могат да заемат каквито и да било обществени длъжности. Тази прекалена присъда, идваща след тази, произнесена срещу стария лидер Ербакан, заплашва да сведе дебата по отношение на религиозния въпрос до двубой между казармата и джамията, който би могъл да доведе до известна радикализация на мюсюлманите, които с известна мъдрост все пак са я избягвали до този момент.

Водачите на тази партия често са прибегвали до термина „*мили*“,

ТУРЦИЯ

който буквално означава „национален“, но има също така двойствения смисъл на „местен“ и „обединяващ“, което по-скоро напомня за *уммата* (общността на всички мюсюлмани), отколкото за националната държава. Коалиционното правителство, създадено от Ербакан през 1996 г., от самото начало поема един пасив в политически и обществен план, задето ислямистите приемат да съставят правителство с Партията на верния път на Тансу Чилер, чиято единствена цел е да избегне разследванията за корупция, започнати срещу нея в парламента. *Рефах* задълбочава този недостатък, като приема да я „оневини“ за тези афери. Също и от тази гледна точка това, което трябва да се нарече провал на коалиционното правителство, наред с другото, е провал на Тансу Чилер, която поставя този съюз върху лична стратегия, даже върху своето лично забогатяване и това на фамилията си, което също така е в основата на продължаващото ерозиране на собствената ѝ партия и оттам – на сковаността на правителството.

По отношение на останалия мюсюлмански свят турската политическа система има предимството, че поддържа само една религиозна партия в плуралистичната система и по-общо – че интегрира религиозното течение в политическата игра. Днес това последно отношение доминира. Стратегията на Неджметин Ербакан и сега на Реджаи Кутан, умерена личност, но лишен от „харизмата“ на своя предшественик, е очевидна: да се намери преди всичко легитимност, без при това да се губи достойнство. От тази гледна точка турският политически ислям става нещо подобно на това, което беше еврокомунизмът (по-специално италианският) през 70-те години: желание за участие във властта, което се изправя срещу крайно недоверие отвътре, а и отвън, особено заради въпросите на сигурността.

След забраната на *Рефах* се отбелязва и известно отстъпление на *Фазлет* (партията наследник на *Рефах* – б. пр.). Режимът се изтощава да се бори с нея, като често прекалява. През 90-те години тя е мишена на заплахи, на дестабилизиране и сатанизиране, откъдето нейното свито поведение. От избори на избори тази партия дава доказателства за умереност и на определено желание да се впише в правилата на демократичната игра. Реджаи Кутан, новият председател на партията, настоятелно казва: „трябва да се избягва кавгаджийският стил“. Показателно е влизането в изпълнителния комитет на тази организация на „незабрадени“ жени, дори на хора, консумиращи алкохол (наистина дребен, но много символичен детайл), като Назлъ Ълъджак – един от най-известните хроникьори в страната. Партията изоставя своя девиз (*adil düzen*: „справедлив ред“). Имаше очевидно примирение и по отношение на осъждането на харизматичния кмет на Истанбул Реджеп Тайип Ердоган, сочен по принцип за наследник на Ербакан. АКП, която заличава същинската религиозна партия, като я включва в своята

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

хибридна, е по-скоро движение, отколкото политическа партия. Далеч от това да бъде монолитна, тя приютява в себе си индивиди, които със сигурност имат като обща черта една религиозна чувствителност, но се делят на либерали и консерватори, на опортюнисти и разочаровани от традиционните политически партии, на които са принадлежали, по-специално на Партията на верния път и на Отечествената партия. Впрочем привържениците и екипът на министър-председателя не изглежда да са водени от горещо желание за ислямски „бой последен“. Във всеки случай те знаят, че такъв сценарий е невъзможен.

Тъй като демокрацията е преди всичко дело на исторически опит, на политическа култура и на съотношение на силите, правителството на АКП все пак е под силни ограничения. Наистина партията получи 35% от гласовете и смазващо мнозинство от местата в парламента. Но това също така означава, че 65% от гласовете са отишли към други партии, въпреки че само една от тях е успяла да влезе в Националното събрание.¹⁴ Това дава идея за опозицията, която биха срещнали опитите за по-открита „ислямизация“ на обществения живот. Нито средните класи в градовете – вече повече от половината от населението, нито алевитите, които са привързани към светския ред, нито интелектуалците и медиите, а най-малко институциите и военните, които се обявяват за защитници на кемалисткото наследство, биха допуснали това.

В този контекст най-близкото бъдеще на мюсюлманските консерватори и на демокрацията зависи преди всичко от отговорите, които правителството на АКП ще даде на лаицистите, които понякога прекаляват със строгата си и нетолерантна интерпретация на кемализма, и преди всичко на изострените социални и икономически проблеми в една потискаща регионална и международна обстановка. Ръководителите на тази партия знаят, че ще бъдат оценявани по резултатите във вътрешен план и по умението си да се справят в сферата на външната политика с подобряването на отношенията с Европа, с кипърския въпрос и с последиците от една война, която се разви до границите на страната.

Две големи изпитания за демокрацията и стабилността: кюрдският въпрос и политическият ислям

Независимо дали се ограничаваме в полето на политическите партии, от първостепенно значение изглеждат два въпроса, защото стоят в центъра на дебатите и на кризите: етничността, иначе казано курдският въпрос, и политическият ислям. Те представляват фонът, на който се развива демократичния процес, и по-точно постоянното ко-

¹⁴ На изборите през юли 2007 г. съотношението вече е 46,6% за АКП срещу 53,4% за останалите, а в парламента са представени две опозиционни партии. – Б. пр.

ТУРЦИЯ

лебание между една форма на авторитаризъм, която очевидно носи следите на османския период и особено на кемализма, но все пак не е напълно безчувствена към въпроса за политическото състезание, от една страна, и политическия и партизански плурализъм, който е в процес на изграждане от 1946 г., от друга.

Положението на кюрдите

Ако турската политическа система показва авторитарни обноси, то е главно по причина на кюрдския въпрос, който е зле интегриран. „Териториалната цялост“ (*toprak bütünlüğü*) и „националното единство“ (*millî beraberlik*) натрапливо доминират от създаването на републиката до ден-днешен над въпроса за политическата демокрация и особено над този за народното представителство.

С преминаването към многопартийна система през 1946 г. кюрдското население се появява като електорална сила, като клиентела, която да бъде ухажвана по време на избори. С изключение на един опит на Демократическата партия да интегрира източните провинции към националния пазар, те най-често съзнателно са оставяни в периферията на развитието. В хода на 60-те години страната навлиза в една по-демократична фаза с новата либерална конституция, признаваща индивидуалните права, колективните свободи и социалните права. Разширява се политическото участие и за първи път множество политически партии, които представляват социалистическа левица имат легална дейност.

През 1967 г. кюрдски активисти, близки до Турската работническа партия, организират в главните градове в източните провинции общонародни митинги срещу бедността и за упражняване на демократичните им права. През 1969 г. в градовете с кюрдско мнозинство се създават Революционните източни културни огнища (*Devrimci Doğu Kültür Ocakları*, DDKO), близки до тази партия. Тези промени се появяват в един нов икономически и социален контекст, когато миграционните движения към градовете на запад и развитието на средствата за комуникация благоприятстват достъпа до градската култура и политизацията на младите кюрди; тогава вероятно се извършва и обрат в осъзнаването на тяхната идентичност. Между 1977 и 1979 г. открито националистически кюрдски кандидати се представят на общинските избори и печелят кметски места в градове като Диарбекир (най-известният сред тях е Мехди Зана), Лидже и Батман.

Военният преврат от 1980 г. спира процеса на демократизация. Годишите на Йозал довеждат до известен напредък в сферата на човешките права; по-специално започва да се дискутира повече или по-малко свободно етническият въпрос и дори да се произнася думата „кюрд“, без човек да рискува да бъде изправен пред съда. Отварянето

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

на границата за бягащите иракски кюрди през 1988 г., след използването на химически оръжия от Багдад, е тест, който Турция преминава достойно, въпреки ограничените възможности, с които разполага. Законът на военните от 1983 г., който постановява „забрана за публична употреба на език различен от турски“ е отменен.

Парадоксално е, че именно в тази обстановка ПКК преминава към въоръжена борба (това става през 1984 г.), в момент, когато страната излиза от военния режим, когато прогресивната демократизация се придружава от идването на власт на Тургут Йозал, който е относително добре разположен към решаването на проблемите на кюрдите. В основата на този преход се намира споделяното от 70-те години от широки кръгове в радикалната левица разбиране, че „буржоазната демокрация“ не може да предостави рамка за борбата и преди всичко, че при съществуващото съотношение на силите трябва да се наложиш със силата на оръжието, като тази позиция се осребри впоследствие. Радикалната левица малко се интересува от въпроса дали предизвикателството на оръжието няма да стане на свой ред пречка за демократичния диалог.

Фронталната стратегия на ПКК

Известен е изключително кървавият обрат, който взема кюрдският въпрос от 1984 г. насетне, т.е. след преминаването на вдъхновяваната от сталинизма ПКК към въоръжена борба. Непропорционално значимото място, което това движение заема в кюрдското пространство, разкрива политическата незрялост и слабостите на последното. През 90-те години ПКК практически монополизира кюрдското националистическо движение в Турция, но въпреки своята стратегия за „тотална война“ (накъсана от призови за примирие, за да започне наново с пълна сила и преди всичко, та да се покаже като възможен посредник в отношенията с държавата) не успява да въвлече източните провинции в обща война, нито дори да предизвика един вид „интифада“, при все че в един момент това е набелязаната цел. Стратегията ѝ е самоубийствена, защото се основава на фронтално противопоставяне на най-силната държава в Близкия изток – във всеки случай достатъчно силна, за да я държи в шах във военно отношение, макар и не достатъчно силна, за да осигури развитието на източните райони.

Основана през 1977 г., силно милитаризирана и ръководена от Абдуллах Йоджалан, ПКК е свързана с каузите на „Третия свят“, възхвалява селските добродетели, понякога се позовава на исляма. Програмата ѝ не е прецизирана и се колебае между искания за автономия и искания за независимост. Водена е преди всичко от желание за добиване на признание. Всякаква вътрешна опозиция бива ликвидирана, като това стига до някои квартали на Париж и Стокхолм. Една част

ТУРЦИЯ

от финансовите ѝ ресурси произхождат от рекет (както в Турция, така и в Западна Европа), събиран под формата на „членски внос“, „революционен данък“ или „дарения“, и, изглежда, от трафик на дрога. Акциите ѝ, които понякога напомнят на методите на Сендеро луминосо, се насочват преди всичко към „защитниците на селата“ (с жените и децата), но също срещу учителите и представителите на държавата (служители, инженери). Според някои преценки, преди военното отслабване на движението през 1999–2000 г. броят на въоръжените мъже в него надминава 20 000.

Менталният свят на „аповците“ (привърженици на „Апо“, умалително от Абдулах), най-често наивни и дезориентирани млади хора, остава белязан от идеите на 60-те години. Революционен романтизъм, най-опростен марксизъм, възхвала на насието – „акушерка на новото общество и новия човек“, убеждение, че Турция е „бастионът на империализма“, подчинение на един неоспорван водач – един своеобразен мегаломан, който има цели не само по отношение на Кюрдистан, но и на целия Близък изток: като цяло тези идеи съставляват един микрототалитаризъм в зародиш. Страхът от репресии и озлоблението към централната власт обясняват до известна степен мълчаливото или открито присъединяване, или пък неутралитета на местното население. Едностранно обявяваните от ПКК прекратявания на огъня, главно в моменти на военно отстъпление (следователно, от военно-тактическа гледна точка става дума за искания за почивка с цел предислоциране), дори изявяваните от нея желаниа за преминаване от военен на „политически терен“, изглеждат предварително предназначени да постигнат невъзможния статут на „пеговаряща страна“ (което не може да бъде друго освен трамплин за други искания); те си остават невдъхващи доверие и демагогски.

Всичко показва, че между 1984 и 1999 г. ПКК е вкарана в орбитата на страните в региона, които имат противоположни интереси с Анкара, какъвто е случаят със Сирия. Арестуването на Йоджалан в Кения на 15 февруари 1999 г. и процесът срещу него¹⁵, естествено, не могат да бъдат разглеждани отделно от кюрдския въпрос в неговата цялост и особено от мястото, което ПКК заема в него. Регионалното измерение на този проблем е също така важно както и вътрешното му измерение. Всичко, което засяга помощта, оказана на движението на кюрдските партизани от сирийските, иранските и гръцките власти, които не виждат в него нищо повече от още един коз в конфликтите им с Анкара, е неизвестно, ако не и съзнателно скривано в Западна Европа.

Турският натиск по отношение на Дамаск се засилва през втората половина на 1998 г., принуждавайки Хафез Асад (вероятно също така

¹⁵ През май 2005 г. Европейският съд за правата на човека поиска преразглеждане на процеса на Йоджалан.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

загрижен от новите измерения, които кюрдският въпрос би могъл да вземе на неговата собствена територия) да изостави Йоджалан, който в крайна сметка напуска Сирия първо към Атина с един истински-фалшив паспорт, издаден от властите в Никозия, след това за Москва, накрая за Рим, където неговото пристигане предизвиква криза между Турция и Италия, тъй като последната отказва да предаде лидера на ПКК. Един от парадоксите в този случай всъщност е ролята, която играе в сянка Хафез Асад и *Мухабарат* (сирийското разузнаване – б. пр.) с цел да дестабилизира Турция (саботажи в Анадола, манипулация на част от алевитската общност, която е културно близка на сирийските алауити, и т.н.), докато сирийският диктатор се радва на известна аура не само в арабския свят, но също и на Запад. Гърция и Иран също допринасят с политическа и понякога военна подкрепа на ПКК, както свидетелстват шумните оставки на различни министри в Атина, един от най-важните от които – Теодор Пангалос, след случката в Кения извади на показ тяхното участие, или, както показват изявленията на Бюлент Еджевит, политик с определена праволинейност, който обвинява радикалите от Техеран за играната от тях роля.

Малко вероятно е, предвид на тежките обвинения, които тегнат върху нейното минало, на външните манипулации, на които е била обект, също на манталитета и на поведението на своите ръководители, че ПКК (преименувана за известно време Конгра-Гел, върнала се впоследствие към първоначалното си название) би могла да намери легитимност, която да ѝ позволи да заеме място в политическото пространство, каквото е имала в миналото. Изявленията на Йоджалан по време на процеса срещу него, който, с цел да спаси живота си, пледира, че целта на неговата роля на посредник е била единствено да намери мирно решение на конфликта между бунтовниците и държавата, са приети като обикновени и неискрени маневри.

Отговорът на държавата

Кемализмът, роден в контекста на национално освобождение, несъмнено националистически, предлага в същото време една широкообхватна, нешовинистическа и нерасистка концепция за нацията. Дистанцирането на Мустафа Кемал от пантуранизма и пантюркизма е показателно едновременно за стратегията на основателя на републиката в регионален и в международен план, но също така и за известна умереност, и за известна отвореност. Разбира се, ако политическото поле и днес остава белязано от възгледите на лидера, който им дава името си, т.е. от кемализма, но съществува и един ултранационализъм. Той има своята широка аудитория в контекста на края на Студената война и остава политическа сила, която не е за подценяване; той действа било по автономен начин, било като е подслонен от двете де-

ТУРЦИЯ

сни формации, които практически управляват страната от началото на 80-те години. Армията, неговорчива по въпроса за „териториалната цялост“, както всички военни институции на планетата, също остава много подозрителна по отношение на всяка идея за демократизация на кюрдския въпрос.

Една „противопартизанска“ организация, истинска държава в държавата, се създава в края на 60-те години с логистичната подкрепа на ЦРУ, претендира, че е предотвратила „революционната ситуация“.¹⁶ Репресивният ѝ арсенал включва евакуирани и изпепелени села, упражняване на заплахи по отношение на групи от населението, които понякога са принудително заточвани, както и други злоупотреби, осъждани от турските и от чуждите хуманитарни организации. Кюрдските племена често са приклепвани от „противопартизаните“ (*Kontrgerila*) и нейното Отделение за специална война (*Özel harp dairesi*) и ПКК. Главната ѝ цел е създаването на тайни въоръжени структури, които биха могли да се превърнат в съпротивителна мрежа при евентуална съветска окупация или да преминат към действия в случай на „вътрешна подривна дейност“. Нейните членове са набирани главно сред въоръжените сили и движенията на крайната десница и са подготвяни в международна среда, най-често под командването на агенти на ЦРУ. Според множество наблюдатели, участието на *Контргерила* в разрастването на тероризма през 60-те и 70-те години е неоспоримо. По-специално се твърди, че тя се намира в основата на множество провокации, чиято цел е да усложни ситуацията на хаос, с цел да се даде оправдание за военната намеса. Същевременно други организации като Специалните екипи за полицейски акции (*Polis Özel Harekât timleri*) и Организацията за борба срещу терора и осведомяване на жандармерията (*Jandarma istihbarat ve terörle mücadele teşkilâtı*, ЛТЕМ) са свързани с вътрешното министерство и затова са по-податливи на политически влияния и биват въввлечени в афери, като тази от Сусурлук. Различните паравоенни ескадрони, дори самата *Контргерила*, са подозирани от голям брой наблюдатели, че са в основата на съдебни екзекуции и убийства на кюрдски интелектуалци и журналисти, по-специално в градове като Диарбекир и Батман. Колкото до по-умерените елементи, т.е. тези, които не са нито привърженици на ПКК, нито подкрепят безогледните репресии, в случай на убийство и те не винаги устояват на изкушението за отмъщение, което наново отключва спиралата на насилието.

За да се противостои на ПКК, през 1987 г. са създадени също така кюрдските милиции на „защитници на селата“ (*korucu*), определени

¹⁶ Първоначално това е Комисията за изучаване на мобилизацията (*Seferberlik Tetkik Kurulu*), създадена през 1952 г. в Анкара, в същото здание, което приютява *Joint American Military Mission for Aid to Turkey*.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

и въоръжени от една власт, която по този начин поема риска да прехвърли част от правомощията на държавата на институции, които не са държавни (около 50 000 човека). Армия, жандармерия и полиция се изтощават в недостижимата цел да разпределят за контрол близо пет хиляди села и повече от седем хиляди планински колиби. Според широко приети преценки, „военната логика“, но и „законната защита“ за двадесет години изглежда са стрували на държавата около 100 милиарда долара и 35 000 убити на обществото.

Що се отнася до борбите в Близкия изток и използването на кюрдския проблем в тях, струва си да се отбележи, че Турция не е прибягвала до възможностите за нечиста игра по същия начин и със същите методи като някои други играчи в региона. Оказва се, че през 80-те години близки до ултранационалистическото движение елементи са „предлагали услугите си“ на държавата за „наказване“ на извършителите на десетките убийства на турски дипломати в западни столици, дело на базираната в Бейрут арменска терористична организация АСАЛА. Тези предложения изглежда са „приети“ от една част от тайните служби. Все пак използването на „услугите“ на тези среди не е издигнато в трайна държавна политика. В днешно време, особено след инцидента в Сусурлук, на тях се противопоставя голяма част от политическата класа. Тези методи са защитни и следователно нямат нищо общо с разрушителните военни методи на Сирия¹⁷, която служи за „светилище“ на ПКК, или на тези на Гърция, която в определени военни лагери (от които най-известен е Лаврион, близо до Атина, където политическата подкрепа често е маскирана като хуманитарна защита) подготвя бойци на тази организация, да не говорим за доставянето на оръжие.

Ако държавната принуда е реалност, то не по-малка е отговорността на политическите лица, били те турци или кюрди. Извън случая на ПКК, трябва да констатираме липсата на участие или най-малкото на слабо участие на кюрдски фигури, които изхождат от позициите на кюрдския национализъм (интелектуалци, политици и т.н.), в демократичния процес. В резултат на това демокрацията, която без друго не е перфектна, става още по-крехка. Установява се известна пасивност, състояща се в това да се чака от държавата да дари права на общностите или да я критикуват сурово, за сметка

¹⁷ Според ежедневника *Yeni Yüzyıl* (Нов век) от 5 октомври 1998 г., 52 сирийци от кюрдски произход, бореци се в редовете на ПКК, са били пленени живи само в рамките на няколко месеца през 1998 г. Според същия вестник 2 от 5-те хиляди въоръжени бойци на терористичната организация са сирийци. Властите в Дамаск окуражават млади сирийци да отбиват военната си служба в ПКК, следователно в Анадола, и семейства на младите „войници“, зачислени в организацията, получавали обезщетения/възнаграждения от сирийската държава.

ТУРЦИЯ

на дългосрочната работа с цел разширяване на политическото и демократичното пространство, което все още не съществува и което вероятно би било единственият възможен изход за кюрдите, както и за други подчинени слоеве от населението. Разбира се, този път е изпълнен с клопки. Той предполага да се изиска от държавата институционализирането на политическа опозиция, способна да изразява стремежите на кюрдското население, като същевременно избягва да се впуска в политически организации, основани изключително на етнически признак (впрочем забранени от конституцията, подобно на западните демокрации), които неизбежно биха били расистки. Той също така изисква от държавата да поеме грижата за сигурността на живота на опозиционери, заплашени от ПКК, които могат реално да се дистанцират от кървавата стратегия на тази силно милитаризирана организация. Интелектуалците и политиците от кюрдски произход, както в Турция, така и в диаспората, не разполагат с финансова, логистична и политическа подкрепа, каквато има ПКК, било поради страх от репресии, включително на европейска земя, било поради един вид националистически етос.

Милитаризирането на движението за етническо признание в едно все пак демократично пространство има за главен недостатък маргинализирането, в края на XX век, на партийно-политическата изява по този проблем. Вярно е, че от около петнадесет години политическите формации (първо Работническата партия на народа¹⁸, после Партията на демокрацията и Партията на демокрацията на народа¹⁹), които отстояват кюрдския национализъм, са в доста неблагоприятно положение. Поставени между чука и наковалнята, т.е. между непримиримостта на твърдото крило в държавата²⁰ и терора на ПКК, те имат изключително трудната задача да водят демократична борба – ако предположим, че искат да следват такава линия. Заплахите са многобройни от едната и от другата страна и политическите прояви на тези формации често са обект на провокации. Накрая, не е нужно да

¹⁸ *Halkın Emekçi Partisi*, НЕР, забранена през 1993 г.

¹⁹ На парламентарните избори от 1995 г. Партията на демокрацията на народа получава малко повече от половината от гласовете в Хакяри, близо 50% от гласовете в Диарбекир и в Батман, окръзи с многобройно кюрдско население (те са сунити по изповедание и говорят курманджи).

²⁰ През март 2003 г. окончателното разпускане на Партията на демокрацията на народа е единодушно решено от Конституционния съд на основание на чл. 169 от Наказателния кодекс. Упражняването на политически права е забранено на 46 члена на партията за период от пет години. Предприети са и други инициативи пред Конституционния съд за разпускане на Народната демократическа партия, на Партията на правата и свободите и на Социалистическата работническа партия на Турция.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

се казва, че играта на забраняване и възстановяване, от която в крайна сметка малко партии са се измъкнали, е изключително дестабилизираща.

Политическият ислям

Повече от 99% от населението на Турция е мюсюлманско и ако понякога бруталните и необратими разриви с традициите, въведени от Мустафа Кемал и продължени от неговия наследник Исмет Иньоню, са отдалечили градските „елити“ от вярата и дори от духовността, религията винаги е имала и продължава да има влияние, особено сред селските слоеве. В политическата си форма тази категория се вписва в публичното пространство благодарение на постепенното възприемане на многопартийната система след Втората световна война.

Ислямът, свързваща част на местната култура, вкаран от десетилетия в корсета на кемалисткия лаицизъм, отново се засилва (въпреки че е трудно да се говори за „реислямизация“) и намира нови, леко разводнени форми на изразяване. Бъдещето на демокрацията в Турция зависи и от способността на политическата ѝ система да задържи ислямското движение (а не „ислямисткото“, твърде силен и дори изобщо неподходящ термин в този случай) в своите рамки. От друга страна, стои и въпросът, дали политическият ислям ще продължи да се приспособява, както се старее в днешно време с повече или по-малка убеденост, към правилата и ограниченията на играта на конкуренция. Той представлява приблизително една пета от електората, и то в разширения си вариант. Въпреки анатемосванията, на които е обект основната ислямистка партия (*Рефах* и след това *Фазилет*, чиито ръководители носят част от отговорността заради провокативните си изказвания) в края на 90-те години, нищо не показва, освен няколко напълно изолирани случая, преминаване на активистите ѝ към тероризъм противно например на алжирския случай.

Чрез мястото, което запазва за изборно състезание, турският контекст позволява да се измери подкрепата за политическия ислям, въпреки че част от последния до определена степен избягва изборната игра, а известен процент намира убежище в други консервативни формации било от опортюнизъм, било от умереност.

Най-накрая, въпросът за социалните неравенства, задълбочени от икономическата политика на 80-те години, днес се проявява чрез все по-бруталния антагонизъм между разточителната консумация на големите градски центрове и на курортните райони и трудния живот на обикновените хора. Масовото напускане на селските райони, което свидетелства за наличието на този феномен, води до една колкото бърза, толкова и анархична урбанизация на Турция. Привличането на големите градове, високият демографски прираст на селата и засил-

ТУРЦИЯ

ването на пазарните отношения водят до превръщането на селяните без земя в земеделски работници и пораждат ускореното задръстване на градовете. Между 1945 и 1965 г. градското население се увеличава с 230%. Броят на градовете с повече от 100 000 жители, който е 4 през 1945 и 14 през 1965 г. се увеличава на 20 през 1970 г.²¹ Тъй като това зашеметяващо нарастване на градското население съвсем не е придружено от изграждането на пропорционално количество жилища, се развива едно също толкова фрапиращо разрастване на бидонвилите (т.нар. *геджеконду*): около 50% от населението на Истанбул, Анкара и Измир живее в един вид бидонвили, които може би не достигат нивото на бедност на тези от Третия свят, но в които социалната и санитарна инфраструктура, разбира се, не достига.

Този социален феномен се конкретизира в политически план с шокиращото назначаване през юни 1996 г. на Неджметин Ербакан на поста министър-председател. Ислямското движение в Турция може да разчита, наред с едно несметно число от течения, философски организации и религиозни братства, и на една в същността си градска електорална база и това има както политическа, така и религиозна значимост. Най-влиятелната и най-известната от тези организации е тази на *фетхулахчиите* (*fethullahçı*, по името на духовника Фетхуллах Гюлен) – своеобразна политическа партия, която не се афишира като такава и се опитва да добие влияние сред всички политически партии, дори в армията. Ясно е същевременно, че в плуралистичната и в социално, и в политическо отношение система на Турция проблемът за „ислямизма“ не стои по същия начин като в Алжир или в Иран например.

Всъщност, противно на много други страни от мюсюлманския свят, политическият и радикалният турски ислям досега е избягнал да се ситуйра на терена на политическия тероризъм. Все пак в края на 90-те години едно развитие идва да се противопостави на тази констатация с разкриването на отговорността на няколко десетки души, произхождащи от движението „Хизбула“, в убийствата както на активисти на ПКК, така и на умерени личности, привързани към секуларизма, или религиозни хора, които отхвърлят стратегията на насилие.

Може ли да се говори за „турски демократичен модел“?

Кемализмът се характеризира с известна двусмисленост: той е едновременно авторитарен реформизъм и стремеж към либерална демокрация от западен тип. Народнорепубликанската партия отразява тези вътрешни противоречия: първоначално „партия-държава“, инстру-

²¹ Ruşen Keleş, *Türkiye 'de şehirleşme, konut ve gecekondu*, Istanbul, Gerçek yayınları, 1972, p. 31. Въсъщност процесът е още по-интензивен през следващите десетилетия. – Б. пр.

ДЕМОКРАЦИЯТА И АВТОРИТАРИЗМЪТ ВЪРВЯТ РЪКА ЗА РЪКА

мент на реформаторската принуда, впоследствие тя става изразител на определена политическа либерализация. Една форма на демокрация е спусната от елитите; тя е възприета от гражданското общество, което се заражда след 1950 г.; наблюдава се и постепенната поява на пазар в икономическия смисъл на термина. Вероятно двата феномена не са без връзка помежду си.

Не може да се говори за турски демократичен модел, без да се отбележат неговите предели, но също и неговите силни страни, които значително го отличават в региона, и това от вече половин век: редовни избори на всички нива; многобройни и сравнително свободни в дейността си политически партии; плуралистична преса, която в нормални времена не е подложена на никаква цензура; съдии, изпълняващи задълженията си в относителна независимост; интегриране на исляма в демократичната игра и т.н. В своята съвкупност всички изброени черти формират основните елементи на една политическа система, която има своите специфики и която не би могла да бъде свеждана до „вносен продукт“, въпреки че неоспоримо една част е внесена и усвоена.

Седемдесет години след смъртта на Мустафа Кемал, чиято политическа фигура дълбоко бележи турското общество от XX век, гражданският и военният турски елит, воден преди всичко от култа към личността, а не от поставянето му под въпрос, се затруднява да намери по-адаптирани и по-оригинални форми на гражданство. Страната търпи също така силен натиск в регионален план, директен или индиректен, от страна на авторитарни режими или на страни, които се ползват от подкрепата на западните държави и общества и които често имат с Анкара спорове, наследени от Османската империя. Стабилизацията на Турция също така зависи от едно по-добро решаване на етническият въпрос, както и от компромисите, които тя самата и нейните съседи ще успеят на направят по него.

Днешните трудности са също така присъщи на някои недостатъци на централизаторската и, както се нарича още, модерната републиканска система, взета в универсален смисъл, а също и на характеристиките, присъщи на модела от европейска направа, опрян на една визия за националната държава, които са допълнително разширени от особено нестабилния контекст на региона, в който се развива. Има известна наивност у едните (жордските партизани и интелектуалци от диаспората), много невежество или непознаване у другите (по специално в Западна Европа), за да мислят, че тази система с дълбоки исторически корени на силна държавна традиция – преустроена през последните периоди на Османската империя, опирайки се на мисълта и действието първо на младотурците, после на кемалистите, намерила определена легитимност в парламентарния и демократичен модел – би могла

ТУРЦИЯ

да се остави лесно да бъде унищожена. Евентуалното разпадане на Турция е твърде невероятно – толкова голямо, силно и бурно би било противопоставянето на една такава заплаха.

Остава да разберем дали държавата и обществото ще бъдат способни, докато изобличават и изолират способността на регионалните фактори да вредят, чиято добавена стойност в демократичния процес, дори в „борбата“ на кюрдския народ, е нулева, да развиват пространство, способно да позволи на кюрдското население да живее със своята собствена идентичност, със своя език (езици), култура и традиции и да разшири политическото си участие. Историческият и политически терен може да позволи да се направи по-гъвкав якобинският модел, който всъщност е в основата на кемалисткия модел в този анадоолски *мелтинг-пот*, където от векове съжителстват множество етноси и където от историческа гледна точка „турското“ е по-малко етническа категория, отколкото културен и лингвистичен елемент.

Глава VI

Демокрация и гражданско общество

Трудностите при очертаването на понятието за гражданско общество в Турция произтичат от това, че то е свързано с един изобилен на събития период – 80-те – 90-те години на XX век, – който поражда многобройни увлечения, концептуални разработки и невиджана мобилизация на хора, но за които е трудно днес да различим конкретно вписване в политическия процес или просто да посочим някакво тяхното влияние, което да бъде на висотата на предприетите действия и на надеждите, които им се възлагат. Има известно разминаване между реалното съществуване на феномена и неговата резултатност.

Казвайки това, същевременно обозначаваме една често срещана ситуация, която вече е била обект на констатации¹ и на различни питаня за съвместяването между гражданско общество и ислям, от една страна, и южни общества², от друга, до степен да се постави под въпрос самата теория за демократичния преход³, що се отнася до твърде неясната роля, която тя приписва на гражданското общество.

Все пак ефективността на това понятие, легитимността на неговото присъствие в сегашните дебати в Турция, както и в дебатите за Турция, вече са се наложили, следвайки една безспорна хронология: има едно постепенно развитие на това понятие от първоначалното му формулиране в началото на 80-те години, когато „гражданското“ директно се противопоставя на „военното“, до едно по широкообхватно преработване в хода на следващото десетилетие. За него съдействат и външните динамики (в контекста на търсене на европейското парт-

¹ J.N.Ferrié, „Les limites d’une démocratisation par la société civile en Afrique du Nord“, *Maghreb-Machrek*, No 175, пролет 2003, pp. 15–34.

² Вж. в броя „Démocratie et société civile. Une vue du Sud“, *Revue internationale de politique comparée*, vol. 9/2, 2002, статиите на Olivier Roy, „Asie centrale, la société civile en débat“ и на René Otayek, „Vu d’Afrique. Société civile et démocratie. De l’utilité d’un regard décentré“.

³ Christophe Jaffrelot, „Comment expliquer la démocratie hors Occident“, in C.Jaffrelot (dir.), *Démocraties d’ailleurs*, Paris, Karthala, 2000, p. 46.

ТУРЦИЯ

нюрство), обогатяващи дебата с нови обяснителни категории⁴, които не само произвеждат нови енергии, но дори набелязват едно обновяване на политическото действие, което традиционната система се инати да утвърди. Изглежда, че дори се стига до едно съзряване на процеса по време на значителната политическа мобилизация през зимата на 1996–1997 г., която води до пораждането на нов консенсус отвъд традиционните партийно-политически противопоставяния. Той е свързан с налагането в политическото поле на една изведнъж преоткрита концепция: обществото.

Защо, докато дебатът продължава и намира и днес голям брой основания и аргументи⁵, защо след като дори земетресенията в Гьолджюк и Дюздже (през лятото на 1999 г.) показаха неговата актуалност, този феномен изглежда сякаш се е разводнил в неотдавнашното политическо развитие. Защо изглежда, че той напълно замря при активното завръщане на военните в политическия процес след февруари 1997 г.? Защо той няма никакво влияние върху изборите от 1999 г.⁶, спечелени, макар и с малко, от вече износените партийни апарати, които почти не изпитаха нужда да възвърнат тази обществена мобилизация от февруари 1997 г.? Има ли надценяване на гражданския феномен от някои „демократични“ интелектуалци? Или подценяване на бюрократичната реакция? По-просто казано, има ли слабости във функционирането на неправителствените организации (НПО) в Турция, дори несигурност при определянето на собствените им стратегии? Ако ли пък не, трябва ли да прибягваме до аргумента, че когато говорят за „преминаване към политика“, политолозите не отчитат особените времеви характеристики на един по-бавен процес на придаването на политическа форма на гражданските изисквания? Трябва ли да се позоваваме на някаква изключителност на Турция, която, напредвайки по пътя на европеизацията и модернизацията, представя едновременно белези на реален напредък и на изоставане в практически план? Това, което във всеки случай трябва да отбележим, е, че за разлика от развитието,

⁴ Мишел Камо упоменава една „категория на действието“ в „Sociétés civiles réelles et téléologie de la démocratisation“, *Revue internationale de politique comparée*, vol. 9/2, 2002, p. 214.

⁵ G.E. Tosun, *Devlet-Sivil Toplum İlişkileri, Türkiye örneği*, Istanbul, Alfa, 2001; Stephane Yerasimos et al., *Türkiye'de Sivil Toplum ve milliyetçilik*, Istanbul, İletişim Yayınları, 2000. Виж и специалните броеве на списание *Sivil Toplum Düşünce ve Araştırma Dergisi*, Istanbul, от първото тримесечие на 2003 г. насетне.

⁶ Някои партии се ползват от съветите на различни по-известни интелектуалци. Наблюдава се създаване на комитети за наблюдение на изборите, които предлагат на 21 партии да се присъединят към една харта за „чистота“. Накрая, Анархистката партия на демокрацията представя на изборите „граждански“ кандидати, сред които културни дейци, хора на изкуството и лекари.

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

наблюдавано в много арабски мюсюлмански страни⁷, създаването на гражданско движение в Турция до голяма степен включва участието на религиозните течения. Стига се дотам, че новото правителство от ноември 2002 г. прави от него, по-директно от своите предшественици, едно от своите оръжия.⁸ Дали впрочем в тази парадоксална еволюция трябва да видим прехода към политическото?

Един много показателен поглед към неяснотата, чувствана по повод на оперативната стойност на този феномен, ни дават данните, които иначе помагат да го очертаем. Първият „Справочник на НПО“⁹, тръгвайки от една съвкупност от 65 000 сдружения, фондации, синдикати, професионални камари и различни инициативи (когато се прибавят и кооперативите, те стават общо над 100 000), запазва за същинската си анкета само 1794 НПО – единствените, за които съставителите на справочника са могли да съберат достатъчно информация. Едно второ изследване, чието заглавие „Най-важните НПО“¹⁰ вече показва избирателния подход на своите автори, също тръгва от общо 69 385 официално регистрирани сдружения (78 864 за 2001 г., виж по-надолу бел. 40, с. 209), за да запази в крайна сметка само 473, които смята за действително представителни. Ако това разминаване между реалните числа и направения подбор разкрива историческата дълбочина на една масирана дейност в сферата на сдружаването, в която прибягването до създаване на асоциации отдавна пресича и структурира в много отношения обществения живот на страната¹¹, то показва в същото време доколко отрицателно е преценявано (както в очите на наблюдателите, така и от самите действащи лица) отъждествяването на тези структури с понятията за участие, за плурализъм, за управление, до степен, че само няколко НПО да отговарят на представата, която днес имаме за тяхната ефективност¹² в една алтернативна политическа визия.

⁷ M. Camau, „Sociétés civiles réelles et téléologie de la démocratisation“..., 2002, p. 220 sq.; виж в същия том и: Bernard Botiveau „L'expérience palestinienne d'Oslo (1994–2000), temps et contretemps d'une expression civile“, pp. 233–244.

⁸ „Трябва да се погрижим за създаването на едно пространство, в което организациите от гражданското общество да работят в пълно спокойствие. Решението на днешните проблеми не може да бъде извършено само с работата и усилията на държавата и правителствата. В този контекст е необходимо да се заемат с действия НПО и силите на една социална динамика, които се създават от индивидуалните инициативи.“ *AK Parti ve muhafazakâr demokrasi* [Партията на справедливостта и развитието и консервативната демокрация], www.akparti.org.tr.

⁹ *Sivil toplum kuruluşları rehberi*. Istanbul, TTK Yayınları, 1996.

¹⁰ A. Gönel, *Önde gelen STK'lar, araştırma raporu*, Istanbul, TTK Yayınları, 1998.

¹¹ A.N. Yücekök, İ. Turan, M.Ö. Alkan, *Tanzimattan günümüze İstanbul'da STK'lar*, Istanbul, TTK Yayınları, 1998.

¹² „75 yılda sivilleşmemiş sivil toplum örgütleri“, *Nokta*, 1–7 ноември 1998 г.

ТУРЦИЯ

Генезис на гражданската динамика

Заобикалянето на държавата – последица от военната интервенция през 1980 г.

Динамиката, която приемаме да наричаме генезис на гражданско общество в Турция, се развива преди всичко около един процес на заобикаляне на държавата, на нейната мощ и на хегемонията на военните. Последните, допреди това смятани за безспорния централен полюс на политиката, вече в резултат на преврата от 1980 г. и на ограниченията, наложени от военната администрация върху политическия процес, пораждат необходимостта от реакция, от съпротива срещу нея, дори от поставяне под въпрос на нейните прерогативи; в полза на това се изработва идеята да ѝ се противопостави политически фактор, който не произлиза от нея, а отразява едно социално тяло с по-широки интереси, дълго време пренебрегвани, но чието политическо влияние несъмнено нараства.

Противно на това, което е официално обявено, и на това, което често и досега се приема, превратът от 12 септември 1980 г. не се основава нито на кемализма, нито на някакво изразяване на вярност към него, а произтича от много по-драматичната констатация за провала на неговата първоначална схема; в една обновена след Първата световна война териториална рамка, тази схема на възможното национално сцепление, изградено върху едно „да живеем заедно“, преמודелирано по силата на модернизаторските принципи (кемалистките реформи) и на програмираната трансформация на „политическия турчин“ (*Turcus politicus*), изхождайки от позитивистки и западни отправни точки, предвижда, че в рамките на няколко поколения този „турчин“ трябва да се е приобщил към един национален и базиран на еднородието начин на живот. И така, десетилетието на 70-те години, в един контекст на международни кризи (петролните шокове от 1974 и 1976) и на мъчителни национално-политически решения (Кипър 1974), водещи до напрежение във външнополитическите съюзи, без които турските претенции за зачитане на суверенитета на страната биха били напразни (НАТО, ЕИО), показва, че гражданските връзки не са били трайно изградени, че те не устояват – както през 1973 г. – на завръщането на политическия, или просто на партийния плурализъм. Способността на институционалния ред за представителност се стопява поради твърде тежките ограничения, които тегнат над избирателния процес, и се оказва дискредитиран от центробежните динамики на политическите актьори, които са все повече изкушавани от незаконни практики, развиват стратегии за очерняне на установените власти и ги подменят, по логиката на една почти гражданска война и

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

сблъсък на групировки на екстремистки политически конкуренти, които престават да реагират на друго, освен на „закона“ на атентатите и убийствата. Ако военните вземат властта през 1980 г., то наистина е за да констатират, че кемализмът е направен за смях¹³, но преди всичко за да покажат, че проектът просто е пропаднал. Представяно на външен вид като реставрация, направеното от тях ще се окаже по-скоро в основата на един обрат.

Отчаяното търсене на „цивилното“ (civil)

Първият обрат е този в сферата на политическата приемственост, посредством блокирането, наложено с интервенцията от 1980 г., на институционалното функциониране на републиката от една хунта, която е дълбоко убедена, че изразяването на различията е поначало опасно за националното единство, тъй като се основава на политическото изразяване на несъгласия, били те от идеологически или от социален характер. Оттук произтича незабавното премахване на всички трибуни за политическа изява, официални или не (разпускане на парламента, на политическите партии, на синдикатите, на сдруженията), придружено с елиминирането на всички действащи политически елити (изявени или не), в очакването да бъдат заменени от нови, по-добре форматирани такива. В същата посока действа една систематично прилагана репресивна мярка, която притиска всички политически течения и се опитва да премахне зародишите на протеста; изгнанието извън националните граници, най-често в Европа, е една от съставните части на този репресивен механизъм, който ще остави знак върху цяло едно поколение, но което също така ще даде интелектуална храна на опозицията, която намира там убежище.

Вторият обрат е установяването на нов политически ред на основата на нова конституция (ноември 1982), с отчетлива тенденция да засили изпълнителната власт и да я постави извън досега на законодателната власт, която вече се упражнява от еднокамарен парламент. Тя се идентифицира във възможно най-голяма степен с една настоятелна власт, а именно с президента на републиката, който се избира за седем години, разполага с различни институционални елементи извън всякакъв контрол (сред тях е Президентски съвет – цивилният еквивалент на Съвета за национална сигурност – призван да преценява „републиканския и кемалисткия“ дух на парламентарните предложения), но който пък може да се намесва в работата на законодателната власт (чл. 89). Избирателният закон включва серия от разпоредби, ко-

¹³ Преамбюл на конституцията от 1982 г.: „Докато една кървава гражданска война, подобна на която не сме виждали по времето на републиката, беше пред избухване и заплашваше държавата с разделение и разрушение, поставяйки под въпрос целостта на родината и на турската нация, които са вечни...“

ТУРЦИЯ

ито целят да предотвратят избирането на малките партии (избирателна бариера от 10%, преразпределяне на избирателните райони, което намалява тежестта на подадените в градовете гласове, задължително гласуване под страх от наказание). Основните свободи наистина са гарантирани, но те „могат да бъдат ограничени със закон [...] с цел запазване на целостта на държавата от гледна точка на територията и на нацията, на националния суверенитет, на републиката, на националната сигурност, на обществения ред, на обществената сигурност, на обществения интерес, на добрите нрави и на общественото здраве, както и по особени съображения, предвидени в специалните разпоредби на конституцията“.¹⁴ Остава в сила съдебният контрол посредством запазване на Конституционния съд, на Държавния съвет и на Висшия съвет на магистратурата, но към тях се прибавят други центрове за вземане на решения като например Висшия военен съвет и Висшия съвет на съдиите и прокурорите. Конституционният текст също така легализира в шестнадесет временни члена преходните разпоредби от времето, през което по силата на извънредното положение военните събират в ръцете си и трите власти – изпълнителна, законодателна и съдебна, – и кодифицира стриктния контрол върху основните политически дейности (закони за политическите партии, за изборите, за манифестациите, за синдикатите, за пресата и т.н., по-голямата част от които са валидни и днес¹⁵). Така се установява един парализиран, непопулярен политически ред, при който политическият проект се свежда до потвърждаване на първенството на държавата, социалното измерение се разбира единствено като подчинено на общия интерес, единствената препоръка цели зачитане на обществения ред и минава през пълна деполитизация на обществения живот, при който оторизираните посредници – пресата, новите партии и новите сдружения, използват възможностите си за реакция или за инициатива с крайна предпазливост.

Друг обрат, по-важен от гледна точка на политическото доверие към военните, е обявяването на стриктно нормативен политически ред, който обективно е извън кемалистките референции и който новият режим установява, черпейки от идеологически и политически източници, които са напълно чужди на кемалисткото учение. От една страна, той възстановява религиозните ислямистки референции в една „турско-ислямска“ версия, като основополагащ елемент на обществения морал (религиозното обучение вече е задължителен предмет в училищната програма, което е включено в член 24 на конститу-

¹⁴ Член 13. Ограничаване на основните права и свободи.

¹⁵ Срв.: Bülent Tanör, in Sina Akşi, *Türkiye Tarihi 5, Bugünkü Türkiye, 1980–1995*, İstanbul, Cem Yayınları, 1995. Вж. също: Ruşen Ergeç, *Regards sur la Constitution turque de 1982*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fak. Yay., 1988.

цията) и на възстановяването на политическата власт. От друга страна, режимът пристъпва към едно либерално икономическо отваряне, което не се задоволява да скъса с политиката на заместване на вноса (програмата от 24 януари 1980 г.), но може да функционира само чрез постъпателното отказване от държавния контрол, който тежи върху икономическото развитие на страната. Така не само е накърнено запазването на кемалистките ценности, но още повече, изглежда, че поредицата от официални референции (кемалистки, национален, естатистки и военен), която се смята за изпитана от времето и на нивото на дискурса се радва на почти всеобщо символично значение, е неспособна да предложи друг регистър освен репресивен, неспособна е да обнови политическия проект или да го обогати с нови динамики и трябва да се оттегли при исляма, за да съгради наново националното сцепление, основано върху ценности, за които се смята, че принадлежат на праотците (в една все пак „национализирана“ версия), в което уважението към властта и подчинението се смятат за носители на бъдещето. С това военните изграждат наново държавата, като я излагат на въздействието на тенденции, които няма да пропуснат един ден да потърсят нейното разрушаване.

Преминаването към икономическия либерализъм разкрива друг парадокс на военната реставрация, а именно способността на новите политически процеси да заобикалят забраните на държавния преврат и да стават носители на една нова ефективност, която не би могла да бъде отменена от военните. Всъщност, поверена на възстановената след изборите от април 1983 г. гражданска власт, чиято пълна инициатива в тази сфера в началото не е нищо повече от балансиране на ненамесата ѝ в сферата на политиката и на обществения ред, икономическата политика на новия министър-председател Йозал ще покаже не само че е възможно да се усвоят определени компетенции и да се възвърне инициативата върху сфери, смятани за второстепенни от официалните носители на властта, но че международното развитие и необходимото отваряне на Турция поради нуждата от рефинансиране могат да направят от нея един от двигателите за възстановяването на вътрешното равновесие. Така министър-председателят успява, и то не само в рамките на собственото си парламентарно мнозинство, да се противопостави на военните и да се наложи като шеф на партия, което ще го доведе до президентския пост (1989). Освен това, икономическият либерализъм подсказва идеята за политическия либерализъм: той се изгражда върху идеята за партньорство, за размяна, основана върху компромиса, където успехът на един проект зависи от степента на независимост на отделните субекти, в служба на тяхната способност да проявяват инициатива. От това време насетне откриваме корените на едно ан-

ТУРЦИЯ

гажиране на предприемачите¹⁶ с демокрацията, като това се отнася по-специално за ТЮСИАД (организация на работодатели), чието ангажиране става по-ясно изразено с течение на времето. Наред с икономическия либерализъм други регистри ще послужат през това десетилетие, за да се скъса с невъзприемчивостта на национално-центрираната визия като нарастващия интерес към международните проблеми, като идеята за европейско интегриране (големият дебат се провежда през 1986–1987 г., когато Турция формулира първата си молба за присъединяване), и, разбира се, дискурса за демократизация, който е много трудно да бъде отхвърлен, тъй като официално се подкрепя от международните институции, в които Турция членува, като например Съвета на Европа, който упражнява остра критика на ограниченията на свободите по време на режима, установен след военния преврат, и прави демократизацията едно от условията за възстановяването на диалога с Европейската общност.

Така, тръгвайки от една съвместна критика на официалното политическо пространство, което вече е твърде тясно, неспособно да предвиди големите промени, свързани с глобализацията, включително що се отнася до последиците им за вътрешното развитие, и на недоверчивите управници, опиращи се на нормативните предписания, забравящи промените в начина на живот (въпреки това на тях по принцип им е присъща идеологията за социална трансформация – тя е в самото ядро на кемалистката идеология), ще се появи едно основно искане¹⁷, насочено преди всичко към идеята за *sivilleşme* и *sivilleştirme* (буквално „става граждански“ и съответно „превърщам в граждански“), казано иначе – към волята за отваряне на политическото пространство. Дебатът по темата за демокрацията, по освобождаването на бившите лидери и връщането им в политиката, който се появява наново при провеждането на всички избори, като се започне от частичните от 1986 г. и се стигне до 1991 г. (изборите от 1987 г., изборът на президент през 1989 г.) извежда на преден план въпроса за демитологизирането на армията като политически авторитет; той изисква оттеглянето на военните от всички лостове на властта, което е необходимо условие за каквото и да било приемливо развитие. През 1989 г., президентът Еврен, бившият водач на хунтата, напуска своя пост. През 1991 г. бележи завръщането на всички стари партийни лидери и дори номинирането на един от тях (С. Демирел) за министър-председател. Накратко, стремежът към „гражданското“ (*sivil*) в смисъл на демократизация изпълва политическите искания в продължение на едно десетилетие. Недели-

¹⁶ Едно предшествашо движение през 90-те години е *Yeni Demokrat Hareketi*, водено от един млад ръководител на турските работодатели – Джем Бойнер; то е отворено към мерки за постигане на плурализъм.

¹⁷ Вж.: Ali Yaşar Sarıbay, *Siyaset, Demokrasi ve Kimlik*, Bursa, Asa Kitabevi, 1998.

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

мата връзка с идеята за демократизация им дава новаторско измерение и им позволяват да преминават от въпроса „цивилното“ към този за „гражданското“.

Откриването на „обществото“ (toplum) в края на 80-те години

Една втора и в по-голяма степен определяща артикулация ще постави впоследствие „обществото“ в центъра на ново политическо осмисляне. Тя представя постъпателното въздигане на социалното измерение като различно място на политическо действие – първо като нова сфера на информация, след това като аргумент на противопоставянето и накрая, с разкриването на едно неподозирано социално многообразие, като алтернативна отправна точка, противостоеща на държавата и носителка на нова легитимност, която е толкова по-силна, тъй като може да се съчетае с изборните стратегии на местно и национално ниво.

Социалният проблем, много добре инвентаризиран през 80-те години и изтъкнат посредством репортажи, анкети, сондажи и статистики от една преса, която е принудена да се деполитизира и да изостави полемиките, които по-рано е разпалвала, първо ще разкрие многообразието, което дотогава умишлено е премълчавано, но сега е констатирано като се изхожда от културните, етническите, религиозните, регионалните и социално-икономическите различия (призивът на държавата за известна реислямизация ще стане предмет на сериозен дебат), изведнъж поставени на разглеждане от пресата под призмата на протичащата трансформация. Ще се очертаят типове социално поведение, в репортажите ще се идентифицират нови категории (жени, хомосексуалисти, кюрди) до степен да покажат общество, през което преминават множество траектории и го обогатяват, способно спонтанно да произвежда отношение на разбиране и дори на солидарност, на линии на компромис там, където системата дава предпочитание на затварянето. Малко по малко това социално разнообразие се появява, не само като доказателство за опаката страна на политическия режим, залагащ на единодушието, така както го представя предефинирането на конституцията, но по-късно като развитие на политическата мисъл в посока към отваряне на едно ново пространство, способно да произвежда нови параметри, като например толерантността, и да разблокира средства за регулиране, с които все така се сблъсква „авторитарният“ подход.

Това, което вече води гражданската идея¹⁸, все по-добре дефинирана от все по-активните неправителствени организации, е осъзнаването, с

¹⁸ Gérard Groc, „La société civile turque entre politique et individu“, *CEMOTI*, No 26, 1998, pp. 43–74.

ТУРЦИЯ

което едно общество става рефлексивно, тръгва в търсене на своите собствени ценности, за да ги преоткрие по един рационален начин като свое наследство: това е осъзнаването, че то притежава своята собствена идентичност (или идентитарни опорни точки) и че във връзка с нея то има право да установи или да възстанови категории, които смята за адекватни за своето развитие. Това е процесът, който се развива върху една широка социална база, в поредица от спонтанни изяви, индивидуални или колективни, разнообразни в пространството, неполитически, несъгласувани, в почти граждански мнения, отговорни и автентични. Това осъзнаване в крайна сметка започва да се изразява и да защитава своите ценности. Първ опит, „чернова“ на организация и мобилизация, която малко по малко се вписва в публичното пространство и се позиционира по отношение на политическата власт, желаеща да маркира своето различие и дори предпочитание. Чрез феномена на гражданското общество, едно общество във фаза на съзряване намира своите средства за изразяване. В рамките на този процес гражданското общество еволюира до под-политическо ниво, не позволява да бъде елиминирано от политическия механизъм; в същото време то представлява разширение на политическото пространство, ново средство, за да се обърнеш към властта и да преговаряш с нея.

Така, от една страна, имаме държава, която символизира неспособността да се управлява вътрешноприсъщото на турското общество многообразие и да надмине линиите на различие по признак на етнос, вяра и ниво на развитие; държава, която като производител на универсалност и хомогенизация е също така главен производител на маргинализиране, на насилие, дори на незаконност и тероризъм; държава, чиито непреодолим централизъм е фактор за политизиране на социалните конфликти, спирачка за напречните отношения и за автономизацията на социалните групи. Срещу нея се появява един нов многолик актьор, който от гледна точка на демократичност се радва априори на легитимност и оттам обновява политическото действие. Тук именно стои ключът към появата на една политическа противотежест, чиято мощ почива върху изразяването на „обществения консенсус“. Става дума за една мобилизация, която се привързва по-скоро към качественни тематика, отколкото към материални искания, разкривайки място за понятия, които дотогава често не са вземани под внимание и които далеч от това да бъдат корпоративни или категориални изразения (т.е. такива, които произтичат от една ексклузивна логика и които завършват със собственото си удовлетворяване) са по-смътни, по-глобални питання, повдигнати в смисъл на идентичност, на начин на живот и на стремежи, за които вече се смята, че е полезно да се изразяват и да се включват в един процес на отстояване на искания. Разнообразието на подходите, тази на актьорите, както и на начините

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

за издигане на исканията почти съзнателно заменя някогашната рамка на движението за защита интересите. Повдигнатите кръгове от въпроси са разнообразни: понякога те се опират на частни случаи, чието проучване се довежда до съвършенство, понякога са склонни да излязат от рамките, които преди са се считали за резултатни, като например националната рамка или пък тази на специфичните социални групи. Исканията, макар и да засягат конкретен проблем, често имат значимостта на прецедент и препращат към една по-обща проблематика (например екологията), която отвъд особеностите на повдигнатия случай би могла да бъде възприета по принцип от мнозинството хора. Начините на действие са също така различни в смисъл, че вече не се концентрират към една ясно определена цел, за да постигнат резултатност, а залагат по-скоро на свободата на изразяване, на възникването на многообразието както като мотив за исканията, така и като гаранция за постоянно обновяване. Разнообразието на мненията само подхранва общата мобилизация, за която допринася една съвкупност от несходни, но еднакво валидни аргументи (принципът на равенството), които изпъкват само когато са изготвени на един централен, общ за всички форум, който задава общия тон. По този начин се преначертава възприемането на един преосмислен „общ интерес“. Впрочем в научен план този период е белязан от обновяване на социалните изследвания, за което свидетелстват както качеството на списанията, посветени на социалната история (*Toplum ve Bilim, Tarih ve Toplum*), така и новият прочит на социолозите в техните анализи на историческото развитие (Шериф Мардин, Ниязи Беркес и др.).

Кризата на системата

Един допълнителен етап на тази гражданска конструкция се извършва след 1991 г.: вече не е достатъчно да бъде идентифициран нов политически партньор, а предвид на еволюцията има все по-спешна необходимост да се поиска неговата намеса в политическата практика, белязана от провали и хронични проблеми на функционирането. Критиката на турското понятие за държава вече е разширена с това за криза на политическата система.

Както вече казахме 1991 г. бележи един очакван от всички краен срок, с който да се прекрати всякаква директна военна намеса в правителствените дела. Дори Тургут Йозал, президент на републиката от 1989 г., зле устоява на износването от властта, както и на негативните социални последици от либералната си икономическа ориентация. Независимо че неговото политическо присъствие има някои положителни ефекти по въпроса, който тук ни интересува, в тези времена на вълнения той все повече изглежда като човек който е направил кариерата си в сянката на военните. Така изборите от 1991 г. наново ко-

ТУРЦИЯ

ронясват старите политически елити. Все пак общественото мнение бързо ще се разочарова, първо по силата на един парадокс, който вече е преживяван двадесет години по-рано, а именно, че възвръщането на политическата конкуренция отслабва изборните резултати, поражда слаби парламентарни малцинства и принуждава управляващите формации да прибегват до практиката на политическите сделки, препречващи всяка истинска реформа. В една скована коалиция между център–дясно и център–ляво, която ще трае до 1995 г.¹⁹, принудата за политическо съюзяване неизбежно хомогенизира политическите решения, ограничава възможностите до най-малкото общо кратно за двата лагера и елиминира всякаква дързост; установявайки траен дискомфорт, тя в крайна сметка генерира компромиси, които нямат друга цел, освен да продължат още малко живота на съществуващото правителство. Едно след друго, правителствата възприемат повече или по-малко същата политика.

През 1993 г. смъртта на Йозал и издигането на Демирел на президентския пост застават в основата на нов проблем: разорителните последици от съперничеството, което новите, млади ръководители, наследници на големите формации на десницата – Отечествена партия и Партията на верния път – скоро ще проявят, като отказват всякакво сътрудничество, следвайки повече егото си, отколкото разума, блокирайки по този начин логичните политически групирания, които биха могли да прекратят това положение на принудителни коалиции. Освен това много скоро върху някои ръководители се стоварват съмнения за корупция и заобикаляне на закона и това се отнася най-вече за Тансу Чилер, въпреки че в началото тя единодушно е възхвалявана като първата жена министър-председател на мюсюлманска страна.²⁰ Нейните връзки със Съединените щати и дори с ЦРУ, както и аферите на съпруга ѝ, бързо помрачават политическата ѝ аура. А по време на този политически балет стоящите в очакване големи политически въпроси като икономическата криза и преди всичко кюрдският въпрос не получават адекватен отговор. Планът за реструктуриране на МВФ от 1994 г.²¹ представлява студен дугл за Чилер като икономист;

¹⁹ Ноември 1991 г., коалиция: Партия на верния път (Сюлейман Демирел) – Социалдемократическата народна партия (Ердал Иньоню); юни 1993 г., коалиция: Партия на верния път (Тансу Чилер) – Социалдемократическата народна партия (Е. Иньоню); ноември 1995 г., коалиция: Партия на верния път (Т. Чилер) – Народнорепубликанска партия (Дениз Байкал).

²⁰ Т.Чилер е първата жена министър-председател на Турция, но в други мюсюлмански страни такива случаи има и по-рано: Беназир Бхуту например става за първи път премиер на Пакистан през 1988 г. – *Б. пр.*

²¹ Вж.: Deniz Akagül, „Dynamismes et pesanteurs économiques“, in S.Vaner, D. Akagül, B.Kaleağasi, *La Turquie en mouvement*, Paris, Complexe, 1995, pp. 57–102.

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

що се отнася до кюрдския въпрос, гражданските правителства не са особено ентузиазирани, парализирани са от логиката на репресиите и в нарастваща степен предпочитат да оставят на армията все по-силото третиране на въпроса.

Тази еволюция тласка към поставяне под въпрос на цялата политическа система: отвъд проявите на партизанска завист, стигматизирана се оказва цялата политическа класа, тъй като след като веднъж минат изборите тя лесно забравя насоката на ангажиментите, които е поела, отнася се с презрение към ролята си да представлява и бързо се лишава от харизмата или просто от политическата изобретателност. Но да се изобличава, вече включва изобличаването на всички държавни механизми, които правят възможно задържането на власт, като наред с другото това засяга и съображенията за сигурност, които обгръщат всеки по-чувствителен въпрос, както и спирачките, които произвежда един много дребнав арсенал (достатъчно е да постави въпросът за някакъв партикуларизъм, за да бъде човек обвинен в сепаратизъм и да се задвижи целият механизъм на съдилищата за защита на държавата), които убиват в зародиш всяко поемане на отговорност при търсенето на решение. Също така се бичуват присъщите заобикаляния на закона на свързаната със „сигурността“ параноя, която някои толкова добре умеят да извъртат в своя полза. Най-сетне, разобличава се и сакрализирането на някои символи като знамето, армията, страната или личността на Ататюрк, което парализира всеки опит за малко по-задълбочен анализ на механизмите на публичната власт и бързо я преценява като злословене. Това е именно периодът, през който ПКК става по-агресивна и умножава атентатите си.

Върхът на това влошаващо се положение е неочакваната победа на религиозната партия *Рефах* на местните избори през март 1994 г., която взема двадесет и седем окръга и най-големите градове на страната, Истанбул и Анкара (общо тя печели пет от агломерациите, които имат статут на „голяма община“; през декември 1995 г. тя печели парламентарните избори). Изправен пред възхода на антикемалистките течения, политическият режим разкрива своите недостатъци. Установените с конституцията от 1982 г. властови структури представляват една кастрирана система, която няма необходимия капацитет да предвиди събитията, да ги посрещне и да предложи решения, водещи до интеграция и съжителство, до степен, че един ден се събужда с ислямско управление.

Преминаването към действие: гражданската активност през февруари 1997 г.

Преминаването към действие през 1996–1997 г. фигурира като съзряване на гражданското развитие – дотолкова то взема думата, за да

ТУРЦИЯ

разплете една ситуация, в която правото е подиграно, политическите елити се прикриват зад прерогативите на държавата и колективно са обвинени заради злоупотребите, които засягат функционирането на политическата система, без която и да било институция да се опита да се справи с това. Изправено пред това, което надхвърля отделните частни интереси, през февруари 1997 г. общественото мнение излиза с колективен отговор – неполитизиран, ненасилствен и символичен (една свещ), който има за цел да възвърне законния характер на функционирането на политическата система като нещо, което засяга съдбата на всички. Малко сложното име, което се дава на тази акция – „Една минута тъмнина за трайна прозрачност“ (*Sürekli aydınlık için bir dakika karanlık*), добре показва новата логика, от която се очаква започването на траен процес за намиране на решение.

Началото на това развитие е поставено от един банален пътен инцидент през ноември 1996 г. Всъщност посредством идентифицирането на хората, които се намират в един катастрофирал автомобил близо до Сусурлук, изведнъж ще се разкрие, че заедно се преплитат сфери, които би трябвало да са разделени, че се смесват полиция и престъпност, управляваща партия и бандити, държавни служби, различни милиции и трафик от всякакъв характер. Пътниците са: един бивш директор на полицията на Истанбул, един дълго издирван от Интерпол престъпник, който разполага с официален паспорт, и един депутат от дясноцентристката партия, която по това време се намира на власт и който самият е кюрд, водач на племе и е силно ангажиран в борбата срещу ПКК, начело на една частна милиция, наброяваща поне 10 000 души – и тези хора са излезли от лятната резиденция на вътрешния министър, и то в автомобил, натъпкан с оръжие, пари и фалшиви документи. Новото ислямистко правителство незабавно обявява, че тази афера ще бъде изцяло осветлена. Също така незабавно върху разследването се налага държавна тайна. Политическата власт, държавата, но също армията, която е натоварена с всички въпроси, засягащи кюрдите, са въввлечени като институции на всички нива. Но за парламентарната комисия, водена от един член на религиозната партия и назначена от правителство, което е ръководено от лидера на ислямистката партия, да отправи обвинение към държавната администрация или към вътрешното министерство, би означавало автоматично да постави на карта коалиционното правителство.

Със сигурност през 1996 г. идеята за гражданско общество не се намира в зародишна фаза. Няколко инициативи (докладът на Догу Ергил по „Въпроса за Изтока, диагнози и наблюдения“, поръчан през август 1995 г. от Съюза на търговските камари на Турция) вече са били поздравени както заради своята дързост, така и заради очевидното участие на полунезависими, професионални и неполитиче-

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

ски организации, които са водени от разбирането за спешната нужда да се обнови подходът към големите въпроси на настоящето. През юни 1996 г., покрай твърде официалната конференция „Хабитат II“ на Програмата за развитие на ООН, се открива първият „Граждански форум“ на Турция, на който в празнична и пъстра обстановка се събират повече от хиляда турски и чуждестранни неправителствени организации; те дебатира за своя опит, създават свой стандартизиран корпус и речник. Няколко хепънинга са вдъхновени от осъществени в чужбина бляскави прояви като например мълчаливата демонстрация на „съботните майки“ в Истанбул, която се обявява срещу изчезването на хора, свързани с малцинствени искания, най-често на кюрди. Някои групи, като Турското историческо дружество и Третият сектор, които често приемат формата на федерации от НПО, вече се впрягат да осигурят логистика за този кипеж, да организират движението, да го обединят, да му предложат места за възобновена рефлексия, юридическа информация и умножават и досега конференциите, колоквиумите и симпозиумите.²² Други, като отбелязаната по-горе ТЮСИАД, се опитват да теоретизират рефлексията, възползвайки се от статута си на организация, която не може да бъде пренебрегвана поради значимостта на онези, които представлява, както и на една позиция, чиято почти институционална умереност е позната на всички: от това тяхното участие в кипежа само става още по-сериозно. През февруари 1997 г. ТЮСИАД публикува пет икономически доклада, в които издига директно предизвикателство към армията чрез конкретни предложения, свързани с необходимостта тя да зачита демократичната игра.²³

Именно в този контекст на прогресивно изграждане на гражданското като отправна точка, все повече разпространявана и популяризирана от вестниците, ще прокънти грохота на инцидента в Сусурлук, подсилен от недоверието, изпитвано към новото ислямско направление на страната от юли 1996 г. На този етап изглежда, че гражданската динамика изпълва движението, и „една минута тъмнина“ отразява по-

²² Вж.: „XIV симпозиум на НПО“, организиран през декември 2003 г. в Истанбул от Турското историческо дружество (*Türk Tarih Kurumu*) и от организацията Трети сектор (*Üçüncü Sektör*), в сътрудничество с германската фондация „Хайнрих Бьол“, който предлага следното определение: „Неофициални организации, които почиват на доброволното участие, целящо да бъде в служба на обществото и да влияе върху политиката.“ Срв.: Bahadır Kaleağası, „Devlet-Sivil Toplum ilişkisi“, *Radikal*, 20 декември 2003 г.

²³ Главният доклад е озаглавен „Перспективите за демократизация в Турция“ (януари 1997). Другите доклади се отнасят до местните власти, до сдруженията, до омбудсмана на Турция и до процедурата за отправяне на обвинения към държавни служители.

ТУРЦИЯ

скоро желанието, без все пак да се изпада в капана на директното политическо противопоставяне, тя да се вкара на политическата сцена – там, където официалните актьори, лишени от способност да съдят за нещата, от разбиране и от воля за компромис, остават затворени в съучастническо мълчание. Процесът, който в хода на този период оправдава названието „гражданско общество“, е въвеждането в един политически контекст, в който тя не е имала място, на идеята за полагаща се по право автономия на един нов политически партньор, който в сравнение с държавата разполага със самата структура на гражданската конструкция, с представителност от нов тип, която осветява неговата легитимност.

Религиозни течения и гражданско общество

Една особеност на този турски граждански кипеж е, че той привлича ислямистките течения, които участват в неговото изграждане и продължават и днес да се смятат за част от него. Следователно създаването на гражданското общество в тази страна не се разбира като съзнателно дистанциране (което е често срещано в някои арабски страни), на една част от интелектуалците, които чрез понятието за гражданско общество си избират един видимо демократичен етикет, който по тази причина не се смята за приемлив за ислямската мисъл.

Два главни елемента обясняват интереса на турските религиозни течения за идеята за гражданско общество.

Първият е фактът, който споменахме по-горе, а именно, че властта, установена след преврата от 1980 г. като отговор на развитието от 70-те години, избира възстановяването на едно даващо сцепление и културно ендогенно идеологическо измерение, дефинирано в своето отношение на общо възприемане на зачитането на политическата власт и което издига като ценност традиционните елити за сметка на градските елити, смятани за твърде податливи към външни идеологии на съпротива. Това има за последица да изведе наново като главни партньори в публичното пространство религиозните групи, които са привлечени основно около въпроса за възстановяване на задължителното религиозно образование във всички степени на основното и средно образование. Парадоксално, по този начин религиозните среди начело с братствата се оказват подтикнати да облекат с власт публичното пространство в едно ново взаимоотношение с държавата, която ги приканва да произведат в предписаните от нея рамки един дискурс за възстановяване на националния консенсус, изхождайки от регистър, в рамките на който светската държава не би могла сама да вдъхва доверие. Тук държавата се обръща към външни посредници, на които дава правото на автономно пространство за прозелитизъм и на възходящо развитие, което по дефиниция би могло да излезе извън

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

нейния политически контрол. Сформирането на правителството на Йозал, видимо симпатизиращ на религиозната мисъл, също съдейства за тяхната реинтеграция. Същевременно едно послание за национална консолидация, основано върху религиозна тематика, идващо от една светска държава и мобилизиращо все още забранени течения, не е задължително самоподразбиращо се за населението. Тук има едно трудно за изясняване идеологическо смущение, защото очевидното накръняване на секуларизма върви ръка за ръка с препотвърждаването на кемализма, който е обявен за неизменна отправна точка (член 174 от конституцията от 1982 г.).

Но тези ислямски ориентирани партньори, макар да са привлечени от държавата, никога не забравят, че държавата остава светска и че границите на тяхната автономия са условни.²⁴ Те са издигнати, въпреки самите себе си, в нова официална позиция и бързо са поставени в центъра на дебата от измамените светски среди; но тъй като не могат директно да критикуват военните, религиозните среди предпочитат, вместо на парадоксалната държавна гаранция, да основат своето присъствие в изграждането на обществена опора. То може по-добре да легитимира техните публични действия в големия порив на набожност, чиято обнова се дирижира от политическата власт, а от тях се иска да поръчителстват за него, подхранвайки го със серия от догматични и исторически референции, информации и интерпретации, накратко, мобилизирайки една логистика, с която светската държава не разполага. Приемайки сделката, те самите дават залог: те приемат да се позиционират в едно религиозно обновление, което все пак се вписва като завършек на един процес на секуларизация, който е траял повече от шестдесет години. Следователно те изявяват своето присъствие на под-политическо ниво, посредством журналистическа, книгоразпространителска и издателска дейност, атомизирайки своето влияние, но и диверсифицирайки условията си на съществуване, включително в търговски план, макар да остават склонни към мобилизиране от изборните победи на религиозната партия.²⁵ За тях въпросът за забрадката също е искане, което се поставя веднага, формулирано като проблем на демократизация, и което се мобилизира под формата на сдружения.

На второ място, въпреки превратите, формалната демокрация в Турция винаги е съхранявала прибягването до допитването до избирателите като най-легитимен начин за формиране на управлението и от 1973 г. насетне тези допитвания винаги са предлагали предимства за ислямските политически сили било индиректно, за парламентарните коалиции, които се нуждаят от тяхната подкрепа (през 1973 и 1978),

²⁴ Ali Bulaç, *Demokrasi, Sivilleşme*, Istanbul, İz Yay., 1997.

²⁵ Ruşen Çakır, *Ne Şeriat, ne demokrasi*, Istanbul, Metis Yay., 1999.

ТУРЦИЯ

било директно, чрез получаване на изборни длъжности на местно и на национално ниво. Иначе казано, ислямската мобилизация в Турция винаги е смятала, че е за предпочитане да използва легалните средства, и паралелно със създаването на религиозна партия, религиозните братства (*тарики*) винаги са успявали да договорят своята електорална подкрепа за всякакви политически партии, обикновено десни или дясноцентристки, в замяна на някои права или предимства. Оттук реалният им интерес към политическото представителство, което за тях е начин да оправдаят всички свои мрежи. По общо правило, това, което сме свикнали да наричаме „гражданско общество“, е толкова по-привлекателно за някои религиозни (съответно ислямски) течения, доколкото те разполагат с доста отдавнашни структури, които им позволяват да започнат да действат незабавно в публичното пространство. Всъщност те отдавна са част от техния начин на функциониране, и не само в Турция, който се състои в това да установят напречни мрежи, които изпълняват в сдруженията традиционни дейности на социална солидарност, на взаимопомощ, на образование, дори на професионална реализация в съответствие с религиозните предписания. Религиозните течения, белязани от исторически, политически и идеологически антагонизъм, характерен за турската републиканска светска рамка, почти естествено изразяват критично отношение към етатизма и в подкрепа на възприемането на икономическия либерализъм (наистина, двусмислено в случая на Партията на благоденствието), към идеологическата закостенялост (тяхната мишена е кемалистката идеология), към авторитаризма, посредством искания, засягащи свободите (на изповедание на мюсюлманите): това са днес централните проблеми на гражданската демокрация. В това отношение е забележителна проявяваната понастоящем способност на определени турски религиозни среди да инструментализират темата за правата на човека²⁶, както и новата практика на „неправителствените“ действия, включително в някои толкова нови сфери като екологията.²⁷ Изобщо те още отсега са мощни „граждански“ актьори. В един контекст на легалност, демократичният аргумент предлага три изключителни възможности: той позволява да се посочат недостатъците на съществуващия кемалистки режим, силно белязан от своето авторитарно измерение; да се легитимира един „алтернативен“ проект в климат на открита политическа конкуренция; най-сетне, да се прокара правото на различност, на свобода на съзнанието и на рели-

²⁶ Това е предметът на дейност на някои сдружения, сред които най-известно несъмнено е *Мазлум-Дер*.

²⁷ В. Pusch, „Gökyüzünde kara bulutların rengi değişecek mi? Çevre sorunları“, in *Entellektüeller ve Müslüman Aydınlar üzerine, Türk Aydını ve kimlik sorunu*, Istanbul, Bağlam Yay., 1995, pp. 343–353.

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

гията, под прикритието на утвърждаване на зачитането на основните свободи, дори на основните аргументи на едно идентитарно искане, основано върху историята, в случая тази на теократичната (*sic – б. пр.*) Османска империя.

Днес АКП, глашатай на гражданското общество, основава една голяма част от проевропейския си дискурс върху този аргумент. Така под заглавието „Демокрация и гражданско общество“ нейната изборна програма обявява: „Да се гарантира отварянето към гражданското общество, към един плуралистичен политически процес, основан на демокрацията и участието, както и вземането под внимание на мненията и предложенията на социалните групи по проблемите, по които трябва да бъдат взети решения (...). Нашата партия, като поддържа еднаква дистанция спрямо организациите на гражданското общество, представляващи мненията на различни групи, ще спомага за диалога и сътрудничеството между организациите на гражданското общество.“²⁸ Първото съображение за тази предразположеност е, разбира се, съзнанието за една вътрешноприсъщата на кемалисткия режим трудност: една партия от религиозен характер да постигне признание от републиканския режим, който се основава на войнстващия лаицизъм. Макар да е необходим механизъм за регулиране на издигането на власт, изборните резултати не са достатъчна гаранция; а и авторитаризмът на режима вече е показвал, че може да ги отмине. Идеята за гражданско общество изразява всичко, от което партията в момента има нужда, за да устои на износването от властта: политическо отваряне, търсене на консенсус, оспорване на авторитарния модел, признаване на обществените свободи, дискурс за прозрачност и политическа честност, зачитане на присъдата на избирателите, разформироване на централизираната държава, издигането на власти, които конкурират централната власт и създаването на конкуренция между центровете за вземане на решения – и това в интерес на гражданите, при зачитане на социалното многообразие и на толерантността. Освен това концепцията за гражданско общество има предимството да мобилизира срещу твърде недоверчивата държава едно все по-автономно общество, като му дава все по-големи белези на легитимност, като му разкрива все по-широки правомощия извън обхвата на централната власт или на други, конкурентни на нейните (например в момента протичащата реформа на местните власти), представяйки я като множествен партньор, който е по-определящият за политическото бъдеще от едното позоваване на националното като отправна точка. Коварството се състои в лансирането на едно 99% мюсюлманско общество, което се признава за такова и от което се очаква, че след като един път добие автономията

²⁸ *Seçim Beyannamesi* (Предизборна програма), глава 3: „Демокрация и гражданско общество“, р. 21.

Фокусирането на политиката около държавата

Фокусирането на политиката около държавата след 1997 г. е резултат от новата масирана намеса на армията в политическия живот. По време на кулминацията на гражданската мобилизация, военните представят на тогавашната правителствена коалиция и на нейния „религиозен“ министър-председател един списък с осемнадесет изисквания³⁰, към които те са решително приканени да се присъединят. Капанът е очевиден и се състои в това, че правителството – една институционализирана политическа власт, е наточено да урежда практическото прилагане на вписания в конституцията лаицизъм и само да санкционира неспазването на този принцип. В действителност, много повече от евентуално политическо отклоняване на министър-председателя Неджметин Ербакан, военните реагират на размаха на една невиджана мобилизация, която трае в продължение на цял месец – демонстрацията със свещите се повтаря всяка вечер през месец февруари 1997 г. Тя събира преди разпокъсани мнения и така позволява по-добре да се концептуализира едно ново отношение към политическата власт.

В този контекст, голямата умелост на армията е в това да използва секуларисткия аргумент и да обоснове своята намеса със споделяната от всички обща несигурност по отношение на действителните намерения на ислямисткото правителство (което впрочем на драго сърце си служи с неясни изказвания), на способността му да прикрива намеренията си и да използва за свои цели упражняването на властта. Всъщност военните обръщат в своя полза чувството за дискомфорт, породено от блуждаенето на политическата система и сами се представят в ролята на спасители там, където институционалните механизми умишлено или несъзнателно са блокирани, където малодушните граждански елити отстояват моментните си интереси. Вестниците дори излизат със заглавия, че „гражданското общество“ подкрепя осемнадесетте мерки на Националния съвет за сигурност. Военната намеса има реално влияние върху политическия процес като предизвиква оставката на едно законно избрано и разполагащо с парламентарно мнозинство правителство. Избягвайки това, което техните колеги правят през 1980 г., все пак намесата на военните през 1997 г. изглежда оправдана в очите на населението, което е успокоено от връщането към ясни срокове и е доволно от това, че тази намеса вече не е под формата на преврат, а на един силов натиск, без прекратяване на цивилния ред – предимствата на авторитаризма без неговите неудобства.

До следващите парламентарни избори (април 1999) политическата сфера в цялата страна често е огласявана от активизма на ислямистко-

³⁰ Вж.: Hülki Sevizoğlu, *Generalinden 28 Şubat İtirafı*, „Postmodern Darbe“, İstanbul, Ceviz Kabuğu Yay., 2001.

ТУРЦИЯ

то движение и всичките му поддръжници. Това, което първоначално обединява в едно конюнктурно свързване, все пак скрива едно по-структурирано изразяване. Историческата дълбочина на интервенционисткия и модернизаторския политически модел от османския XIX век насам е създала една специфична политическа култура, а именно султанизма, който често приравнява политическото действие с концентрирането на властта в ръцете на един човек, който задава нормите, определя главните приоритети, разпределя ресурсите и запазва контрола върху политическата сфера, на която той е основният ръководител. При републиканския режим този ръководен принцип се персонифицира от държавата. Тя упражнява изключителен контрол, на който повече или по-малко периферните публични актьори, институционални власти, политически партии и лобита се подчиняват, при това с толкова по-голяма готовност, колкото тяхното поле за политическо маневриране всъщност е функция от способността им да се интегрират в „централизирания“ процес и да се окичат с цветовете на общия интерес, да овладеят инструментите му, които впоследствие да използват било по авторитарен път (монополната партия), било в условията на конкуренция (след 1950). Бидейки нещо ново, гражданският феномен от 90-те години изглежда твърде лесно скрива способността на държавата да възстанови своето влияние. И изпреварващата намеса на военните срещу религията, запазването на републиканските ценности, възстановява една забравена политическа кохерентност около един идентифициран полус – държавата и нейните висши интереси, и прегрупира нейните актьори около един префокусиран процес на вземане на решения.

Това фокусиране около държавата произтича и от един друг епизод, този на арестуването през февруари 1999 г. на кюрдския лидер Абдулах Йоджалан, което се явява като възраждане на една междувременно дискредитирана сила на държавата³¹; скоро за това свидетелстват изборите от април 1999 г., които издигат на власт една хетерогенна коалиция (социалдемократическа левица, профашистка крайна десница и десноцентристки либерали), чиито успех ще бъде да артикулира своето колективно действие около националистическото измерение (реч на Бюлент Еджевит при встъпването в длъжност). През същия този период възвръщането на силата на държавната символика е демонстрирано чрез грандиозното честване на 75-годишнината на републиката през октомври 1998 г.

³¹ „Ето я победата на великата Турция. Залавяйки убицеца на деца, Турция доказва на целия свят, че е велика държава“ – заглавие на специалното издание на *Хюриет* от 17 февруари 1999 г. „Ние казахме, че където и да се крие по света, нашата държава ще го залови“ – специална декларация от същия ден на министър-председателя Бюлент Еджевит.

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

Изглежда, че натрупаното общо съмнение по отношение на политическата система намира начин, макар и частично, да се изрази в различните гласувания на парламентарни избори (1999 и 2002), следхождащи гражданската мобилизация. Всъщност радикалното обновяване на правителствените мнозинства, опрени на достатъчно силно участие на изборите, за да бъдат взети под внимание (около 80%), показва, че избирателят все така предпочита пътя на изборите, за да решава съдбата на елитите, за да получи удовлетворение и да издига на власт класическите партийни формации, които по време на кампанията никога не се скъпят на обещания. Така изборите, един определено реинтегриращ елемент за политическия процес, изглежда предлагат на Турция широки възможности за контестация и за развитие на политическата конкуренция.

Но не е ли тогавашната „гражданската“ треска просто едно развитие „напук“ на изоставянето на политическата кохерентност в период на икономически и социални трансформации и на ускорено сближаване с Европейския съюз (митническият съюз, осъществен през 1996 г.)? И дали нуждата от повече държава не се появява в резултат на неспособността на изредилите се едно след друго граждански правителства? Вярно е, че през този период доверието на общественото мнение в армията е препотвърдено по множество поводи (71% от хората имат доверие в армията срещу само 6% за политическите партии³²); това е също време, през което в политическата социология на Турция се появява едно ново понятие – това за „дълбоката държава“ (*derin devlet*), което се опитва, обвинявайки или оправдавайки, да обозначи един вид държавно-бюрократичен „фундаментализъм“, който може да се открие по цялото политическо ветрило, отвъд партийно-политическите опции.

Все пак това измерение на анализа не решава въпроса. Всъщност ако последните две допитвания (1999 и 2002) значително мобилизират избирателите и всеки път носят ясно изразени отговори, все пак се констатира, че от известно време, включително след местните избори от 1994 г. и след парламентарните от 1995 г., политическото обновление е толкова систематично – всеки път благодетелстващо нови партии, девствени откъм конкретни отговорности, че то почти означава едно априорно отхвърляне на всички партии, които са упражнявали властта, за да се отдаде предпочитание на все едно коя друга партия във все едно каква комбинация, при условие че все още не е управлявала и може да позволи да се подхранват надежди за промяна. Докато през 1995 г. Турция се безпоки, че се е оказала ислямска (тогава партията победителка има мнозинството от 21,7% от гласовете), през

³² Kalaycıoğlu, цитиран по: G.E. Tosun, *Devlet-Sivil Toplum İlişkileri...*, 2000, p. 376.

ТУРЦИЯ

1999 г. тя става националистическа и етатистка. И през 2002 г. отново роля играе ефектът на аутсайдера, извеждайки на власт, въпреки твърде лаицистката официална атмосфера, една ислямска партия, но в нова, легалистка версия, на която овластяващото я гласуване ще даде по-висок процент (34%) от обичайния резултат на „религиозните“ (20–25%). Вярно е, че между провеждането на тези два избора системата е трябвало да се изправи пред две земетресения през 1999 г., по време на които властта се оказва напълно некомпетентна; тя се изправя също пред две кризи, като финансовата от 2000 г. се превръща в политическа и след това в икономическа през февруари 2001 г., които силно засягат всички. Държавата, директно атакувана заради своето корумпирано и политизирано управление на банковия сектор, отново се оказва на подсъдимата скамейка. Следващите избори са гласуване-санкция.

Гражданско общество и ислям

Една друга трудност при даването на оценка е свързана с постоянното взаимовлияние, което свързва в Турция ислям и гражданско общество, било като пречка за политическо съзряване, било като социално измерение, проникващо цялото турско общество и неговата култура, съответно като различен опит на актьорите в него.

Някои НПО се показват много подозрителни към идеята за ислямско „гражданско“ движение, тъй като не успяват да разкрият истинските цели на религиозните течения по този проблем: проблемът за забрадките, който продължава от 1984 г., е пример за крайното разнообразие на религиозните позиции по проблема. Освен това, една голяма част от ислямските НПО са създадени от общините, овладени от религиозната партия (сред тях е Истанбул), където някои забелязани в началото граждански инициативи в крайна сметка се оказват повече рекламни, отколкото конкретни.³³ В един по-теоретичен план, разбира се, има няколко опита за диалог, които впрочем съвършено спазват правилата на дебата, като започнатата през 1992–1993 г. дискусия в списание *Бириким*. Тя изхожда от предложената от някои ислямски интелектуалци политическа схема, изградена по модела на „Конституцията от Медина“, иначе казано, този за консенсусно управление на мнозинството от изповеданията, чрез система на администриране, която гарантира автономията на всяко религиозно изповедание в определянето на своите собствени правни норми. Но затруднението се появи отново при спектакъла на гражданско разгръщане, на което бе способна АКП след идването си на власт и което пасва прекалено добре на една стратегия на защита пред твърде дълбоко светската държава. Все пак и тук не всичко е казано,

³³ Вж.: Y.-N. Yashin, „Uses and abuses of ‘State and Civil Society’ in contemporary Turkey“, *New Perspectives on Turkey*, vol. 8, пролет 1998, pp. 1–22.

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

защото АКП в качеството си на управляваща партия изпитва също необходимост да изтласква напред собствените си течения, собствената си социална база и в един контекст на превземане на местните власти гражданската аргументация за нея също е една по-мотивираща форма на демокрацията, отколкото критериите от Барселона, които се извеждат напред в официален план.

В комплексно взаимоотношение с една пропита от исляма култура, като че ли образът на дадена НПО в Турция изглежда по принцип е свързан с идеята за солидарност или за благотворителна дейност. Тази характеристика се открива както в представата, която съществува в общественото мнение, така и в тази на самите актьори, които често се самоопределят във връзка с подобна цел. По време на земетресението през август 1999 г. полека-лека се изработва един архетип на НПО, като се изхожда от впечатляващата ефективност на една организация на планинари, чиито спелеологически умения сътворяват чудеса сред развалините от земетресението, там, където административните власти и полунезависимите организации като турския Червен полумесец остават безсилни да планират и да координират някаква акция. Портретът робот, който изработва и след това разпространява пресата, изхождайки от Дружеството за издирване и спасяване (*Arama Kurtarma Derneği*, AKUT) (вестниците *Sabah* и *Radikal*) изважда на преден план доброволчеството, ентузиазма и техническата компетентност на едно сдружение, което няма никаква връзка с политиката, което дори не претендира да носи етикета на „гражданското общество“, но което успява да бъде на място тогава, когато е необходимо, което разгръща своите умения в служба на спешната нужда и на взаимопомощта и мобилизира всичките си сили и цялото си време; успехът му се основава не само на неговата компетентност, но също и на вниманието, което държавата отдава на неговите препоръки за систематичното изграждане във всеки окръг на структури за превенция и за образование по проблема за земетресенията.³⁴

Насред пътя между понятията за пречка и за културно съдържание, едно друго описание на исляма изглежда в случая релевантно. В момента, в който Турция търсеше политически опорни точки, за да заобиколи държавата, и се насочваше към идеята за гражданско общество, се оказва, че страната вече разполага с една неподозирана база от сдружения, от различни фондации, които вече в голяма степен ръководят живота в кварталите и в професионалните среди и които правят от групирането в сдружения една от основите на обществения живот. Наистина тази мрежа от сдружения има преди всичко религиозни цели; но тя най-малкото съществува. Така Турция се оказва

³⁴ B.Akşit, „Sivil toplumda uzlaşmacı düşünce yaygınlaşmalı“, *Sivil Toplum Dergisi*, vol. 1/1, 1-во тримесечие 2005, p. 78.

ТУРЦИЯ

снабдена с реална гражданска база, която, по всичко личи, подлежи на мобилизиране. Освен това тези сдружения, най-често дистанцирани по отношение на държавата и вече убедени в необходимостта да бъдат автономни, изведнъж започват да бъдат оценявани в дискурса на околните, който несъзнателно допринася за една нова динамика, носеща политически потенциал и перспективи за бъдещето. Колкото това присъствие на гъста мрежа от сдружения дава на първо време тласък на идеята за възможното възникване на една гражданска динамика, толкова то допринася впоследствие за задъхването на процеса, в който по-голямата част от тези сдружения всъщност се оказва далеч от това да се мислят в универсалните политически регистри на участието, на подпомагането на плурализма или на демократизацията. Смесът на тяхното съществуване си остава в тесните рамки на специфичните им искания, отправени към политическите и административни власти и изчерпващи се със собствената си реализация. По този начин несъмнено бе надценена една гражданска динамика, която наистина представлява институционална реалност, но не е непременно готова да застане зад каузата на демократизацията.

Най-сетне, все така свързан с едно социално, културно и историческо измерение, което се опира на исляма, идва и постоянно появяващият се въпрос за комунитаризма: идеята, че в Турция социалните връзки са все още предимно колективни, водени от механизми на общностна солидарност, от вяност по вертикала и от прибягване до неопатримониални начини на мобилизация, че поведенията не са отражение на индивидуализацията на възприятията и на реакциите, а на подчиняване на един модел на йерархична племенна, клиентелистка или друга принадлежност, където издигането на дадена група се извършва в конкуренция за сметка на другите, без тя да търси да разшири пространството на политическите и граждански искания, но по-скоро цели да ѝ бъдат отпуснати възможно по-бързо ексклузивни частни привилегии; и това в директен диалог с централната политическа власт, с държавата. Парадоксалната идея, която понякога се изразява, е, че гражданското общество може да убие гражданското общество.

Публичното пространство

Успоредно с предхождащото, един последен стълб, около който се развива гражданската динамика, се намира в статута, който тя придава на публичното пространство. Дали от нейна гледна точка това пространство е свързано само с държавата, на която то остава напълно подчинено, или пък то дава нови възможности за маневриране на НПО, за да окажат влияние върху политическата еволюция, и ако да, при какви условия? Доколко има днес държавата желание да отслаби контрола си върху това пространство? Или, от друга гледна

точка, каква е способността на гражданското общество да пречупи йерархичните отношения, наложени от политическите власти, и да вдъхнови изграждането на друг модел на регулиране, за да се създаде пространство на преговори и на консенсус?

Публичното пространство е мястото, където се срещат индивидуалните пътища и управлението на публичната власт.³⁵ Това е мястото, където индивидът упражнява основните си свободи, признати от конституцията (правото на мнение, на мисълта, на религията, на съзнанието), където той може да реализира някои техни измерения (право на изразяване, на публикуване, на сдружаване, на манифестации) и да се самоизразява чрез тях. Това е също мястото, където той среща многообразието посредством други индивидуални траектории, които имат същите искания и същите права като неговите. Но това е, разбира се, и мястото, където той среща публичната власт, контрола, който тя налага чрез обществения ред, а също и политическия проект, който тя прокарва и представя под знака на „общия интерес“, по-висш от различните частни интереси.³⁶ Как тогава да се подходи към това междинно пространство, за което в Турция се знае, че е като цяло подчинено на контрола на държавата и че дори произхожда директно от нея, освен в рамките на отношения на сила, при които индивидите и гражданската динамика нямат средствата да надделеят? Каква позиция да възприемат индивидуалните актьори, за да се установи нов диалог с политическата сфера, без риск да бъдат унищожени или маргинализирани от нея?³⁷

³⁵ Виж по тази тема специалните броеве върху „публичното пространство“ на всяко от списанията *Doğu Batı* (vol. 5, 2-ра година, 1998–1999) и *Sivil Toplum, Düşünce ve Araştırma Dergisi* (vol. 2, 1-ва година, пролет 2003).

³⁶ „По силата на този принцип [национализма] правителството, от която и партия да е и каквато и програма да следва, трябва да се стреми към величието на нацията, като поставя нейните интереси и нужди над тези на индивидите и класите, и подчинява всичко, което е индивидуално, на общественото, и като създава все по-съзнателни връзки на солидарност между индивидите и поколенията“: Ali Fuad Başgil, „Turquie“ in H.Levy-Ullman, B.Mirkin-Guetzevitch, *La Vie juridique des peuples*, Paris, Delagrave, 1939, p. 21.

³⁷ Две противоположни мнения като пример. Бюлент Арънч, председател на Националното събрание, цитиран от вестник *Yeni Asya* (23 май 2004), заявява, че една сериозна болест дебне сдруженията и ги поставя под голяма опасност, независимо дали са професионални със статут на публични институции, дали са частни или пък са сдружения на гражданското общество, и това е, че те все повече се позиционират като политически организации: „Всъщност професионалните организации, тези НПО-та, трябва, извън всякаква политизация, изоставяйки политическите си предпочитания, да работят за обществото и за своите собствени членове.“ Като реакция, ето и обратната теза на председателя на една НПО: „Най-страшното е не само, че НПО биват използвани за изпълнение на обществени услуги, а че се отнема „общественият“ характер на направеното от тях и на обществените услуги. НПО, създадени от публични личности, всъщност поставят обществените дейности извън досега на политическия контрол.“ (K.Gümüş на www.stgp.org.tr – Sivil Toplum Geliştirme Programı – 16 юни 2004 г.)

ТУРЦИЯ

Често НПО искат да останат встрани от политиката, определяйки гъвкавостта на наместите си като свое предимство (като се противопоставят, като предотвратяват или като упражняват влияние върху политическото действие), като същевременно остават и извън процеса на пазарене. Вече не се иска връщането към схемата на сдруженията от класически тип, които, за да съществуват в Турция и да се задържат в публичното пространство, търсеха да получат от държавата известно признание, което често минаваше през официализиране, давано им от последната съгласно нейните собствени нормативни критерии под формата на монополно положение и/или на материален (субвенции, помощи, данъчни облекчения) или символичен принос, които правят от сдружението неин длъжник. Впоследствие то се оказва принудено, за да запази своя монопол или своя приход, да отдава вярност на политическите власти и да се бори срещу всяка конкуренция, запазвайки наистина своето монополно положение, но лишавайки се в крайна сметка от способността си за влияние, необходимо, за да постигне това, за което всъщност е било създадено.

По-общо казано, позициите не са изяснени и пред държавата, чувствана единствено като централистка и бюрократична, гражданското общество се явява в разпръснат строй. За Илхан Текели първата характеристика на НПО след 1990 г. е да действат от позициите на доброволността, да остават колкото се може по-далече от взаимоотношения с властта, да дават предимство на хоризонталните връзки пред вертикалните от йерархичен тип, да не се затварят изключително в собствената си проблематика, а да бъдат отворени към участие и в други инициативи, и бидейки под знака на многообразието, да дават шанс на различията.³⁸ От своя страна Тосум класифицира неправителствените организации в четири категории: тези, които се разполагат от страната на държавата и допълват нейните дейности; тези, които са в контакт с държавата, но все пак настояват за автономно съществуване; тези, които търсят конфронтация с държавата; и най-накрая тези, които са откъснати от държавата, без обаче да влизат в конфликт с нея.³⁹ Изхождайки оттук, позициите и стратегиите са изключително разнообразни. Освен това изглежда, че дейността на НПО в Турция мобилизира основно един градски, твърде интелектуален елит, произхождащ от космополитните средни и висши слоеве, намиращи се в контакт с чужди партньори, които често ги подкрепят и дори ги фи-

³⁸ Цитиран от: В.Акшит, „Türkiye ve Orta Doğu’da Sivil Toplum tartışmaları: Sivil, Mivil ya da Tivil Toplum“, *Sivil Toplum, Düşünce ve Araştırma Dergisi*, vol. 1/3, лято 2003, pp. 33–59.

³⁹ G.E.Tosun, „Bileştirici Demokrasi, Devlet-Sivil Toplum İlişkisinin yeniden yapılandırması için bir analiz aracı olabilir mi?“, *ibid.*, vol. 1/1, 1-во тримесечие 2003, pp. 29–45.

ДЕМОКРАЦИЯ И ГРАЖДАНСКО ОБЩЕСТВО

нансират, и една голяма част от чиито дейности се опира на понякога твърде абстрактен концептуален дискурс.

Въпросът за отношението на НПО към публичното пространство е също така предпоставен от мястото, което държавата е склонна да им предостави. Когато се гледа юридическият статут на сдруженията, се вижда, че има да се измине още дълъг път, докато бъде гарантирана свободата на движение на НПО в това пространство.⁴⁰ Тенденцията е към все по-усложнена регламентация. Законът е изключително детайлизиран и със съвсем бюрократична ревност подразделя типовете организации, съответните им права, условия и ограничения. И сдруженията, и фондациите имат юридически статут. За сметка на това множество движения, събрания, съюзи, инициативи и платформи нямат никакво легално съществуване. Федерациите и конфедерациите се признават само ако са съставени от сдружения с обществена полза. Ограничения има и за типа разрешена дейност (до 1995 г. са забранени политическата дейност и връзките с политическа партия) и за набирането на членовете (на служители, на студенти). Сдруженията нямат право да поддържат организационни или финансови връзки с чужбина. От 1999 г. насам се говори за промени на тези текстове, но през 2004 г. все още нищо не е окончателно изяснено.

Въпреки ограниченията и резервите, които проявяват, има все пак един избор по отношение на държавата, който трябва да бъде направен. Могат ли НПО да продължат да избягват всякакво сътрудничество с нея? Все още сме далече от схемата на Хабермас за публичното пространство, видно преди всичко като пространство на комуникация⁴¹, което по този начин става ефикасно. Подобряване на качеството (*Toplum Kalite Yönetimi*), мерки срещу корупцията, защита на гражданите (*Yurttaş Girişimi*), експертизи и оспорвания – всичко това не би могло да се направи без въвличането на политически партньори. С идеята повече да не се изтощават в неравно противопоставяне, а да намерят начините да убеждават публичната власт, да сътрудничат и да развиват обща динамика, като същевременно запазват различия-

⁴⁰ Вж.: G.Plageman, G.Malgil, „Sivil Toplum Örgütleri için Türkiye’deki hukuki yarıtlar“, in *Devlet ve Sivil Toplum bağlamında halk katılımıcılığı ve Sivil Toplum Kuruluşları*, Ankara, Konrad Adenauer Vakfi, 2002, pp. 45-68. Плагеман цитира официалната бройка от 78 864 сдружения, регистрирани през 2001 г.

⁴¹ Публичното пространство не може да се разглежда като институция, нито, със сигурност, като организация; самото то няма нормативна структура с разделение на компетенциите и ролята, с регламентация на принадлежността на своите членове [...]. Публичното пространство най-добре се описва като мрежа, позволяваща да се комуникират съдържателни послания и заемания на позиция, и съответно, *мнения*“, J.Habermas, *Droit et démocratie*, Paris, Gallimard, coll. „Nrf-essais“, 2002, p. 387.

ТУРЦИЯ

та в начините на действие. Земетресенията от 1999 г. са важен етап в разглеждането на тази проблематика. Всъщност те показват както неподготовеността на бюрократичната и дребнава държава в сферата на сигурността, като тя не смогва да се справи с извънредните и спешни срокове, така и способността за реагиране на гражданския сектор, който успява веднага да се мобилизира на доброволна основа и да действа не само с практическа компетентност (АКУТ и други асоциации), но и като съдейства за координирането на отделните единици („кризисни щабове“, „гражданските координации“ в Истанбул и на местата на катастрофата).⁴² Тези земетресения също така показват, че гражданският сектор не може да функционира срещу държавата или без нея, и това както по материални причини, така и заради структурирането на политическото действие. Готовността за гражданско действие не би могла да бъде ефективна, ако не доведе до действия, прилагани от или с помощта на държавата. Дали в случая с публичното пространство се намираме директно в прехода към политиката? Без съмнение не! Но все пак това е привилегированото място за разширяване на гражданското действие, където то може да придобие необходимата отчетливост и да влияе на политиката – било директно или индиректно, било чрез компетентност или адекватност.

Така, отвъд трите въпроса, около които изглежда се заплита бъдещето на гражданската динамика по повод на природното бедствие, което до голяма степен преля в политическа криза, се поражда идеята за необходимото допълване между гражданския и държавния сектор не само от гледна точка на политическите решения, но и по-практически погледнато, за реализация на дадени акции, за които гражданският сектор не разполага с необходимите средства. И както вече се знае, че Турция трябва да се приготвя за други сътресения, преди всичко сеизмични, сред НПО полека-лека се налага идеята, че трябва да оставят или смекчат резервираното си отношение към държавата, за да дефинират нова стратегия, основана на по-тясно сътрудничество и насочена към често пъти общи цели.

⁴² „17 ağustos depreminden sonra STK'lar olarak neler öğrendik?“, *Sivil Toplum kuruluşları ve yasalar, etik, deprem, 3 Sempozyum*, İstanbul, Türk Tarih Vakfı, 2000, p. 277 sq.

Глава VII

Структури на власт, принуда и насилие

В периода от шейсетте години до началото на XX век Турция е изправена пред едно, колкото интензивно, толкова и многообразно насилие. Няколко дати и числа биха били достатъчни, за да се илюстрира постоянството на този феномен в политическия живот на страната. Първата вълна на политическо противопоставяне, съпровождаща масирани социални движения, започва през втората половина на 60-те години и се разраства под влиянието на събитията от май 1968 г. Тя бързо довежда до сблъсъци между активистите на крайната левица и десница, както и до образуването на въоръжени революционни групировки. По време на така наречения „период на насилието“ (1975–1980), последвал репресиите от страна на военния режим от 1971 до 1973 г., тези сблъсъци между крайните леви и десни движения взимат близо 6000 жертви. Един нов военен режим, чиято равностойност по отношение на човешките права е също много тежка (50 екзекуции, няколкостотин извънсъдебни екзекуции, повече от 60 000 ареста в периода между 1980 и 1983 г.), слага край на тези сблъсъци, но затова пък бива последван от кюрдската партизанска война (1984–1999), която предизвиква смъртта на близо 40 000 души. По време на тези две десетилетия, единичните сблъсъци между левите активисти и службите за сигурност, безчинствата на „ескадроните на смъртта“, често обвързани с някои от многобройните разузнавателни служби или с една организация на име „Хизбула“, предизвикват още хиляди жертви.¹

¹ Някои от актовете на насилие както клането в Мараш през 1979 г. (повече от сто загинали), умишленият палеж на хотел в Сивас през 1993 г. (в който загиват тридесет и седем интелектуалци), кървавото потушаване на размириците в квартала Гази (Истанбул) през 1994 г. и гладните стачки на затворниците от крайната левица (и на техните близки), които имат за резултат смъртта на повече от сто души (1996, 2001–2004), представляват символични ориентири в очите на алевитската общност и на крайната левица.

Една методологическа бележка вместо въведение

За да се разберат постоянството на това явление и неговите многобройни преобразявания е необходим един „мултивариантен“² анализ, който да взема под внимание едновременно структурните тенденции, наследени от последните десетилетия на Османската империя, както и специфичните конфигурации и разломи³, намиращи се в основата на разнообразните форми на насилие. В Турция, както и навсякъде, репертоарът на насилието рядко обяснява сам себе си, а дискурсите и програмите на действащите лица, макар и от неоспорима тълкувателна полза, не позволяват да бъде обхваната социалната динамика в основата на тяхното зараждане. В това отношение „периодът на насилието“, чиято сложност пръв показва Семих Ванер⁴, представлява образцов предмет за изследване. Виновниците за насилието от седемдесетте години легитимират своите действия чрез универсални идеологически схеми: крайна левица и десница. При все това, независимо от тези категории, в ред провинции на Анадола насилието изправя едни срещу други езикови и/или религиозни общности. Достъпът до икономически, политически и символни средства, както и волята те да бъдат монополизирани на местно ниво, играят несравнимо по-важна роля във възпроизвеждането на насилието, отколкото идеологиите, чрез които се легитимират. Разбира се, в големите градове на страната като Истанбул, Анкара и Измир идеологическата ангажираност по това време все още обяснява някои форми на поведение, но в предградията на тези метрополии насилието е приело един „интимен“⁵ аспект, противопоставяйки палачи и жертви, обвързани чрез отношения на близост или на принуда. Насилието, зародило се в руслото на политическите борби, щеше да се организира за в бъдеще около вече съществуващи или възникнали в последствие конфликтни динамики. То е придобило многообразен характер и е предизвикало процеси, чиито първоначални причинители не успяват почти никак да овладеят. Единствено една сложна генеалогия, основаваща се на изучаването на следващите се на чести интервали конфигурации и обрати, би могла да направи разбираемо това явление.

² Понятие, заето от James B. Rule, *Theories of Civil Violence*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1988.

³ Norbert Elias, *Qu'est-ce que la sociologie?*, La Tour d'Aigues, Éditions de l'Aube, 1991.

⁴ Semih Vaner, „Violence politique et terrorisme en Turquie“, *Esprit*, oct. – nov. 1984, p. 79–104. Вж. също Şerif Mardin, „Youth and Violence in Turkey“, *International Social Science Journal*, vol. 1, № 2, 1977, p. 229–254; и Doğu Ergil, *Türkiye'de Terör ve Şiddet*, Ankara, Turhan Kitabevi, 1980.

⁵ Вж.: Т. С. Ankara-Çankırı-Kastamonu Illeri Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Savcılığı, *Iddianame THKP/C Devrimci-Yol*, 1982, vol. 1.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

Въоръжената борба, водена от ПКК (Кюрдска работническа партия) (1984–1999), представлява още един образец, илюстриращ сложността на това явление. В случая става дума за една добре структурирана партизанска война, вписваща се еднакво добре както в линията на развитие на въоръжената кюрдска съпротива в Близкия изток (Иран и Ирак), така и в тази на крайната левица в Турция. В продължение на петнадесет години тя представлява среда за разнообразно по форми насилие, вариращо от създаването на армия до дейността на различни милиции, от политическа и социална мобилизация до насилие на междуличностно ниво, от саморазправа до актове на саможертва. Тя мобилизира вече действащи динамики, за да ги преобразува коренно и да отключи трудно управляеми процеси. Начините на социализация на партизанската война, намиращи се в основата на нови взаимоотношения на силите, позволяват както предаването на опита от въоръжената борба между поколенията, така и разрыв между тях – тя е носител на напълно нови методи на действие. Плод на една фрагментация, чиито разклонения се простират далеч отвъд границите на страната, партизанската война на ПКК става също така централен елемент за възникване на различия и нови разцепления в Турция и в кюрдското пространство в Близкия изток.

Тези два примера показват ограниченията на типичните идеални модели и подканват към умножаване и комбиниране на схемите на наблюдение и анализ. Имайки предвид краткостта на изложението, приносът, който следва, не би могъл да даде цялостна представа за сложността и социалната и политическа многозначност на тази тема. Също така няма да можем да наблегнем на конфигурациите и режимите на субективност, на надежда и отчаяние, които пораждат и придават смисъл на насилието⁶, нито на репертоара от насилствени действия и тяхната впечатляваща флуидност.

Следвайки традицията на една разновидност на историческата социология, ние ще се ограничим тук до анализа на три вида структурна динамика, обясняващи насилието, които действат едни върху други и могат да бъдат наблюдавани в тяхната продължителност. Макар и да не позволяват изолирането на специфичните условия за възникване на един или друг акт на насилие, те за сметка на това ни се струват способни да разяснят централното място на това явление в недалечното минало на Турция.

Първият вид динамика се отнася до структурите на властта в Турция, които играят ключова, макар и не изключителна роля в прибягването до насилие. Вторият вид е свързан с напрежението, наблюдавано между имперското наследство и органистичния проект

⁶ Вж.: Hamit Bozarslan, *From Political Contest to Self-Sacrifice: Violence in the Middle East*, Princeton, Marcus Wiener, 2004.

ТУРЦИЯ

за създаване на културно, езиково, религиозно и оттам политически хомогенно общество. Така той се явява като фактор за социалното и политическо раздробяване, намиращо своя най-краен израз във феномена на насилието, което, от своя страна, ускорява процеса и му придава трагично значение. Третият вид динамика, този път видяна в светлината на антропологическите данни, е свързана с невъзможността едно насилствено противопоставяне на съществуващия режим да бъде удържано единствено в рамките на идеологическия и политически регистър, или да бъде сведено до трагичното виждане, което бележи началната му фаза: в Турция, както и навсякъде, едно продължително насилствено противопоставяне не може да осигури своето възпроизвеждане освен на цената на собствената си „приватизация“.⁷

Структури на власт и политическа култура

Каквито и да са специфичните конфигурации, които го пораждат, насилието в Турция може да бъде разчетено като резултат или като отговор на структурите на властта. Въпреки преобразуванията, претърпени от 50-те години нататък, в действителност тези структури се оказват негодни да интегрират новите социални и политически сили на страната и да признаят етническото, културното и професионалното ѝ разнообразие. В продължение на всичките тези дълги десетилетия държавата⁸ отблъсква мисълта за един, постигнат с диалог между всички страни, социален договор. Този отказ я тласка да стане едновременно прекомерно насилствена и твърде слаба: тя отговаря на социалните, както и на етническите и професионални искания, произлизащи от различните групи и общности, чрез една засилена принуда, която, от своя страна, накърнява още повече легитимността ѝ в техните очи. Нейната сила (властта на принудата), както и нейната слабост (липсата на легитимност) се явяват като причинители на насилие. В действителност институционализираната принуда тласка множество оспорващи я страни да ѝ се противопоставят с насилие, докато липсата на легитимност им позволява да разширят контрола си върху определени части на обществото и да придобият една жизнеспособна социална основа.

⁷ За тази употреба на понятието „приватизация“ вж.: George Elwert, Stephan Feuchtwang and Dieter Neubert (dir.), *Dynamics of Violence. Process of Escalation and Desescalation in Violent Conflicts*, Berlin, Duncker&Humboldt, 1999; Michel Wieviorka (dir.), *Pour un nouveau paradigme de la violence*, Paris, L' Harmattan, 1998.

⁸ За удобство в този текст използваме понятието „държава“ както в смисъла на съвкупност от органи, носители на власт, така и в този на поле на действие на многобройни и противоречиви сили, интереси и практики.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

За да разберем тези два взаимосвързани процеса, уместно е да се върнем към века на преход от империята към републиката (1839–1923). Преди реформите на *Танзимата* османската власт е действала в една „имперска“ рамка. Тя не е разполагала с „механизми на контрол и равновесие“, а с множество „центрове за взимане на решения“ вътре в двореца, позволяващи да бъде ограничено пространството за произвол на владетеля. Юридически, владетелят, независещ нито от избиращо тяло, нито от класови интереси, е „неотговорен“. Но при все това „неотговорността“ не е била синоним на липсата на „договор“. Както Шериф Мардин го бе подсказал преди няколко десетилетия⁹ и бе потвърдено след това до голяма степен от научните изследвания¹⁰, „центърът“ не е могъл да властва над своите „периферии“, освен по силата на един „мълчалив договор“, кодифициращ взаимоотношенията им. Също както в предмодерна Европа, османската история съвсем не е лишена от тежки форми на принуда, упражнявани от държавата, нито пък от също толкова интензивно прибягване до насилие от страна на подчинените населения. Но този „мълчалив договор“ е ограничавал употребата и на двете, благодарение на подновеното договаряне на статута на недоволстващите групи след всеки сблъсък – той е основа за устойчивост.

По време на втората половина на XIX век обаче поради две причини „центърът“ загубва онова „майсторство на властта“, което съставлява силата на всяка империя.¹¹ На първо място, политиката на централизация, установена вследствие на реформите на *Танзимата* (1839–1876), изисква ново определяне на статута на „центъра“ и на „перифериите“. Принципът на директно управление, възприет от реформаторите, стеснява значително мястото на „подразбиращото се“ в отношенията между централната власт и провинциите. Естествено, реформите съвсем не са целели да превърнат държавата във фабрика за граждани. Те по-скоро се подчиняват на прагматични изисквания, състоящи се в това да се рационализира използването на ресурсите, с които разполага центърът, и да „спасят държавата“, закрепвайки я отвътре. Въпреки това те предизвикват ред непредвидени последствия: докато осигуряват известно централизиране на цивилната и военната администрация, в същото време те пораждат множество „спонтанни власти“ и предизвикват безпрецедентна децентрализация в няколко

⁹ „Youth and Violence in Turkey“, art. cité, 1977 и „Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics“, *Daedalus*, № 1, vol. 102, 1973, p. 169–190.

¹⁰ Вж. примерно André Raymond, „Le Caire traditionnel: une ville administrée par ses communautés“, *Maghreb-Machrek*, № 143, 1996, p. 9–16.

¹¹ Hans Kohn например дефинира империята като „универсализъм отгоре и система на местна и професионална автономия отдолу“ във: *The Idea of Nationalism. A Study in its Origins and the Background*, New York, MacMillan, 1946, p. 85.

ТУРЦИЯ

от провинциите на империята. В армено-кюрдските и в арабските провинции например директното управление бива мощно отхвърлено и заместено от нови властови структури. По други места, именно на Балканите, централната власт бива оспорвана от вътрешната динамика на общностите и от възникващите национални движения. През втората половина на XIX век в ред провинции присъствието на държавата е стеснено единствено до наличието на администрация, нещо, което съвсем не е могло да позволи присъединяването на населението към какъвто и да било социален, политически или национален проект, който би бил направен опит да се предложи.

Втората причина, която обяснява тази загуба на власт от страна на „центъра“, трябва да бъде търсена в преобразуванията, засегнали централната власт. Държавният преврат от 1876 г., довел до убийството на монарха, както и намесите на военните от 1908, 1909 и 1913 г., които само припомняме тук, предизвикват коренни промени в състава на управляващия елит. Те също така разрушават вътрешните механизми на двореца за „контрол и равновесие“ – религиозни власти, цивилна бюрокрация, посредници – без да ги заместят със съответни външни власти. Вместо отговорен парламент и правителство, се издига един нов елит, формиран именно от военни длъжностни лица и от част от попадналата под западно влияние интелигенция. Далеч от мисълта да преследва идеала за универсален ред (*nizam-ı alem*) – османското понятие съответстващо на *imperium*, и отчасти в отговор на национализмите на християнските населения на империята, този елит бива постепенно доведен до стремежа за изграждането на една национална и националистическа държавна формация, централизирана и „цивилизована“, способна да победи в „битката за оцеляване“ между нациите. Без съмнение този елит е съхранил някои от елементите на старата османска и/или мюсюлманска политическа култура, каквито са сакралността на държавата, юридическата неотговорност на владетеля (или на правителствата) и изискването за борба срещу раздора (*fitna*). Но той е отхвърлил други като неоспоримата легитимност на етническите, езиковите или религиозни различия и още понятието за справедливост (*adala*). Според грубото пояснение на Зия Гьокалп, един от идеолозите от времето на Комитета за единение и прогрес, идеята за правата на личността – която в миналото никога не е мислена философски, но въпреки това е имала своето място в османската/мюсюлманската традиция – трябвало да бъде изоставена в полза на „правата на цялото“ и на „задълженията“ произтичащи от тях.¹² Еднопартийният режим, установен през 1913 г., разширява значително автономията и

¹² Вж. по-специално: Ziya Gökalp, *Yeni Hayat, Doğru Yol*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1976, p. 13–14.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

юридическата безотчетност на този нов елит, управляващ държавата посредством тайни организации. Именно той въвлича империята в Първата световна война и организира изстребването на арменците (1915 г.: 800 000 жертви според османските изчисления от 1918 г., повече от един милион според повечето специалисти).

По време на първите две десетилетия на републиката (1923–1945) Народнорепубликанската партия (НРП, единствена партия, после партия-държава) засилва още повече своето органистично и залагащо на единодушието виждане за политическата и социалната сфера. Всъщност кемалистският режим схваща обществото като „органично тяло“, заплашвано отвън от други тела, а отвътре от „дефектни клетки“. Според това социалдарвинистко виждане обединената и хомогенна „нация“ би трябвало да бъде представлявана и ръководена от своите „водачи“, произлизащи от нея и въплъщаващи нейните вродени мета-исторически добродетели. Нацията, в замяна, има задължението да демонстрира абсолютно подчинение на „водачите“, излезли от нейните недра. Както списание *Кадро* го формулира през 30-те години, този елит мечтае да се издигне в „третия стълб“ на зараждащия се недемократичен и антилиберален свят, другите два бидейки италианският фашизъм и съветският болшеvizъм. Подобно на някои други режими от междувоенния период, кемализмът има амбицията да монополизира двете противоборстващи форми на насилие: принудата от страна на държавата, затвърждаваща авторитета ѝ, и революционното насилие срещу системата, целящо да унищожи „старото общество“.¹³ Учебниците на режима обясняват без заобикалки, че за да успее, кемалистката революция трябва да прибегва до насилието в по-голяма степен от другите революции.¹⁴

Опитът на Комитета за единение и прогрес и на кемалистите, които разрушават каквото е останало от османския мълчалив договор, в никакъв случай не е уникален. Напротив, той се вписва в доминиращите през епохата интелектуални и политически парадигми. Социалдарвинизмът и схващането за нацията като органично тяло, управлявано

¹³ Sebastien Haffner, *Histoire d'un Allemand. Souvenirs, 1914–1933*, Arles, Actes-Sud, 2002.

¹⁴ Вж.: Рецеп Пекер, *Inkilâp Ders Notları*, Istanbul, İletişim, 1984 (1943). Кемалистката власт обаче не разполага със средствата за осъществяване на своите амбиции и се оказва направо неспособна да наложи принудителен контрол върху обществото. За изключението, което представляват в това отношение кюрдските области, където принудата е достигала до мащабите на изстребление, вж. „Genocide in Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion in Turkey (1937–1938) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988)“, in Martin van Bruinessen, *Kurdish Ethno-Nationalism versus Nation-Building States*, Istanbul, ISIS, 2000, p. 67–96.

ТУРЦИЯ

от един водач и от една партия, са приети като напълно естествени – много повече, отколкото в недемократичните режими в Европа от периода 1920–1940 г.

И все пак, в сравнение с повечето от европейските случаи, Турция проявява на по-късен етап една особеност, която утежнява последствията от кемалисткия опит. Въпреки че изоставя практиката на единствената партия от 1946 г. насетне и се превръща в несравнимо по-отворено и плуралистично общество от Испания или Португалия, тя издигна кемализма в официална и задължителна доктрина на страната и в почти трансцендентална догма. Мустафа Кемал си спечелва посмъртно божествен облик, мавзолеят му е превърнат в официален храм на една нова религиозност¹⁵; на военните и на „живите сили на нацията“ (кемалистката интелигенция, младежта) е поверена ролята на пазители на този храм. Политическият плурализъм е приеман само до толкова, доколкото не засенчва кемализма в качеството му на синтаксис на държавата.¹⁶

Издигането на кемализма в официална доктрина, която от 50-те години вече не е в съответствие с турската действителност, блокира прехода към демокрация, която би била основана на един социален и интегриращ договор, годен да признае етническото (турци и кюрди), религиозното (сунити и алевити) и политическото (класическите партии, но също и крайната левица и ислямистите) разнообразие, за да създаде едно публично пространство, признато от всички за легитимно. Без съмнение, плурализмът отваря политическата сфера за по-голямо съревнование между елитите, но все пак без да позволи действително представяне на множеството стремления, които с течение на десетилетията стават все по-крайни. Също така той не съумява да се предпази от военните намеси – класическите (1960,

¹⁵ Вж.: Etienne Copeaux, „Le consensus obligatoire“, in Isabelle Rigoni (dir.) *Turquie, les mille visages, politique, religion, femmes, immigration*, Paris, Syllepse, 2000, p. 89–104.

¹⁶ Както сполучливо отбеляза Ърнест Гелнер, подобно на всяка друга система от вярвания, кемализмът също има някои противоречиви аспекти (вж. главата „Kemalism“, in E. Gellner, *Encounters with Nationalism*, Oxford and Cambridge, Blackwell, 1994, p. 81–91) и може да бъде тълкуван, като за отправна точка се взимат външни спрямо него модели – марксистко-ленинистски, антикомунистически, дори ислямистки, – като съответно интерпретациите са противоречиви. Така, да се дефинира „истинският кемализъм“, прераства в огромен политически и идеологически залог, както и в инструмент на властта, преди да се превърне в право на властимащите. Единствено най-могъщото действащо лице – армията, а в рамките на армията, най-силната група – разполага с необходимите за изпълнението на тази задача средства на принуда.

1971 и 1980) или „постмодерните“, като тези от 1994 и 1997 г.¹⁷

Институционализирането на политическата роля на военните или, с други думи, надмощието на едно неизбрано тяло в политическата сфера има твърде важни последствия. На първо място, и според бляскавия анализ на Юмит Джизре, след десетилетия на партизанска жизнеспособност „политическата класа“ се свива до размерите на един безкръвен „картел“, до голяма степен подчинен на армията.¹⁸ Вместо да закрепят автономността на политическата сфера и на демокрацията, многопартийната система се превърна в неподатлива рамка, подчинена на една външна за нея власт, и в резултат загуби силата си. Неспособна да предложи политически алтернативи, „политическата класа“ се опита да осигури собствената си стабилност, преотстъпвайки вземането на решения по „деликатните“ въпроси (а именно: кюрдския, арменския, кипърския въпрос, справянето с опозицията на крайната левица и на политическия ислям). В замяна този васалитет спомогна да бъде осигурен имунитетът на политиците и „политическият блокаж“ се превърна в един от главните им символични и материални ресурси.

На второ място, вследствие на това разделение на прерогативите политиката не се възприема повече като сфера на споделени ценности и на легитимни конфликти¹⁹, а като отнасяща се до вътрешната сигурност. Тя не е разбрана и дефинирана чрез свободи, а чрез ограничения и чрез преобладаващия дял на забраните в полето на възможностите. Исканията за признаване на етническите, културните и религиозните общности и на главните политически различия („комунистите“ и ислямистите, разбира се, но също така и либералите в известна степен) бяха видени като заплаха за сигурността и единството на страната и следователно криминализирани. Така политическата сфера се слива със сакралността на „родината в опасност“, а всеки компромис с „вътрешните врагове“ е считан за предизвикателство спрямо републиката и кемалистката догма. Във всеки кризисен момент „дълбоката държава“, обичайното име, обозначаващо армията и статуквото, мо-

¹⁷ През 1994 г. под натиска на армията, прокюрдската Демократическа партия е забранена, а депутатите ѝ – арестувани (освободиха ги през 2004 г.). Редица наблюдатели окачествиха това събитие като „дегизиран държавен преврат“. Освен това, в свое публично изказване генерал Ерол Йозкаснак аргументира наложения срещу правителството на Неджметин Ербакан ултиматум, изтъквайки, че е било невъзможно да се организира класически държавен преврат и затова военните били принудени да прибегнат до техниката на „постмодерния“ държавен преврат. Вж.: Hulki Cevizoğlu, *Generalinden 28 Şubat İtirafı: „Post-Modern Darbe“*, Ankara, Ceviz Kabuğu yay., 2001.

¹⁸ Ümit Cizre, *Muktedirlerin Siyaseti*, İstanbul, İletişim, 1999.

¹⁹ По въпроса за нелегитимирането на конфликтите като причина за насилие, вж.: Michel Wieviorka, *La Violence en France*, Paris, Le Seuil, 1999.

ТУРЦИЯ

билизира средствата на тази сакралност („родина“, „знаме“, „национален химн“, „реч“, и „мавзолей“ на Ататюрк²⁰) срещу „враговете“, „предателите“ или „невидимите ръце“.

Тези символи поставят политиката в зависимост от един доминиращ метасинтаксис, забраняващ по дефиниция всяка форма на неутралитет и упълномощаващ употребата на засилена принуда и на символично насилие, което я оправдава. Замаскирана или откровено силова, съчетаваща законни или незаконни средства, прибягваща до журналистически кампании, до извънсъдебни лишавания от свобода или екзекуции, принудата смали още повече шансовете за легитимация на конфликтите. Тя също така се превърна в един от главните източници на цивилното и политическото насилие. Изключените от сферата на политическата легитимност общности или групи, като кюрдите, алевитите или ислямистите, се превърнаха в стожери на опозицията, разработвайки един радикален дискурс, подготвящ условията за пристъпване към насилието. Невъзможността да се преговаря, тоест невъзможността да освободят своите различия от елементите на страст, тласка тези групи да определят на свой ред всеки компромис като предателство.

Всъщност официалните дискурси и ритуали предлагат неподозирани имитативни средства, за да бъде узаконено и дори сакрализирано насилието, произхождащо от тези групи. През десетилетията от 1960 до 1990 г. неокемалистският елит²¹ всъщност черпи своята легитимност от основополагащото насилие на миналото. Изтребването на арменците²², войната за независимост²³ потушаването на кюрдските въстания, екзекутирането на противопоставилите се на „реформата на шапката“, повторното пускане в действие на Съдилищата на независимостта през 1925–1926 г. и на тези последвали събитията в Менемен през 1930 г., са считани за опорни точки, за гордостта на кемализма; те легитимират едно революционно поведение и програ-

²⁰ Последната страница от „Речта“ на Мустафа Кемал (1927) – един от основополагащите документи за официалната политическа култура в Турция – предупреждава „младежта“ да се пази от онези властимащи, които има опасност да се провинят в „невежество, съучастие и дори предателство“: Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara, Milli Eğitim Bakanlığı, 1973.

²¹ Под този термин разбираме част от военния, цивилния и съдебния естаблишмънт, както и от кемалистката интелигенция.

²² Вж. по-специално: Hans-Lukas Kieser, Dominique J. Schaller (dir.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Basel, Chronos Verlag, 2002.

²³ През периода 1919–1922 г. Тази война би могла, поне до известна степен, да бъде разглеждана като гражданска война между мюсюлманите и немюсюлманите в Анадола. Вж: Gün Zileli „Önsöz“ in Emrah Cilasun, „*Bâki İlk Selâm*“: *Çerkes Ethem*, Istanbul, Belge, 2004.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

ма, чиито смисъл и уместност трябва да се търсят в двойния им метаисторически характер: „турски“ и „революционен“. Този елит чете целия праксис на кемализма в перспективата на това, да тласка „живите сили“ на нацията да защитават активно републиката и „революцията, ако е нужно дори срещу суверенната воля на „народа“. Както подчертава Шериф Мардин, мисията, която Мустафа Кемал оставя на младежта „да защитава републиката и националната независимост“, и апологията, която той прави на самоузаконилото се, в качеството си на основополагащо насилие, изиграват решаваща роля в преминаването към въоръжена борба на младите борци от левията в края на 60-те години.²⁴ Но този модел, обмислен и следователно имитиран, позволява също така прибягването до сила от страна на изключените от републиката. Така, преходът на кюрдския национализъм към насилието от седемдесетте години, после към партизанската война от 1984–1999 г., са поне отчасти резултат от подражателния, но преобърнат прочит, който младите кюрди прилагат върху кемалисткия национализъм.²⁵

Процесът на фрагментация

Процесът на обществена фрагментация, започнал през 60-те години, представлява друг фактор, обясняващ насилието. Засилената географска мобилност – включително отвъд пределите на Турция, – борбите между различните политически, етнически и конфесионални групи с крехки устои, целящи придобиването на материални и символни ресурси, утежняват последствията от този процес.

Тук се налага да направим още едно отклонение в сферата на историческата социология. Както вече почертахме, основният код на общуване между центъра и перифериите в Османската империя се основава на един „негласен договор“, по силата на който центърът често бива принуден да запази дискретно присъствието си в провинциите. Естествено, империята разполага с общностна тъкан и както и в брачната сфера, някои от границите, разделящи отделните субекти, се оказват напълно непроницаеми. Но тези общности, включително мюсюлманите сунити, съвсем не представляват обществена основа, върху която би почивала държавната власт. Разбира се, сунитското население се ползва с привилегирован статут. Често обаче областите защитават своята автономия посредством един междуобщностен консенсус, който им позволява да предотвратят директната намеса на центъра. Макар различните общности да не са юридически и социално равнопоставени, тяхното съжителство изисква прилагането на

²⁴ Вж.: Şerif Mardin, „Youth and Violence in Turkey“ ..., 1977.

²⁵ Вж.: Hamit Bozarslan, „Kürd Milliyetçiliği, Kürd Meselesi“, Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, İstanbul, İletişim, 2002, vol. 4, pp. 841–872.

ТУРЦИЯ

един код за добро поведение, който да отграничава позволеното от непозволеното.

Едва през втората половина на XIX век се наблюдава преход от този тип междуобщностни взаимоотношения към състояние на фрагментация. Възникването на националистическите движения без съмнение изиграва решителна роля в това развитие. Както отбелязва Жан Лека относно романа на Никос Казандзакис „Свобода или смърт“, подобно на всеки национализъм, разновидностите на национализма в Османската империя бележат отприщването на един двойствен и противоречив процес. От една страна, национализмът означава създаването на едно политическо общество, чиито членове са равни помежду си. От друга страна, така поставеният принцип на гражданството като основа на националната идея изисква ексклузивна принадлежност към определена общност, а това става в ущърб на езиковото, културното и конфесионалното разнообразие.²⁶ Ето как по един трагичен начин стремежът към политическо и гражданско общество подкопава добрите нрави, които преобладават до този момент, за да предизвика несравнимо повече насилие, отколкото е имало в миналото. Този стремеж легитимира принципа на прибъгването до насилие срещу „другите“ като условие за съществуването на националната общност и на нейната еднородност. Руско-турската война от 1877–1878 г. и Балканските войни от 1912–1913 г., които предизвикват същински етнически чистки (стотици хиляди мюсюлмани биват принудени да се оттеглят в Анадола), след това Първата световна война с изтребването на повечето от арменците в Анадола през 1915 г., показват до каква степен проектът за изграждане на нацията е неразривно свързан с разгръщането на едно масивно насилие спрямо всяка общност, белязана с печата на различието, било то предполагаемо или действително.

Войната за независимост (1919–1922) увенчава този процес на „хомогенизация“ в рамките на Анадола и позволява съставянето на една „99% мюсюлманска“ република. Но тази хомогенност неизбежно поражда други процеси на вътрешно диференциране и предизвиква нови феномени на насилие. От самото начало новата република възприема наследството на Зия Гьокалп (1870–1924). Противопоставяйки се остро на исканията на османските либерали (децентрализация и политически свободи, проповядвани от принц Сабахатин), Гьокалповият проект задоволява останалите три политически течения по онова време, съответно протюркски, проислямистки и прозападно настроени. Следователно той се свежда до лозунги, които придават смисъл на нацията и определят нейния телеологически хоризонт: турцификация, ислямизация и модернизация.

²⁶ Jean Leca, „Individualisme et citoyenneté“ in Pierre Birnbaum, Jean Leca (dir.), *Sur l'individualisme*, Paris, FNSP, 1991, pp. 159–209.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

Този синтез се оказва носител едновременно на сила и слабост, които Гьокалп не може да предвиди. Сила, понеже той действително прави възможно приобщаването на някои сегменти от обществото към идеята за република, родена само година преди смъртта на Гьокалп. Но също и слабост, тъй като всеки един от телеологическите инструменти на Гьокалп изисква изключването на един нов сегмент. Така например „турцификацията“ осигурява приобщаването на турците/тюрките към проекта за национална държава, но криминализира всичко кюрдско, както и други етнически или езикови принадлежности. Идеалът на „ислямизация“, който бива поддържан включително и по време на агресивната политика на секуларизация през 30-те години, изключва алевитите (около 20% от населението), както и унищожените немюсюлмански общности. И накрая, последната цел – модернизацията (*muassirlaşma*, което трябва да разбираме едновременно като „европеизация“ и „секуларизация“) – отхвърля големи сегменти от обществото, които, макар и на практика да са „европеизирани“, не приемат намесата на държавата в онова, което те считат за своя частна сфера и се противопоставят на всяка форма на диктат по отношение на цивилизационния избор.²⁷ За да използваме алегорично един скъп на антрополозите изследователи на Мароко речник, от своето основаване републиката поражда един вид *makhzen* – сфера на подчинение спрямо държавата, поддържана посредством кооптирането и преразпределянето на властта между самите властимащи; създава се също така и противоположната на тази сфера – *siba* – ако не бунтовническа, то поне сфера на дисидентство или на стратегии за заобикаляне на властта. Тези две „територии“ с променлива география разполагат със значителни ресурси, осигуряващи им средства да се адаптират и следователно да просъществуват във времето.

Както показват кюрдските бунтове от 20-те и 30-те години, кюрдско-алевитският бунт от 1936–1938 г. и масивните реакции спрямо „реформите“ в религиозната сфера през 1925 г., тези сегменти понякога се оказват достатъчно силни, за да могат да се противопоставят на политиките на единомислие на републиката посредством оспорване или дори въоръжено въстание. Все пак те по-често възприемат (или биват принудени да възприемат) стратегията на „прикриването“.²⁸ И тук, както навсякъде, прикриването означава, че хората съхраняват своите принадлежности и убеждения някъде дълбоко в себе си и им дават израз посредством един трудно разгадаем език и начин на жи-

²⁷ Виж: Gavin D. Brockett, „Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923–1938“, in Sylvia Kedourie (ed.), *Turkey Before and After Atatürk. Internal and External Affairs*, London, Frank Cass, 1999, pp. 44–66.

²⁸ Şerif Mardin, „Youth and Violence in Turkey“ ..., 1977.

ТУРЦИЯ

вот. Така например кюрдите трябва външно да славят кемализма и да свидетелстват за „щастieto да бъдеш турчин“, но тяхната кюрдска същност продължава да бъде скришно култивирана като мечта за една битка „от библейски вид, която разкъсва обществото и говори за истинното право само за да обяви война“.²⁹ Един алевит трябва да приеме сунитския ислям като „най-рационалната религия на света“ и един от общите знаменатели на нацията, според дефиницията на Мустафа Кемал, но в действителност – бунтът в Дерсим от 1936–1938 г. и неговият отзвук са доказателството – някои сегменти от алевитската общност се обръщат към един различен хоризонт на очакванията, есхатологичен дотолкова, че да оправдае самоубийството. Членовете на братството на накшибандитите трябва да заклеймят *иртиджа* (*irtica*) – кемалисткото понятие за „религиозно реакционерство“; но те тайно оплакват Искилипли Акиф и Шейх Есад Ефенди и неговия син, жертви на кемалистките репресии.

Според предположението на Мишел де Серто, когато обществата са изправени за известен период от време пред една символна система, която напълно се разминава с техните собствени реалности, те могат да я интериоризират или да ѝ се подчинят. Въпреки това, по множество причини, които е най-добре да се историцизират във всеки отделен случай, идва момент, в който тази система може да загуби част от гласуваното ѝ доверие или от своята ефективност и да почне да се възприема като „абсурдна“ и „невероятна“, предизвиквайки реакции на мощно отхвърляне.³⁰

В такъв случай, за да се „успокои“ положението, въпросната символна система би трябвало да бъде изоставена заедно с принципа на единомислието – нейна основа и фактор за склерозирането ѝ, за да бъдат легитимирани символните ресурси и характеристики, които отделните групи смятат като определящи за техните специфики (езикови и културни различия, религиозни символи, герои и исторически символи и т.н.). Впрочем след като бе успяла да достигне до политически плурализъм преди редица европейски страни, Турция не можа да осъществи прехода от онова, на което вече се гледа като на „абсурдно“ и „невероятно“, към това, което би било възприето като „разумно“ и „достоверно“. Тъкмо напротив, на всяко искане за признаване на различия, републиката отговаря със засилване на кемалисткото единомислие и с наказателни мерки. Така например, в периода 1960–2000 г., когато кюрдската общност се намира в състояние на пълно обновление и все повече отказва да се идентифицира с турската нация, републиката се опитва да ѝ наложи все по-големи дози кемализъм, турска

²⁹ Michel Foucault, „*Il faut défendre la société*“. *Cours au Collège de France, 1976*, Paris, Gallimard/Le Seuil, coll. „Hautes Études“, 1997, p. 64.

³⁰ Michel de Certeau, *La Culture au pluriel*, Paris, Le Seuil, 1993, p. 26.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

идентичност и „щастieto да си турчин“. От сунитското политическо и религиозно пространство, стремящо се към интеграция, която да зачита мюсюлманската му чувствителност, републиката изисква приобщаването му към неокемализма, като използва през 90-те години войнствения речник на 30-те. В същото време тя продължава да налага сунизма като „единствената рационална религия“ на алевитското пространство, което все по-усилено се стреми към еманципация посредством признаване на своите специфики.

Естествено, подобна политика съвсем не улеснява взаимното приемане, нито примирява различията. Тъкмо напротив: по примера на държавата и отчасти в отговор на нейния принцип на единомислието, тези различни езикови, културни, конфесионални или идеологически групи сакрализират своите собствени символи и разширяват онази част от своя дискурс, която „не подлежи на преговори“. Те се опитват да си извоюват отказваната им обществена „видимост“ посредством актове на насилие, насочени срещу държавата, или при липса на такава възможност, срещу други групи. По време на „периода на насилието“ през 70-те години например да наложиш собствената си „видимост“ включва абсолютния контрол върху определено пространство, често от мащабите на един квартал или областен център, както и налагането на забрана върху демонстрирането на всякаква друга принадлежност.³¹ Да завземеш властта на местно ниво, дава възможността да дадеш нови дефиниции за позволеното и непозволеното и да наложиш една различна символна система, също толкова абсолютна, като тази на кемалисткото единомислие. По-късно ПМК и теченията на крайната левица и десница, както и, на местно ниво, активистите на радикалния ислям, също се опитват да си наложат „видимостта“ си със сила и с монополизиране на определено пространство, изключвайки всяка друга общност или политическо течение.

Всяка една от тези опозиционни сили – включително радикалната десница, чиято програма се състои в „защита за държавата“ – се противопоставя с насилие на Гьокалповото и кемалисткото единомислие; все пак това отхвърляне съвсем не бележи края на единомислието като принцип или практика, а до упражняването на нови наложени чрез принуда „единомислия“. Така, тези, които прибегват до употреба на насилие, отхвърлят официалната догма, но запазват нейната синтактична и аксиологична матрица и, също както кемалисткия и неокемалисткия елит, гледат на политиката като на война между „нас и тях“, между „приятели и врагове“. Макар и противосто-

³¹ Вж.: Hamit Bozarslan, „Le phénomène milicien: une composante de la violence politique en Turquie des années 70“, *Turcica*, № 31, 1999, pp. 185–244; „Chaos ou mutations sociales: notes sur la crise turque des années 70“, *Cultures et conflits*, № 25, 1997, pp. 79–98.

ТУРЦИЯ

ейки, те възпроизвеждат органистичните стремежи на кемализма в опита си да създадат, с перо и сабя, една „въоръжена“ нация, народ или общност, която да се идентифицира с една кауза, с една сила и с един водач.

От 60-те до средата на 90-те години конкретният отговор, който властта дава на предявяваните от обществото искания за интеграция и видимост, е издигането на турския и сунитски сегмент от населението в „основен елемент“ (*asli kitle*), който да легитимира както държавата, така и нацията. Поне епизодично (през първата половина на 70-те години например), динамиките на насилието в тази въображаема, а впоследствие действително изградена общност, биват канализирани срещу левицата – отъждествявана с алевитите – или срещу кюрдските националисти. По-късно, през 90-те години, новата стратегия на „дълбоката държава“ се състои в мобилизиране на „светския“ слой (който включва също така, поне в периферията си, алевитската интелигенция) срещу „ислямистката заплаха“, което пък внася разцепление в самия „основен елемент“. Тази кризисна стратегия, чиито успех зависи от способността на властта или на „дълбоката държава“ да мобилизира една част от населението срещу друга, определена като „вътрешен враг“, утежнява последствията от тройното изключване, дължащо се на Гьокалповия синтез. Колкото повече центърът се ограничава до динамиките на мобилизация на „основния елемент“ или на една светска интелигенция, толкова повече кюрдската, алевитската и ислямистката опозиция, макар и антиномични, се идентифицират посредством насилствени, или най-малкото активистки, сакрализирани противоединоумислия.

Подобно раздробяване на множество политически и/или етнически общности, били те военизирани или потенциални носители на насилие, не допуска възникването на жизнеспособни обществени движения. Мощните обществени опозиционни движения, появили се през 60-те години (работническото, селското и студентското движение), отслабват през 70-те, за да отстъпят мястото си на въоръжените групи или дори милиции и изчезват почти напълно през следващите десетилетия в полза на общностни мобилизации, които често биват структурирани и постоянни във времето (кюрдска, турска, алевитска, сунитска). В така наречените „смесени“ области (алевитско-сунитски), както и в големите метрополии на страната, най-вече в Истанбул, ислямистките или „алевитските“ мобилизации създават условия за трансетнически солидарности (кюрдско-турска), но често с цената на професионални разцепления. Също както обществените движения от 60-те години обаче, тези общностни движения не могат да убегнат на динамиките на фрагментацията. Ето как през 70-те години това, което можем да наречем „насилие по близост“ или „интим-

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

но насилие³², упражнявано от най-близко разстояние, по съседство, в някои случаи застава над общностното насилие. Затова вътрешното раздробяване застига всички колективни играчи, които са замесени в актовете на насилие, включително радикалната десница, която иначе поддържа една централизирана структура. Същото става през 80-те и 90-те години с ПКК, чиито активисти упражняват „интимно насилие“ по някои места, както и с организациите на радикалната левица и десница.

Тази метаморфоза на насилието под въздействието на фрагментацията, отприщва един нов процес, който отчасти се контролира от същински „предприемачи на смъртта“. През 90-те години някои кюрдски племена, често близки до държавата (като племето *буджак*, чиято частна армия достига до 10 000 души), прибягват до употреба на насилие, което носи значителни икономически и политически изгоди. В същия списък са и редица „униформени шайки“, родили се от взаимодействието между мафиотски организации, бивши активисти на крайната десница и една от множеството служби за разузнаване през тези десетилетия. Както и през последните пет години от Османската империя (1913–1918), когато всеки от членовете на намиращия се на власт триумвират разполага със свой собствен орган за сигурност, през 90-те години тези шайки превръщат държавата в поле на една „фрагментирана тирания“³³ и на кърваво съревнование помежду им.

От политическото насилие до „приватизираното“ насилие

Би било наистина невъзможно да си представим такъв процес на фрагментация, който да засяга само обществото, а да оставя непокътнатата властта. В крайна сметка самият център трябва да бъде увлечен във вихъра. Разбира се, комбинирайки намиращите се на нейно разположение средства за оказване на натиск с мобилизацията на своя „основен елемент“ и с политиката на клиентелизация на някои от факторите в опозиционните групи, властта успява да просъществува, но с цената на мащабното навлизане на феномена на насилието в самата нея. Този „внос“ се осъществява посредством приватизирането на насилието, което от своя страна ускорява процеса на раздробяване и го разпростира върху самата държава.

Не един официален доклад, датиращ от втората половина на 90-те години, показва, че „униформените шайки“ са не само „ескадрони на

³² Във връзка с това понятие и неговото приложение на босненска почва: Xavier Bougarel, „La Bosnie survivra-t-elle aux accords de Dayton?“ in Jean Hannyoy (dir.), *Guerres civiles. Économies de la violence, dimensions de la civilité*, Paris, Karthala-Cermoc, 1999, pp. 237–260.

³³ Charles Tilly, *The Politics of Collective Violence*, Cambridge/London, Cambridge University press, 2003, p. 42.

ТУРЦИЯ

смъртта“ в служба на органите за сигурност³⁴, но също така се превръщат в решаващ фактор в политическото пространство, като си разделят печалбата от репресиите срещу партизанската война на ПКК, както и тази от десетките милиарди долари, произлизащи от трафика на наркотици. Бившите активисти на крайната десница са основните действащи лица в шайките.³⁵ По време на гражданската война, която тези шайки водят помежду си по високите етажи на властта, десетки членове на конкурентните разузнавателни служби биват отвлечени, подлагани на мъчения и дори екзекутирани. Имуניתетът, с който се ползват тези шайки, позволява и на други фактори на насилие, каквито са активистите на „Хизбула“ (ислямистка организация, отговорна за стотици извънсъдебни екзекуции), да си намерят официални „закрилници“ по държавните върхове или на ниво областни управители.³⁶ По това време се наблюдава и възникването на същия феномен в ПКК, където някои от военните командващи се преобразяват в господари на войната, упражнявайки едно все по-приватизирано насилие.³⁷

Как можем да обясним подобно развитие, което така силно контрастира с политическите мобилизации от 60-те години, дори с общностните през 70-те? Как една принуда, която трябваше да осигури имунитет на центъра, накрая предизвиква насилие в рамките на собствените си органи на управление? Отвъд нейното въздействие, произлизащо от властта или рефлектиращо върху нея, каква връзка бихме могли да установим между приватизираното насилие, от една страна, и политическите и цивилни форми на насилието, от друга? Какви са човешките ресурси, от които приватизираното насилие черпи своите сили?

Струва ни се, че един от възможните отговори на тези въпроси се крие в съществуващия контраст между постоянството на политическото, цивилното и общностното насилие и твърде слабото наличие

³⁴ Вж.: Veli Özdemir, *TBMM Susurluk Araştırma Komisyonu ifade tutanakları*, İstanbul, SCALA, 1997; Id., *TBMM Tutanakları. Susurluk Belgeleri, TBMM Komisyon Raporu'na muhalefet şerhleri ile birlikte*, İstanbul, SCALA, 1997; Kutlu Savaş, *Başbakanlığa Sunulan II. Susurluk Raporu*, İstanbul, Bir, 1998.

³⁵ Нека споменем по-специално Абдуллах Чатлъ, издирван за впечатляващ брой убийства и за личното си участие в атентата срещу папа Йоан-Павел II (1982). Той загива при автомобилна катастрофа заедно с един висш представител на полицията на Истанбул и с водача на едно кюрдско племе, който е също депутат и е близък до тогавашния президент на републиката. Можем да споменем и случая на Аладин Чакъджъ, също издирван за множество убийства, чиито кръг на влияние включва неколцина министри.

³⁶ Наред с другите изследвания вж.: Ruşen Çakır, Derin Hizbullah: *İslamcı Şiddetin Geleceği*, İstanbul, Metis, 2001.

³⁷ За дебатите, които разтърсиха организацията вж.: Abdullah Öcalan, *Çeteciliğe karşı mücadele*, İstanbul, Mem, 2002.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

на „обикновено“ насилие в Турция. Въпреки мащабното обедняване на населението, дължащо се на кризите и на станалите хронични програми за „икономическо стабилизиране“, на урбанизацията и на засилената мобилност, нарушенията и престъпността остават на сравнително незначителни нива през 80-те и 90-те години.³⁸ Дори явлението на „уличните“ не поражда систематично насилие, както в някои страни на Латинска Америка. Можем да предложим хипотезата, че семейните структури и механизмите за налагане на авторитет и обществен контрол са останали ефикасни³⁹; брачните модели (ендогамия или брак с лице от най-близкото обкръжение, в рамките на дадена общност) усилват контрола на семейството върху неговите членове. Мястото на „белите бради“ (*aksakalli*) в дадена махала също поддържа механизмите за налагане на обществен контрол и авторитет, като не позволява потъпкването на известни колективни норми. Също така класическата архитектура в редица турски (и близоизточни) градове, която включва „постове за наблюдение“ и регулация в даден район, ограничава възможността за прекрачване на правилата. Ясно е, че бързата урбанизация и свързаната с нея засилена социална мобилност променят демографското положение, но не непременно йерархичните модели и обществените взаимоотношения. Обичаите, които бележат прехода от юношеството към зрелостта (зачитане на авторитета на възрастните хора, женитба, поемане на бащинската или съответно майчинската функция) също имат регулираща роля.

Този антропологически модел, който трябва да бъде разгледан във взаимовръзка с насилието, стеснява полето за действие на градската младеж и възпрепятства достъпа ѝ до „обикновената престъпност“ и следователно до насилието. Но както всяка йерархична система, токущо описаната също има своята ахилесова пета: зачитането на „структурите на авторитет“ е само един от елементите на обществения ред и лесно може да бъде заобиколен посредством придобиването на един по-висок социален статут от този на родителите или на „белите бради“. Един юноша или младеж може да се опълчи срещу намиращия се в непосредствена „близост“ авторитет, променяйки своя собствен социален и/или политически статут, превръщайки се в носител на

³⁸ Според данните на статистиката, броят им се колебае между 100 000 и 200 000 престъпления и нарушения годишно, в това число стопански и данъчни (Вж.: Sevinç Yavuz, Şengün Kılıç, „Suçun kara yılları“, *Hürriyet*, 2 януари 2000). Разбира се, тези статистически данни не включват домашното насилие, по-специално срещу жените, както и това, упражнявано в училищата, армията и затворите.

³⁹ За поглед в историческа перспектива вж.: İlber Ortaylı, *Osmanlı toplumunda aile*, İstanbul, Pan, 2000.

ТУРЦИЯ

смъртта“ в служба на органите за сигурност³⁴, но също така се превръщат в решаващ фактор в политическото пространство, като си разделят печалбата от репресиите срещу партизанската война на ПКК, както и тази от десетките милиарди долари, произлизащи от трафика на наркотици. Бившите активисти на крайната десница са основните действащи лица в шайките.³⁵ По време на гражданската война, която тези шайки водят помежду си по високите етажи на властта, десетки членове на конкурентните разузнавателни служби биват отвлечени, подлагани на мъчения и дори екзекутирани. Имунитетът, с който се ползват тези шайки, позволява и на други фактори на насилие, каквито са активистите на „Хизбула“ (ислямистка организация, отговорна за стотици извънсъдебни екзекуции), да си намерят официални „закрилници“ по държавните върхове или на ниво областни управители.³⁶ По това време се наблюдава и възникването на същия феномен в ПКК, където някои от военните командващи се преобразяват в господари на войната, упражнявайки едно все по-приватизирано насилие.³⁷

Как можем да обясним подобно развитие, което така силно контрастира с политическите мобилизации от 60-те години, дори с общностните през 70-те? Как една принуда, която трябваше да осигури имунитет на центъра, накрая предизвиква насилие в рамките на собствените си органи на управление? Отвъд нейното въздействие, произлизащо от властта или рефлектиращо върху нея, каква връзка бихме могли да установим между приватизираното насилие, от една страна, и политическите и цивилни форми на насилието, от друга? Какви са човешките ресурси, от които приватизираното насилие черпи своите сили?

Струва ни се, че един от възможните отговори на тези въпроси се крие в съществуващия контраст между постоянството на политическото, цивилното и общностното насилие и твърде слабото наличие

³⁴ Вж.: Veli Özdemir, *TBMM Susurluk Araştırma Komisyonu ifade tutanakları*, Istanbul, SCALA, 1997; Id., *TBMM Tutanakları. Susurluk Belgeleri, TBMM Komisyon Raporu'na muhalefet şerhleri ile birlikte*, Istanbul, SCALA, 1997; Kutlu Savaş, *Başbakanlığa Sunulan II. Susurluk Raporu*, Istanbul, Bir, 1998.

³⁵ Нека споменем по-специално Абдуллах Чатлъ, издирван за впечатляващ брой убийства и за личното си участие в атентата срещу папа Йоан-Павел II (1982). Той загива при автомобилна катастрофа заедно с един висш представител на полицията на Истанбул и с водача на едно кюрдско племе, който е също депутат и е близък до тогавашния президент на републиката. Можем да споменем и случая на Аладин Чакъджъ, също издирван за множество убийства, чиито кръг на влияние включва неколцина министри.

³⁶ Наред с другите изследвания вж.: Ruşen Çakır, Derin Hizbullah: *İslamcı Şiddetin Geleceği*, Istanbul, Metis, 2001.

³⁷ За дебатите, които разтърсиха организацията вж.: Abdullah Öcalan, *Çeteciliğe karşı mücadele*, Istanbul, Mem, 2002.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

на „обикновено“ насилие в Турция. Въпреки мащабното обедняване на населението, дължащо се на кризите и на станалите хронични програми за „икономическо стабилизиране“, на урбанизацията и на засилената мобилност, нарушенията и престъпността остават на сравнително незначителни нива през 80-те и 90-те години.³⁸ Дори явлението на „уличните“ не поражда систематично насилие, както в някои страни на Латинска Америка. Можем да предложим хипотезата, че семейните структури и механизмите за налагане на авторитет и обществен контрол са останали ефикасни³⁹; брачните модели (ендогамия или брак с лице от най-близкото обкръжение, в рамките на дадена общност) усилват контрола на семейството върху неговите членове. Мястото на „белите бради“ (*aksakalli*) в дадена махала също поддържа механизмите за налагане на обществен контрол и авторитет, като не позволява потъпкването на известни колективни норми. Също така класическата архитектура в редица турски (и близкостоични) градове, която включва „постове за наблюдение“ и регулация в даден район, ограничава възможността за прекриване на правилата. Ясно е, че бързата урбанизация и свързаната с нея засилена социална мобилност променят демографското положение, но не непременно йерархичните модели и обществените взаимоотношения. Обичаите, които бележат прехода от юношеството към зрелостта (зачитане на авторитета на възрастните хора, женитба, поемане на бащинската или съответно майчинската функция) също имат регулираща роля.

Този антропологически модел, който трябва да бъде разгледан във взаимовръзка с насилието, стеснява полето за действие на градската младеж и възпрепятства достъпа ѝ до „обикновената престъпност“ и следователно до насилието. Но както всяка йерархична система, токущо описаната също има своята ахилесова пета: зачитането на „структурите на авторитет“ е само един от елементите на обществения ред и лесно може да бъде заобиколен посредством придобиването на един по-висок социален статут от този на родителите или на „белите бради“. Един юноша или младеж може да се опълчи срещу намиращия се в непосредствена „близост“ авторитет, променяйки своя собствен социален и/или политически статут, превръщайки се в носител на

³⁸ Според данните на статистиката, броят им се колебае между 100 000 и 200 000 престъпления и закононарушения годишно, в това число стопански и данъчни (Вж.: Sevinç Yavuz, Şengün Kılıç, „Suçun kara yılları“, *Hürriyet*, 2 януари 2000). Разбира се, тези статистически данни не включват домашното насилие, по-специално срещу жените, както и това, упражнявано в училищата, армията и затворите.

³⁹ За поглед в историческа перспектива вж.: İlber Ortaylı, *Osmanlı toplumunda aile*, İstanbul, Pan, 2000.

ТУРЦИЯ

дискурс и повествование, които да легитимират това противопоставяне. Той може да го направи било като приеме някоя сакрализирана политическа или идеологическа позиция, като при това свързаните с нея лични рискове правят легитимиращата ѝ сила още по-безспорна, било достигайки преждевременно до високи доходи, които да му отредят функцията на разпределител на средства отвъд собствения му семеен кръг.

Ето как, било то политическо или приватизирано, насилието се налага като едно от средствата за заобикаляне на авторитета, без обаче да се ограничава до тази си функция, особено като се имат предвид последствията му. Изправени срещу насилието, традиционните инстанции на авторитет нямат друг избор, освен да постановят един „психосоциален мораториум“⁴⁰, който признава на младежите правото им да прекрочват законите и стига дотам, да отдава почит на това тяхно преминаване отвъд нормите. Така например твърде младите активисти на крайната десница и левица, взели участие в актовете на насилие през 70-те години, получават (или налагат) именно такъв мораториум. Става дума за момичета и момчета, установили се отскоро в градска среда, или за такива от второ поколение градски жители. Тяхната политическа и идеологическа принадлежност, техният дискурс и език, които ги отличават коренно от родителите им, им дават престижа на техните знания и един морален авторитет, които значително разширяват тяхната автономия. Ето същ, с който се откроява техният дискурс, позволява на посланията им да „достигнат“ и до по-възрастните, които впрочем се затрудняват да проумеят идеологическите им формули. Също така през 80-те и 90-те години множество млади кюрди, особено момичета, променят своя социален статут и си спечелват значителна самостоятелност, участвайки в партизанската война на ПКК; като се подлагат на опасности за една свещена кауза, те също така си издействат „мораториум“ от страна на по-възрастните.

И все пак участието в политическите актове на насилие не е единственото средство за измъкване от традиционните структури на авторитет. Насилието от мафиотски тип⁴¹, участието в полувоенни групи или в шайките (като „ескадроните на смъртта“, които са активни през 90-те години) са други такива средства. Един бърз анализ на младежите, които се присъединяват към структурите от мафиотски тип или към шайките (често и към двете едновременно), показва, че като цяло

⁴⁰ Erik Erikson, *Adolescence et crise. La quête de l'identité*, Paris, Flammarion, 1990.

⁴¹ Годишният „оборот“ на мафията е изчисляван на 60 милиарда долара (*Hürriyet*, 6 юни 2004).

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

те са от беден произход и имат ниско ниво на образование.⁴² За съвсем кратко време обаче те успяват да се наложат като уважавани главатари далеч отвъд собствената си среда. По-възрастните сред тях, дошли от редиците на радикалната десница или на кюрдските националисти, като Аладин Чакъджъ, Бехшет Джантюрк и Йомер Лютфю Топал известен като „Царя на казината“, поддържат внушителна мрежа за обществено преразпределяне (Чакъджъ, от крайната десница, дори подпомага благотворителните инициативи на християнските малцинства). Така на тях се гледа по-скоро като на примери за подражание, отколкото като на врагове на един впрочем широко възприет нормативен ред.

Цяла една символна система, която трябва да бъде изследвана в дълбочина, изиграва своята роля във възприемането и легитимирането на този вид трансгресия. Така например да браниш честта на своето семейство и махала или на своя кръг на социализация, се налага като централен елемент в етоса на „кабадайлък“ (*kabadayılık; bravado*⁴³) и съставлява най-видимата черта на политико-мафиотските структури. Също така, тук, както и на други места⁴⁴, членовете на шайките си измислят свои собствени механизми на социализация, в които „смъртта“, с която хората се сблъскват всекидневно, не се схваща задължително като противоположност на живота, а като елемент от една сложна система на солидарност или дори на услуги и контрауслуги. Този вид насилие обаче не се ограничава единствено в измерението на „етоса“, а е тясно свързано с икономическата сфера; казано по друг начин, „щедростта“, която е единосъщна с приватизираното насилие, задължава своите автори да влязат в това, което Ерхард Еплер нарича „пазара на насилието“.⁴⁵

Още по времето на „периода на насилието“ от 70-те години факторите на насилието са замесени в икономическата сфера и някои от тях действат като изпълнители на поръчки на мафиотските структури. Икономическите реформи от 80-те и 90-те години, които легитимират стратегията на „взимане на завой“ (*köşeyi dönmek*) – а именно да се възползваш от всеки удобен случай да промениш икономическия,

⁴² Hamit Bozarslan, *Network-Building, Ethnicity and Violence in Turkey*, Abu Dhabi, ECSSR, 1999.

⁴³ Вж.: Michael Gilson, „Problems in the Analysis of Violence“, in Jean Hannoyer (dir.), *Guerres civiles. Économies de la violence, dimensions de la civilté, op. cit.*, 1999, p. 118.

⁴⁴ Що се отнася до колумбийския случай: Anne-Marie Losoncy, „Le saint et le citoyen au bord des tombes. Sanctification populaire de morts dans les cimetières urbains colombiens“, *Religiologiques*, № 18, 1998, pp. 149–165.

⁴⁵ Erhard Eppler, *Vom Gewaltmonopol zum Gewaltmarkt?*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2002.

ТУРЦИЯ

а впоследствие и социалния си статус – създават нови пространства на автономия. Да генерираш свои собствени икономически ресурси с всички средства, включително на границата между легалното и нелегалното, се превръща във форма на съществуване с висока социална и политическа стойност. Тази „зелена светлина“ няма как да не доведе до значителни промени в сферата на насилието. В някои случаи изнудването, контрабандата и трафика на наркотици заемат мястото на технологичните капитали и ноу-хау, които липсват на редица предприемачи; това позволява също така възникването на една политика на преразпределяне, от която държавата вече се е отказала. Този вид престъпен капитализъм без съмнение не отразява икономическите схващания на правителствата Йозал (1983–1989) и на техните непосредствени наследници, но може да се каже, че властите възприемат една политика на „ненамеса“. Според някои официални доклади редица висши офицери също участват в тези структури.⁴⁶ Тази неформална икономическа сфера се нуждае от арбитри и от лица, които да играят регулираща роля; те, разбира се, са корумпирани, но въпреки това приети в новата система. Бившите активисти на радикалната десница биват поканени да участват в тази дейност, а също и да служат за регулатори и съдии в случай на конфликти, свързани с липсата на преразпределение на натрупаните капитали или при неплащане на договорените задължения.⁴⁷

Два фактора утежняват последствията от тази комбинация между първоначалното политическо насилие от страна на радикалната десница и престъпността: това са, от една страна, умножаването на разузавателните служби, които се намират в обтегнати отношения, като всяка една от тях се опитва да си създаде своя собствена ударна сила, а от друга, частичното отказване на държавата от монопола ѝ върху насилието в полза на нови предприемачи в тази сфера. Така например от 1987 г. властта решава да организира някои кюрдски племена в полувоенни части. Подобно на членовете на бригадите, известни като „Хамидийе“⁴⁸, членовете на тези полувоенни части получават амнистия за всички извършени в миналото нарушения, за да бъдат въоръжени и наети от държавата (тези така наречени „защитници на селата“

⁴⁶ Вж. т.нар. доклади „Eymür“ във: *MIT Raporu Olayı*, Istanbul, Kaynak, 1996. Мехмет Еймюр е висш офицер на тайните служби (MIT).

⁴⁷ Вж.: Tanıl Bora, Kemal Can, *Devlet, Ocak, Dergâh. 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, Istanbul, İletişim, 1991.

⁴⁸ През 1891 г. султан Абдул Хамид II разрешава създаването на племенни кавалерийски части, наречени „Хамидийе“, които впоследствие масирано участват в избиването на арменците (1915). По времето на републиката племенните „милиции“ са използвани също така при смазването на кюрдските въстания.

СТРУКТУРИ НА ВЛАСТ, ПРИНУДА И НАСИЛИЕ

днес наброяват близо 100 000 души⁴⁹). Някои сунитски села в Централен Анадол⁵⁰, както и групата „Хизбула“, също получават оръжия от държавата. Накрая, в началото на 90-те години, армията възприема нова доктрина срещу партизанската война на ПКК, наречена „война с нисък интензитет“.⁵¹ Тази политика означава прилагането на някои принудителни практики, както например извънсъдебните екзекуции, които не могат да бъдат извършени в законовите рамки. Създаването на „униформените шайки“, които бързо се изплъзват от контрола на държавата, отчасти съответства на тази нужда. Бившите активисти на крайната десница приемат да съставят ескадрони на смъртта и по този начин да изпълняват поръчки на държавата или на полицията, но само при условие, че запазват своята автономия на действие (участие в мафиотските структури и в трафика на дрога). Освен това ескадроните не са поставени под ръководството на една-единствена разузнавателна служба. Тъкмо напротив, всяка една от разузнавателните служби се опитва да ги използва за собствена изгода – срещу кюрдските сепаратисти, но също и срещу конкурентите си в рамките на държавата. Според Енис Бербероглу, задълбочен наблюдател на тези явления, през втората половина на 90-те години „униформените шайки“ и разузнавателните служби са се превърнали в участници в една същинска гражданска война по върховете на държавата.⁵²

И така, процесът на фрагментация, който първоначално може да бъде обяснен със структурите на властта и с неспособността на политическата система да разпознае раздиращите обществото конфликти и разломи като легитимни, съвсем не оставя непокътната „дълбоката държава“. Нещо повече – той показва до каква степен държавата, макар и да разполага със значителни и ефикасни средства за принуда, се оказва неспособна да осигури своята жизнеспособност, без да прибегва до извънсъдебни практики или без да създава фактори на принуда, които представляват потенциална опасност за собственото ѝ съществуване. Прибегването до тези извънсъдебни практики свидетелства за това, колко е крехко едно политическо пространство, което изключва обширни сектори от обществото, свидетелства за парализата на политическата класа и за устойчивостта на мощните противо-

⁴⁹ Същевременно повечето от тези „защитници“ живеят в градовете. Те са поставени под директното командване на своите водачи, а не на професионални военни. Най-сетне, техните заплати, които са равни на три минимални заплати за страната, са давани на техните водачи, които им ги разпределят.

⁵⁰ Вж.: D. Öğüt, „Silahlanan kırmızı bölge“, *Aydınlık*, 1/10–15/10/1993.

⁵¹ По въпроса за създаването и прилагането на тази доктрина, вж.: Mehmet Ali Kışlalı, *Güneydoğu: düşük yoğunlukta çatışma*. Ankara, Ümit, 1996.

⁵² Enis Berberoğlu, *Susurluk. 20 Yıllık Domino Oyunu*, İstanbul, İletişim, 1997, p. 19.

ТУРЦИЯ

Феминисткото движение упражни значително влияние в интелектуалните среди, свързано с изследването и разкриването на забравени исторически документи. Това ни задължава да разгледаме историята на Турция, и по-специално на историята на половете в тяхната социална обусловеност, с един нов и критически поглед. Можем ли да кажем дори че става дума за пренаписване на историята? Имайки предвид новостта на явлението и оскъдността на изследванията, трябва да внимаваме да не стигаме до крайности и да избягваме необоснования „ревизионизъм“. Но на нас ни се струва, че съществуват достатъчно данни, във всички случаи няколко хипотези, за предлагането на една нова историография.

Когато говорим за нова историография, това означава нова периодизация, която поставя в центъра погледа на жените. Затова на първо време ние ще се опитаме да възпроизведем османското наследство – основен момент за феминизма – в два стапа: периода на реформите (Танзимата) и този на втория конституционен период (Мешрутиета). След това набързо ще преминем към републиканския период до 1935 г., който бележи края на феминисткото движение. Става дума за един дълъг отрязък от време, близо век, белязан от постоянства и дълбоки разломи. Това е периодът на най-големите обрати, когато основната дилема е „да сменим или не цивилизацията си с друга“, а „женският въпрос“ е в центъра на дебатите и безпокойствата на османските и турски мъже. Кемалистката република слага край на тези дебати в името на едно яacobинско и авторитарно решение, което представлява истински разлом и в същото време краят на един продължителен процес на промяна в менталитетите. Втората част покрива периода на републиката, в началото авторитарен, а после демократичен. В течение на четиридесет и петте години от 1935 до 1980 г. жените вече не се намират в центъра на дебатите. Може да бъдем изкушени да кажем, че това е период на „нормализация“ посредством възприемането на кемалисткото схващане. Но какви са били действителните последици на кемалистките реформи за жените? Наистина ли са се еманципирали, както ни представя положението официалният дискурс? Някои данни от социологически, икономически и политически порядък ще ни докажат, че това не е така, което от своя страна ще ни доведе до темата на последната част от това изследване: бунтът на жените от 80-те години.

От империята до републиката: жените като символ на цивилизационната промяна

Съществува всеобщ консенсус да се гледа на статута на жената като на специален цивилизационен барометър, особено във времената на криза и при прехода от една цивилизация към друга. Независимо дали ще се

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

обърнем към Норбер Елиас⁴ или към Пиер Бурдийо⁵, статутът на жената, ролите, които тя играе в рамките на семейството, на общността и на обществото като цяло, жестовите на всекидневния живот, които тя извършва в производствения и във възпроизводствения процес, представляват основен проблем, към който никой модернизатор не е могъл да остане безразличен. Нилюфер Гьоле представя едни блестящ анализ на опита на Турция с европеизацията, като тръгва от Танзимата и стига до кемалистката модернизация. Тази авторка набляга най-вече на реформизма сред мъжете и смело говори за „кемалистки феминизъм“⁶. Както изглежда, Дениз Кандийоти, която е работила много върху ролята на жените за обществената промяна в Турция, проявявайки особено внимание спрямо зараждането на национализма, споделя същата гледна точка. В една своя статия, озаглавена „Робини, изкусителки и другарки“⁷, третираща героините в реформистката литература, тя насочва интереса си към мотивите на реформаторите: защо мъжете са поддържали правата на жените? Отговорът, който тя дава, заслужава внимание: именно младите мъже са най-потискани от патриархалното османско семейство и, за да се освободят от игото на деспотичните си бащи и авторитарните си майки, които им налагат бракове чрез сватосване, те предпочитат една модерна форма на семейство. За да може едно такова семейство да функционира, им е нужно да си намерят добре образовани другарки в живота. Оттук и нейната теза за мъжете „феминисти“, които подкрепят правата на жените за своя собствена облага. Тя намира опора за своята теза в страните от Близкия изток и намира в работите на изследователи като К. Жайавардена⁸ подобни мъже в други националистически движения от Третия свят. Това, което ни разочарова в подобни анализи на изследователки феминистки, е, че, от една страна, те сякаш вярват на аргументите на реформаторите с някаква граничеща с наивността доверчивост, а от друга – и това вече представлява по-сериозна критика – те слушат повече това, което мъжете казват за

⁴ Norbert Elias, *La Civilisation des moeurs*, Paris, Calmann-Lévy, 1973. Тази концепция включва научните познания, правилата на обществения живот, на куртоазията, тоест отношенията между мъже и жени, светогледа, накратко всичко, в което се състои спецификата на западния начин на живот.

⁵ Pierre Bourdieu, *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Genève, Droz, 1972. Неговото понятие за *habitus* се отнася до разнообразните практики на всекидневния живот.

⁶ Nilüfer Göle, *Musulmanes et modernes. Voile et civilisation en Turquie*, Paris, La Découverte, 2002 ; най-вече 1-ва и 2-ра част.

⁷ Deniz Kandiyoti, „Slave Girls, Tempresses and Comrades: Images of Women in the Turkish Novel“, *Feminist Issues*, пролет 1998; *Cariyeler, Bacilar, Yurttaşlar*, Istanbul, Metis, 1997.

⁸ К. Jayawardena, *Feminism and Nationalism in the Third World*, Londres, Zed Books, 1988.

ТУРЦИЯ

жените, отколкото казаното от самите жени⁹, техните съвременнички, които си служат с един по-автентичен, по-радикален и по-красноречив феминистки дискурс.

Следователно това, което ни е необходимо, е да се опитаме да реконструираме историята, както е разказана от жените, а не от мъжете. Едно е безспорно: всичко започва с Танзимата във времето между 1839 и 1856 г. Нора Шени, в своя увод към изданието на писмата между жената на френския посланик и нейната братовчедка¹⁰, изтъква, че заради Кримската война османската столица претърпява огромна промяна с пристигането на войските, на военните болници, на дипломатическите делегации, повели след себе си финансиста, банкери, авантюристи, театрални, оперни и мюзикхол трупи, и т.н. Още през 1843 г., Нервал пише на своя баща: „От пристигането си в Константинопол аз се почувствах като в някой европейски град, където сам турчинът се е превърнал в чужденец“.¹¹ Този град, както и други значими османски градове като Измир и Солун са се превърнали в сцена на разнообразните и дълбоки обществени промени, надхвърлящи административните реформи, които пашите на Танзимата предприемат, следвайки западните модели. Както ни напомня Стефан Йерасимос, след като „били изтласкани извън нея от три века, турците се закрепиха на самия крайчец на Европа и решили да се европеизират. Терминът е турски и е стар век и половина.“¹² Само че, макар и пашите да си били самоналожили реформите с цел да съхранят империята и макар да вярвали във фундаменталните принципи на Запада – каквито са ограничаването на абсолютната власт на султана, признаването на правата на личността, равноправието между гражданите от различните вероизповедания, премахването на робството с всичките му директни последици за жените – не всички били убедени в необходимостта за една цялостна цивилизационна промяна.

Жале Парла¹³ ни даде възможността да погледнем по един нов начин на реформистката литература на младотурците: романистите от епоха-

⁹ За да бъдем справедливи спрямо тях, трябва да подчертаем, че повечето публикации на жени историци за османското женско движение излязоха след 1990 година.

¹⁰ Nora Şeni, *Marie et Marie, une saison à Constantinople (1856–1858)*, Genève, Metropolis, 1996.

¹¹ Пак там, с.15.

¹² Stéphane Yerasimos, „Editorial“, *Les Turcs, Orient et Occident, islam et laïcité*, Paris, Autrement, септември 1994, р. 9.

¹³ Jale Parla, *Babalar ve Oğullar, Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*, İstanbul, İletişim, 2002; за един съкратен вариант на английски език вж.: Jale Parla, „The Absolute Text Without its Author“ in A. Balakian & C. Guillen (dir.), *Comparative Poetics*, New York, Garland, 1985.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

та на Танзимата са притиснати между изискванията на институционалните реформи и защитата на юридическите и културни норми на традиционната система. Тези норми, като върховенството на дедуктивната логика от Аристотелов тип, манихейският светоглед за доброто и злото и шериата, черпят своята легитимност от Корана¹⁴ и са диаметрално противоположни на западните норми на епохата. Можем да се съгласим с Парла, че между османските реформатори и техните съидейници от Запада съществува епистемологичен разлом. Това, което дава своето отражение в романите им, е именно раздвоението между двата светогледа: дори в желанието си да осъдят робското положение на жената, те се боят да не отидат твърде далеч по пътя на нейното освобождаване по примера на Запада. Този страх се изразява посредством критиката срещу напусналите родината си синове, които вече не зачитат бащиния авторитет – опорен стълб както на държавната система, т.е. на абсолютизма, така и на патриархалното семейство. В тези романи всички герои – синове, излезли от правия път – са осъдени на провал и водят семействата си към упадък. Поемайки нишката на анализите на Парла, Кандийоти набляга на отредената на жените роля и констатира, че това, което докарва изгубените синове до провала, са винаги фатални жени, свободни жени, жени „алафранга“, т.е. жени, стремящи се да живеят по западен образец.¹⁵ Очевидно младотурските реформатори, макар в крайна сметка да са против робството на жените (в „Серпозец“/*Sergüzeşt* Самипашазаде Сезай изглежда категоричен по този въпрос), то те съвсем не подкрепят такова изменение на обществото и културния ред, при което жената би излязла от границите на древните ислямски и патриархални норми. Именно тук идва моментът всичко да бъде подложено на критика, тъй като жените искали много повече.

От скорошните работи на млади исторички знаем, че османските жени, числящи се към елита, формулират своите оплаквания, критики и искания, свързани с техния статут, като сами вземат думата от мъжете, които претендират да говорят от тяхно име и изопачават желанията им.¹⁶ Тези жени са могли да посещават основаните по вре-

¹⁴ Jale Parla, *Babalar ve Oğullar...*, 2002, p. 15.

¹⁵ Deniz Kandiyoti, „Slave Girls, Temptresses and Comrades...“, 1998, p. 45.

¹⁶ Нужно е да припомним, че „османски жени“ са всички жени, принадлежащи към съществуващите в империята общности, не само към мюсюлманската, а и към еврейската и християнската. Впрочем известно е, че еврейките и арменките са се намирили по-напред от мюсюлманските жени по отношение на формулирането на своите искания. Това се обяснява, от една страна, с факта, че половата сегрегация, която предвижда ислямът, има по-смекчена форма в немюсюлманските общества, а от друга, с по-старите и последователни контакти, които жените от тези общности са успели да установят със Запада. И все пак в следващите страници ние сме съсредоточили вниманието си върху специфичния опит на мюсюлманските жени.

ТУРЦИЯ

мето на Абдул Хамид училища, а някои от тях са получили по-качествено образование от частни учители в конаците, учили са чужди езици и очите им са отворени за западния свят. Авантюрата започва с усилията в епистоларния жанр на няколко жени като Зафер Ханъм, която публикува първия роман, написан от жена, под собственото ѝ име: „Любов към родината“ (*Aşk-ı Vatan*, 1877). Това повествование представя наскоро освободени робини, които се борят като мъже за спасението на родината. Друга блестяща жена от същото време е Фатма Алийе, дъщеря на Джевдет паша и самата тя романистка, която публично атакува тезите за полигамията на традиционалиста Махмут Есат, поддържайки идеята, че не Коранът се противопоставя на правата на жените, а теолозите деформират божествените слова.

Най-важното обаче е, че борбата на жените нямало да се ограничи до няколко известни интелектуалки, а щяла да се генерализира. Всъщност от 1868 г. жените започват да пращат писма до вестници, а впоследствие се впускат в издаването на свои собствени вестници и списания.¹⁷ Някои от тези вестници просъществуват учудващо дълго време (*Вестник за Жените / Hanımlara Mahsus Gazete* издава повече от 500 броя), като жени са не само тези, които пишат в тях, но също така издателките и печатарките. Те изразяват в писмена форма същността на своите искания и обвинения: правото на образование, правото на работа, остра критика срещу поведението в семейството. Те отхвърлят многоженството и правото на мъжете едностранно да вземат решение за развод. От тогавашните карикатури впрочем разбираме, че жените започват да вземат все по-активно участие в обществения живот, поставяйки под въпрос строгите правила за полова сегрегация. Те дори имат дързостта да променят правилата в облеклото¹⁸, като създават един вид „мода“, при която леките муселинени воали

¹⁷ Библиотеката на жените в Истанбул е публикувала една библиография: *Istanbul kütüphanelerindeki eski harflı türkçe kadın dergileri bibliyografyası*, Istanbul, Metis, 1993. В нея са изброени четиридесетина женски вестници и списания, издавани между 1869 и 1928 година, когато е сменена азбуката. Виж също работите на някои жени историци, които в голямата си част се базират на изучаването на тези богати материали: Ayşegül Yaraman-Başbuğu, *Elinin hamuruyla özgürlük*, Istanbul, Milliyet, 1992 и нейната статия на френски език: „La femme turque dans son parcours émancipatoire“, *CEMOTI*, №21, януари-юли 1996; Aynur Demirdirek, *Osmanlı kadınlarının hayat hakkı arayışının bir hikâyesi*, Ankara, Imge, 1993 и статията ѝ на английски език: „In Pursuit of the Ottoman Women’s Movement“, in Zehra F. Arat (dir.), *Deconstructing Images of the „Turkish Women“*, New York, Palgrave, 2000, pp. 65–83; Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Istanbul, Metis, 1999.

¹⁸ Nora Şeni, „Fashion and Women’s Clothing in the Satirical Press of Istanbul at the end of the XIXth Century“, in Şirin Tekeli (dir.), *Women in Modern Turkish Society*, London, Zed Books, 1995, pp. 25–45.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

разкриват тялото и лицето им, ако не пред погледа, то поне пред въображението.

След идването на новото поколение реформатори в началото на ХХ век, пренебрегването на кипежа на еманципацията става невъзможно. Жените, някои от които са членове на младотурската партия „Единение и Прогрес“ (*İttihat ve Terakki*), хранят големи надежди да окажат влияние върху реформите на втория конституционен режим. Те обаче претърпяват разочарование и напрежението в полемиките и взаимните критики между мъже и жени нараства. Идеалът за модерния брак, другарството, любовта, женитбата, която вече нямало да бъде нагласена и щяла да позволява на двойката да има свой собствен дом, в който жената да заема равно място със съпруга си – този идеал принадлежи основно на жените, които четат много чужди романи¹⁹; а мъжете, които изглежда ги следват, без да бъдат убедени, не пропускат да ги укорят в подмолни действия и лицемерие. Свидетелство за това са думите на Улвийе Мевлан в „Светът на жените“ (*Kadınlar Dünyası*): „Нека признаем, че в днешно време жената няма правото да живее свободно, както се надява. Понеже тя не може да даде израз на своя идеал, на своята воля и на своето желание като свободно същество; над нейния живот властват баща, чичо, съпруг или брат, които се опират на преимуществата, признати им от традициите.“²⁰ От своя страна Йомер Сейфетин, един близък до младотурското движение романист, пише през 1912: „Кой е отговорен за това проклетие, което тегне над любовта, като оставим настрана религията, традициите, нравите, теолозите, реакционерите и жандармите на правителството? Виновни са жените, турските жени. Именно те са най-гнусните врагове на красотата и любовта.“²¹ Така прозират дълбините на пропастта, която съществува между жените и мъжете. Жените се стремят да придобият правото да се превърнат в свободни индивиди, докато мъжете по-скоро мислят за свободната любов, прекриваща правилата на брака. В този контекст жените придават все по-голямо значение на образованието и работата: те предприемат действия както например окупационната стачка, организирана от Асоциацията за правата на жените, чиито вестник е *Кадънлар дюнясь*, с която те целят посестримите им да бъдат приети за служителки в Телефонната компания – и постигат успех. Те предприемат зрелищни действия: свидетелство за това е полетът на Белкъз Шевкет Ханъм със самолет над Истанбул, с цел да покаже, че жените могат да правят всичко, което могат и мъже-

¹⁹ Cem Behar, Alan Duben, *Istanbul Households, Marriage, Family and Fertility 1880–1940*, Cambridge University Press, 1992.

²⁰ Цитирано в Aynur Demirdirek, „In Pursuit of...“, p. 75; текстът датира от 1914 г.

²¹ Ömer Seyfettin, *Aşk Dalgası*, Istanbul, 1912, цитирано в Deniz Kandiyoti, „Slave Girls, Tempresses and Comrades...“, 1998, p. 45.

ТУРЦИЯ

те. През 1914 г. Министерството на образованието отстъпва пред тяхната настойчивост за приемане на жените в университета. А декретът за Семейното право от 1917 г., който е първият семеен правилник в ислямска държава освен шериата, им признава, както и на жените от други общности в османското общество, правото да ограничават приложението на полигамията, като първата съпруга придобива правото на вето, както и правото на развод.

От друга страна, от Балканските войни от 1912–1913 г. насетне, жените основават множество асоциации за борба срещу бичовете на войната, в помощ на бедните, в защита на вдовиците и децата на загиналите войници, т.е. главно благотворителни организации. Този опит им помага да развият едновременно по-изострено разбиране за политиката и нови организационни способности. Първата световна война, която слага край на империята, оставя дълбоки следи у жените с предизвиканите от нея разрушения, нищета, заливащите метрополията вълни от имигранти и икономическата мизерия, с които голяма част от жените трябва да се справят сами, в отсъствието на съпрузите си.²² Именно вследствие на тази политизация жените започват да изискват правото на глас към края на Голямата война, нещо, което по-рано те се въздържали да направят, въпреки че напълно били в течение на битките на суфражетките. Но условията, в които приключва войната, подканило феминисткото движение към други битки.

Единствената добре позната част от историята – позната, понеже е призната от официалната история на османското феминистко движение – е периодът от примирието до края на войната за независимост. Снимката на Халиде Едип²³, известна вече писателка и феминистка, развиваща активна дейност в рамките на културната асоциация, на която е и председател (*Teali-i Nisvan Cemiyeti*, основана през 1908 г.), първата жена, качила се на трибуната по случай гигантската демонстрация от 19 май 1919 г., организирана в знак на протест срещу окупацията на Истанбул, е много известна. Впоследствие тя отива в Анкара, за да следи войната от главния щаб на Мустафа Кемал. По същото време други женски организации активно подкрепят националната кауза и създават асоциации за национална отбрана из целия Анадол.²⁴

Когато войната завършва с победата на националистите, това поко-

²² Творбата на İrfan Orga, *Portrait of a Turkish Family* (London, Eland Books, 2003) е вълнуващо свидетелство за преживяното от жените: авторът ни описва хаотичния живот на майка си и баба си през годините на войната: Demetra Vaka, *The Unveiled Ladies of Stanboul*, New Jersey, Gorgias, 2001 (първо издание 1923).

²³ Ayşe Durakbaşa, Halide Edip, *Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, Istanbul, İletişim, 2000.

²⁴ Ayşegül Yaraman-Başbuğu, *Elinin Hamuruyla Özgürlük*, 1992, pp. 97–128.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

ление жени, което Япрак Зихниоглу нарича „републиканските феминистки от първата вълна“²⁵, сред чиито лидери е Незихе Мухиддин, изявява желанието си да участва в създаването на нова Турция като пълноправен и отговорен партньор. Мухиддин и нейните приятели създават първата политическа партия след основаването на републиката, Народната партия на жените – няколко дни преди да бъде формирана Народнорепубликанската партия, бъдещата единствена партия. Но Кемал и основоположниците на новия режим не споделят техния ентузиазъм. Те не им дават разрешение да създадат тази партия и ги подканват да основат асоциация: Съюза на турските жени. Разнообразните пречки, които им създава обкръжението на Кемал, оказват много неблагоприятно влияние върху дейността, която Съюзът се опитва да провежда било то в подкрепа на реформите, било за прокарването сред обществеността на проблема за правото на глас. Така на изборите от 1927 г. кандидатурите им са отхвърлени.

По това време Съюзът на турските жени е обект на множество критики, формулирани от *Джумхуриет* и *Хамикиет-и Миллие* – трибуната на Кемал, които се опитват да осмеят сдружението и най-вече неговата председателка. Най-накрая през 1927 г. Мухиддин е отстранена от председателския пост посредством манипулации и лъжливо обвинение в корупция и на нейно място идва жена, близка до лидерите на единствената партия. По този начин сдружението бива укротено и елиминирано от политическия живот. Най-необичайно е тоталното изчезване на този епизод от официалната история, до такава степен, че самото име на Мухиддин дълго време е премълчавано и трябваше да чакаме до 1988 г., за да чуем отново да се говори за нея.²⁶ Защо? Каква е причината за тази настървеност? В своята монография за Мухиддин (Yaprak Zihnioğlu, *Kadinsız İnkilap...*, *op. cit.*; *вж. също Ayşegül Baykan, Bella Ötüs-Baskett, Nezihe Muhiddin ve Türk Kadını (1931)*, Istanbul, İletişim, 1999.) Япрак Зихниоглу предлага идеята, че ключът, който ще ни помогне да разберем това упорство, трябва да бъде търсен в естеството на еднопартийната система и нейния авторитаризъм: като изобщо не желае да дели властта с когото и да било в гражданското общество, Кемал предпочита да е с развързани ръце, за да моделира държавата и обществото така, както той ги разбира, на основата на идеята си за националния интерес.

Всички радикални реформи от първите години на републиката, премахването на халифата през 1924 г. и приемането на Гражданския кодекс през 1926 г. имат за цел създаването на една светска държава, която окончателно да сложи край на стария режим, т.е. на имперската система, при която религията е основата за самоидентифици-

²⁵ Yaprak Zihnioğlu, *Kadinsız İnkilap, Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*, Istanbul, Metis, 2003.

²⁶ Zafer Toprak, „Halk Fırkasından önce kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası“, *Tarih ve Toplum*, IX, № 51, 1988, pp. 30–31.

ТУРЦИЯ

рането на общностите. Новият режим трябвало не само да създаде нова държава, но и да изгради наново обществото на базата на една нова основа: нацията. А тази нация, чиито принципи са почерпани от митовете на древните тюрки, се намира в Анадола. Зехра Тоска²⁷ предлага едно интересно обяснение на въпроса, който ни занимава, изказвайки предположението, че кемалистите са гледали с лошо око на Съюза на турските жени, тъй като в него са членували множество истанбулски феминистки, които били несъмнено олицетворение на приемствеността със стария режим. Освен това тези интелектуалки, които дълго са размишлявали върху проблемите на жените и имали опит с политическите битки, не изглеждали податливи на манипулиране. Халиде Едип например избира да замине в изгнание със своя съпруг в следствие на разногласия с Кемал.

След тяхното елиминиране правото на глас бива признато на две фази: през 1930 г. на местно ниво и през 1934 г. на национално ниво. Това разминаване²⁸ позволява на Ататюрк да инструментализира правото на глас на жените с политически цели, пренебрегвайки интересите им. Всъщност Ататюрк взема под внимание критиките на Запада спрямо неговия режим. От една страна, той иска да смекчи обвиненията, които го описват като деспот, макар и просветен, а от друга – да избегне смесването между неговия национализъм и процъфтяващите по онова време фашистки идеологии. В първия случай той използва въпроса с правата на жените през 1930 г., за да прикрие провала на скромния си опит за отваряне към многопартийна система. След това, когато фашистката заплаха става по-напориста след идването на власт на нацистите в Германия, които със своята идеология, изразена във формулата „деца, църква, кухня“ (*Kinder, Kirche, Küche*), искат да изключат жените от обществения живот, Ататюрк решава, че е дошло времето да се признае правото на глас на жените и за националните избори. В една репресивна и авторитарна Европа жените трябвало да символизират посредством наскоро придобития си статут напредъка на ръководената от Ататюрк Турция към демокрацията. Така през 1935 г. осемнадесет грижливо подбрани от Ататюрк жени заемат местата си в Националното събрание. Процентно те са повече (4,5%) от британските жени, които близо шейсет години са се борили за това право, а по същото време французойките продължават своята битка.

²⁷ Zehra Toska, „Cumhuriyet’in Kadın İdeali: Eşiği Aşanlar ve Aşamayanlar“, in Ayşe B. Hacımiraçoğlu (dir.), *75. yılda kadınlar ve erkekler*, İstanbul, Tarih Vakfı-İş Bankası, 1998, pp. 71–89, и особено частта „İstanbul-Anadolu kadını ayrımı su yüzüne çıkıyor“.

²⁸ Şirin Tekeli, *Kadınlar ve Siyasal-Toplumsal Hayat*, İstanbul, Birikim, 1982, по този въпрос виж pp. 210–211; и „Women in Turkish Politics“, in Nermin Abadan-Unat (dir.), *Women in Turkish Society*, Leyde, Brill, 1981.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

Тази победа е в основата на често повтаряното от кемалистите „Благодарение на Ататюрк, турската жена получи правото на глас много преди французойките“.

На Съюза на турските жени остава да изиграят една последна роля: да покажат на целия свят прогреса на Турция в сферата на правата на жените. За тази цел Съюзът организира Международен конгрес на федерациите на жените (18–24 април 1935) в Истанбул. Анкара иска дневният ред да бъде съсредоточен върху турския случай, но европейките имат други грижи: заплахите за война. С одобрението на турската делегация дискуссионната тема става „мирът“.²⁹ Две седмици след края на конгреса Съюзът на турските жени е поканен да се само-разпусне. На последното събрание на членовете на Съюза председателката Латифе Бекир Ханъм, жена на един от лидерите на партията на Ататюрк, заявява, че понеже правата на жените са вече придобити, Съюзът няма вече причина да съществува и членовете му, които искат да бъдат полезни на обществото, ще да постъпят по-добре, като работят за благотворителните женски организации. Както още през 1921 г. пише Нимет Джемил в отговор на кемалисткия интелектуалец Якуп Кадри Караосманоглу: „Якуп Кадри Бей възприема отсъствието на еквивалент за думата „феминизъм“ в нашия език като доказателство за отсъствието на феминизма от нашия живот [...]. Нека използваме друга дума, щом искате, няма значение коя! Но не е възможно да се отрича съществуването на феминизма. Бих искала турските жени да имаха многобройните права, които Якуп Кадри Бей си мисли, че имаме, и бих искала да му вярвам, когато казва, че сме в състояние да ги разширим. Но уви, положението е съвсем друго. Въпреки че благодарение на феминисткото движение през последните пет или десет години придобихме някои права, ние далеч не сме постигнали своите цели. Остават ни още някои важни права, а именно в брачната сфера. Юридически погледнато, правата на жените са много по-малко от тези на мъжете. Как една жена, която няма дори правото да се срещне и да познава бъдещия си съпруг, би могла да бъде равна на мъжа, който, от своя страна, има право да изгони жена си във всеки момент, за да си вземе друга вместо нея? Ако погледнете този проблем от гледната точка на жените, ще си дадете сметка, че това е трагедия.“³⁰ Няма нищо повече за казване. Победеното феминистко движение отстъпва мястото си на кемализма и отсега нататък жените ще признават Ататюрк за свой върховен благодетел.

Новият Граждански кодекс изиграва важна роля в това развитие, тъй като законът от 1926 г. създава един юридически статут, за който

²⁹ Zafer Toprak, „1935 Istanbul Uluslararası Feminizm Kongresi ve Barış“, *Düşün*, №24, 1986, pp. 24–29.

³⁰ Цитирано от Aynur Demirdirek, *Osmanlı kadınlarının...*, 1993, pp. 75.

ТУРЦИЯ

феминистките отдавна са се надявали. Следваният модел е швейцарският граждански кодекс, който е най-новият (1912) и най-модерният за времето си. В първата си част, посветена на правата на личността, кодексът урежда правото на гражданство по еднакъв начин за двата пола. Но във втората си част – семейният кодекс – тази равнопоставеност е нарушена с признатия на съпруга статут на „глава на семейството“. Така омъжената жена става негова помощничка, трябва да вземе фамилното му име и да го последва в дома му. Задължението да задоволява нуждите на семейството се пада на съпруга, докато съпругата трябва да допринася за това, като поема домакинските задачи. И накрая, за да може една омъжена жена да работи извън домакинството, е необходимо позволение на съпруга ѝ. Но тъй като ислямското многоженство е премахнато и жените получават равно право с мъжете на развод и равни права над децата, от гледна точка на жените кодексът е равен на революция; следователно те са доволни и изпълнени с признателност към „бащата благодетел“. Така жените се превръщат в най-пламенните привърженици на лаицизма в Турция. Интересно е да се отбележи, че мъжете също виждат изгода в това. В своя антропологичен прочит на закона Нюкхет Сирман ни показва, че „националната революция, като сменила властта на пашите (от стария режим) с властта на равноправните мъже, позволи на всеки един да стане паша в собственото си семейство благодарение на законната власт, която има върху жена си“.³¹ Така този закон удовлетворявал напълно мъжете и слага край на един продължителен спор, започнал с Танзимата, чиито отражения видяхме в романите от времето на реформаторите младотурци. Започва един период на „нормализиране“ на отношенията между половете в Турция до момента, в който се появява един фактор на нестабилност – „новата феминистка вълна“.

Мълчаливото мнозинство: забравените от модернизацията и демократизацията (1935–1980)

Имали ли са причина жените да бъдат доволни? Какво място им е дадено в обществото? Какъв е доминиращият дискурс по отношение на жените? След като женският феминизъм е елиминиран, вече на кемалисткия елит и на „феминистката държава“ се полага да определят ролята на жените в новото национално общество. Предвидено е създаването на една „нова жена“, модерна, отговорна, привързана към своите задължения, такава, каквато са си я представяли в митовете на древните тюрки. А това е една противоречива и затова сложна задача.

От една страна, се иска жената да бъде другар на мъжа в обществе-

³¹ Nükhet Sirman, „Kadınların Milliyeti“, in Tanıl Bora, Murat Gültekingil (dir.), *Milliyetçilik*, Istanbul, İletişim, 2002, pp. 226–245 и по-специално p. 238.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

ната сфера. Следователно трябва да я поощрят да учи и да упражнява занаят, тъй като на републиката ѝ липсва квалифициран персонал. И понеже управниците искат да разрушат устоите на стария режим, трябва да бъде сложен край на социалната сегрегация, предвидена от исляма. В училищата и изобщо в публичното пространство нововъзприетият принцип се състои във видимостта на жените и в смесеността на половете. Новата жена трябва да бъде витрината на нова Турция: тя трябва да танцува на баловете и да посещава операта под ръка със своя съпруг, т.е. да възприеме западните нрави. Според свидетелствата този „светски“ дълг не е толкова лек за жените от новия елит, особено когато идват от провинциалните градове³². Но те бързо се адаптират. Впрочем жените са готови да се откажат от забрадките, без да става нужда от закон или някакъв натиск в тази посока.³³ Новата жена започва да представя страната си в конкурси за красота: избрането на Кериман Халис за Мис Свят през 1932 г. бива отпразнувано лично от Ататюрк и възприето от общественото мнение като белег на присъединяването на Турция към западната цивилизация. Освен това младите жени са горещо насърчавани да се занимават със спортни дейности.

Жените несъмнено имат полза от това, че ги насърчават да получат висше образование и да практикуват съвременни професии. Естествено, успехът е функция на социалната класа и бащите имат ключова роля, за да получат дъщерите им тази възможност. Много неща се изписаха от социолозите за този феномен. Айше Йонджю³⁴, която е първата социоложка, констатирала, че успехът в западните страни е по-висок от средното за турските жени, предлага едно двойко обяснение: в тогавашна Турция професионалните сдружения са млади и нестабилни и мъжете предпочитат да приемат в тях жени от собствената си класа, вместо мъже от народните класи, а възможността, която имат жените да се ползват от помощта на изобилната и евтина прислуга, им позволява да упражняват професия, без да страдат от двойния товар на работата и домакинските задължения. Този феномен продължава да съществува и в наши дни в същия мащаб. През 2000 г. упражняващите някаква професия жени представляват 33% от същата категория

³² Gülsün Bilgehan, *Mevhibe*, Ankara, Bigli, 1994, най-вече т. I. Тази биография на съпругата на Исмет Иньоню, написана от внучката ѝ, е изпълнена със забавни подробности.

³³ Противно на случая с жените, за които Ататюрк произнася няколко речи, призовавайки ги да не се крият зад забрадката, през 1925 г. републиката трябва да приеме закон, който да забрани носенето на традиционните фесове и да задължи мъжете да носят шапки.

³⁴ Ayşe Öncü, „Turkish Women in the Professions: Why so many?“ in Nermin Abadan-Unat (dir.), *Women in Turkish Society*, 1981, pp. 180–193.

ТУРЦИЯ

сред активното население.³⁵ Те съставляват близо една четвърт от адвокатското съсловие, около една трета от лекарското (сред медицинските сестри те са абсолютно мнозинство, както навсякъде), повече от една трета от университетските преподаватели (сред учителите в началното образование – абсолютно мнозинство); жените имат значително представяне сред инженерите и съставляват мнозинството сред архитектите. Сред писателите, романистите, артистите, както и сред журналистите и в новите отрасли като информатиката, заемащото от жените място е повече от задоволително. Има дори няколко бизнес дами, наследнички или основателки на собствени предприятия.

И все пак може ли да се каже, че модернизацията, която кемалистиите обещаваат на жените, е била осъществена? Не, понеже, първо, макар и процентът на жените, получаващи висше образование, да се е покачил от 14 % през 1993 г. на 40,4 % през 2000 г., нивото на получаващите образование в същата възрастова категория е 15,2 % за жените и 26,5 % за мъжете. Но същинската драма е, че през 2000 г. 24% от жените са все още неграмотни.³⁶ От друга страна, практикуващите професии жени, витрината на турското общество, представляват едва 7% от активните жени.³⁷ Този относителен провал се обяснява с известен брой причини, които са по-скоро от идеологически и политически, отколкото от социален и икономически порядък.

Но републиката не очаква от жените да играят единствено тази роля на витрина, тя очаква от тях нещо много по-съществено: да се грижат за възпроизводството на националното общество. Излязла обезкръвена от множеството войни, Турция има нужда от деца, от много деца. Основен дълг на жените е да станат майки. Естествено, не е достатъчно да раждат деца, трябва също така да ги обучават. Знаем, че в постколониалните общества ролята на пазител на националните ценности е възложена на жената.³⁸ Макар Турция да не може да бъде окачествена като колонизирано общество в прекия смисъл, травмата от териториалните загуби и необходимостта от зорко наблюдение на

³⁵Feride Acar, „Higher Education in Turkey: A Golden Bracelet for Women“ in S. Stiverlie et al. (dir.), *The Gender Gap in Higher Education*, London, Kogan, 1994; „Women in Academic Science Careers in Turkey“ in Veronica Stolte-Heiskanen et al. (dir.), *Women in Science: Token Women or Gender Equality*, New York, St. Martin's Press, 1991; за статистичните данни виж доклада на UNDP.

³⁶Mine Tan, „Eğitimde kadın-erkek eşitliği ve Türkiye gerçeği“, in *Kadın-erkek eşitliğine doğru*, Istanbul, Tüsiad raporu, 2000, pp. 34, 51.

³⁷Yıldız Ecevit, „Çalışma Yaşamında kadın emeğinin kullanımı ve kadın-erkek eşitliği“, пак там, pp. 140 (препратката е непълна в оригинала, – б. np.).

³⁸Сред поддръжничките на тази теза е: Partha Chatterjee, „The Nationalist Resolution of the Woman Question“ in K. Sangari and S. Vaid (dir.), *Recasting Women: Essays in Indian Colonial History*, New Brunswick, N.J. Rutgers Univ. Press, 1990.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

врага е създадо една почти „постколониална“ психология у лидерите. В своите речи пред жените Ататюрк подчертава, че „най-свещеният дълг на жените е майчиният дълг“. Нито селянките от Анадола, идеализирани като пример за алтруизъм, нито професионално заетите жени от елита могат да избегнат този наталистичен императив. Ето защо посланието на Ататюрк става двузначно и дори парадоксално: имайки за цел да възпее ролята на майката, той си служи не само с добре вкоренените традиции, но и се опитва да ги подсили посредством идеологически дискурси и практики. Жените, които са насърчавани да се отърсят от обичайните си роли, не бива да са много амбициозни в работата си, за да могат да останат една крачка зад мъжете. Следователно привилегировани са женствеността и алтруизмът у жената, като се смята, че това, което стои за нея на първо място, е семейната хармония и щастие. Жената трябва да се принесе в жертва в името на своите близки и на нацията. От друга страна, на обществените места от нея се изисква да показва уважение спрямо нормите за скромно поведение, да внимава за облеклото и държанието си, така че да не събужда сексуалното желание у мъжете. Даже очакват от нея да прикрива сексуалността си и така да стане някак „по-мъжествена“.³⁹ С времето, жените, упражняващи някаква професия, възприемат навика да носят сиви и безлични тайори, подобни на униформи, къси коси и малко грим. По този повод Айше Кадъоглу говори за „отрицание на сексуалността“⁴⁰ като предварително условие, поставяно на жените в обществената сфера, и констатира постоянството на това изискване както в национално-кемалисткото движение от периода на 30-те и 40-те години, така и в по-късните движения – левицата от 70-те и ислямисткото движение от 90-те години.

Следователно не би било погрешно да кажем, че въпреки съществуването на един открояващ се женски елит, „кемалистката революция“ съвсем не е преобработила хилядолетните патриархални традиции⁴¹ в

³⁹ Ayşe Durakbaşa, „Kemalism as identity politics in Turkey“, in Zehra F. Arat, *Deconstructing Images...*, 2000, pp. 139–157.

⁴⁰ A. Kadioğlu, „Cinselliğin Inkârı Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları“, in Ayşe B. Hacımirzaoğlu (dir.), *75. yılda kadınlar...*, 1998, pp. 89–101. За един анализ на левицата отпреди 1980 г. и след това вж.: Fatmagül Berktaş, „Has anything changed in the outlook of Turkish left on women?“, in Şirin Tekeli (dir.), *Women in Modern Turkish Society*, 1995, pp. 250–263.

⁴¹ Антрополозите настояват върху изключително силната способност на традиционните семейни структури да се възпроизвеждат. Например: Germaine Tillion, *Le Harem et les Cousins*, пак там (препратката е непълна в оригинала, – б. np.); Carole Delaney, *The Seed and Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society*, Berkeley, University of California Press, 1991; Altan Gökalp, „Conjoints et stratégies matrimoniales dans l’immigration“, in *CEMOTI*, No 21, януари–юли, 1996, pp. 149–161.

ТУРЦИЯ

Турция. Тъкмо напротив, тя ги е възпроизвела, като ги е модернизирала. Ето защо основната роля на жените, независимо от социалната им среда, се ограничава до тази, която те имат в семейството в качеството си на майки и съпруги. Почти всички модерни институции, началните и средни училища и особено предвидените за жените технически училища, чиято цел е да ги превърне в модерни домакини⁴², армията, под чиито ваящи преминават всички мъже, отбиващи военната си служба, сдруженията и най-вече т.нар. народни домове, пресата, женските списания и впоследствие телевизията⁴³, всички те изиграват полагащата им се роля, за да научат поколенията жени и мъже какво очаква нацията от тях.

Следователно големите обрати, претърпени от обществото от 50-те години нататък, вследствие на установяването на демокрацията и на модернизацията в земеделието, отприщила последователните миграционни вълни към големите градове по време на управлението на Демократическата партия, не променят в дълбочина положението на жените. През 1955 г. процентът на активните жени е 72 %, като една твърде голяма част от тях работят в земеделския сектор като неплатени помощнички на семейството. В огромното си мнозинство жените не притежават нищо, тъй като главите на семейство правят така, че семейната собственост да бъде предавана от баща на син, противно на волята на законодателството, според което дъщерите имат равно право на наследство. Като следствие от миграционните потоци от 1960 г. насам процентът на активните жени постоянно спада с около 5 % на всеки пет години, достига 42,8 % през 1990 г. и пада под прага на 30 % през 2000 г. Мигриралите жени се превръщат в голямата си част в домакини⁴⁴ от градски тип и са доволни от това, като се има предвид тежкия селски труд, от който са се освободили. Те продължават да нямат никакво право на семейната собственост, тъй като, след като бива легализиран документът за собственост, е записван на името на съпруга, с което се и обяснява фактът, че през 2000 г. жените

⁴² Zehra Arat „Educating the daughters of the Republic“ in ID., *Deconstructing Images...*, 2000, pp. 157–183; Selda Şerifsoy „Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi“ in Ayşe Gül Altınay, *Vatan, Millet, Kadınlar*, Istanbul, İletişim, 2000, особено с. 161–170; Yael Navaro „Using the Mind at Home: the Rationalization of Housewifery in Early Republican Turkey (1928–1940)“, докторат, защитен в университета на Бранденс, департамент по социология, 1991.

⁴³ Ayşe Saktanber, „Women in the media in Turkey“, in Şirin Tekeli (ed.), *Women in Modern Turkish Society...*, 1995, pp. 153–171.

⁴⁴ Yıldız Ecevit, „Çalışma Yaşamında...“, пак там, с. 129; вж. също: Ferhunde Özbay, „Les femmes dans les années 1990: éducation, santé et emploi“, CEMOTI, №21, 1996, pp. 53–79.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

имат едва 8 % от недвижимата собственост.⁴⁵ Чак след икономическата криза от 2001 г. жените от народните класи са принудени да се включат масово в пазара на труда⁴⁶, но намират работа единствено в сивата икономика, където условията на труд са несигурни, а възнагражденията – твърде ниски.

Демократизацията също няма благоприятно въздействие върху политическото представяне на жените. Тъкмо напротив, след изборите през 1946 г. те губят символичното предимство, което са имали при еднопартийния режим и процентът на представяне на жените остава под 2 % през целия период между 1950 и 1995 г. Така Турция, която преди това се хвали, че заема пионерско място сред демократичните държави по отношение на представянето на жените в парламента, остава все по-назад в тази сфера. През 2004 г. тя е на 154-то място сред 181 държави, по данни на Международния парламентарен съюз, зад някои мюсюлмански страни като Пакистан, Тунис и Мароко, както и зад всички стари и нови членове на Европейския съюз. Този пълен провал е резултат от множество социологически, политически и системични фактори.⁴⁷ Семейството, с неговото разделение на ролята на полов принцип, при което представителната функция се пада на мъжете⁴⁸, действа като мощна спирачка. Партиите, със своите клиентелистки структури и сексистката си култура не само не насърчават женските кандидатури, а искат да задържат жените в традиционната им функция да подкрепят мъжете. И накрая, антидемократичната същност на избирателната система (10-процентната бариера) и липсата на мерки за позитивна дискриминация също имат отрицателни последици. Мъжете изобщо не изглеждат готови да споделят политическата власт с жените.

Бунтът на жените и надеждата за освобождение (1980–2000)

През втората половина на 70-те години Турция изпада в много тежка ситуация: надеждата за модернизация избледнява, икономическите кризи следват една след друга, политическата система се намира в

⁴⁵ DIE, 2000, Kadın İstatistikleri.

⁴⁶ Едно скорошно изследване, което Юлкю Унунчаршълъ и Огуз Ерсун правят в бидонвилите (*геджеконду*) на Истанбул, показва, че три четвърти от доходите на семействата са осигурени от работата на такива жени: *Radikal*, 17 март 2004 г.

⁴⁷ Şirin Tekeli, „Women’s Political Representation in Turkey“. Доклад, представен на срещата на Мрежата за правата на европейските жени (Network for European Women’s Rights) в София, 4–6 март 2004 г. Вж. също: Ayşe Ayata, „Women’s Participation in Politics in Turkey“, in Şirin Tekeli (ed.), *Women in Modern Turkish Society...*, 1995, pp. 235–250.

⁴⁸ Nûkhet Sirman, „State, Village and Gender in Western Turkey“, in N.Sirman, A.Finkel, *Turkish State, Turkish Society*, London, Routledge, 1990, pp. 21–53.

ТУРЦИЯ

безизходица. Установява се нестабилно положение, десноцентристите се разединяват, националистическата крайна десница и ислямистското движение излизат на сцената, въпреки един свой избран успех левоцентристите се провалят, социалистическата левица и малките организации на крайната левица привличат много млади хора. Към края на 70-те години сменящите се правителства вече не могат да овладеят мощните сблъсъци.

В тази нова картина се появява група млади жени, която се ситуираща вляво на политическата сцена. Асоциацията на прогресивните жени (IKD), женската организация на нелегалната комунистическа партия, е основана през 1975 г. Тя, заедно с други леви групи и групички, мобилизират младите жени за „революцията“, вдъхновена от маоисткия, чегеваристкия и други модели. Тези разнообразни организации настървено се борят помежду си по идеологически въпроси, но са единодушни за едно нещо: исканията на жените трябва да почака социалистическата революция. Самите жени тогава са убедени, че „феминизмът – тази буржоазна и реакционерска идеология“, е пагубен за каузата на революцията.⁴⁹ И все пак трябва да се признае, че тези борбени жени допринасят за един втори подем в сферата на женските асоциации, която от 1950 г. нататък е изпълнена с „неполитически“ дружества, както например Асоциацията на майките, Асоциация на сороптимистките, Асоциация на жените с университетско образование, които са се превърнали в това, което нарекохме „празнични организации“⁵⁰, понеже са активни единствено по време на важните за републиката дни, за да отдадат почит на Ататюрк.

Държавният преврат от 12 септември 1980 г., най-тежката от всички военни намеси, прекъсва политическия живот и всички политически партии и асоциации биват забранени. Държавният преврат планира деполитизацията и реструктурирането на политиката около принципа на „ататюркизма“ (*ataturkçülük*) – една ретроградна версия на кемализма. Тъй като в левите организации жените рядко заемат отговорни постове, когато мъжете са изпратени по затворите, те се оказват психологически съкрушени, но „свободни“ да размишляват върху опита си на жени. Към тях се присъединяват няколко интелектуалки, предпочели да напуснат университета, след като той попада под контрола на военния режим, както и няколко млади жени, завърнали се след обучението си в чужбина; последните имат пряк, а не само кни-

⁴⁹ Впоследствие жените-прогресистки пишат своите колективни самокритични „спомени“: S.Arıkan, Z.Kılıç et al., *Ve hep birlikte koştuk, IKD (1975–1980)*, Istanbul, Açı, 1996; Zülâl Kılıç, „Cumhuriyet Türkiye’sinde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış“, in Ayşe Hacımirzaoğlu (dir.), *75. yılda kadınlar...*, 1998, pp. 347–361.

⁵⁰ Şirin Tekeli, „Emergence of the new feminist movement in Turkey“, in Drude Dahlerup (ed.), *The New Women’s Movement*, London, Sage, 1986, pp. 179–199.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

жен опит от женското освободително движение от 70-те години. Това, което наричаме „новата феминистка вълна“, започва именно с тези малобройни жени в една съвсем необикновена историческа конюнктура; те създават първото противопоставящо се на режима движение, в рамките на това, което вече наричаме „гражданско общество“, т.е. разцвета на инициативи и асоциации, като една непредвидена от военните реакция, докато те планират как да наложат властта на силната държава върху обществото.

Феминистката авантюра започва с групите за „осъзнаване“ и откриването на прочутия лозунг на западните феминистки „частното е политическо“. Преди да „спасят“ женските маси от потисничеството, те трябва първо да спасят сами себе си; да разберат кой кого „потиска“ и защо трябва да се освободят от примката на старите идеологии. Откриват, че „потисникът“ е мъжът, който властва над жената посредством патриархалната система. Те не отричат класовото потисничество; но констатираат, че дори в „буржоазната“ класа, към която принадлежат, и въпреки образователното си ниво, те биват потискани от бащите, съпрузите, братята и съратниците си. За да се отърват от това потисничество, първото нещо, което трябва да получи свобода, е словото, което мъжете отнемат от жените посредством хегемонистичните дискурси за нацията, социализма, морала и т.н. През 1982 г. те организират симпозиум в Истанбул с подкрепата на издателската къща *Язко* (*Yazko*) с цел да споделят откритията си с публиката. Тъй като са съвсем наясно с табуто около думата „феминизъм“, те хитро оставят произнасянето на тази „опасна“ дума на дошлата от Запад адвокатка на феминизма Жизел Халими.⁵¹ Тя набляга особено много върху значението на създаването на самостоятелно движение. От този момент малкият кръг се разширява благодарение на присъединяването на стотици ентузиазирани млади жени: това е женската революция.

През 1983 г. феминистките разполагат със своя страница във всекидневника *Сомут* (*Somit*) също така издаван от *Язко*, и основават *Женския кръг* – под формата на издателска къща, за да избегнат обезсърчаващите формалности на новия закон за сдруженията. Те превеждат и издават класическите произведения на феминистката литература, организират конференции и дебати, които привличат все повече и повече жени и започват да оказват въздействие върху мъжете от новото поколение. За сметка на това край нямат полемиките с по-възрастните мъже – някогашните социалисти и кемалисти, както и с бъдещите ислямисти. Едните ги обвиняват, че са „септемврийски предателки“, тъй като движението се появява в политическия вакуум, създаден от

⁵¹ Şirin Tekeli, „Kadın Mücadalelerinin Dinamiği ve Gisèle Halimi“ – предговор към турското издание на „Пленената жена“ (*Hapsedilmiş Kadın*), Broy, 1990.

ТУРЦИЯ

военния държавен преврат, а другите – че са „дъщери предателки“, тъй като смеят да критикуват недостатъците на кемалистките реформи. В очите на ислямистите те не са нищо повече от „грешници“, възплаващи „материалистичната концепция и изпадналия морал на Запада“. В крайна сметка мъжете от всички страни са скандализирани от факта, че феминистките потъпкват някогашната магическа формула: „Заедно мъже и жени, ръка за ръка“.

Без да се обезкуражават, те лансират първата си петиционна кампания с искането за незабавното прилагане на Конвенцията за премахване на всички форми на дискриминация спрямо жените, приета от Националното събрание през 1985 г. Те настояват на четири искания; избрани от дългия списък: изравняване на условията на труд за жените, откриването на ясли, които да им позволят достъп до пазара на труда, преразглеждане на членовете на Гражданския кодекс, които узаконяват патриархалното семейство и несексистко образование в училищата. Така започва дългата битка за реформата на Гражданския кодекс.

През 1987 г. феминистките са обзети от необикновен гняв, когато една млада адвокатка разкрива скандалната присъда, дадена от съдия, който, за да оправдае отхвърлянето на искане за развод на жена, „майка на три деца, бременна с четвърто и редовно бита от своя съпруг“, се позовава на обичаите на предците, според които „мъжът никога не бива да оставя корема на една жена празен и гърба ѝ без тояга“. Те решават да излязат на улицата в знак на протест срещу лицемерието на държавата и на обществото по отношение на подлаганите на насилие жени и да призоват всички жени към солидарност. Женското тяло става тяхното оръжие. Въпреки стремежа си към коренни промени, феминистките избират да действат, като зачитат закона. И така, това е първият им законен протест след 1980 г.: в един пролетен ден близо три хиляди жени шестват по улиците на Истанбул заедно с децата и майките си. За пръв път печатът и медиите отразяват събитието подобаващо, а тонът на журналистите започва да се променя. Дотогава, дори и да не пренебрегват напълно говореното от феминистките, те са се отнасяли към тях със снизхождение, сарказъм или ирония: смятали са ги за достойни за съжаление грозни стари моми, мразещи мъжете!

От този момент нататък може да се говори за съществуването на истинско женско движение. В края на 1987 г. движението взема решение да започне кампания срещу домашното насилие с крайната цел да бъдат създадени центрове за жени, подлагани на насилие. Разнообразните зрелищни инициативи, какъвто е Празникът на солидарността пред джамията Карийе, на който присъстват писателки, жени на изкуството и занаятчии и който направи възможно издаването на

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

книга със свидетелства на жени, подлагани на бой⁵², намират благоприятен отзвук сред общественото мнение. Тази кампания завършва през 1990 г. с основаването от феминисткото движение на „самостоятелно убежище“⁵³ и с приемането на закон „за защита на семейството“ през 1998 г., по силата на който държавата трябва да закриля жените, подложени на физическо насилие.⁵⁴

През 1989 г. женското „тяло“ се превръща в обект на възмутителни нападки в общественото пространство. Властите започват да изискват прегледи за девственост от жените, които си търсят работа като държавни служители; някои училищни директори също подлагат на такива прегледи ученичките си. Има два случая на самоубийство сред тези момичета. Представеният пред правосъдието случай с изнасилена проститутка хвърля светлина върху множеството съществуващи извънредно реакционерски членове на Наказателния кодекс, засягащи жените. Що се отнася до сексуалния тормоз, на който са подложени жените, това е едно съвсем обичайно неудобство за тях по улиците и автобусите. Феминистките реагират на тези безобразия с конкретни действия: провеждат стачки пред службите на държавната администрация, посещават проститутките от така наречената „улица на бордеите“ в Истанбул с възгласи „Ние всички сме проститутки“. Това създава такъв смут, че се налага да се намеси Конституционният съд и да отмени член 438 от Наказателния кодекс, предвиждащ „намаление с две трети на присъдата на изнасилвача, ако изнасилената жена е проститутка“. И накрая, кампанията срещу сексуалния тормоз учудва със изобретателността си: научили от своите баби, че те винаги носели със себе си малки игли, за да могат да се защитят с тяхна помощ от евентуален нападател, феминистките решават да преобърнат тази женска традиция, като правят огромни игли, открояващи се благодарение на малка лилава връвчица и така лансират кампанията на „лилавата игла“, като ги продават или раздават вместо цветя в превозните средства. Това предизвиква необикновен отпор, особено сред мъжете, които дори обвиняват феминистките в проявена спрямо тях грубост! С действия от този вид женското движение успява да промени дневния ред и проблемите на жените да почнат да бъдат възприемани като

⁵² „Викай, за да те чуят всички!“ или „Музеят на жените“, където ежедневният живот на жените е разказан по ироничен начин; Nüket Sirman, „Feminism in Turkey: A Short History“, *New Perspectives on Turkey*, Fall, 1989, 3 (1), pp. 1–34; Şahika Yüksel, „A Comparison of Violent and Non-violent Families“ in Şirin Tekeli (ed.), *Women in Modern Turkish Society...*, 1995, pp. 275–288.

⁵³ Yeşim Arat „Feminist Institutions and Democratic Aspirations: The Case of the Purple Roof Women’s Shelter Foundation“, in Zehra Arat, *Deconstructing Images...*, 2000, pp. 295–311.

⁵⁴ Закон № 4320.

ТУРЦИЯ

сериозни политически проблеми: това, че във всички социални класи половината от жените са бити, не е незначителен въпрос. Така се налага един остър завој в идеологическите схващания, тъй като става все по-трудно да се твърди, че кемализмът е уредил всички проблеми на жените, и то много преди западните държави...

През 90-те години движението претърпява значителни изменения. Присъствието му не е така осезаемо, организират се по-малко прояви от рода на гореспоменатите, но то се е развило в дълбочина. На първо място за отбелязване е неговото числено и географско разгръщане. От 80-те години, благодарение на своя начин на функциониране (децентрализация, директна демокрация) и на идеологическото си разнообразие⁵⁵, то може да бъде считано за първото наистина демократично движение в съвременната история на Турция. Благодарение на своето разгръщане, то се е обогатило. Тъй като към феминистките основоположнички, които вече наричат „радикални“, най-напред се присъединяват жените кемалистки, които се разграничават от първите, самоопределяйки се като „феминистки егалитаристки“⁵⁶, после групите на забрадените жени, наричани „феминистки ислямистки“⁵⁷ и накрая „кюрдските феминистки“. Всяко от тези течения има различни приоритети, взаимоотношенията биват сложни и между тях се установяват променливи съюзни връзки. За кампанията за преразглеждането на Гражданския кодекс се съюзяват радикалистките и егалитаристките и така през 1993 г. са събрани сто хиляди подписа. Забрадените жени, наричани „ислямистки“, се мобилизират най-вече, за да бъдат допускани до университета; и все пак те не се застъпват за шерията и въпреки че не са активни в тази кампания, те не показват да са против

⁵⁵ Сред феминистките от 80-те години съществуват различни направления, което се отразява и в техните публикации: феминистките социалистки публикуват в *Kaktüs*, същинските радикални феминистки във *Feminist*, а тези от либералното крило, които нямат собствени издания, пишат тук и там. През 90-те години те заедно сътрудничат на месечното списание *Pazartesi*. Не трябва да се пренебрегва значението на други списания като *Kadınca*, публикувано от Дуйгу Асена и което разпространява феминистките идеи сред жените от средната класа: Arzu Öztürkmen, „A Short History of *Kadınca* Magazine and its Feminism“, in Zehra Arat, *Deconstructing Images...*, 2000, pp. 275–295.

⁵⁶ Yeşim Arat, „The Project of Modernity and Women in Turkey“, in S. Bozdoğan, R. Kasaba, *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, London, University of Washington Press, 1997.

⁵⁷ Nilüfer Göle, *Musulmanes et modernes...*, 2002, 3^e partie. Забрадените жени са най-изследваната тема през 90-те години: Feride Acar, „Women and Islam in Turkey“ in Şirin Tekeli (ed.), *Women in Modern ...*, 1995, pp. 23–46; Yeşim Arat, *Political Islam in Turkey and Women's Organizations*, TESEV, 1999; Ayşe Saktanber, „Siz nasıl eğleniyorsanız biz de öyle ibadet ediyoruz“, in D. Kandiyoti, A. Saktanber (dir.), *Kültür Fragmanları*, İstanbul, Metis Yayınları, 2003, pp. 259–278.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

светските жени. За сметка на това егалитаристките и радикалистките застават на различни позиции по въпроса за забрадките както и по кюрдския въпрос. Егалитаристките, които са чисти и твърдолинейни кемалистки, остро се противопоставят на приемането на забрадени жени в университета, считат тяхното искане за посегателство спрямо секуларизма, а по кюрдския въпрос не вземат отношение. В същото време радикалистките са либерално настроени и намират, че носенето на забрадка, както и културните искания на кюрдските жени, са въпроси от сферата на личната свобода. Кюрдските жени и радикалните феминистки водят заедно повече от година така наречената кампания на „съботните майки“, насочена срещу инерцията на властите по отношение на тежкия проблем с „изчезналите синове“. Ето защо можем да кажем, че жените от различните течения заедно принадлежат към едно и също движение за общото благо на жените, дискутирайки временни „платформи“ за всеки конкретен въпрос, като при това всяко от теченията запазва собствената си идеологическа специфика, съответната организация и води своя собствена дейност. Радикалистките продължават да работят основно по въпросите на насилието, като тяхната организация *Мор чатъ* (Мог Çатı – „Лилавият покрив“, убежището на жените) подканва и други групи към мобилизация на жените с цел да бъде постигнато преразглеждане на Наказателния кодекс. Егалитаристките се мобилизират в защита на секуларизма, а Асоциацията за защита на светския живот (ÇYDK) отпуска учебни стипендии на млади момичета от бедни семейства; от своя страна, забрадените жени работят повече в рамките на политическите партии, отколкото в сдруженията.

Географското разгръщане на движението допринася за този плурализъм, защото, прекрачвайки границите на големите градове като Истанбул и Анкара и навлизайки в средните и малки градове на Анадола, движението вече носи локалните цветове и се интересува от регионалните специфики. Организация като Центъра на жените (*KAMER*), създадена, за да се бори с насилието срещу жените и най-вече срещу „престъпленията на честта“, се оказва по-ефикасна в района на Диарбекир, където поради все още силните племенни връзки тези драми са по-разпространени, отколкото другаде.⁵⁸ Това обаче не означава, че турските жени не се мобилизират целокупно при някои обстоятелства. Нека приведем примера на особено трагичното убийство на Гюлдюния на 26 февруари 2004 г.: жените шестват по улиците, правят

⁵⁸ Изследването на тези случаи от феминистката адвокатка Вилдан Йирмибешоглу показва, че между 1995 и 2002 г. е имало 300 случая на „престъпления на честта“: 213 жени са били убити от близки роднини, най-често от младите си братя. Всички тези убийства са станали в югоизточните райони на страната; вж. „Töre'de ölen de çocuk, öldüren de“, *Milliyet*, 1 март 2004 г.

ТУРЦИЯ

проучвания, адвокатите започват съдебни дела срещу отговорните в държавата, полицията и болницата, които не са защитили тази жена, въпреки че са знаели, че тя се намира в смъртна опасност и напразно се е опитвала да се скрие в Истанбул.

Другата настъпила през 90-те години промяна е склонността на движението да се институционализира. Този процес започва с основаването на първото убежище за жени, което вече споменахме, и продължава с необикновена скорост: в университетите се откриват изследователски центрове по проблемите на жените, открива се една библиотека и няколко самостоятелни информационни центрове, разнообразни центрове за оказване на помощ и подкрепа, женски адвокатски комитети в рамките на адвокатските колегии и множество асоциации, всяка от които се е специализирала в някой ключов проблем⁵⁹. Така например, за да се борят срещу изключването на жените от политическия живот, една женска професионална група създава през 1997 г. Асоциацията за подкрепа и обучение на кандидатките (*KADER*). Като се има предвид, че между различните турски политически партии не съществуват съществени различия⁶⁰, асоциацията решава да подкрепя всички кандидатки, при условие че те се ангажират да водят политика, която да е благоприятна за жените. Постигнатите резултати са скромни: броят на кандидатките се утроява в сравнение с 1995 г. и за пръв път от 1935 г. насам броят на избраните депутатки надвишава 18 през 1999 г. и през 2002 г. Асоциацията реално допринася за пробуждането на общественото мнение – вече всеки знае, че демокрация, която изключва жените, не е истинска демокрация.

Така жените с множеството си искания, настоявания и гняв всекидневно заемат привилегировано място в медиите и печата. И все пак средствата за масова информация все още не са решили да променят истински гледната си точка; в действителност образът на жената продължава да не е особено ласкателен в списанията (поп звезди, топмодели, сензационни истории за изневери и т.н.), които публикуват снимки на все по-разголени женски тела, обект на желание и омраза.⁶¹

Единствената победа на жените след двадесетгодишна битка е преразглеждането на Гражданския кодекс. Спомняме си, че тази

⁵⁹ Според изследването на Учан Сюпурге, асоциация за координиране на женските организации, техният брой за периода 1983–1992 е 64, а между 1993 и 2002 г. – 197. В периода 2002–2004 броят на тези асоциации надминава 300; вж.: Demet Bilge, „Hızla örgütleniyorlar“, *Radikal*, 9 март 2004 г.

⁶⁰ Като изключим малките леви партии, без надежда да преминат 10-процентната бариера, които отреждат на жените по-добро място в избирателните си листи.

⁶¹ Вж. критичните статии на Bülent Hasan Kahraman, „Kadınları öldürelim“, *Radikal*, 1 март 2004 г. и „Kadınlar öldürülürken“, *Radikal*, 30 април 2004 г.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

битка започва през 1985 г. по инициатива на феминистките, които искат премахване на членовете, предоставящи статута на глава на семейството на мъжете. Понеже този статут, оправдавайки властта на мъжа над жена му, му дава и законна сила за надмощие и узурпиране на „самоличността, тялото и работната сила“⁶² на жената. В началото феминистките са едно съвсем слабо малцинство, тъй като кемалистите не искат да се посяга на „зданието на лаицизма“ на Ата-тюрк, а голямото мнозинство сред жените не смятат, че това ги засяга, понеже не виждат връзката между всекидневните си проблеми и тези членове от закона. На феминистките първо им се налага да убедят жените юристки с цената на многочасови дискусии. Но веднъж спечелени за каузата, акциите под формата на дебати, петиции, протестни митинги стават все повече и се разрастват.⁶³ Както казва иронично Йешим Арат „в средата на 2001 г. всеки в Турция знае, че съпругът е глава на семейството“.⁶⁴ И това наистина е така, но не за дълго. Министърът на правосъдието от правителството Еджевит (1999), Хикмет Сами Тюрк, е единственият министър, който гледа сериозно на тази реформа⁶⁵ и приема да сътрудничи с юридическата комисия, изготвяща предложенията на жените. Така, реформата предвижда не само формалната равнопоставеност между жената и мъжа в рамките на семейството, премахвайки върховенството на мъжа като глава на семейството, но прави още една крачка към установяването на това равенство, като в случай на развод предоставя на жената половината от придобитата по време на брака собственост и по този начин признава невидимия принос на жените към общото благо. Законът бива приет на 22 ноември 2001 г. от Националното събрание, в което депутатите от умерената десница, крайната националистическа десница и ислямистката десница имат мнозинство.⁶⁶ Тези консерватори и женомразци знаят, че огромното мнозинство на коалиралите се жени, вероятно и собствените им съпруги, са отправили зорък поглед към тях за това гласуване. Не смеят да гласуват против. Законът бива приет със смазващо мнозинство. И това е го-

⁶² „Le manifeste féministe“ от 1989 г. Архив на Женската библиотека в Истанбул.

⁶³ Nazan Moroğlu, *Kadınlarımızla birlikte 10 Yıl*, Istanbul, Kurtip, 1999.

⁶⁴ Yeşim Arat, „8 Mart'ta Medeni Kanunu Kutlamak“, *Bulletin de la Bibliothèque des femmes*, 8 март 2002.

⁶⁵ През втората половина на 50-те години той е бил млад докторант в Германия, когато там се прави подобна реформа; възможно е позицията му да е била повлияна от този факт.

⁶⁶ Само че Отечествена партия (умерена десница) и Партията на националистическото действие (националистическа крайна десница) участват в коалицията на Еджевит и приемат да гласуват за предложението на министъра на правосъдието.

ТУРЦИЯ

лямата победа за жените, които най-сетне стават равни на мъжете⁶⁷, поне юридически.

Повече от един век жената заема привилегировано място в процеса на модернизация на Турция. Бидейки „по-модерни“ от мъжете, жените усилено се борят за своята свобода, за равнопоставеност с мъжете и срещу половата дискриминация. Мъжете, от своя страна, винаги са се противопоставяли на загубата на дадената им от закона, религията, традициите или нравите власт. Тези конфликтни взаимоотношения продължават и днес да разтърсват дълбоко обществения и политическия живот.

През 2002 г. в Турция идва на власт едно ново правителство от ислямистки характер: АКП. То незабавно открива дебат относно собствената си същност: дали още е ислямистко, или се е променило. Ако действително се е променило, каква е неговата позиция спрямо останалите идеологически течения в политическата система? АКП решава да се определи като дясна, консервативна и демократическа партия. С политиката, която води от идването си на власт, тя показва, че действително иска да демократизира установения през 1980 г. от военните режим, и нейният избор на европейските ценности като модел изглежда достатъчно убедителен. Колкото до нейния консерватизъм, като оставим настрана либералната ѝ икономическа политика, неговата истинска основа е заложена в културните ценности, отнасящи се до жената. Съпругата на министър-председателя, както и съпругите на голяма част от депутатите и министрите на АКП са забрадени жени. Въпреки настойчивостта на лидерите относно привързаността им към светския характер на държавата, това положение създава огромно безпокойство и води до недопускането на забрадените съпруги на държавните протоколни церемонии. Така например г-жа Ердоган, естествено, придружи съпруга си на официално посещение в Белия дом, но никога не е била канена на прием при президента на Република Турция. С това решение държавните срещи на върха показват, че кемалистският принцип на смесеност на половете на обществени места си има своите граници и забрадените съпруги са подканени да се ограничат до частната сфера. Всичките тринадесет депутатки от АКП в Народното събрание са незабрадени жени, което показва, че партията си е взела урок от политическата криза, предизвикана от

⁶⁷ Законът влиза в сила през януари 2002 г. Междувременно женските лобита се борят с все сили за изменение в решението за прилагането му. Тъй като законът предвижда прилагането на мерките за общност на придобивките, считано от датата на влизането му в сила, изключвайки по този начин близо 17 милиона жени, омъжени преди тази дата, при режима на разделност на имотите, предвиден от стария кодекс. Тези усилия се провалят; „Medeni Kanun deđiđti ama...“, *Pazartesi*, ноември 2001 г.

ЖЕНИТЕ: НЕДОЛЮБВАНИЯТ ПОЛ НА РЕПУБЛИКАТА

ислямистката партия през 1999 г., когато се опитаха да вкарат в парламента забрадена депутатка.⁶⁸

От друга страна, след идването на власт на АКП между женското движение и правителството се установява едно скрито противоборство, тъй като премиерът нееднократно е изразявал желанието си да бъде отменен законът, даващ правото на аборт на жените (1981). Този закон, който навремето си е критикуван заради изискването за съгласие на съпруга, е дълбоко залегнал в нравите и интериоризиран от жените. Впрочем лидерите на АКП на няколко пъти се опитват да елиминират жените инженери или телевизионни продуценти от държавните постове. Тези жени, техните организации и женското движение отвърнаха енергично, като заставиха правителството да даде заден ход. Когато Министерството на търговията се оплака от реклама, изобразяваща голо женско тяло, като я окачестви като „неморална“, феминистките отговориха, че недопускането на жените до политическия живот или пък престъпленията на честта са не по-малко неморални и подканиха правителството да даде предимство на тези сфери. Премиерът трябваше да се дистанцира от собствения си министър. Всички тези факти доказват, че моралният консерватизъм на АКП в това отношение съвсем не се приема от женското движение.

Един фрапиращ пример, илюстриращ тази позиция на АКП, е „кризата по въпроса за прелюбодеянието“, настъпила в Турция през септември 2004 г. Посредством форум, в който участваха петдесетина организации, както и със самостоятелното участие на голям брой адвокатки, женското движение продължи да упражнява необикновен натиск върху парламентарната комисия, работеща по последните уточнения по проекта за изменение на стария Наказателен кодекс. Всъщност след премахването на член 438, жените са убедени, че за разрешаването на тежките проблеми, каквито са прегледите за девственост, изнасилванията, сексуалният тормоз и престъпленията на честта, се налага цялостна реформа на заимствания от фашистка Италия закон от 1926 г. И те успяха да въведат в законопроекта важни изменения, които да осигурят една по-напредничава юридическа защита за жените. Парламентът трябваше да заседава на извънредна сесия на 14 септември, за да приеме проекта, по който имаше консенсус между парламентарните групи. На 1-ви септември обаче избухна скандалът. Премиерът Ердо-

⁶⁸ Тази депутатка, Мерве Кавакчъ, загуби мястото си в парламента и поданството си – тя имаше американско гражданство. Тя заедно с Назлъ Ълъджак, друга незабрadena депутатка от АКП, която е поела инициативата за този сценарий – да бъде вкарана в парламента забрадена жена в деня на откриването на първото заседание на парламента, стават причината за забраняването на ислямистката Партия на добродетелта (*Фазилет*). Самата Назлъ Ълъджак загуби мястото си след това решение на Конституционния съд.

ТУРЦИЯ

ган поиска да „въведе отново криминализирането на прелюбодеянието“ в проекта под претекст, че такова било желанието на „анадолските жени“⁶⁹ и че по този начин той искал да съхрани „семејните ценности“. Това беше голям удар и на 2-ри септември женското движение реагира остро преди всички. Понеже от 1996 до 1998 г. жените са водили ожесточени битки по „въпроса за прелюбодеянието“, за тях това е нещо вече познато и представлява опасност от сериозно „връщане назад“. През 1996 г. Конституционният съд отменя член 439 от Наказателния кодекс, като с това декриминализира прелюбодеянието от страна на мъжете. Това е сериозно решение, понеже ако не се отменеше същевременно и член 440, отнасящ се до прелюбодеянието от страна на жените, това би довело до недопустима дискриминация, противоречаща на член 10 от Конституцията, който предвижда равнопоставеност на мъжа и жената пред закона. Затова женското движение лансира кампания срещу този вид дискриминация и след двугодишна борба я спечели. Според женските организации предложението на министър-председателя беше не само назадничаво, но също и извънредно опасно за сигурността на туркините. Тъй като беше ясно, че член, криминализиращ прелюбодеянието от страна на мъжа, би бил трудно приложим, защото малко жени имат желание или сили да обвинят съпруга си, то криминализирането на прелюбодеянието от страна на жените би допринесло за нови оправдания при евентуални „престъпления на честта“. Затова никак не е чудно, че именно жените лансираха кампанията срещу предложението на премиера. Отново те алармираха пресата⁷⁰ и останалите организации на гражданското общество. Не би било преувеличено, ако кажем, че ако накрая скандалът бе избегнат, а Наказателният кодекс – осъвременен, така че да отговаря на по-голямата част от исканията на жените – приет на 26 септември 2004 г., то това стана благодарение на упорството на женското движение, както и на оказания от Брюксел натиск.

В началото на миналия век жените са избрали свободата. В началото на XX век техните внучки не биха се съгласили на нищо по-малко от това.

⁶⁹ Вж. изследването на Бинназ Топрак и Али Чакъроглу: Binnaz Toprak, Ali Çakıroğlu, *Türkiye'de Din, Toplum, Siyaset*, Istanbul, TESEV, 2000, както и статията по въпроса за прелюбодеянието „Halkın „zina“ suçuna bakışı“, *Radikal*, 21 септември 2004 г., която недвусмислено опровергава аргумента на премиера. Понеже, според това изследване, мнозинството от населението е против криминализирането на прелюбодеянието. Процентът на тези, които са за мярката лишаване от свобода в случай на жена, извършила прелюбодеяние, е едва 16%; при мъж извършител съответният процент е 18%.

⁷⁰ Вж. най-вече вестник *Radikal*, който проведе кампания под надслов „Каква работа има държавата в спалнята?“ през целия месец септември 2004 г.

ТРЕТА ЧАСТ

Ислямът:
лаицизъм, секуларизъм
и плурализъм

Вече подчертахме ролята на исляма в историческия път на Османската империя. Също така споменахме непълнотата, дори погрешността на културалистичния подход, който твърди, че мюсюлманските общества не могат да бъдат мислени в сравнителна, транскултурна и трансисторическа перспектива, а единствено в изключителния контекст на мюсюлманската религия и култура. Османотурският модел е красноречив пример, опровергаващ идеята, според която мюсюлманската религия представлява определящата променлива, по-важна от всички останали, задаваща същностната специфика на мюсюлманските обществени формирания. Случаят на турската държава всъщност потвърждава, че сам по себе си ислямът не е главният фактор, предопределящ нейното образуване и характеристики, които показват големи различия спрямо държавния модел на други общества с мюсюлманско население в Близкия изток.

В движенията за модернизация и европеизация на Османската империя, предизвикателството е свързано с нейното оцеляване и възстановяване. В процеса на конструиране на турската национална държава, културната система неизменно е доминирана от идеологията на модернизацията, на европеизацията и от серия кемалистки начинания (премахване на арабската азбука, промяна в ритъма на живот – календар, почивни дни и т.н., даване на имена, прославящи природата, науката, материята, нацията, дори и расата). Доминирацията турски елит, обучен във френски училища и повлиян от позитивизма на Конт, а също от солидаризма на Дюркем и от ориентализма, наследен от Ренан, най-вече в антиислямската му част, смята лаицизирането за задължителен етап на всяка модернизация – тук „рационалното“ е противопоставяно на религиозното.

Неспособен да осъвремени своите институции и дискурс, жертва на злоупотреби от страна на националистическите течения, ислямът е големият губец в сътресенията от края на XIX век и началото на XX, този решителен период за преосмислянето на ролята на религията в мюсюлманските общества в Близкия изток и дори в Азия. Капитулацията на Портата и на нейния халиф нанася фатален удар върху илюзиите на тези, които смятат, че могат да създадат едно панислямистко течение срещу империализмите и да възстановят една осъдена на изчезване империя. Именно в тази ерозия на доверието в исляма като обединяващ и свързващ полюс кемализмът намира своята легитимност и сила.

ТУРЦИЯ

По време на прехода от империята към републиката срещу религиозните течения се води енергична борба и те са принудени да действат тайно в продължение на няколко десетилетия. Турският лаицизъм контролира „духовенството“, диктува неговото поведение, опитва се да създаде „турски ислям“. Кемалистките реформи имат за основна мишена религиозното и преди всичко външните му проявления. Лаицизирането на институциите, на правото и общественения живот всъщност целят секуларизацията на обществото в дългосрочен план. Това отношение към ислямската религия не пречи на кемалисткия режим да запази или да създаде някои институции (Дирекция на религиозните дела, часове по вероучение и др.) с цел постигането на националното единение. Годините между 1945 и 1970 г. са благоприятни за появата на политически плурализъм и също така представляват период на ново динамизиране на турския ислям. Политическият ислям преоткрива, създава и пресъздава новите измерения на исляма вътре в страната и в света. За това свидетелства появата на движения подобно на това на влиятелния нурджу(лук), създаден около един енигматичен и „транснационален“ персонаж, в известен смисъл прототип на „глобализирания ислям“, като този Фетхуллах Гюлен, както и създаването на училища за имами, на факултети по теология и т.н.

Всъщност именно в сферата на войнстващия лаицизъм и на демократизацията Турция играе пионерска роля, отличава се сред мюсюлманските страни, а и изобщо в света. Подобно на Франция, Турция се числи сред малкото държави, които са вписали лаицизма в своите конституционни текстове като основополагащ принцип. Историческа конструкция, свързана със западната модерност в тези две различни сфери – културна и религиозна, през последните две десетилетия лаицизмът показва своите граници. Оттук възниква въпросът: дали първоначалните цели и историческите практики на лаицизма са все още релевантни и способни на социална и политическа промяна? Не са ли склонни някои от институционалните ѝ защитници да забравят универсалистките и хуманистичните ѝ измерения като принципно утвърждаване на индивидуалните и обществените свободи? Кои са точните граници, които разделят публичната от частната сфера? Може ли да се говори в случая на Турция за „края на религията“ и за постепенно изчезване на религиозното разделение между сунити и алевити? Такива са многобройните въпроси, на които следващите глави се опитват да дадат отговор.

Ислямът, който е съставна част от културата на Турция, който от десетилетия е обхванат в строгите рамки на кемалисткия лаицизъм, понастоящем набира сила и намира политически израз

със създаването на нови партийни формации. Възниква въпросът дали системата ще успее да го задържи в рамките на демократичния диалог, избягвайки препятствията, до които стигна в Алжир, и дали, от своя страна, ислямското движение (а не „ислямисткото“, което е твърде силно название в този случай) ще продължи да се приспособява към правилата и ограниченията на демократичната игра, както то се старее да прави днес с повече или по-малко вътрешна убеденост. Това течение представлява около една пета от електората и въпреки анатемата, на която напоследък е подложено със забраната на основната си политическа формация (първо Партията на благоденствието, а впоследствие и Партията на добродетелта), с изключение на няколко изолирани случая, нищо не показва преминаване на привържениците ѝ към тероризъм. Същото се отнася и за лаицизма, наистина отдавна издигнат като конституционен принцип в тази мюсюлманска страна, но който може да се опре на историческите и социологическите специфики на турското общество; той няма нужда да бъде поддържан силно от една строга и сакрализирана версия на кемализма. Все в този ред на мисли, не е недопустимо да направим паралел между християндемократите в Европа и религиозните партии в Турция, що се отнася до виртуалното им позициониране в еволюцията на демокрацията.

Отвъд турския опит, въпросите за участие на една партия като АКП (Партията на справедливостта и развитието) в изборното състезание и нейното издигане на власт, за нейното запазване или забрана са от естество да дадат отзвук в целия мюсюлмански свят, където отношението на религията към политиката е изпълнено със страсти и недоразумения. Наистина новата формация, която представлява религиозното течение в политиката, има своите особености, доближавайки се, но също и различавайки се от Партията на благоденствието и от Партията на добродетелта. Тя е разпъвана от известно противоречие: от една страна, поради тактически съображения или външни ограничения тя е принудена да се ситуира в един плуралистичен контекст, което ѝ дава определена легитимност, а от друга, стои факторът за „единство на Бога“, който е в основата на нейната философия и според който плурализмът е смятан за източник на разделение. Все пак белезите за нейното интегриране в политическата система са многобройни. То ѝ дава възможност да усвои практики, които не са фундаментално различни от тези на нейните предшественици, а именно клиентелизмът. Защото от всички политически партии, много от които са обзети от неподвижност и са разделени от фракционни борби, именно АКП, водена от мотивирани функционери, е тази,

ТУРЦИЯ

която най-добре се справя с работата в дълбочина, носейки социални придобивки, без да говорим за способността ѝ да се реорганизира в рамките на ограничено време въпреки забраните, които я сполитат. Тя представлява също така и рамка, която дава на своите привърженици и гласоподаватели възможност за социална интеграция, доколкото позволяват ограничените икономически ресурси.

Дали мюсюлманите са по условие по-малко демократи от християните, евреите или будистите? Съставляват ли те отделно политическо семейство, което не би могло да бъде сведено до обичайните разделения между либерали, консерватори, социалдемократи и социалисти? Ако се съди по турския опит, този въпрос е абсурден – до такава степен изборната победа на АКП от ноември 2002 г. и идването ѝ на власт показват, че изразяването на определена мюсюлманска идентичност може също така да се впише в един плуралистичен политически проект. Защото в мотивацията на много турски избиратели изобщо не откриваме „ислямистки“ мечти. За този успех допринасят „електоралният номадизъм“ на гражданите, измамени от корумпираните и некомпетентни традиционни партии, желанието им да дадат шанс на една нова партийна формация, която до голяма степен успява да създаде впечатление, че отговаря на различните търсения на идентичността, както и доверието, предизвиквано от относителната умереност на лидера на АКП, Р. Т. Ердоган.

В религиозния пейзаж на страната алевитската общност (между 10 и 20% процента от населението) заема специално място, заради което ѝ е посветена отделна глава. Алевитството води своите корени от централноазиатските традиции на турците, от предислямските религиозни традиции на Мала Азия и, разбира се, от шиитския и от мистичния ислям. Тук следователно става дума за една многообразна теология, която е оставила своя печат върху целия Анадол, както и в балканските страни. Нейната специфика е изградена в непримиримо противопоставяне с интерпретациите на сунитите, но също и с иранския шиизъм. Ентузиастични по отношение на младотурската революция, каквито са по-късно и при кемалистката, алевитите дават доверието си на новите управници с надеждата, че няма да бъдат повече дискриминирани.

Това движение ни връща към историческите взаимоотношения между сафавидска Персия и Османската империя. Последната прекъсва връзките на къзълбашите (както тогава са наричани алевитите), обитаващи нейната територия, с персийския съсед и постепенно се налага като защитник на сунизма. Но докато официалната религия стъпка по стъпка се институционализира, къ-

ИСЛЯМЪТ: ЛАИЦИЗЪМ, СЕКУЛАРИЗЪМ И ПЛУРАЛИЗЪМ

зълбашите са гледани с подозрение от централната власт не само в религиозен, но и в политически план. Отхвърлени, често избивани през този период на изолация, много общности на къзълбаши се привързват към бекташизма.

Ще бъдем ли свидетели на радикализирането на алевитското движение? Или демобилизацията, която изглежда доминираща като тенденция за момента, ще се запази? Дали и в тази сфера, както в толкова други, заинтересованите лица ще се обърнат към европейските институции, за да преодолеят или дори избегнат националните институции? Накратко, дали Турция ще успее да даде изцяло полагащото се на тази общност място в своя многообразен и плуралистичен верски и културен пейзаж?

Глава IX

Ислямът в края на Османската империя и по време на кемалистката република: разнообразие и умереност

След като почива твърде дълго време на политическата и военна мощ на османските султани, в края на XIX и в началото на XX век близкотоизточният ислям – като философия, юридическа доктрина и начин на живот – се оказва в дълбока екзистенциална криза. Ерозиран отвътре – от съпротивата срещу обновлението (известно като *tecdod* или *nahda*), и отвън – от европейския Ренесанс и Просвещението, този ислям е неспособен да трансформира своите институции и своя начин на говорене. Тормозен също така от националистическите течения на мисълта – арабското, албанското, турското и кюрдското, той е най-големият губещ от сътресенията на изчезващата империя. Противно на очакванията на младотурците, които хвърлят империята в Първата световна война с надеждата отново да сплотят около халифата мюсюлманските народи, които още се намират под османска власт, ислямската солидарност се разпада на парчета в полза на илюзиите за арабска независимост и особено на чуждия империализъм. Капитулацията на Османската империя нанася довършващия удар върху плановете на тези, които като Абдул Хамид II или Мухамед Афгани смятат, че може да се създаде ислямски съюз срещу империалистическите домогвания.

Прагматичен и реалистичен, кемализмът изгражда своята легитимност, наред с другото, върху дискредитирането на исляма и се възползва от това, за да се опита да довърши процеса, наченат отпреди повече от един век, с цел да сведе исляма там, където отдавна трябвало да се намира: в частната сфера.

Въпреки това, както младотурците, така и кемалистите, преди да успеят да наложат политическите си амбиции през този период на преход от Османската империя към Турската република, първоначално силно инструментализират исляма по време на войните (Балканските войни, 1912–1913 г.; Първата световна война и след това войната за независимост, 1914–1922 г.) и при провеждането на различните реформи, а след това яростно се борят срещу него. Освен това турският лаицизъм е минималистичен в религиозен план: той контро-

ТУРЦИЯ

лира „духовенството“, диктува поведението му, опитва се да създаде „турски ислям“, който всъщност вече се отличава с някои особености, защото в неговите рамки са се развили ред повече или по-малко ортодоксални суфитски братства, да не говорим за синкретичните течения на народния ислям.

Изобщо кемалистките реформи имат за основна мишена религиозното и преди всичко външните му прояви. Лаицизацията на институциите, на правото и на политическия живот в действителност цели не да изтрие напълно исляма от обществото, а да го секуларизира в дългосрочен план, по примера на съвременната европейска цивилизация.¹

Същевременно подчиняването на исляма не пречи на кемалистите да запазят или създадат някои институции за постигане на национално сцепление. При липсата на изградена гражданска демокрация, съжителството на кюрдите, турците и на още много мюсюлмански населения, дошли от Кавказ и от Балканите, изисква един минимум от общи ценности. Годините 1945–1960 представляват, благодарение на раждането на политическия плурализъм, период на възвръщане на динамичността на турския ислям – плод на вътрешна еволюция и на външни приноси, като същевременно държавата не се отказва от войнстващия лаицизъм. Този именно процес ще бъде проучен в настоящата глава в дългосрочен план.

**Ортодоксия, хетеродоксия и политическо изразяване:
парадоксите на един многолик ислям в края на Османската империя**

„Официалният“ ислям и неговото препредаване

В голямото си мнозинство турският ислям принадлежи на ортодоксалното семейство – течение, противопоставено на *шиизма*. Но както в османския период, така и по времето на републиката, този ислям е далеч от това да бъде монолитна конструкция. Гарант на ислямската ортодоксия – *сунизма*, империята подслонява крайно разнообразни населения както по езика, така и по изповеданията им. Във всички провинции – арабски, анадолски и балкански – в мюсюлманската мисъл се проявяват три големи течения.

Най-важното, това, което представлява официалната сунитска доктрина, е представлявано от т.нар. *улеми*, религиозните учени, които до

¹ Три съчинения биха били от полза, за да се разбере процесът на модернизация и секуларизация на Османската империя и на съвременна Турция: Niyazi Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma*, Ankara, Bilgi Yayinevi, 1973; Bernard Lewis, *Islam et laïcité: la naissance de la Turquie moderne*, Paris, Fayard, 1988; Semih Vaner (dir.), *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, Paris, L'Harmattan, 1991.

XIX век контролират образованието на всички нива, съдебната система, една голяма част от градската администрация чрез мрежата от съдии (*кадиите*) и, разбира се, класическите религиозни длъжности. По тази причина улемите притежават и значителна духовна власт както сред населението, така и сред политическия, административния и военен елит. Началните училища (*мектебета*), висшите училища (*медресета*) и мрежата от религиозни фондации (*вакъфи*) дават на улемите икономическа власт, която не е за пренебрегване; още повече че те са освободени от данъци, както и от военна служба; тяхната собственост се ползва с гаранции, каквито не са дадени на административния и военния елит. Техният шеф, най-висшият мюфтия на империята (*шейх юл-ислямът*), е третата фигура в империята след султана и великия везир; неговите двама сътрудници, *кадъаскерите* (буквално: съдии на армията), които отговарят за правосъдието съответно в европейските провинции (като Румелия) и в Анадола, са членове на султанския диван, а министрите и великият везир се съветват с тях за всички по-важни дела. До 1909 г. шейх юл-ислямът е назначаван не от великия везир, а направо от султана. Множество висши представители на улемите заемат и министерски постове (образованието, правосъдието, благотворителните фондации), докато други са избрани за депутати или са назначени за сенатори (*аяни*, да не се бърка с названието на местните първенци от предходните векове). Поради липса на достатъчно подготвени кадри, някои улеми играят активна роля в новите образователни, съдебни и административни институции и по този начин запазват известна власт до края на Османската империя.² Този преход от религиозна към цивилна кариера ще бъде много разпространен и през републиканския период.

От друга страна обаче, всички улеми, от върховния им шеф до най-дребния имам, са контролирани от държавния апарат. Всички са смятани за чиновници на заплата към държавата или към фондациите и могат да бъдат уволнени във всеки момент: те не са натоварени с божествена мисия от когото и да било. Османската империя по никакъв начин не е теократична държава в католическия или в шиитско-иранския смисъл на термина, защото няма нито папа, нито молла, който да се смята за представител на Бога. Въпреки че на външен вид изглежда, че османският султан-халиф има статут, подобен на този на папата, в действителност той е владетел на една земна държава и има своите преди всичко политически и икономически ангажменти. Религиозните лица упражняват юридически, образователни и пропагандни функции в името на тази държава и не съставляват църковна

² Faruk Bilici, „Imparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Döneminde Türk Uleması“, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, pp. 709–719.

ТУРЦИЯ

класа. Иначе казано, ако те са солидарни помежду си или са установили стратегически връзки, те практически нямат никаква автономия и съществуват, доколкото ги признава държавата. Ако те се намесват в държавните дела, това е, защото тя го иска или е принудена на тази стъпка поради безсилието на цивилните и военните управници.³ Като оставим настрана някои изключителни периоди и личности, религиозни лица не са ръководили правителствените дела. Накратко, Османската империя не е съществувала като религиозна държава, но като държава, която държи религията под свой контрол като инструмент за мобилизация и легитимация в случай на нужда: държавата винаги е налагала своята светска концепция, без религиозните лица да могат да дискутират доктрината на тази концепция.

Механизмът за предаване на този „официален“ ислям е *медресето*, но от дълго време то се намира в криза. Макар да е отговаряло на нуждите на империята и да е изпълнявало своята образователна роля през класическата епоха (т.е. XIV–XVI век – б.нр.), в хода на следващите векове медресето упада и в крайна сметка се превръща в пречка за модернизацията на образованието. Назначаването на даден преподавателски пост вече не се прави по силата на научните достойнства, познанията и възможностите на кандидата, а в зависимост от връзките със и протекциите на влиятелни хора, с които той се ползва. Започвайки от XVI век, тези злоупотреби напразно са критикувани от интелектуалците.⁴

Доста универсално в началото, преподаването в тези заведения също упада, посвещавайки се с времето почти изключително на традиционното религиозно обучение, което е сведено до стереотипи и е лишено от рефлексия. Различните опити за модернизация са обречени на неуспех. През XIX век, докато образованието значително еволюира по принцип, класическата система на медресето остава привързана към най-консервативните учебници, датиращи в най-добрия случай от XVI век. Тогавашните султани и министрите реформатори изоставят тази институция на тъжната ѝ съдба, като създават паралелни светски институции. В началото на XX век дори най-ожесточените противници на реформите са съгласни, че е необходимо да се извърши обновление в религиозната образователна система. Картината, представена в един доклад, изготвен през 1908 г. от петнадесет представители на

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de çağdaşlaşma...*, 1973, pp. 23–24.

⁴ Начевайки от смъртта на Сюлейман Великолепни, назначаването на малолетните деца на висши религиозни функционери е един непрекъснат, но безуспешно критикуван феномен. Хронични недостатъци също така са невежеството на религиозните лица, постоянните отсъствия на преподавателите, както и на учениците в училищата. Вж.: Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1983, pp. 155–161.

ИСЛЯМЪТ В КРАЯ НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ...

улемите, потвърждава това катастрофално положение на медресетата и отчайващото ниво на подготовка на религиозния персонал и предлага цяла серия от реформи. Също така през 1913 г., в една изпълнена с огорчение и самообвинения декларация, преподавателите от медресето на Баязид „признават“ изоставането на духовенството и отхвърлят средновековните методи на преподаване, които сляпо се следват. Но различните опити за модернизация на средното и висшето религиозно образование между 1910 и 1914 г. остават ограничени до района на Истанбул, а предприетите законодателни промени само потвърждават невъзможността наново да се въздигне медресето.

Паралелният ислям: братствата

В значителна степен, излизайки извън медресетата, второто голямо религиозно течение включва цяло множество от повече или по-малко ортодоксални суфитски братства (*тарики*). Скептици, епикурейци, ревниви бранители на свободите си (до голяма степен те са независими от властта) и филантропи⁵, те постигат забележително разпространение сред османците. Именно братствата дават свободното пространство, необходимо както за ислямската мисъл и философия, така и за артистичното и литературното творчество. Благодарение на по-либералната и езотерична интерпретация на текстовете, суфитските шейхове осигуряват по-широкообхватно преподаване на знанията, на морала, на уменията да се живее и, благодарение на свързаните с братствата професионалните сдружения (*лонджите*), дори на традиционни ислямски занаяти. Също така посредством една широка мрежа от манастири (*текета* и *завиета*) из цялата империя, от арабските провинции до Балканите, от Северна Африка до границите на Кавказ, братствата предлагат по-широки възможности за социализиране както на обикновените хора, така и на буржоазията и на интелектуалците, в сравнение с тези, които са в състояние да дадат класическите институции като джамията и медресето. В края на Османската империя се наброяват повече от петнадесетина различни братства и през 1908 г. в Истанбул се намират повече от триста манастира общо към всички тях, докато броят на медресетата достига едва половината от този брой.⁶ Тези братства, чиито членове в много голямата си част са обществено активни личности, естествено, се интересуват и от градските дела, от материалния, а също и от политическия живот. Не е учудващо следователно, че един улема може да бъде едновременно член на някое братство и на някоя по-

⁵ За една формулировка близка до тази дефиниция на ислямските братства вж.: Louis Petit, *Les Confréries musulmanes*, Paris, Bloud et Barrel, 1899, p. 17.

⁶ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, Seha Yayınları, p. 220.

ТУРЦИЯ

литическа партия, какъвто е случаят с много от големите фигури в края на Османската империя.

В началото на ХХ век шест ортодоксални или близки до ортодоксията братства се отличават от останалите и заемат особено място в социалния и политическия живот на империята. *Накибандитите* (и по-късно появилият се техен клон *халидити*) развиват все така дискретна, но резултатна дейност. Произхождащи от Централна Азия, проникнали в Османската империя в края на XV век, те не спират да разпространяват присъствието си навсякъде, както в градовете, така и в селата. Тясно свързвани с властването на султан Абдул Хамид II, *накибандитите* включват много политици и улеми. Но благоволенieto на султана все пак клони към *шазилитите*⁷, главно за да привлече симпатиите на арабския свят. Проникнало в Османската империя от Египет и Северна Африка, това братство, в което членува и султанът, е здраво вкоренено в арабския свят (в Истанбул то има само три манастира) и затова би могло да изиграе полезна роля в прокарването на политиката на султана за „ислямски съюз“. Най-известен от неговите шейхове е Зафир Хамза Мадани (починал през 1887 г.) от Триполитания, с когото Абдул Хамид се запознава преди възкачването си на престола.

Различавайки се до известна степен от тези две братства в доктринален план и в мистичната практика, следващият най-значим орден е този на *халветитите*. По произход от Азербайджан, проникнал в Османската империя също така през XV век, този орден е до голяма степен елиминиран от властта в полза на *накшбандитите*. Братството на *мевлевитите* (от Мевлана Джелаледдин Руми) се радва от своя страна на истински престиж сред образованите и сред интелектуалците, а мевлевитските манастири са същински културни центрове, в които се изучават класическа музика, персийски, литература и калиграфия. Братството има здрави корени в големите градове на Анадола (Кония остава главният център в тази зона), на Балканите и в арабските земи (главно в Кайро, Дамаск и Багдад), но без Северна Африка. Подобно на бекташите, мевлевитите поддържат тесни връзки с масонските ложи и затова са обект на внимателно наблюдение от страна на Абдул-Хамидовия режим. Също и по тази причина мевлевитите са активни поддръжници на младотурците, които идват на власт през 1908 г. Сравнимо с мевлевитите по своето културно и артистично процъфтяване е братството *кадиритите*, основано в Багдад през XII век от Абдулкадир Гилани (починал през 1166 г.) и разпространено преди всичко в арабския свят, в Иран, в Индия и в Индонезия. То се появява в Анадола през XV век, а в османската столица, започвайки от XVII век. По отношение на ортодоксията братството на *кадиритите* се намира

⁷ Негов създател е Абу ал-Хасан Али ал-Шазили (починал 1258 г.).

между накшбанди и халвети; в края на XIX век то разполага с 57 манастира в Истанбул. Много развита във всички османски провинции, *рифай* също е от арабски произход и набира своите привърженици сред всички социални слоеве. По времето на Абдул Хамид II неговият най-известен шейх е Ебулхуда ас-Сайади, сириец от Дамаск; той е включен в цивилната листа и остава в двореца по време на цялото властване на султана. Той е един от тези, които са натоварени⁸ да реализират с помощта на държавни субвенции политиката на халифата в арабските земи, и прави това, като създава манастири в Сирия и Ирак.

Бекташитският орден, значително отслабен след премахването на еничарския корпус през 1826 г., а и самият той забранен от Махмуд II, постепенно възстановява в края на XIX век част от своята популярност благодарение на привилегированите си отношения с младотурците. Открито хетеродоксно и вкоренено главно в анадолските и балканските градове, това синкретично братство с уклон към шиизма на Дванадесетте имама, произхожда от селското алевитство, приспособено към градския живот. Други по-малко важни хетеродоксни братства, като *меламити* и *хамзавити*, съжителстват с ортодоксалните братства.

Не е необходимо да се разпростираме тук върху третото религиозно течение в Османската империя – алевитството или къзълбашитството, защото то ще бъде предмет на отделна глава. Трябва обаче да се отбележи, че широки слоеве от кюрдското и турското население се присъединяват към това религиозно направление по един повече или по-малко таен начин, защото в контекста на турско-иранското противопоставяне от XVI век насетне сунитската османска власт го поставя извън рамките на легитимния ислям и съответно преследва последователите му. Алевитството черпи своите корени от централноазиатските традиции на турците, от предислямските религиозни традиции на Мала Азия и, разбира се, от шиитския мистичен ислям. Става дума следователно за една разнообразна теология, която е оставила своя белег върху целия Анадол и в балканските страни⁹ и чиято характерна черта е, че се е развивала в упорито противопоставяне на сунитските тези, но също така и на иранското шиитство.¹⁰ Ентусиазирани поддръжници на младотурската революция, каквито ще бъдат по-късно и на кемалистката революция, алевитите дават своето дове-

⁸ François Georjeon, *Abdülhamid II: le sultan-calife*, Paris, Fayard, pp. 198–212.

⁹ Faruk Bilici, „The Function of Alevi-Bektashi Theology in Modern Turkey“, in Tord Olsson, Elisabeth Özdalga, Catharina Raudvere (dir.), *Alevi Identity*, Swedish Research Institut in Istanbul, 1998, pp. 51–62 (по-надолу: *Alevi Identity*).

¹⁰ За разликите между бекташизма и алевитството, срв. Irène Melikoff, „Bektachi/Kizilbaş: Historical Bipartition and Its Consequences“, *ibid*, pp. 1–7.

ТУРЦИЯ

рие на новите управници с надеждата, че няма да бъдат повече жертва на дискриминация.

Върху територията на империята са толерирани и други течения на хетеродоксния ислям, като религията на *друзите* в Ливан и на *алауитите* в Сирия, които имат множество прилики с турския бекташизъм и с алевитството¹¹, по-специално що се отнася до заемките от християнството и шаманизма.

Подобно на случая с медресетата, срещу братствата се бори новата интелигенция, формирана в училищата по западен образец, много често и в европейските университети. Но братствата са обект на повтарящи се критики от страна на някои модерни ислямисти, както впрочем и на част от улемите: едните виждат в тях изостанала форма на исляма, огнища на безделие и мързел, другите ги възприемат като конкуренти и преди всичко като отклонение от кораническия ислям. Във всички случаи, братствата и джамията са изгубили своята изключителност в сферата на социализацията. Развитието на средствата за съобщение, умножаването на училищата на всички нива, специализацията на познанието и на професионалния живот отпращат религиозната професия на втори план, както и принадлежността към дадено братство, още повече че икономическите и финансовите средства, предназначени за издръжка на религиозните фондации се насочват към новите търговски и индустриални сектори. Разширяването на компетенциите на държавата, сдруженията, клубовете, кафенетата и другите места за общуване довършват останалото.

Към корените на ислямизма

Парадоксално, пак през този период на упадък на официалния, а и на паралелния ислям, се раждат, впрочем по примера на останалия мюсюлмански свят, ислямистките политически течения, разработващи за първи път със съвременни средства теорията за ислямското общество и държава. Една голяма част от идеите на политици и интелектуалци като принц Саид Халим паша, внук на управителя на Египет, Мехмед Али паша, Саид Нурси, Мехмед Акиф Ерсой или още Мустафа Сабри ефенди също така подхранват исляма на съвременна Турция, осигурявайки по този начин прехода от империята към републиката. Две личности ясно изпъкват от тази група и са все така актуални: големият поет и интелектуалец Ерсой и Саид Нурси, наречен Бедиюззаман. Последовател на Джемаледдин ал-Афгани, първият се опитва чрез текстовете си да събуди духовете, за да се борят срещу материалната, политическата и интелектуалната мизерия на мюсюлманския свят, срещу империализма. Вторият, по произход от улемите

¹¹ Marianna Aringberg-Laantza, „Alevi in Turkey-Alawites in Syria: Similarities and Differences“, *ibid*, pp. 151–166.

и суфитите накшбанди, създава около своето произведение наречено *Рисале-и Нур* (Книга на светлината) и чрез настървената си борба срещу кемалистката идеология, една голяма мрежа от последователи и едно религиозно течение, което достига своя славен период след 70-те години на ХХ век и чиито отзвук преминава надалеч границите на Турция. От него произхождат училищата на Фетхуллах Гюлен, много активни в страната и извън нея.¹²

Практически единодушни и съгласни с младотурците, що се отнася до необходимостта от конституционна монархия (халифат) до преди революцията от 1908 г., ислямистите са разделени впоследствие по отношение на новите институции, на либералната концепция за обществото и на юридическите реформи, приети от новия режим. Както другите политически течения, ислямистите се възползват, поне до въстанието от 12 април 1909 г., от новия климат на политическа и културна свобода. Но те не приемат със същия ентузиазъм последиците от революцията. Въпреки че младотурците изпращат във всички мюсюлмански страни успокоителни декларации, излезли изпод перото на шейх юл-ислям Мехмет Джелалеттин ефенди, относно предимството на божественото право над конституцията, както и за съвместимостта на изискванията на шериата и на разума¹³, радикалната ислямистка опозиция се проявява доста бързо, като това става с благоволенieto на султана.

Впрочем кризата, предизвикана от обявяването на пълната независимост на България, от анексирането на Босна и Херцеговина и от присъединяването на остров Крит към Гърция, само няколко месеца след завземането на властта от младотурците (октомври 1908), като цяло се явяват за мюсюлманските османски граждани като актове на агресия и предателство. Най-лошото идва малко по-късно: през септември 1911 г. Италия напада османска Триполитания, а през октомври 1912 г. балканските държави се хвърлят в обща атака срещу Османската империя, която за четири години губи практически всичките си европейски провинции. Всички тези тежки изпитания водят до скъсване между Комитета за единение и прогрес и ислямистите.

Още контрареволуцията от 1909 г. е бурен израз на това скъсване. Всъщност някои религиозни кръгове, а именно улемите, учениците в медресетата и шейховете на братствата, се обединяват с

¹² За делото и идеологията на Саид Нурси: Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediuzzaman Said Nursi*, New York, State University of New York, 1989; за разрастването и дейността на движението: Bayram Balci, *Missionnaires de l'islam en Asie centrale: les écoles turques de Fethullah Gülen*, Paris, Maisonneuve et Larose/ Istanbul, Institut français d'études anatoliennes, 2003.

¹³ *Sırât-ı Mustakîm*, 1325/1908, № 51, p. 386.

ТУРЦИЯ

недоволните и разочарованите от младотурската революция, за да сформират обща опозиция. Един шейх от братството на накшбандитите, Вахдети, организира тази опозиция около вестник „Вулкан“ и Дружеството на ислямския съюз (*İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti*), трансформирано впоследствие в политическа партия, за да пусне в ход кампания, решително враждебна на реформите по западен образец, въведени от младотурците, а и за да издигне искането за стриктно прилагане на шериата. Основателите на тази политическа партия са основно улеми и шейхове от халветийското и кадирийското братство. Симптоматично е присъствието сред основателите на партията на Саид Нурси, който ще създаде най-мощното и най-динамичното религиозно течение на съвременна Турция – т. нар. *Нурчулук*, по името на основателя Нурси, което означава „осветен“. Тъй като тази партия не участва в нито едни избори, не е възможно да се прецени каква е реалната подкрепа за нея. За сметка на това тя е в центъра на въстанието от 1909 г., защото основната мишена на ислямистите са представителите на Комитета за единение и прогрес, които според тях „са сложили началото на един сатанински период“. Далече от това да бъде движение, представляващо интелектуалната мюсюлманска класа, Ислямският съюз е по-скоро обскурантистско движение, подбуждащо младшите офицери и войниците да се намесват в ежедневието, и по-специално в този на жените. В това отношение те са подпомагани от ислямистките, но също и от либералните вестници. С въстанието от 1909 г. тази партия възпроизвежда, с по-модерни средства (вестник, сдружение, политическа партия) същия тип реакционно движение, каквото вилнее през XVII век, а също в началото на XIX век (в последния случай, при свалянето от трона и убийството на Селим III). Султанът, свален вследствие на овладяването на положението от Комитета за единение и прогрес, ислямистите и либералите, губи битката за момент, във всеки случай до момента в който, през 1911 г., е създадена главната опозиционна партия, Партията на свободата и разбирателството (*Hürriyet ve İtilaf Fırkası*). Забранена след две години съществуване, тя се появява отново след Първата световна война, но оттук нататък дните на империята са преброени.¹⁴ Все пак по време на войната за независимост на Турция, заемането на враждебна позиция от улемите в Истанбул, начело с главния мюфтия Дюрри-заде, окончателно дискредитира радикалните ислямисти в очите на общественото мнение, като най-висшите им функционери стават част от изгнаниците.

¹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, vol. I: *İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, pp. 182–205, 262–312.

Ислямът пред изпитанието на републиканския лаицизъм

„Автентичният ислям“: инструментализация и репресия

Не само че призивите на халифа за джихад по време на Първата световна война нямат очаквания ефект, но дори става точно обратното: намиращите се все още под османска власт арабски провинции се съюзават с враговете на империята, за да добият своята независимост. За сметка на това, анадолските улеми и дервиши допринасят във военните усилия както по време на световната война, така и по време на тази, която кемалистите водят в Анадола на няколко фронта. Отношението на кемалистите в хода на тази последната война е симптоматично. Националистическото движение има огромна нужда от легитимност и съответно тяхната борба се води като „свещена борба“, към която се присъединяват почти изцяло всички мюсюлмански етноси, с цел „да спасят родината на мюсюлманите и техния халиф, затворник на империалистите неверници“. Това, което е прието да се нарича „войната на фетвите“¹⁵, е най-висшият етап на легитимация: изправени срещу халифа, кемалистите настойчиво изискват мнението на анадолското „духовенство“, за да обосноват своята акция. Присъствието на религиозни служители от цялата страна при откриването на Великото национално събрание през април 1920 г., много добре илюстрира трансфера на религиозен капитал от стария към новия режим. Също така премахването на халифата, един високо символичен акт за мюсюлманския свят, е аргументирано от Мустафа Кемал не като мярка за модернизация на държавата, а като акт, произтичащ от грижата „да се спаси религията от политическото състояние, в което се намира“.

След като военната победа вече е постигната, воденият от държавата процес на деислямизация, понякога радикален и дори насилствен, не се извършва задължително като чисто и просто отхвърляне на исляма: държавният контрол върху религиозното престава да бъде контрол от разстояние, какъвто е случаят през класическия период на Османската империя, за да стане директен, авторитарен и дори груб. Новите религиозни институции, създадени да заменят старите, които са смятани за твърде архаични за един модерен имидж и за „доброто“ разбиране на исляма, целят да регулират този контрол. Така ислямът става инструмент, който трябва да допринесе за „подобряване“ на представата за самия него. Целта е той са бъде поставен на мястото, което му принадлежи: частната сфера.

¹⁵ Става дума за две диаметрално противоположни по съдържание *фетви*, получени от улеми, по време на войната за независимост: едната от султана в Истанбул, за да осъди на смърт Мустафа Кемал и неговите сподвижници, а другата от Мустафа Кемал, за да защити своето национално движение.

ТУРЦИЯ

Естествено, образователната система е призвана да играе водеща роля в този процес. Не е учудващо, че през знаменитата нощ на 3 март 1924 г., когато младата република премахва институцията на халифата, едновременно се създава единен контрол върху обучението в рамките на Министерството на образованието. Факултетът по теология, основан през 1924 г. в рамките на Истанбулския университет, е предназначен да служи едновременно за витрина и за средище за производство на новата републиканска теология. Същото се отнася и за училищата за имами проповедници, които трябва да заменят медресетата при подготовката на „републиканското духовенство“, способно да интегрира и да обясни съвременните ценности посредством исляма. Исмет Иньоню, по това време министър-председател, заявява: „Всички, които се противопоставят или които в името на религията са обезпокоени от посоката, по която ние сме поели, ще видят, че най-фундаменталната, най-истинската, най-чистата и най-автентичната форма [на религията], се е появила при нас.“¹⁶

Секуларизацията на политическите, юридическите и икономическите институции, целяща да ограничи исляма до частната сфера, трудно прикрива старанието той да бъде инструментализиран в обществения живот. Докато религиозното образование е постепенно премахнато, чрез подчинената на министър-председателя Дирекция на религиозните дела към проповедниците са отправени настойчиви препоръки да обясняват на мюсюлманите модерните аспекти на исляма. Тези проповедници трябва да изискват от турците да изпълняват гражданските си задължения, като си плащат данъците, като купуват стоки национално производство и като дават своята милостиня и своя *зекят* на официалните организации. Дори при една толкова шокираща реформа като тази, при която призивът за молитва (*езан*) започва да се произнася на турски, властта не пропуска да представи промяната като част от усилията за разпространяването и за по-доброто разбиране на исляма. В същия ред на идеи петъчната проповед (*хутба*) се произнася в името на републиката; поръчани са и са публикувани преводи на Корана и на *хадисите*.

Така кемалистите, едновременно налагайки репресии, си служат с дискурс и водят полемика по теологически и духовни въпроси, за да конкурират религиозните течения на техния собствен терен. Проектираната за това социално-политическа система се опира основно върху училищния апарат. Тъй като религиозният идеологически апарат и семейството не са усвоили идеологията на властта, единствено училището позволява да се създаде ново поколение с републикански дух.

¹⁶ Osman Ergin, *Maarif Tarihi*, Istanbul, 1932, pp. 1446–1447.

Съпротива срещу дезислямизацията

По време на авторитарния режим (1924–1946), когато публичното и политическото изразяване на исляма са потискани, а реформите, едновременно структурни и символични, са прокаравани със сила, не могли да не се проявят и различни форми на политическа и особено религиозна съпротива. Най-поразителният пример е опитът на Прогресистката партия. Създадена от средите на Народнорепубликанската партия (НРП) на Мустафа Кемал и поддържана от няколко вестника в Истанбул, тази партия, която просъществува само осем месеца (ноември 1924 – юни 1925), се бори, наред с други неща, за свобода на религиозните прояви, за децентрализация и за свободна стопанска инициатива. Под претекста на кюрдските бунтове тя е забранена и година по-късно, във връзка с атентата срещу президента на републиката, всички нейни членове (общо 28 души) са арестувани, някои от тях са осъдени на лишаване от свобода, а шестима са екзекутирани.

Но главната заплаха идва от кюрдите. Съчетаването на кюрдския национализъм и на религиозната ревност се трансформира в поредица от последователни бунтове през периода 1925–1939 г. Чувствайки се измамани от новия кемалистски елит при подялбата на властта, от премахването на султаната и на халифата, а след това от прекалената тюркизация на нова Турция, именно кюрдите проявяват най-остро недоволство от кемалисткия режим. Мобилизиращата сила на тези бунтове сред кюрдите сунити е суфизмът; той е грубо потъпкван от т.нар. съдилища на независимостта, а заради ролята на братствата в бунтовете, през 1925 г. върху тях е наложена забрана.

Впрочем, религиозната опозиция, емигрирала в някои арабски страни и по-специално в Египет, служи за изразител на оплакванията срещу режима. Мустафа Сабри ефенди например, който през младотурската епоха служи на два пъти като шейх юл-ислям, бяга в Египет, където на арабски публикува изключително крайни произведения срещу реформистите в мюсюлманския свят; той не спира да настройва турците срещу лаицизма и да предупреждава за рисковете от хаос, който заплашва мюсюлманския свят след премахването на халифата. Без да го проявява публично, авторът на националния химн Мехмед Акиф Ерсой, също за известно време бежанец в Египет, изразява своето недоволство, като същевременно внимателно избягва известността му да не бъде използвана в служба на кемалисткия режим. Друг бивш шейх юл-ислям, този, който по-рано осъжда Кемал и неговите другари на смърт с фетвата си, бяга в Саудитска Арабия. Влиянието на тези важни фигури не остава без резултати. По повод на серията от реформи, свързани с начина на обличане, които целят да заклеят традиционните облекла, за да се възприеме западният „цивилизован“

ТУРЦИЯ

костюм и преди всичко да се забрани фесът и да се наложи носенето на шапка, „Религиозното ислямистко президентство на Кралство Египет“ напомня през март 1926 г. чрез перото на ректора на университета Ал-Ахзар думите (от един от хадисите) на Пророка. Посланието е насочено към Анкара и обявява кемалистите за неверници, както многократно прави Мустафа Сабри в своите писания: „Ясно е, че мюсюлманинът, който прави себе си подобен на немюсюлманин по начина на обличане, характерен за последния, поема същия път като него във вярванията и действията. Затова този, който носи шапка поради насочване към религията на някой друг и изоставяне на своята собствена, по общото мнение на мюсюлманите е неверник.“¹⁷

Въпреки че голямото мнозинство от египтяните оценяват дейността на кемалистите в Турция¹⁸, появата на движението на „Мюсюлманските братя“ в Египет през този период (1928) е също така свързано по индиректен начин с турските реформи: целта е да бъде предпазен мюсюлманският свят от този „опасен път“.

В самата Турция през 1930 г. „аферата Менемен“ подтиква режима да вземе още по-репресивни мерки срещу братствата, чиито ръководители са арестувани и наказани. Други консервативни прояви ще се наблюдават през целия ход на 30-те и 40-те години, което показва жизнеността на суфизма в Турция. В действителност забраната на религиозното образование не е попречило на нелегалното му продължаване в селските райони, в тясна връзка с ортодоксалните братства и по-специално с накшбандитите. Докато оцеляването на братствата на мевлевитите и на бекташите, лишени от местата си за събиране и молитва, се оказва трудно през този период, обратно, накшбандитите, винаги силно привързани към джамиите, лесно се адаптират към новите условия и съответно продължават да подготвят нови имами и други служители на култа.¹⁹

Дълги години преследван и затварян, Саид Нурси, чиито последователи се наброяват с хиляди, също така се опитва да възстанови *уммата* (мюсюлманската общност) и по този начин попада под ударите на закона, забраняващ братствата. Макар че е една от важните фигури в исляма, Саид Нурси избягва, а неговите последователи все така избягват да се ангажират открито с политическия живот. Забранено за публикация, колосалното му творчество е преписвано и преписвано в

¹⁷ M. Canard, „Coiffure européenne et islam“, *Annales de l'Institut d'études orientales* (Alger), VIII (1949–1950), pp. 200–229.

¹⁸ François Georgeon, „Kémalisme et monde musulman (1919–1938): quelques points de repère“, специален брой на: *Cahiers du GETC* (Kémalisme et monde musulman), № 3, есен 1987.

¹⁹ Thierry Zarcone, *La Turquie moderne et l'islam*, Paris, Flammarion, 2004, p. 144–145.

продължение на десетилетия от доброволци и е публикувано с латински букви едва през 1960 г., малко преди смъртта му.

Демокрация и ислям

Така, до края на Втората световна война режимът остава несговорчив по отношение на исляма и ислямистите. Но след като един път принципът на плурализма е възприет под вътрешния и международен натиск, републиканският лаицизъм е принуден да поотслаби натиска. Пред нарастващите искания, поради разрастващото се „примитивно“ образование в анадолските провинции и преди всичко заради „комунистическата заплаха“, режимът е принуден да допусне въвеждането на нови разпоредби в образователната сфера. Дори партията на Ата-тюрк се страхува от идеологическия вакуум и появата на „нови религии“: „В сферата на образованието – казва един от членовете на парламента от тази партия, независимо дали става дума за семейство, за група, за общност или за нация, основата е преди всичко духовна. Щом една вяра рухва, ако друга не я замени, катастрофата започва, дори и за известно време да не е видима [...]. Голямата вяра, върху която са се опирали нашите предци и която е в основата на Османската, както и на Селджукската империя, е нашата религия.“²⁰

В тази разкъсваща преоценка, докато Съветският съюз служи за отрицателен пример, като модел в религиозната сфера е взета революционна Франция, която вече е умиротворена и е върнала на култа конфискуваните църкви. Същият депутат заключава: „В нашата страна има комунистически течения [...], да се справяме с това само с трибунали, не е достатъчно; полицията, жандармерията, присъдите не са лек. Това, което е необходимо, е да се засили духовната структура на турския народ по такъв начин, че тези болести да не се появяват повече. За да се осъществи това, трябва да се даде на турския народ възможност да извлече полза от изворите на духовност, каквито са религията и национализмът [...]. Това, което ни е държало прави в най-трудните моменти, са нашата религия, нашият национализъм, нашето историческо съзнание. Благодарение на тези енергии ние ще препречим пътя на комунистите, които иначе ще доведат у нас същите катастрофи и братоубийствени войни, на каквито сме свидетели в други страни.“²¹

Тази реч, в която се съдържат всички съставки на Студената война, много добре резюмира същността на новата инструментализация на

²⁰ Изказване на Хамсуллах Супхи Танрѝйвер (два пъти министър на националното образование: през 1920–1921 и през 1925 г.), произнесена по време на обсъждането на бюджета за 1946 г.: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklar Dergisi*, 1946, pp. 437–440.

²¹ Пак там.

ТУРЦИЯ

исляма в Турция през 50-те и 60-те години. Така, на седмия национален конгрес на Народнорепубликанската партия²², ислямът и преди всичко религиозното образование все още са в центъра на дискусиите, които отразяват безпокойството на турските управници. Оттам насетне по принцип вече се приема, че „научният“ ислям и едно образование, основано върху позитивизма, взаимно се допълват. Нещо повече, започва да се разчита на този ислям, за да се внушава позитивизмът. През 1949 г., при гласуването в парламента за възстановяване на факултета по теология в Анкара, министърът на националното образование Тахсин Бангуоглу го определя като „факел, пред който разказвачите на басни ще побягнат като прилепи“.²³

Така, започвайки от 1947 г., отварянето наново на кораническите училища под стриктния контрол на Дирекцията на религиозните дела, възстановяването на факултативните курсове по религия в светското образование, отварянето на теологическия факултет в Анкара и създаването на училища за имами проповедници, затворени през 1930 г. „поради липса на ученици“, се подчиняват на логиката да се препречи пътят, от една страна, на „комунизма“, а от друга, да се противопостави на устойчивия традиционалистки ислям, който, както казахме, се запазва чрез нелегално обучение по-специално в селата.

Привързването на Турция към западния лагер, както и демократичното отваряне, започнато със свободните избори от 1950 г., които отстраняват от власт всемогъщата НРП, попречват да се запази един дотолкова репресивен по отношение на религиозните прояви режим, като този, който доминира в хода на три десетилетия. Демократическата партия (ДП), на власт до преврата от 1960 г., от една страна, укрепва необратимия характер на турския секуларизъм, като приема законодателство, което забранява каквото и да било използване на исляма в политическия живот, и затяга контрола над пресата, сдруженията и събранията. Оттук нататък обаче в по-пълна степен се взема под внимание религиозното измерение на културното и историческото наследство на турския свят; оценява се и турският принос в ислямската цивилизация. Като цяло турският секуларизъм остава в кемалистката линия: контрол върху религиозния живот от страна на държавата, превръщане на духовниците в държавни чиновници, стриктен надзор над образованието. Все пак няколко символични акта дават на ДП огромна подкрепа: възстановяването на призива за молитва на арабски; повторното отваряне на гробниците на някои султани; относителната либерализация на пресата, и то преди всичко по отношение на ислямските публикации. Представянето в парламента на най-различни

²² Този конгрес се провежда от 17 ноември до 4 декември 1947 г.

²³ Цитирано от Gotthard Jäschke, *Yeni Türkiye'de islamlik*, Ankara, Bilgi Yayinevi, 1972, p. 78.

социални слоеве съвсем естествено благоприятства за завръщането на исляма на обществената сцена. Но най-вече интелектуалци като Ешреф Едип, Неджип Фазъл Късакюрек, Али Фуад Башгил или още Нуреттин Топчу допринасят в различна степен за вдъхването на нов живот на исляма, да не говорим за възстановяването на братствата. Отново започва да излиза списанието „Себилюррешад“, както и преди под редакцията на Ешреф Едип. Основано през 1908 г. под името „Сърат-и Мустахим“, това списание, на което са сътрудничили най-големите мюсюлмански интелектуалци на епохата като Абдуррешид Брахим, Джемаледдин Афгани, Ебуляля Мардини, Ферди Веджди, Ахмед Хамди (Аксекили), Мехмед Акиф и много други, е играло определяща роля в османската *нахда* в широкия смисъл на термина. За първи път през 1912 г. списанието изпитва гнева на младотурците и е затворено, за да се появи отново под името „Себилюррешад“, което този път мощно допринася за мобилизацията на населението през войната за независимост, като едновременно се опитва да спечели симпатиите на мюсюлманския свят за турската кауза. По-късно, през 1925 г., отново му е наложена забрана заедно с цялата опозиционна преса, за да започне да излиза отново едва през 1948 г. и да се задържи до 1965 г. То поддържа Демократическата партия, а след това Националната партия (*Millet Partisi*). Но най-забележителната фигура на исляма по това време със сигурност е Неджип Фазъл Късакюрек, талантлив писател и поет, все така известен сред мюсюлманската младеж. Клонящо към накшибандия, списанието представя един пределно радикален прочит на исляма и насочва критиките си към всички реформи от *Танзимата* насетне, включително тези на намиращия се на власт многопартиен режим. Неговото списание „Бюйюк Догу“ (Великият Изток) се появява за първи път в Истанбул през 1943 г. Остро и силно перо, Неджип Фазъл е многократно съден и затварян, а списанието му е изземано и спирано.

В тази еволюция, плуралистичният климат, въведен от конституцията от 1961 г., позволява развитието на пресата, умножаването на ислямистките сдружения и преди всичко създаването за първи път на партия с ислямистки оттенък. Със своето участие в различни коалиционни правителства, тази партия в известен смисъл десакрализира кемалисткия лаицизъм.

Без да се връщаме до властването на султан Селим III (1789–1808), който поставя началото на дългата серия от модернизационни реформи, на лаицизация и секуларизация, за да могат народите, съставляващи империята, по-добре да се приспособят към съвременния свят, можем да кажем, че краят на XIX и началото на XX век е гранична епоха за определянето на мястото на исляма в източните общества. Осман-

ТУРЦИЯ

ската империя на младотурците и съвременна Турция играят пионерска роля в изграждането на механизмите за секуларизация. От 1908 до 1922 г. основният въпрос е империята да може да просъществува и да оцелее като суверенна държава. В тази борба, в зависимост от случая, или се води борба срещу исляма, или той е използван като средство за мобилизация. Краят на войната бележи началото на друга дълга серия от реформи, които могат да бъдат определени като „културна революция“. Една част от реформите са започнати при управлението на Комитета за единение и прогрес на младотурците; за някои само се е появила идеята, а за други е необходима и едновременната поява на подходящ политически контекст, дързост и политическа власт: това, което кемалистка Турция успява да направи през междувоенния период. Така, от премахването на султаната на 1 ноември 1922 г. до 1950 г., когато се преминава към многопартийна система, Турция постепенно преминава от провъзгласяването на статута си на светска държава до действителното реализиране на необходимите елементи за секуларизацията на обществото. Този процес включва премахването на институцията на халифата (през 1924), а след това включването в конституцията на светския характер на държавата (през 1937).

Правната реформа е насочена преди всичко срещу прерогативите на исляма в гражданското право, което е естествено, но също така и в наказателното право. Незначителна на пръв поглед, смяната на календара е най-антирелигиозната мярка, защото отразява степента на готовност за скъсване със стария османски ред, за да бъде хвърлено обществото към европейския ритъм на живот: така „историята започва“ по европейски модел с препращане към Рождество Христово. Други основни моменти на скъсване с исляма и ориенталския свят са премахването на братствата и смяната на азбуката, след това прочистването на турския език от арабските и персийските думи и изрази. Даденото на жените право на глас (1936), приканването им да вземат участие във всички политически и професионални дейности и редица други реформи имат за единствена цел развитието и модернизацията на Турция, за да се достигне нивото и начинът на живот на европейците.

Изправен пред тази поредица от мерки за секуларизация, провеждани както от режима на *Танзимата* и след това от младотурците, така и от кемалистите, ислямът, наистина отслабен, често потискан, всеки път намира средствата за проява по един повече или по-малко прикрит начин. Той се сдобива с по-голяма свобода през многопартийния период, за да се насочи към представителство в политическите организации с цел да достигне един ден до властта, но без никога реално да поставя под въпрос основите на републиката.

Глава X

Секуларизъм и лаицизъм

*Някои разсъждения върху политическия ислям
в контекста на плурализма*

Плурализмът, и по-точно политическият плурализъм, днес, изглежда, се оказва в центъра на проблема за демокрацията и на загрижеността на множество интелектуалци, които търсят изход от кървавите кризи, разтърсващи някои мюсюлмански общества. В една разработка, наречена „Демокрацията на юга“, Сами Наир пише: „Въпросът, който се поставя днес в Алжир, е за отношението между тези, които са станали представителите на изключения от управлението народ, а именно ислямистите, и онези, които държат властта. Пред военните днес има два пътя: или компромис между меча и полумесеца, който ще доведе до подялба на властта, или конфликтно институционализиране на ислямизма. [...] Но не стига това. Необходимо е също така умение да се пребори онзи тип култура, при който религията се употребява за политически цели.“¹ Може би е интересно да се отбележи, че „използването на религията за политически цели“ (*dinin siyasete vlet edilmesi*: буквално „превръщането на религията в инструмент на политиката“) е една тактика, която още от създаването на Турската република непрекъснато се отхвърля от интелектуалците – понякога секуларисти, често лаицисти. При все това те често да неспособни да дадат адекватните аргументи, за да се преборят „културно“, и може да се добави „политически“, с едно такова „използване“.

В наши дни концептът за „светски характер“ или „секуларизъм“ (*laïcité*) е труден за превод на друг език освен на френски. В действителност двете прилагателни на английски *lay* и *secular* не отговарят напълно и напразно бихме търсили еквивалентен термин в стария или класическия арабски език, на турски (който прави калка от френски²) или на персийски. По какви показатели да се опреде-

¹ „Algerie. Un peuple otage“, *Rive*, № 3, лято 1997, р. 20.

² На турски думата *dünyevî* (от арабски корен) означава по-скоро „временен“, „преходен“, „земен“ (фр. *temporel*), отколкото, „светски“ (фр. *laïque*).

ТУРЦИЯ

ли светският или религиозен характер на една държава, в случая на една държава, която има предимно мюсюлманско население? Ако се ограничаваме само до конституционната сфера, т.е. ако смятаме за светски само страните, които се определят като такива, то бихме се ограничили практически само с Турция, която е особен случай в мюсюлманския свят. Но ние не бихме могли да се задоволим само с този конституционен критерий поне по две причини: първо, турският секуларизъм все пак среща трудности и дори кризисни ситуации; второ, други мюсюлмански страни са имали и имат опит в сферата на секуларизацията (като Тунис например), който не е за пренебрегване.

Дори по отношение на страните, където религията и държавата са много тясно свързани, както е в някои арабски страни, трябва да държим сметка за това, което Анри Сансон нарича „секуларизъм на позволеното“. Впечатлението, което оставят повечето мюсюлмански страни, е, че са организирани и живеят в условията на една религиозна система, в рамките на която обаче по принцип се допускат и някои хетеродоксни практики. В тези общества на „Книгата“, съществува „препоръчително“ и „забранено“, „похвално“ и „осъдително“, но има също така място и за светската ислямска мисъл. Това са тези степени на „разрешено“ и на „забранено“, които варират от едно мюсюлманско общество до друго, но също и от една епоха до друга, които могат да ни накарат да се опитаме да очертаем една своеобразна „скала на секуларизма“, като едновременно с това констатираме дълбоката хетерогенност, която владее помежду различните мюсюлмански страни. В крайна сметка не може да бъде предложена никаква трайна типология – толкова многобройни и разнообразни са определящите всеки отделен случай параметри.

Най-сетне, може да забележим парадоксално конфликтните отношения, които двете динамики могат да поддържат помежду си; не секуларизмът, но лаицизмът може да играе антидемократична роля. Секуларизмът е състояние на нещата, историческа и обществена реалност, евентуално консенсус между държавата и гражданското общество, процес или синтез. За сметка на това лаицизмът ни отправя към една форма на активизъм, дори на една догма. Но той е също така и един принцип, тъй като може да се смята, че не е възможно да се достигне до състояние на секуларизъм, без да се премине и през някаква форма на лаицизм. Тази диференциация между двете понятия се опитва да привлече вниманието към нещо, което може да бъде разглеждано едновременно като поведение, отношение, ориентация и идеологическа характеристика.³

³ Вж. по-горе в предговора на книгата.

Секуларизмът в дългосрочна перспектива

В случая на Турция от историческа и от обществена гледна точка секуларизмът попада върху подходяща за развитието му почва. Но за да бъде наложен на обществото, са необходими и авторитарни мерки и оттам идва неговата относителна крехкост. В резултат на това именно лаицизмът и днес характеризира поведението на голяма част от цивилния и военния елит по отношение на политическия ислям, а и по отношение на исляма изобщо, който казаният елит е склонен да разглежда като източник на изоставане.

Трябва първо да отбележим преживелиците с корен от Централна Азия: шаманистки, дори будистки и манихейски елементи, съхранени от турците от Централна Азия след преминаването им към исляма, и които те донасят със себе си под различни форми в Османската империя. Отвъд волунтаристичния опит на кемализма, дълбоките корени на специфичната форма на лаицизация и във всеки случай на особеното отношение, което има религията към политическото, трябва да се търсят също така в ядрото на характеристиките на турския ислям – в синкретизма, белязан от централноазиатските религии и, главно в балканския свят, дори от християнството.

Тези специфики се прибавят към особеностите на османската държавна организация. При този модел държавата е всесилна (или по-точно е способна да се развие там, където реши в зависимост от нуждите), а „земното“ се радва на една доста широка автономия спрямо духовното. След завладяването на светите места (Мека и Медина) и свързаното с него преместване на халифата от Кайро в Истанбул, османският султан става духовен глава на мюсюлманите, слагайки едновременно с това основите на една управленска стратегия, при която религиозното е поставено в служба на мирската политика. Империята също така развива законодателство, което е паралелно на ислямското право и е независимо от него. Законът, който се прилага, не е само шериатът, но и *канунът* (изработен от османските юристи, или още по-често, наследен от предосманското право и кодифициран) – законодателството, въведено от падишасите, което контрабалансира ислямското право. Султан Сюлейман, когото на Запад обикновено наричат „Великолепни“, както е известно, на турски е наричан „Законодателят“ (*Kanuni*). Впоследствие възприетите идеи на века на Просвещението, както и на Френската революция, и по-специално тези, свързани със секуларизма, упражняват голямо влияние върху османските и турските интелектуалци. Ако религията е основата на идентичността на мюсюлманина и ако цивилизованият свят се ограничава за него до териториите на исляма, немюсюлманите, организирани в *милети* (религиозни общности) се ползват с известна автономия, която стига до супранационалност, и по-точно до инфрационалност.

ТУРЦИЯ

Една важна граница е преминалата с обнародването през май 1840 г., вече по време на *Танзимата*, на новия Наказателен кодекс (*Ceza Kanunnamesi*), чиито текстове, макар да се вписват в рамките на наказателните разпоредби на шерията, са в не по-малка степен повлияни от френското право. Една-две значими промени подготвят пътя за по-радикалните правни реформи, които ще последват: например утвърждаването на равенството на всички османски поданици пред закона. По-късно отношението на младотурците към исляма в идеен план носи в зародиш първите признаци на един вид волунтаристичен лаицизъм. Впрочем той не се възприема в смисъл на разделение между държавата и религията, но също както и „революцията“, като инструмент за реформа на исляма.

Републиканските елити стигат дотам да запишат, за първи път в мюсюлманския свят, светския характер на държавата в конституцията. Но този секуларизъм, макар да намира подходящ от историческа и социална гледна точка терен за своето „присаждане“, е наложен отгоре, подобно на демокрацията, и от самото начало е поставен под държавен контрол посредством Дирекцията на религиозните дела (*Diyanet İşleri Başkanlığı*, DAR), подчинена на министър-председателя.

Това е така, защото в корените на кемалистката държава се открива едно опасение и едно убеждение: религията не би могла да бъде движеща сила в обществото, без в крайна сметка да представлява заплаха за светския му характер. Откъдето идват и някои противоречия и един вид етатизиране на исляма, или по-точно, малко илюзорното желание за „подчиняване на религията от страна на държавата“ (А. Гьокалп): създадената Дирекция на религиозните дела регламентира една сфера, която би трябвало да принадлежи на частния живот; държавата назначава имамите и не се колебае (на един по-късен етап) да въведе задължителни курсове по вероучение в училищата или например да включи графа за религиозна принадлежност върху личните карти. Тази форма на секуларизъм се смесва с антиклерикализма: тя не е придружена от секуларизация на поведението и на институциите, освен доколкото едно присаждане може да успее.

Мустафа Кемал предприема известен брой наистина забележителни мерки: премахване на султаната и халифата; възприемане на григорианския календар на мястото на мюсюлманското летоброене; латинизиране на азбуката и изоставяне на арабските букви; разпускане на Министерството на религиозните дела и на всички братства; премахване на религиозното обучение в училищата; налагане на европейската шапка вместо традиционните начини на покриване на главата и т.н. Списъкът е дълъг, но не е безинтересен, също както и този с предприетите мерки в правната сфера: възприемане на законодателство по европейски образец като френския търговски кодекс,

италианския наказателен кодекс и швейцарския граждански кодекс. Накратко, става дума за един малко преписвачески позитивизъм. Но в същото време Мустафа Кемал дава на жената полагащото ѝ се място в обществото, като премахва полигамията и правото на мъжа да „изгони“ съпругата си (както е традиционното шериятско право), заменени от гражданския брак и развод с равни права за двете страни. Още по-дръзко в очите на вярващите: една мюсюлманка вече може законно да се омъжи за немюсюлманин и всички пълнолетни получават правото да сменят религията си по свое желание – истина е, че последната практика е гледана зле и е слабо разпространена.

Но докато на Запад светският характер на обществото или секуларизмът са се развили в резултат на диалога между държавата и обществото и изискват отдръпването на държавата по отношение на религиозния живот, то секуларизмът в републиканска Турция е схващан като контрол над религията от страна на държавата чрез превръщането на духовните лица в нейни чиновници. По-подходящо е в турския случай да говорим за „модерност“ (което на турски най-добре отразяват термините *muasir medeniyet* или *çağdaşçılık*), дума, която впрочем се появява по-често в кемалисткия политически репертоар, поне в началото, отколкото „секуларизъм“. Дори и днес на турски думата лаицизъм (*laiklik*), почти превърнала се в лозунг и в дума-фетиш, се използва по-скоро за да се отхвърлят действията на ислямистите, отколкото, за да обозначи отстояването на истинското ѝ съдържание.

Един друг дебат върху една нова форма на секуларизъм, по-приспособена към модерния свят, остава ограничен до средата на 90-те години на XX век в тесен интелектуален кръг, без да достига не само до обществото, но дори до голяма част от интелигенцията и политическите организации. Днес той се разширява чрез посредничеството на медиите и особено на телевизията. Не е случайно, че този дебат, който вероятно ще се разширява и занапред, се върти около проблема за Дирекцията на религиозните дела и училищата за проповедници (*imam hatip*). Тези, които са наричани „ислямисти“, имат двойствено отношение към първата от тези институции: едните смятат, че вече има налична институционална структура, която чака да бъде овладяна, докато другите се присъединяват към малцината светски интелектуалци, за да настояват за премахването и на двете институции. Целта е ясна: освобождаване от обременяващото опекунство, което държавата упражнява върху религията, както впрочем и върху всички сфери на социалния живот. Привържениците на тази програма смятат, че религиозните групи и сдружения трябва със собствени финансови средства да създават своите училища, болници и джамии и да подготвят своите имами, също както е при християнството в много западни страни.

Какви са характерните черти на този турски ислям? Първо, може

ТУРЦИЯ

да се каже, че той е относително интегриран в демократичната игра (това е по-скоро една игра на отхвърляне и интегриране, тъй като западнените турски елити, които ръководят съдбините на страната, не се чувстват удобно с „ислямистите“). След това, става дума за един разноезичен ислям. Трябва да се отбележи, че в Турция се наблюдават множество различни форми на религиозност, които варират от политическия ислям („ислямът е решението, Коранът – конституцията“), до аполитична, радикална, мистична и толерантна религиозност. Накрая, може да се забележи отсъствието на монолитен ислям в политическия смисъл на термина, защото той включва съперничащи една на друга тенденции. Последно, но не и по важност, трябва да се подчертае присъствието на алевитите. Въпреки наличието на известно родство с някои шиитски символи, поради различни исторически и социални причини, тази общност няма много връзки с иранския шиизъм. В някои отношения те влизат в категорията, която Макс Вебер нарича „емоционални общности“, за да обозначи формите на религиозно групиране, които се отличават от строгото институционализиране.

Еволюцията на турския секуларизъм е толкова по-специфична, доколкото в случая няма църква, т.е. една структурирана и йерархизирана институция, която съответно да бъде посредник на държавата, нито дори духовенство – обратно на шиитски Иран, и още, противно на положението в Мароко или Йордания, отсъства политическа власт, която да се опира на един вид религиозна легитимност, на основание на това, че тези, които я упражняват, са потомци на семейството на Пророка. Общността на имамите не съставлява „църква“. Всичко се развива на нивото на народните вярвания, на политическото поведение и инструментализиране.

Проектирането на религиозните ценности върху политическото поле

След преминаването към многопартийна система през 1946 г., религията се завръща на обществената сцена, но намира „убежище“ като едно особено предпочитание в политическите семейства, които искат да се дистанцират от твърдолинейния и догматичен кемализъм, чийто политически изразител е Народнорепубликанската партия. Автономизирането на религията като политическа сила е по-скорошно явление. Партията на благоденствието (и днес Партията на справедливостта и развитието, но в друг контекст, проявявайки интелигентност и отвореност⁴) е знамето на това движение, след като е носила различни други

⁴ В действителност не бива да се смята, че има абсолютна приемственост между Партията на благоденствието (*Refah*), Партията на добродетелта (Фазилет) и Партията на справедливостта и развитието (АКП) и трябва да се отчита спецификата както на новия контекст, така и на новата партийно-политическа формация АКП.

СЕКУЛАРИЗЪМ И ЛАИЦИЗЪМ

имена и преди да понесе ударите на военните и на лаицистите. Тя се появява през първата половина на 70-те години в един специфичен социален и политически контекст. Всъщност тя канализира недоволството на една част от населението, което е оставено настрана от икономическия динамизъм. Тя има силна подкрепа от дезориентирани и безработни крайградски социални слоеве, които търсят нова идентичност. Все пак, наред със средните слоеве, една част от буржоазията, главно в Анадола, проявява чувствителност към посланията на тази партия.

За да установим генеалогията на това движение, трябва да се върнем до времето непосредствено след войната от 1939–1945 г. По това време в Анадола се утвърждава една социална прослойка (терминът „буржоазия“ все още не ѝ подхожда), която иска да се поосвободи от яacobинската власт, която управлява всичко, включително и религиозните въпроси. Тази среда е хетерогенна: тя обединява търговци и поземлени собственици, които искат да се дистанцират до известна степен от централизаторската политическа власт. От 50-те години насетне тази прослойка започва по-решително да оспорва строгата концепция на държавата, която цели да държи религията под пълното си господство. Тя става още по-настойтелна в действията си, тъй като вижда електоралните предимства, които може да извлече от това ново искане. Започвайки от това време и в хода на 60-те години, турското общество преминава през дълбоки промени. Докато демографският прираст остава висок, индустриализацията и урбанизацията напредват. Създава се нов социален пейзаж: върху селския фон, който остава важен, с неговите градчета, където традиционните занаятчии и търговци продължават да играят активна роля, градовете привличат една голяма част от населението, като всичко това води до днешната ситуация, при която по-голямата част от населението живее в градските и крайградски центрове. Върху този еволюиращ социален фон, с придружаващите го културни сътресения, политическият ислям и съответно ислямисткото движение намират благоприятна почва.

Идването на власт на Партията на благоденствието (*Refah Partisi*) през 1996 г. е несъмнено една от най-впечатляващите прояви на напредъка на политическия ислям в Турция. Това става за изненада на много западни, но и турски политически наблюдатели. Както е известно, с 21,7% (по официални данни 21,38% – *б.пр.*) от гласовете и 158 депутатски места (от общо 550) Партията на благоденствието излиза на първо място на парламентарните избори от декември 1995 г. и успява да сформира коалиционно правителство с Партията на верния път на Тансу Чилер, утвърдено от парламента на 8 юли 1996 г. По непознат дотогава начин тази формация заема централно място в турския политически живот не само чрез електоралната си тежест, но също чрез дебата, предизвикан от присъствието ѝ.

ТУРЦИЯ

Нейният пряк наследник – Партията на добродетелта (*Fazilet Partisi*)⁵ бележи завой в тази политическа и идеологическа еволюция, като това става в един контекст на социална и културна трансформация: тя се еманципира от опеката на големите хетерогенни формации в един климат на политическа либерализация. В основата на това стоят многобройни фактори: задълбочената политическа работа на партията, разполагаща с мотивирани активисти (такъв е и случаят сега с АКП); на по-високата, както по-всичко личи, степен на участие в изборите на гласоподавателите на тази партия в сравнение с тези на другите формации; на демократизацията на режима, при която наред с други мерки се премахва член 163 от Наказателния кодекс, който забранява политическата пропаганда, основана на религията; на неспособността на част от политическата класа, често корумпирана и инертна,

⁵ Партията на благоденствието е забранена от Конституционния съд на 16 януари 1998 г. Интересно е да се отбележи, че с едно решение, обнародвано на 31 юли 2001 г. Европейският съд за правата на човека даде своята подкрепа за тази забрана. Едно такова решение безспорно има символично значение и можем да се обзаложим, че то ще остане като исторически прецедент. Решението на Европейския съд за правата на човека несъмнено се основава на аргументи, които трябва да се вземат под внимание: някои провокативни декларации на лидерите на бившата партия, предполагаемите призови на някои от нейните функционери за възприемане на т.нар. мултиюридическа система (при която всяка група ще бъде управлявана съгласно правен ред, който отговаря на религиозните убеждения на нейните членове) и т.н. Накратко, съдът в Страсбург смята, че санкцията, наложена на молителите, може „в рамките на разумното да се смята за отговаряща на една императивна обществена нужда за защита на демократичното общество“. Тази изключително тежка присъда е все пак спорна именно защото в крайна сметка рискува да даде известна легитимност на авторитарната фракция, която е на власт в Анкара. Впрочем текстът на присъдата често подема официалната терминология на турската държава не само за да изложи тезата на „правителството“, използвайки и злоупотребявайки с изрази като „центровете на дейностите, противни на принципите на секуларизма“ (*mihrak*), което същевременно е съмнително, що се отнася до забранената формация. Наред с понятието *шерият* (ислямско право), също и *джихад* (свещена война) е много често използвано в това решение от 47 страници, като и двете явно се приписват за „цели“ на забранената формация.

Можем да се запитаме дали няма да бъде по-разумно да се санкционират индивидуално авторите на изказвания, несъвместими с приетите в страната демократични правила или с нормите на Европейската конвенция, а не цяла една политическа формация, която би трябвало да има трайно място в политическия и плуралистичен пейзаж на Турция, без да бъде систематично заплашвана, тъй като е ясно, че в една голяма организация винаги ще има безотговорни и провокативни гласове и отделни залитания. По повод на демократичните норми тримата съдии с особено мнение по решението на Страсбург въпреки имат право, когато казват, не без известна смелост, че „фактът, че един политически проект се преценява като несъвместим със съществуващите принципи и организация на държавата, не означава, че той противоречи на демократичните правила“.

да преодолее безплодните си караници, като съответно протестният вот се насочва към една нова партия. Но сред тези фактори има един, който не може да бъде пропуснат: социалните, демографските и дори културните промени, които турското общество изпитва през последните тридесет години и които то продължава да преживява. Напредъкът на политическия ислям и успоредно с това на Партията на благоденствието (съответно на Партията на добродетелта и на Партията на справедливостта и развитието) преди всичко показват завръщането на една заровена, потисната и убита религиозност.

Политическият ислям се представя в Турция като своего рода християндемократия, която обаче не е достатъчно интегрирана поради склонността на движението да не признава суверенитет и власт с друг произход освен божествения, и да смята, че многообразието е източник на разделение (*nifak*). Впрочем, той предизвиква съпротивата на част от гражданския и военен елит, който е крайно подозрителен и е готов да приравни всяка идея с религиозен произход към един вид изоставане, което трябва да бъде предотвратено. И така, бъдещето на демокрацията в Турция отчасти зависи от способността на политическата система да задържи ислямисткото движение в своите рамки. Последното представлява около една пета от електората и е предмет на обвиненията на ревностни прокурори, което във времето до появата на Партията на справедливостта и развитието (АКП), довежда до забрана на основната му политическа формация. Разбира се и тази формация не е избегнала недъзите, които носят другите политически партии: популизъм (особено в първоначалния вариант на религиозната партия), склонност към авторитаризъм, известна мекушавост при отстояването на демократичните ценности (освен когато става дума за самата нея), в случая и известна наклонност към антисемитизъм. Със своите понякога необмислени и провокативни изказвания, ръководителите на религиозната партия⁶ носят част от отговорността, но извън няколко съвсем изолирани случая нищо не подсказва, че активистите на партията биха преминали към насилствени действия. В случая става дума и за секуларизма, наистина отдавна издигнат в конституционен принцип в тази мюсюлманска страна, но който може да се облекне само на историческите и социални специфики на турското общество. Той не може да бъде поддържан насилствено с една строга и архаична версия на кемализма и трябва да бъде поет за сметка на обществото с поставяне под въпрос на яacobинския модел, въпреки че, както показва френският случай, това не е много лесно.

⁶ С този термин основно имаме предвид партиите, ръководени от Неджметин Ербакан от 1971 г. насетне. През 2005 г. това е Партията на щастието (*Saadet Partisi*) на Реджаи Кутан, много близък до своя предшественик, който продължава тази линия, вече видимо маргинализирана (вж. по-нататък).

ТУРЦИЯ

Въпросът за политическия ислям засяга преди всичко, без да се ограничава само до него, пълноценното участие на неговата партийна формация в парламентарния живот. От тази гледна точка участието на Партията на добродетелта (и на АКП) във властта, или най-малкото в електоралната и парламентарна игра, всъщност представя някои предимства за доброто функциониране на демократичната система: то „банализира“ една смятана за подозрителна формация, като интегрира в системата милиони граждани избиратели, чувствителни към нейните послания. По този начин тя допринася за консолидиране на парламентарната система и от тази гледна точка, независимо какво казват нейните хулители в страната и в чужбина, които често са повърхностни и презрително настроени и смесват исляма с „ислямизма“. Въпреки наличието на цяла серия различия между турския и западноевропейския контекст, съвсем уместно е сравнението със западната християндемократия, която преди да се интегрира в системата, минава през периоди на бурна конфронтация с държавата. Интегрирането в политическата система също я поставя през изпитанието на властта с всички положителни и отрицателни последици, които то би могло да има за самата нея.

Впрочем участието на Партията на добродетелта във властта има предимството да задържи ислямистката партия в рамките на плуралистична система (уникален случай в мюсюлманския свят) и, пообщо, да интегрира исляма в политическата игра. Наистина самата тази партия се колебае, особено до появата на Партията на справедливостта и развитието, между поведението на партия „анти-система“ и компромисно държание, достигащо до „нисък профил“. Същевременно се поставя въпросът за уважаването на демокрацията от лаицистите, които използват ислямистите за изкупителни жертви, често изместват причината за проблемите на обществото, докато политическата корупция например през последните десетилетия разтърсва силно самите основи на държавата.

Неотдавнашното участие на Партията на благоденствието и Партията на добродетелта във властта в Турция (и в по-малка степен това на Партията на справедливостта и развитието сега) поставя други въпроси: този за конституционната смяна на властта чрез избори в едно мюсюлманско общество – въпрос, който излиза от границите на Турция и засяга целия мюсюлмански свят; от друга страна, този за отговора на системата, или ако щете – на една форма на демокрация, на политическия ислям и, най-сетне, този за спецификите на турския политически контекст, т.е. за противопоставянето, съюзите и стратегиите на различните политически актьори.

Всъщност би било подходящо да пристъпим към въпроса за отношението на религията, в случая на исляма, към демокрацията, преди

всичко от гледна точка на принуди, съотношение на силите, правила на институционалната игра, значимост на гражданското общество, отколкото на съвместимост или несъвместимост на религиозната вяра с изборителната и парламентарната система. Въпреки трудностите, които среща, и прекъсванията, които претърпява, турската демокрация, която би било погрешно да подценяваме, демонстрира определена степен на вкореняване в обществото; зад себе си тя има дълга история. Секуларизмът, макар и да е авторитарно наложен и поради трансформациите на обществото да е донякъде ерозирали, представлява ценност, отстоявана от широки слоеве от населението. Участието във властта на Партията на добродетелта (а днес на Партията на справедливостта и развитието) може наистина да представлява проблем, но то също така предлага и неоспорими предимства: окончателно интегриране в системата, но също така един по-разумен и задълбочен дебат относно секуларизма – дебат, който то е способно да предизвика. Това, което всъщност е интересно, е, че дебатът по въпросите на демокрацията и секуларизма вече се вписва с нова сила в полето на религията.

Конфликтните взаимоотношения между секуларизма и демокрацията

Да се върнем към разграничението между секуларизъм и лаицизъм, като поставим въпроса за отношението между утвърждаването на секуларизма и консолидирането на демокрацията. Ако във Франция, например, двете произлизат от един и същи корен, от една и съща борба за освобождение на обществото и на човека и гражданина, в други културни контексти, а именно в англосаксонските страни, борбата за демокрация не се е идентифицирала с исканията за светска власт. От тази гледна точка, линията на развитие на секуларизма в Турция дублира тази на Франция, чиито опит ѝ служи за модел.

Макар в началото връзките между демокрация и секуларизъм да са безспорни и в двата случая, трябва, от друга страна, да се признае, че проблемът става по-труден за разбиране, когато налагането на светското се трансформира в идеологията на лаицизма. Тази именно идеология има силно присъствие в съвременната история на Турция. Турският елит е силно проникнат от нея, и, парадоксално, неговата неподатливост към религиозната чувствителност, към исляма, кротко изповядван от широки слоеве от населението, изглежда пречка пред развитието и процъфтяването на истинска демокрация.

Тезите на секуларизма, а след това и сътресенията, до които довежда лаицизмът, се основават на идеята, че религията, и по-специално ислямът, е причина за изоставане, за задържане на националната общност в състояние на изостаналост, която я отслабва. Съществува и

ТУРЦИЯ

убеждението, че образованието позволява да се води борба срещу религиозните предразсъдъци. Изглежда, че срещу една империя в тежко състояние, с нееднакво развитие на отделните ѝ провинции се противопоставя динамичният Запад, където икономическият и културен възход върви ръка за ръка с демократичните институции, със секуларизацията и понякога, както във Франция, с войнственото налагане и консолидиране на светското начало.

Припомнянето на всичко това позволява да разберем защо елитът в Турция слага знак за равенство между секуларизма и прогреса и съответно смята за оправдано авторитарното му налагане. С това донякъде се обяснява и парадоксът на многобройните намеси на армията в името на защитата на светския характер на страната. С мъгляви аргументи, вариращи от секуларизъм до лаицизъм, армията самооправдава завземането на властта. Но войнстващият лаицизъм често е прекален, скрива истинските проблеми на страната, например в сферата на образованието и здравеопазването, които са сериозно пренебрегнати, да не говорим за очевидните социални и регионални диспропорции. Този проблем понякога мъдро се признава в рамките и на самия държавен апарат – един от най-забележителните и смели примери за това бе даден от бившия председател на Касационния съд Сами Селчук.

Един от проблемите, които блокират задълбочаването на турската демокрация, и това се отнася както до лаицистите, така и до радикалните мюсюлмани, е религиозният въпрос. Той не включва в себе си всички проблеми на демокрацията, но в някои отношения е от основно значение, за да могат някои от тях да бъдат разбрани изцяло. Много хора в светския лагер започват да разбират факта, че религиозните среди не съставляват единен блок, а също и че привързаността към религиозните ценности не означава непременно желание за връщане назад по отношение на различни светски придобивки от последните десетилетия. Има и още нещо: ако се въздържа да даваме оценки по отношение на цялото религиозно движение, в него можем да различим лоялности, които зависят както от демократичните искания, така и от един проект, основан на ислямската религия. Накратко, зад формулировките, които се стремят да се впишат в мюсюлманската традиция, трябва да можем да разпознаваме и простата нужда от демокрация.

Но това, което също така има значение, е, че едно дълго време елиминирано културно и политическо течение, най-накрая е интегрирано в демократичната игра. Наистина, формацията е движена от известно противоречие между нуждата да се ситуира (по тактически съображение или по принуда) в един плуралистичен контекст, което, от една страна, ѝ дава легитимност, а от друга страна, като фактор

СЕКУЛАРИЗЪМ И ЛАИЦИЗЪМ

стои принципът за „единствеността на Бога“ (*tevhid*), който е в основата на нейната философия. Новото движение често е прибягвало до термина „мили“ (*milli*), което буквално значи „национален“, но в двойствения смисъл на „местен“ и „обединяващ“, и по-скоро напомня *уммата* (общността на вярващите мюсюлмани), отколкото, разбира се, националната държава, която не ѝ е по сърце. Очевидни са семантичните специфики в названията, които тя си дава (такива като „благоденствие“, „добродетел“, „щастие“): те са абстрактни, метафизични и митични и отхвърлят западните категоризации (от консервативен, либерален или християндемократически тип – за последното евентуално „социално-мюсюлмански“ или „ислям-демократически“⁷). Но подходът на формацията не се ограничава до тези разграничения и противопоставяния. Също така не бива да се забравя, че близо 65% от електората не гласуват за нея, и следователно от 2002 г. насам Турция се управлява от една партия на малцинството, която се възползва от раздробяването на останалите партии. Тази партия набира гласовете си в по-слабо развитите провинции на Анадола и в градските покрайнини. Сред населението, което търси своята идентичност, икуменическият и морализаторски дискурс на Партията на справедливостта и развитието среща неоспорим отзвук.

Белезите за интегрирането на партията в системата са многобройни. Нейното управление на големи общини като Истанбул и Анкара след 1994 г. не е непременно провал. То ѝ дава възможност за усвояване на практики, които не са фундаментално различни от тези на нейните предшественици, що се отнася примерно до клиентелизма, както се вижда от примера с кметството на Анкара. Възприемането на тази стратегия показва, че политическият ислям всъщност може да еволюира към идеологията на политическия опортюнизъм, в служба на завземането на властта и социалното издигане. Защото от всички политически сили, много от които поради вътрешни борби са обхванати от инертност и разделение, именно Партията на благоденствието (и днес Партията на справедливостта и развитието) е тази, която със своя екип от мотивирани функционери най-добре се справя със задачата да осигурява социални придобивки за по-широки слоеве. Тя дава също така рамка, улесняваща социалното реализиране на своите активисти и на своите избиратели, доколкото го позволяват икономическите ѝ ресурси.

Еволюцията през последните двадесет години показва, че с времето и опита дори Партията на благоденствието и преките ѝ наследници, а след това и Партията на справедливостта и развитието, са на

⁷ Вярно е, че законът за политическите партии изобщо не насърчава названия, преpraщащи към религията.

ТУРЦИЯ

път да се превърнат в политически партии като останалите, с техните положителни и слаби страни. Вижда се, че тяхното интегриране в политическия живот е напълно възможно и то се извършва донякъде подобно на западната християндемократия. Впрочем от последното течение се вдъхновява съвсем новата формация около бившия кмет на Истанбул Реджеп Тайип Ердоган, която наред с доминиращото религиозно чувство обединява също така консервативни и либерални тенденции. Още повече, че след няколкогодишно „затъмнение“ след забраната от Конституционния съд на Партията на добродетелта (*Фазилет*), наследника на Партията на благоденствието (*Рефах*), Недметин Ербакан не изчезна напълно от политическата сцена, създавайки нова политическа партия „на щастието“ (*Saadet Partisi*), която следва линията на тези, които той с упоритост организира от три десетилетия.

За оправдание на тази партийна формация, а също и на цялото религиозно движение, трябва впрочем да припомним, че, противно на други страни от мюсюлманския свят, турският политически ислям досега избягва да се ситуира на терена на политическия тероризъм. Изявлението на Ербакан по въпроса дали промяната на обществения ред в предвидената от неговата партия посока ще бъде „мирна или насилствена и дали ще се направи с кротост или в кръв“, което изглежда служи в подкрепа на решенията на двете съдилища в Анкара и Страсбург, е най-малкото двусмислено (кой ще предизвика леенето на кръв?) и изолирано. „Прикритост“ (*takiya*) биха казали някои, което ще рече: „ислямистите имат скрит план“. Да се повтаря непрекъснато тази теза, би означавало да осъждат предполагаеми намерения и да се подхранва нездраво подозрение по отношение на една голяма формация и оттам, към една значителна част от населението. Освен това, прикритостта не е тактика, присъща единствено на формациите с религиозна закваска, в случая мюсюлманска, тя е използвана в различна степен от всички политически партии, действащи в рамките на плуралистична система. Най-сетне, трябва да припомним, че формацията с религиозна закваска изпълнява също така и положителни функции, необходими в днешно време за доброто функциониране на механизма на политическото състезание, като предлага противотежест на войнстващия лаицизъм. Тестът не е безинтересен, доколкото внася известна яснота за разделението между публичната и частната сфера.

Всъщност въпросът за Турция не се поставя в смисъл на алтернатива между „джихад“ и „демократия“, или по-точно между „шерият“ и „демократия“. Всъщност никой мюсюлманин не може по принцип да отхвърли „шерията“, без да се отрече от убежденията си, тъй като терминът и особено понятието етимологично означават справедли-

востта.⁸ Но това е един невъзможен идеал (както по времето на Мохамед) в смисъл, че той се прилага (не изцяло) в Саудитска Арабия или Иран, противопоставен на демокрацията, последната бидейки винаги относителна, никога перфектна, следователно винаги непълна подобно на шерията.

Също така не е възможно да се постави религиозният въпрос като дуалистична опозиция между „светските“ среди, от една страна, и „интегрите“, от друга; съществуват хибридни поведения, да не говорим за спецификите на турските „мюсюлмани“, една голяма част от които е достигнала до своеобразно адаптиране към модерността. При избори (впрочем често предсрочни) вярващите тръгват към урните с милиони, записват се в политически партии и понякога изразяват неодобрение към нарушенията на правата на човека; „светски“ настроените, които не винаги са атеисти и често са вярващи, често одобряват военните преврати и се въздържат в изборния ден. Обратното е също така вярно.

Облогът за турската демокрация

Жаргонът на политологията, и особено този на международната журналистика, се обогати, след 3 ноември 2002 г. – датата на провеждане на последните парламентарни избори (следващите са проведени на 22 юли 2007 г. – *б. пр.*), в Турция с един нов термин: „умерен ислямизъм“. Терминът „ислямисти“, понякога обграден с фантасмагории, е твърде силен за тази страна. По-точно би било да определим Партията на справедливостта и развитието като „мюсюлманска“ или „религиозна“ партия, както една или друга италианска, германска или израелска партия, която изразява ценностите на християнството или юдаизма.

Воденият от „консервативните мюсюлмани“ дебат се развива по мирен начин. В случая става дума за нещо, което, подобно на индонезийския ислям, би могло да се дефинира като „вид граждански ислям“. Вторият пункт, който трябва да бъде подчертан, е, че в резултат на интегрирането на политическия ислям се разширява публичното

⁸ Тук авторът има предвид „шерията“ като принцип, а не като неподлежащи на дискутиране ислямски правни норми. Следва да се отбележи, че по отношение на шерията има някои много силни и не винаги основателни стереотипи. Проблемът с исканията да се прилага шериятското право е свързан преди всичко с архаичния характер на много от конкретните разпоредби и с опитите на консервативни религиозни водачи да ги запазят или върнат в действие. Обратно, либералните кръгове в ислямските страни разглеждат шерията като жива правна традиция, която подлежи на развитие. Те се опитват, често с успех, да съчетаят принципите на шерията със съвременните представи за човешки права, за да променят постепенно законодателството и съдебната практика в своите страни. – *Б. пр.*

ТУРЦИЯ

пространство, а съответно и политическото участие. От тази гледна точка политическата игра става по-комплексна, като никоя партийна формация, включително НРП на Дениз Байкал, която се представя за социалдемократическа, не отхвърля контактите с религиозните движения и братствата, като това на *фетхулахчиите* (макар че неговият основател Фетхуллах Гюлен е осъден на доброволно изгнание... в Съединените щати).

Електоралната тежест на тази умерена партия, която силно желае да се впише в политическия и в демократичния пейзаж и започва без притеснение да използва думи като „Ататюрк“ и „демокрация“, освен това е контрабалансирана от светски и от лаицистки фактори. Тук могат да се отбележат алевитите, за които вече споменахме. Алевитската общност, през която минава и етническото разделение турци/кюрди, изглежда е избегнала провокациите, които я тласкат към радикално етническо и религиозно самозатваряне. Най-сетне има и един феномен, белязан от републиканизма – за него напомним ежегодното честване на 29 октомври 1923 г., дата на създаването на републиката, – и преди всичко дългата държавна традиция, които правят така, че държавата е върховна „святост“ в очите на политическите актьори и че в крайна сметка нейните интереси имат значение. Знаят го и най-радикалните „мюсюлмани“. Напредването на политическата религия преpraща и към ролята на държавата, която макар да присъства във всички сфери, макар дори да е силна (спрямо слабите!), често е демонстрирала своята неспособност да предложи необходимите социални услуги и защита, особено на населението, струпано около големите градове, откъснато от корените си, дезориентирано, търсещо идентичността си, да не говорим за бандите (свързани предимно с партията на Тансу Чилер), за клиентелистките приватизационни сделки (на които до известна степен се противопостави правителството на Еджевит), за сивата икономика, за толерирането на трафика на дрога и т.н.

Парламентарните избори от 3 ноември 2002 г. представляват много важен тест, етап от политическото и демократично съзряване на страната. През идващите години вероятно няма да липсват известни прояви на несръчност от страна на някои ръководители на АКП, както със сигурност няма да липсват външни провокации от страна на усърдни лаицисти и съответно търкания и напрежения. Би било катастрофално за турското демократично развитие да се остави в ръцете на армията, която трябва да бди за други приоритети в един смутен регион. Но в крайна сметка, повече от армията, като че ли това, което заплашва АКП, са електоралната неустойчивост и възможността от разпадане при следващи общински и парламентарни избори.

Въпросът за демокрацията не може напълно да се отдели от този за секуларизма, взет очевидно в историческа и обществена среда, отвъд външните белези.⁹ Но в мюсюлманските общества, отговорностите, провалите и блокажите, които среща демократичният процес, трябва да се търсят също и от страната на „светските“ среди – това са певците на „забранителството“ (*yasakçılık*) в Турция, подобно на „изкоренителите“ в Алжир, макар че ситуацията в двете страни е трудно сравнима. Те не са задължително демократи и нямат непременно интерес да наложат демокрацията.

В Турция въпросът за религията не се поставя в смисъл на опасност от затъване в радикалния ислямизъм – толкова много са спирачките пред една подобна възможност. Все пак интегрирането в политическата система на една част от обществото, която дълго време е била изключена и маргинализирана, не може да мине без трудности. Каквато и да е политическата еволюция през следващите години, едно нещо е сигурно: отгук нататък трябва да се държи сметка за АКП като за политическа сила, която не може да бъде нито пренебрегвана, нито премахната. Но също така в нейното съществуване можем да видим и оригиналността на турския случай, да го разглеждаме като потенциал за интеграция.

„Антагонизмът между религиозната упоритост и светската амбиция“, за да използваме израза на Марсел Гоше¹⁰, неизбежно се отразява на нивото на демократичната еволюция на всяко общество, незави-

⁹ Външни (или може би „подвеждащи“?) белези: би било немислимо, до ново нареждане, да се отпечата върху турските банкноти еквивалента на „In God We Trust“, на мястото например на мавзолея на Ататюрк или на язовирите от програмата за развитие на анадолия югоизток, но може с основание да се запитаме дали американското общество не е по-лаицизирано, или по-точно секуларизирано, отколкото турското. Един университет може да се нарича „католически“ във Франция или в Белгия – такъв е случаят в Лион или Лувен например; трудно е да си представим такава институция да се нарича по аналогичен начин и особено да бъде наречена „сунитска“ в Турция. Също така има един може би живописен анахронизъм в случая на британската монархия, чиито глава е едновременно председател на Англиканската църква, докато би било трудно да си представим Йлхам Алиев например, който наследи своя баща Гайдар Алиев, президентът на Азербайджан, да изпълнява функцията и на шиитски шейх юл-ислям; от гледна точка на реалната лаицизация и секуларизация, азербайджанският случай може да бъде сравняван с британския. Колкото до демокрацията, това очевидно е съвсем друго нещо. Можем да умножим примерите и да констатираме, че ако в много мюсюлмански страни ислямът е всъщност „държавна религия“, както често се настоява, то Гърция – страна-членка на Европейския съюз, е вписала в своята конституция православието като официална религия, което се изтъква по-рядко.

¹⁰ *La Religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*, Paris, Gallimard, 1998, p. 8.

ТУРЦИЯ

симо каква е религията му. Въпреки че някаква форма на секуларизъм е вкоренена и институционализирана в Турция, днес страната е изправена пред няколко проблема: блокажът както на строгата държава, така и на политическата класа, пред религиозния феномен по примера на забраната на Партията на благоденствието от страна на Конституционния съд, последвана и от тази на Партията на справедливостта. Въпросът за окончателното интегриране на политическия ислям в плуралистичната демокрация, което е едно от задължителните условия за доброто функциониране на политическата система, зависи както от еволюцията на религиозното движение, така и от поведението на лаицистите. Трябва да се уточни, че „изкоренителската“ тенденция сред армията, и по-общо сред политическата класа и цивилния елит, не могат да победят, като непрекъснато забраняват религиозната партия – в общия и социологически смисъл на термина. Това не би могло да се направи, без риск да се постави окончателен край на избраната система на представителна демокрация.

Глава XI

Алевитският въпрос

Сред най-малко познатите аспекти на съвременна Турция стои и алевитският въпрос. Смята се, че тази синкретична и хетеродоксна група съставлява между 10 и 20% от населението на страната, т.е. в порядъка на дела на кюрдите. Въпреки това алевитите са само бегло засегнати в по-общите социологически и политологически изследвания върху Турция. Можем да обясним тази пестеливост в информацията с унитарния характер на Турската република, която прави алевитите „статистически невидими“ – те отсъстват от всички официални източници, а също и поради това, че този феномен много дълго време остава „табу“. Друго обяснение е отсъствието до неотдавна на специфични искания на обществената и международната сцена. Все пак това постепенно се променя: всъщност от края на 80-те години се проявява една мобилизация на алевитската идентичност.

Все пак това движение е до крайна степен разделено и многобройните му действащи лица защитават различни и понякога противоположни възгледи относно характера и корените на алевитството. На наблюдателя се представят различни интерпретации на алевитството, често преднамерени, което допринася за объркването относно това, в какви рамки се поставя алевитският въпрос: политически, социални, религиозни или културни. Далеч от това да се ограничи до просто описание на групата и нейните специфики, тази глава си поставя за цел да очертае контурите на алевитския въпрос, доколкото около полусите на интеграция, политизация и издигане на искания той отразява една тъмна страна на социалната и политическата история на Турция.

Исторически траектории и специфики

Комплексен произход

Трудно е да се определи със сигурност единен произход на алевитството¹, доколкото то се характеризира със своя синкретизъм. Може

¹ Тук ние различаваме „алевитство“ (*alévité*), което означава социалния феномен, от „алеvizъм“ (*alévisme*), което, както се вижда от суфикса му, означава мобилизация в негово име и представлява една политическа конструкция.

ТУРЦИЯ

с увереност да се смята, че алевитството изкристализира като специфичен култ в началото на XVI век в резултат на политическите и религиозни развития, които променят облика на целия Среден изток. През 1501 г. водачът на сафавидското братство Исмаил взема властта в Персия. Той се опира на някои слоеве от османския Анадол, главно на племена от тюркменски произход, които по това време са наричани „къзълбаши“ (буквално „червени глави“, заради цвета на шапките им).² На няколко пъти в началото на XVI век последните изразяват своето социално и икономическо недоволство, заплашвайки да съборят все още слабо укрепналата османска династия. С обявяването на шиизма (т.нар шиизъм на Дванадесетте имама) за официална религия на Персия от шах Исмаил след идването му на власт, този политически въпрос придобива и религиозно измерение: в противопоставянето си на шиитска Персия, Османската империя все повече се представя като защитник на сунизма. Дотогава религиозните различия са плаващи и не са политизирани, тъй като няма държава, която да е заинтересувана от това да определи кое е „ортодоксално“ и да го налага. Но паралелно с институционализирането на официалните религии, къзълбашите започват да бъдат смятани от Истанбул за „пета колона“ както в религиозно, така и в политическо отношение. Една част от тях са избити, а после дълго ще бъдат остракизирани. Така те ще останат извън системата на *миллетите* (признати немюсюлмански религиозни общности), която ще институционализира конфесионалното многообразие през XIX век.

След като побеждава сафавидска Персия, Османската империя пресича връзките между къзълбашите, живеещи на османска територия, и Иран. Смята се, че през този период на изолация много от къзълбашките общности се присъединяват към бекташизма. Това братство, което се свързва с Хаджи Бекташ (XIII век), донякъде успява да канализира хетеродоксията на къзълбашите.³ Все пак, въпреки че множество елементи на култа и вярата са близки, не би следвало да смесваме двете реалности. Принадлежността към бекташизма е свързана с един съзнателен акт на посвещаване при някой учител в рамките на дадено братство. За сметка на това, принадлежността към къзълбашите/алевитите е предопределена с раждането: в резултат на това няма нито набиране на нови сподвижници, нито прозелитизъм. Предводителите на двете групи не са едни и същи, макар седалището и на двамата да се намира в градчето Хаджибекташ.⁴ Избраният *деде-*

² Станало твърде пейоративно, названието „къзълбаши“ е заменено от „алевити“ през XIX век.

³ Според някои специалисти това е било съзнателен план на Високата порта, за да овладее къзълбашите и да умиротвори Анадола.

⁴ В окръг Невшехир, в Централен Анадол, където според легендата се е установил светецът.

АЛЕВИТСКИЯТ ВЪПРОС

баба ръководи бекташитското братство; а *челебията* (сегашното му фамилно име е Улусой), считан за потомък на светията Хаджи Бекташ, упражнява духовна власт над повечето къзълбаши/алевити. Той назначава или утвърждава повечето *дедета* – духовни водачи, които служат в къзълбашките/алевитските общности. Освен това не всички алевитски групи се присъединяват към бекташизма. Някои остават автономни, като тази на *тахтаджите*, обитаващи средиземноморското крайбрежие на Турция. Най-сетне, връзките между бекташи и алевити отслабват паралелно с процеса на модернизация, в който навлиза Османската империя през XIX век. Главно градски хора, из чиито среди мнозина навлизат в елитите на Истанбул, Измир или Солун, бекташите вземат участие в тези модернизационни процеси, като много от тях се числят сред близките до властта реформатори. Обратно, живеещите предимно по селата алевити ще останат до голяма степен встрани от този процес.

Различие от конфесионален характер

В основата си спецификата на алевитството е от конфесионален характер. Стройната религиозна и социална система вероятно е изкристализирала в периода на относителна изолация, въпреки че никакъв източник не позволява да се очертае този процес на догматизация и институционализация. Освен това трудно е да се представи по сбит и прецизен начин тази система от хетеродоксни и синкретични вярвания. Затова ще припомним до аналогии, а след това до открояване на разликите с други системи от вярвания.

Сафавидският епизод е решаващ за формирането на алевитските вярвания и практики. Названието „алевити“ (т.е. последователи на Али, братовчед и зет на Пророка Мохамед) препраща към голямата схизма в исляма и означава тези, които не признават наследяването на Мохамед. Също така сред алевитите се откриват шиитски елементи, като почитането на Али и на Дванадесетте имама, както и очакването на месията. Те също така спазват постите през мухарем (първият месец от мюсюлманския календар), като почитане на паметта на мъченичеството на Хюсеин, сина на Али, в Кербала.

Втори основен белег като че ли свидетелства за частичната принадлежност на къзълбашите към бекташизма: мюсюлманската мистика, от която произтича диалектиката между екзотеричното (*zâhir*) и езотеричното значение (*bâtin*). Това разделение позволява на алевитите да интерпретират Корана по един гъвкав начин, както и да се защитават от своите сунитски хулители, които според тях пък са неспособни да вникнат в духа на Корана. Така се легитимира неспазването на някои от „стълбовете“ на исляма като например ежедневните молитви, поста през месец рамазан, поклонението в Мека). Това обаче оставя

ТУРЦИЯ

място за подчиняване на една система от морални правила⁵, както и на други ритуали. Алевитите имат свои собствени религиозни церемонии (*ayin-i cem* или *cem*), по време на които се пеят химни (*nefes* или *deyiş*, често еднакви с тези на бекташите) и в повечето групи се изпълняват екстатични танци (*semah*), като често това се извършва смесено от мъже и жени. Духовните водачи (*dede, mürşit, pir, seyyit* или шейх, съгласно една сложна йерархия, в която има и регионални различия), произхождат от свещени родове (*ocak*), като към тях са причислени известен брой групи, които те посещават, за да служат.

Тези две основни влияния не са изтрили множество други практики: поклонения на извори, култове към камъни, дървета или планини; практики, които често са определяни като „народен ислям“ и които откриваме сред някои селски сунитски групи. Някои приписват тези обичаи на остатъци от предислямските вявания – местни анадолски култове или елементи, привнесени от тюркмените от Централна Азия или още от населението на Месопотамия. Други виждат в алевитския синкретизъм резултат от повърхностната ислямизация на местните християнски населения. Тези интерпретации, които често се използват с политически цели, остават трудни за изясняване от научна гледна точка.

Поради своята хетеродоксия и затворения си живот, още от XVI век алевитите са обект на цяла митология, засягаща техните предполагаеми морални отклонения (оргии, ритуални кръвосмешения). Смесеният характер на *джема* – церемония, която се държи в тайна, ритуалната употреба на алкохол, музика и танци изглеждат в очите на външните за общността хора като знаци за нарушаване на принципите на исляма и дори чисто и просто за отхвърлянето му.

Диференцирана религиозна група

Хомогенността на групата дълго време се поддържа от правила, които целят да гарантират нейната автономия и да я предпазят от външния свят: стриктна ендогамия, забрана на разводите, обреди на преминаване, съществуване на система за правораздаване вътре в общността. Общата митична генеалогия, колективната памет за въстанията и съществуването на своеобразна готовност за съпротива, допринасят за поддържането на силно чувство за принадлежност.

Същевременно, дори от религиозна гледна точка, алевитите са далеч от това да съставляват едно хомогенно цяло. Тъй като са преследвани, къзълбашките групи намират убежище в изолирани и трудни за достигане места – високи части на планини и гори. Така, докато

⁵ Най-важната се формулира така: „*Eline, diline, beline sahip olmak*“, т.е. „да бъдеш господар на ръката си, на езика си и на слабините си“, което означава да не крадеш, да не лъжеш и да не извършваш прелюбодеяние.

АЛЕВИТСКИЯТ ВЪПРОС

се изолират от външния свят, те се изолират и едни от други. Не съществува цялостен механизъм за координация, нито йерархия, която да налага еднакви догми и обреди – функция, която *челебиите* в действителност не изпълняват. В ежедневието култът се основава не на цялата алевитска общност, а на по-ограничени групи, често селото, ако не и част от селото. Отношенията между тези групи са много разхлабени: едва по време на военната си служба някои научават за съществуването и на други алевити в страната, докато преди са се смятали за изолирана общност. Поради това, сред групите, които се припознават под названието „алевити“, се забелязва голямо разнообразие в обредите и дори във вярванията.

*Установяването на републиката:
един двусмислен секуларизъм*

Установяването на републиката радикално променя рамката, в която се поставя алевитският въпрос. Отмяната на исляма като официална религия през 1928 г. слага край на легитимирането на политическия ред с религията, както и на религиозната дискриминация на алевитите. Същевременно си заслужава да се направят някои уточнения относно официалния секуларизъм и да се нюансира скъсването на републиканската държава със сунизма. Повече от това да бъдат едно „разделяне на държавата и религията“, реформите довеждат до етатизацията на религията. В самия ден на премахване на халифата е създадена Дирекцията на религиозните дела, прикрепена към кабинета на министър-председателя. Тя е натоварена с регулирането на всички въпроси на вярата и ритуала. Следователно религиозната власт принадлежи на държавата, която по този начин възприема една османска традиция, която на свой ред е наследство от Византия. В сравнение с времето на империята, претенцията на държавата за монополизиране на религиозната сфера се запазва и дори се засилва, тъй като признатите немюсюлмански групи се свиват като шагренова кожа, а религиозните братства са забранени.

Тази еволюция трябва да бъде разглеждана в перспективата на изграждането на унитарната национална държава. Съгласно проекта за създаване на национална общност, която не признава никакви партикуларистки елементи, кемализмът игнорира многообразието, включително конфесионалното. На практика се самоподразбира, че ханефитският сунизъм е издигнат за официална религия, от която алевитството е изключено. В часовете по вероучение, които постепенно се въвеждат, а след това стават задължителни, се преподава сунитската интерпретация на исляма. Същевременно изкованата от кемализма национална идентичност дава възможност за включване на културни характеристики (в музиката, литературата) и от алевитски произход,

ТУРЦИЯ

като все пак отказва да ги означава като „алевитски“, което би означавало, че те са партикуларистки. Впрочем републиканската власт продължава да се отнася към алевитските групи, които слабо познава, с известно подозрение.

Светските реформи, както и двусмисленото привличане на алевитството от страна на кемалистката власт, често оставят впечатлението за някаква безусловна и масивна подкрепа на алевитите за Мустафа Кемал и за републиката. Тази много разпространена днес представа изхожда от едно пренаписване на историята, извършено през 60-те години на ХХ век, като реакция на дейността на сунитите, докато част от алевитската младеж идеализира кемализма като левичарска опозиционна идеология.⁶ Този прочит, подет наново през 90-те години като реакция на възхода на политическия ислям, все пак е донякъде опростителски: светските реформи позволяват известна еманципация от сунитското господство и вероятно са били приети с облекчение от алевитите. Същевременно множество белези, като например алевитските бунтове в Кочгири (Сивас) през 1920–1921 г. и в Дерсин през 1937–1938 г., насочени срещу кемалистката власт, както и гласуването предимно за опозиционната партия по време на първите многопартийни избори, показват, че изповеданието не е единственият фактор за избора на политическа ориентация и че алевитите са разнородна група и в политическо отношение.

Миграцията от села към градове: специфични траектории?

Разпростирайки мрежите за комуникация и държавния контрол до райони, които допреди това са били изолирани, въвеждайки на практика задължителното образование, кемалистките реформи смекчават социалната и териториалната маргинализация на алевитите. Друг фактор за тяхната интеграция през втората половина на ХХ век е масивната миграция от села към градове, която заменя по-предишните сезонни миграции.

До средата на века почти всички алевити са селски жители, независимо че никакви статистически данни не позволяват точно да ги локализираме. Все пак миграцията към градовете не засяга всички региони с еднаква сила, нито пък по едно и също време. Така някои арабозични алевити⁷, обикновено наричани нусайрити, които обитават южната част на Турция и по-точно околностите на Адана и региона на

⁶ Hamit Bozarslan, „L'alévisme, la méta-histoire et les mythes fondateurs de la recherche“, in Isabelle Rigoni (dir.), *Turquie: les mille visages. Politique, religion, femmes, immigration*, Paris, Syllepse, 2000, p. 77–88.

⁷ Те са продължение на алауитската общност в Сирия и нямат много исторически връзки с другите алевитски групи. Някои практики ги отличават от останалите алевити.

АЛЕВИТСКИЯТ ВЪПРОС

Хатай, са сравнително слабо засегнати от миграцията към градските центрове. Също така алевитите, които живеят в Тракия и по егейското и средиземноморското крайбрежие⁸, са относително слабо обхванати от нея или мигрират към регионални центрове като Мерсин, Адана и Газиантеп. Алевитите, които в най-голяма степен напускат селата, са тези от Централен Анадол – те са главно турскоезични, произхождат от селските райони в триъгълника Кайсери-Сивас-Дивриги или от околностите на Анкара и Чорум, но има също така и кюрдскоезични групи⁹ в районите на Сивас, Ерзинджан, Малатия, Тунджели и Мараш. Най-сетне, през последните десетилетия миграцията от югоизточните провинции се засилва както към големите метрополии, така и към регионалните центрове на привличане. Тези последни вълни засягат по-специално кюрдскоезичните алевити по произход от районите на Елязъг, Варто, Ерзурум, Бингьол и Карс. Така днес откриваме алевитски групи практически навсякъде из Турция, особено в големите градове.

Дали алевитите имат специфични траектории на миграция? Някои социолози смятат, че те са мигрирали относително по-масово заради своя предимно селски и беден произход. Както и при останалото население на страната, и при тях става дума основно за верижна миграция. Първият преселил се, урежда пристигането на своите близки, на съселяни и на приятели, като всеки намира жилище и работа за следващия, който идва, и това допринася за съхраняване и възпроизвеждане на връзките в групата. С още по-голямо основание можем да твърдим, че такъв феномен съществува при алевитите, които практически не разполагат с никаква опора в градовете и могат да разчитат само на себе си. Така във всички градове, където те се настаняват, се оформят „алевитски джобове“. В Истанбул по-скорошните пришълци са склонни да се настаняват в периферните части на райони като Кяътхане, Шишли и Саръйер или в периферни райони като Пендик, Картал, Юмрание, Кючюкчекмедже, Авджълар или Багджълар. В Анкара трябва да отбележим квартала Тузлучайър, както и Мамак, но също и квартали на средната класа като Дикмен и Батъкент. При тези

⁸ Да споменем групите, наречени по определени професии като *тахтаджъ* (дървари) или *абдал* (музиканти, танцьори, сюнечии, паничари). Заедно с юруците, те се намират главно в регионите на Балъкесир, Айдън, Мугла, Измир, Анталия, Алания, Мерсин и Маниса. Техните погребални ритуали и някои вярвания показват различия спрямо другите алевитски групи.

⁹ Като „кюрдскоезични“ определяме тези, чиито майчин език е *курманджи* или *заза* (последните се намират главно в района на Тунджели). *Заза* (понякога наричан също *зазаки*, *кърмандж* или *дъмъли*) е ирански говор, близък до *горани*, чиито статут („диалект“ или „отделен език“) и отношение спрямо другите кюрдски говори е спорен.

ТУРЦИЯ

групирания наблюдаваме една по-голяма концентрация, отколкото в други случаи. Все пак, противно на една разпространена и присъстваща в медиите представа, в големите градове не съществуват хомогенни „алевитски квартали“. Възщност в стратегиите за настаняване, освен макрообщностните критерии, важна роля играят и много по-фини нива на принадлежност (голямо семейство, село, околия и дори окръг, от който произхождат, религиозни и политически мрежи), отколкото делението сунити/алевити.

С миграциите алевитските общности се разпръскват; връзките с духовните водачи (*дедетата*) отслабват. В градовете често вече не е възможно да се провеждат ритуалните събирания (*джем*). В началото на 80-те години някои наблюдатели дори смятат, че алевитите ще се „разтворят“ благодарение на „модернизацията“, която заличава спецификите на отделните общности. Все пак по-слабото практикуване на религията – в градовете, но също така все повече и в селата – не включва задължително изчезването на конфесионалното разделение.

Политическото реактивиране на разделението

Възщност от 60-те години насетне точно когато по-голямата част от алевитските общности са разпръснати и до голяма степен секуларизирани, общностното разделение не само е далеч от това да изчезне, но се и политизира. В една многопартийна система вероизповеданието бързо се превръща в сериозен политически аргумент или във важен електорален параметър. През 70-те години амалгамата между алевитите и левицата придобива общ характер.¹⁰ Тогава започва и крайната политическа поляризация, която води до най-внушителните погроми през републиканския период, насочени срещу левицата и алевитите в смесените градове на Централен Анадол: Малатия, Сивас и преди всичко Кахраманмараш през 1978 г. (стотина убити) и Чорум през 1980 г. Освен това тази поляризация ще допринесе за политическата и конфесионална хомогенизация на някои квартали. И днес този период остава от централно значение едновременно като част от колективната памет на алевитите, но и заради все още обичайната амалгама между алевити и левица, често радикална левица.

Нетипична мобилизация

Алевитското движение от 1980 г. насам

В новата политическа конфигурация на 80-те години се появява едно

¹⁰ Hamit Bozarslan, „Le phénomène milicien: une composante de la violence politique dans la Turquie des années 1970“, *Turcica*, vol. XXXI, 1999, p. 185–224.

АЛЕВИТСКИЯТ ВЪПРОС

движение, свързано с алевитската идентичност.¹¹ То се проявява преди всичко в градовете чрез създаването на множество организации, отварянето на средища на общността, възобновяване на ритуалите (*джем*) и на други преоткрити традиции, както и безпрецедентен бум в създаването на алевитски издания и радиостанции.

Това движение се появява благодарение на няколко развития: репресиите след преврата (септември 1980), а след това и разпадането на Съветския съюз, водят до рухване на турската левица, с която алевитите основно са свързани; засилването на кюрдското националистическо движение е от естество да раздели алевитите; най-накрая, издигането на „турско-ислямския синтез“ в полуофициална доктрина, както и утвърждаването на политическия ислям, са почувствани от алевитите като заплаха за асимилация.

Друг фактор за недоволство е икономическият, социалният и политическият упадък, който преживява групата като цяло (макар че е социално диференцирана) през тези години. Глашатая на либерализма, управниците от 80-те години се стремят към установяването на отворена и конкурентоспособна пазарна икономика. Реформите водят до увеличен растеж, но и до икономическо реструктуриране; ползите от растежа не се разпределят равномерно и алевитите са засегнати с пълна сила от тези развития. Алевитската буржоазия, която би могла да извлече полза от тези развития, по това време изобщо не е развита: частният сектор не заема водещо положение сред алевитите.¹² Далеч от това да проявяват особен интерес към предприемачеството, те предпочитат социалната мобилност посредством образованието¹³, главно поради това, че произхождат от селски и предимно бедни слоеве, което пък има за последица голямото значение на заемането на чиновнически длъжности.¹⁴ От 80-те години насетне статусът и доходите на образованата средна клас, и по-специално на чиновниците,

¹¹ Едно движение с по-ограничен размах, свързано със създаването на сдружения и издания, се появява още в края на 60-те години. Вж.: Jean-François Bayart, „La question alevi dans la Turquie moderne“, in Olivier Carré (dir.), *L'Islam et l'État dans le monde aujourd'hui*, Paris, PUF, 1982, p. 109–120.

¹² Все пак занаятчии и търговци от средите на алевитите се появяват в анадолинските градове от края на 50-те години, и още повече през 70-те години, със завръщането на работници от емиграция или изпращането на спестявания от живеещи в Европа роднини, които процеси позволяват установяването на самостоятелни занаятчии и търговци.

¹³ Някои либерални професии, чието упражняване е възможно само след продължителен курс на обучение (лекари, адвокати, инженери), също са сред предпочитаните пътища за социално издигане на алевитите.

¹⁴ Службите, създадени в публичния сектор от 40-те години насетне, придобиват особена важност поради отсъствието на буржоазия, занаятчии и търговци сред алевитите.

ТУРЦИЯ

също така бележат упадък. Най-сетне, работниците, сред които се наброяват много алевити, също търпят намаляване на заплатите, докато същевременно политическата тежест на синдикализма навлиза в дълбок упадък в сравнение със 70-те години. „Сини“ или „бели яки“, потомците на „червените глави“ преминават през 80-те години през един труден период, което подхранва недоволството.

Мобилизацията на алевизма кристализира вследствие на два акта на насилие, които и днес заемат важно място в представите на алевитите. На 2 юли 1993 г. участниците в една културна проява, организирана в Сивас от дружеството Пир Султан Абдал, са обсадени в хотела си в продължение на осем часа и тридесет и седем от тях са изгорени живи от протестиращите активисти на крайната десница (ислямисти и националисти). Последните недоволстват от присъствието на Азис Несин – откровено атеистичен интелектуалец, който поема отговорността за превеждането на турски на романа на Салман Рушди „Сатанински строфи“. Вследствие на това събитие мобилизацията на алевизма бележи истински подем и се превръща в масово движение.

Друг акт на насилие се извършва вечерта на 12 март 1995 г. в истанбулския квартал Гази. Въоръжени мъже, които се намират в едно такси, откриват мощна стрелба по четири кафенета и една сладкарница, посещавани от алевити и леви активисти, и след това успяват да избягат, без да бъдат разпознати. Двама души са убити, а четиринадесет други са ранени. Слухове обвиняват полицията в съучастие в това нападение, приписвано на крайната десница. Стотици хора излизат на улиците и избухват размирици, насочени срещу съответния полицейски пост. На другия ден полицаите стрелят срещу тълпата, като убиват двама и раняват много хора. Тогава протестът набъбва с хора, идващи от други квартали на Истанбул и активисти на радикалната левица, които издигат барикади. Силите на реда стрелят наново, убитите са шестнадесет, а над двеста са ранени. През следващите дни сдруженията на алевитите и синдикатите организират многобройни протестни шествия в големите градове; те са грубо потушени, като има и много ранени. На 15 март, по време на едно събиране в квартала Юмранийе, което протестира срещу полицейските методи, силите на реда още веднъж откриват огън по демонстрантите; има четирима убити и двадесетина ранени. Турция не е преживявала сблъсъци в градовете с такъв размах от времето на преврата от 1980 г. От тези събития алевитското движение излиза по-многобройно, но също и радикализирано, а освен това те го разделят на противници на държавата и на привърженици на една по-умерена тенденция.

Една от особеностите на това движение всъщност е това, че то е разделено. Появили са се различни организации и конкурентни издания, които се борят за това да се наложат като говорители на групата;

АЛЕВИТСКИЯТ ВЪПРОС

досега никое от тях не е успяло да се наложи над другите. Като цяло могат да се открият четири различни течения. Първото от тях гравитира около фондацията *Джем*, ръководена от един уважаван алевит – Изеттин Доган, който е едновременно *деде*, водач на племе, политик и преподавател във френскоезичен университет. Според тази версия алевитството представлява типично турска версия на исляма и е продължител на тези две наследства. Тази мощна организация настоява за включването на алевитския въпрос към Дирекцията на религиозните дела.

Второто течение се групира около сдруженията и фондацията на *Хаджи Бекташ Вели*. Тя защитава едно разбиране за алевитството като предимно културен феномен, без да отрича религиозното му измерение. Тя не настоява за вписване на алевитството в Дирекцията на религиозните дела, а по-скоро за признание от страна на държавата за специфичния характер на тази култура и за освобождаване на учениците алевити от задължителните часове по вероучение.

Третото течение се събира около сдруженията и фондациите *Пир Султан Абдал* и *2 Теммуз* (2 юли). Става дума за най-политизираната и най-радикална тенденция, водена предимно от бивши активисти на левицата. За нея алевитството е преди всичко култура и философия на съпротивата, както и на защитата на свободата и на секуларизма срещу „религиозния обскурантизъм“. Тези организации отхвърлят каквото и да било вписване на алевитството в Дирекцията на религиозните дела и предпочитат да настояват чисто и просто за ликвидирането на последната, за премахването на задължителните часове за религиозно образование в училище и за пълно разделяне на религията и държавата.

Накрая, четвъртото течение е твърде малочислено и изолирано спрямо останалата част от движението. То се представлява от бизнесмена Фермани Алтун и неговата фондация *Ехл-и Бейт*. Тя се отличава от другите алевитски организации по това, че приема Корана за основа на алевитските вярвания и по сътрудничеството си със сунитите. Тя извежда на преден план религиозния компонент на алевитството, понякога подчертавайки близостта с шиизма. Тази фондация, която мнозина подозират в скрити връзки с Иран, е близка до азерите шиити в Турция¹⁵, както и до мевлевитското братство. Тя разполага със значителни средства и със свои поддръжници в дясно ориентирания цен-

¹⁵ Алевитите се различават от групите, говорещи азерски, чиято религия е много близка до шиизма (т. нар. „шиизъм на Дванадесетте имами“) на съвременен Иран и които също така са наричани *джафери*. Намират се в източните части на Турция (регионите на Карс, Ъгдър, и Агръ) и по местата, в които са се преселили (Истанбул, Анкара, Измир, Бурса и Маниса). Смята се, че в тази група влизат между 1 и 1,5 милиона души.

ТУРЦИЯ

трален печат, но като че ли няма свое политическо представителство.

Исканията на тези организации съвпадат по въпросите за признаването на алевитството от страна на държавата, за слагане край на проявите на дискриминация, за освобождаването на алевитите от задължителните часове по религиозно обучение в училище. Всички алевити критикуват Дирекцията на религиозните дела, която те определят като дискриминационна: един от повтарящите се аргументи в това отношение е, че тя представлява само едно изповедание, финансира и обслужва само една група, докато алевитите също плащат своите данъци. Но организациите се разминават по различни въпроси, като основният препен камък засяга това, какъв вид признание да се иска (религиозно, културно и/или политическо), както и относно мястото на алевитите в Дирекцията на религиозните дела. Така, въпреки своя размах, това движение не е постигнало пълното удовлетворяване на нито едно от исканията си и не е засилило тежестта на алевитите на религиозната или на политическата сцена.

Проблематично религиозно признаване

От религиозна гледна точка, сливат ли се алевитите с околното население или запазват (дори реконструират) своите различия? Макар че някои фигури на движението работят за „ортодоксализиране“ на алевитството, преобладаващата тенденция гласка към утвърждаване на религиозните различия. Наблюдава се създаването на алевитски религиозни средища в градовете (*джемеви*, или „къщи, в които се провеждат *джем*“), понякога чрез приспособяването на бекташитски текета. Там се провеждат ежеседмични церемонии, водени от упълномощен служител. Прочее, тези развия са всъщност нововъведения: в селата церемониите се провеждат един или няколко пъти в годината, като само в редки случаи има специално място за извършването на религиозните обреди; служителите на култа не са свързани с определено място, а със съответни родове. Всъщност алевитството се преустройва като религия по модела на сунизма във вида, в който е практикуван в Турция, за да има легитимност в публичното пространство.

Като цяло, институциите не приемат исканията за религиозно признание, формулирани от някои алевити. Със сигурност Дирекцията на религиозните дела е трябвало да вземе под внимание алевитския въпрос, примерно като взема публично отношение по тази тема. Същевременно тя се противопоставя яростно на признаването на религиозната различност, както и на каквато и да било форма на автономия на алевитите по отношение на официалния ислям. Тя счита алевитите за „добри“ мюсюлмани, които са се отклонили от правия път и са усвоили някои „лоши“ навици (пият алкохол, не посещават

АЛЕВИТСКИЯТ ВЪПРОС

джамия). Това е станало поради тяхната изолираност от религиозните центрове, преследването им от властта и зловредни външни влияния, които сега би трябвало да бъдат накарани да забравят. Това патерналистично отношение напомня на онова, възприето спрямо кюрдите, официално наричани „планински турци“, които според една официална интерпретация са „забравили своя език“. Излиза, че за Дирекцията на религиозните дела алевитите са нещо като „планински сунити“. Тя вижда спасението на алевитите в зачитането на ортодоксалния ислям и в изоставянето на практиките, които са били прибавени към него. Тя се защитава от обвиненията в дискриминация, като настоява, че изграждането на джамии с нейни усилия в алевитските села не е мярка за асимилация, а добро дело. Така Дирекцията на религиозните дела не признава *джемеви* като места за изповядване на култа, а като средища на културни или фолклорни сдружения. Досега исканията за религиозно признаване на алевитството изглежда имат малко вероятност да успеят. Всъщност те поставят под въпрос самите основи на отношенията между държава и религия и концепцията за хомогенна национална общност. Те биха изисквали конституционни реформи и следователно широк консенсус по въпроса за разширяването на сферата на действие на религиозните групи.

Проблематична политическа тежест

Би могло да се помисли, че главното средство за алевитите, за да наложат исканията си, би било изборното състезание, тъй като те представляват сериозна сила в това отношение. Същевременно артикулацията на алевитите в политическата система представлява проблем както по принцип, така и по отношение на специфичните им искания, в частност.

Преди всичко, за разлика от мобилизацията при политическия ислям и кюрдския национализъм, перспективата за създаване на алевитска партия е малко вероятна, както личи от неуспеха на двата основни опита в тази посока – Партията на единството (*Birlik Partisi* до 1969 г., след това *Türkiye Birlik Partisi*) от 1966 до 1980 г. и Партията на мира (*Barış Partisi*) от 1996 до 1999 г. Това е свързано на първо място с правни ограничения: законът забранява на партиите да представляват или да се осланят върху религиозни общности; освен това, някои искания, които са считани за противоконституционни (като премахването на Дирекцията на религиозните дела), не могат да бъдат отстоявани от подобна структура. Следователно една конфесионална партия не би била легитимна. Затова двете по-горе цитирани партии не са се представяли за алевитски освен по индиректен начин, като винаги са настоявали върху универсализма на своя проект; но и в двата случая „универсалистките“ им претенции

ТУРЦИЯ

не са взети насериозно. Затова тези две партии не успяват нито да съберат алевитския електорат, нито наистина да се отворят към другите групи от населението; те никога не успяват да съберат повече от 3% от гласовете на национално ниво.¹⁶

Освен това, артикулацията на алевитската група в рамките на националните партии е проблематична. Всъщност последните нямат интерес да се ангажират с партикуларистките искания, които до голяма степен се смятат за нелегитимни от останалата част от населението. Това е една от причините за отдалечаването на алевитите от социалдемократическите партии, за които те в по-голямата си част гласуват от 70-те години насетне. Мнозина смятат, че последните всъщност не са ги защитавали, а са ги смятали за обикновен запас от гласове. Именно този аргумент се изтъква след събитията в Сивас, когато Народната социалдемократическа партия (НСДП) не се намесва, за да помогне на жертвите, макар да е партньор в тогава управляващата коалиция.

Показателно би било да сравним това отношение с онова, което Народната социалдемократическа партия поддържа с кюрдското движение. По време на парламентарните избори от 1991 г. НСДП сключва предизборен съюз с прокюрдската партия (известна с абривиатурата ХЕП)¹⁷ в избирателните райони в югоизточната част от страната. По време на този мандат на парламента (1991–1995) борбата срещу ПКК се засилва и през 1993 г. ХЕП е забранена. Тогава НСДП се оказва притисната между два фронта: в западната част от страната я обвиняват, че е вкарала ПКК в парламента, а кюрдските националисти не я считат за истински представител на своите интереси. Партията губи гласове и от двете страни, като не успява нито да изпълни ангажиментите си по отношение на кюрдския национализъм, нито да избегне пагубните последици от тях по отношение на мнозинството от електората. Тези развития оказват влияние върху отношението на социалдемократическите партии към малцинствата по принцип и към алевитите в частност. Затова ръководителите на НРП, дори онези, които симпатизират на алевитите, вече се въздържат да коментират алевитския въпрос, за да не предизвикат подозрението, че са алевитска партия.¹⁸ Дениз Байкал, който ръководи НРП от средата на 90-те години, е особено твърд по този въпрос: преди всичко той не иска НРП да изглежда като „партия на кюрдите“ или „партия на алевитите“, което води до отстраняване на алевитите от ръководните постове и предиз-

¹⁶ Партията на турското единство получава 2,8% от гласовете през 1969 г.; оттогава този резултат никога не е достигнат.

¹⁷ Halkın Emek Partisi (Трудова партия на народа).

¹⁸ Harald Schüler, *Die türkischen Parteien und ihre Mitglieder*, Hambourg, Schriften des Orient-Instituts, 1998.

АЛЕВИТСКИЯТ ВЪПРОС

виква разцепления, по-специално при създаването на новата НСДП.¹⁹

С изключение на началото на 90-те години, когато се забелязва известно групиране около НСДП, периодът след 1980 г. бележи разпиляването на вота на алевитите. То прави от алевитските гласоподаватели един истински електорален пазар, който вече всяка партия би могла да привлече. Успоредно с това обаче, поставянето на дневен ред на алевитския въпрос принуждава партиите да го вземат под внимание. Преди всяко провеждане на избори, голямото мнозинство от партиите вече формулират различни обещания, отправени към алевитите, които често са формулирани по имплицитен начин или се предават чрез намеци.

Но доколко мобилизацията укрепва политическите позиции на алевитите и подпомага прокарването на техните искания? Алевитските организации са се наложили като посредници на алевитския вот по места. Те преговарят с партиите по изборните обещания и определянето на кандидатите, след което дават знак за кого да се гласува. Все пак този начин на координиране на алевитския вот (той никога не е бил прилаган на национално ниво) не успява да канализира гласовете им, нито да установи ефикасна връзка с партиите. Въпреки постоянните опити за координиране, тези организации по никакъв начин не са единомислени, като това се дължи на идеологическите им различия, но също и на стратегията на определени алевитски кадри при кандидатирването. Няма данни, които да позволят да се определи влиянието на тези призови при гласуването, нито да се очертае електоралното поведение на алевитите. Все пак според някои сондажи алевитите, дори в по-голяма степен от електоралното мнозинство, изглежда се колебаят, тъй като нито една партия не им изглежда убедителна.²⁰

Освен това и географското разпределение на алевитите влияе неблагоприятно на политическото им представяне. Те не са мнозинство в нито една провинция, с изключение на Тунджели. Дори в избирателните райони, които включват множество алевите, е малко вероятно да бъдат избрани много алевитски депутати, по причина на описаните по-горе партийно-политически съображения. От всеки избирателен район, в който голям дял от населението е алевитско, се избират максимум двама депутати алевити, а понякога нито един.²¹

Освен това, анализът на парламентарните дебати показва, че само

¹⁹ Става дума за *Sosyal Demokrat Halk Partisi* (Народна социалдемократическа партия), основана през май 2002 г. от отцепници от НРП, които се противопоставят на Дениз Байкал и в една голяма част са алевити.

²⁰ М. Ваѓриаџик, „Duyun bu iđliđi“, *Milliyet*, 2 октомври 2002 г.

²¹ Историческият максимум изглежда е достигнат по време на парламентарния мандат 1991–1995 г., когато се изчислява, че има 25 депутати алевити от общо 550. В Националното събрание от 1999 г. те са само 8. Срв. R.akır, I.Yılmaz, „Siyasetten kopuyorlar“, *Milliyet*, 19 август 2001 г.

ТУРЦИЯ

депутатите от алевитски произход поставят проблеми на изповеданието и на общността си в дневния ред на парламента. Тези лични инициативи рядко са подкрепени от партиите; понякога те не са подкрепяни и от алевитските братства заради партийно-политически ограничения. Изобщо извеждането на дневен ред на алевитските искания си остава проблематично.

Като цяло последните години свидетелстват за наличието на една парадоксална ситуация: алевитството е станало „обществен въпрос“, който се взема под внимание от всички политически партии; същевременно тази „нова ситуация“ не засилва политическата тежест на алевитите, които се разпръскват между различните партии, нито една от които няма интерес да ги защитава. Все пак не може да се твърди, че алевитите са напълно изолирани политически, тъй като на местно ниво техните гласове могат да бъдат решаващи и те могат да разменят влиянието си за постове в администрацията или различни прояви на благоволение.

Културно признаване?

Все пак алевитската мобилизация дава някои плодове: тя допринася за едно нарастващо признаване на човешкото многообразие на страната. Така например вече е възможно да се говори за алевитството на публични места, макар това да не е валидно във всички случаи. Най-вече, институциите отговарят на определени искания, главно в културната сфера: Министерството на културата публикува произведения по въпроса; Министерството на образованието е отворило изследователски център, посветен на Хаджи Бекташ и на алевитството; по обществените медии вече се чува алевитска музика. Със своя фолклоризиращ и неутрализиращ тон това признаване на „алевитската култура“ – главно в рамките на нейния принос към „турската култура“ – напомня на първите години на кемализма. Тя също така би могла да бъде интерпретирана като противотежест, която смекчава политическите и религиозни искания.

Чувствителна демобилизация

Въпреки невъзможността, в която се намира алевитското движение да получи признание като легитимна сила, от петнадесетина години се забелязва една значима еволюция на самото движение и на начините му на действие.

Преди всичко се извършва радикализация на една част от движението. Някои разочаровани от него се обръщат към по-радикални начини на протест, като курдския национализъм и радикалната левица. Описаните по-горе събития в квартал Гази поражда една динамика на радикализация, по специално сред част от маргинализираната градска мла-

АЛЕВИТСКИЯТ ВЪПРОС

деж. Всъщност тези събития носят на радикалната левица политическа легитимност, докато актьорите, които се стремят към интеграция в системата, са дискредитирани от скандали и противоестествени коалиции. Освен това тази тенденция съвпада с момента, в който ПКК, която е във военно отстъпление на югоизток и прилага експанзивна стратегия в северната част на страната, вече се интересува в по-голяма степен от алевитството: в селските зони с турскоезично мнозинство въоръжените групи често играят върху професионалното разделение, атакувайки сунитските села и търсейки подкрепа при алевитите. В тези региони държавата смята алевитите за потенциално подозрителни и насочва към тях репресивните мерки, което допринася за известно дистанциране, за радикализацията на част от хората, както и за „дезалетивизацията“ на определени провинции, тъй като мнозина предпочитат просто да напуснат. Въпреки че си остава трудно да се дадат точни данни, този феномен не обхваща цялото движение, а остава ограничен едновременно географски (преди всичко в околностите на големите градове и в проблематични селски райони), социално (младежи със скорошен селски произход) и времево (прекъсването на партизанското движение на ПКК и отслабването на другите радикални движения в края на 90-те години до голяма степен слагат край на това положение).

Доминиращата тенденция е демобилизацията, която засяга алевитските дейци, както и техните поддръжници от края на 90-те години насетне. При липсата на удовлетворение за исканията, демотивацията поражда финансови трудности, избледняване на перспективите за кариера, намаляваща способност за мобилизация. Успоредно с това многочислените обществени прояви стават все по-редки. За сметка на това функционерите на движението все по-често прибегват до други начини на действие, а именно до лобиране и до юридически процедури. В действителност тези начини на действие изглеждат по-ефикасни от гледна точка на наличните възможности. Тази еволюция е придружена от една професионализация в средите на активистите. Една друга интересна характеристика на тези отскоро предпочитани начини на действие е, че не преминават през публичната сфера, нито пък се нуждаят от масова мобилизация. Освен това те също се прилагат спрямо европейските институции и следователно могат да прескочат, дори да заобиколят, националните рамки.

Тежестта на алевитите от емиграцията

Каква е ролята на алевитите от емиграцията в движението и в развитието на групата? Движението се проявява успоредно и едновременно в Турция и в страните, в които има алевитска емиграция. Същевременно организацията в Европа се оказва по-добре структурирана, отколкото тази в Турция. Голямото мнозинство от организации в Германия от

ТУРЦИЯ

1993 г. се групират във Федерацията на алевитските общности в Германия (известна с абривиатурата ААБФ)²², която включва повече от сто сдружения и успява да маргинализира конкурентните групировки.²³ Всъщност ААБФ си е създала положителен образ сред влиятелните фактори в Германия, представяйки алевитството като „по-толерантна“, „по-модерна“ и „по-лесно поддаваща се на интеграция“ форма на ислям в сравнение със сунизма, за чието сатанизиране тя сама допринася.

Впрочем именно в Германия алевитството за първи път получава признание. Използвайки умело германския юридически арсенал, някои организации успяват да получат признание като „религиозна общност“, получавайки така правото да преподават алевитството като отделна религия в публичните училища. ААБФ се опитва да разпространи това признание върху цяла Германия и да „изнесе“ ползите от него и в Турция. За сметка на това ситуацията се различава в други европейски страни, където има имиграция, но където признанието като отделна религия за момента е изключено, като например във Франция.

Но дали процесът на интеграция в Европейския съюз и придружаващите го реформи разкриват перспективи за промяна? През август 2002 г. алевитите се възползват от изискваните от Европа реформи, за да наложат възприемането на своите искания: те възстановяват Федерацията на алевитските организации в Турция и чужбина, която е основана през 1999 г., а след това е закрыта през февруари 2002 г. с решение на Дирекцията по сигурността в Анкара с аргумента, че заплашва единството на страната. Освен това, докладите на „комисията за напредъка, постигнат от Турция по пътя на присъединяването от 2000 г. насам“, осъждат религиозната дискриминация спрямо алевитите и призовават за промяна, а този от 2004 г. ги определя като „мюсюлманско малцинство“.²⁴ Така справедливото третиране на алевитите става едно от условията, наложени от Европейската общност. Ролята на алевитското лобиране в този процес не е незначителна, въпреки че не всички споделят тази дефиниция за алевитството.

Перспективата за европейска интеграция, както и организирането и полученото признание от алевитите в емиграция, могат да се окажат лостове, които да допринесат за промяна на положението на събратята им в Турция, както и на начина, по който се подхожда към алевитския въпрос. Същевременно тези развития пораждат силна съпротива и не трябва да бъдат смятани за нещо окончателно постигнато.

²² *Almanya Alevi Birlikleri Federasyonu* – Федерация на алевитските общности в Германия.

²³ Като Федерацията на алевитите от Кюрдистан (*Federasyona Elewiyên Kurdistanî* или ФЕК), близка до ПКК, която няма официален статут в Германия.

²⁴ Европейска комисия, *Rapport régulier 2004 de la Commission sur les progrès réalisés par la Turquie sur la voie de l'adhésion*, Брюксел, 6 октомври 2004, р. 169.

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ

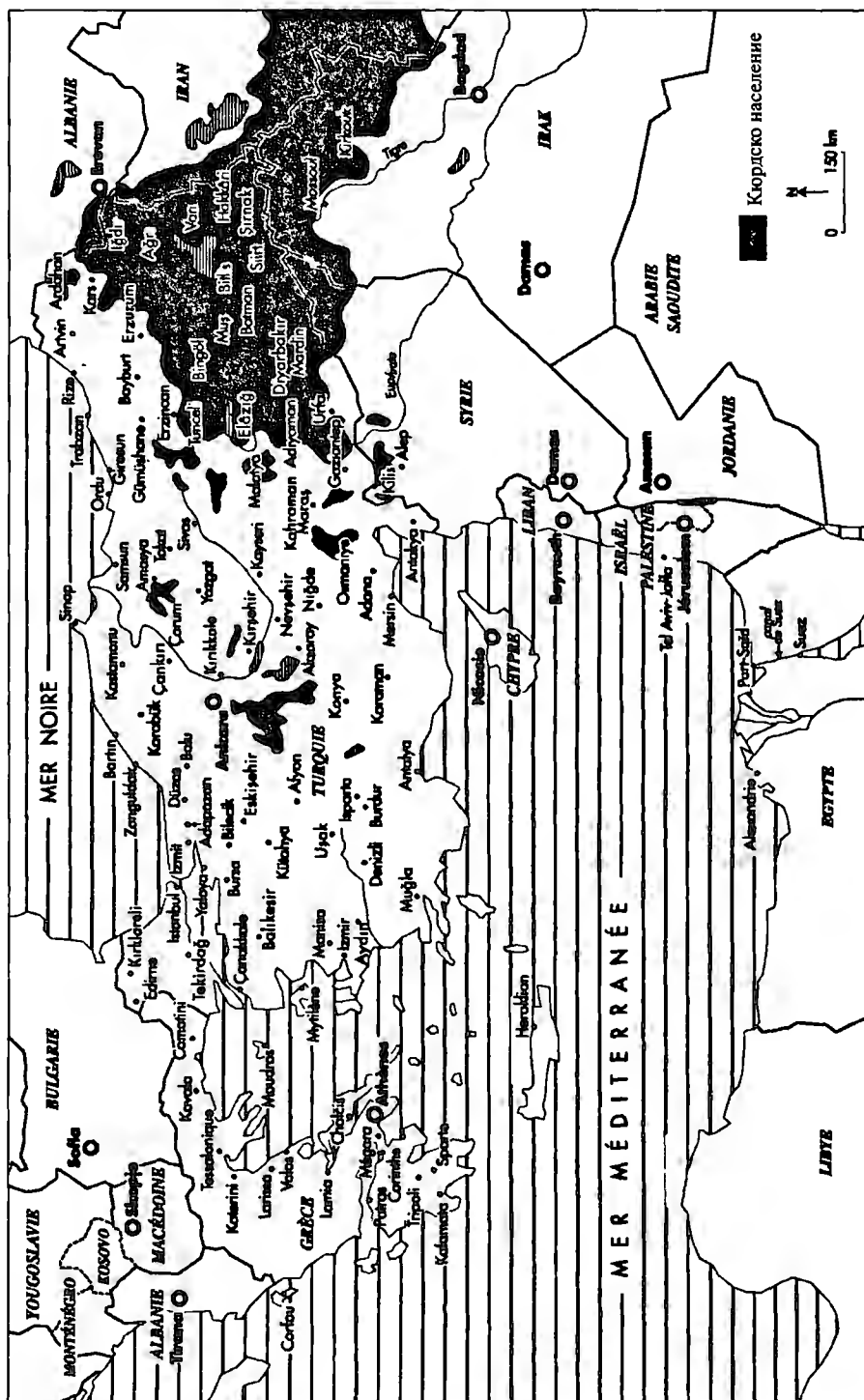
Етнически въпроси
и регионални
различия

Макар че можем и трябва да признаем напредъка на републиката по определени кръгове от проблеми като този за отношението към религията, на която се гледа по авторитарен, но все пак умерено авторитарен начин, този за демократизацията на политическия живот, дори този за икономическото развитие, на който ще се върнем, би било, най-мекото казано, трудно да посочим някакъв „успех“ в две сфери: при разрешаването на етническите въпроси и по проблема за дълбоките социални и териториални различия. Якобинският модел на националната държава първоначално може би затруднява възприемането на един либерален подход, откъдето се появяват и блокажите, които за дълго се задържат по отношение на първия въпрос. Днес се извършват някои промени, чиито все още несигурни резултати тепърва има да бъдат наблюдавани.

Подобно на проблема с алевитите, „кюрдският въпрос“ в известна степен ни връща към историята и по-точно към отношенията на Османската империя с Персия. През XVI век, в загрижеността си да се противопоставят на нарастващата мощ на шиитска Персия, османските султани си осигуряват подкрепата на кюрдите сунити. Персия е победена, а договорот, сключен между Портата и кюрдите, утвърждава управление, което се радва на известна автономия. Все пак от кюрдските емири се изисква да не се надигат срещу Портата, да не променят границите на своите региони и да участват във военните кампании на империята. Това положение се запазва до XIX век. Вече по това време, когато националното чувство постепенно завладява всички етнически съставки на империята, избухват и първите кюрдски въстания, които обаче не са водени от национални искания, а целят да запазят местната автономия срещу политиката на централизация.

Когато през XIX век Османската империя дава признаци на задъхване, изборът на средства, с които да бъде спасен „болният човек“, дълбоко разделя нейните управници и нейните интелектуалци. Можем да сведем това разделение до две понятия: нацията и религията, иначе казано – знамето и джамията. Всъщност именно идеята за националната държава е до голяма степен в основата на упадъка и разпокъсането на империята: балканските провинции са първите, които се отделят след няколко века доминация на Високата порта; в това отношение те са последвани и от арабските земи. Кюрдските надигания през първите десетилетия на републиката изглеждат в очите на кемалисткия елит като зародиш на едно национално движение, което би могло да постави под въпрос не само територи-

ТУРЦИЯ

Турция, Източното Средиземноморие и зоната, населена с кюрди

алната цялост на страната, но поради връзките на кюрдите с религиозните братства също така и светския ѝ характер. Колкото и локални да са по своя характер, кюрдските въстания от периода 1925–1938 г. са жестоко смазани.

Докато в кемалистката унитарна държава еврейското и християнските малцинства разполагат с религиозна, културна и образователна автономия, донякъде като продължение на османската традиция, нещата не стоят по същия начин за другите малцинства (доколкото те са мюсюлмани, тук става дума за културната и образователната сфера) и главно за кюрдите. Това е големият „парадокс“ на републиканската модерност: тя не дискриминира кюрдите по принцип и те могат да се издигат до най-високите държавни постове, но положението на кюрдите продължава да поставя проблеми в политически, социалноикономически и културен план. Но дали ще бъде релевантно като поставяме този въпрос да говорим за „малцинство“ с едно етницистко измерение, при положение че това население е хетерогенно? От друга страна, дали яacobинският модел, било тук или другаде, би могъл да надрасне политиката на отричане и асимилация?

Отвъд самоубийственото предизвикателство на ППК – една манипулирана от други държави в региона организация, която се опитва да въвлече Турция в иракското блато, кюрдският въпрос поставя и този за демократизацията на Турция и за създаването на нова форма на гражданство. Да вметнем, че ППК отправя предизвикателството си към една държава, която, както казахме, е трайно привикнала и дори силна именно в сферата на принудата.

„Въпросът за Изтока“, както го наричат в самия регион, като се започне от самия регион и се стигне до предградията или до деградиралите централни части на големите градове, често се припокрива с една икономическа и социална изостаналост. Статистическите данни показват, че тези региони са неразвити по всички показатели и също така значително се отличават в демографски план. В същото време емиграцията, урбанизацията, както и принудителните размествания на население са променили ситуацията и са разпрострели „въпроса“ върху цялата страна. Бихме ли могли да говорим в тази връзка за „десакрализиране“ и за известно „банализиране“ на въпроса?

Има и други елементи, които идват да направят етническият въпрос още по-сложен. От една страна, макар кюрдите да представляват многобройно население, те не са единствените, които се отклоняват по един или друг критерий от идеалния тип идентичност, върху който е изградена републиканската национална държава; други групи също гравитират около това централно ядро. От друга страна,

ТУРЦИЯ

това етническо многообразие непрекъснато се преплита с регионалните различия и особено с неравномерното икономическо развитие. Дали това разнообразие може да бъде видно като съчетаване на различни природогеографски региони, социални и етнически групи, които имат своите традиции и се сбират в един мелтинг-пот на градове с добре изразена историческа и архитектурна индивидуалност? Дали това представлява богатство? Или, както все още мнозина се страхуват, дали то е слабост заради запазването и дори задълбочаването на безспорните социално-икономически различия, оставяйки цели групи и региони настрана от стопанското развитие на страната, заплашвайки с това едновременно и развитието, и запазването на националното единство?

Всъщност, въпреки установяването на републиката в населения с турци Анадол, обществото представлява етническа мозайка – едно османско наследство, което днес преживява възраждане на идентичностите. Трите основни немюсюлмански малцинства – арменци, гърци и евреи – все така присъстват, макар и силно ограничени по брой, като са концентрирани предимно в Истанбул. Различни други населения свидетелстват за едновременното разпространение на Османската империя: от една страна, бежанци от Балканите – турци от Гърция, разменени с гърци от Турция през 1922 г., босненци, помаци и т.н.; от друга, различни народи от Кавказ – лази, абхазци, черкези; в крайна сметка и араби, главно в „санджака Александрия“, обявен за независим, преди да бъде присъединен към Турция през 1939 г.

Демографското развитие на Турция, което предизвиква толкова безпокойства сред консервативните европейски среди, изглежда вече следва една разумна крива. Този въпрос е свързан с дълбоки социални трансформации, с икономическото развитие, с урбанизацията на страната, както и с емиграцията. Повече, отколкото в тази сфера, спешните въпроси засягат децентрализацията на страната, която има все още твърде централистично разбиране за властта. Целта е едновременно по-добро справяне с „кюрдския въпрос“, който не е само етнически, и създаване на региони като териториални единици, доколкото това е част от мерките за адаптиране към възприетия в Европа институционален модел.

Глава XII

Да поставим отново „кюрдския въпрос“

„Кюрдският въпрос“ в Турция до голяма степен се конструира извън университетското поле на страната – това се извършва или в чужбина, или по „ненаучен“ начин. Всъщност незабавно направеният през 1997 г. турски превод на работата на Кемал Киришчи и Гарет Уинроу¹ е точката, която наистина бележи закъснялото навлизане в „академичното“ поле на един „въпрос“, който дълго е заобикалян и отблъскван. Изглежда, че вече е дошло времето и са се създали всички условия², за да се деидеологизира въпросът и да се излезе от карикатурните позиции.

Но толкова критикуемата идея за някаква почти атемпорална очевидност на „кюрдския въпрос“ препраща към една често пъти твърде етницистка представа за нея, която изолира едно „кюрдско население“, чиито оразличаващи го и партикуларизиращи го черти не могат да бъдат поставени под въпрос и позволяват самостоятелно разглеждане на горния „въпрос“. Всъщност, струва ми се безсмислено да претендираме да отграничим някакво „кюрдско население“, което да бъде въздигнато в хомогенно „малцинство“. Всички предлагани характеристики на това „население“ са до една фантазмагорични, въпреки че се кичат с накитите на научността, която преувеличават или подценяват. Голям е рискът да се конструират взаимноизключващи се категории (турци спрямо кюрди), които биха попречили на навлизането в динамиките на идентичностите, които са безкрайно по-сложни от този опростяващ дуализъм. Нека просто признаем, че кюрдите, турски граждани, съставляват една безспорно съществуваща (данните от преброяванията не дават никакви сведения след 1965 г., доколкото майчиният език сам по себе си може да бъде достатъчен показател) и нехомогенна съставна част на населението на Турция, привързана към своите осо-

¹ K. Kirişçi, G.M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, London/Portland, Frank Cass, 1997.

² Изглежда, че неотдавнашното намаляване на въоръжените сблъсъци създава по-благоприятни условия за научна работа, с цел да се пристъпи към разглеждане на „въпроса“ в самата Турция.

ТУРЦИЯ

бености, които не могат да бъдат насериозно отричани. Нека приемем също така, че, априори, няма противоречие между желанието да бъдеш различен от другите и искането това да получи признание, от една страна, и политическата интеграция, от друга. „Кюрдската реалност“ на Турция е едновременно очевидност, въпреки политиките за отричане и асимиляция, но също така социална и политическа конструкция, реализирана на индивидуално и колективно ниво. Но отношението, което се състои в това да се приписва отвън някаква изключваща всичко друго идентичност, не води до нищо друго освен до задънена улица. Всъщност „кюрдското самосъзнание“ (индивидуално или колективно), въпреки езика, не се основава на някаква природна даденост – то представлява идентитарна социална и политическа конструкция. Следователно в нашия случай ще става дума не толкова да покажем някаква ясно отграничима кюрдска идентичност – това би било плод на наивна, догматична или партизанска позиция, – а да изследваме във времето и пространството факторите за и пречките пред конструирането и развитието на кюрдските идентичности.

С други думи, нашият предмет не е да „изработим“ някаква история на кюрдите от Турция, отделна от „общата“ съвременна турска история, което би означавало да разрязваме живи връзки и взаимодействия и да се впуснем в прилагането на един твърде ограничен подход, а по-скоро да потърсим мястото на кюрдите в една история, от която по неотделим начин те са част. Всичко това, като избягваме една двойна опасност: тази на отричането или на асимилаторския модел, който лишава кюрдите от всякакви собствени характеристики, от една страна, и тази на сегментирането, която би внесла разделения и „изкуствени граници“ в сложните социални, политически, икономически и териториални развития, от друга.

Турската държава и „кюрдският въпрос“: едно мъчително политическо формулиране

*Периодът на основаване на Турската република (1919–1923)
– краткотрайният свещен съюз?*

Трябва да направим прочита на участието на „кюрдите“ във войната за независимост и основаването на Турската републиката, като избягваме да изграждаме ретроспективно прекалено непроницаеми идентичностни бариери. Валидната тогава политическа общност е религиозната общност, която включва „кюрдите“ (които тук са разглеждани като нейна неразделна съставна част) по същия начин, както и останалата част от мюсюлманското население на Анадола и Румелия.

Политическата реторика на тази епоха извиква на преден план рели-

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

гиозни ценности и знаци. Мобилизацията срещу врага дефинира една отбраняваща се религиозна и териториална общност, въплътена от Комитета за защита на правата на Анадола и Румелия (абривиатурата на турски с латински букви е *ARMHC*). Основният организационен закон от януари 1921 г. бележи същевременно една промяна. В член 3 се появяват изразите „турска държава“ и „Турция“ (всъщност само първото – б. пр.). Изглежда обаче анахронично (или поне прибързано) да виждаме в това някаква етницизация на зараждащата се политическа структура. Премахването на султаната от Великото национално събрание на Турция (ВНСТ) през ноември 1922 г., по време, когато новата власт вече контролира очертаната от Националния обет територия, значително променя ситуацията и начините на дефиниране на възникващата политическа общност. Всъщност съотнасянето към религията, което е в основата на османската връзка, губи от значимостта си.

Дебатите на Парижката мирна конференция се оказват възможност кюрдската обособеност да се изрази за първи път на световната дипломатическа сцена. Всъщност победените османци там са представени в безпорядък. Успоредно с „официалната“ делегация на османското правителство е допусната една „кюрдска национална делегация“ под водачеството на Шериф паша, както и една арменска делегация, с която през ноември 1919 г. кюрдската делегация дори сключва съюз. Но всички кюрдски депутати в османския парламент, като например Лютфи Фикри Бей – депутат от Дерсим, не признават тази „кюрдска делегация“. Някои държат да афишират своята солидарност единствено с официалната османска делегация. Така или иначе, може да се каже, че тази конференция представлява началната точка в отношението на държавата към политически изразената „кюрдска различност“.

В Лозанския договор (24 юли 1923) се забелязва липсата на признаване на кюрдите като „малцинство“, чиито права да бъдат гарантирани. В духа на Лозана (според членове от 37 до 45, част III от договора) има само религиозни малцинства. Съдбата на кюрдите също не е предмет на отделно разглеждане. Тази изключително религиозна концепция за това какво е малцинство (*azınlık*), каквато се вижда от договора, е наследница на османския модел на управление на различията и ще просъществува до наши дни. Все пак член 38 на същия договор постановява: „Турското правителство се задължава да даде на всички жители на Турция пълна и цялостна защита на техния живот и свобода, без разлика на месторождение, националност, език, раса или религия.“ Но никакво конкретно развитие не идва да допълни и да материализира този принцип по отношение на нетурските езици и „раси“ и той ще остане само на хартия. Сякаш единствената грижа на тогава подписаните договора се отнася до немюсюлманите.

ТУРЦИЯ

От конституцията от 1924 г. до „пробива“ през 60-те години

Конституцията от март 1924 г. довършва налагането на турския език и прокарва „турското гражданство“, независимо от религията и расата. Член 3 на тази конституция провъзгласява турския език за официален език на републиката. Но от официален език до единствен език има известна разлика, която политическите и административни практики ще запълнят.

„Кюрдските бунтове“ от началото на 20-те години ще доведат до край процеса на затваряне на политическата сцена за кюрдските искания, каквато и да е тяхната форма. Ще последват десетилетия на прикриване на въпроса. Всъщност разполагаме с малко източници за този период, предимно индиректни или пристрастни. Освен това, през 30-те години на ХХ век се изгражда една концепция за турската национална история (макар че още идеологът на турския национализъм, Зия Гьокалп, работи в тази посока в новаторските си творби³), която изключва кюрдите, или по-право – поглъща ги и прави от тях турци, които не съзнават тази си принадлежност; заедно с това тази историография не проявява никакъв интерес към кюрдските езици. С многобройни повече или по-малко принизяващи варианти тази официална представа за кюрдите изненадващо ще се запази и в продължение на десетилетия ще блокира всяка сериозна политическа дискуссия и дори всякакви научни изследвания.

Без да признава каквито и да било специфични права на кюрдите като такива (предписанията по отношение на официалния език остават идентични), конституцията от 1961 г. разкрива някои възможности за свободно изразяване. Успоредно с това, големите диспропорции между източната и западната част на страната стават приоритетен проблем за централната власт. По тази причина 60-те години се характеризират с относително либерализиране по отношение на „въпроса за Изтока“, както той се нарича по това време. Бунтовете са „обуздани“, климатът на изток донякъде се променя, без все пак да се върне към режим на гражданска администрация. През 1965 г. провинциите на изток стават по-лесно достъпни за чужденци.

60-те години отговарят също така на времето, когато Турската ра-

³ Починалият през 1924 г. Зия Гьокалп, който сам е от кюрдски произход, е познат в Турция преди всичко като националистически поет и автор на книгата „Основите на туркизма“, публикувана през 1923 г. Крайно десните турски движения все така го представят като „духовния баща на Ататюрк“. Вж.: Rohat Alaton, *Ziya Gökalp'ın büyük çilesi: Kürtler*, İstanbul, Fırat Yayınları, 1992. Гьокалп е автор на един любопитен текст, озаглавен „Турци и кюрди“, публикуван през 1923 г. в списанието, което основава в Диарбекир (*Küçük Mecmuası*), в което можем да прочетем: „Ако някой турчин не обича кюрдите, то той не е турчин, и ако някой кюрд не обича турците, то той не е кюрд.“

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

ботническа партия, която включва множество активисти от кюрдски произход, допринася за появата в националното публично пространство, след толкова години на мълчание, на „въпроса за Изтока“. Тогава този въпрос е поставен от Турската работническа партия основно в смисъл на изостаналост, като източната част на страната се описва като един вид колония, експлоатирана от турската буржоазия и нейните международни империалистически съюзници. Новаторските разработки на М. Ердост, публикувани в списания на левицата през 1966 и 1968 г. и посветени на намиращия се в крайния югоизток на страната Шемдинли, са показателни за този марксистки подход.

Съвместно с това, краят на 60-те години е белязан от организирането на масови демонстрации⁴ в кюрдските градове, по време на които ясно са изразени културни и икономически искания спрямо държавата. Като продължение и под влияние на активното тогава кюрдско движение в Ирак⁵, през 1968 г. се появяват първите (легални) кюрдски сдружения в историята на републиката: Революционните и културни огнища на Изтока (известни с абривиатурата DDKO). Първите клонове са създадени в Анкара и Истанбул, следват тези в градовете на изток. Ефимерни образувания, тези „огнища“ отхвърлят държавния културен и икономически империализъм. Допуска се появата също така на списания, понякога двуезични (на кюрдски и турски), както в Истанбул, така и на изток, като например „Тигър-Ефрат“ (*Dikle-Firat*, 1962–1963) или „Ново течение“ (*Yeni Akış*, 1966). В този контекст Мехмед Емин Бозарслан може да публикува в Истанбул своята „кюрдска азбука“ (1968), а Исмаил Бешикчи – основните положения от своята дисертация върху едно кюрдско племе, които излизат в едно списание на кемалисткия елит от онова време (*Forum*, 1967). Но движението за отваряне остава много ограничено и под контрол.

Завръщането на отрицанието: 1971–1989 г.

Докато през 60-те години борбата на турската левица включва „въпроса за Изтока“, започвайки от 70-те години, кюрдските организации, които в мнозинството си са нелегални, добиват самостоятелност и се заемат с преформулиране на „въпроса“ в по-директна политическа форма. Успоредно с това, интегрирането в легалното политическо поле се извършва в хода на парламентарните и местни избори посредством статута на „независимите кандидати“, които най-често са свободни от племенна обвързаност.

⁴ Т.нар „митинги на изток“ (*Doğu Mitingleri*), на които впрочем И. Бешикчи посвещава едно изследване.

⁵ Нелегално през 1965 г. дори е създадена една партия-близък на партията на Барзани – Демократическата партия на турски Кюрдистан (Т-КДР). Нейният създател, Фаик Буджак, е убит през юли 1966 г.

ТУРЦИЯ

След амнистията на политическите затворници през 1974 г. завръщането на кюрдите на политическата сцена продължава в климат на относително разведряване. Известен брой кюрдски политици от левицата успяват да се интегрират в политическия живот. Един от най-добрите примери е този на Мехди Зана – независим кандидат, който е избран начело на кметството в Диарбекир през 1977 г. и ще остане на този пост до преврата през 1980 г. През 1978 г. за пръв път в историята на региона жена⁶ е избрана за член на градски съвет – в Хилван, окръг Урфа.

Но дори и преди преврата от септември 1980 г., в общия климат от края на 70-те години, напрежението в турски Кюрдистан се засилва. В края на 1979 г. в източните окръзи дори е възстановено военното положение. Ръководството на ПКК, което се изтегля в Сирия през септември 1979 г., възприема една по-нападателна линия и действа чрез прониквания в Турция. Същевременно до 1984 г. мишените на ПКК си остават в по-голяма степен кюрдски („колаборационисти“ или съпернически организации), отколкото турски или държавни.

Превратът довежда до безпрецедентно засилване на репресивните мерки срещу кюрдите⁷ на всички нива: идеологическо, културно, военно, полицейско, наказателно, административно, политическо и законодателно. На 19 септември 1980 г. извънредното положение в Кюрдистан е усилено със закон № 2301.

Стотици хиляди кюрди са арестувани и затворени на изток, както впрочем и в другите части на страната. Масираните арести водят до промяна в доминиращия социален профил на затворниците в сравнение със 70-те години: интелектуалците са наследени от по-скромни и по-слабо образовани хора (ПКК ще се заеме с образованието им в затвора). Произволът, насилието при разпитите и мъченията стават ежедневие, предизвиквайки смъртта на множество политически затворници. Във военния затвор №5 в Диарбекир гладните стачки (през 1981, 1982 и 1983) и убийствата (през март и след това през май 1982) са заплатени със смъртта на множество затворници. Също така надигането в Дерсим (Тунджели) срещу военните превратаджии е последвано от изключително сурови репресии на мястото. Орхан Айдън, който участва в това надигане, влиза в историята като първия кюрд от Турция, който е осъден на смърт и е екзекутиран за сепаратизъм.

Успоредно с това, със закон № 2820 от 24 април 1983 г. (по-късно допълван), официално е забранено използването на кюрдски език на публични места. В региона се провежда и асимилаторска пропаганда,

⁶ Нейният съпруг е преподавател и е убит през 1977 г. в Диарбекир. Престъплението не е разкрито.

⁷ Разбира се, те далеч не са единствените жертви на този пуч.

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

която широко се опира на религиозната тематика. Тогава триумфира идеологията на „тюркско-ислямския синтез“, която прави от турците защитници на исляма и радикално изключва кюрдите от националната история. В един тип публикации, които бележат огромно разпространение в началото на 80-те години, кюрдите са представени като „планински турци“, изостанали и объркани, които спешно трябва да бъдат ретурцизирани. През годините след преврата се достигат върхните точки в ожесточеното отричане на съществуването на кюрди от страна на държавата.

Това завръщане на отрицанието е все пак нееднозначно, защото това са също така годините, през които Тургут Йозал е министър-председател. Самият той произхожда от източната част на страната (спекулациите за неговия произход са безбройни)⁸, основател на Отечествената партия през 1983 г., Йозал, в качеството си на министър-председател, след това на президент на републиката (от 1989), е привърженик на разрешаването на „въпроса за Изтока“ чрез ускорено икономическо развитие. В тази перспектива той е твърд защитник на Проекта за Югоизточен Анадол (GAP). Също така той е в основата на един „закон за разкаянието“, приет през 1985 г. и предназначен да „връща в правия път“ младите кюрди, които са станали партизани. Изглежда, че първата голяма бежанска вълна на кюрди от Ирак към Турция (след масовите убийства в Халепче през 1988 г.) довежда до ускоряването на еволюцията на Йозал по този въпрос. Тогава, за по-малко от три седмици, след трудни преговори и ужасни условия за бежанците, повече от 70 000 кюрди в крайна сметка са приети от Турция и са настанени в бежански лагери. От този момент нататък, става трудно да се отрича „кюрдската реалност“ където и да се проявява тя...

От признаване към банализиране: след 1989 г.

Започвайки от края на 80-те години, под влиянието както на външни (искания на Европейския съюз, войните в Ирак), така и на вътрешни влияния, турските правителства, започват да признават съществуването на „кюрдската реалност“, без обаче съдържанието на тази реалност да бъде все още наистина изяснено. Тази промяна отговаря на дълбоките обществени трансформации и се вписва в пробуждането на идентичностите по всички направления, което обхваща по това време турското общество. Показателен израз за това е представата за „анадолската мозайка“.

Като продължение на актовете на отваряне на Тургут Йозал, който

⁸ В края на 90-те години Йозал публично признава, че има „кюрдска кръв“; за това признание той многократно е обвиняван (грешка в оригинала, вероятно става дума за края на 80-те или началото на 90-те години, тъй като Т. Йозал умира през 1993 г. – Б. пр.).

ТУРЦИЯ

вдига забраната (от 1983) да се говори и издава на кюрдски⁹ и освобождава няколко хиляди политически затворници през април 1991 г.¹⁰, неговият съперник Сюлейман Демирел е този, който официално прекрачва границата. След парламентарните избори от края на октомври 1991 г., по време на една реч в Диарбекир, малко след като е избран за министър-председател на едно коалиционно правителство, Демирел тържествено признава, от името на турската държава, „кюрдската реалност“; все пак той не поисква извинение за поддържаните дотогава официални позиции. Въпреки че това признание може да бъде сметнено за конюнктурно и недостатъчно, тъй като политиките са склонни да не говорят в Диарбекир по същия начин както в Анкара, а Демирел дължи победата си отчасти на Народната социалдемократическа партия (НСДП)¹¹, в рамките на която има много депутати от кюрдски произход, то има голямо значение от символична гледна точка, доколкото нанася удар на дискурса на отрицанието.

Проявите на отваряне от началото на 90-те години разкриват възможности, особено в западната част на страната, за една безпрецедентна културна обнова сред кюрдите, която приема многообразни форми. По-общо погледнато този културен подем е част от даването на свобода на словото и неофициалните начини на изразяване, които се извършват в Турция от този момент нататък и които засягат всички групи в страната (без да е необходимо във всички случаи да говорим за „малцинства“). Вдигането на юридическите пречки води до създаване на голям брой сдружения, фондации, дружества и списания, чиято основна цел е да подкрепят развитието на културата (или културите) на кюрдите. Така през 1991 г. в Истанбул е създаден Месопотамският културен център (аббревиатурата е МКМ на турски, НСМ на кюрдски), който към 2005 г. разполага с множество клонове в цялата страна. Неговата цел, която се насочва преди всичко към младите кюрди, откъснати от своите корени, е, без да изпада във фолклоризъм, да преработва и разпространява кюрдската култура посредством разнообразни дейности: театър, танци, фотография и кино. Също така в хода на 90-те години се появяват десетки специализирани издателски къщи на кюрдски език (и различни кюрдски говори), от Измир до Диарбекир, като главното ядро е Истанбул.

⁹ Възползвайки се от тази възможност, от края на декември в Истанбул започва да се публикува един седмичник на кюрдски – *Rojname*.

¹⁰ Същевременно се прокарва един крайно репресивен „антитерористичен“ закон (№ 3173).

¹¹ „Кюрдският доклад“ на НСДП, направен публично достояние през 1990 г., прави един много подробен и безапелационен преглед на „въпроса“; 22-ма от 35-те депутати на ПСДП, избрани през октомври 1991 г., са членове на Народната трудова партия.

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

В края на 2001 и началото на 2002 г. в цялата страна дори се провежда широка кампания за въвеждането на факултативни курсове по кюрдски език – от началните училища до университетско ниво. Подкрепена от стотици хиляди хора, ученици и родители, тази мобилизация не довежда до никакъв конкретен резултат, въпреки че е заплатена с хиляди арести и изключвания от университета (временни)¹²; все пак тази кампания показва решимостта на голяма част от кюрдското население в Турция да защитава културните си права. Най-сетне кюрдските говори излизат от гетото, в което политиката на отрицание ги е държала в продължение на десетилетия: така например от септември 2003 г. по инициатива на кметството в Диарбекир цитатите от Мустафа Кемал, изложени на обществени места, вече са на два езика – турски и кюрдски (*курманджи*).

В този контекст през юни 1990 г. се появява първата легална „прокюрдска“ партия в Турция – Народната трудова партия (на кюрдски *Helkin Emecki Partisi*, НЕР). Подразбира се, че съгласно разпоредбите на конституцията от 1982 г., тази „ориентация“ на партията не би могла експлицитно да фигурира в наименованието на партията. До този момент кюрдите на политическата сцена са или независими депутати и кметове, или са в партии, всяка от които включва и някаква част от депутати, които държат на своя кюрдски произход. Така създаването на НТП (а след това на производните ѝ формации) променя ситуацията, далече обаче без всички кюрди да припознават тези открито „прокюрдски“¹³ партии, както свидетелстват и резултатите от изборите. В Турция не съществува ясно изразен „кюрдски вот“, освен на местно ниво и това въпреки появата на тези партии. Същевременно на парламентарните избори от 1995 и 1999 г. „кюрдската партия“ (ХАДЕП¹⁴) се налага като първа сила в единадесет окръга, които в известен смисъл очертават сърцевината на турски Кюрдистан: Агръ, Диарбекир, Хакяри, Карс, Мардин, Муш, Сиирт, Ван, Батман, Сърнак и Ъгдър. Над тези „прокюрдски“ партии продължава да тегне подозрението, но в сравнение в началото на 90-те години те вече са възприети. Освен

¹² През август 2002 г. се изчислява, че от 10 538 учащи се, които са подписали петицията, 3621 са били арестувани и 533 затваряни: срв.: *Cumhuriyet*, 15 август 2002 г.

¹³ Поради съществуването на праг на национално ниво (депутатските места се разпределят между партиите, получили поне 10% от гласовете – *б. пр.*), тези партии не могат да влязат в парламента освен с цената на съюз с „националните“ партии, като например НСДП през октомври 1991 г. (когато 22 депутати на НТП влизат в парламента). Но от януари 1992 г. депутатите на НТП напускат НСДП.

¹⁴ Тази партия е известна с абривиатурата на своето име, като при това, поради чести забрани, то често се променя: ХАДЕП, ДЕХАП, ХЕП, и т.н. – *Б. пр.*

ТУРЦИЯ

това, неотдавнашната поява на същия фронт и на конкурентни партии може би е знак на съзряване.

Последните стъпки към либерализация от 2004 г., изглежда в голямата си част обусловени от европейския дневен ред, същевременно се вписват в динамиката на 90-те години. Те се изразяват, от една страна, в откриването през 2004 г. на няколко частни школи по кюрдски език (във Ван, Батман и Урфа), а от друга, в разпространяването от юни 2004 г.¹⁵ по телевизионните канали и на вълните на обществените радиостанции (TRT 1 и TRT 3) на седмични предавания на кюрдски езици (*курманджи* и *заза*) в рамките на нова програма, наречена „Нашите културни богатства“.¹⁶ Безспорно кюрдската публика намира тези инициативи за все още срамежливи и предпочита да гледа каналите, излъчвани изцяло на кюрдски: ROJ-TV¹⁷ (от март 2004) и множество канали от Северен Ирак (PDK и UPK имат всяка свой канал). Ако броят на частните школи остава нищожен – наложените условия се възприемат като почти забранителни, – предложената възможност надхвърля символичния акт, доведен от необходимостта да се задоволят изискванията на Европейския съюз.

В чисто политически план освобождаването на 9 юни 2004 г. на четирима бивши депутати на прокюрдската партия съгласно решение на Върховния съд е важна отстъпка, директно свързана с европейския календар. Въпреки че вътре в държавния апарат то не се възприема единодушно, решението довежда до затопляне на климата и позволява едно по-добро включване на кюрдите в турския политически живот.

В крайна сметка турската държава не е имала еднакво отношение към „кюрдския проблем“ по време на цялата история на републиката. Зад един официален дискурс, който се изкрystalизира през 20-те години, държавният апарат не се държи по един и същи начин в зависимост от различните региони, селища, служби и институции. От друга страна, справянето с „кюрдския проблем“ (който не бихме искали да задълбочаваме чрез самото му повтаряне) по-общо поставя под въпрос самия модел, възприет от Турската република и, в крайна сметка, дори „въпроса за демокрацията“.

¹⁵ Постановлението, засягащо тези предавания, е публикувано официално на 25 януари 2004 г., но законът е променен от февруари 2002 г., в рамките на 7-ия пакет от реформи.

¹⁶ Успоредно с кюрдските езици, тази програма се прави и на босненски, арабски и черкезки.

¹⁷ Наследник на *Medya-TV*, тя самата наследник на *Med-TV*, пусната през май 1995 г. и закрыта през март 1999 г.

Провалът на опитите за териториалното и военно формулиране на „въпроса“

Като изключим равнините в окръг Урфа на юг, населените предимно с кюрди територии се характеризират с висока средна надморска височина и със силно разчленен релеф¹⁸, който е подвластен на сеизмични движения¹⁹. Оттук идват и ограниченията върху местната икономика, натрапливото място на планината във въображаемия свят на кюрдите²⁰ и възможността за постоянна партизанска война.

Кюрдистан, или „страната на кюрдите“ на персийски (език, с който кюрдските езици за тясно сродени), не е териториална единица, която лесно би могла да бъде дефинирана.²¹ Според гледната точка, използваните критерии и епохата, тази въображаема „страна“ е била и продължава да бъде определяна по различни начини. Да претендираме да установим нейните граници, никога не е прост или неутрален акт, въпреки привидната научност, с която са облечени някои опити. Същото се отнася и до „турски Кюрдистан“, който понякога се представя като географска и дори политическа очевидност. Неговите източни и южни граници са тези на Турция. Става дума за стари граници с Иран, макар и утвърдени едва в началото на ХХ век с международен договор; и за граници, датиращи едва от 1921 г. със Сирия и от 1926 г. с Ирак, които тогава са съответно под френски и английски мандат. Неговите северни и западни граници не биха могли да бъдат ясно очертани, независимо дали се позоваваме на демографията, етнологията, лингвистиката, топографията или хидрографията. При тях всяко прокарване на граници е произволно и произтича от субективно убеждение, добронамерено или злонамерено. Картата на кюрдските националисти, наречена „карта на Велик Кюрдистан“ (1946), представя Кюрдистан, който се простира до Средиземно море (залива на Александрета); колкото до картата на Севърския договор, тя рисува един Кюрдистан с форма на птича опашка, заключен между сирийската и иракската граница на юг, границата с Армения на север (от Гююшхане до Ван) и Ефрат на запад.

¹⁸ В източната част на страната, от границата с Армения до границата с Иран и Ирак, се намират най-високите върхове на Турция.

¹⁹ „Северно-анадолският разлом“ е особено активен в този район; окръзи като Бингьол, Муш и Ерзинджан са многократно разтърсвани от силни земетресения (1939, 1992).

²⁰ Вж. по този въпрос добрата разработка на Clémence Scalbert, „Le monde au temps présent“, in M. Korinman (dir.) *La Diaspora kurde. Territoires d'origines et représentations*, Université Marre-la-Vallée, юни 2001 г.

²¹ Вж.: Marie T. O'Shea, „Between the Map and the Reality. Some Fundamental Myths of Kurdish Nationalism“, in „Les Kurdes et les États“, *Peuples Méditerranéens*, № 68–69, 1994, pp. 165–183.

Неясни и променящи се териториални названия

От основаването на републиката насам начините на назоваване на „кюрдските райони“ са се променяли, което понякога допринася за объркването на дебата. Всеки начин на означаване има своя история и свои конотации. Терминът „Кюрдистан“ например е използван още от средновековните арабски географи, от османската администрация, после от западните пътешественици през XIX век. Все още използван в зората на републиката – той се появява многократно в „кюрдския доклад“ на Исмет Иньоню, – този термин става табу от 60-те години нататък, тъй като в очите на турските управници е натоварен със сепаратистки подтекст. От този момент нататък сякаш напълно се забравят по-ранните му значения. Да се използва думата „Кюрдистан“ в Турция през 80-те–90-те години, освен ако не е в кавички, дори представлява подлежащ на наказания политически акт, предмет на съдебно преследване.

В този контекст географският термин „Изток“ служи в оторизирания дискурс за заместител на названието „Кюрдистан“. Той отговаря на османския израз „Източни вилаети“ (*Vilâyet-i şarkîye*), използван в ранните години на републиката, като използването му се разширява през 60-те години, за да се наложи сред политически коректните евфемизми, до които често се прибегва. Колкото до израза „Югоизток“, той е също често използван, макар от географска гледна точка да е подвеждащ, доколкото „Югоизтокът“, в смисъла на използваната от официалната статистика категоризация, отговаря на само една част от окръзите с предимно кюрдскоезично население, а включва окръзи, в които делът на кюрдскоезичните не изглежда много висок. Това наименование води до смесване на една статистическа териториална единица, която впрочем отговаря на зоната на действие на Проекта за Югоизточен Анадол, с кюрдските територии, като всъщност изключва милиони кюрди. Други заместващи названия са „регионът“ – в политическия дискурс на легалните партии, и дори „Месопотамия“ – в един по-войнствен дискурс.

Отчетените в топонимията на региона промени от 1927 г. насетне са шокиращи, с голямо значение и последици. Когато се сравнява картата на „региона“ от 20-те години на XX век със съвременната карта, за човек е трудно дори да се ориентира. Едно цяло топонимично наследство е потънало, с риск да се изтрие местната памет. Ако се направи равносметка, в сравнение с първите години на републиката в много околии са сменени близо 100% от имената на селата. Налагането на турско име на мястото на някое кюрдско, арменско, сирийски и дори арабско, се прави по разнообразни начини. Понякога буквално се превежда кюрдското име, понякога просто леко се изменя правописът му (за да се направи „по-турско“) или се намира близко звучащо назва-

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

ние, понякога се избира име, което изглежда напълно произволно и най-често е лишено от оригиналност. Също така в някои случаи, когато вече съществува турско име, което обаче се използва само в разговорния език от част от населението, успоредно на кюрдското или друго име, то само това турско име се налага за официално.

Осемдесет години насилие: една много кървава история

В кюрдските райони, и дори в зоните на миграция на кюрди извън Кюрдистан, историята на Турската република е белязана от едно почти постоянно състояние на насилие с променлива интензивност. Едва от няколко години насам този проблем започва да бъде по-добре документиран, без все още да можем да обхванем реалните му измерения. Публикуването през 1998 г. на книгата на Надире Матер „Книгата на Мехмед: войниците, които са се сражавали на Югоизток разказват“²² бележи осъзнаването от страна на тюрското обществено мнение на реалностите на тази „скрита война“. Можем да различим няколко периода.

Започвайки от 1919–1920 г., в източната част на страната избухват спорадични вълнения, които слагат началото на страха от кюрдите и на изграждането на образа на „вътрешния кюрдски враг“ от страна на кемалистката държава.²³ Би било отегчително да изброяваме всички бунтове²⁴, които избухват впоследствие, чак до края на 30-те години. Два от тях продължават по-дълго и в териториално и числено изражение са по-важни от останалите. Става дума за бунта на Шейх Саит през 1925 г. (чието потъпкване трае повече от четири месеца) и първата фаза²⁵ на този в Дерсим (Тунджели) през 1937 г. (който продължава повече от пет месеца). През тези години три зони изглеждат особено засегнати от въпросните движения: Дерсим, Хаккяри и Агръ. Изглежда, че броят на въоръжените въстаници никога не надминава 5000 души. Колкото до броя на жертвите, засега той не е възможно да

²² Nadire Mater, *Mehmedin Kitabı: Güneydoğu'da savaşmış askerler anlatıyor*, Istanbul, Metis, 1998, 267 p.

²³ От 1925 г., с възобновяването на „съдилищата на независимостта“, в турски Кюрдистан се налага безмилостен репресивен ред по силата на един суров „закон за възстановяване на обществения ред“ (*Takrir-i Sükûn Kanunu*), приет през март 1925 г. Официално премахнат през 1929 г., той всъщност остава в сила в цялата източна част на страната.

²⁴ За повече детайли може да се направи справка с Hamit Bozarslan, „Les révoltes kurdes en Turquie kémaliste“ in *Guerres mondiales et conflits contemporains*, № 151, 1988, pp. 121–136. Вж. също: Ahmet Kahraman, *Kürt İsyanları. Tedip ve Tenkil*, Istanbul, Evrensel Basım Yayınevi, 2003.

²⁵ Всъщност бунтът се разпалва отново през следващата година и трае повече от три месеца – от юни до август 1938 г.

ТУРЦИЯ

бъде изчислен и едва ли някога ще бъде. Някои автори дават общ брой на убитите (между 1920 и 1939), който значително надминава този от войната за независимост. Само за бунта на Шейх Саит често се споменава числото 15 000 убити (при репресиите и при последвалите екзекуции включително).

От социологическа гледна точка анализът на тези бунтове се колебае между един „племенен“, дори разбойнически прочит, религиозен прочит и прочит в по-голяма степен обърнат към идентичността и политиката. Това, което е ясно, е, че във всички случаи бунтовете са предвождани от племенни вождове или религиозни водачи (понякога и двете) и че съперничествата между племената, надлежно поддържани от турската държава, винаги са пречели на тяхното разрастване. От друга страна, официалната историография е склонна да настоява върху чуждестранните влияния (предимно английски) в избухването на бунтовете по това време. Макар за някои от тях да разполагаме с неоспорими податки, все пак си остава трудно да се оцени точно действителната роля на тези влияния. Впрочем много от тези бунтове, дори и само поради своето местоположение (Арарат или Хакяри), се характеризират и с трансграничност, като се ползват от активното съдействие или логистичната подкрепа на кюрдите от Иран или Ирак. Също така локалният и фрагментарен характер, който някои анализатори биха искали да им припишат, е спорен, доколкото много от тези надигания се подхранват от едно кюрдско „самосъзнание“, което прехвърля племенните разделения и международните граници. Най-сетне, от политическа гледна точка Джахит Таньол анализира бунтовете от това време като резултат от затварянето на политическото поле от монополната партия, при което изключената от това поле (религиозна) опозиция не би могла да се изрази другояче освен чрез насилие.

След продължителното и трудно потъпкване на последното въстание в Туджели/Дерсим, върху цялата източна част на страната е установен стриктен военен контрол. От този момент нататък „регионът“ попада във всеобщо извънредно положение, което ще продължи под най-различни наименования и условия до края на 90-те години. Неговото прилагане е почти изцяло осигурено от военните. Което пък обяснява редкостта на източници и информации за историята на този регион.

Превратът от 1960 г. довежда до затягане на положението. Обявени са множество смъртни присъди над водачи на кюрдски племена, тъй като турската власт се страхува от предаване на „заразата“ на бунта, предвождан тогава от Мустафа Барзани в Северен Ирак. Също така, протестите, които се провеждат след преврата от март 1971 г., са сурово потъпкани вследствие на официалното установяване на извънредно положение (*sıkıyönetim*) в кюрдските райони. По това време арестите и съдопроизводството по бърза процедура стават ежедневие.

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

Към края на 70-те години и с преврата от септември 1980 г. кюрдските райони влизат в една нова фаза на въоръжено насилие и не-сигурност. Дните след преврата от 1980 г. в региона са ужасяващи: арестите, затварянията, мъченията и изчезванията на хора се усилват. Извънредното положение става още по-строго по силата на закон от 19 септември 1980 г. Той ще бъде променен и удължен през 1987 г. под формата на една система за „изключително положение“ (ОНАЛ), продължавано с гласуване на парламента на всеки четири месеца до 2002 г. Макар че според официалната историография на ПКК²⁶, както и според тази на турската държава, въоръжените сблъсъци започват през август 1984 г., още от края на 70-те години, дори преди „официалното“ основаване на ПКК през ноември 1978 г., са предприети акции срещу турски военни и най-вече срещу племенни водачи и депутати от региона, обвинени, че работят за турското правителство.

Главните участници в тези насилия са въоръженото крило на ПКК (то е променяло името си с течение на времето) и турската армия, която действа съвместно с подчинените на вътрешното министерство служби по сигурността и със „защитниците на селата“. „Защитниците на селата“ (ГКК), въоръжени и заплащани от държавата, съществуват от 1987 г. Става дума за една своеобразна милиция, създадена на местно ниво, често натоварена с „мръсна работа“, която осигурява значителен приход за местната икономика. Броят на тези бойци все още надминава 50 000 души през 2004 г. Тяхното териториално разпределение дава добра идея за реалното разпространение на конфликта. Макар да съществуват и други кюрдски и крайно леви турски групировки, които водят партизанска война понякога в отрито съперничество, понякога в сътрудничество с ПКК, те никога не са имали значимостта и отзвук на партизанската война, водена от ПКК, освен в някои периферни опорни зони на турски Кюрдистан.

Официалната равностойка обикновено оценява броя на жертвите на тази истинска война на повече от 35 000 души (сред всички участници, включително цивилни) от 1984 г. насетне – едно плашещо и неуморно повтаряно число. Най-черните години на тези насилия са между 1989 и 1995 г., в хода на които сраженията зачестяват. Смята се, че през тези години повече от 300 000 войници (т.е. повече от половината от турските въоръжени сили) се намират съсредоточени в региона.²⁷

Към насилието на въоръжените сблъсъци се прибавят продължи-

²⁶ Която оттогава говори за „29-ия бунт“, вписвайки това надигане в дългата история на „кюрдските бунтове“.

²⁷ Да вземем един конкретен пример: само в кръг Хакяри между 1984 и 1992 г. са намерили смъртта си 245 военни, а само в годините 1993–1995 – 265 военнослужещи; за тези три години към тях трябва да се прибавят 60 „защитници на селата“ и двама полицаи.

телни арести, мъчения, изнасилвания, изчезване на хора и „неразкрити престъпления“ (*faili meçhul cinayet*), при които стават жертва стотици журналисти, писатели, политически и обществени активисти или обикновени поддръжници на кюрдската кауза (като годината 1992 е най-ужасяващата в това отношение).

Съпричастността на турската държава в убийствата и отвлеченията се дискутира. Изглежда, че със съучастие от страна на полицейския апарат²⁸ в по-голяма степен, отколкото на армията, мръсните дела са поверявани или на Хизбула²⁹, или на „ескадрони на смъртта“, свързани с крайно десните групировки. Аферата в Сусурлук³⁰ (през ноември 1996), както и други по-скорошни процеси изваждат на светло участието на служители на силите по сигурността в трафика на оръжие и случаите на мъчения.³¹ Разбиването на част от Хизбула през 2000–2001 г. позволява да се разкрият някои извършени престъпления. Убийството през юли 1991 г. на Ведат Айдын, отговорник на прокюрдската партията (ХЕП) в Диарбекир, е едно от най-характерните. Всъщност съпричастността на някои служби по сигурността (ЖИТЕМ³² и Окръжната дирекция по сигурността) в изчезването на този кюрдски политик е установена по време на процеса, последвал аферата Сусурлук, както и от един бивш служител на ЖИТЕМ, Джем Ерсевер.

Най-накрая, трябва да се подчертае, че насилието не се ограничава до „кюрдски Кюрдистан“ – то в значителна степен излиза извън него поради миграцията на кюрди по цялата страна. Въпреки че партизанската война, свързана с ПКК (или нейните производни структури), в действителност никога не е имала стратегия за военни действия извън укрепените планински зони – обратно на това, което много често е казвано, – в крайна сметка цялата страна е засегната от тази война. По време на най-тежките сблъсъци (1990–1995), с ритъма на пристигането на ковчезите с войници в родните им градове и села, се провеждат антикюрдски демонстрации, които допринасят по места да се създаде

²⁸ Към него се числят „Специалните отряди“ (*Özel Harekât Timi*), създадени през август 1993 г.

²⁹ Създадена в самото начало на 80-те години в Диарбекир и Истанбул, Хизбула никога не е представлявала хомогенна група. В зависимост от мястото, времето и контекста има различни Хизбула.

³⁰ Тази афера разкрива тъмни съглашателства между племенни кюрдски политици, служители на апарата по сигурността, работещи на изток, и известни престъпници и международни трафиканти.

³¹ През май 2004 г. трима служители на силите по сигурността са осъдени на по пет години и четири месеца, задето чрез мъчения са предизвикали смъртта на лице, заподозряно, че е оказвало логистична подкрепа на ПКК. Срв.: *Radikal*, 26 май 2004, р. 6.

³² Структура на жандармерията за разузнаване и борба срещу терора.

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

напрежение между „общностите“ (и изкуствено да поляризира населението в противоположни лагери, възпроизвеждайки конфликта, който се развива на изток). Тези протести, обикновено съвременно организирани от партиите и организациите на крайната десница (и по-специално от Партията на националистическото действие), често дегенерират до линчуване и погроми, с разрушаване на магазини, които принадлежат на хора, стигматизирани като кюрди.

Макар че спорадични сблъсъци стават и през 2005 г., от 1999 г. (кюрдските сили, контролирани от ПКК, се изтеглят от турска територия на 2 август 1999 г.) насам ситуацията е несравнима с тази от началото на 90-те години.³³ ПКК, която се преименува в КАДЕК през 2002 г., КХК през 2003 г. и отново става ПКК през 2005 г., изпада в криза след арестуването на своя основател и дългогодишен лидер през февруари 1999 г. Дори се стига до разцепление между привържениците на спирането на въоръжената борба и тези, които настояват за необходимостта тя да продължи. Например братът на Абдуллах Йоджалан и няколко от традиционните водачи на партизанската война се отказват от борбата през пролетта на 2004 г., за да се оттеглят в Северен Ирак. Всъщност след арестуването на Йоджалан, се забелязва загуба на влияние на ПКК, която изглежда вече не може да контролира на място хода на операциите. През пролетта на 2005 г. в този контекст се очертават три постоянни ядра на сблъсъци: Хакяри, на иракската граница, Бингюл (където от 1999 г. се говори за автономизация на въоръжените групи, които отказват „умиротворителната“ линия на Йоджалан) и Тунджели/Дерсим. Официалното огласяване на 1 юни 2004 г. на отмяната на едностранното прекратяване на огъня (обявено през септември 1998 г. от Абдуллах Йоджалан, докато е преследван) всъщност изглежда позиция само на една част от въоръженото крило на мъглявата ПКК.

В източната част на страната извънредното положение е вдигнато в края на 2002 г. Без да може да се говори за връщане към нормален живот, от този момент нататък придвижванията стават по-лесни. Същевременно последиците от тези години на насилие все още се чувстват на много нива. Преминаването към по-прозрачна гражданска администрация и икономика предстои да бъде извършено. Ще бъдат необходими години, за да се прочисти регионът от мини (всяка седмица невинни стават жертви на мините), без да говорим за демилитаризация на начина на мислене и поведение, на администрацията и на правосъдието, на облика на региона... Турското „гражданско общество“ вече смело се е заело с тази работа.

³³ Според Анадолската осведомителна агенция броят на въоръжените инциденти намалява от 3300 през 1994 г. на 488 през 1999 г. и 45 през 2000 г.

*Крайт на териториалните искания и трайната
международна рамка*

След нереализираните идеи на мирната конференция и на Севърския договор (който остава нератифициран), идеята за кюрдски териториални искания се появява отново през 80-те години с интензифицирането на въоръжената борба на ПКК. Същевременно от края на 80-те години дискурсът на водача на ПКК сякаш се променя и все по-малко настоява за необходимостта от създаването на независим Кюрдистан. След 1995-а – година на сериозен военен обрат за военното крило на ПКК (известно с абревиатурата АРГК), дискурсът става недвусмислен. Впрочем докладът на Ергил от 1995 г. вече ясно показва, че едно много голямо мнозинство от многобройните интервюирани кюрди, дори афиширани привърженици на каузата, не искат независимост на турски Кюрдистан и не вярват в неговата жизнеспособност. Хоризонтът на независимостта изглежда се е превърнал в метафора на горещо желаните културни и политически права. Желанието вече е политическите промени да се извършват в рамките на съществуващата държава, която да бъде реформирана.

Освен това разделенията, за които се предполагаше от 1998–1999 г. и се проявиха от 2003 г., добре показват, че бивши активисти на ПКК все още изглеждат привързани към тази линия, докато Конгра-Гел официално са се отказали от нея. Но упоритите изглеждат малобройни. Все пак, докато в крайна сметка дискурсът за независимост на кюрдите никога не е бил доминиращ, „антисепаратисткият дискурс“ присъства постоянно през 80-те и 90-те години, разминавайки се с аспирациите на мнозинството от кюрдите в Турция. Дори и днес за някои служители на държавния апарат и армията (за щастие мнозина са отчели протеклата трансформация към повече „реалистичност“) всеки кюрд си остава потенциален сепаратист: подозрението си остава дълбоко вкоренено.

Най-сетне, макар че „кюрдският въпрос“ има и международно измерение, най-вече с утвърждаването в Северен Ирак де факто на една кюрдска държава от 1991 г., която последните развития в Ирак изглежда допълнително укрепват, не би трябвало да го преувеличаваме. Всъщност кюрдите от Ирак внимават да не поставят под въпрос съществуващите международни граници, макар че са произволни и сравнително скорошни. Макар след изкореняването на ПКК в Югоизточна Турция да се увеличават поддръжниците на кюрдските партии от Северен Ирак, „Велик Кюрдистан“ се е превърнал в утопия. Това не пречи сред бойците на ПКК да има и такива със сирийско или иранско гражданство, нито пък въоръженото крило на ПКК да запазва след 1998 г. (година на оттеглянето им от Сирия) бази в Северен Ирак и Иран.

Икономическо формулиране и демографски
и социални измерения

Изостаналостта на Изтока – неизменна ли е?

Публикуването през февруари 2004 г. на дневника на една млада учителка (Azad Ziya Eren, *Sakizköy Günceleri*, İstanbul, YKY, 2004, 81 p.), преназначена в едно малко село в района на Мардин, припомня на част от турското обществено мнение състоянието на изостаналост в източната част на страната. Направените там описания са като ехо от разкази от 30-те или 60-те години и създават впечатлението, че за осемдесет години ситуацията не се е променила много. Всъщност „кюрдският въпрос“ може да бъде формулиран и като икономически проблем – това е, което прави Тургут Йозал, инициатор на голямата програма за регионално развитие – т.нар. Проект за Югоизточен Анадол (GAP). Ако има някаква специфика на кюрдските райони, и всички индикатори сякаш се засичат, за да потвърдят тази идея, то тя е именно на икономическо ниво.

Каквото и определение да се дава на термина „развитие“, когато се сравняват степента на развитие на турския изток³⁴ с тази на други региони, всички обикновено използвани индикатори съвпадат, за да направят от Източен Анадол зоната, която събира най-много показатели за изостаналост.³⁵ Ако се придържаме към макроикономическите и към макрорегионалните показатели, така както ги определя Държавният статистически институт (DIE), годишният доход на човек през 2001 г. е три пъти по-висок в западната част на Турция, отколкото в източната. От 1980 г. насам в сравнение с околните региони нивото на развитие продължава допълнително да се влошава.

На ниво на отделните окръзи, отклоненията са още по-крещящи. От години всички най-бедни окръзи са разположени в предимно кюрдскоезичните зони на Турция. Ако се гледа като основа брутният вътрешен продукт на глава от населението, в най-лошо положение са окръзите Агръ, Муш и Битлис – в тях доходът е около седем пъти по-нисък от този в най-облагодетелстваните окръзи на Турция. И в селска, и в градска среда белезите за изостаналост са много осезаеми. „Различността“ на Изтока си остава, независимо дали става дума за медицинско осигуряване³⁶ (през 2004 г. в някои квартали на Батман се

³⁴ Според новото деление под този термин се разбират окръзите в следните региони: Югоизточен, Североизточен и Централен Източен Анадол (преди септември 2002 г. „Източен“ и „Югоизточен Анадол“). Статистическите региони „Източен Анадол“ и „Югоизточен Анадол“ са в сила през периода 1940–2002 г.

³⁵ „Кюрдската реалност“ в спонтанно разрастващите се периферии или западащите квартали в центровете на големите градове в западната част на страната също се характеризират с плачевно икономическо и материално положение.

³⁶ Все пак от 2003 г. насам се полагат усилия за преодоляване на липсата на медицински персонал чрез по-мотивиращи заплати и нови назначения.

ТУРЦИЯ

отчита, че има само един лекар на 20 000 жители), за детска смъртност (през 1998 г. в източната част тя е 61,8 деца на хиляда новородени, докато средното за Турция за същата година е 43) или за дял на водоснабдените домакинства в селата.

На този етап могат да се открият няколко структурни характеристики на регионалната икономика. Тя все още изглежда белязана от печата на незаконните дейности и контрабандата, като пресеченият терен и множеството граници изглежда благоприятстват за тази „специализация“. Всъщност регионът е театър на многобройни видове трафик, който в различна степен обогатява цяла мрежа от действащи лица.³⁷ Контрабандата върви с пълна сила, независимо дали става дума за животни, автомобили, алкохол, цигари, оръжия, дрога, парфюми, гориво, електроника или дори хора. Трафикът на гориво между Иран и Турция продължава да процъфтява, независимо от опитите на засегнатите държави да го ограничат.

Трафикът на незаконни продукти безпроблемно се вписва сред типове стоки в тази „регионална специализация“. Два от окръзите на изток се отличават по количеството на заловена дрога: Ван и Хакяри. Към готовите продукти, които минават транзитно (по произход от Афганистан или Пакистан), се прибавят стоки, изработени на място. Освен това трафикът на хора през турски Кюрдистан изглежда се засилва. От десетилетия всеки ден на турско-иранската, турско-иракската и турско-сирийската граница кандидати за емиграция, най-често оставили се на благоволенieto на мафиите, опитват късмета си и преминават в Турция с надеждата един ден да достигнат до Европа.³⁸

Днешната критична ситуация е плод на години небрежност в един климат, който отдавна е неблагоприятен, дори отблъскващ за евентуалните капиталовложители, и на почти пълно отсъствие на дълготрайни и систематични плодоносни инвестиции. Следвайки Мустафа Съонмез, можем да проследим красноречивата стопанска история на региона. До 1950 г. държавните инвестиции се концентрират в транспорта (железопътните линии), разработването на мини и земеделието, като не всички окръзи се възползват в еднаква степен от реализираните усилия. Основната част от земеделската продукция е предназначена за консумация, а прибавянето до земеделски кредити остава твърде ограничено. Успоредно с това с първия петгодишен план през средата на 30-те години се появява държавна индустрия: „монополно“ производство на алкохол (Диарбекир, Елязъг), на тютюн (Битлис, Малатя) и предачни фабрики (Малатя, Ъгдър).

³⁷ С контрабандата са свързани и корупционни практики, които все още разяждат местните институции.

³⁸ Ислямската революция в Иран и след това войните в Ирак допълнително стимулират този трафик.

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

След 1950 г. държавните инвестиции продължават да се насочват към минния сектор и към земеделието, но също така и към енергетиката. Субсидиите по плана Маршал например служат за развитие на поливните зони, като слагат начало и на механизацията на земеделието в източните провинции, което остава недооборудвано. Но успоредно с това се забелязва нарастване на процента на семействата без земя, което е доказателство за неуспеха на лансираната през 40-те години аграрна реформа. Също така се полагат усилия за развитие на сухопътната мрежа (с изграждането на мостове, чрез които се спестяват често значително заобикаляния³⁹) и на железопътните връзки (така например Муш е достигнат от железопътна линия през 1958 г.). Що се отнася до индустриализацията, като оставим настрана производството на захар, инициативите си остават ограничени, въпреки нарастването на производството на електроенергия (пускане на електроцентралите в Сиирт през 1952 г. и в Елязъг през 1957 г.) и поставянето на начало на добива на петрол в Гарзан (Сиирт/Батман).

Отново според М. Съонмез в периода между 60-те и 90-те години разликата между източните провинции и останалата част на страната се задълбочава: енергетиката и минното дело остават водещите дейности (но те са обърнати към нужди извън региона), а земеделието увеличава своето значение⁴⁰ в сравнение с останалата част от страната (поради един вид предопределената специализация в тази насока). Язовирът Кебан (открит през 1974 г.) изглежда водеща инвестиция за периода, през който са пуснати и електроцентралите в Кермет (Малатия) и Ван. Но инвестициите в източните провинции представляват само една малка част от държавните инвестиции в страната: около 7% за периода на т.нар. Трети план между 1973 и 1977 г.

Като цяло относителната част на източните провинции в националния доход намалява от 10,3% през 1965 г. на 7,68% през 1986 г.⁴¹ Началото на въоръжения терор ускорява процеса на изоставане на икономиката на източните провинции, като частните предприемачи, дори тези по произход от региона⁴², вече го избягват, а държавата, като оставим настрана Проекта за Югоизточен Анадол, още повече намалява своите капиталовложения, освен в случаите, когато това се прави с предизборни цели. Процентът на недоведените докрай

³⁹ Като например мостът на Биреджик на река Ефрат, открит през 1958 г.

⁴⁰ Смята се, че през 80-те години то все още дава половината от приходите на региона.

⁴¹ Също така сборът на сумите в банковите сметки, регистрирани в източната част на страната – един много показателен индикатор, е еднакво смехотворен: по-малко от 4,5% от общата сума на национално ниво през 1988 г.

⁴² По подобие на Татлъджъ (в строителството), Джейлан (в туризма) и Топрак, които са предпочели да изградят своите „империи“ в западната част на страната.

ТУРЦИЯ

инвестиционни проекти и на започнатите, но незавършени публични обекти е особено висок в източните провинции, сякаш ефектът от обявяването им и церемонията по откриването на обекта е достатъчна.

Дори Проектът за Югоизточен Анадол, който би трябвало да бъде завършен през 2010 г., бележи от началото на новия век силно изоставане, до степен, че някои все повече се съмняват във възможността да бъде завършен, или поне не във вида, в който първоначално е планиран. През 2004 г. по-малко от 15% от площите, които по проект трябва да бъдат напоявани, са наистина такива. Дори изглежда, че посредством прехвърляне към частния сектор (турски и чуждестранен) на изграждането и експлоатацията на язовирите, държавата прогресивно се освобождава от ангажиментите си по проекта, като се концентрира върху неговото социално направление (образованието), което изглежда става приоритетно. От средата на 90-те години, паралелно с Проекта за Югоизточен Анадол и донякъде по неговия модел, е изработен и друг проект за регионално развитие – Проекта за Източен Анадол (DAP), отнасящ се до бившия статистически регион „Източен Анадол“. За момента обаче за него са отделени значително по-малко средства. Заедно с Проекта за Югоизточен Анадол, и в по-малка степен с този за Източен Анадол, се появяват и чужди субекти, независимо дали става дума за Европейския съюз, за неправителствени организации, за агенции за развитие (швейцарска и германска) или за предприятия. Успоредно с това се наблюдава и по-широко включване на движенията на „гражданското общество“ в определянето и ръководството на местните проекти за развитие.

Нарастване на населението, урбанизация и миграции

До средата на 80-те години, демографското поведение на „кюрдите“ не изглежда да се различава от това на останалата част от населението на Турция. Данните за годишното нарастване на „кюрдските окръзи“ са съвсем сходни с тези в останалата част от Турция. От този момент нататък процесите започват да се развиват по различен начин. Докато останалата част от населението започва да се доближава до демографското поведение по европейски стандарти, при кюрдите се запазва висок ръст на раждаемост, както и висока детска смъртност⁴³; запазва се и относително висок процент на недохранени деца. Това е валидно както за кюрдите в турски Кюрдистан, така и за тези, които са мигрирали из цяла Турция, поне що се отнася до първото поколение.

Впрочем, подобно на останалото население на Турция, това на

⁴³ Впрочем сред официалните цели на Проекта за Югоизточен Анадол се изтъква и следното: „Да се вземат мерки с цел поне да се доближат до средните данни за страната процентът на детската смъртност, както и ръстът на раждаемостта...“

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

кюрдските окръзи става все по-урбанизирано, макар и все пак с известно изоставане. Докато в Турция като цяло населението става в по-голямата си част градско към средата на 80-те години⁴⁴, то в източните провинции това става през 90-те. Също така едва от 90-те години насам градското население на „региона“ регистрира по-голям прираст от селското (ако приемем тези статистически категории).

Данните от преброяването от октомври 2000 г. са съвсем ясни в това отношение: на окръзите в северната и централната източна част, където селското население намалява, се противопоставят тези на югоизток.⁴⁵ В окръг Карс например, за периода между 1990 и 2000 г., селското население намалява във всички околии без изключение. В този смисъл изглежда, че Проектът за Югоизточен Анадол поне позволява да се спре ръстът на селското население. В Айджъман градското население нараства средно годишно с 4,2%, докато селското население (или „живеещо в селата“, според терминологията, използвана в турските преброявания) стагнира. Все пак би могло да се критикува делението „селско/градско“ по начина, по който го прави Шериф Мардин, който обръща внимание по-скоро на един процес на урбанизация на селата, успореден на този на рурализация на градовете. В малки „градове“ като Догубейазът или Дийадин (окръг Агръ) една голяма част от населението, регистрирано като градско, всъщност преживява от земеделска дейност и поддържа тесни връзки с родните си села.

Успоредно с това за осемдесет години географското разположение на кюрдското население значително се е променило под влияние едновременно на организирани и на спонтанни миграции, които довеждат до неговото преразпределение и до едно своеобразно „кюрдизиране“ на целия Анадол. В миналото принудителното преселване на кюрдски първенци и дори на цели семейства в западната част на империята (или другаде) е било средство за властта да отдалечи причинителите на безпокойство. Също така политиката на настаняване на не-кюрдски бежанци (*мухаджири*) и разместването на племена (към бреговете на Черно море или към Централен Анадол, започвайки от XVII век) значително допринасят за трансформиране на „географията на кюрдите“. По времето на републиката, започвайки от 1925 г., т.е. след първите „кюрдски бунтове“, тази политика е продължена с преместване на племена, които иначе не са участвали във въстанието на Шейх Саит в района на Кония. Впоследствие с една поредица от закони, които впрочем не се отнасят само до кюрдите (законите

⁴⁴ През 1980 г. единствено окръзите Диарбекир и Урфа имат процент на градско население по-висок от средния за Турция, който тогава е 44,3%.

⁴⁵ С изключение на Сиирт, където се отбелязва силно намаляване на населението, живеещо в селата.

ТУРЦИЯ

от май 1926 г., от юли 1927 г. и преди всичко от юни 1934 г.⁴⁶), централната власт систематизира тази практика за времето до преврата от 1971 г., след който са разпоредени нови премествания. Изчислява се, че в продължение на четиридесет години няколко милиона кюрди са преместени в резултат на авторитарните мерки и това често пъти е необратимо, независимо от обявената през 1947 г. частична амнистия. Все пак като резултат от нея някои настанени в Централен Анадол семейства се завръщат.

Принудителните миграции, които започват със затягането на извънредното положение през 1987 г., представляват втори етап в тези демографски сътресения. Всъщност въоръжените сблъсъци довеждат до насилственото или „спонтанно“ евакуиране на близо 3500 села и колиби от 1987 г. насам, прашайки по пътя на изгнанието повече от два милиона кюрди.⁴⁷ Но тези премествания не засягат по еднакъв начин източните провинции, а и започват по различно време за отделните окръзи, като на първо място са засегнати Шърнак, Диарбекир и Мардин, а по-късно и Тунджели. В някои околии близо 100% от селата и колибите са опразнени и понякога разрушени. Окръзи, в които мнозинството от населението не е кюрдскоезично, също са засегнати (Сивас, Карс, Ерзинджан, Ерзурум и др.). Тези „военновременни“ миграции, които не могат да бъдат разглеждани като просто „мигриране на селското население“, се развиват по всички направления и на няколко нива, в зависимост от възможностите за настаняване и даване на работа. Те се насочват както към административните центрове на близките околии и окръзи на анадолския югоизток (като Урфа, Батман и Диарбекир), така и към големите градски агломерации на Турция и селските им покрайнини.

Освен това склонността на кюрдското население към мобилност и дори към по-трайна миграция изглежда неизменно. През XIX век кюрдските хамали в Истанбул са вече прочути (заедно с арменските). В началото на XXI век хамалите в Истанбул са почти изключително кюрди. Мизерията и липсата на перспективи за издържане на все още многобройните им семейства все така принуждава много мъже и жени, деца и възрастни да се отдадат на сезонна миграция: към плантацията с лешникови дървета по Черноморието, към полетата с памук или към градините с цитрусови плодове в равнината на Адана, към строителните площадки в туристическите крайбрежни райони или към горите на Северен Анадол.

⁴⁶ Това е известният „Закон за заселването“ (*Iskân Kanunu*), приет на 14 юни 1934 г. под № 2510, допълнен през 1939 г. след бунта в Дерсим и отново през 1960 г.; някои от неговите разпоредби са все още в сила през 2004 г.

⁴⁷ Вж. подробните доклади по този въпрос на дружеството Гъоч-Дер (www.gocder.com), което специално се занимава с жертвите на тези миграции.

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

Що се отнася до по-трайните миграции, в Турция те се извършват към региона на Адана, към туристическите агломерации по средиземноморския и егейския бряг, към Анкара, Измир и преди всичко към Истанбул.⁴⁸ Най-сетне от 1980 г. насам кюрдите широко участват в процесите на незаконно напускане на Турция с основна дестинация Западна Европа. Всъщност една част от нелегалните мигранти, които опитват късмета си по суша или по вода (да припомним заседналите гемии по южните брегове на Италия в годините 1996–2001), са кюрди от Турция.

Преобрънатите социални динамики

От изследванията на Зия Гьокалп от самото начало на 20-те години на ХХ век до тези на Исмали Бешикчи от 60-те и по-късно на Мартин ван Бруинесен, проблемът за племената дълго задържа върху себе си вниманието на изследователите и наблюдателите на анадолияския изток. По-общо заслужава си да бъде поставен проблемът за развитието на икономиката на „първостепенните връзки“ (или на смятаните за такива).

Все пак изглежда прекалено, както правят много автори, да се смесва кюрдският проблем и племенният проблем: на изток все още съществуват (и по-специално в окръг Урфа) турски племена, докато мнозинството от кюрдите в Турция са вече освободени от племенна привързаност.⁴⁹ Същевременно, макар да е поставена на изпитание от такива феномени като емиграцията и сколаризацията, племенната обвързаност все още силно присъства в кюрдското общество. Освен това, степента на принадлежност към тези „общности“ и степента на доминация на последните върху отделните индивиди са най-разнообразни. Те варират между пълната обвързаност, която задава целия индивидуален и обществен живот (и дори стопанската и политическа дейност) на индивида, до обвързаност само при определени ситуации и дори до опционална обвързаност. Във всички случаи племената (*aşiret*) не са неизменяеми същности, въпреки наличието на дискурс, който се опитва да ги обективизира. Те имат различна степен на вътрешна кохерентност, нестабилни са и се реорганизируют според обстоятелствата – не би следвало да се разглеждат като хомогенни тела от изцяло предани на водача си индивиди.

Впрочем тяхното отношение към държавата също е значително

⁴⁸ Към началото на ХХI век се изчислява, че повече от 70% от децата, които работят по улиците на Истанбул, са кюрди (в мнозинството си от Мардин, Сиирт и Агръ).

⁴⁹ Което не пречи на съществуването на големи племена, които и в наши дни претендират, че имат по 30 000 до 100 000 членове. Очевидно на тези числа следва да се гледа с предпазливост.

ТУРЦИЯ

еволуирало. След един дълъг период на подозрително „сдържане“ по време на целия период на едностранно управление, започвайки от 50-те години при Демократическата партия, някои племена се интегрират изцяло като такива в политическата игра. Впоследствие Партията на верния път и Отечествена партия⁵⁰ продължават тази политика. От тази гледна точка войната от периода 1984–1999 г. разкрива как държавата е склонна да използва тези социални мрежи, доколкото могат да ѝ бъдат от полза, въпреки официалния дискурс, който разобличава архаичния характер на племенните структури. Оттогава насетне, в чести преговори с нея, те са в известен смисъл креатури на държавата или на местната административна система и на подразделенията на службите по сигурността. Също така от 1950 г. насам политическите партии инструментализират племената в своите регионални стратегии (окръг Урфа е разглеждан като най-красен пример в това отношение), като договарят колективно гласовете на членовете им.

Все пак, започвайки от 20-те години на XX век, под влияние на миграциите към градовете племенната организация като цяло запада. Появяват се обаче и нови форми. Те не са типично селски, не са толкова карикатурни и са по-малко видими, но са не по-малко действени и са отлично адаптирани към новия начин на живот и на работа. Организирането по места на някои партии, както и на някои предприятия, дължат много на тези нови форми на племенни връзки. Изобщо борбата срещу племенната организация (трибализма) не е завършила.⁵¹ За сметка на това, ако има социален тип, който е изчезнал от Източен Анадол, макар още да вдъхновява артистичната и телевизионна продукция, то това е този на разбойника. През 60-те години силите на сигурността слагат край на бандите, които дълго се съпротивляват на държавния ред, налагайки им своя собствен закон. Все пак някои босове на градската мафия⁵² могат да бъдат разглеждани като техни наследници.

На по-ниско ниво голямото семейство все още представлява рамката на принадлежност, която притиска младите и жените, насочва поведението им и „индивидуалните“ избори, които правят. Семейната връзка (*akrabalık*) запазва определящия си характер в по-голяма степен от племенните връзки. Според една анкета, публикувана през

⁵⁰ Аферата през лятото на 2004 г. с обвинението за трафик на дрога срещу сина на един племенен водач, бивш депутат на Отечествена партия от Ван, доказва колко активно остава съгласителството между „племена“, политически партии и незаконна търговия.

⁵¹ През април 2002 г. в околията Мурадие (окръг Ван) студенти дори създават сдружение срещу трибализма (МКГАУД).

⁵² Като например Кюрт Идрис, който дълго време контролира сивата икономика на паркингите и нощните клубове в Истанбул; той умира през декември 2002 г.

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

2002 г., браковете между роднини (*akraba*) все още представляват повече от 40% от браковете в Югоизточния регион. Съперничествата между семействата и проявите на атавистична омраза (*kan dâvası*), породени от случаи на отвлечена дъщеря или оспорвана земя, често остават да тежат върху няколко поколения и все още са сред причините за решения да се мигрира към големите градове в западната част на страната. Все пак общата тенденция е за бавно освобождаване на „индивида“ от семейните закони, особено що се отнася до мъжете и до онези, които са по-образовани.

В този контекст, ако има някакъв въпрос, който продължава да поставя проблеми, то това е този за жените. Повече, отколкото в останалата част на Турция, жените в източните райони (или по произход от тях) до много голяма степен остават под господството на мъжете. Сравнително по-малко образовани, често невладеещи турски език, жените са третираны като непълнолетни и все така са предмет на безсрамна дискриминация. Те са главните жертви на религиозния брак, който по незаконен начин често се извършва в отсъствие на граждански брак, и по този начин застава в основата на една все още често срещана полигамия. Макар държавата да се опитва да наложи практиката на гражданския брак, като официално бракосъчетава двойки, които от религиозна гледна точка съставляват семейство понякога от десетилетия, на местно ниво тя остава маргинална. По този начин прибягването до втора съпруга (*kıta*), по-млада от първата, си остава често срещано, с всички драми, които то предизвиква за пренебрегнатата (но не непременно отхвърлена) съпруга. Освен това по-голямата част от жените, при това не само в селска среда, са омъжвани без тяхно съгласие. Според една анкета, проведена през 2003 г. в Батман, такъв е случаят при 56% от омъжените жени. Не е изчезнала и практиката на продаване на жените от техните семейства. Тя приема повече или по-малко ритуализирани форми, които варират от договорена сума (*başlık parası*), през размяна на жени между клановете (*berdel*), която впрочем е забранена по турското законодателство от ноември 1920 г., и стигат до скрита проституция.

Освен това жените са основните жертви на т.нар. „престъпления на честта“, които продължават да окървяват региона и зоните на емиграция от него. Наистина турското обществено мнение проявява безпокойство през последните години по отношение на тези престъпления (това води до силна мобилизация както на държавно, така и на обществено ниво през 2004 г.), които са отдавнашна реалност, но досега са прикривани от семействата. Част от тях вече става публично достояние, което допринася за разрастването на дебата. Престъпленията от този вид водят корените си от мъжкия „кодекс на честта“, който въздига мъжете в единствени съдници на морала на

ТУРЦИЯ

жените от групата. Също в случаи на извънбрачни раждания (в резултат на изнасилвания) или на извънбрачни връзки, жените са незабавно санкционирани по силата на неподлежащо на обжалване семейно решение. Макар киното и литературата отдавна да са обърнали внимание на тези престъпления, ангажирането на държавно и политическо ниво по проблема датира от съвсем скоро. По същия начин самоубийствата сред жените са един трагичен показател за тежестта на социалните структури. Така в края на 90-те години окръг Батман се отличава с много висок брой самоубийства от този тип. Става дума за жени, които много често са съвсем млади, но принудително са омъжени за член на семейството, понякога доста по-възрастен.

Както отлично показва Мартин ван Бруинесен, политическата власт на племенните водачи от XIX век насам много често е съчетана с религиозна власт. В такива случаи духовната власт придава допълнителна сила на всички други форми на власт. С други думи племенните водачи (*ağa*) едновременно са често и религиозни шейхове, членове на братства (*tarikaf*) или общности (*semaaf*), чието влияние в източните провинции остава много силно. Сред братствата, това на накшибандитите изглежда остава най-влиятелното и в началото на XXI век.

Накратко, може да се каже, че от самото начало на съществуването на републиката източните провинции играят ролята на бастион на религиозната опозиция, и дори на реакцията, срещу кемалистката власт. Няколкото въстания през 20-те години, водени от племенни водачи, които едновременно с това имат и религиозна власт, са интерпретирани по-скоро като надигания с религиозен характер, последица от премахването на халифата, отколкото като политически или етнически прояви. Законите от 1925 г., с които се затварят религиозните училища и се забраняват братствата, в крайна сметка не са приложени в кюрдските райони. Там шейховете запазват върховната си власт и множество медресета продължават дейността си. Започвайки от 40-те и 50-те години, в контекста на едно възраждане на религиозните прояви и изразяване, източните провинции изпъкват като светилище, от което братства, мрежи и други движения започват наново да развиват дейността си из цялата страна. Движението нурджу (*nurcu*), което в различните си форми доминира неконтролираното от държавата религиозно поле в съвременна Турция, произхожда от източните провинции – Саиди Нурси е родом от Битлис, Фетхуллах Гюлен е от Ерзурум, но е от семейство, идващо от Битлис. Същото е валидно и за много групи и групички, които са влиятелни на местно ниво: халветии (Малатия), аджзмендис (Малатия), общността „мендил“ (Адъяман)... Освен това източната част на страната изобилства от места за

ДА ПОСТАВИМ ОТНОВО „КЮРДСКИЯ ВЪПРОС“

поклонение (*ziyaret*), които все така играят централна роля в практикуването на народните ярвания.

Впрочем, започвайки от 80-те години, държавата се опира на мрежите на братствата, за да се бори срещу идеологическото влияние на ППК, в рамките на идеологията за „турско-ислямския синтез“. Оттогава неоосманисткият дискурс за водещата роля на религиозните връзки, отвъд „етническите различия“, намира в този контекст нова популярност. Изправена пред тази религиозна офанзива, от 1992 г. насетне самата ППК започва да вкарва в своя дискурс позовавания на религията. Също така от средата на 90-те години се появява едно движение за правата на човека, съчетаващо религиозния с прокурдския дискурс, като пример за това е сдружението Мазлум-Дер. Казано иначе, каквато и да бъде гледната точка, позоваването на религията е много разпространено, използвано е по всички възможни начини и в служба на диаметрално противоположни каузи.

Следователно „въпросът“ се оказва преди всичко политически, доколкото се търсят възможностите за установяване на плуралистична демокрация, в която има място за различните съставни части на турското общество, чието разнообразие е вече прието, но на които все още не е дадена пълна свобода за изразяване. В средите на държавния апарат все още съществува съпротива срещу подетите промени, но изглежда, че след години на отхвърляне или асимилация, най-сетне се върви по пътя на интеграцията. Назряла е необходимостта да бъде поставен отново „кюрдският въпрос“ както в Западна Европа, така и в Турция, като се избягват задънените улици както на ограничаващия етницизъм, така и на една прекалено милитаризирана гледна точка, за да се потърсят политическите условия за изграждане на нов политически модел чрез преформулиране на турския обществен договор и чрез преодоляване на твърде стеснената и дефанзивна визия на националната държава.

Глава XIII

Етническо разнообразие и регионални различия

Две са основно нещата, които правят етническия въпрос още по-сложен, но и засилват интереса към него. От една страна, макар кюрдите да са отдалеч най-многобройното малцинство, това, което има най-голямо влияние върху икономическата, социалната и политическата съдба на Турция, те не са единствените, които по един или друг критерии (език, религиозна принадлежност, социална организация, начин на живот и вписване в околната среда) се отклоняват от типова идентичност, върху която е създадена републиканската национална държава – тази на уседналите турци мюсюлмани сунити. Всъщност много групи, твърде различни по размер, географско разпределение и устойчивост на етническата си идентичност, гравитират около това централно ядро. От друга страна, тази етническа диференциация непрестанно си взаимодейства с регионалните различия, особено с диспропорциите в икономическото различие.

Това двойно разнообразие – етническо и териториално – поставя под въпрос унитарния модел¹, който служи за основа за изграждането на съвременна Турция. Както показва вълната от туркофобия, която изведнъж обхвана голяма част от политическата сфера и общественото мнение във Франция, инициаторите и поддръжниците на този унитарен модел са успели, дори отвъд очакванията си, да спомогнат за това, сред външните представи за страната да се наложат именно най-обобщените и най-лишените от нюанси. Демографската тежест на Турция например на драго сърце се размахва като плашило: подчертава се общият брой на населението и бързината на нарастването му, което скоро ще направи от нея най-населената страна в Европейския съюз, ако се допусне грешката да бъде приета в него! Въпросът за населението заслужава да се спрем на него. Като начало, ще видим, че за да схванем общото развитие, е необходи-

¹ Тук подемам названието на главата, посветена на географията на Турция: Marcel Bazin, „Le modèle unitaire en question“, in Georges Mutin, François Durand-Dastès (dir.), *Afrique du Nord, Moyen Orient, monde indien*, vol. 8 de la *Géographie universelle*, Montpellier/Paris, Reclus/Belin, 1995, pp. 202–219.

ТУРЦИЯ

мо да анализираме различното поведение на отделните му съставни части.

Както винаги, това разнообразие може да бъде интерпретирано съгласно две диаметрално противоположни логики. То може да бъде видяно като богатство, чрез съчетаването на различни природогеографски региони, които предлагат широка гама от земеделски произведения и индустриални ресурси, на социални и етнически групи със собствени традиции, смесващи се в един мултикултурен *мелтинг-пот*, на градове с утвърдена историческа и архитектурна идентичност. Но това разнообразие може да бъде видяно също и като слабост, заради устойчивостта и дори задълбочаването на значителни социално-икономически отклонения, които оставят групи и региони в периферията на бързото икономическо развитие, което изживява Турция, а и като заплаха за това развитие и, заедно с него, на сакрализираното национално единство. И двата подхода имат своето основание и в изследването на социалните и териториални различия в турското пространство ние ще бъдем постоянно изправени пред тази диалектика на добрите страни на многообразието и на рисковете, до които водят твърде големите различия.

Проблемът за броя²: многобройно население, чийто растеж се забавя

Турция безспорно има многобройно население: при преброяването от 22 октомври 2000 г. тя наброява 67 803 927 жители и трябва да достигне 73 милиона в хода на 2005 г. Тя е един от трите „демографски стълба“ на Близкия изток заедно с Иран и Египет и оспорва на последния статута на страна с най-многобройно население в средиземноморския басейн. Тъй като разполага с по-малко обширна територия от тези две страни и не включва райони с пустинен климат, Турция, естествено, има много по-голяма гъстота на населението, която достига 88 жители на квадратен километър през 2000 г. срещу 63 за Египет и 40 за Иран. Тя надминава дори Гърция (82) и Испания (78), пък и Иберийския полуостров като цяло (83).

Но това, което прави най-силно впечатление, е стръмната крива на нарастване. През 2000 г. турското население бележи петкратно увеличение в сравнение с резултата от първото преброяване в Турската република от 1927 г. (13 648 000 жители) и повече от трикратно за половин век, от октомври 1950 г. (20 947 000 жители). Така Турция попада сред развиващите се страни, навлезли в т.нар. *демографски*

² Вече изследван като такъв за периода на прехода от Османската империя към републиката, в отличната статия на Даниел Панзак: Daniel Panzac, „L'enjeu du nombre. La population de la Turquie de 1914 a 1927“, in „Turquie, la croisée des chemins“, *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, № 50, 1989, pp. 45–67.

преброд. Това може да бъде наблюдавано отблизо благодарение на непрекъснатата поредица от преброявания, провеждани от Държавния статистически институт (*Devlet İstatistik Enstitüsü, DIE*) от 1927 г. насетне. Те се извършват редовно на всеки пет години от 1935 до 2000 г. (с изключение на 1995 г., когато преброяването е отложено по икономически съображения и е проведено през октомври 1997 г.), и то в един-единствен ден, през последната или предпоследната неделя на октомври. Този начин на действие, често критикуван заради своята бруталност, в крайна сметка позволява да се добият достатъчно достоверни данни за населението на страната към съответния момент. За съжаление за времето между преброяванията липсват толкова сигурни данни за ежедневното движение на населението: поради трайните си недостатъци регистрациите по гражданското състояние³ не дават напълно точна представа за баланса между раждания и умирения, а интензивните миграционни потоци в двете посоки между анадолюската „родина-майка“ и „мащехата“ на гастарбайтерите, внасят допълнителна причина за несигурност.

В миналото, през периода между 1831 и 1914 г., самата Османска империя провежда няколко преброявания.⁴ Последното отчита 16 069 740 жители, преброени в границите на днешна Турция, към които трябва да прибавим населението на провинцията Карс (377 200 жители през 1910 г.), тогава окупирана от Русия, което прави общо 16 446 940 души. Този общ брой е занижен, като самата османска администрация признава непълнотата в отчитането на населението в някои провинции на Източен Анадол. Затова Даниел Панзак преценява, че населението, обитаващо територията на днешна Турция в навечерието на Първата световна война, вероятно наброява между 17,3 и 18 милиона души. Но първото преброяване на населението в Турската република през 1927 г. дава официален резултат от 13 660 275 жители. Въпреки че е възможно и то да страда от известно подценяване на броя на населението на отдалечените планински райони, то несъмнено свидетелства за ясно намаляване на общото население като последица от болезнените събития, които придружават и следват Първата световна война: избиване или прогонване на почти цялото арменско население, множество жертви и сред цивилното, и сред военно мобилизираното мюсюлманско население, размяна на население с нееднаква численост между Гърция и Турция. Както ще видим по-надолу, тези събития дълбоко преобразяват етническата карта на страната.

Започвайки от тази ниска точка през 1927 г., демографската крива

³ Подчертани от самото начало от Джем Бехар в статията му: Cem Behar, „Le poids démographique de la Turquie“ in Paul Dumont, François Georgeon (dir.), *La Turquie au seuil de l'Europe*, Paris, L'Harmattan, 1991, pp. 15–22.

⁴ Daniel Panzac, „L'enjeu du nombre...“, 1989, p. 48.

ТУРЦИЯ

бележи постоянно нарастване, но със сериозни колебания в ритъма, които позволяват да очертаем няколко последователни периода.⁵ От 1927 до 1950 г. нарастването е умерено и се вмести между 1,7 и 2,1% годишно за всеки междупреброителен период, като намалява до 1% годишно по време на Втората световна война. Градове и села нарастват с приблизително еднакво темпо, като първите представляват една четвърт от общото население.

Десетилетието 1950–1960 г. бележи рязко увеличение на нарастването – то е 2,7% годишно през първата и 2,8% годишно през втората половина на десетилетието. От 20 947 188 души през 1950 г. страната достига до 27 754 820 през 1960 г., като за десет години се прибавят почти толкова нови жители, колкото за предходния четвърт век. По това време такова нарастване се наблюдава в много страни от Третия свят и, също както и в Турция, съответства на първите значими успехи в борбата срещу смъртността. През този период започват и масираните миграции село–град, както и бумът на нарастване на градското население, което расте с 5,5% годишно през периода 1950–1955 г., докато при селата увеличението е само 1,7% годишно.

От 1960 до 1985 г. нарастването остава значително, макар и малко по-слабо: 2,5% годишно, с изключение на едно спадане до 2,1% през периода 1975–1980 г. Това е достатъчно за едно почти удвояване на населението за 25 години, като то достига 50 664 458 жители през 1985 г. При това преброяване е отбелязана и една важна промяна: градското население (26 865 757) вече надминава селското (23 798 701).

Най-накрая, от 1985 г. общото нарастване на населението постъпателно намалява, спадайки на 2,2% годишно (за периода 1985–1990 г.), след това на 1,8% годишно (1990–2000). По това време градовете растат с 2,7% годишно и през 2000 г. приютяват 65% от населението, докато селското население се увеличава много бавно (0,4% годишно). Това забавяне изцяло се дължи на намаляване на ръста на плодовитостта и на раждаемостта, тъй като смъртността се е стабилизирала на много ниски стойности. Ако се вярва на наличните данни за 2003 г.⁶, тенденцията продължава: отчитат се 2,2% раждаемост и 0,7% смъртност, което прави 1,5% естествен годишен прираст.

Тази промяна се отразява също и върху еволюцията на възрастовата структура: по време на периода на ускорено нарастване населението става все „по-младо“ до 1970 г., когато средната възраст спада до

⁵ Вж. хронологическите таблици, събрани в третата част на преброяването от 2000 г.: *2000 Genel Nüfus Sayımı / Census of Population. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri / Social and Economic Characteristics of Population*, Ankara, DIE (Yayın / Publication № 2759), 2003, pp. 45–48.

⁶ André Gamblin (dir.), *Images économiques du monde 2005*, Paris, Armand Colin, 2004, p. 39.

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

малко под 19 години. По това време децата на възраст до 15 години съставляват 41,8 процента от населението, възрастните от 15 до 64 години – 53,8% от населението, а хората над 65 години – 4,4%. От този момент Турция навлиза в процес на относително застаряване: средната възраст постепенно нараства до близо 25 години през 2000 г., когато трите по-горе изброени групи от населението включват съответно 29,8%, 64,5% и 5,7% от населението.

Тази обща еволюция на населението и на демографската структура върви успоредно с промените, наблюдавани в неговия етнически състав и в териториалното му разпределение, без да забравяме и нарастващата урбанизация. Тези основни трансформации трябва да ни накарат да бъдем много предпазливи по отношение на опитите за демографски прогнози за десет, двадесет или тридесет години.

Една все по-опростена, но все още много разнообразна „етническа карта“

Първоначално принудителното, а после желано прегрупиране на населението на републиканска Турция в Анадола, съчетано с драматичните събития на Първата световна война, довежда до една много опростена етническа картина на страната, както красноречиво свидетелстват двете огледално изработени карти от Волф-Дитер Хютерот и Фолкер Хьохфелд в отличната им книга за Турция⁷, представящи разпределението на населението по етнически групи в азиатската част към 1880 г.⁸ и през 1965 г., според общото преброяване на населението от 24 октомври 1965 г. Освен впечатляващото общо нарастване на населението, ясно проличава и неговата „турцизация“: извън границите на Голям Истанбул напълно са изчезнали не само арменците и гърците, но и другите немюсюлмански малцинства (евреи, левантинци, асиро-халдейци, араби-християни), докато другите мюсюлмански групи, по произход от Балканите и от Кавказ, са по-разпръснати. Нараства единствено дялът на кюрдите, благодарение едновременно на засилването на присъствието им в зоните, които традиционно населяват в Източен и Югоизточен Анадол, и на проникването им в някои провинции на Централен Анадол. Вярно е, че поради пропускането в двете по-горе цитирани карти на малцинствените групи, които съставляват по-малко от 3% от жителите на съответната провинция (заради невъзможността да се визуализират толкова малки пропорции), те са значително опростени и скриват

⁷ Wolf-Dieter Hütteroth, Volker Höhfeld, *Türkei*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002 (двете карти са на страници 180–181).

⁸ Като се опират върху данните на Витал Кюинет: Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie – Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, Paris, 4. vol, 1890–1895.

ТУРЦИЯ

действителното разпространение на малките и на силно разпръснатите общности. Последните са показани на една изработена от Петер Алфорд Андрюс карта за селските райони в „Тюбингенския атлас на Близкия изток“, която изброява 47 различни етнически групи.⁹

Това ни кара да се спрем за момент на въпроса за наличните данни. Общите преброявания на населението, осъществявани от Държавния статистически институт от 1927 г. насетне, отбелязват за всеки преброен индивид неговата религия (до 1965), майчиния език и втория език, който най-добре говори (до 1985). Но тези данни са публикувани само до 1965 г. в томове, които дават социалните и икономическите характеристики на населението, и то не по един и същи начин за всяко преброяване: така преброяването от 1950 г. (много ценно, тъй като дава възможност да се уточни състоянието на демографските структури непосредствено преди започването на ускорената урбанизация) дава данните за майчин език в съчетание с много други характеристики на населението, но не дава никаква таблица за разпределението по религия, докато преброяването от 1960 г. предлага по-балансираните таблици и по двата показателя. Пътъом трябва да се отбележи, че категорията „религия“ е по-детайлна за християнството, чиито различни изповедания са идентифицирани поотделно, отколкото за исляма, в рамките на който не се прави никакво диференциране. Тук без съмнение трябва да видим наследството от османската епоха, когато малцинствените религиозни групи на немюсюлманите са разглеждани като специфични общности – *миллети* (термин, който днес се превежда като „нация“, което не подхожда на тези религиозни групи). Тази методика има неудобството да направи статистически невидимо може би най-значимото малцинство в страната – това на алевитите. Един друг том с данни от последователните преброявания дава разпределението на населението, следвайки административното деление на страната: по окръзи (в миналото тези единици се наричат *вилает*, а вече названието им е *ил*), околии (*илче*, преди *каза*), общини (*бужак*, преди *нахия*), градове (*шехир*, *кент*) и села (*мухтарлък*). До 1970 г. след официалното название на съответните места в скоби се отбелязва и традиционното им име, което в много случаи свидетелства за това, какъв е говоримият местен език. Изчезването на тези пояснения в по-новите издания скрива реалното разнообразие в топонимията под лустрото на наложената турска норма.

Поради липса на точни официални данни от близо четиридесет години, сме принудени да правим опити за екстраполации, за които не

⁹ Peter Alford Andrews, (карта) A VIII 14 in *Republik Türkei. Ethnische Minderheiten im ländlichen Raum*, два листа в мащаб 1: 1 200 000, 1987 и богатият том с коментари, който го придружава: Peter Alford Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, Ludwig Reichert, 1989 (Beihefte zum Tavo, Reihe B, Nr 60).

бива да забравяме, че са винаги рисковани. Ако например искаме да пресметнем какъв е броят на кюрдското население, можем ли да се задоволим с това да умножим броя на населението, което се самоопределя като кюрдско на преброяването през 1965 г., по средния процент на нарастване на населението на Турция от този момент досега? Очевидно не, тъй като в действителност промените в броя на това население се влияят от два феномена с противоположен ефект: от една страна, раждаемостта сред кюрдите остава отчетливо по-висока от средната за страната, но от друга, има един бавен процес на акултуриране, който чрез асимилиране към турското мнозинство би могъл да отнеме част от този прираст, като е много трудно да се прецени точно каква е тя. Изходната точка също би могла да бъде предмет на дискусия, тъй като се основава на деклариране от страна на въпросните лица, запитвани на турски от служителите по преброяването: освен хората, които са декларирали кюрдския език като майчин (1 847 674 души през 1960 г., или 6,7% от населението, от които 1 135 416 заявяват, че не знаят друг език, и 707 174 посочват турски като втори език, който най-добре говорят), не би ли трябвало да считаме за кюрди и повечето от онези, които обявяват турския за свой майчин език и кюрдския като втори език, който най-добре говорят? И тъй, като се прибавят тези 457 043 души, се стига до 8,3% през 1960 г. Освен това вътрешните и международни миграции не спират да изменят географското разпределение на кюрдското население и поради високата им мобилност вероятно дори в по-висока степен, отколкото при другите етнически групи. Проучванията и търпеливо съставените от П.А. Андриус¹⁰ списъци със села си остават слабо достоверни, тъй като, както отбелязва и самият автор, са частични и хетерогенни. Затова би било добре да останем много предпазливи по отношение на преценките за общия брой и да дадем приоритет на описателни сведенията за етно-териториалната диференциация на населението: например за точно определени събития, които водят до започване на дадени движения на населението, етноложки и социологически изследвания върху процесите на идентификация, върху промените в поведението.¹¹

¹⁰ *Ethnic Groups in the Republic of Turkey...*, 1989. pp. 179–433.

¹¹ Един отличен пример може да бъде даден от забележителната дисертация на Беноа Флиш: Benoît Fliche, *Les Vacances de Kayalar. Histoire migratoire, usages et représentations d'un village anatolien en milieux urbans (Turquie, France)* (Université de Provence, Aix-en-Provence, декември 2003, 736 с., в 2 тома), посветена на едно село с алевитско изповедание в провинцията Йозгат и на неговата емиграция към Анкара и Нарбона. Вж. също и вдъхновяващото представяне на П.А. Андриус (цит. съч., р. 19–38) на етничността в турски контекст, и по-специално на класическата опозиция между погледа отвътре и погледа от страна на други групи (респ. „емически“ и „етически“).

Многообразието от малцинства: немюсюлманските общности

Сред малцинствата все така съществуват трите главни немюсюлмански общности – арменците, гърците и евреите, но те вече имат много по-малка численост и географски са силно концентрирани в западната част на страната и преди всичко в истанбулската метрополия. Тук религиозният и езиковият критерий се припокриват до такава степен, че преброяванията отчитат „еврейски език“ (*yahudice*), което всъщност е ладино или шпаньолски. Въпреки това в данните от 1960 г. вече може да се наблюдава известно разминаване между език и религия с появата на значителен брой хора, които декларират турския като „майчин език“, като едновременно с това обявяват принадлежността си към армено-григорианско изповедание (32 951 от общо 70 953 души, срещу 35 627, които заявяват, че говорят арменски), към източното православие (26 753 от общо 106 611 души, срещу 49 365 д., говорещи гръцки и 10 576 д., говорещи арменски) и към юдаизма (19 619 от общо 43 926 души, срещу само 18 298, говорещи ладино). Въпреки че тези данни могат да бъдат предмет на съмнение, те свидетелстват за една прогресивна акултурация, която като че ли е довела до ситуация на общ билингвизъм и дори трилингвизъм в рамките на еврейската общност, при която използването на френския език остава изключително жизнено.

Тези немюсюлмански групи съставляват типичните малцинства, единствените, които са безспорно признати като такива от Лозанския договор, а днес от всички политически течения. От едновременния си статут на *милети* в рамките на Османската империя те са запазили автономните си религиозни организации, с гръцкия православен патриарх във Фенер и с арменския в Кумкапъ, със синагогите и рабината в Галата, както и училищата на своите общности. Но сегрегацията, която по времето на Османската империя ги събира в ясно очертани за всяка общност квартали¹² (като например Галата, на северния бряг на Златния рог или Кумкапъ и Фенер-Балат на полуострова, където се намира историческата част на града), до голяма степен принадлежи на миналото, като това се дължи на два паралелни процеса. От една страна, социалното издигане на много семейства от тези общности води и до преместването им в богатите квартали, или там, където живее средната класа на метрополията, а именно по двата бряга на Босфора, в новите жилищни квартали в европейската част като Левент или Етилер, или на азиатския бряг в Кадъкьой и отвъд него. От друга страна, нови групи масово се заселват в кварталите на малцин-

¹² Изследванията показват, че сегрегацията на кварталите по религиозен признак не винаги е абсолютна дори в по-ранните векове. – Б. *np.*

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

ствата: в Галата¹³, работилниците и магазинчетата за водопроводни материали и дребна железария, и преди всичко тези за електроуреди, са завладели цялата ниска част, наемайки част от работната си ръка сред кюрдските имигранти, които са се установили наблизо в североизточна посока (в кварталите Хаджъ Мими и Том-Том). Във времето след 2000-та година започва процес на „ново обуржоазяване“ чрез настаняване на интелектуалци в централната част на Галата, която става един от „марковите“ квартали на метрополията. Макар че в Кумкапъ¹⁴ няколко арменски фамилии все още се занимават със златарство (по-точно с обработка на сребро), а други работят в общарските работилници в северозападната част на квартала, основната част от населението вече е съставена от кюрди, повечето от които са по произход от окръзите Батман, Сиирт и Мардин; те заемат цялата долна част на квартала, в която има главно жилищни сгради. Жилищата биват традиционни дървени къщи на изток в квартала Кадърга, тухлени къщи, изградени по план в правилна мрежа след пожара от 1864 г., в централната част и бетонни блокове, строени във времето от 50-те до 80-те години, на запад. Те са притиснали християнските религиозни храмове, посещавани през неделите и религиозните празници от вярващи, идващи от цялата агломерация на Истанбул. Също така Принцовите острови, макар да остават предпочитаното място за почивка на еврейската общност, са едновременно с това залети от летовници и посетители от всякакъв произход.

Многообразието от малцинства: мюсюлманските групи (освен турци и кюрди)

Различни групи с мюсюлманска религия, но говорещи език различен от турски (и кюрдски), свидетелстват за едновременното разпространение на Османската империя на североизток (Кавказ), на северозапад (Балканите) и на югоизток (арабският Близък изток). Макар че днес е „политически некоректно“, дори рисковано, да ги определяме като малцинства, трябва все пак да отбележим, че те са определени като такива в лингвистическите таблици на преброяванията от 1950 до 1965 г. (тук се открива изразът „езици на ислямските малцинства“: *İslâm azınlık dilleri*). Повечето от тях са географски много разпръснати, с важно изключение на арабите.

¹³ Както имаме възможност да наблюдаваме, по повод на ателието по урбанизъм, организирано през пролетта на 2001 г. в сътрудничество с Института за планиране на територията и на околната среда към университета в Реймс (IATEUR), Училището по архитектура в Нанси (EAN), Минното училище в Нанси (EMN) и факултетите по архитектура и териториално планиране на Йълдъзкия технически университет, Истанбул (YTÜ).

¹⁴ Предмет на друго ателие IATEUR / EAN / EMN / YTÜ през април 2004 г.

ТУРЦИЯ

Случаят на последните е всъщност специфичен, едновременно заради техния брой и заради териториалното им разположение. Арабите сами съставляват две трети от малцинствените мюсюлмански групи в страната (347 690 от 521 712 души през 1960 г.) и заемат една зона, която представлява териториално продължение на съседна Сирия. Това все пак трябва да бъде прецизирано, тъй като те могат да бъдат разпределени в четири подгрупи, които имат осезаемо различни характеристики. Най-важното ядро е това в бившия санджак Александрета (днес Хатай), присъединен към намиращата се под френски мандат Сирия по силата на Севърския договор, който по този пункт не е ревизиран от Лозанския. Александрета има смесено арабско и турско население и в крайна сметка е присъединена към Турската република през 1939 г., която по-ефикасно успява да мобилизира турския електорат по време на референдума, организиран вследствие на френско-турското споразумение от 24 януари 1937 г. Арабозичните все още представляват 37% от населението на Хатай през 1950 г., но делът им намалява до около 18% в резултат на частичната им асимилация и преди всичко на заселването на много мигранти от други части на Турция в този окръг с твърде динамична икономика. Тези араби се делят, подобно на съседите им от Северозападна Сирия, на *алауити* (или *нусаирити*) и *сунити* от ханафитски обряд. На изток провинцията Газиантеп (Аинтаб) приютава най-голямото ядро от арабско население в края на Османската империя; то е почти изцяло турцизирано под влияние на своя административен център, превърнат от републиканска Турция в голям индустриален град. Така тази провинция се оказва мост между Хатай и следващите зони, населени с араби: ивицата от равнината по дължината на сирийската граница, в окръзите Шанлъурфа и Мардин (и по-специално градчето Харран – Алтънбашак, известно със своите куполни къщи от непечени тухли, свидетелство за характерната архитектура на зоната на град Халеб), след това отделни островчета около Савур и Мидят в полите на веригата Тур-Абдин и, по-далече на север, в подножието на Източен Тавър между Козлук и Сасон. Една друга арабозична група е резултат на много стари трудови миграции, свързани с началото на земеделското овладяване на Чукурова през XIX век: селяни нусаирити от провинцията Латакия, дори *феллахи* от Долен Египет, идват да отглеждат зеленчукови култури в първите напоявани парцели, след което към тях се присъединяват много други мигранти по време на експанзията в отглеждането на памук. Хетерогенността на тези групи, съчетана с доброто им интегриране в районите, в които са се заселили, не дават никакъв шанс на иредентистките стремежи, проявявани от време на време от Сирия.

Групата на малцинствата с мюсюлманска религия включва също

така и различни населения, говорещи езици от кавказката група. Сред тях са лазите, за които изглежда, че са отколешните обитатели на най-източния край на Понтийската верига, които отчасти са устояли на елинизацията в старото кралство на Требизонд, а след това на тюркизацията в Османската империя. Впрочем наред с турскоезичното мнозинство те имат за съсед и една значителна група от гърци мюсюлмани, които след 1922 г. не са разменени като православните гърци.¹⁵ Докато малък брой лази, живеещи в районите, за които се счита, че са тяхно традиционно обиталище (във високопланински котловини на Качкар, между Ризе и Артвин), запазват езика си, много други са разпръснати в целия понтийски регион чак до Истанбул. В популярните турски представи названието „лаз“ извиква стереотипа за наивен и простоват планинец и често се използва за всички обитатели на Източно-понтийския регион, също както прякорът „рахти“ (жител на град Рахт) се приписва от иранците от вътрешността на страната на всички, живеещи на север към Каспийско море, като и едните, и другите са обект на различни шеги и анекдоти. Все пак в същия този понтийски регион повече от лазите са грузинците, които се намират основно в граничната зона, като продължение на поселението в бившата съветска република Грузия, а след това и в ядра с различна големина, разпръснати по-далече на запад, например в окръзите Орду и Синоп. Макар че с малки изключения те не са поддържали връзки с роднините си, останали в съветска Грузия, след падането на съветската империя те все пак се превръщат в опора за миграцията на грузинците, които заедно с руснаците отиват към Истанбул, за да се занимават с „куфарна търговия“. Черкезите са отдалеч най-многобройните (повече от 63 000 говорят този език през 1960 г.), но са крайно разпръснати, като броят им надминава 1000 души в 17 различни окръга, най-вече на север и на северозапад, но също в Кайсери, Мараш и Муш. Абхазците, значително по-малобройни (4700 през 1960), са концентрирани в западния понтийски регион (Болу и Сакария).

Черкезите и абхазците са част от *мухаджирите* (думата означава „преселници“ или „бежанци“) от териториите, изгубени от Османската империя в хода на териториалното ѝ отдръпване през целия XIX век. Все пак в Турция терминът мухаджири се използва най-вече по отношение на мюсюлманите, преселени от Балканите.¹⁶ Последните включват босненци, албанци, помаци (българи мюсюлмани), както и по-голямата част от турците от Гърция (Македония, Западна Тра-

¹⁵ P. A. Andrews, *Ethnic Groups in the Republic of Turkey...*, 1989, pp. 145–147 и лично съобщение от Фарук Билиджи.

¹⁶ Вж. синтеза по въпроса за мухаджирите, даден от Ксавие дьо Планьол (Xavier de Planhol) в: *Les Nations du Prophète*, Paris, Fayard, 1993, pp. 690–699.

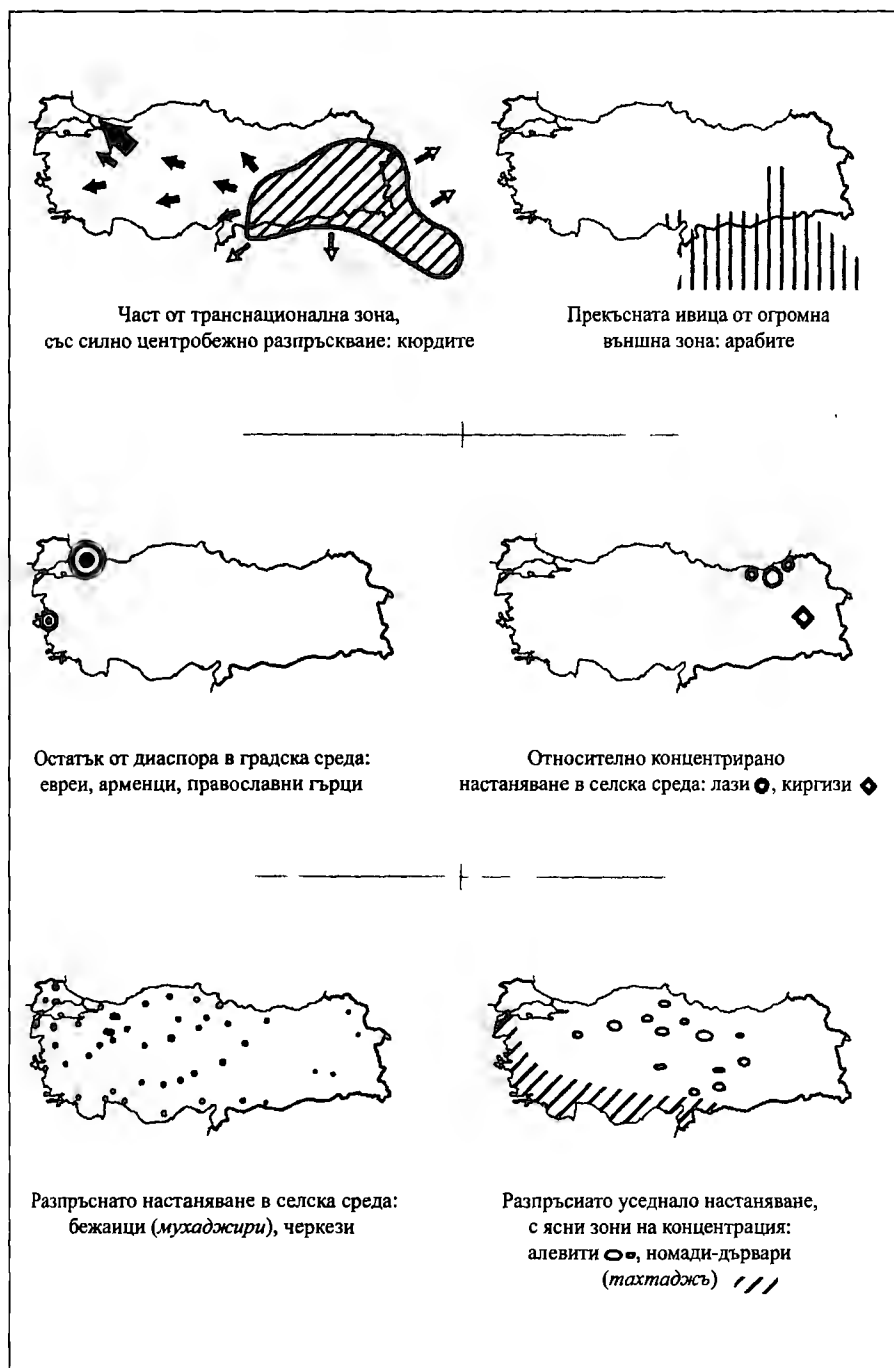
ТУРЦИЯ

кия, Крит), репатрирани при размяната на население, организирана през 1923 г. в резултат на Лозанския договор, по-късно на турците от България, които се преселват през 1951–1952 г. (в действителност 1950–1951 г. – *б. пр.*) след установяването на комунистическия режим. Всички тези преселници са настанени главно в западната част на страната, особено на северозапад около Мраморно море, задълбочавайки демографския и икономическия дисбаланс, предизвикан от опустошенията от Първата световна война.

Трябва да се отбележи, като изключим турците от Гърция и България, които са статистически невидими, но могат да бъдат идентифицирани при проследяване на обстоятелствата, свързани с тяхното настаняване, че мухаджирите от Кавказ и Балканите не принадлежат към тюркската езикова група. Всъщност други тюркски народи са дали принос във формирането на населението на Турция. В по-далечното минало това става с постъпателното изселване на татарите от Крим, започвайки от XVIII век, а след това с пристигането на други групи, прогонени от експанзията на царистка Русия: ногаите от степите на Южна Русия, татарите от Казан и в по-малък брой – башкирите. Всички тези групи са отдавна асимилирани. Две съвсем малки групи пристигат много по-късно, с интервал от една генерация помежду им, при подобни политико-военни условия: казахи от съветски Казахстан и от китайски Тюркестан, бягащи от комунистическите режими; последните са приети през 1953 г. след дълго зимно преселване през Тибет. По-късно пристигат киргизите от афганистански Памир, тръгнали масово през 1979 г. под водачеството на Хаджи Рахман Кул, след установяването в Кабул на комунистите и съветската инвазия в Афганистан. След като преминават през много високите клисури на високопланинското плато Хунза в Пакистан, те преговарят по различни предложения за прием и вместо да се преустроят като гледачи на северни елени в Аляска, в крайна сметка решават да се възползват от гостоприемството на турското правителство, което ги настанява в планините над езерото Ван в Източен Анадол, за да ги постави в по-близки условия до първоначалната им планинска среда. Асимилирането им в рамките на още едно или две поколения изглежда напълно вероятно.

Ако сравним начините на „етнотериториално“ разпределение на различните малцинства (включително на алевитите и кюрдите), в крайна сметка ще забележим много разнообразни конфигурации, които често трябва да бъдат разчитани съгласно две взаимосвързани скъли: единственият хомогенен блок е зоната с кюрдско население в югоизточната част на страната, която прелива в зоните, населени с кюрди в Сирия, Ирак и Иран („отделните части на виртуален Кюрдис-

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

Различните модели на териториално разпределение на малцинствата

ТУРЦИЯ

тан¹⁷); впоследствие обаче десетилетията на миграции разпръскват голяма част от тази група по цялата страна. Арабите в Турция също принадлежат на една трансгранична общност, но тук те заемат само една прекъсната ивица и имат минимална тежест, като със сигурност не представляват повече от 0,3% от общо около 250 милиона араби. Обратно, останалите групи са много разпръснати и то по твърде различен начин. Така например ще забележим контраста между трите немюсюлмански малцинства, остатъци от диаспората, концентрирани в градска среда в големите метрополиси в западната част на страната и главно в агломерацията на Истанбул, в рамките на която тяхното разпределение е много различно, и мюсюлманските малцинства по произход от Балканите и Кавказ, настанени главно, поне първоначално, в селска среда, някои относително концентрирани, като например лазите на границата с Грузия, абхазите във Витиния и по-късно киргизите покрай езерото Ван, други още по-разпръснати, като черкезите или бежанците от Балканите. Колкото до алевитите, тяхното разпръснатото разпределение (което не е и напълно познато, едновременно защото те не са включени в официалните статистики и защото самите те могат да се стремят към запазването му в тайна заради своята сигурност и дори оцеляване) свидетелства за хетерогенния им състав. Още повече, ако причислим към тях и бекташите, които както Ксавие де Планьо в прегледа си върху малцинствата¹⁸, така и Елиз Масикар, в своя принос към настоящето произведение, все пак препоръчват да се разглеждат отделно, заради принадлежността им към едно добре идентифицирано религиозно братство и поради това, че обитават предимно градовете. Зоната на тяхното разпространение¹⁹ изобразява нещо като удължена спирала, обкръжаваща Централен Анадол, която има две ясно отделени части: една селска ивица, изтегната по северната и после по източната част на Централен Анадол, в малки групи от села, идентифицирани като алевитски, разпръснати сред техните съседи сунити; след това една по-неясно очертана номадска зона, изтеглена върху гористите масиви на Централен и Западен Тавър и по егейското крайбрежие, където намират препитание дърварите от общността *тахтаджъ*.

¹⁷ За да заимстваме израза на Жорж Мютен от частта „Народи без държава: арменци и кюрди“ в глава 2 „Териториални противоборства и залози“ в: Georges Mutin, François Durand-Dastès (dir.), *Afrique du Nord, Moyen Orient, monde indien...*, 1995, p. 23.

¹⁸ Xavier de Planhol, *Minorités en Islam. Géographie politique et sociale*, Paris, Flammarion, coll. „Géographes“, 1997, (pp. 150–161, „Анадолският шиизъм“).

¹⁹ Виж картата с разпределението им и двете детайлни приложения към нея, представени там: цит. съч, p. 154.

Калейдоскопът на регионалните единици/ отделните региони

Тази етническа мозайка се прибавя към големите териториални различия на страната, като в същото време ги нюансира. Тези различия биха могли да бъдат анализирани като наслагване на три двойки противоположности „трите дихотомии на турската територия“²⁰:

– екологично противопоставяне между крайморските региони и тези във вътрешността, които обясняват и диференциацията при земеделските райони;

– икономическо и социално противопоставяне между развит Запад и изостанал Изток;

– икономически, демографски и социокултурни контрасти между градове и села, които обаче са придружени от постепенно засилващи се връзки помежду им.

По мое мнение тази аналитична рамка²¹ остава валидна и днес, но трябва да бъде приложена наново, за да се вземат под внимание най-новите развития и за да се постави въпросът за плюсовете и минусите, които тези регионални структури носят на Турция. До каква степен съчетаването на региони с противоположни по природни характеристики, на разнообразни земеделски ресурси и на различни културни богатства, които представляват също така и туристически забележителности, действително е някакъв коз за страната? Обратно, с какво дълбоките и устойчиви различия създават дисбаланс, който я прави по-крехка като цяло? Тези констатации поставят също така въпроса за една бъдеща регионална реформа, която е част от мерките за институционално адаптиране към Европейския съюз.

Крайбрежният пояс и централният блок на Анадола

Първата дихотомия – тази, която се дължи на природата, решително противопоставя регионите, граничещи с четирите морета, които заобикалят Турция, и регионите от вътрешността. Над първите се оформят зимни депресии, които носят дъждове, а при вторите времето се определя от сухи и студени антициклони. Навсякъде по крайбрежието общата сума на валежите е над 600 мм, което позволява развитието на горска растителност, докато полусухата вътрешност е покрита

²⁰ Както ги нарича Рене-Жорж Мори (René-Georges Maury) в: „Géo-démographie de la Turquie: une transition difficile“, *Méditerranée*, 1983, No 4, pp. 51–61.

²¹ Която съм използвал многократно: Marcel Bazin, „Les disparités régionales en Turquie“, in Altan Gökalp (dir.), *La Turquie en transition. Disparités – identités – pouvoirs*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1986, pp. 17–47; ∞: „Disparités et déséquilibres régionaux“, in Paul Dumont, François Georgeon (dir.), *La Turquie au seuil de l'Europe...*, 1991, pp. 23–45; и като водеща нишка в написаната от мен глава върху Турция в: *Géographie universelle*.

ТУРЦИЯ

с монотонна степ, сред останалите парчета гора по най-оросяваните височини. Този контраст от биоклиматичен характер е подсилен от общото оформяне на релефа: мощни планински вериги, Тавър на юг и Понтийската верига на север, изолират още по-ефикасно вътрешността на Анадола от влиянието на морето, тъй като отблизо следват крайбрежната ивица, като оставят пред себе си само две равнини от страната на Средиземно море – тези на Анталия и Чукурова, и низините в делтите на Къзълърмак и Йешилърмак от страната на Черно море.

В рамките на тези две групи отделните природогеографски региони се различават по особеностите на климата и конфигурацията на релефа си: сред крайбрежните региони, наречени по имената на моретата, до които се намират, само средиземноморският (*Akdeniz bölgesi*) и егейският (*Ege bölgesi*) имат типичен средиземноморски климат, с мека и влажна зима и горещо и сухо лято; това важи особено за първия, който се проточва от запад на изток по една тясна крайбрежна дантела и се разширява само при двете равнини: Анталия – малко по запад от централната му част, и Чукурова – на изток. Егейският бряг има различна конфигурация – „като гребло“, с перпендикулярни на брега масиви, които оставят помежду си долините на големите реки и позволяват на влажните въздушни маси да проникват на по-голяма или по-малка дълбочина във вътрешността, създавайки една преходна зона, наречена или „вътрешно-егейски регион“, или „Западен Анадол“. На север, регионът на Черно море (*Karadeniz bölgesi*) има „понтийски“ субтропичен влажен климат, с валежи до през лятото; в тази зона по един оригинален начин етажно са подредени различни горски масиви. Най-накрая, регионът на Мраморно море, се намира в преходната зона между средиземноморския климат, чиито основни черти запазва, и понтийския климат, на който дължи по-малко горещите си и не винаги сухи лета.

Терминът „Анатолия“, турцизирано като Анадол (*Anadolu*), е зает от класическата античност; тогава той означава „Изтокът“ (това е етимологичното му значение), иначе казано пространство, което се намира на изток от Егейско море, но без да включва вътрешните континентални райони. Частите на Анадола са различавани една от друга с обикновено прилагателно за разположение: Централен Анадол (*Orta Anadolu*) или Вътрешен Анадол (*Iç Anadolu*), с изразена зима и все пак топло лято, включващ най-сухите зони на Турция около Соленото езеро (*Tuz gölü*) между Анкара и Кония, Източен Анадол (*Doğu Anadolu*), или Североизточен Анадол (*Kuzeydoğu Anadolu*), планински и студен, и Югоизточен Анадол (*Güneydoğu Anadolu*), който се явява продължение на по-топлите и сухи сирийски плата.

Наред с естествения интерес, който предизвикват като екологични

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

единици, които служат за основа на разнообразни методи на земеделие, тези физикогеографски региони заслужават да бъдат споменати и заради измеренията им, свързани с идентичността. При този турско-ирански свят, в който „регионалното съзнание“ е много неравномерно развито²², тези седем физикогеографски региона са единствените, които са възприети от всички. Това райониране е извършено по време на първия конгрес на турските географи през 1941 г. и оттогава се преподава в основното и в средното образование, а се следва и в използваните атласи.²³ Това деление е възприето също така от Огуз Ерол в едно изследване, включващо неотдавнашните концепции за природните региони, разбирани като геосистеми, които са плод на взаимоотношенията между абиотичните, биотичните и човешките фактори.²⁴ Освен това, тези силно различаващи се природни дадености са възприемани едновременно „емически“, като част от личната и семейна идентичност („Времето, каквото е при нас“), и „етически“, като характеристика на нещо чуждо, дори враждебно (райони, които са „там при другите“). За свидетелство може да се приведе изпълнената със съжаление реакция на наши истанбулски събеседници, когато научават, че моята съпруга и аз самият сме прекарвали една цяла година в Ерзурум, в тези далечни заледени покрайнини, където снегът се задържа близо шест месеца!

В същото време по един по-малко субективен начин тези различия в природната среда са също така в основата на разнообразието в земеделските дейности. Контрастът между континенталната вътрешност и крайбрежния пояс поначало е много силен.²⁵ Той не противопоставя две чужди една на друга земеделски системи, тъй като навсякъде се намира и обща основа, включваща неполивните зърнени култури, свързани с отглеждането на едър и дребен добитък. Но във вътрешността се практикува само това, и то с цел самозадоволяване, докато в крайбрежните зони се допълва с изключително разнообразни технически култури за продан. Тази дихотомия е малко по-слабо изразена днес, доколкото техническите култури полека-лека са разно-

²² Marcel Bazin, „La région, cette inconnue... Réflexions sur l'identité régionale dans le monde turco-iranien“ in Daniel Balland (dir.), *Hommes et terres d'islam. Mélanges offerts à Xavier de Planhol*, Téhéran, Institut français de recherche en Iran (Bibliothèque Iranienne № 53), 2000, t. II, pp. 345–358.

²³ Като например последователните издания на „Големия атлас“ на Фаик Сабри Дуран (Faik Sabri Duran, *Büyük Atlas*, Istanbul, Kanaat Yayınları).

²⁴ Oğuz Erol, *Die naturräumliche Gliederung der Türkei*, Wiesbaden, L. Reichert, 1983 (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe A, Nr 13).

²⁵ Срв. описанието, направено през средата на XX век от Съррп Еринч и Недждет Тунчдилек: „The agricultural regions of Turkey“, *Geographical Review*, XLII-2, 1952, pp. 179–203.

ТУРЦИЯ

образили икономиката и на вътрешността, опирайки се, наред с други фактори, на развитието на напояването в Централен Анадол, после и в Югоизточен Анадол в рамките на специалния проект за развитие на региона (виж по-надолу). Без да навлизаме в детайли на регионалната земеделска специализация²⁶, можем да споменем няколко от специфичните дейности, които дават облика на различни микрорегиони.

В най-крайния изток на черноморския регион дребните производители на чай в окръзите Ризе, Артвин и Трабзон са успели да оползотворят неплодородната среда, каквато представляват ниските склонове (на надморска височина под 600 м) на понтийските предпланини с техните кисели почви. Възползвайки се от неутолимата жажда за чай на своите сънародници, в хода на ХХ век те издигат Турция на пето място в света по производство на този продукт. Известно ли е например, че Турция произвежда два пъти повече чай от Япония (178 000 тона срещу 85 000 през 2001 г.)? Новите къщи, пръснати сред хълмовете, изцяло покрити с чаени плантации, свидетелстват за просперитета на този малък регион, който въпреки ръста на самото производство все пак страда от процеса на концентрация на заводите за обработка на чай. За този процес може да се съди по абсолютния спад на индустриалната заетост в региона в сравнение с 80-те години.

Продължавайки на запад, стигаме до „брега на лешника“²⁷, където отглеждането на лешникови дървета е развито малко по-рано от това на чаеното дърво, благодарение на възможността да се изнасят плодовете. Те се изнасят с черупките, тъй като влажният климат на черноморското крайбрежие не позволява тук да се приготвят сушени плодове, подобно на смокините край Измир и на сушените кайсии в Малатия. До определена височина (докъм 800–1000 м) всички склонове са обхванати от градините с лешникови дървета. Подреждането по етажи става максимално сложно в източната част на окръга Трабзон, където зоните с чай и тези с лешници се редуват и застъпват. След това лешникът доминира в окръзите Гиресун и Орду. Напоследък плантацията се разпростряха и по запад, между Адапазаръ и Болу, подсилвайки първото място на Турция в света при това производство.

На северозапад, в полетата на Източна Тракия, от предградията на Истанбул до българската граница, имат един по-познат за нас изглед, този на интензивното земеделие върху разорана земя, в средни по раз-

²⁶ Вж. частта „Landnutzungsregionen“ на В. Д. Хютерот и Ф. Хохфелд, в: Wolf-Dieter Hütteroth, Volker Höhfeld, *Türkei, ...* 2002, pp. 228–240.

²⁷ Наречен така от Ксавие де Планьол „A travers les chaînes pontiques: plantations côtières et vie montagnarde“, *Bulletin de l'Association des géographes français*, № 311–312, 1963, pp. 2–12.

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

мер, но високо механизирани стопанства, съчетаващи жито и ечемик, слънчоглед и цвекло – било то захарно или фуражно. На другия край на средиземноморското крайбрежие, подобна на Тракия се явява Чукурова – друг регион, който рано навлиза в процеса на механизация и интензификация, но тук това е свързано с отглеждане на памук, напояван от язовира Сейхан. Същевременно центърът на гравитация за тази култура се измества на изток с развитието на напояването в юго-източните части на вътрешността, оставяйки други, още по-интензивни култури (домати и други зеленчуци и плодове) да поемат щафетата в Чукурова и на запад от нея.

Една особено забележителна форма на интензификация е отглеждането на парникови култури по дължината на цялото средиземноморско крайбрежие (това с чисто средиземноморски климат) от Измир до Хатай. След едно първо поколение, ако можем да ги наречем така, „традиционни“ оранжерии, направени от скеле от кедрово дърво, покрито с платна от пластмасова материя, парниците от стомана и стъкло са се умножили и в най-малките крайбрежни алувиални низини, често за сметка на полетата с памук, който пък преди това е прогонил житото. Доходоносни култури като домати, цветята и бананите позволяват на стопаните да изхранват семействата си благодарение на съвсем малка площ.

Забавно е да се наблюдават формите на сътрудничество между тези стопани, заели челно място в процеса на модернизация, и животновъдите номади, за които обикновено се смята, че са останали да представляват най-архаичния стадий на експлоатиране на природните ресурси: когато последните дойдат да зимуват край равнините, срещу заплащане в земеделски продукти или за предпочитане в пари, те оставят местните стопани да събират екскрементите на козите, смятани за особено силна тор, за да подсилват почвата в парниците си. Всъщност не бива да се заблуждаваме: макар че тези номади представляват един остатък от териториално маргинализирани групи, като икономически субекти те са напълно интегрирани в пазарната икономика, ваксинират своя добитък, при нужда купуват за него допълнително храни и използват наемен труд. Това ме накара да определя *саръкелчилиите* от Централен Тавър като „малки и средни предприятия, работещи за износ“ към арабските страни.²⁸

Що се отнася до вътрешността, тук бихме могли да противопоставим големите екстензивни, но механизирани зърнопроизводителни стопанства на Централен Анадол на интензивните участъци с капково напояване от Чумра до Кайсери, предназначени в различна степен за захарно цвекло, люцерна и плодни дървета, или на малки парцели

²⁸ Marcel Bazin, „Le nomadisme Yörük aujourd’hui: les Sarıkelçili du Taurus Central“, *Production pastorale et société*, № 20, 1988, pp. 11–29.

ТУРЦИЯ

със специализирани култури, които съществуват от по-отдавна: мак в района на Афьонкарахисар, рози (за сладко) в този на Испарта или кайсии край Малатия. Имах възможност да наблюдавам как отглежда нето на кайсиевите дървета на изток от Малатия осигурява известна заможност на стопаните, които разполагат с достатъчно засадени площи²⁹, толкова повече, че търговията с изсушени кайсии във вътрешността на страната или около Египетската чаршия (*Мъсьър Чаршъс*) в Истанбул е монополизирана от хора от Малатия, които са се установили в метрополията, но остават в тесен контакт с родния си край.

„Градиентът на развитие“ запад–изток³⁰

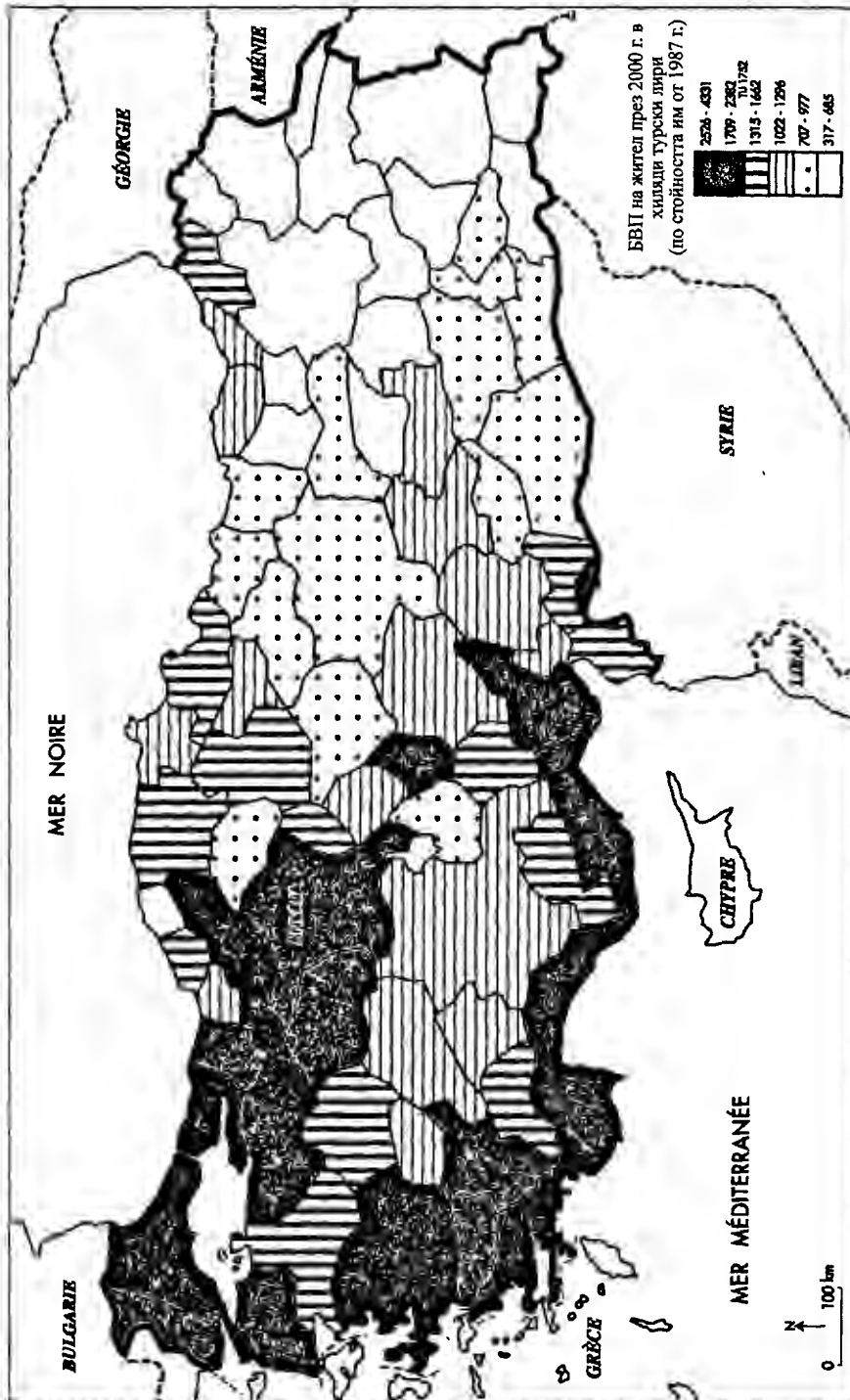
Този втори контраст, още по-забележим от първия върху картите, отразяващи разпределението по редица показатели, най-общо казано противопоставя две Турции: Турция на индустриализирания, урбанизиран и развит запад, и Турция на изтока, твърде изостанала в много отношения. Линията на разделение, която най-често се вижда върху картите, е в посока северозапад–югоизток и свързва Зонгулдак с Газиантеп, минавайки през Кайсери. Преходът е в някои случаи рязък, а в други случаи по-постепенен, оправдавайки названието „градиент“ между крайния северозапад с център истанбулската метрополия и крайния югоизток, възпльщаван от окръг Хаккяри, в ъгъла между иранската и иракската територия.

Един от най-обобщаващите показатели е този за брутният вътрешен продукт (БВП). Неговото разпределение в абсолютни стойности позволява да се даде представа за богатството, произвеждано от различните окръзи. То ясно показва, че центърът на икономическа гравитация на Турция е съставен от триъгълника Истанбул–Анкара–Измир в северозападната част на страната. През 2000 г. само в окръга на Истанбул се концентрират 22,1% от БВП на страната; като се прибавят към това Анкара (8%) и Измир (7,6%), се стига до 37,7%, а заедно с трите следващи (Коджаели 4,4%, Бурса 4,2% и Адана 3%) – до почти половината (49,3%) от общия БВП за страната. Четиридесетте департамента, съставляващи втората половина на класирането и които в голямата си част се намират в Източна Турция, заедно събират едва малко повече от 10% (по-точно 10,39%) от общия БВП.

Ако елиминираме влиянието на демографската тежест на отделните департаменти, като изчисляваме БВП на жител, констатира-

²⁹ Marcel Bazin, „La culture de l'abricotier dans la région de Malatya“, in Yavuz Tekelioğlu (dir.), *Agricultures méditerranéennes: la Turquie*, „Options méditerranéennes“, série B, No 1, 1989, pp. 239-246.

³⁰ „Градиентът на развитие запад–изток“ (*Das West-Ost-Gefälle*), за да заемем израза на Волф Дитер Хюттерот: Wolf-Dieter Hütteroth, *Türkei. Eine geographische Landeskunde*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1982, p. 390.

Брутен вътрешен продукт на човек от населението през 2000 г.

ТУРЦИЯ

ме, че отклоненията са все така значителни, като се движат от 1 до 13 между най-ниската (Хакяри в крайния югоизток на страната с 317 000 турски лири през 1987 г.) и най-високата стойност (Коджаели – вторичен център, към който се пренасочва индустриалната експанзия на Истанбул, с 4 331 000 турски лири през 1987 г.). Окръг Истанбул стига едва на девето място (2 623 000 турски лири), тъй като присъствието на значителна маса бедни имигранти сваля средната стойност. Пред него се намират шест малки и силно индустриализирани окръга, а също така Измир – вторият по важност индустриален и търговски център на страната, и Мугла – окръг, който в най-голяма степен се възползва от развитието на туризма. Анкара и Бурса се подредват още малко по-назад, на 12-о и 13-о място, но като цяло трябва да отбележим, че всичките двадесет и един окръга, които имат БВП на жител по-висок от средния за страната, са разположени в западната ѝ половина. Колкото до петнадесетте окръга, които имат най-нисък БВП на жител, те оформят един компактен блок в най-източната част от страната, обединявайки най-планинските части на Кюрдистан и Североизточен Анадол.

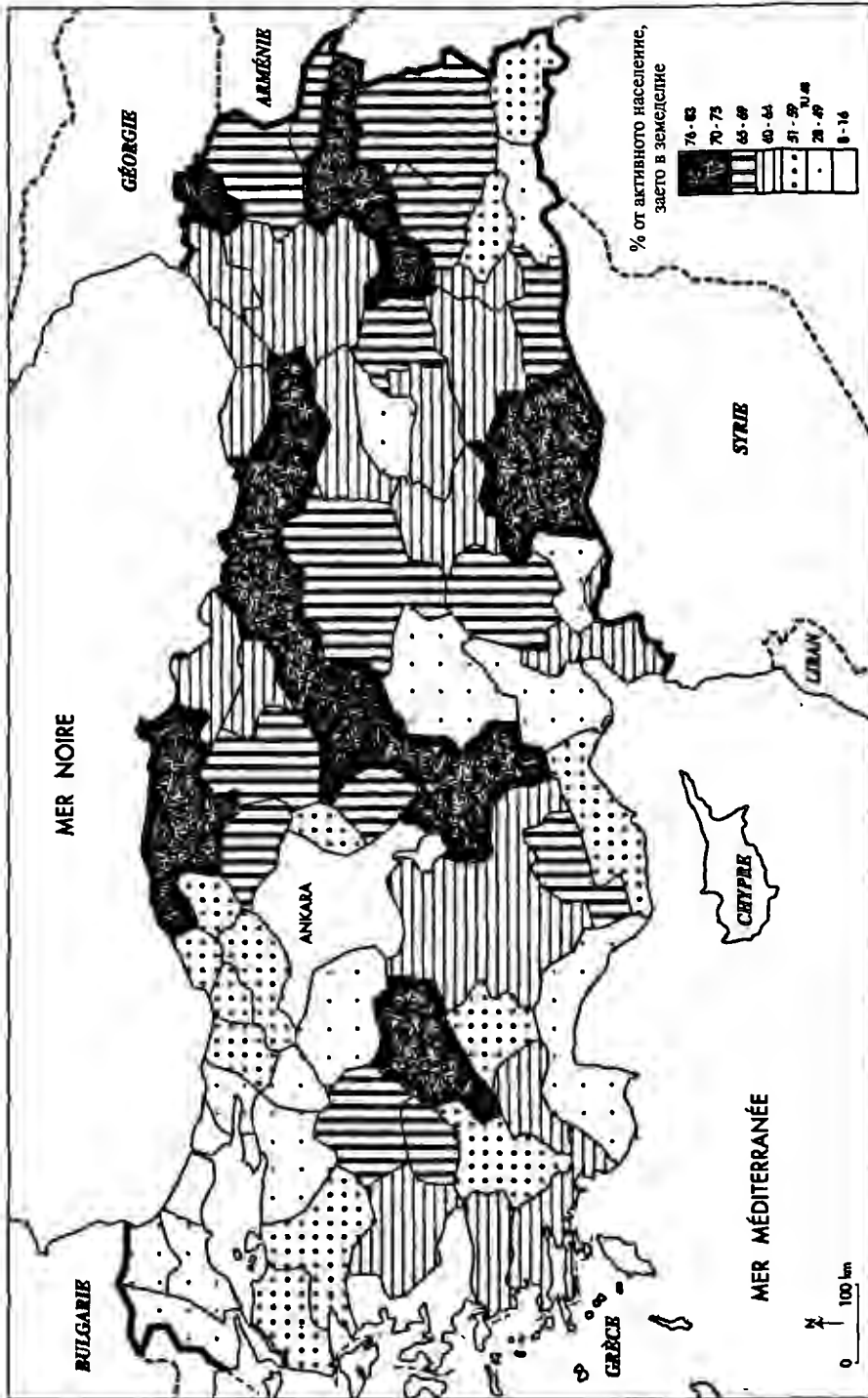
Този контраст запад–изток е резултат преди всичко от противоположната икономическата ориентация на двете половини на Турция: на индустриалния запад и на земеделския изток. Затова, ако вземем под внимание разпределението на активното население в секторите земеделие и индустрия (оставяйки настрана сектора строителство и публични работи, който отразява по-скоро демографския прираст и нарастването на градовете, а не е непременно свързан с индустриализацията), получените карти са почти като негатив една на друга. И в двата случая разделителната линия отблизо следва диагонала Зонгулдак–Кайсери–Газиантеп, като остават няколко земеделски анклава на запад. Общо погледнато, дялът на заетите в земеделие, които представляват 60% от активното население през 1980 г., спада до 48,8% през 2000 г., което е все още значително. Само петнадесет окръга имат по-нисък процент от средния за страната по този показател, като всички те са в Западна Турция с изключение на Шърнак – силно военизиран окръг на турско-иракската граница. Но ако Истанбул (8,1% заети в сектор земеделие в окръга) и Анкара (16,2%) свалят средната стойност, другите окръзи имат все още значителен дял земеделци – между една трета и почти половината от активното население. Пак на запад има няколко окръга с подчертано земеделски характер като Афион в Западен Анадол и Невшехир, Аксарай, Нигде и Йозгат в Централен Анадол, където дялът на заетите в земеделие надхвърля 70% от активното население, както и в 13 други окръга на изток и североизток. Парадоксът е, че тази предимно земеделска Турция на изток и на север далеч не е най-плодородната част от страната. Големият дял

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

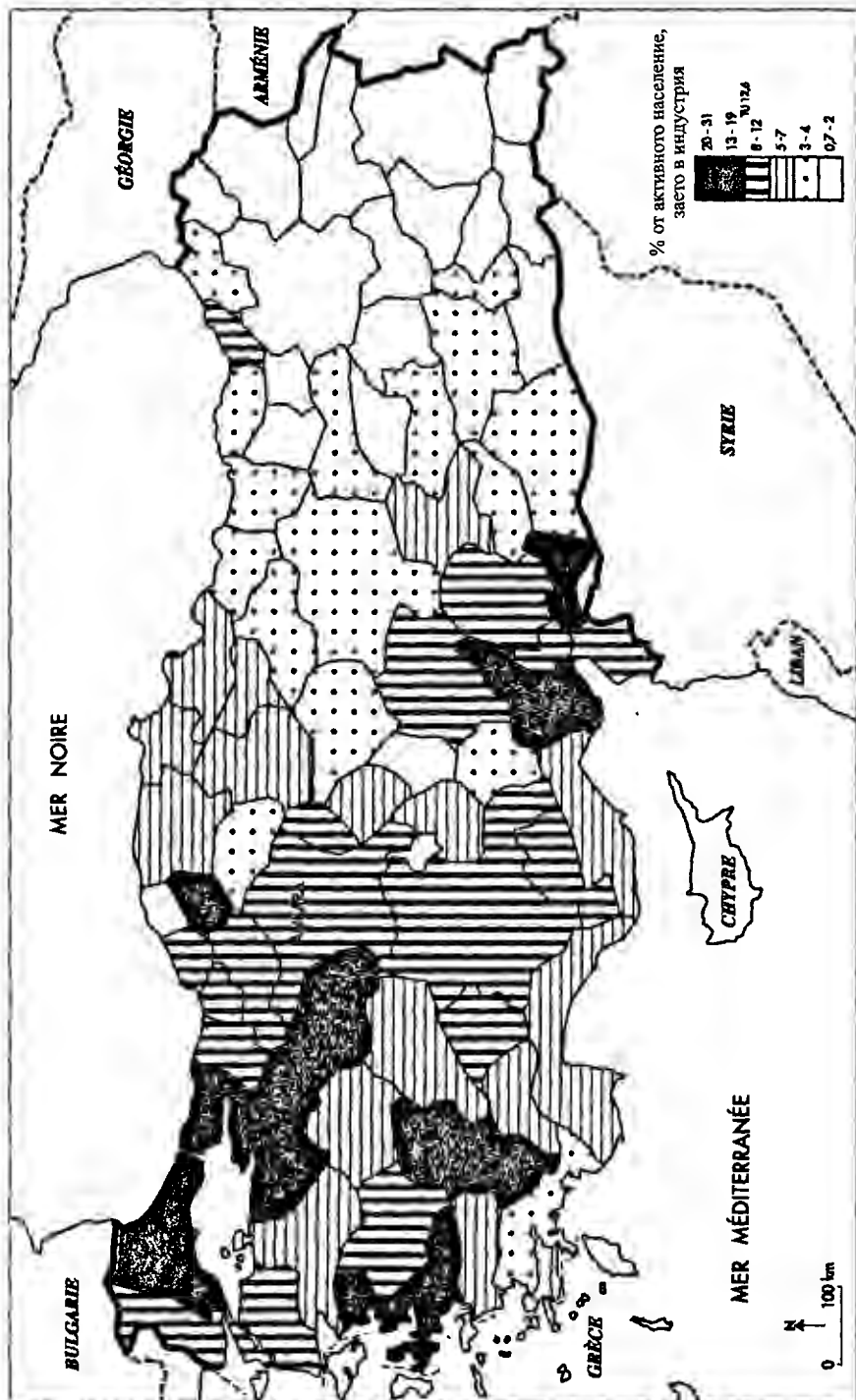
на човешкия фактор в земеделието по-скоро свидетелства за устойчивостта на по-малко напредничавите форми на обработка на земята, които са по-слабо механизирани и по-рядко прибегват до напояване – решаващите фактори за интензификацията; съответно се получават по-слаби реколти. Така в повечето окръзи на север и на изток добивът на жито, основният зърнен продукт, през 1995 г. е значително под средните за страната 193 кг на декар, като слиза до 90 кг във Ван и 80 кг в Муш, докато зърнодобивните равнини и плата в Централен Анадол се придържат около средното за страната, а реколтата надминава 300 кг на декар в шест силно индустриализирани и урбанизирани окръга на запад (най-високо в Айдън: 340 кг).

Въпреки че в някои отношения Западна Турция достига високо ниво на производителност в селскостопанско отношение, тя държи и основната част от индустриалната дейност. Впрочем общият дял на индустрията в икономиката и в активното население на страната се увеличава съвсем бавно, въпреки впечатляващите резултати в някои клонове: заетите в индустриалната сфера са само 12,6% от активното население през 2000 г. Само петнадесет окръга надминават тази средна стойност – не е изненадващо, че с три изключения това са петнадесетте окръга с най-малко участие в земеделието, които бяха посочени по-горе. Начело е окръгът на Истанбул – тук 31,6% от активното му население е заето в индустрия, като в него е концентрирана една трета от индустриалната заетост в страната. В четири други окръга, Бурса, Текирдаг, Газиантеп и Измир, работят повече от 20% от заетите в индустрията и заедно с Истанбул те обединяват повече от половината от индустриалната заетост в страната, а ако се прибавят и следващите десет окръга в листата – две трети. Като слезем до иначе съвсем скромните 8% от активното население, заети в индустрия, допълнително откриваме още 14 департамента от западната половина на страната и само един от източната – окръгът Ризе с неговите заводи за чай. Тези териториални диспропорции са наследени от последователните етапи на изграждане на турската индустрия: първо с промишлените ядра, създадени през османската епоха – Истанбул, Измир, Бурса и Адана, а след това от капиталовложенията на кемалистката република през междувоенния период, които засилват северозападната четвъртина от страната с Анкара–Къръккале и каменовъгления басейн на Зонгулдак–Ерегли, като последните съдействат за развитието като голям център също и на Газиантеп, който „изтегля“ индустриална Турция в югоизточна посока. Другите центрове, развити през следващите десетилетия, като Кайсери и Кония в Централен Анадол или средиземноморските пристанища Мерсин и Искендерун, се намират все в западната половина с изключение на Ризе. Най-скорошните развития, между 1980 и 2000 г., съвпадат с либералната ера, започната от

ТУРЦИЯ

Дял на заетите в земеделие, риболов и горско стопанство от активното население през 2000 г.

Дял на заетите в индустрия от активното население през 2000 г.

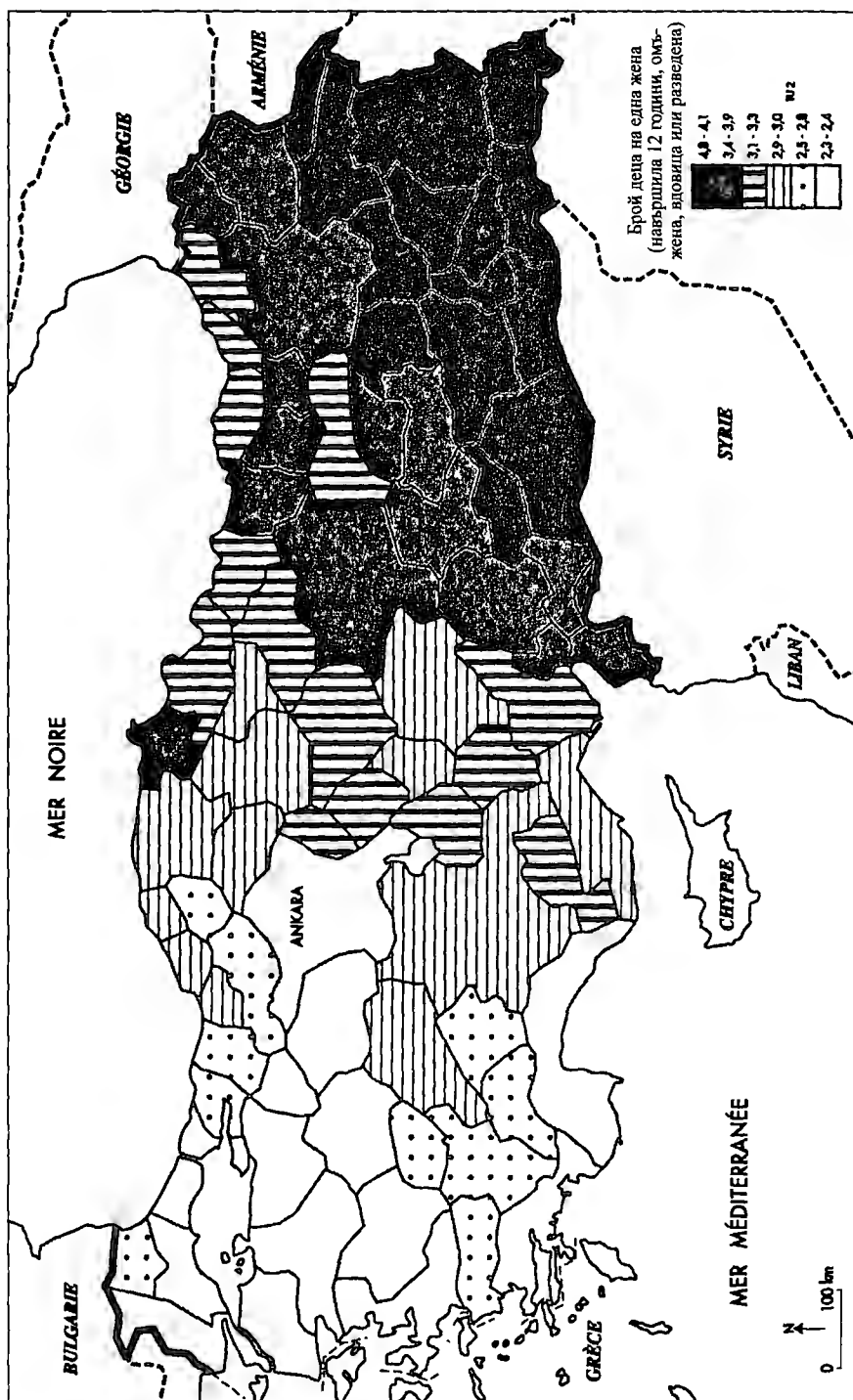
ТУРЦИЯ

Тургут Йозал, и показват едновременно задълбочаване на диспропорциите и започващо развитие в югоизтока. От петнадесетте окръга, в които заетостта в индустрия нараства по-бързо от средното за страната (+66%), десет се намират в западната част на страната, като осем съставляват непрекъснатата зона около метрополията Истанбул, плюс Денизли и Анталия, които съответно уравновесяват егейската индустриализация към вътрешността³¹ и на средиземноморската – в посока запад. Останалите пет окръга съставляват друг компактен блок, който започва от Газиантеп и стига до Диярбекир (Диарбакър), минавайки през Кахраманмараш, Адияман и Шанлъурфа: тук виждаме първите конкретни ефекти на Проекта за Югоизточен Анадол (*Güneydoğu Anadolu Projesi, GAP*) – големият проект за регионално развитие, базиран на хидроенергетиката, започнат преди четвърт век в кюрдския югоизток и разумно опрян на вече съществуващия център Газиантеп. Но в това време петнадесет други окръга, разположени на изток, са загубили работни места в индустрията: дори да оставим настрана особените случаи Ризе и Артвин, където уедряването на предприятията в чаената индустрия доведе до спадане наполовина на броя на работните места в индустрията, започналото развитието в източната част на страната засилва вътрешните диспропорции в нея самата.

Диспропорциите между запада и изтока имат в същото време своето социално и културно изражение. Двата показателя, които са използвани по-рано, за да бъдат те илюстрирани³² – броят деца на една жена, което отразява плодовитостта, и процентът на грамотност, отново дават две карти, които са почти като негатив една на друга. Но и единият, и другият показател непрестанно еволюират в благоприятна посока, като отклоненията от средния национален показател намаляват и в двата случая. Така през 2000 г. броят на децата на една жена наистина все още варира от просто възпроизводство до двойно нарастване – 2,3 деца на една жена за Мугла и 4,8 за Муш, но средният показател за Турция е спаднал към този момент до 2,9 срещу 4,5 през 1985 г. Преди всичко процентът на грамотност (отново става дума за 2000 г.) вече се движи между 65,7% в Шърнак до 93,4% в Истанбул, като средната стойност за страната се покачва от 67,5% през 1980 г. до 87,3% през 2000 г., а отклонението между двата пола намалява и е 93,8% за мъжете и 80,6% за жените. Групата от най-изостанали окръзи отново съответства на предимно кюрдскоговорещия югоизток,

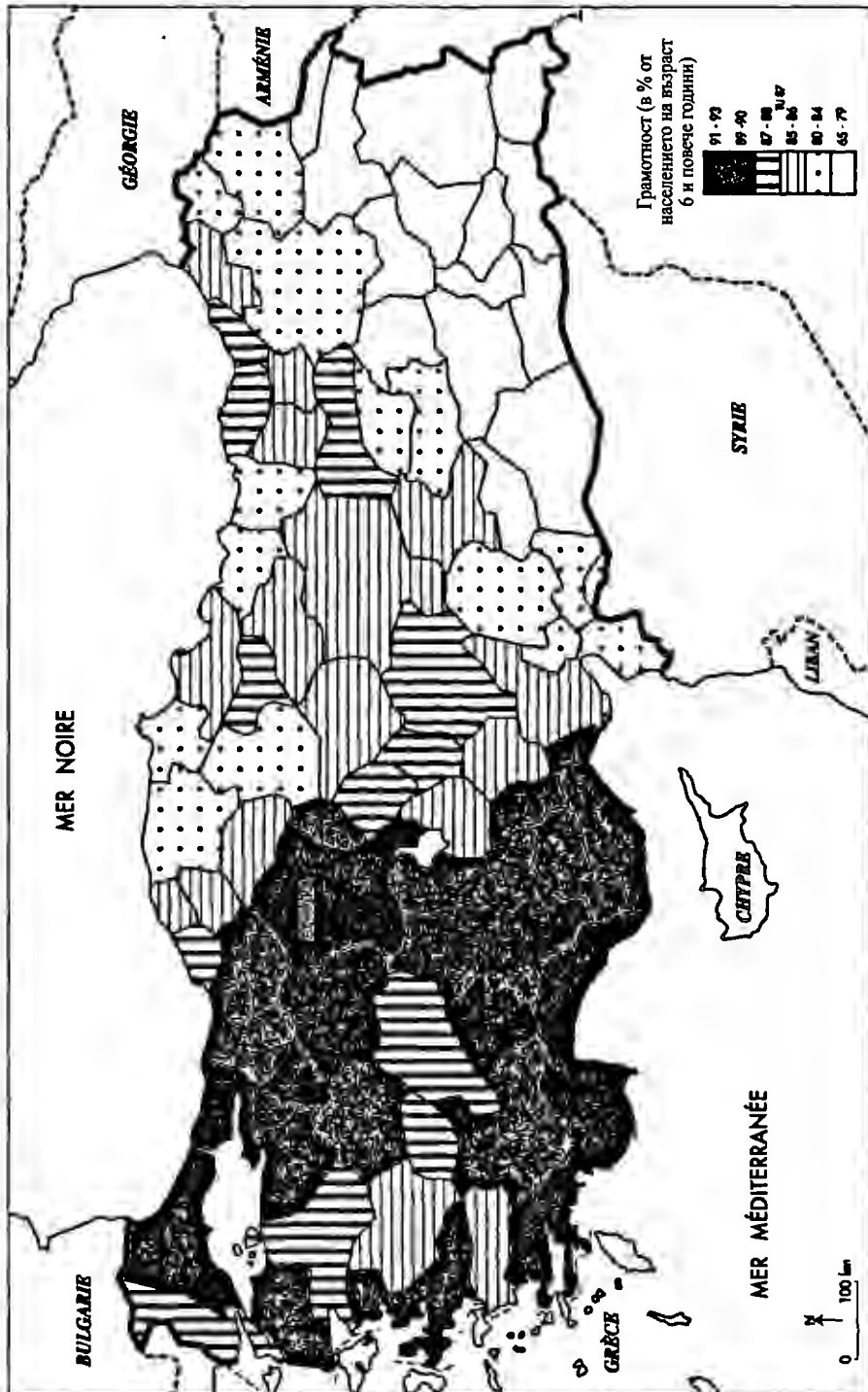
³¹ Вж. много прецизното изследване на Мустафа Мутлуер *Gelişimi, yapısı ve sorunlarıyla Denizli sanayii* (Индустрията на Денизли, нейното развитие, структура и проблеми), Izmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 1995.

³² Например на базата на данните от 1985 г. в: M. Bazin, „Turquie. Le modèle unitaire en question“ ..., 1995, p. 209.

Брой деца средно на една жена през 2000 г.

ТУРЦИЯ

Процент на грамотните през 2000 г.

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

където езикът в училище не е майчиният език на децата, въпреки че турско-кюрдския билингвизъм е станал общоразпространен.

Други социокултурни показатели, отнасящи се например до достъпа до училища и университети или задоволяването на населението със санитарна инфраструктура, също свидетелстват, че отклоненията към крайните стойности постепенно се смекчават. Това трябва да се разглежда преди всичко като последица от нарастващата урбанизация.

Нарастващото влияние на една все по-добре йерархизирана градска мрежа

Третата двойка от противоположности, тази, която традиционно противопоставя градове и села, променя своята същност в хода на втората половина на ХХ век. Не става дума само за обръщане на числения превес в полза на градовете. Докато те приютяват само една четвърт от общото население до 1950 г., по-бързото им нарастване води до това, те да задминат селата през 1985 г. и да достигнат 65% от общото население през 2000 г. Но преди всичко: пропадта, която разделя бедните и слабо образовани села от градовете, които изглеждат като островчета на модерността, вече принадлежи на миналото. Днес по-правилно би било да се говори за градско-селски континуум и за постъпателно разпространение на урбанизацията, стъпка по стъпка, тръгвайки от метрополиите.

Делът на градското население в отделните департаменти запазва големи различия, въпреки че половината от тях се намират в средата на таблицата с много близки стойности, които се помещават между 50 и 64%. Шестте окръга, начело на таблицата, с дял между 75 и 90%, включват шестте основни градски агломерации на страната плюс Ескишехир, който е рано индустриализиран и се намира сред села със среден размер. Но продължението на списъка не отразява, или поне отразява съвсем приблизително, демографската и функционална йерархия на градовете административни центрове, защото процентът на градското население зависи също така от броя и относителния дял на по-малките градове и на гъстотата на селското население. „Най-селските“ окръзи (тези, с градско население под 45%) образуват една нахъсана гирлянда, разтеглена в северната част на страната от Дюздже до Ардахан. След това към тях се прибавят две изолирани петна – Невшехир-Нигде в центъра и Мугла на югозапад. Те отговарят на два важни туристически региона: Кападокия – крайният средиземноморски запад с добре известните морски почивни станции на Бодрум, Мармарис, и Фетхийе – не бихме могли да кажем, че градското не им достига.

ТУРЦИЯ

Вместо делението по административни окръзи, по-добре би било да вземем под внимание цялата съвкупност от градски селища и да разгледаме как те се разпределят по размер и функционален ранг върху турската територия. От поне четвърт век тези селища представляват най-развитата и най-добре йерархизирана градска мрежа в целия Близък и Среден изток. Описанието, което бях предложил, опирайки се на данните от преброяването от 1980 г.³³, остава в общи линии валидно. Същевременно трябва да бъдат изтъкнати някои съществени нюанси на развитието в последно време, за което по-специално свидетелства отклонението на средния ръст на градското население за периода 1990–2000 г. спрямо средния годишен демографски ръст по същото време като цяло (2,7% годишно за градското срещу 0,4% за селското население). Така могат да се разграничат следните пет нива отгоре надолу по „пирамидата“ на градската йерархия:

1. „Двете столици“: Анкара – младата политическа столица на една държава, която остава силно централизирана, събира централните граждански и военни институции и управлението на държавния сектор в икономиката, културата и съобщенията; и Истанбул – бившата столица, изцяло лишена от политическите си функции, остава главният пристанищен (заедно с допълнителните съоръжения в залива на Измит), индустриален и търговски център на страната, а също и команден пункт на частния стопански и културен сектор, както и най-голям университетски център на Турция.³⁴ След дълъг период на догонване, през който Анкара – един съвсем скромнен град през 1919 г., когато е издигната за столица – нараства много по-бързо от Истанбул³⁵, от 1980 г. насам моделът на моноцентрично развитие отново започва да работи изцяло в полза на Истанбул.³⁶ Създаването на градски общини на метрополиите със закон № 3030 от 9 юли 1984 г.³⁷ първо позволява на Истанбул да ревизира административните си граници, които са много изостанали спрямо реалностите на развитието на града: прило-

³³ M. Bazin, „Le réseau urbain de la Turquie“, *Travaux de l'institut de géographie de Reims*, № 65–66, 1986, pp. 89–113.

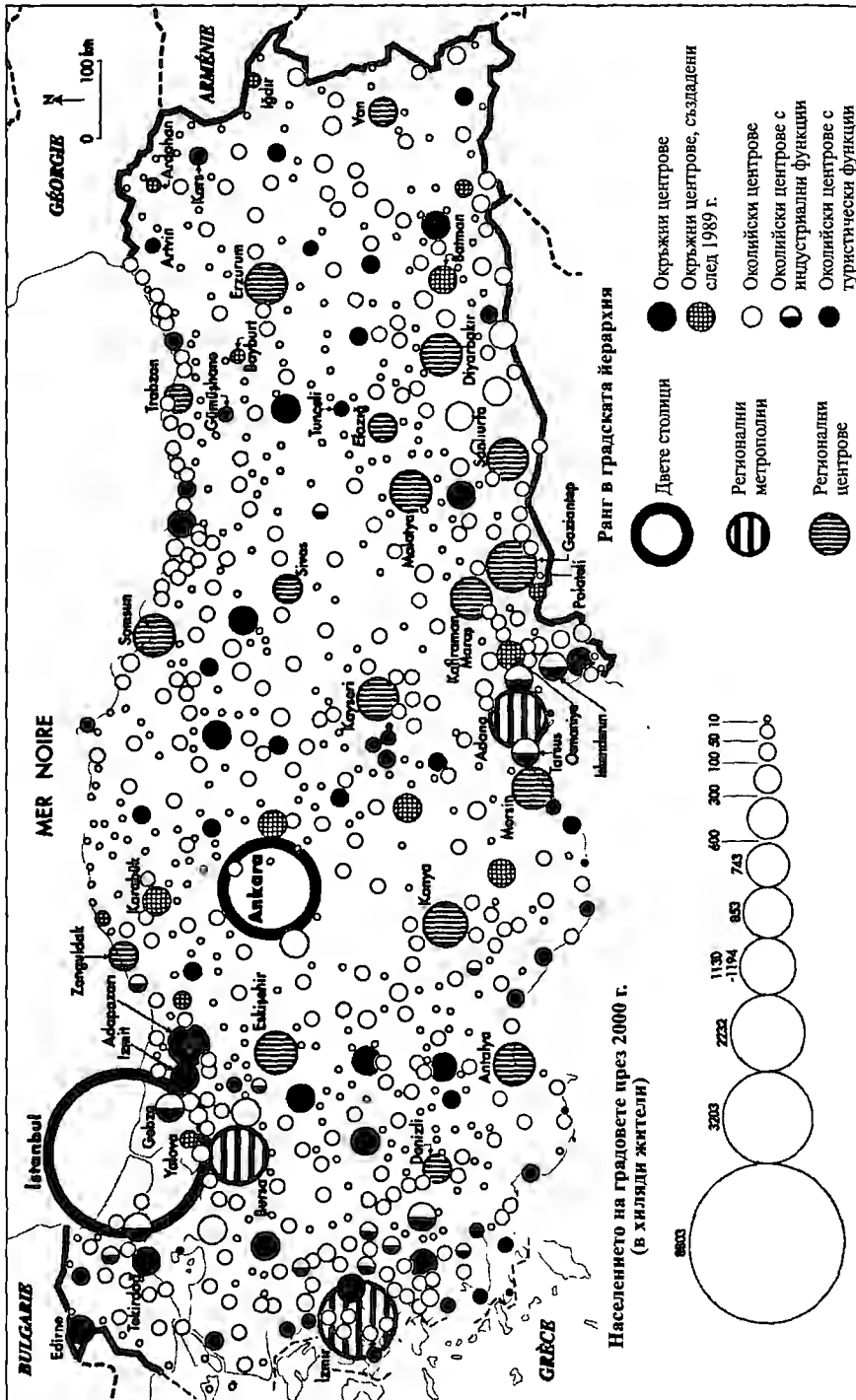
³⁴ За Истанбул, вж. библиографския преглед, изработен от Жан-Франсоа Перуз: Jean-François Pérouse, *La Mégapole Istanbul, 1960–2000. Guide bibliographique*, Istanbul, Institut français d'études anatoliennes Georges Dumézil (les dossier de l'IFEA, série „La Turquie aujourd'hui“, № 4), октомври 2000.

³⁵ Вж. дисертацията на Жан-Франсоа Перуз: Jean-François Pérouse, *D'Angora à Ankara (1919–1950): la naissance d'une capitale*, Université de Reims Champagne-Ardenne, 1994.

³⁶ Вж. бр. 24/1997 на *CEMOTI* и по-специално статията на Стефан Йерасимос „*Istanbul, métropole inconnue*“, pp. 105–126.

³⁷ Yeşeren Eliçin-Arkan, „Municipalités métropolitaines et municipalités d'arrondissement en Turquie“, *CEMOTI*, № 24, 1997, pp. 71–104.

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

Градската мрежа на Турция през 2000 г.

ТУРЦИЯ

жено към данните за 1980 г., това преразглеждане на границите увеличава населението на Истанбул от 2 772 708 на 4 445 793 жители. Търговайки от тази ревизирана основа, Истанбул нараства много по-бързо от Анкара: 4,2% годишно срещу 2,9% за периода от 1980 до 1985 г., 3,8% годишно срещу 2,3% от 1985 до 1990 г. и накрая 2,8% годишно срещу 2,1% от 1990 до 2000 г., достигайки последователно 5 475 982, 6 620 241 и 8 803 468 жители, докато столицата нараства от 2 285 904 жители на 2 559 471, а след това на 3 203 362 ж. през 2000 г. Либерализацията на икономиката и международното отваряне на Турция видимо облагодетелстват икономическата метрополия. Отвъд границите на кметството на Голям Истанбул, неговото влияние се разлива върху една зона на метрополията, включваща съседните окръзи на Текирдаг и Къркларели на запад, Ялова на югоизток и Коджаели, и дори Сакария, на изток, които поемат една голяма част от индустриалната експанзия на Истанбул. И ако административните центрове на тези три окръга бележат много слабо нарастване на населението между 1990 и 2000 г. (Ялова и Адапазарь по +0,6% годишно и Измит +0,25% годишно), за жалост те го дължат на последиците от земетресението от 17 август 1999 г., от което има общо 15 820 жертви.³⁸

2. Регионалните метрополии: трите следващи града са подредени по големина и също надминават границата от един милион жители. Всяка от тях упражнява влияние върху един от трите крайморски региона на развития запад:

- Измир (2 232 265 жители през 2000 г.) е благоприятно разположен в центъра на егейското крайбрежие. Той заема ръководна позиция в неговото развитие по отношение на земеделието, индустрията и туризма и предоставя на региона комплексна гама от услуги на високо ниво.

- Бурса доминира единствено южния бряг на Мраморно море, но значително се развива в орбитата на истанбулската метрополия, съчетавайки двете наследства – от една страна, на термален и туристически център, а от друга, на голям индустриален град, който наред с останалото е ядро на турската автомобилна индустрия. Бурса измества Адана от четвъртото място с 1 194 687 жители през 2000 г.³⁹

- Адана, големият текстилен център на Чукурова, дотолкова е разположен встрани от центъра на средиземноморското крайбрежие, че

³⁸ Fadime Deli, Jean-François Pérouse, *Le tremblement de terre de Yalova-Ismir-Istanbul. Premiers éléments d'appréciation*, Istanbul, Institut français d'études anatoliennes Georges Dumézil (Les dossier de l'IFEA, série „La Turquie aujourd'hui“, № 1), декември 1999.

³⁹ Вж. равностметката, направена от Райнхард Щевиг след повече от тридесет години изследвания, посветени на града: Reinhard Stewig, *Bursa, Nordwestanatolien: 30 Jahre danach*, Kiel, Selbstverlag des Geographischen Instituts der Universität Kiel (Kieler Geographische Schriften, vol. 107), 2003.

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

страда от балансиращото нарастване на Анталия и се развива малко по-бавно, минавайки от четвърто на пето място с 1 130 710 жители през 2000 г.

3. Регионалните центрове: една поредица от големи градове, населени с между 250 000 и 850 000 жители, всеки от които упражнява влияние върху два до четири окръга и върху съответната зона, която благодарение на подобрението на пътните комуникации вече е достъпна за половин ден с автобус – единица за време-разстояние, която доста добре определя сферата им на въздействие, в рамките на която осигуряват серия от услуги на високо ниво. Установеното през 1986 г. разделение между регионални центрове с „пълни“ и „непълни“ функции, вече е лишено от основания, тъй като последните бележат особено силно нарастване: над 3% годишно за Денизли във вътрешността на егейската зона и за Шанлъурфа и Кахраманмараш на югоизток, 4,7% за Анталия и 6% за Ван, като последният има водеща роля в крайния планински югоизток. Единствено Едирне и Адапазаръ, които търпят последиците от разположението си в сянката на истанбулската метрополия, остават под това ниво. Впрочем, регионалните центрове на Северна Турция страдат от стагнацията на тази част на страната, която е силно засегната от емиграцията: Сивас във вътрешността, Трабзон, Самсун и Зонгулдак по черноморското крайбрежие, като последният от тези градове е по-силно засегнат от изчерпването на залежите на каменовъгления басейн.

4. Окръжните центрове: останалите центрове на административни окръзи (център на *ил*: *il merkezi*) съставляват базовото ниво на градската мрежа. Те разполагат с всички административни, образователни и здравни обслужващи структури и в същото време с вече солиден търговски апарат. Именно с тях се идентифицират повечето хора като регионална принадлежност. Същевременно това чувство е донякъде объркано от нарояването на нови окръзи през последните петнадесетина години, което се извършва в няколко последователни вълни. Процесът изглежда навсякъде еднакъв и има чисто политически характер, като в повечето случаи е последица от благоприятната позиция на някой кмет или депутат от съответната околия и от мотивацията му да издейства издигането на града в ранг на окръжен център, без реална загриженост за благоустрояването на територията. Отчасти това са губещи скорост окръзи, които са разделени на две (Гюмюшхане) или дори на три (Зонгулдак и Карс), а единствените нови наистина динамични окръзи са Батман, средище на петрола в кюрдския югоизток, и Османийе, индустриален град в съседство с Чукурова.

5. Околийските центрове: най-накрая долното ниво на градската йерархия е съставено от многобройни малки и средни градове, които имат ранг на околийски център (център на *илче*: *ilçe merkezi*). На брой

ТУРЦИЯ

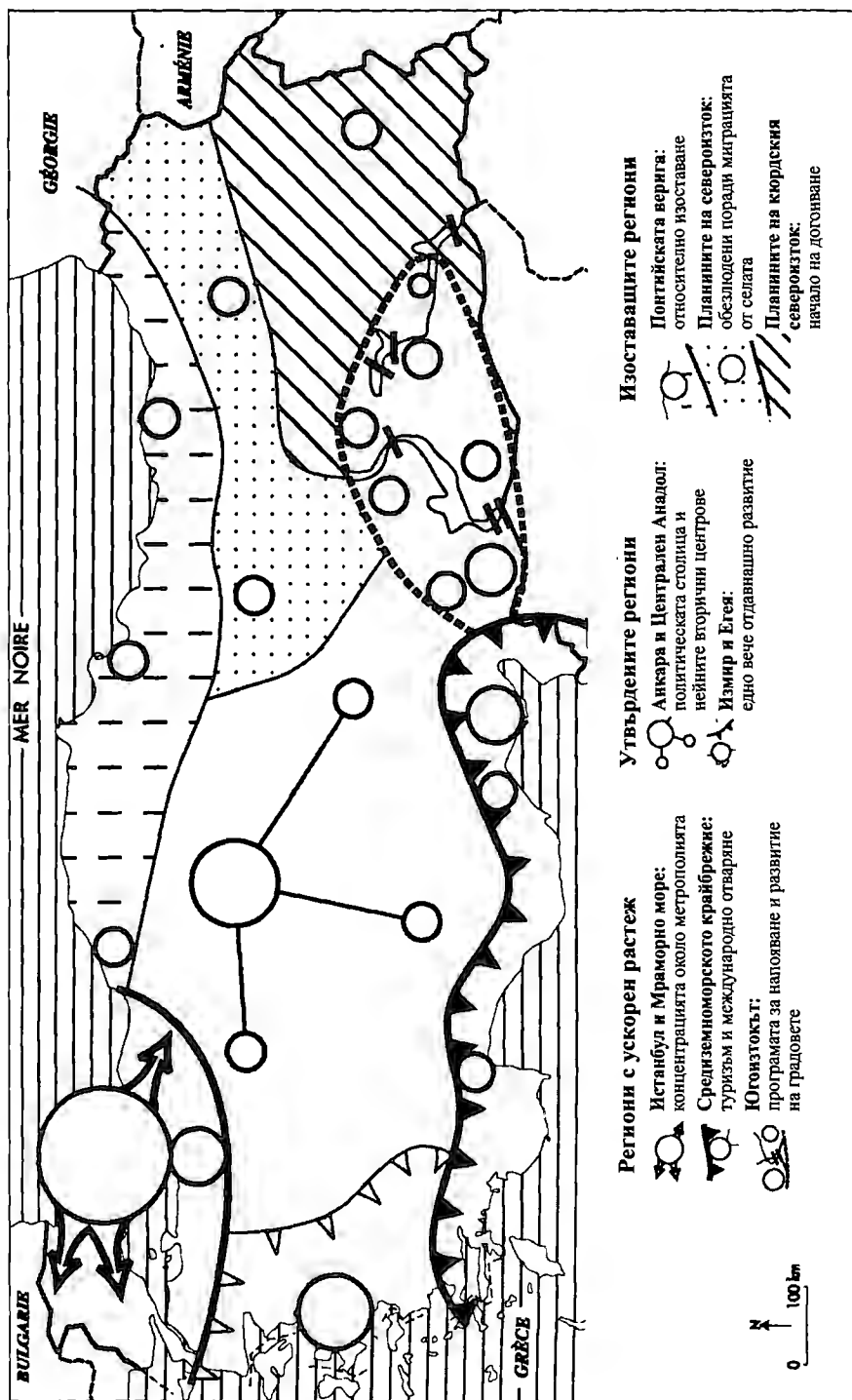
796 през 2000 г. (без да броим 57-те градски района, на които са разделени осемте агломерации с голяма градска община), те имат общо 14 173 145 жители, или близо една трета от градското население, а средният брой на жителите им е 17 800. Големи или малки, от 253 487 жители в Гебзе в окръг Коджаели, индустриално предградие на Истанбул, до 683 жители в Потаели, градче в окръг Килис в Югоизточен Анадол, за селското население те често представляват първото място за контакт с градския живот. Освен с околийската управа (*каймакамлък*), те разполагат с някои административни служби, повече или по-малко значим търговски център, често допълнен от седмичен пазар, средно училище, диспансер или малка болница и т.н. Някои от тях се отличават по наличието на по-силно развита характерна функция, като индустрията, която обяснява вече спомената демографска тежест на Гебзе, на Искендерун (бивш Александрета) – център на черната металургия край залива, който носи неговото име (159 149 жит.), на Тарсус (216 382 жит.) и на Джейхан (108 602 жит.) – памукопроизводителни центрове на Чукурова, на Назилли (105 655 жит.), на Тургутлу (93 727 жит.) или Салихли (83 151) – текстилни центрове в егейските долини, или пък туризъм – по крайбрежието и в Кападокия.

Заключение: териториалните динамики и проблемът на регионализацията

Като вземем под внимание различните критерии за диференциране на турската територия, процесите, които служат за негова основа, както и скорошните демографски развития, можем да получим една динамична (и точно за това нестабилна) картина на регионите на Турция.

Моделът център–периферия е донякъде неподходящ, защото истинският център, двигателят на страната като цяло, е зоната на метрополията Истанбул, разширена от Бурса и целия басейн на Мраморно море. Тази зона е разположена в северозападния край на страната, разкрячена върху Проливите, за които се смята, че бележат границата между Европа и Азия⁴⁰, което също трябва да се има предвид, когато се обсъжда спорният въпрос за институционалното интегриране на Турция в Европа. Образът на мостовете върху Босфора, свързващи двата континента, който турците на драго сърце вадят на преден план, може да изглежда компрометиран поради прекомерната си употреба, но той отговаря на една силно вкоренена в представите на населението представа. Другата съставна част на центъра е политическата столица Анкара, чието по-среднично в геометрично отношение разположение отразява кемалистката воля за създаване на нов център и го прави

⁴⁰ Marcel Bazin, Jean-François Pérouse, „Dardanelles et Bosphore. Les Détroits turcs aujourd'hui“, *Cahiers de géographie du Québec*, vol. 48, No 135, декември 2004, pp. 311–334.

Опит за синтез: териториалните и регионалните динамики

ТУРЦИЯ

„по-анадолски“. Анкара съчетава националната си роля с регионално влияние върху Централен Анадол, допълнена от четирите града Ескишехир, Кония, Кайсери и Сивас. Тя бележи прехода към крайбрежията със средиземноморски климат, които са в по-голяма степен отворени навън и преди всичко към Средиземноморието и Европа. Ако егейското крайбрежие и неговата метрополия Измир са се опирали на това отваряне още от края на османския период насетне, то днес и средиземноморският бряг с пълна сила гради идентичността си върху отварянето навън⁴¹, както свидетелства необикновеното развитие на Анталия. По-слабо развитите региони на север и изток също имат различна съдба. Едно друго крайбрежие, понтийският регион, е останал дълбоко земеделски и преживява относителен упадък, въпреки разнообразието от продукти и отварянето си към „другата Европа“ – тази на Черно море и на бившата съветска империя. Планинските региони на Източен Анадол също се намират в трудно положение и това важи особено за турскоезичните окръзи на северозапад, от Сивас до Карс, докато кюрдскоезичните на югоизток, от Бингьол до Хакяри, тръгнали от още по-ниско ниво, изглежда напредват по-бързо около Ван – един развиващ се с пълна сила регионален център. Колкото до западната част на кюрдската зона, след трудното начало работите по Проекта за Югоизточен Анадол вече полагат основите на една безспорна динамика на развитие, което в същото време е опряно върху здрава градска мрежа, свързваща чисто „кюрдски“ градове – Диярбекир, Батман, Шанлъурфа и Адъяаман, градове с турско-кюрдски облик – Малатия и Елязъг, и техните „турски“ съседи Кахраманмараш и, преди всичко, Газиантеп – шестата по големина градска агломерация на Турция и първата, навлязла в цикъла на индустриализация, вече на път да се издигне до ранг на метрополия на една нова регионална единица на югоизтока.

Но тези региони, които ясно се проявяват при географския и икономически анализ, си остават виртуални, доколкото нямат практически никаква институционална сила. В административен план множество държавни служби, естествено, имат регионални дирекции, разположени в отбелязаните по-горе регионални центрове, но донякъде подобно на Франция през 50-те години на XX век, различните единици не се припокриват и никаква по-висша институция не ги обединява. Но Европа, с която през 2005 г. започнаха дълги и трудни преговори за присъединяване на Турция, е „Европа на регионите“. Следователно Турция е изправена пред един сериозен проблем, този за регионализацията, която трябва да върви успоредно с известна доза децентрализация.

⁴¹ Salgur Kançal, „La Turquie méditerranéenne: affirmation régionale et ouverture internationale“ in M. Bazin, S. Kançal, J. Thobie, Y. Tekelioğlu (dir.), *Méditerranée et mer Noire entre mondialisation et régionalisation*, Paris, L'Harmattan, 2000, pp. 69–86

ЕТНИЧЕСКО РАЗНООБРАЗИЕ И РЕГИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ

Някои могат да видят в това заплаха за националната цялост, особено ако се тръгне към регионално деление, основано на етнически критерии. Но разнообразието в начина на териториално разпределение на малцинствата прави този критерий неприложим в други случаи, освен този на кюрдите, които сами са силно застъпени в много градове и райони извън Кюрдистан, в резултат на повече от половин век миграции. Критерият за поляризация около големи градски центрове, за който показвахме колко е силен в Турция, изглежда по-практичен и способен да създаде икономически жизнеспособни региони. Първите започнати обсъждания в Турция върху възможното очертаване на границите на регионите от второто и третото ниво на т.нар. Номенклатура на териториалните единици за статистически цели (NUTS 2 и NUTS 3 съгласно европейската класификация), изглежда наистина отиват в тази посока. Една регионална реформа, водена успоредно с преговорите с Европейския съюз, изглежда само ще засили шансовете за успешна интеграция на Турция в Европа на регионите.

ПЕТА ЧАСТ

Икономиките:
формална
и неформална

През 2003 г. брутният вътрешен продукт средно на жител в Турция, изразен в еквивалентната му покупателна способност, е 6 710 долара, което я поставя на 70-о място в света, докато същият показател е 27 640 долара (16-о място) във Франция (без отвъдморските територии), 19 900 долара (26-о място) в Гърция, 4 980 долара (91-во място) в Китай и 900 долара (155-о място) в Нигерия. Турската икономика е страдала и понякога още страда от множество хронични проблеми, които спират развитието ѝ: инфлация, която се колебае между 50 и 100% и дори повече в кризисни години, но никога не е прераствала в хиперинфлация, както е случаят със страните от Латинска Америка; публичен дълг, който изисква плащане на лихви, поглъщащи целия фискален доход през 2001 г., което също ограничава възможностите за намеса на държавната власт в икономиката; процент на безработица, който е около 15% от началото на 90-те години, при положение че едновременно се държи сметка и за скритата безработица; най-сетне една сива икономика в пълен възход, която нарушава функционирането на пазара на труда, като прави несигурни както отдавна съществуващите работни места, така и тези, които са разкрити през последните десетина години, и която също така оцелява фискалните приходи на държавата, както и вноските на работодатели и работещи в намиращата се вече в криза система за социална сигурност.

След установяването на републиката, период, белязан от първоначалното отсъствие на предприемаческа класа, което отчасти се дължи на напускането или преследването на немюсюлманските малцинства, икономическото развитие се основава главно на действията на публичните власти. Тази волунтаристична и обърната изцяло към вътрешните проблеми стратегия доминира през периода от 1929 г. до втората половина на 40-те години и се вписва в общата рамка на нарастващата мощ на държавата, която описахме в началото на тази книга. Дори след вземането на властта през 1950 г. от Демократическата партия, която по принцип е представител на интересите на едрите земеделци и търговската буржоазия, първенството на държавата в индустриалната политика не е поставено под въпрос.

Този период на икономически етатизъм (израз, обикновено използван, за да се обозначат икономическите мерки, предприети през 1929 г. като отговор на световната икономическа криза, които са изоставени през 1947 г.) е последван през 60-те и 70-те години от смесена икономическа система и от стратегия за индустриализа-

ТУРЦИЯ

ция, основана на замяната на вноса с местно производство. През 1980 г. в турската икономика се извършва важен обрат, едно отваряне към повече либерализъм и към свободен обмен със световната икономика. От този момент нататък се вземат различни мерки за стимулиране на износа, за либерализиране на вноса и за увеличаване на директните чуждестранни инвестиции.

Начините на интегриране на турската икономика в международното разделение на труда и нейното нарастващо деформализиране довеждат до обтягане на отношенията между социалните партньори. Ако има сфера, в която Турция трябва да постигне напредък, то това е тази на трудовото право, на законодателството, уреждащо синдикалното представителство в предприятията и на колективните договори.

В Турция понятието „сива икономика“ включва едновременно неформалната икономика, подземната икономика и нелегалната или криминалната икономика. Общото между тези три типа дейности е, че избягват фискалното законодателство, не са подложени на разпоредбите на трудовото право, не са регистрирани от статистическите служби, нито пък се вземат под внимание при изработването на националния бюджет. Както в други страни, намиращи се в преход, сивият сектор заема важно място в турската икономика. Според най-достовярните преценки през 80-те и началото на 90-те години близо 30% от работната сила е използвана в неформалния сектор. Този показател нараства на 40% според оценки, обявени в началото на настоящето десетилетие. Според статистическите данни работните места в неформалния сектор представляват близо една трета от неземеделската заетост в периода 1988–2003 г. – дял, който има тенденция да нараства допълнително през последните години в сферата на индустрията.

Освен бума на неформалния сектор, в хода на последните две десетилетия се наблюдава и разхлабване на трудовите отношения в официалната икономика, което води до превръщането на много работни места във временни, до разкриването на повече места за нископлатени неквалифицирани работници, както и до по-често прибегване до женска работна ръка и до детски труд. Все пак не е изключено започването на преговорите за присъединяване към Европейския съюз и възприемането на неговото законодателство и социални норми, които биха могли да произтекат от това, да доведат до изчистването на неформалните практики в турската икономика.

Глава XIV

Турската икономика от основаването на републиката: постижение или провал?

Смятано за едно от необходимите условия за политическата независимост по време на Икономическия конгрес, който се събира в Измир през 1923 г., няколко месеца преди обявяването на републиката, икономическото развитие не е преставало да бъде сред водещите приоритети на турските правителства, които идват след това. Два фундаментални обрата, разделени от петдесетгодишен интервал, бележат стратегическата ориентация на икономическата политика в рамките на този стремеж за постигане на развитие.

Първият обрат се извършва в началото на 30-те години на XX век. Дълбоко белязани от опита с капитулациите и с Управлението по изплащане на османския дълг, републиканските елити повеждат страната по пътя на една волунтаристична и обърната към вътрешните проблеми стратегия. Световната икономическа криза от 1929 г., характеризирана със свиване на националните икономики, които отслабват възможностите за растеж на основата на износ на земеделски продукти, е несъмнено рационалното обяснение за тази стратегическа ориентация, наред с това, което можем да определим като „синдрома на капитулациите“ – еквивалент в икономическата сфера на „синдрома на Севър“ в политически план. Оттук нататък държавата придава централно значение на публичните предприятия, разглеждани като двигател на бързата индустриализация, което подчертава волунтаристичния аспект на приложената тогава стратегия. Различните ориентации на публичните власти са плод на прагматичния характер на една индустриална политика, водена в страна, която е лишена от предприемаческа класа в резултат на миграциите, които протичат след разпадането на Османската империя. Въпреки че тази първоначална стратегия търпи промени след края на Втората световна война, и особено след първата смяна на политическото ръководство на страната при преминаването към плуралистичен парламентарен режим през 1950 г., водещата роля на държавата в индустриалната политика не е премахната. За това свидетелства и продължаващото разрастване на публичния сектор въпреки либералния дискурс на правителството на

ТУРЦИЯ

Демократическата партия, което е на власт през 50-те години. Също така и въвеждането в началото на 60-те години на смесена икономическа система в рамките на препоръчителното (или „индикативното“) планиране, което ратува за замяна на вноса с национално производство, се вписва в логиката на стратегията, която е избрана непосредствено след кризата от 1929 г.

Все тази стратегия, възприетата в началото на републиканската епоха и позволила да се снабди страната със собствена индустриална база, достига границите на своите възможности в края на 70-те години и това се дължи най-вече на неучастието на турската икономика в международното разделение на труда. Турция, която е изправена пред остра криза на баланса на плащанията, задълбочена от двата петролни шока през 70-те години, има ограничени, да не кажем никакви възможности за маневри в отношенията със своите кредитори. Така, петдесет години след първия стратегически обрат, тези трудности, съчетани с контекста на криза по дълговете на развиващите се страни и на набирация сила процес на глобализация, принуждават Турция в началото на 80-те години да извърши втори голям обрат в новата си стопанска история, този път по посока на либералното и отворено към външния свят развитие. Въпреки че противоречията, които заобикалят макроикономическото управление, продължават да подхранват дебати, отварянето на турската икономика към външния свят безспорно представлява истински пробив. Либералната ориентация, която е наложена като практика в търговската сфера през 80-те години, не е отхвърлена и впоследствие. През 1989 г. отварянето е дори разширено и във финансовата сфера с въвеждането на пълната конвертируемост на лирата, което идва като венец на вътрешната финансова либерализация, започната през първата половина на 80-те години.

Този бърз преглед върху стратегическите ориентации на Турция в сферата на стопанската политика свидетелства за това, че развитието остава неизменна цел. Но какво може да се каже за резултатите? От обявяването на републиката през 1923 г. за осем десетилетия турската икономика бележи среден годишен ръст от 4,6%. Другояче казано, обемът на турската икономика се увеличава 34 пъти. През 2003 г. със своя брутен национален продукт от 235,9 милиарда долара (срещу 6,5 милиарда през 1923 г., изчислено в долари по стойността им към 2003 г.) тя заема 22-ро място в световната класация. Сумата на износа, която е 50 милиона долара през 1923 г. (еквивалентът в долари от 2003 г. е 570 милиона), достига 50 милиарда през 2003 г. От износител на земеделски стоки и вносител на индустриални произведения, турската икономика се е издигнала до една междинна позиция в международното разделение на труда благодарение на диверсификацията на стопанската си структура. През 2003 г. 93% от турския износ се

ТУРСКАТА ИКОНОМИКА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА РЕПУБЛИКАТА...

състои от индустриални продукти. Това постижение, свързано с диверсификацията на производствените мощности, потвърждава подема на индустриалните дейности, които са поставени като приоритет на последователните стратегии за развитие. И така, докато през първото десетилетие от съществуването на републиката само 10% от brutния вътрешен продукт (БВП) произхожда от индустрията, през 2003 г. тя дава една четвърт. Що се отнася до земеделието, което е отдалеч водещият стопански клон в страната през 1923 г., даващ половината от БВП, то през 2003 г. то представлява малко повече от една десета от него (виж приложената таблица). Намалването на относителния дял на земеделието в стопанската дейност не се дължи на постепенното изоставяне на селскостопанската дейност, което характеризира някои типове развитие (като например във Великобритания), а на динамизма на индустриалния сектор, чието производство нараства (средно 6,4% годишно) по-бързо от това на земеделския сектор (2,8% годишно).¹ Така развитието на земеделското производство, което трябва да осигури самозадоволяването с храни, придружава процеса на индустриализация. Последното започва през 30-те години – първоначално с въвеждане на производство на блага за директна консумация, и продължава от 60-те с производство на предмети за трайна употреба, както и на средства за производство. Въпреки че текстилното производство заема челно място в списъка на най-конкурентоспособните сектори на турската икономика, постиженията в последно време и на други сектори като тези за производство на електроуреди и на автомобили потвърждават наличието на тенденция за преход към сфери с по-висока принадлежна стойност, които се нуждаят от по-високо квалифицирана и по-добре платена работна ръка, необходима за постигането на ръст на средния доход.

Ако изминатият за осем десетилетия път е несъмнено значим, други показатели все пак подчертават незавършеността на процеса на развитие. Един от тях е водещата роля на земеделието, което към 2003 г. все още използва над една трета от работната сила, докато същевременно дава едва една десета от brutния вътрешен продукт. Бавното прехвърляне на работната ръка от земеделския сектор, който има сравнително ниска производителност, към индустрията, при която тя е по-висока, представлява едно от обясненията за слабите общи резултати в сферата на увеличаването на производителността на труда. А именно това увеличение е в основата на нарастването на средния доход на човек от населението. Наистина, през 2003 г. турският гражданин разполага с шест пъти по-висок доход от този, който са имали

¹ Между 1923 и 2003 г. обемът на продукцията нараства 9 пъти в земеделието и 139 пъти в индустрията. Производството на зърно нараства 18 пъти, а на памук – 12 пъти.

ТУРЦИЯ

неговите дядовци и баби, които са съвременници на раждането на републиката през 1923 г. Все пак трябва да констатираме, че това сравнение представлява едно в крайна сметка скромно постижение, което отговаря на среден годишен ръст на нарастване на средния доход на жител от 2,3%. Просто едно привидно малко годишно нарастване води до значителна разлика след края на такъв продължителен период.² Ако този годишен ритъм беше по-голям с още един пункт (т.е. 3,3 вместо 2,3%), то доходите на внука през 2003 г. щяха да представляват не шест, а тринадесет пъти този на неговите дядовци. Доходът на жител, който е 3337 долара, вероятно щеше да бъде някъде в зоната между 7000 и 10 000 долара, като се държи сметка за оценката на обменния курс, съотнесен към нивото на развитие.

Разбира се, Турция е част от групата на „изплувалите“ страни, които са успели да съкратят разликата с развитите държави. Но постиженията остават много зад тези на страните от азиатския югоизток като Южна Корея или Тайван, при все че първоначално те са разполагали с по-неизгодни условия, а също и на средиземноморските страни като Испания, Португалия или Гърция, които са ѝ по-близки. Става дума следователно и за неуспех на Турция. Повечето от наблюдателите са съгласни, че потенциалът на турската икономика за растеж е безспорно по-голям от резултатите, които тя е показала досега. Какви са причините за неуспехите в развитието? Защо Турция не е могла да достигне резултатите, постигнати от най-успешните сред развиващите се страни, които са се присъединили или са на път да се присъединят към клуба на страните с висок доход? Какви са характеристиките на турското развитие, които го отличават от това на споменатите страни? Това са основните въпроси, които стоят в центъра на интереса на една обширна литература върху турската икономика.

Основната част от тази литература е посветена на хроничната нестабилност, която характеризира развитието на турската икономика и го отличава от това на най-успешните развиващи се страни. Общото при тези анализи е, че поставят акцента върху отговорността на държавата за икономическата нестабилност, която задържа растежа, независимо дали става дума за критикуване на прекалената ѝ или, обратно, на недостатъчната ѝ намеса. Популистският характер на икономическите политики, който прозира зад тази картина, препраща към проблема за социално-икономическата динамика като ограничаващ фактор при балансирането между краткосрочните и дългосрочните цели. Едно от

² Suut Dođruel, Fatma Dođruel, „Türkiye’de büyüme ve makroekonomik istikrar“ (Растежът и макроикономическата стабилност на Турция), in A.H.Köse, F.Şenses, E.Yeldan, *Iktisat üzerine yazılar – İktisadi kalkınma, kriz ve istikrar* (Изследвания по икономика – икономическо развитие, криза и стабилност), Istanbul, İletişim Yayınları, 2003, pp. 401–428.

предлаганите обяснения приписва неуспехите на Турция на „преждевременния“ ѝ преход към плуралистичен политически режим в началото на 50-те години.³ В страна като Турция, чиято история е белязана от политически и икономически кризи от времето на преминаването ѝ към многопартийна система, подобни теоретични рамки се оказват изключително плодородни за разбирането на вътрешните динамики и за осъзнаването на цялата сложност на отношенията между политиката и икономиката. Най-сетне, едно друго обяснение на неуспехите на Турция се вписва в проблематиката за интеграцията в Европейския съюз. Страни като Испания, Португалия и Гърция, които в миналото са имали авторитарни режими, но са успели да ускорят ритъма си на икономически растеж и да консолидират демокрацията си, се отличават от Турция по присъединяването си към Европейския съюз през 80-те години. Що се отнася до Турция, чиито проект за присъединяване датира от самото начало на съществуването на Европейския съюз, неприсъединяването към него фигурира сред причините за нейните неуспехи.

Държавата: фактор на развитието или на икономическата нестабилност?

Макар че държавата се изявява като основен действащ фактор в процеса на развитие на Турция, както е и при повечето успешни случаи на развиващи се страни от Югоизточна Азия, турският случай се отличава от тях по спорните резултати от държавната намеса. Критиките варират от осъждането на прекаления интервенционизъм, настоявайки за „по-малко“ държава, до разобличаването на непоследователния характер на тези намеси, който води до порочни резултати. Въпреки че препоръките са диаметрално противоположни, популистският характер на стопанските политики, водени от 50-те години насетне, се явява като една от основните черти на икономическата нестабилност. За изхождащите от либерални позиции, прекалено големият дял на държавата в производството чрез съществуването на публични предприятия със съмнителна рентабилност, както и хлабавите бюджетни политики, компенсирани от монетизацията на дефицита, са в основата на хроничната инфлация. Напротив, за анализаторите с по-неортодоксални възгледи трябва да се преразгледат преди всичко корените на популизма, за да се възстанови ефикасността на държавната намеса, както и противоречията в икономическите политики, прилагани под натиска на международни институции като Международния валутен фонд (МВФ). Тези анализи не пропускат да припомнят кризите от 90-те години, които обхващат всички по-бързо развиващи се страни,

³ Morris Singer, *The Economic Advance of Turkey 1938–1960*, Ankara, Turkish Economic Society, 1977.

ТУРЦИЯ

включително тези от Югоизточна Азия, за да разобличат противоречията в това, което е прието да се нарича „консенсусът от Вашингтон“, проповядващ финансова либерализация. В крайна сметка, ако за едните премахването на популизма минава през отказ от намесите на държавата, които го правят възможен, според други не бива „да изхвърляме бебето заедно с мръсната вода“, а трябва да помислим за една по-голяма ефективност на тези намеси. И в единия, и в другия случай в центъра на анализа са намесите на държавата, за които се смята, че са отговорни за повтарящите се кризи и за икономическата нестабилност.

Така или иначе икономическата история на страната свидетелства за едно по-голямо или по-малко присъствие на държавата, независимо дали става дума за намеси в сферата на производството, за ориентацията на стопанската дейност или по проблеми, засягащи социалната справедливост. Въпреки че принципът на етатизма е поставен под въпрос след края на Втората световна война, еволюцията, която се наблюдава през 50-те години, отговаря по-скоро на спиране на бързото разрастване на публичния сектор, отколкото на някакво отдръпване на държавата от индустриалното производство. Основният обрат в сферата на държавната намеса се характеризира преди всичко с преминаването от пасивни към активни макроикономически политики, каквито се възприемат от 50-те години нататък. Предвоенният период, характеризирани в литературата като „етатистки“ заради масираното инвестиране на публични средства в развитието на индустриалното производство, парадоксално е белязан от ортодоксална бюджетна и монетарна политика, която отказва да използва активно подобни инструменти за насочване на икономическото развитие.⁴ Затова пък либералните правителства от 50-те години прилагат кейнсианското интервенционистко управление, давайки приоритет на растежа като цел, в контраст с либералните рецепти, които подчертават дестабилизиращите ефекти на една такава политика. Бюджетите на страната, които с изключение на годините на войната са с излишъци до 1952 г., оттам нататък имат дефицит. Също така монетарната политика, която е пример за безупречна ортодоксалност до края на Втората световна война, става инфлационистка впоследствие, като се изключат периодите на стабилизация, наложени от принудата на външното финансиране.

Тази промяна на курса в сферата на макроикономическото управление е придружена от прибавяне до външно финансиране, което се превръща в един от важните параметри на стопанското развитие и на икономическите политики. Основателите на републиката, беля-

⁴ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923–1950)* (Икономическа история на републиканския период (1923–1950), Ankara, Yurt Yayınları, 1982, pp. 111, 388–389 и 398–399.

ТУРСКАТА ИКОНОМИКА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА РЕПУБЛИКАТА...

зани от опита с Управлението по изплащане на османския дълг, който подхранва определено отвращение към задлъжняването, било във външен, било във вътрешен план, избягват, доколкото им е възможно, прибягването до външно финансиране. Изоставянето на този подход през 50-те години променя възприемането на външните ограничения в изработването на стопанската политика. Тези ограничения вече не се възприемат в директна връзка с регистрираните текущи валутни приходи и разходи при външната търговия, но в рамките на едно хлабаво равновесие, което включва сред приходите и привличането на чужди капитали. За петдесет и четири години през периода 1950–2003 г., текущата сметка по баланса на плащанията винаги е била с дефицит, с изключение на седем години. Нуждата от външно финансиране, което отговаря средно на 1,6% от турския брутен национален продукт (БНП) за целия разглеждан период, се покрива основно чрез задлъжняване.

Но докато тази промяна в ориентацията се изразява в отслабване на ограниченията, които външните фактори налагат на ритъма на нарастване, тя за сметка на това довежда и до намаляване на автономността на икономическата политика. Оттук нататък периодите на бърза експанзия ще бъдат прекъсвани от кризи на „прегриване“, които водят до трудности в изплащането на външния дълг. Така, започвайки с депресията от 1954 г., с която започва времето на кризите на „прегриване“, мерките за стабилизация не се прилагат автономно, а под натиска на международните финансови среди. Това става в контекста на кризи с плащанията, за да се избегне поставянето под въпрос на платежоспособността на страната. Първият опит, който правителството на Демократическата партия преживява в края на 50-те години в търсене на американска финансова помощ, се повтаря във взаимоотношенията с МВФ, които водят до сключването на деветнадесет стабилизационни споразумения, покриващи половината от периода от 1961 г. до наши дни. Също така и дебатите по проблема за насоките на икономическата политика включват въпроса за адекватността на мерките, препоръчани от международните финансови институции като МВФ и Световната банка. От времето на докладите, изработени от американски експерти в рамките на плана Маршал⁵, общото в предлаганите от международните институции мерки засяга ограничаването на държавната намеса в производството и в макроикономическото управление, за да се остави място за либералното регулиране на пазара. В този дух въпросните препоръки имат за цел да се справят с неравновесието между предлагане и търсене на национално ниво, което води до инфлационен натиск и до нарушаване на баланса във

⁵ Сrv.: Yakup Keremek, *Türkiye Ekonomisi* (Икономиката на Турция), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1983, p. 126.

ТУРЦИЯ

външната търговия. Предложените мерки за стабилизация залагат на бюджетни и монетарни инструменти и се вписват в една краткосрочна перспектива за поглъщане на излишъка от търсене на вътрешния пазар. За сметка на това политиките за структурно регулиране, които се разполагат в една дългосрочна перспектива, са предназначени да преодолеят недостига на предлагане във вътрешен план. За да го постигнат, те препоръчват извършването на дълбоки структурни реформи като приватизация, премахване на субсидиите, либерализация на външната търговия, на финансовите пазари, независимост на централната банка, които целят да подсилят механизмите за регулиране чрез пазара.

Същевременно прилаганите след кризите мерки за стабилизация отстъпват място на хлабави бюджетни и финансови практики, които, успоредно с появата на знаци за стабилизация на икономиката, успокояват страховете на международните финансови среди, докато структурните реформи се отлагат. Така до края на 70-те години публичните власти провеждат активна макроикономическа политика и поддържат търговския протекционизъм. Към поврата от 1980 г. се тръгва едва в условията на дълбока криза на външните плащания. Реализираните структурни реформи, като търговското отваряне и финансовата либерализация, представляват същински обрат в сферата на икономическото регулиране, като намаляват полето за държавна намеса. Същевременно, макар структурните мерки, предлагани от МВФ и Световната банка в крайна сметка да се налагат, волята за запазване на една експанзионистична макроикономическа политика като продължение на дотогавашната ориентация, поражда това, което можем да определим като „политическа икономия на нестабилността“. Докато възприетата в рамките на структурните реформи финансова стабилизация върви в посоката на „по-малко държава“, като подчинява бюджетната и монетарна политика на изискванията на финансовите пазари, експанзионистичната бюджетна политика поддържа курса към „повече държава“. Също така и източникът за нарастващата нестабилност на турската икономика, наблюдавана от 80-те години насам, почива на това фундаментално противоречие между финансовата либерализация, която намалява полето за действие на публичните власти, и експанзионистичните бюджетни политики, чиито порочни последици са усиления от мерките за финансова либерализация, реализирани в рамките на структурната реформа. Въпреки че за голяма изненада на икономистите в продължение на близо две десетилетия турската икономика успява да съчетае един относително висок ръст на годишно нарастване от около 4% с твърде нестабилната макроикономическа среда, в края на миналия век чудото се изчерпва. Остават само инфлацията, огромен бюджетен дефицит и банкова система на ръба на цялостна криза.

От втората половина на 80-те години оформянето на бюджетите е белязано от липсата на политическа воля за започване на данъчни реформи, които биха помогнали да се оздравят публичните финанси, от невъзможност да се намери баланс между съперническите си искания на обществените фондове, от клиентелизма и от използването на публичните банки като заместители на държавния бюджет, дори по време, когато финансовата либерализация ограничава възможностите за маневриране при финансирането на бюджетния дефицит. Монетизацията на публичния дефицит става все по-инфляционистка като следствие от финансовата либерализация, която дава възможности за алтернативно пласиране във валута, и като резултат от това, намалява търсенето на турски лири. Все пак, при липса на монетизация на дефицита от Централната банка, която практика ще бъде изоставена през 1997 г., едно след друго правителствата откриват в публичните банки нови източници за финансиране, за да извършат разходи като субсидиране на земеделието или кредитиране с бонифицираща лихва, без хазната да поема тежестта за тях. Така наложените на банките губещи операции, квалифицирани като „дефицит на услуги“ (подразбира се обществени услуги), съответства през 2001 г., в навечерието на последната криза, на 12% от БНП; т.е. почти толкова, колкото е дефицитът на публичния сектор, който се вижда от държавния бюджет.⁶ От тази гледна точка кризата на турската финансова система през 2001 г. отчасти се дължи на инструментализирането на тези банки за целите на популистката политика. Експлозията на публичния дълг през тази година само вади наяве в счетоводен план едно фактическо състояние, което се състои в закрепването на намиращите се в трудно положение публични банки чрез емисия на ценни книжа за оздравяване на баланса им.

Макар че до кризата от 2001 г. инструментализирането на публичните банки позволява да се задържи съотношението между видимия публичен дълг и БНП под границата от 60%, смятана като критерий от Пакта за стабилност и развитие на Европейския съюз, то не е достатъчно, за да скрие проблема за поносимостта на дълга и да се избегнат кризите. Фактът, че срокът на заемите е често под една година, както и изключително високото ниво на реалните лихви (между 15 и 30% от 1994 г. нататък с изключение на 1999 г.), всъщност отразяват постоянния характер на проблема за поносимостта на дълга, свързан с липсата на доверие към бюджетните политики. В отсъствието на заслужаващи доверие бюджетни политики, рестриктивните монетарни мерки, които се прилагат от 1994 г. насетне, са заплатени до 2001 г. с провали. Съмненията за реактивирането на монетизацията

⁶ Срв.: Fatih Özatay, Güven Sak, „The 2000–2001 Financial Crisis in Turkey“ доклад, представен на Търговски форум в Брукингс, Вашингтон, 2 май 2002 г.

ТУРЦИЯ

заради непоносимостта на дълга подхранват инфлационни очаквания и допринасят за поддържането на високи реални лихви. В контекста на външната финансова либерализация, която позволява да се поеме риска за промяна, изключително високите лихви на емитираните публични книжа, подтикват играчите на пазара, на първо място сред които фигурират банките (около 75% от публичния дълг), масирано да закупят книжа от държавния дълг, издадени в турски лири, като за целта използват средства във валута, които имат относително ниска лихва. Макар че тази схема носи на банките печалба от разликите в лихвените проценти и позволява на държавата да задоволи нуждите си от финансиране, тя се оказва крехка. Когато бюджетните проблеми отключват инфлационните очаквания, бягството от турската лира води до рязкото ѝ обезценяване на междувалутния пазар и прави банковата система по-уязвима. Обхватът на потока от кредити и дългове във валута на банковата система, които според някои преценки достигат до суми равни на БНП през 1994 и 1999 г., дава идея за това колко крехка е стабилността на междувалутния пазар, както свидетелстват периодите на надценяване на лирата, прекъсвани от резки обезценявания.⁷ Дори системата на номинално фиксиране на валутния курс, което представлява крайгълният камък на програмата за стабилизация от 1999 г., започната под егидата на МВФ, не устоява на инфлационните очаквания. Липсата на доверие към бюджетните политики има основания по отношение на тази програма, която за първи път е атакувана през ноември 2000 г., за да бъде окончателно погребана през февруари 2001 г. във връзка с политическата криза на върха на държавното управление.

Съчетаването на активните бюджетни политики с финансова либерализация, което създава постоянна заплаха за макроикономическата стабилност от 90-те години насетне, си личи също така и по омагьосания кръг на задлъжняване, в който се затварят публичните финанси. Развитието на турския държавен дълг след кризата от 1994 г. всъщност илюстрира феномена, описван като „ефект на снежната топка“: нарастването на дълга се подхранва само от плащането на лихвите. Между 1990 и 2001 г. тежестта на лихвите нараства от 3,6 на 23,3% от БНП. Първоначалните излишъци (т.е. отчитани преди плащането на лихвите), реализирани от 1994 г. насетне благодарение на тъмни удари в текущите разходи и публичните инвестиции, не стигат, за да се покрие тежестта на лихвите по дълга, който продължава да увеличава публичния дефицит (включително плащанията на лихвите), достигаш 16,1% от БНП през 2001 г., нито да се намали главницата на дълга.

⁷ Срв.: Eriş Yeldán, *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi – Bölüşüm, birikim ve büyüme* (Турската икономика в процеса на глобализация – разпределение, акумулиране и растеж)... 2001, pp. 146–147.

ТУРСКАТА ИКОНОМИКА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА РЕПУБЛИКАТА...

През тази кризисна година размерът на плащанията на лихви надхвърля общата сума на текущите разходи и публичните инвестиции! В крайна сметка се вижда, че ако в основата на дълга безспорно стоят базовите недостатъци, свързани с популистките политики от края на 80-те и началото на 90-те години, нарастването му, което се забелязва след 1994 г., се обяснява с нарастването на тежестта на лихвите, която се дължи на високото им ниво.

Различните анализи, които разпалват дебатите около този омагьосан кръг, както и произхождащите от него препоръки за икономическата политика, хвърлят допълнителна светлина върху липсата на последователност в действията на публичните власти. За направените от либерална гледна точка анализи, които защитават основателността на финансовата либерализация, ако реалните лихви са високи и натоварват държавния дълг, то е, защото бюджетната политика не се ползва с доверие. А за да се възстанови това доверие, те акцентират върху необходимостта от достатъчно голям излишък, за да се осигури намаляване на дълга. Също и възстановяването на вътрешната кохерентност на макроикономическото управление минава през подчиняване на насоките на бюджета на очакванията на финансовите пазари. Обратно, според неортодоксалните анализи, които подчертават популисткия характер на насоките на бюджета и необходимостта от извършване на фискални реформи, за да се оздравят публичните финанси, високите нива на реалните лихви се обясняват преди всичко с финансовата либерализация, която също би трябвало да бъде преразгледана. Това преразглеждане е толкова по-основателно в техните очи, тъй като външната финансова либерализация окуражава спекулативното поведение и по този начин увеличава икономическата нестабилност. При това положение възстановяването на последователността на макроикономическото управление минава през ограничаването на ролята на финансовите пазари, за да се осигури ефикасността на бюджетната политика. Въпреки че препоръките са диаметрално противоположни, общото между тези анализи е, че подчертават непоследователността на макроикономическото управление и сочат държавата като главен фактор за нарастващата нестабилност, която турската икономика преживява от 80-те години насетне и чиято кулминация се достига с кризата от 2001 г. – най-дълбоката в историята на републиката.

Икономическата стабилизация в резултат на предприетите през 2001 г. реформи, макар да дава окуражаващи сигнали с намаляването на инфлацията, си остава крехка. За това свидетелства и високото ниво на лихвите, което отразява устойчивостта на проблема за поносимостта на държавния дълг. Още по-обезпокоителна констатация е самото признание на основните отговорни лица в МВФ, че възприемането на реформите и поддръжането на строги политики не са достатъчни, за

ТУРЦИЯ

да се осигури стабилност, която зависи главно от доверието на международните финансови среди. Във всеки случай реформите, които се предприемат след кризата от 2001 г., като ограничават намесите на държавата, се вписват в либералната перспектива. Законът за независимост на Централната банка, който институционализира края на монетизацията на държавния дефицит, изоставянето на политиката за субсидиране на земеделския сектор, както и промяната на статута на държавните банки, която им осигурява защита от каквито и да било политически намеси, са сред реформите, които значително намаляват възможностите за маневри на популизма.

Според някои анализи тези реформи слагат началото на епохата на „постпопулистката държава“⁸, която не се разбира от всички по един и същи начин. За либералите това означава чисто и просто оттегляне на държавата от сферите, които не ѝ принадлежат. За други обаче, сред които и архитекти на реформите като Кемал Дервиш, който се определя като социалдемократ, става дума за пренасочване на ресурсите, разпилявани от популистките политики, които спъват развитието на социалната държава. Контрастът между слабостта на последната и мощното ѝ присъствие в сферата на производството и на макроикономическото управление, препраща към различните концепции за социална справедливост. Еволюцията на държавните стопански предприятия помага да се разберат корените на популистките политики, жизненоспособността на предприетите реформи, както и възможността за изграждане на социалната държава. Замислени в началото като средство за бърза индустриализация, тези предприятия се трансформират в инструменти на активните политики на заетостта, които се опитват по клиентелистки път частично да решат проблема с безработицата. Решението за финансирането на техния дефицит с държавни средства отразява направения избор в сферата на социалната справедливост: да се създадат равни условия в краткосрочна перспектива. Обратно, социалната държава, без да изключва справяне с безработицата чрез обезщетения в рамките на пасивните политики на заетостта, би следвало да поставя акцента върху социалната справедливост, като дава предимство на равните шансове и като инвестира в човешкия капитал (например здраве и образование) в дългосрочна перспектива. Оттук наблюдателят стига до въпроса за причините, които биха обяснили избора на държавната власт да даде предимство на краткосрочните пред дългосрочните цели. Според някои анализи това предпочитание се дължи на „преждевременния“ преход към демокрация, което ни

⁸ Спв.: Ziya Öniş, „The State Economic Development in Contemporary Turkey: Etatism to Neoliberalism and Beyond“ in Vojtech Mastny, R.Craig Nation, *Turkey Between East and West. New Challenge for a Rising Regional Power*, Oxford, Westview Press, 1996, pp. 154–178.

препраща към въпроса за взаимните влияния между естеството и стабилността на политическия режим и стопанските постижения.

Демокрация и икономическо развитие: една жестока дилема?

Идеята, че преминаването към плуралистична парламентарна демокрация с първата смяна на правителството в резултат на свободните избори от 1950 г. е била „преждевременна“, се основава на два противоположни типа детерминистки схеми. За политическия детерминизъм този преход е бил преждевременен, защото демокрацията е имала своята цена, измерена в растеж, и е забавила процеса на икономическо развитие. Разрастването на индивидуалните свободи, като намалява автономността на държавата, я принуждава да даде предимство на потреблението в съответния момент за сметка на бъдещото потребление. Впрочем изборните правителства, подложени на необходимостта да търсят популярност и преизбиране, са много по-склонни към популизъм, който е в основата на икономическите кризи. В същото време според икономическия детерминизъм този преход е „преждевременен“, защото само в едно проспериращо общество населението може да се предпази от демагогския дискурс и по интелигентен начин да участва в политическия живот. И в единия, и в другия случай се приема съществуването на историческа последователност, която дава предимство на икономическото развитие пред демокрацията.

Прекъсванията на демократическия живот поради военните преврати, които са предхождани от остри икономически кризи, и невъзможността да се започнат сериозни икономически реформи извън периодите на криза, които са толкова характерни за икономическата и политическата история на страната, сякаш подсказват, че Турция е жертва на жестоката дилема да избира между демокрация и развитие. Същевременно един внимателен анализ на икономическите постижения изключва наличието на някакъв политически детерминизъм, както Впрочем свидетелстват резултатите от иконометричните изследвания, правени в тази връзка.⁹ Нито сравнението на икономическите постижения през периодите преди и след 1950 г., нито това, което се прави, следвайки повече или по-малко либералната действаща конституционна рамка, не потвърждават хипотезите на политическия детерминизъм.

Що се отнася до икономическата детерминистка версия за „преж-

⁹ Срв.: Zehra Arat, „Democracy and Economic Development: Modernization Theory Revisited“, *Comparative Politics*, vol. 21, No 1, 1988, pp. 21–36. Нито при Турция, нито при Южна Корея съществува ясно изразена корелация между нивото на икономическо развитие и демокрацията. Все пак изследването потвърждава наличието на ясно изразена правопрпорционална връзка в случаите на Испания и Португалия.

ТУРЦИЯ

двуременен“ преход към демокрация, множество икономисти, специалисти по Турция, подчертават феномена на редуване на икономически кризи, последвани от обрати в политическия режим. Според една често срещана идея в основата на временните прекъсвания на демократичния процес стои изострянето на конфликтите за преразпределение, които гражданската власт се оказва неспособна да реши и военните са призвани да отсъдят в полза на една от страните, която впрочем не винаги е една и съща. Общото между прехода от авторитарен режим към плуралистична демокрация през 1950 г. и военните преврати, които настъпват в края на трите следващи десетилетия, е една криза на легитимността във връзка с конфликтите на преразпределение, които постепенно променят характера си. Двете първи смени на установеното управление – тези от 1950 и 1960 г., отразяват конфликти по линията „село–град“. Бързата индустриализация от 30-те години, водена под егидата на държавния сектор, се опира на едно значително източване на ресурси от земеделския сектор. Бързото влошаване на условията за търговия на земеделски продукти, както и забавянето на икономическото развитие заради Втората световна война, в значителна степен дестабилизируют еднопартийния режим на НРП и допринасят за първата смяна на властта чрез избори в полза на политическата формация, която представлява селските зони.

Държавният преврат от 1960 г., макар да е израз на реакцията на градските среди, едновременно с това бележи прехода към конфликт по линията „труд–капитал“. Този преврат, който води до приемането на благоразположена към „труда“ либерална конституция, трябва да се разглежда във връзка и с бързата урбанизация, която носи в себе си зародишите и на бъдещите преврати. Дълбоките и бързи социални трансформации показват, че са налице необходимите съставки за едно кипящо общество. За две десетилетия градското население бързо нараства (от 7 на 17 милиона), а в същото време индустриалната заетост се увеличава 2,5 пъти (тя преминава границата от 1 милион заети през 1964 г., след това тази от 2 милиона през 1977 г.). Пронунциантото от 1971 г., както и военният преврат от 1980 г. изглеждат оправдавани за своите извършители, които смятат, че конституцията от 1961 г. дава прекалени политически свободи, които облагодетелстват работничеството. Измененията на относителната част на труда в БВП, както и тази на реалните заплати, илюстрират обратите от 1960 и 1980 г. в разпределението на националния доход. Докато между 1960 и 1979 г. спадът на дела на земеделските доходи в националния доход се извършва за сметка на увеличаване на заплатите, развитието след 1980 г. е характеризирано от бързо нарастване на частта, съставена от приходи на капитала, за сметка на тези от земеделски доходи и заплати. Що се отнася до промените при реалните заплати, те се увелича-

ват 2,5 пъти между 1960 и 1979 г., но впоследствие намаляват през 80-те години и не успяват да наваксат, за да се стигне в крайна сметка до умерено нарастване от 25% за целия период (виж приложението).

Тези наблюдения също така подчертават някои особености на управленията на военните в Турция. Противно на това, което се предполага в обобщаващите анализи, според които те са оставили на наследниците си трудно икономическо положение, което е в основата на техния провал, всъщност тези режими са „призвани“ да се заемат с управлението в периоди на остра икономическа криза, която демократичният режим се оказва неспособен да преодолее. Всеки преврат е предхождан от криза на „прегриване“ на икономиката, последвана от прилагането на стабилизационна политика от избраните правителства, под егидата на МВФ. Също така изпълнимостта на програмите за стабилизация от политическа гледна точка често зависи от мерки, които се вземат извън полето на икономиката.

Тази поредица от периоди на икономическо стабилизиране, последвани от преврати, все пак е прекъсната от 90-те години насам, въпреки че турската икономика преживява на три пъти години на депресия – през 1994, 1999 и 2001 г., които са и най-дълбоките в нейната история. Още повече, извършените различни поправки на конституцията от 1982 г. се вписват в тенденцията за засилване на гражданските свободи, до степен да достигнат нормите, изисквани в т.нар. критерии от Копенхаген, поставени като предварително условие за присъединяване към Европейския съюз. Но дали според разбиранията на икономическия детерминизъм Турция е преминала прага на стопанско развитие, който дава гаранция за нейната демокрация срещу изкушенията на авторитаризма? Ако такова положение на нещата изглежда възможно, то далече не е единственото, защото се пренебрегва ролята на натрупания опит в консолидирането на демокрацията. Има сериозни основания да се мисли, че прекъсванията на демократичния процес (т.е. превратите), които се наблюдават в миналото, свидетелстват за неспособността на политическата система и за липсата на опит на институциите, които трябва да се справят с конфликтите при преразпределението, докато развитието през 90-те години вече свидетелства за известна политическа зрялост. Поправките на конституцията от 1982 г., както и концепцията за „икономическа и социална демокрация“, разработена в рамките на реформите, предназначени да подготвят страната за присъединяване към Европейския съюз, се вписват в тази еволюция. В крайна сметка се забелязва, че процесът на демократизация има своя собствена динамика, макар че икономическите резултати могат да имат определено влияние. Периодите на демократичен напредък за следвани от връщания назад, характеризирани от дълбоки кризи, но след това се тръгва към консолидиране на

ТУРЦИЯ

демократията. В това отношение би следвало да припомним значението на натрупания опит, както подчертава Семих Ванер, за турската демокрация, която следва „един криволичещ път със своите звездни мигове и спадове“.¹⁰ Политическата и икономическата история на Турция показва, че хубавите неща (демократия и развитие) просто не се появяват едновременно. Оттук насетне демокрацията и икономическото развитие не се представят като елементи от една жестока дилема, пред която е трябвало да се изправят правителствата в миналото.

Политическа нестабилност и икономическа нестабилност: омагьосан кръг?

Това, което прозира зад турския опит, е, че взаимодействието между политиката и икономиката като че ли се разполага главно в сферата на стабилността. Според политическия детерминизъм, едно стабилно правителство, което се опира върху хомогенно парламентарно мнозинство, дава необходимата макроикономическа стабилност, която позволява потенциалът за растеж да се използва напълно в дългосрочен план, като се избягват кризите на „прегриване“. Други анализи, които, напротив, дават предимство на икономическия детерминизъм, твърдят, че темпът на растеж е този, който оказва влияние на популярността на правителствата, и оттам, на политическата стабилност. Оттук икономическият растеж, считан за цел на стопанската политика, се превръща в инструмент, в служба на популярността на правителствата, който осигурява тяхното преизбиране. Двата типа анализ водят до представата за съществуването или на порочен кръг на нестабилността, или, да го наречем – на „добродетелен“ кръг на политическата и икономическата стабилност.

Според тези разсъждения Турция, чиято политическа история е белязана с периоди на управление на нестабилни коалиции, би следвало да е жертва на порочен кръг на нестабилността. От първата конституционно извършена смяна на властта, която става след изборите от 22 май 1950 г., до изборите от 3 ноември 2002 г. начело на страната се сменят тридесет и девет правителства. През двадесет и две и половина от тези общо петдесет и три години има стабилни правителства, които се опират на парламентарното мнозинство на една-единствена политическа формация; през двадесет и една години и половина има коалиционни правителства, които са считани за нестабилни; и накрая, през осем години и половина има военен режим. Стабилните правителства, които имат по-дълга средна продължителност на живот, осигуряват по-висок растеж от коалиционните правителства, които се за-

¹⁰ Semih Vaner, *La Stabilité de la Turquie à l'épreuve de l'ethnicité et de l'islam politique*, Madrid, Research Unit on a Security and International Cooperation, 2000.

държат на власт за по-кратки периоди, като много често не достигат цялата продължителност на парламентарния мандат. Следователно изследванията потвърждават съществуването на обратна зависимост между политическата нестабилност, от една страна, и макроикономическата стабилност и растежа, от друга.

Същевременно иконометричните изследвания, извършени през периода 1950–2002 г., показват, че макар да има ясно изразена корелация между правителствената стабилност и растежа, такава не съществува между правителствената и макроикономическата стабилност, като втората е наблюдавана посредством ръста на инфлация, развитието на държавния дълг и баланса на текущите сметки. Така съществуването на макроикономическа нестабилност в различна степен се явява обща участ на всички правителства.¹¹ Свърх това, далеч от това да е конюнктурна като част от схема за управление на електоралните цикли, както би могло да се помисли в рамките на една политическа рационалност, тази нестабилност е постоянна. В тази връзка някои анализи подчертават, че колективната памет е дълбоко белязана от факта, че има съвпадение между преминаването към многопартийна система и постигането на растеж, изразен с двуцифрено число в не-инфлационисткия контекст на периода 1950–1953 г. Тези изключителни резултати, постигнати при изключителни условия, са възприемани като база за сравнение, което кара следващите правителства да следват експанзионистки икономически политики. Гласоподавателите са много по-чувствителни към постиженията в сферата на незабавния растеж и намаляването на безработицата, отколкото към цели като стабилизирането на цените и равновесието във външноикономически план. Експанзионистките политики на изборните правителства, които се състоят в това, бързо да се създават придобивки, без да е ясно кой ще заплаща за тях в бъдеще, печелят благоволенията на електората. Изправени пред това отношение, изборните правителства са подтикнати да водят политики на ускорено развитие, докато се изправят пред външни ограничения. Легитимността на едно автономно взето решение за стабилизация изглежда съмнителна в очите на електората, докато в случай на наложена отвън стабилизация, отговорността за трудностите изглежда поделена между правителството и международните финансови среди. Следователно не е изненадващо да наблюдаваме, че между 1961 и 2002 г. са сключени деветнадесет стабилизационни договора с МВФ, които покриват един период от осемнадесет години.

Каквато и да е била политическата им стабилност, изборните правителства не избягват от изискването за подобряване на нивото на

¹¹ Срв.: Deniz Akagül, „Démocratie, stabilité politique et développement: analyse du cas turc“, доклад, представен на Форума по регулирането, Париж, 9–10 октомври 2003 г.

ТУРЦИЯ

живот. В крайна сметка, ако политическата стабилност позволява да се ограничи макроикономическата нестабилност, турският опит свидетелства също така, че политическата стабилност силно зависи от ускоряването на растежа в краткосрочен план, което заплашва макроикономическата стабилност. Иначе казано, политиките на ускорено развитие поставят под въпрос макроикономическата стабилност и се изплащат с кризи от „прегриването“ на икономиката, които заплашват политическата стабилност. Така се затваря порочният кръг на политическата нестабилност и икономическата нестабилност, излизането от който до 80-те години се осъществява чрез прекъсвания на демократичния процес.

Европейската интеграция: фактор на стабилност или на несигурност?

Политико-икономическите подходи предлагат теоретични рамки за разчитане, които са полезни за разбирането на вътрешните източници на нестабилност, които са в основата на неуспехите на турската икономика. Но какво можем да кажем за външноикономическите динамики? В този ред на мисли едно от обясненията на неуспехите на Турция се основава на сравняването на опита на средиземноморските страни, които се интегрират в ЕС през 80-те години. Испания, Португалия и Гърция, които започват своя демократичен опит със закъснение от около четвърт век спрямо Турция, се намират подобно на нейното ниво на развитие в момента на присъединяването си към ЕС. Въпреки че това разминаване е аргумент в полза на тезата за „преждевременното“ преминаване към демокрация в Турция, турският случай се отличава по един фундаментален елемент: европейската интеграция. Според тази теза проблемите на турската икономика, по които днес се поляризират мненията, всъщност биха били съвсем различни, ако Турция се беше присъединила към ЕС. Присъединяването би допринесло за стабилизирането на политическата среда, би благоприятствало за ускоряване на ритъма на нарастване и за охлаждането на външните ограничения благодарение на трансфера на средства, които в случая на трите средиземноморски страни достигат до 4% от БНП. Също така интегрирането или неинтегрирането в ЕС, което продължава да е актуално, става особено важно не само в рамките на въпроса за неуспехите на турската икономика, но също и в рамките на дебата за нейните перспективи.

Връзките между Европейския съюз и Турция датират от самото начало на съществуване на Общността. Договорът за асоцииране, подписан през 1963 г., предвижда поэтапната икономическа интеграция на Турция с перспектива 1995 г., когато съгласно член 12 трябва да се осъществи присъединяването на Турция към митническия съюз

на ЕС. След подготвителната фаза (1964–1972), която протича при по-скоро благоприятни условия, преходната фаза (1973–1984), посветена на постепенното изграждане на митнически съюз, започва при сложна международна обстановка, белязана от двата петролни шока и от неуредиците, свързани с края на стабилната международна финансова система, установена от договореностите в Бретън Удс (1944). Крайната фаза на асоциирането (1985–1994) започва в коренно променен контекст, след отварянето на турската икономика, което се извършва след смяната на курса през януари 1980 г.

За четири десетилетия дебатите около европейската интеграция на Турция еволюират. През 60-те и 70-те години споровете в Турция се вписват в рамките на по-широкия дебат за запазването или постепенното изоставяне на търговския протекционизъм. Критиците на европейската интеграция по това време обвиняват подписалите Допълнителния протокол (1970), който уточнява начините за реализиране на митнически съюз, че са орязали перспективите за развитие на турската индустрия.¹² Изправени пред тези критики, привържениците на митнически съюз настояват, че протекционизмът трябва да бъде само „образователен“ и не бива да се превръща в постоянен, тъй като в противен случай би пречупил динамиката на развитието. Положителните последици от нарасналата конкуренция, както и възможността да се достигне по-висока производителност благодарение на интеграцията в европейския пазар са сред основните аргументи.¹³ Макар че през 1976 г. Турция суспендира действието на намалените митнически тарифи, предвидено по календара на Допълнителния протокол, в крайна сметка се налагат привържениците на митнически съюз: спазването на календара е подето отново през 1987 г. и митническият съюз е осъществен, както е предвидено, от 1 януари 1996 г. В същото време, започвайки от 80-те години, икономическото измерение на дебата за интеграцията в ЕС е оставено на втори план, докато напред започват да излизат политическите въпроси. Същият процес се развива в страните от ЕС, където „културни“, „исторически“ и „религиозни“ аргументи (дълго прикривани благодарение на изоставянето на турците в политическите реформи, предназначени, за да се отговори

¹² Това се извършва под лозунга „Те (шестте страни членки на съюза) са съдружниците, а ние, ние сме общият им пазар“, който почива на игра на думи на турски и по-специално на две от значенията на думата „ortak“, която означава както „общ“, така и „съдружник“.

¹³ Срв.: Deniz Akagül, „Du syndrome des capitulations à la conquête des marchés extérieurs. Essai sur l'histoire de la politique commerciale turque des deux derniers siècles“ in S.Kançal, S.Saul (dir.), *Méditerranée, Moyen-Orient: deux siècles de relations internationales. Recherche en hommage à Jacques Thobie*, Paris, L'Harmattan, 2003.

ТУРЦИЯ

на критериите от Копенхаген) започват да се изтъкват от противниците на започването на преговорите с Турция. Все пак икономическото измерение на интеграцията на Турция в ЕС продължава да подхранва дебатите. Според турските противници, Турция е отстъпила на ЕС предимства в търговията, без същевременно да получи ясна перспектива за присъединяване, както и финансови компенсации. Според тях тези отстъпки са още по-достойни за съжаление, тъй като Турция, чиито дял в износа извън общността нараства от 0,6 на 3%, се оказва изключително динамичен търговски партньор за ЕС. Прочее, те забелязват, че турският търговски дефицит по отношение на ЕС бързо нараства след влизането в сила на този митнически съюз. За сметка на това, за поддръжниците на интегрирането на Турция, нарастването на този дефицит се обяснява на първо място с това, което се нарича „задигане на търговията“, което означава спечелване на част от пазара от износители от ЕС за сметка на други, изнасящи за Турция, а не на турските производители.

Що се отнася до позицията на турските предприемачи към интеграцията в ЕС, тя свидетелства за разнообразието на процесите на натрупване. Интеграцията променя техните взаимоотношения с политическата власт в две направления: от една страна, като намалява полето за действие на държавата, особено що се отнася до регулирането на пазарите, а от друга, като измества политическата власт на наднационално ниво. За Дружеството на турските индустриалци и предприемачи (*Türk Sanayici ve İşadamları Derneği – TÜSİAD*), което представлява едрия капитал, времето на регулиране в национални граници, под закрилата на което те са просперирали, е отминало, и присъединяването към ЕС предлага възможността да се освободят от ограниченията, наложени от националната държава, които стават обременителни при стремежа за натрупване в световен мащаб. Обратно, за Дружеството на националните индустриалци и предприемачи (*Ulusal Sanayici ve İşadamları Derneği – USİAD*), в което са се организирали онези, които са започнали да натрупват по-късно и които съжеляват за отслабването на това пространство на регулиране, това присъединяване представлява заплаха, срещу която трябва да се борят. Най-накрая, за Дружеството на независимите индустриалци и предприемачи (*Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği – MÜSİAD*), които представляват консервативния анадолски хинтерланд и протестират срещу своето елиминиране „от политическата власт и от разпределението на тортата“ от „коалицията по сметка“, съставена от средите, близки до ТЮСИАД – светските политически формации и „елитите“, които са наложили на страната една привидна демокрация, – присъединяването към ЕС представлява една дилема: като разширява политическите свободи, защитавайки ги от намесите на военноцивилната

ТУРСКАТА ИКОНОМИКА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА РЕПУБЛИКАТА...

бюрократия, тя им позволява най-сетне да участват в издигането на власт на една партия като АКП (Партията на справедливостта и развитието), която да служи на техните интереси; за сметка на това тя намалява значението на отскоро добитата власт, като налага сериозно прехвърляне на правомощия на наднационално ниво.

В тези дебати проблемът за наваксването на турската икономика, макар да е фиксирано като цел на Договора за присъединяване¹⁴, заема сравнително маргинално място. След края на четири десетилетия асоцииране, БНП на жител в Турция (изразен с еквивалента на покупателната способност) продължава, както и в началото, да отговаря на малко по-малко от една трета от този в Общността. Като взема под внимание изоставането на турската икономика, Договорът за асоцииране предвижда поглъщането на турския търговски дефицит да се извърши от помощите на Общността и директните европейски инвестиции. Едно неочаквано развитие позволява да се скрият слабостите на тези механизми: голямото нарастване към края на 60-те години на средствата, изпращани от турски имигранти в Европа. Всъщност през първата фаза на асоциирането (1965–1972) миграциите на турски работници към страните на ЕС и по-специално към ФРГ, която страда от недостиг на работна ръка, и последвалото изпращане на средства не само смекчават напреженията на турския пазар на труда, но спомагат и за отслабване на външните ограничения върху Турция. Тези преводи, които отговарят на 2% от БНП на Турция до края на 80-те години, компенсират нейния търговски дефицит по отношение на ЕС и дори дават лек положителен баланс до началото на 90-те години. Същевременно това развитие е поставено под въпрос със спирането на имиграцията в основните приемащи страни от ЕС и с едностранното суспендиране на свободното движение на хора, предвидено за декември 1986 г. Така или иначе, директните европейски инвестиции, които трябваше да заменят миграционните движения и да допринесат за развитието на турската икономика, никога не достигат очакваното ниво. По-скоро неблагоприятната институционална рамка до началото на 80-те години, след това хроничната нестабилност на турската икономика изглежда са главните фактори, които обясняват слабия приток на директни европейски инвестиции към Турция. Към тези фактори се прибавят съмнения относно перспективите за присъеди-

¹⁴ Член 2 на договора уточнява, че асоциирането между Европейския съюз и Турция има за цел „да съдейства за постоянното и балансирано усиливане на търговските и икономически връзки между страните по договора, като изцяло държи сметка за необходимостта да се осигури ускорено развитие на икономиката на Турция и повишаването на нивото на заетост и на условията за живот на турския народ“. Срв.: „Accord créant une association entre la CEE et la Turquie“, in *Journal officiel des Communautés européennes*, Брюксел, 29 декември 1964 г.

ТУРЦИЯ

няване; митническият съюз не изиграва очаквания стимулиращ ефект. Що се отнася до помощите от Общността, те са много далеч от това да отговорят на нуждите на турската икономика за наваксване: тяхната годишна сума средно на жител се увеличава от 0,73 евро за периода 1964–1995 г. на 3,65 евро за времето между 1996 и 1999 г. Предприемствените помощи, предвидени за периода 2000–2006 г., достигат 2,2 евро на жител годишно, което съвещанието в Копенхаген (2002) решава постъпателно да удвои. Сравнена с 29 евро, получавани от страните от Централна и Източна Европа, тази сума свидетелства за основателността на съмненията, които инвеститорите хранят по отношение на присъединяването на Турция в ЕС.

Последиците от неприсъединяването на Турция стават още по-ясни, когато се вземат под внимание бюджетните трансфери, които следват от присъединяването. Ако се приемат крайните хипотези за незабавно присъединяване и запазване на бюджетната солидарност на Петнадесетте, оценките за нетните трансфери в полза на Турция се колебаят според различните източници между 8 и 14 милиарда евро. Ако вземем минималистичната хипотеза за 8 милиарда евро, което отговаря на около 4% от турския БНП към края на 90-те години, разбираме какъв скок напред щеше да е извършила турската икономика, ако страната беше станала пълноправен член на Евросъюза. Бюджетните трансфери от ЕС биха позволили да се финансира не само текущият общ дефицит, но също и да се намали външният дълг на страната. Като облекчава товара на интеграцията, който понастоящем тя носи сама, тази перспектива би облекчила стабилността на турската икономика, би съдействала усилването на социалното сцепление и за консолидирането на политическата среда. Това със сигурност би допринесло и за успеха на реформите, предназначени да задоволят критериите от Копенхаген в сферата на демокрацията и на човешките права. От тази гледна точка изчисленията, извършени от някои страни от ЕС, по-скоро отразяват цената на неприемането на Турция, отколкото бъдещият принос на ЕС към нейните усилия за развитие.

Оценяването на този принос не е само от икономическо естество и препраща към съображения от икономически характер. Всъщност, ако бюджетните трансфери не изненадват никого, когато са предназначени да компенсират регионалните диспропорции в рамките на една национална държава, то на тях не се гледа по същия начин на международно ниво. Защото тези трансфери, които свидетелстват за солидарността, предназначена да поддържа социалното сцепление на национално ниво, се вписват в една не само икономическа, но и културна и геополитическа логика. Един пръв прочит към отношението на ЕС към Турция, който се вписва в геостратегическа перспектива, подчертава приоритета, даван на разширяването към централно- и източно-

ТУРСКАТА ИКОНОМИКА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА РЕПУБЛИКАТА...

европейските страни, за да се направи по-сигурно непосредственото обкръжение на тогавашните петнадесет страни членки. Един втори прочит слага акцента върху факта, че бюджетната солидарност е преди всичко свидетелство за наличието на общи ценности, което поставя въпроса за идентичността. Става дума за проблематика, която излиза извън сферата на компетентност на икономиста, поне от нормативна гледна точка, но той може все пак да наблюдава, че спорът относно степента на бюджетна солидарност на ЕС по отношение на Турция не е съвсем чужд на „културни“, „религиозни“, „исторически“ и дори „географски“ аргументи, поддържани в тези дебати от противниците на турското присъединяване. Най-накрая, като трети прочит на изборите на ЕС в бюджетната сфера подчертава промяната на нагласите, която настъпва в процеса на европейска интеграция. Достигането на кредитите по плащанията до горната им граница, което е предмет на трудни преговори по време на срещата в Копенхаген (2002), илюстрира отслабването на бюджетната солидарност в рамките на самия ЕС. При положение че страните, нетни донори на средства, са по-малко щедри, отколкото в миналото, икономически по-изостаналите страни няма да имат същите облаги като Португалия, Испания и Гърция.¹⁵ Както припомня Комисията в своята позиция за започване на преговорите, „цената на присъединяването на Турция ще бъде предмет на преговори и ще бъде определена на базата на това, което страните членки бъдат склонни да приемат, както е бил случаят и при предходните разширявания.“¹⁶

Но отвъд финансовите предимства, европейската перспектива представлява за Турция един още по-важен въпрос: този за нейния принос за макроикономическата стабилност. Започването на преговорите, което намалява несигурността относно перспективите за присъединяването на Турция, ще съдейства и за намаляване на допълнителния процент за риск, изискван от кредиторите, което на свой ред ще доведе до намаляване на тежестта на държавния дълг. Когато се знае, че при намаляването на реалните лихви върху вътрешния държавен дълг до 2% вместо наблюдаваните 14%, през 2003 г. би била реализирана икономия от 8,2 милиарда долара или 3,4% от турския БНП, си даваме сметка за мащаба на този проблем. При положение че поноси-

¹⁵ Между 2004 и 2006 г. помощта достига 67 евро на жител за Полша, 49 евро за Унгария и 29 евро за Чешката република. През 2000 г. Гърция е получавала съответно 437 евро, а Португалия – 211 евро. Срв.: Christian Lequesne, Jacques Rupnik, *L'Europe des Vingt-cinq: 25 cartes pour un jeu complexe*, Paris, CERI/Autrement, 2004, p. 28 (Ново издание от 2005 г.).

¹⁶ Срв.: Commission des Communautés européennes, *Questions soulevées par la perspective d'adhésion de la Turquie à l'Union Européenne*, (работен документ), SEC (2004) 1202, Брюксел, 6 октомври 2004, p. 55.

ТУРЦИЯ

мостта на държавния дълг се облекчи по този начин, толкова по-лесно би било укрепването на макроикономическата среда. Постигнатата чрез намаляване на несигурността стабилност, би трябвало на свой ред да създаде благоприятен климат за продуктивни инвестиции и така да допринесе за ускоряване на темпото на растеж в дългосрочен план. Благоприятното въздействие на стабилизацията върху домашните продуктивни инвестиции вероятно ще бъде подсилено от сигурността, която дава възприемането на европейското законодателство от страна на Турция в очите на европейските инвеститори.

Същевременно, макар че приносят на перспективата за присъединяване към ускоряването на темпото на растеж на турската икономика по време на преговорите изглежда вероятен и дори сигурен, то самото присъединяване носи рискове в обратната посока, като даде предимство на стабилността пред растежа и така да доведе до това, което някои анализатори наричат „периферна евро-склероза“, наблюдавана по време на разширяванията в южна посока. Всъщност една от последиците от присъединяването на Турция ще бъде и нейното участие в Икономическия и монетарен съюз, т.е. еврозоната, при което ще изчезне турската лира и съответно монетарната политика, а това ще ограничи възможностите за маневриране в сферата на бюджетната политика, като ограничи дефицита до 3% от БВП. Замислена като средство за укрепване и засилване на ползите от общия пазар, благодарение на премахването на несигурността, свързана с колебанията на валутните курсове, еврозоната цели да съдейства за макроикономическата стабилност. В духа на създателите на Пакта за стабилност и растеж (1997), който определя правилата относно участието в еврозоната, тази стабилност е разглеждана като необходимо условие за един дългосрочен стабилен растеж. Спазването на предвидените в Пакта критерии, като се наложи дисциплина в сферата на стопанската политика, ще позволи да бъде предпазена Турция от нестабилността. За сметка на това критиците на Пакта му вменяват, че дава предимство на стабилността за сметка на растежа и че е непригоден да осигури „истинска конвергенция“, т.е. догонването на изостаналите страни. От тази гледна точка за турската икономика, която е изостанала в сравнение с другите страни членки, участието в еврозоната е свързано със значителни рискове. Първо, защото Турция несъмнено ще има относително по-висок темп на инфлация поради това, което икономистите наричат „ефекта на Баласа-Самюелсон“: бързото повишаване на производителността в дейностите, изложени на конкуренция, се съпровожда от увеличение на заплатите, което на свой ред се прехвърля върху защитените сектори и води до повишаване на общото ниво на цените. Оттук нататък Турция ще бъде принудена да ограничи своята по-висока инфлация. В случай че тази

ТУРСКАТА ИКОНОМИКА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА РЕПУБЛИКАТА...

по-висока инфлация не бъде компенсирана с намаляване на обменния курс, а именно това би станало при присъединяване към еврозоната, се рискува намаляване на конкурентоспособността. Рискът, за който става дума, е толкова по-съществен в случая на Турция, тъй като тя е принудена да разчита до голяма степен на постиженията си в износа, за да навакса. Освен това, защото бюджетната дисциплина, наложена от Пакта, изглежда спорна за страна като Турция, която още дълго ще има сериозни нужди в инфраструктурата, образованието и т.н., което в крайна сметка би забавило растежа на турската икономика, който е необходим, за да бъдат догонени развитите страни. При все това става дума за една колкото несигурна, толкова и далечна перспектива. Като се има предвид пренебрегването на ограниченията по отношение на бюджетния дефицит от повечето страни членки, е трудно да се предскаже какви критерии ще властват в еврозоната след десет или петнадесет години.

Заклучение

Въпреки че постигнатият за осем десетилетия от основаването на републиката икономически напредък е значителен, в сравнителна перспектива достигнатите от турската икономика резултати си остават неуспех. Нестабилността, която е възпирала нейния потенциал, изглежда главната характеристика, която отличава турския опит от този на най-успешните развиващи се страни. За разлика от последните, турската държава се проявява като фактор на дестабилизация заради двойствения характер на своите намеси. През първите десетилетия на републиканската епоха тя масирано присъства с индустриалната си политика, но въпреки това отсъства в ориентацията на икономическата дейност поради отказа си да използва активно бюджетните и монетарни механизми. От началото на 50-те години пък, въпреки либералния дискурс, макроикономическото управление е подчертано експанзионистко и следователно интервенционистко, с изключение на периодите на стабилизиране, наложени от кредиторите. Най-сетне, след обрата от 1980 г., макроикономическото управление е безявано от една фундаментална вътрешна непоследователност, включваща волята да се запазят активните бюджетни политики, докато финансовата либерализация, възприета в рамките на структурните реформи, подчинява тяхната надеждност на изискванията на финансовите пазари. Така, от стабилизиращ фактор в началото, впоследствие държавата се превръща в основен източник на нестабилност. Също така слабостта на социалната държава се намира в контраст със силното държавно присъствие в сферата на производството и на регулирането на икономическата конюнктура. Двойствеността, за която свидетелстват тези контрасти, често е свързана с популизма, чието поле за

ТУРЦИЯ

действие впрочем се стеснява с последните реформи, възприети след кризата от 2001 г.

Жизнеспособността на тези реформи, които според някои анализатори слагат началото на „постпопулистката държава“, ще зависи от развитието на социално-икономическите динамики на Турция. В този план, противно на привидно възможната, но недоказана теза за „преждевременния“ преход на страната към плуралистична демокрация, най-убедителни обяснения предлагат взаимодействията между политическата и икономическата нестабилност. В това отношение развитието от 90-те години показва постигнатия от политическата система напредък, която изглежда е достигнала известна зрялост, позволяваща ѝ по-добре да устоява на дълбоките икономически кризи. Историята на страната потвърждава факта, че добрите неща (демокрация, развитие, стабилност) не идват по едно и също време и пътят към тях е криволичещ.

Пътят е дотолкова криволичещ също и защото напредъкът, осъществен в сферата на развитието, е постигнат основно благодарение на собствени усилия. В това отношение проектът за интегриране към ЕС, започнат в средата на 60-те години, който можеше да допринесе за процеса на развитие на турската икономика подобно на средиземноморските страни, които стават негови членове, не изпълни тази роля по причина на съмненията, които продължават да витаят над перспективите за присъединяване. Недостатъчността на финансовите средства, дадени на разположение на Турция, както и осъществяването на митническия съюз практически само за нейна сметка, които потвърждават това отсъствие на перспектива, илюстрират също така емоционалния характер на дебата за присъединяването на Турция от 2002 г. насам. В непосредствено бъдеще най-важната полза, на която Турция може да се надява от започването на преговорите през октомври 2005 г., е премахването на несигурността, което би допринесло за стабилността на нейната икономика – стабилност, която болезнено е липсвала в миналото.

Вземането под внимание на европейската интеграция потвърждава цялата относителност на използването на думата „неуспех“ по отношение на испанския, португалския и гръцкия случай. Още повече че макар сравнението на доходите средно на жител да показва очевидно общо изоставане на производителността в Турция поради големия дял на земеделския сектор, то нейните постижения в индустриалния сектор, където производителността се удвоява в рамките на две десетилетия са почти еднакви с тези на трите страни в момента на тяхното присъединяване към ЕС, и далеч по-високи (+50%) от тези на най-конкурентоспособните сред новите страни членки като

ТУРСКАТА ИКОНОМИКА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА РЕПУБЛИКАТА...

Полша, Унгария и Чехия.¹⁷ Постиженията на индустриалния сектор, съставен от големи модерни индустриални и финансови групировки и от малки и средни предприятия, които са успели да се развият в една особено нестабилна макроикономическа обстановка, напомнят, че на Турция не липсват козове. Всъщност тя разполага с един особено динамичен локален капитализъм, който успява да интегрира страната в международното разделение на труда, за разлика от повечето страни в Централна Европа, където този процес се дължи основно на мултинационалните компании. От тази гледна точка можем да приемем, че постигнатите за осем десетилетия резултати са в крайна сметка достойни за уважение. Все пак, да се говори за недостиг от един пункт в годишния растеж, макар да е знак за песимизъм и да представя пътят, преминал за осем десетилетия от създаването на републиката като относителен „неуспех“, може също така да подхранва една оптимистична визия за бъдещето, защото това означава да се подчертае наличието на един безспорно по-голям потенциал за растеж на турската икономика.

¹⁷ Срв.: Jérôme Sgard, Deniz Ünal-Kesenci, Yves Zlotowski, „La Turquie au tournant“, *La Lettre de CEPPII* (Centres d'études prospectives et d'informations internationales) № 237, септември 2004 г.

ТУРЦИЯ

Основни данни за турската икономика от 1923 г. насам

	1923-29	1930-39	1940-49	1950-59	1960-69	1970-79	1980-89	1990-99	1990
Демографски данни (в хиляди)									
Общо население (1)	13 648	16 158	18 790	24 065	31 391	40 348	50 664	62 138	56 473
Градско население	3 306	3 803	4 687	6 927	10 806	16 869	26 866	38 666	33 656
	10 342	12 355	14 103	17 137	20 586	23 479	23 799	23 472	22 817
Нарастване на населението (в % годишно)	2,07	2,07	1,63	2,85	2,52	2,31	2,36	1,88	-
Реален сектор									
БНП (в милиони долари по текущ курс) (2)	1 052	1 587	3 212	15 598	20 193	81 696	107 543	187 664	150 758
БНП/на глава в долари по текущ курс (2)	74	91	159	583	586	1 877	1 959	2 839	2 682
БНП/на глава в покупателна способност (2)	-	-	-	-	938	2 198	4 217	5 923	4 694
Годишно нарастване на БНП в %	10,3	6,3	-1,3	7,7	6,2	5,3	4,4	4,2	9,4
Годишно нарастване на БНП на жител в %	8,0	3,9	-3,0	4,5	3,2	2,6	1,8	2,0	6,9
Безработица + скрита безработица на земеделското население (2)	-	-	-	-	-	-	15,0	15,2	14,0
Инфлация в % (3)	3,2	-5,9	15,5	9,6	5,6	26,2	55,4	88,9	60,3
Източници на БВП (в %)									
Земеделие	51,6	39,0	40,1	37,3	39,2	27,2	16,6	15,3	17,5
Индустрия	9,6	18,0	14,9	18,1	17,4	20,5	27,1	23,2	25,5
- Преработваща индустрия	-	-	-	-	15,4	18,7	23,1	19,2	22,0
Услуги	38,8	43,0	44,9	44,6	43,4	52,3	56,3	61,5	57,0
Разпределение на заетостта по сектори (в %)									
Земеделие	87,4	86,3	84,6	74,3	64,7	54,0	47,4	42,0	46,9
Индустрия	4,3	5,9	6,4	8,6	11,0	14,7	15,6	16,6	15,3
- Преработваща индустрия	3,7	5,0	5,5	7,3	9,6	13,1	14,5	15,7	14,2
Услуги	8,4	7,8	8,9	17,1	24,3	31,3	37,0	41,4	37,8
Разпределение на националния доход (в %)									
- Приходи от земеделие	-	-	-	-	35,8	30,8	19,1	12,1	14,7
- Заплати	-	-	-	-	27,0	31,5	18,5	22,2	27,2
- Печалби	-	-	-	-	37,2	37,7	62,1	65,7	58,1
Реални заплати (база 100=1925 г.)	100,0	171,0	66,0	129,0	199,0	316,0	290,0	493,5	336,8
Публични финанси (в % от БНП, средно за периода)									
- Приходи	11,9	16,1	17,0	17,0	18,3	16,2	14,6	18,3	13,9
- Разходи	11,7	16,0	16,2	17,2	18,6	18,1	17,3	24,6	17,3
От тях плащане на лихви	-	-	-	-	-	-	2,1	7,5	3,5
Възможност за (+) или нужда от (-) финансиране	0,2	0,1	0,8	-0,2	-0,3	-2,0	-2,7	-6,2	-3,3
Публичен дълг (2)	-	-	-	-	-	-	49,9	57,7	39,1
Външни сметки (в % от БНП, средно за периода)									
- Износ	9,8	8,6	4,9	5,2	4,6	3,5	9,9	11,6	8,6
- Внос	13,3	7,8	4,4	6,9	6,8	7,8	15,0	19,0	14,8
- Търговски баланс	-3,6	0,8	0,5	-1,8	-2,2	-4,2	-5,1	-7,6	-6,2
- Текущ баланс	-	-	-	-1,9	-2,0	-1,8	-1,7	-0,8	-1,7
- Директни чужди инвестиции	-	-	-	0,1	0,3	0,2	0,2	0,5	0,5
Външен дълг (в милиарди долари) (2)	-	-	-	1,6	2,1	14,2	41,8	103,0	49,0
Обменен курс турска лира/долар (средногодишно)	1,91	1,56	1,82	2,8	9,0	47,1	2 311,4	415 705	2 607
Търговски обмен с ЕС (в милиони долари, средно за периода)									
					1965-69				
- Износ	-	-	-	-	273,1	769,7	3 203,8	11 155	7 896
- Внос	-	-	-	-	365,0	1 654,7	4 066,8	16 656	9 888
- Баланс	-	-	-	-	-91,9	-885,0	-863,0	-5 501	-1 992
В % от БНП на Турция									
- Износ	-	-	-	-	2,2	1,9	4,1	6,5	5,2
- Внос	-	-	-	-	2,9	3,8	5,3	9,5	6,6
- Баланс	-	-	-	-	-0,6	-2,0	-1,2	-3,0	-1,3

(1) 1923-1929 г.: преброяване от 1927 г.; всички следващи периоди: преброяване в средата на периода, освен за 1930-1939 г. и 1990-1999 г.: изчисления на база на преброявания в началото и края на периода.

(2) Стойности в края на периода

(3) 1924-1939 г. дефлатор на БНП, 1940-2003 г. вариация на индекса на цените за консумации

Източници: Държавен статистически институт, Държавна служба по планиране

ТУРСКАТА ИКОНОМИКА ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА РЕПУБЛИКАТА...

1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
-	-	-	-	-	-	-	-	-	67 844	68 529	69 626	70 712
-	-	-	-	-	-	-	-	-	44 109	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	23 735	-	-	-
-	-	-	-	-	-	-	-	-	1,51	1,46	1,42	1,39
150 168	158 122	178 715	132 302	170 081	181 821	192 405	204 600	187 664	201 484	147 062	181 752	235 900
2 621	2 708	3 004	2 184	2 759	2 900	3 080	3 224	2 839	2 987	2 143	2 584	3 337
4 826	5 108	5 562	5 276	5 630	5 982	6 442	6 236	5 923	6 212	5 738	6 158	-
0,3	6,4	8,1	-6,1	8,0	7,1	8,3	3,9	-6,1	6,3	-9,5	7,9	5,9
-1,6	4,4	6,1	-7,8	6,0	5,2	6,4	2,0	-7,7	4,6	-11,0	6,1	4,3
15,0	17,0	17,0	17,0	15,0	14,0	13,0	13,0	17,0	13,4	14,4	15,7	15,3
66,0	70,1	66,1	106,3	88,0	80,4	85,7	84,6	64,9	54,9	54,4	45,0	25,3
15,2	15,0	15,4	15,5	15,7	16,9	14,5	17,5	15,3	14,1	12,1	11,9	11,7
25,9	25,6	24,5	26,4	26,3	25,2	25,3	22,9	23,2	23,3	25,7	25,4	24,7
22,2	21,6	20,8	22,1	22,6	21,1	21,6	19,4	19,2	19,2	20,6	20,2	20,0
58,8	59,4	60,1	58,2	58,0	58,0	60,2	59,6	61,5	62,6	62,2	62,7	63,6
48,9	45,6	43,1	44,5	44,3	43,8	41,4	41,3	42,0	34,5	35,4	33,2	34,5
15,1	16,1	15,8	16,4	16,1	16,5	17,8	17,4	16,6	18,2	18,3	19,2	18,2
14,1	15,1	14,5	15,0	14,8	15,4	16,5	16,2	15,7	17,3	17,4	18,1	17,3
36,1	38,3	41,1	39,1	39,6	39,7	40,8	41,4	41,4	47,3	46,2	47,6	47,3
12,4	11,7	12,4	13,4	12,1	13,6	12,1	14,3	11,8	11,5	9,4	9,7	9,5
31,9	31,7	30,9	25,5	22,2	23,9	25,8	25,5	30,7	29,2	28,3	26,7	26,1
53,8	56,6	56,7	61,0	63,7	62,5	62,1	60,2	57,5	59,3	62,3	63,6	64,4
462,1	490,0	498,3	407,7	382,6	389,8	378,3	442,3	493,5	498,7	397,8	393,8	-
15,3	15,8	17,6	19,2	17,7	18,0	19,6	22,2	24,2	26,9	29,4	27,9	28,1
20,5	20,1	24,3	23,1	21,8	26,3	27,2	29,1	35,9	37,1	45,5	42,2	39,3
3,8	3,7	5,8	7,7	7,3	10,0	7,7	11,5	13,7	16,3	23,3	19,0	17,5
-5,3	-4,3	-6,7	-3,9	-4,0	-8,3	-7,6	-6,9	-11,7	-10,2	-16,2	-14,3	-11,2
41,1	42,3	41,4	57,3	46,4	49,2	47,2	47,0	57,6	59,4	117,8	100,9	92,8
9,1	9,3	8,6	13,7	12,7	17,6	16,7	14,9	15,4	15,2	23,8	22,1	20,9
-13,9	-14,5	-16,5	-16,9	-20,5	-23,5	-24,7	-21,8	-21,0	-26,4	-26,9	-26,6	-26,6
-4,9	-5,2	-7,9	-3,2	-7,8	-5,8	-8,0	-6,9	-5,6	-11,1	-3,1	-4,6	-5,6
0,2	-0,6	-3,6	2,0	-1,4	-1,3	-1,4	1,0	-0,7	-4,9	2,3	-0,8	-3,2
0,5	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5	2,3	0,6	0,3	0,5
50,5	55,6	67,4	65,6	73,3	79,6	84,1	96,4	103,0	118,7	113,8	131,2	147,3
4 169	6 860	10 966	29 778	45 705	81 137	151 428	260 040	417 580	623 749	1 222 921	1 504 597	1 495 306
7 896	8 556	8 124	9 552	12 060	12 504	13 428	15 168	16 368	15 840	16 118	18 459	24 350
10 260	10 596	14 256	10 968	17 616	22 536	24 888	24 180	21 372	27 444	18 280	23 321	31 496
-2 364	-2 040	-6 132	-1 416	-5 556	-10 032	-11 460	-9 012	-5 004	-11 604	-2 162	-4 863	-7 146
5,3	5,4	4,5	7,2	7,1	6,9	7,0	7,4	8,7	7,9	11,1	10,1	10,2
6,8	6,7	8,0	8,3	10,4	12,4	12,9	11,7	11,4	13,6	12,6	12,8	13,2
-1,6	-1,3	-3,4	-1,1	-3,3	-5,5	-6,0	-4,4	-2,7	-5,8	-1,5	-2,7	-3,0

Глава XV

Сивата икономика

[Глобализацията] предизвика в развиващите се страни бум на неформалната икономика, която дълго е смятана за несъвместима със стопанския растеж и индустриализацията. Всъщност икономическото развитие от последно време изглежда характеризирано преди всичко от работата за собствена сметка (самонаемането), от временната работа, от надомната работа и от работата чрез подизпълнители, а не толкова от увеличаване на работната ръка, назначена на пълно работно време, с постоянен договор и ползваща се от пълна социална защита.

Ж. Шарм

„Неформалната заетост: методи и измерване“,
Университетът на Версай – Сен Кантен-ан-Ивлин,
2003.

Обхватът на сивия сектор и неговото въздействие върху икономиката като цяло е несъмнено една от най-обсъжданите теми в днешна Турция.¹ Не минава и месец, без да бъде публикувано някое изследване, произхождащо от дружествата на работодатели, работници или различни публични организации, което да подчертава проблемите, създадени от бума на стопанските дейности, които се изплъзват от нормативните рамки, както и да дава препоръки за решаването на проблема.² Докато някои от тези публикации осъждат незаконните практики на участниците в сивата икономика, други подчертават негативните ефекти от тези дейности върху условията на труд на работещите като цяло, върху тяхното заплащане и върху възможностите на синдикатите за водене на преговори. Що се отнася до

¹ Изказваме благодарност на Йигит Караханоглуларь, Андре Микомиби и Чигдем Ялчън Памукчу за ценната им помощ при подготвянето на тази глава.

² Така 2004 г. е обявена от Министерството на финансите за година на борбата срещу сивата икономика.

ТУРЦИЯ

обществените власти, цялото им внимание е привлечено от ръста на фискалните загуби, който според тях се дължи на разрастването на нерегламентираните и незаконни стопански дейности. Изчислява се, че съотношението между пропуснатите приходи от несъбрани данъци и брутният вътрешен продукт (БВП) на Турция се е увеличило от средно 20% за периода 1983–1999 г. на 64% за 1999–2002 г. Тази констатация има сериозно значение за страна, в която плащанията на лихвите по държавния дълг нарастват постоянно от 1990 г. нататък, достигат 21% от БВП и са погълнали целия фискален приход през 2001 г. Впрочем международните институции като Международния валутен фонд (МВФ) и Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) насърчават турското правителство да приложи необходимите мерки, за да пресече бума на сивата икономика, надявайки се по този начин да се намалят загубите на фискалния приход, които се дължат на нея.³

Тук ние имаме двойна цел. Първо, искаме да преценим обхвата на сивата икономика в Турция, като изхождаме от наличните статистически данни и същевременно изследваме различните фактори, които са допринесли за бързото развитие на този сектор в хода на последните две десетилетия. Второ, ние се стремим да анализираме възможните настоящи и бъдещи ефекти на дейностите от сивия сектор върху икономическия растеж на Турция. Смятаме, че едно такова начинание изисква от самото начало да се уточни разликата между трите съставни части на сивата икономика, а именно неформалната икономика, подземната икономика и нелегалната или криминалната икономика.⁴ Общото между тези три типа дейности е, че се изплъзват от действащото данъчно и трудово законодателство, че тяхната продукция не се отчита от статистическия апарат, нито пък се взема под внимание при изработването на държавния бюджет. Първата сред тях, *неформалната икономика*, е съставена в развиващите се страни от субекти, които произвеждат блага и услуги, без същевременно да са регистрирани съгласно специфичните форми на действащото национално законодателство. Противно на това, което се случва при *подземната икономика* на развитите индустриални държави и на страните с установена планова икономика, нерегистрирането на тези производствени единици по принцип не е резултат от умишленото желание на стопанските субекти да се отклонят от предвидените в закона задължения, а по-скоро са резултат от неспособността на законодателя да осигури прилагането на съществуващите нормативни разпоредби или просто на мълчаливото признаване на тяхната неприложимост. Неформалните дейности се отличават също така от

³ Например: OCDE, *Étude économique de la Turquie*, Paris, 2004, pp. 145–151.

⁴ OCDE, *Manuel sur la mesure de l'économie non observée*, Paris, 2003.

СИВАТА ИКОНОМИКА

тези, наблюдавани в *нелегалната* или *криминалната икономика*, която включва трафика на хора, дрога и оръжие, фалшифицирането, прането на мръсни пари. Всъщност, макар производствените дейности в неформалния сектор да се извършват встрани от съществуващите нормативни уредби, сделките с продуктите от тях не са по никакъв начин забранени от закона, напротив на тези при нелегалната икономика. Дискусиите, свързани с ръста на сивата икономика в Турция, всъщност засягат дейностите, които се развиват в неформалната икономика, защото те са тези, които поставят най-много проблеми в непосредствено бъдеще, и има риск да проиграт потенциала за нарастване на турската икономика в дългосрочен план, ако не бъдат предприети подходящи мерки. Затова настоящата глава е посветена само на неформалния сектор в Турция.⁵

Повишаването на интереса към неформалния сектор в Турция, както и в другите развиващи се страни, се обяснява с факта, че в тях този сектор не само се запазва, но се разраства и претърпява сериозни трансформации в хода на последните три десетилетия. Неформалните работни места представляват по-голямата част от новите работни места, създадени в хода на 80-те и 90-те години, и приносът на неформалния сектор в създаването на богатства в тези страни непрекъснато нараства.⁶ Въпросите, свързани с обхвата и ролята на неформалния сектор в развиващите се страни, добиват особена значимост в контекста на засилена глобализация на икономиката: всъщност изглежда, че движещите сили в процеса на глобализация не само водят до значително увеличаване на обема на неформалните дейности и работни места, но също така трансформират самото им естество. Издигат се гласове, които поставят въпроса за съвместимостта на работните места, създадени в неформалния сектор, с правата на работниците и с нормите за социална защита, докато други се опитват да оценят ефектите от създадените в този сектор работни места върху развитието на бедността в развиващите се страни.⁷ Що се отнася до публичните власти в тези страни, понастоящем те

⁵ За анализ на другите две съставни части на сивата икономика в Турция, виж доклада на Национална служба за планиране: *Kayıt dışı ekonomi özel ihtisas komisyonu raporu* (Доклад на експертната комисия относно неформалната икономика), No 2603/614, Ankara, 2001.

⁶ Jacques Charmes, *L'Emploi informel: méthode et mesures*, Université de Versailles – Saint-Quentin-en-Yvelines, циклостил, 2003.

⁷ Международно бюро по труда: *Emploi et protection sociale dans le secteur informel*, Genève, март 2000, циклостил; Martha Chen, *Reconsidering Informal Economy*, BIT, циклостил, 2002; Marilyn Carr, Martha Chen, *Globalization, Social Exclusion and Work: with special reference to informal employment and gender*, BIT, циклостил, 2004.

ТУРЦИЯ

признават, че дейностите в този сектор няма да изчезнат с напредъка на индустриализацията, което ги кара да вземат мерки, за да пренасочат тяхното развитие по начин, който би благоприятствал за конкурентоспособността на предприятията и за подобряване на положението на хората, работещи в този сектор.

Турският опит в икономическото развитие от последните четиредесет години добре илюстрира повдигнатите по-горе въпроси във връзка с неформалната икономика. Докато през 60-те и 70-те години турската икономика следва една стратегия на развитие, основана на замяната на вноса със собствено производство, през 1980 г. тя извършва важен завой и оттогава започват да се вземат различни мерки за подкрепа на износа, за либерализиране на вноса и за подпомагане на директните чуждестранни инвестиции. Това търговско отваряне е последвано през 1989 г. от отваряне във финансовата сфера под форма на либерализация на движението на капитали и въвеждането на конвертируемост на турската лира. В резултат на договора за митнически съюз, подписан с Европейския съюз, се премахват митата върху стоките, идващи от него, а Турция приема общата външна тарифа на съюза. Новата стратегическа ориентация, възприета през 1980 г., се изразява в силна експанзия на неформалните дейности – феномен, който в различна степен засяга всички сектори и всички стопански субекти. Според статистическите данни неформалните работни места представляват близо една трета от заетостта извън земеделието през периода 1988–2003 г., като процентът има тенденция към нарастване през последните години, особено в дребната индустрия. Това положение кара и политиците, и изследователите в сферата на социалните науки да си зададат въпроса за причините за бързия растеж на този сектор в Турция, за неговото влияние върху динамиката на развитие на турската икономика, както и необходимите мерки в стопанската политика, за да се спре нарастването му.⁸ В първата част, след като разгледаме обхвата на неформалния сектор в Турция, ще анализираме различните фактори, които довеждат до появата и бързото развитие на този сектор в турската икономика, както и последвалите в самия него трансформации през периода след въвеждането през 80-те години на една отворена към външния свят стратегия на развитие. Във втората част ще се опитаме да покажем какво носи със себе си този процес на деформализация на икономиката за перспективите на стопанското развитие на Турция.

⁸ Tuncer Bulutay (dir.), *Informal Sector in Turkey*, Ankara, State Institute of Statistics, 2000; цитираният доклад No 2603/614 на Национална служба за планиране; Auşegül Tandırşoğlu, *Türkiye 'de kayıtdışı ekonomi* (Неформалната икономика в Турция), Ankara, Национална служба по планиране, No 2661, 2002 г.

Възникването на неформалния сектор в Турция

Механизацията на земеделското производство, започвайки от 50-те години, и засилените миграции село–град като негова последица, създават предпоставките за възникването на неформалния сектор. Стратегическата ориентация от 60-те години всъщност не позволява на индустриалния сектор да създаде достатъчен брой работни места, за да погълнат работната ръка от земеделци, които идват в градовете.⁹ Ниският капацитет на индустриалния сектор за поглъщане на земеделска работна ръка, високите разходи за прехвърляне на икономическите дейности, несъвършенствата във функционирането на капиталовите пазари и доминацията на дребните предприятия в икономическия живот създават подходящия терен за възникването и развитието на неформалните дейности. Макар да не разполагаме със статистически данни за обхвата на неформалния сектор в Турция през този период, данните относно промените на заетостта в основните стопански сектори показват неспособността на индустрията да поеме работната ръка от земеделието, голяма част от която започва да увеличава редовете на неформалните работници в сектора на услугите. Всъщност, докато делът на земеделския сектор в общата заетост намалява от 72% през 1963 г. (годината на стартиране на първия петгодишен план за индустриализация) на 54% през 1980 г., делът на обслужващия сектор нараства от 15 на 26% за същия период, докато този на индустриалния сектор се увеличава от 7 на 13%. Следователно напускащите селските райони в голямата си част успяват да намерят работни места, често неформални, в сектора на услугите, а не в индустрията, която иначе е смятана за катализатор на процеса на икономическо развитие на Турция.

Същевременно стратегията на затворено и дирижирано икономическо развитие, следвана през 60-те и 70-те години, в крайна сметка ограничава разкриването на нови работни места, като същото важи и за създаването на неформални работни места. Всъщност стратегическата ориентация по това време, която цели да увеличи дела на секторите, произвеждащи средства за производство и на капитални блага в структурата на производството, по-специално чрез определяне на относителни цени, които облагодетелстват употребата на техники за производство с голяма капиталова интензивност, представлява бариера, ограничаваща разрастването на неформалните дейности в турската икономика.

⁹ Св. с доклада на Световната банка: *Turkey: Economic Reforms, Living Standards and Social Welfare Study*, Washington, rapport, No 20029/TU, 2000.

ТУРЦИЯ

Трансформациите на неформалния сектор след обрата от 1980 г.: данни и обяснения

Обхват на неформалния сектор в Турция: какво казват числата?

Един емпиричен анализ на неформалния сектор изисква да можем да дадем числово изражение на неговия обхват с помощта на наличните статистически данни, за което пък е необходимо предварително да разполагаме с дефиниция за този сектор. Принадлежността към организация за социално осигуряване, а в случая – липсата на такава принадлежност, е възприета тук като критерии за измерване на обхвата на неформалните дейности в турската икономика. Това ще ни позволи да използваме данните, събрани от Държавния институт по статистика в рамките на неговите анкети върху работната сила, осъществявани от 1988 г. насам чрез репрезентативна извадка от домакинства. Освен социалното осигуряване, тази анкета дава сведения за различни характеристики на работната сила, и по-специално за статута на интервюираните лица на работните им места и в сектора, в който работят.

През периода 1988–2003 г. работещите без социална осигуровка заемат около 50% от работните места в турската икономика. Същевременно, за да схванем по-добре ролята на неформалните дейности, земеделският сектор трябва да бъде разглеждан отделно, тъй като в него процентът на неформална заетост е много висок – между 90 и 100%. Това се дължи на смазващата доминация на дребните семейни земеделски стопанства, в които почти изключително преобладават неформалните трудови отношения.¹⁰ По тази причина, но също така защото делът на земеделската заетост следва да намалява успоредно с процеса на индустриализация, ние тук се интересуваме главно от развитието на неформалните дейности извън земеделския сектор.

Процентът на неформалните работни места, които представляват 30% от неземеделската заетост през 1988 г., намаляват до 25% през 1998 г. и след това отново се покачват, за да надминат през 2003 г., макар и леко, нивото си от 1988 г. Строителният сектор, в който екстензивно се използва работна ръка и който обхваща около 5% от общата заетост през период 1988–2003 г., по същото това време има дял на неформалната заетост от 60%. Този висок процент се дължи на присъствието в този сектор на голям брой временни работници без социална осигуровка. Що се отнася до индустрията и услугите, в тях

¹⁰ Tuncer Bulutay, *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, Ankara, International Labour Office and State Institute of Statistics, 1995; Hacer Ansal, Suat Küçükçiftçi, Özlem Onaran, Benan Zeki Orbay, *Türkiye emek piyasasının yapısı ve işsizlik* (Структурата на трудовите пазари и безработицата в Турция), Istanbul, Friedrich Ebert Stiftung, 2000.

СИВАТА ИКОНОМИКА

процентът на неформалната заетост варира между 20 и 30% през периода 1988–2003 г. В рамките на обслужващия сектор, процентите, съответстващи на сферите на търговията и на съобщенията, съответно 38 и 34% през 2003 г., винаги са били по-високи от тези, отчитани във финансовата сфера и в тази за лични услуги, при които те достигат съответно 20% и 14% през същата 2003 г. С други думи, 348 000 души от общо 1 124 000 д., които работят в турския индустриален сектор през 2003 г., заемат неформални работни места, също както 771 000 души от общо 2 659 000 д., работещи в сектора на услугите. Ако се държи сметка и за земеделската заетост, се вижда, че 51,7% от работещите през 2003 г., или 11,6 от 22,4 милиона, са заети в неформалната икономика. Прочее, забелязва се нарастване на дела на неформалните работни места от 1998 г. насетне – тенденция, която в различна степен засяга всички сектори и всички категории на заетост.

Що се отнася до индустриалния сектор, ситуацията е още по-обезпокоителна, отколкото ни карат да мислим представените дотук числа. Всъщност съпоставянето на данните от анкетите върху работната сила, включващи *всички* лица, работещи в този сектор, с данните от анкетите, проведени сред официално регистрираните предприятия в индустриалния сектор, показват ниво на неформална заетост, което се е увеличило от 41% през 1990 г. на 54% през 2001 г. При кризите, които настъпват през 1994 и 2001 г., неформалната заетост се увеличава заради нарастващия брой работодатели, които прибягват до недекларирана работна ръка, с цел да се избегне плащането на социални осигуровки през периода на криза и също заради силния спад на реалните заплати, който принуждава по-рано неактивни лица да започнат работа в неформалната икономика.

Факторите, обясняващи растежа на неформалния сектор: неадекватна специализация в международен план и нарастваща данъчна тежест

Данните, които току-що изложихме, разкриват нарастващото деформализиране на икономическата дейност в Турция. Ние даваме предимство на обяснението, според което този бум на неформалната икономика се дължи основно на характера на стратегическата ориентация, следвана то 1980 г. нататък. Тя се основава на икономически растеж, постигнат чрез износ, а и чрез либерализация на вноса, а от 1989 г. и на изоставяне на фиксирания обменен курс и на либерализиране на движението на капитали. Акцентът тук ще бъде поставен върху индустрията – сектор, за който се смята, че трябва да бъде в основата на наваксването на икономиката след реформите от 80-те години, и чиято част от турския износ нараства от 36% през 1980 г. на 80% през 1990 г. и на 94% през 2003 г.

ТУРЦИЯ

Първоначално прилагана под егидата на военната хунта, неолибералната стопанска политика довежда до силно намаляване на реалните заплати в индустриалния сектор през периода 1980–1988 г. и до впечатляващо нарастване на износа на индустриални стоки. Нарастването на реалните заплати, наблюдавано след 1988 г., успоредно с либерализацията на политическия живот, съвпада с премахването на дотациите, давани на предприятията износители, и с прекратяването на политиката на подценяване на реалния обменен курс на турската лира. Тези промени със сигурност се отразяват негативно на износа, също както и изострянето на конкуренцията на международните пазари, вследствие на появата на нови индустриални държави на световната икономическа сцена. Те принуждават турските предприятия да предприемат цяла серия от мерки, за да неутрализират нарастването на разходите за заплати и да възстановят конкурентоспособността си в международен план. За да постигнат това, много предприятия от официалната икономика са тласнати към това да прилагат неформални методи на заетост, без гаранции в сферата на минималната заплата и на работните места, като това става за сметка на наемния труд.¹¹ Също така тази ситуация кара и предприятия от неформалния сектор да преминат от полупостоянна работа към още по-нетрайни форми като например работа на парче, временна или надомна работа. Това разширяване на полето на неформалната икономика в Турция свидетелства не само за слабия капацитет на формалната икономика да създава работни места¹², но също така за намаляващото ѝ желание да го прави. Това желание изглежда намалява успоредно с усилията за интеграцията на турската икономика в световната, извършвано на базата на износа на индустриални продукти с ниска добавена стойност.

Всъщност това, което характеризира периода след реформите от 1980 г., е интегрирането на турската икономика в световния пазар на основата на износа на индустриални стоки с голямо количество вложен труд и ниска технологичност – една тенденция, която се следва и досега. Така дялът на продуктите от текстил и на дрехите в общия износ на Турция нараства от 20% през 1980 г. на 38% през 1990 г. и на

¹¹ За да намалят разходите си за заплати, предприятията използват дълъг списък от средства, някои от които са на границата на законността: срв. Naser Ansal *et al.*, pp. 127–140 и Özlem Onaran, „Türkiye’de yapısal uyum sürecinde emek piyasasının esnekliği“ (Гъвкавост на пазара на труда в Турция в процеса на реструктуриране), *Toplum ve Bilim*, № 86, 2000, pp. 194–210.

¹² Поддържането на цената на капитала на ниско ниво, за да се подтикнат инвестициите в тежката индустрия – аргументът, който се предлага като обяснение за малкия брой работни места, създадени в индустриалния сектор през 60-те и 70-те години, губи голяма част от обяснителната си сила за периода след 1980 г.

СИВАТА ИКОНОМИКА

40% през 2000 г.¹³ За същия период дялът на тези стоки в общия износ се изменя както следва: от 40 на 14,8% в Южна Корея, от 9,4 на 14% в Бразилия и от 8,7 на 13% в Мексико, като двете последни страни имат ниво на икономическо развитие, съпоставимо с това на Турция. За сметка на това индустриалните продукти, създавани с квалифициран труд и високи технологии, които включват по-специално компютри и полупроводници, представляват 2,4% от турския износ през 1980 г., 8% през 1990 г. и 10,3% през 2000 г. Данните по този показател за Южна Корея, която в началото на 60-те години се намира на същото ниво на развитие като Турция, са 16,8% и 46,3% съответно за 1980 и 2000 г. За същия период дялът на тези продукти в Бразилия нараства от 8,3% на 19%, а в Мексико от 24% на 30%. Ако дялът на продуктите със средно ниво на технологично съдържание в турския износ се увеличава и по-специално тези от сферата на машиностроенето и на автомобилостроенето, които представляват общо 14% от общия износ през 2000 г. срещу само 2,6% през 1980 г., то тези данни подчертават прогресивното маргинализиране на турската икономика в хода на последните двадесет години. Те показват също така централното място, което конкуренцията на цените и разходите за заплати заема в постиженията на турските предприятия в сферата на износа. Всъщност, освен продължаващата политика на подценяване на турската лира и отпускането на субсидии за предприятията износители, впечатляващото нарастване на дела на износа в БВП, както и този на индустриалните произведения в самия износ през периода 1980–1988 г., се дължи преди всичко на поддържането на ниски реални заплати в индустриалния сектор, а не толкова на усилията на предприятията да модернизират производствените си мощности посредством продуктивни инвестиции. Разбира се, тук не бива да подценяваме реалните усилия на турските предприемачи, нито да отричаме техния динамизъм, който позволява да се постигнат значими повишения на производителността в условията на нестабилна икономическа среда.¹⁴ Но като се имат предвид характеристиките на протичащия процес на глобализация, това, което има значение, са относителните постижения, оценявани в съотношение с тези на другите страни, а не постиженията на дадена страна, разглеждани сами за себе си в абсолютни стойности. В светлината на по-горе представените данни за износа трябва

¹³ По-общо, продуктите, в които се влагат повече труд и природни ресурси, съставляват 22,2% от турския износ през 1980 г., 42% през 1990 г. и 44,2% през 2000 г.: Commission des nations unies pour le commerce et le développement, *Rapport sur le commerce et le développement 2002*, Genève, 2003.

¹⁴ Agnès Chevalier, Deniz Ünal-Kesenci, *La Productivité des industries méditerranéennes*, работен документ на Центъра за перспективни изследвания и международна информация: Paris, CEPPI, 2003.

ТУРЦИЯ

да констатираме, че Турция трябва да измине още дълъг път, за да навакса в стопанско отношение.¹⁵

От друга страна, значителният дял на социалните осигуровки в цената на работната ръка е постоянно критикуван от сдруженията на работодатели и работници като нещо, което благоприятства разрастването на неформалния сектор. По-общо, през последните години в Турция се очертава един консенсус, при който нежеланието на стопанските субекти да развият дейността си съгласно нормативните разпоредби, се приписва на високата данъчна тежест. Ако отговаря на реалността, тази преценка същевременно подсказва и мерките, които трябва да се приложат, за да се спре разрастването на неформалната икономика, а именно – намаляване на данъчната тежест върху заплатите, за да се привлекат стопанските субекти към официалната икономика.

Не може да се отрече, че през последното десетилетие данъчната тежест в Турция е нараснала: съотношението между данъчните вземания и БВП е нараснала от 11,4% през 1990 г. на 23,6% през 2003 г.¹⁶ За същия период делът на непреките данъци в приходите на фиска е нараснал, за да достигне 70% през 2003 г. Ако се държи сметка за вноските за социално осигуряване, плащани от работодатели и работници, то данъчната тежест се вдига до 32,9 от БВП през 2003 г. Освен това, съотнесени към средната брутна заплата, социалните вземания, включващи директните данъци и социалните осигуровки, през същата година достигат 48% за наемните работници в частния сектор, 43% за тези от обществения, 31% за чиновниците и 27% за работниците на минимална заплата. Що се отнася до индустриалния сектор, нашите изчисления на базата на данните на Държавния статистически институт дават съотношение, което се колебае средно около 50% за периода 1980–2001 г. Присъствието и умножаването на броя на неформалните предприятия, които всъщност са освободени от социални плащания, несъмнено съдействат за ускоряването на процеса на деформализиране на икономическите дейности в Турция, като цяло, и в индустриалния сектор, в частност. Всъщност, ако приемем хипотезата, според която заплатата, плащана от официално регистрираните предприятия в индустриалния сектор с по-малко от 10 наемни работници, представлява горната граница за заплатите в неформалния сектор¹⁷, разходи-

¹⁵ За анализ на постиженията на турската икономика в сравнителен план, виж горната статия, pp. 433–463.

¹⁶ За данните по събирането на данъци вж.: *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950–2003)* (Социално-икономически индикатори (1950–2003) Ankara, ONP, 2004.

¹⁷ Където заплатата, която получава работникът, е равна на това, което работодателят отделя за заплата, тъй като няма социални вноски: Erinc Yeldan, Ahmet Naşim Köse, Korkut Boratav, *Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980–1998*, New York, New School University, Center for Economic Policy Analysis Working Paper, No 20, 2000.

те за заплати в неформалния сектор през 1980 г. се равняват на 22% от разходите за заплати във формалния сектор, на 33% през 1985 г. и на 18% през 2001 г. Други изследвания, посветени на индустрията, отчитат средно съотношение от едно до пет между заплащането в тези два сектора, като това съотношение се движи от минимума от два пъти в дървообработващата индустрия до максимума от девет пъти в металообработващата индустрия.¹⁸ Тези големи отклонения между разходите за заплати несъмнено допринасят за дестабилизиране на работните места в официално регистрираните предприятия. То кара последните да прибегват по-често до възлагане на подизпълнители и до работа на ишлеме, като това във все по-голяма степен се извършва от неформални предприятия. Тези развития свидетелстват също така за наличието на един процес на нарастващо взаимно проникване на формалния и неформалния сектор в турската икономика, което изисква оттук насетне да релативизираме обвиненията за нелоялна конкуренция, правени по адрес на неформалните предприятия.¹⁹

Същевременно сравненията в международен план в сферата на данъчните вземания ни кара да преразгледаме въпроса за централната роля, която някои приписват на социалните вноски в бума на неформалната икономика. Всъщност едва от 1999 г. насам вноските за социални осигуровки, плащани от работодателите, нарастват като носителен дял и отчасти изместват данъците, вземани от доходите на наемните работници: през 2003 г. директните данъци представляват 12% от разходите за заплати, докато частта от вноските на работодателите и работниците достига съответно 18 и 12%.²⁰ Общите разходи за социално осигуряване, съотнесени към брутната заплата, са 42% през 2003 г., което е по-високо само с един процент от средното за Европейския съюз. Освен това, разпределението на данъчната тежест (което удря заплатите, разделени на трите им съставни части, грубо казано по една трета за всяка) е подобно на това, което преобладава в ЕС. Тази констатация си остава непроменена, ако сравняваме Турция с четири от десетте нови члена на Европейския съюз: през 2003 г. споменатото съотношение достига 46% в Унгария, 44% в Чешката република, 43% в Полша и 41% в Словакия. Впрочем трябва да се уточни, че представените данни за Турция преувеличават тежестта,

¹⁸ Ansal *et al.*, *Türkiye emek...*, 2000, p. 97.

¹⁹ Срв.: Fuat Ercan, Semsal Özar, „Emek piyasaları: Uyumsuzluk mu, bütünleşme mi?“ (Пазари на труда: неприспособност или интеграция?), in N.Balkan, S.Savran, *Neoliberalizmin Tahribatı* (Пораженията на неолиберализма), Istanbul, Metis, 2004, pp. 191–210.

²⁰ Става дума за средната сума, отделяна за заплата на един наеман работник, зает в сферата на производството: OCDE, *Impôts sur les salaires (2002–2003)*, Paris, 2004.

ТУРЦИЯ

която представляват вноските за социално осигуряване за предприятия, поради умишленото занижаване на платените от работодателите заплати при декларирането им пред службите по социалната сигурност. Всъщност изглежда, че сумите в декларациите систематично се занижават от работодателите, за да се снижат вноските – както на работодателите, така и на наетите на работа. В резултат на това много голяма част от работещите, прикрепени към социалното осигуряване, на теория получават заплати, които едва надхвърлят минималната! Това положение е накарало властите да установят минимален праг за вноските за социална сигурност, който се определя на 1,56 пъти минималната заплата.²¹

Мненията, които току-що изразихме, не бива да подвеждат читателя, като го карат да мисли за каквато и да било оптималност на данъчната система в Турция. Както вече беше казано, структурата на данъчните приходи в момента дава предимство на косвените данъци, които, както е известно, не са социално справедливи. Данъците върху доходите, които в относително измерение се свиват поради продължаващото стесняване на данъчната основа, се плащат на 80% от сумата от 20-те процента от работещите, разположени в ниската част на стълбицата на заплащане. Най-сетне, има още много какво да се желае от ефективността на администрацията в събирането на дължимите данъци, а данъчната реформа, която трябваше да се извърши през 90-те години, но на няколко пъти бе отлагана, все още се очаква. Макар че повишената данъчна тежест със сигурност допринася за нарастване на обема на неформалната икономика, самият този натиск до голяма степен се дължи на липсата на данъчни приходи, причинена от широкия обхват на неформалния сектор – така нарастващите данъчни ставки са едновременно причина за и последица от големината на този сектор.²² Специализацията на турската икономика в секторите с екстензивно използване на работна ръка прави така, че тези плащания се отразяват негативно върху резултатите на предприятията износители. В резултат на това, една стратегия, която цели да елиминира неформалните дейности чрез намаляване на вноските на работодателите за социално осигуряване, рискува да бъде сама по себе си недостатъчна, за да се даде тласък на разкриването на работни места и за повишаването на конкурентоспособността на турските предприятия в международен план. Причината е, че турският износ е концентриран в сектори с екстензивно използване на работна ръка, а тези сектори присъстват в други развиващи се стра-

²¹ OCDE, *Étude économique de la Turquie*, Paris, 2004, p. 160.

²² За едно кратко представяне на прилаганите механизми: Abuzer Pinar, *Vergileri kim ödüyor ve kamu harcamalarından kimler yararlanıyor?* (Кой плаща данъците и кой се възползва от социалните разходи?) Istanbul, TESEV (Фондация за социално-икономическото изследване на Турция), 2004.

ни, в които цената на работната сила е значително по-ниска от тази в Турция. Една стратегия, която залага на навлизането на турските предприятия в сектори с по-голяма добавена стойност и по-висока степен на прилагане на технологии, както и върху създаването на национални технологични мощности, ни изглежда по-обещаваща перспектива, но за нея ще бъде необходима радикална ревизия на стратегическата ориентация, възприета през 1980 г.²³

Въздействието на неформалния сектор върху турската икономика: настоящи и бъдещи последици

Докато демографският натиск, масивните миграции село–град и ограничените възможности на индустриалния сектор да разкрива работни места водят до появата на неформалния сектор през периода 1950–1980 г., то динамиките, задвижени от търговското отваряне през 80-те години, силно допринасят за бума на този сектор от 90-те години насетне. Отварянето от 80-те години радикално изменя начина на функциониране на пазарите на труда, наследени от времето на политиката на индустриализация, целяща заместване на вноса. Но какви биха били ефектите върху турската икономика от продължаването на процеса на деформализация на икономиката в средносрочен и дългосрочен план? Първо ще разгледаме въздействието на този процес върху положението на работниците, географското разпределение на стопанските дейности и социалния климат.

Наблюдавани въздействия на деформализацията

Деформализацията на турската икономика кара предприятията често да прибягват до женски и детски труд, като главният експортен сектор в турската икономика – текстилният, е основен потребител на такъв вид работна ръка, тъй като тя има значителни предимства за производствена му дейност. Така 7 от 16 милиона деца и младежи на възраст от 6 до 17 години в Турция работят: 5 милиона от тях работят в земеделието и индустрията, както и в сферата на услугите, докато 2 милиона работят у дома. Освен това, според статистиките на Министерството на труда и социалната сигурност, спадът напоследък в броя на работещите сред децата между 12 и 14 години, които от 1,25 милиона през 2002 г. намаляват на 948 000 през 2003 г., до голяма степен се дължи на преминаването им от формалния към неформалния сектор. Процентът на неформалната заетост за тази възрастова група се

²³ Икономическото отваряне, започнало в началото на 80-те години, не изглежда да е имало очаквания стимулиращ ефект върху мерките за модернизиране на турските предприятия в индустриалния сектор: Teoman Pamukcu, „Trade liberalization and innovation decisions of firms: Lessons from post 1980 Turkey“, *World Development*, vol. 31, No 8, 2003, pp. 1443–1458.

ТУРЦИЯ

оценява на 52% през 2003 г. Също така неформалната работа у дома, която е голям „потребител“ на женска работна ръка, изглежда разширява присъствието си²⁴, както и в други развиващи се страни, и има всички основания да се смята, че се използва трудът на наемни работници, а не на работещи за своя сметка.²⁵ Нарастващата склонност на неформалния сектор да прибегва до женски и детски труд, съчетана с нарастващата значимост на временните форми на заетост, е знак за завръщането на предкапиталистическите форми на заетост, които иначе са предопределени да изчезнат с развитието на индустриализацията и с масовизирането на наемния труд. На този етап, наред с недостига на работни места, за които свидетелстват високите нива на безработица, изглежда, че стабилните работни места стават все по-голяма рядкост в турската икономика и че една голяма част от работниците живеят близо до прага на абсолютната бедност – развития, които като цяло се наблюдават и в множество развиващи се страни.²⁶ В резултат на икономическото отваряне по-несигурно става също така и положението на работещите за своя сметка, като премахва нишите, разработвани от някои независими и официално нерегистрирани производители или работници както на вътрешния пазар, така и на този за износ. В резултат на това корелацията между това някой да работи в неформалния сектор и това да бъде беден, изглежда се засилва.

Тези развития също така променят териториалното разпределение на икономическите дейности, като водят до изнасяне на една част от индустриалните производства извън големите градове. Това би могло да бъде видяно като дефанзивна стратегия на турските предприятия, изправени пред натиска на международната конкуренция – както на пазарите за износ, така и на местния пазар. Тази стратегия с пълна сила съдейства за процеса на деформализация на турската икономика. В същата посока са и изводите от една анкета, проведена в 590 индустриални предприятия в три анадолски провинции, известни със стопанския си динамизъм.²⁷ Тези предприятия присъстват както на вътрешния, така и на международния пазар, и произвеждат продукти (основно хранително-вкусови изделия, текстил, дрехи, метал-

²⁴ Срв.: Ansal *et al.*, *Türkiye emek...*, 2000, pp. 23–30.

²⁵ Срв.: Jacques Charmes, „Trends in informal sector employment in the Arab world and in the Middle East“, in H.Hakimian, J.Nugent (eds.), *Trade Policy and Economic Integration in the Middle East and North Africa*, London, Routledge, 2004, pp. 165–183.

²⁶ Срв: ДСИ, Резултати от анкетата върху бедността, 2002. Анкара, ДСИ, 2004.

²⁷ Ahmet Haşim Köse, Ahmet Öncü, „Dünya ve Türkiye ekonomisinde Anadolu imalat sanayii: Zenginleşmenin mi yoksa yoksullaşmanın mi eşindeyiz?“ (Анадолската индустрия в турската и световната икономика: вървим ли към забогатяване или, напротив, към обедняване), *Toplum ve Bilim*, № 77, 1998, pp. 135–159.

ни изделия) с екстензивна употреба на нискоквалифицирана работна ръка, включително на деца и жени. По принцип става дума за малки и средни предприятия с доста ниско ниво на производителност, в които работниците не са организирани в синдикати, нямат трудов договор в надлежната и изискуема форма и получават заплати, които са по-ниски от тези на работниците като тях в големите градове и най-често са по-ниски дори от законоустановената минимална заплата. При тях са много разпространени възлагането на подизпълнители и работата на ишлеме. Тези нови индустриални центрове участват в процеса на деформализация на индустриалната дейност в една икономика, която е натикана в слабо динамичните сфери на международната търговия.

Начините на вписване на турската икономика в международното разделение на труда и нейната нарастваща деформализация се отразяват и на крайно обтегнатите отношения между социалните партньори, което прави труден и социалния диалог. В тези условия социалните права на работещите, както и множество разпоредби на трудовото законодателство, са възприемани от работодателите като източник на неблагоприятно влияние върху тяхната конкурентоспособност в международен план. Силната враждебност на работодателите по отношение на разширяването на работническите права допринася за влошаването на социалния климат в предприятията на официалната икономика и с голяма сила се проявява във връзка с процеса на адаптиране на трудовото законодателство към европейското и, по-специално, при приемането от парламента на два закона относно създаването на система за осигуряване при безработица и за сигурност на работната заетост. Последният е приет през август 2002 г. и първоначално обхваща всички предприятия, но впоследствие е допълнен и вече се прилага само по отношение на предприятия с повече от тридесет души и спрямо работници, които са наети от повече от шест месеца, което значително намалява полето му на действие.²⁸

Последици за динамиката на растежа в дългосрочен план и за присъединяването към Европейския съюз

Блокажът в сферите със слаб потенциал за растеж на световния пазар, където конкуренцията е жестока, дълбоко изменя начина на функциониране на трудовите пазари, като внася в тях елементи на деформализиране: освен създаването на множество работни места в неформал-

²⁸ Върху състоянието на обществените отношения в турската икономика през 2004 г., вж. „Modern işveren ve sendikasılaştırma“ (Модерният работодател и десиндикализацията), *Radikal*, 21 май 2004 г., и „Kamuda ve özel sektörde sendikalar“ (Синдикатите в публичния и частния сектор), *Radikal*, 13 юни 2004 г. Вж. също така и годишните доклади на Европейската комисия за напредъка, постигнат от Турция по пътя на присъединяването към ЕС.

ТУРЦИЯ

ния сектор, в хода на последните две десетилетия сме свидетели на разхлабване на трудовите отношения в официалната икономика, които вървят заедно с намаляването на стабилността на работните места, както и с разкриването на такива за ниско квалифицирани и ниско платени работници, с нарастващо прибягване до женска работна ръка и детски труд.

Какви са последиците от тези изменения във функционирането на пазарите на труда за динамиката на растеж на икономиката в дългосрочен план? В икономика, в която работниците изобщо не са мотивирани да увеличават своята производителност поради малките пропуснати ползи, свързани със загубата на работата, и в която нищо не подтиква работодателите да формират заплати на базата на резултатите от труда поради твърде честата смяна на работещите, става изключително трудно да се извлече полза от нарастването на производителността, която да се дължи на натрупване на опит от практиката и да се оценят уменията на квалифицираните работници, за да се тръгне по пътя на стабилния растеж. Напротив, ситуацията, която в момента преобладава в турската икономика, се характеризира с ниски разходи за обучение на наетите работници, с непълно използване на наличния човешки капитал и с недостиг на обществени разходи за образование. Тези явления се задълбочават поради стесняването на данъчната база в резултат на бума на неформалната икономика, което заплашва потенциала за растеж в дългосрочен план. Впрочем, един от козовете, с които разполага Турция, за да даде нов тласък на своето икономическо развитие в началото на XXI век, е нарастването на дела на населението в трудоспособна възраст, особено на това, което попада в групата между 25 и 49 години. Това би могло да ѝ позволи да увеличи потенциала си за икономически растеж при условие, че тази относително млада работна ръка получи качествена подготовка и впоследствие упражнява продуктивни занимания. Все пак, като се имат предвид наблюдаваните развития в турската икономика, и по-специално създаването на работни места за слабо квалифицирана и ниско платена работна ръка, и в случай че не се извърши стратегическа промяна, която да сложи край на статута на Турция на износител на стоки, произведени от слабо квалифицирана работна ръка и по стандартни технологии, настоящото положение не оставя много място за оптимизъм относно възможностите на турската икономика да извлече полза от така очерталата се благоприятна демографска ситуация, която предвижда да изчезне към 2025 г.

Какви ще бъдат последиците за неформалния сектор от перспективите за присъединяване на Турция към Европейския съюз?²⁹ Ши-

²⁹ За икономическите измерения на присъединяването на Турция към ЕС виж предната глава, както и: Cengiz Aktar, „Bref argumentaire a l'attention des acteurs du debat public sur la Turquie en Europe“, in Cengiz Aktar (dir.), *Lettres aux turcosceptiques*, Paris, Actes Sud, 2004, pp. 85–98.

СИВАТА ИКОНОМИКА

рокият обхват на неформалните икономически дейности, които понастоящем избягват от всякаква форма на регламентиране в Турция, е трудно съпоставим с функционирането на една жизнеспособна пазарна икономика, а това е един от критериите, които трябва да изпълни всяка страна, която кандидатства за член на ЕС.

Всъщност това, че не подлежат на нормативните ограничения, позволява на неформалните предприятия да избягват тежката данъчна тежест, но в същото време подхранва обвинения срещу тях в нелоялна конкуренция, а поради нарастващото взаимно проникване между формалния и неформалния сектор в турската икономика, официално регистрираните предприятия също рискуват да понесат такива обвинения. От това следва, че и на чуждите фирми, които ще инвестират в Турция (а броят им ще нараства успоредно с напредъка на преговорите по присъединяването), няма да им бъдат спестени подобни критики и това се отнася с особена сила за онези от тях, които изнасят за пазара на ЕС. Впрочем подобни критики могат да засегнат и предприятия, разположени на територията на ЕС, които прехвърлят част от своето производство на турски подизпълнители от официалната икономика, защото последните на свой ред могат да прибегнат до услугите на предприятия от неформалния сектор за реализиране на възложената им поръчка или на част от нея.³⁰ Под натиска на мощни лобита отговорните служби на ЕС няма да се поколебаят да прибегнат до защитните механизми, ако преценят, че турският износ засяга законните интереси на производителите от общността.³¹

Сред другите фактори, които правят съществуването на обширен неформален сектор несъвместимо с членството на Турция в ЕС, можем да посочим негативното влияние, което този сектор упражнява върху макроикономическата стабилност и следователно върху стопанския растеж, като силно намалява бюджетните приходи и по този начин допринася за една своеобразна деградация на обществените финанси. В случай, че се запази, тази ситуация може да бъде основна пречка за участието на Турция в Европейския икономически и валутен съюз, както и да компрометира перспективите на страната за растеж и да постави под въпрос способността ѝ да изгради жизнеспособна пазарна икономика.³²

³⁰ Този тип отношения на верижно прехвърляне към подизпълнители бележи значително разпространение през последните две десетилетия: Martha Chen, *Reconsidering Informal Economy...*, 2002.

³¹ Тук ще припомним дебатите във Франция по повод на фалшифицирането на продукти, което се прави в Турция.

³² Все пак последиците от членството в Европейския икономически и валутен съюз върху потенциала за растеж на една развиваща се страна като Турция си остават най-малкото противоречиви.

ТУРЦИЯ

Широкият обхват на неформалната икономика има също така сериозни последици за социалните права на хората, работещи в нерегистрираните официално предприятия в Турция. Не може да се отрече, че има още много какво да се желае по отношение на условията за работа, на социалната защита и на заплащането на наетите в тях, и това само по себе си представлява сериозен аргумент в полза на бързото премахване на този сектор. Все пак трябва да се знае, че негативните ефекти изобщо не се ограничават само до предприятията от неформалния сектор, но влияят също така и върху функционирането на официално регистрираните предприятия: от една, поради възможността последните да прибягнат, както видяхме, до възлагане на подизпълнители, при което много често се включват предприятия, действащи извън нормативните рамки, а от друга страна, поради нарастващата деформализация на трудовите отношения в самите официално регистрирани предприятия, което позволява на работодателите лесно да парират исканията за заплати, да заобикалят разпоредбите на трудовото законодателство и да обезсърчават опитите за синдикално организиране на работещите. Докладът на Европейската комисия от 2004 г., посветен на напредъка, постигнат от Турция по пътя на присъединяването, подчертава крайно антидемократичния характер на законите, които уреждат синдикалното представителство в предприятията, както и сключването на колективните договори. Бумът на неформалните дейности в хода на 50-те години със сигурност носи част от отговорността за деформализацията и на официалната икономика.

Все пак, при положение че подземната икономика започва да печели терен дори в страните от ЕС, би било илюзорно да се вярва, че започването на преговорите за присъединяване и като резултат от това – възприемането на европейското законодателство и норми, могат да доведат до незабавно премахване на неформалната икономика в Турция. Всъщност един от очакваните ефекти от това присъединяване за Турция е ускоряването на ритъма на икономически растеж, благодарение на идващите от ЕС бюджетни трансфери, от което косвена последица би било и постепенното изчезване на неформалната икономика, вследствие на поглъщането ѝ от официалната. Същевременно един такъв сценарий е малко вероятен заради отслабването на бюджетната солидарност между страните членки на ЕС, в резултат на различните вълни на разширяване: от 5% от брутният национален продукт (БНП) за страните от Южна Европа, които се присъединяват през 80-те години (Гърция, Испания, Португалия), помощите от общността ще спаднат до около 1,4% от БНП за десетте нови членки. Може да се очакват още по-ниски бюджетни трансфери към Турция след присъединяването ѝ, които няма да мо-

СИВАТА ИКОНОМИКА

гат да изиграят ролята на двигател за турския икономически растеж. В такъв случай остава потокът от директни чужди инвестиции, за които се разчита да нараснат значително след започването на преговорите за присъединяване, като по този начин се компенсира малкият размер на помощите от Общността. Следователно въпросът е дали този поток от директни чужди инвестиции ще може да динамизира турската икономика и оттам косвено да допринесе за поглъщането на неформалните дейности от официалната икономика. Макар че започването на преговорите вероятно ще изпрати положителни сигнали към чуждите инвеститори по отношение на политическата, и следователно на икономическата стабилност на Турция, очакването за значително нарастване на директните чужди инвестиции остава много несигурно поради разнообразието от фактори, които определят този поток, а и поради множеството алтернативи, с които разполагат чуждите инвеститори в тази сфера. Но дори в случай на значително нарастване на потока от директни чужди инвестиции, в резултат от започването на преговорите за присъединяване, нищо не позволява да твърдим, че те ще могат да задвижат една динамика на растеж, която да позволи на Турция да преориентира производствената си структура към водещи сектори. Всъщност един от уроците, които могат да се извлекат от опита на различните типове икономическо развитие през XX век, е, че успешна индустриализация може да се осъществи с ограничено прибягване до директни чужди инвестиции – такъв е случаят с Южна Корея, докато масираното присъствие на чужд капитал може да действа като възпиращ или забавящ фактор за процеса на икономическо развитие – случаят с Мексико. Също така чуждият капитал може да се приспособи към съществуването на значителен неформален сектор и дори да допринесе за разрастването му.³³ С други думи, транснационалните компании, които са в основата на по-голямата част от потока от директни чужди инвестиции в развиващите се страни, могат да съжителстват с една разрастваща се неформална икономика и да допринесат за затвърждаване на международната специализация, основана на

³³ За анализ на комплексните връзки между директните чужди инвестиции и икономическото развитие в светлината на опита на новите индустриални държави в Азия: Sanjaya Lall, Shujiro Urata (eds.), *Competitiveness, Foreign Direct Investment and Technological Activity in East Asia*, Cheltenham, Edward Elgar, 2003. В светлината на изводите от тази книга, можем само да се учудваме на опростителския подход, който някои изследователи възприемат по отношение на ролята на директните чужди инвестиции за икономическия растеж в Турция, като например: Asaf Savaş Akat, „L’impact indirect de l’ouverture des négociations sur la croissance et la richesse“, in Cengiz Aktar (dir.), *Lettres aux turco-sceptiques...*, 2004, pp. 139–147.

ТУРЦИЯ

продукти с ниска принадена стойност, освен ако държавната власт не вземе подходящи мерки, за да извлече полза от технологичните възможности на чуждите фирми. Най-накрая, подобно на проблема с безработицата в развитите индустриални страни, високият растеж представлява необходимо условие за решаването на проблема с неформалната икономика. Той обаче съвсем не е достатъчен и решаването му изисква ясна програма и прилагане на специфични мерки, съобразени с особеностите на стопанските субекти в тази сфера от икономиката.

ШЕСТА ЧАСТ

Международните
отношения
и емиграцията

Въпреки високия естествен прираст, заради който френската преса ѝ е дала наименованието „европейският Китай“, въпреки изпращането на средства от гастарбайтерите и приходите от туризъм, които показват колко крехка и слаба е икономиката ѝ – фактори, които не позволяват на Турция да изпълнява напълно ролята си на регионална сила, тя все пак е такава.

Средствата, отделяни за армията, представляват най-голямото разходно перо от националния бюджет, което държавата оправдава с необходимостта да охранява границите си с Ирак и Сирия, да се противопоставя на военните предизвикателства на една примитивна организация като PKK, чиито действия са осъдени на провал и няма основания да бъде смятана за партньор, да защитава стратегическите си интереси, както и тези на сънародниците ѝ в Егейския басейн и в Кипър. Впрочем Турция се притеснява от нестабилността, която преобладава на Балканите, в Кавказ и в Централна Азия, и се пита какви биха били последиците от евентуалното сдобиване на съседен Иран с ядрено оръжие.

За да схванем външната политика на Турция, трябва да държим сметка за особеното ѝ географско разположение на кръстопътя между Европа, Балканите, Близкия изток, Кавказ и Централна Азия, но също за тесните и привилегировани отношения със Съединените щати, установени след края на Втората световна война. Тук става дума за една важна и трайна линия на турската дипломация, тъй като днес Турция поддържа много близко политическо и военно сътрудничество както със Съединените щати, така и с Израел. Успоредно с това тя развива отношенията си със страните от Балканите, Южен Кавказ и тюркоезична Централна Азия. Това става благодарение на разпадането на Съветския съюз, тъй като освобождава в двата последни региона общности, които споделят с анадолските турци същата история и същия език (бих казал „близка история и сроден език“ – б. пр.). Близкият изток, със своите вътрешни и гранични проблеми, започвайки от безкрайния израело-арабски конфликт до иракската криза, прави още по-сложен пейзажа, в който Турция без съмнение играе основна роля.

През целия период след Втората световна война, Турция заема първостепенно геостратегическо място в отношенията Изток–Запад. Като поддържа една от най-мощните армии сред членките на НАТО, тя е един от най-важните съюзници на западния лагер, и по-специално на Съединените щати в стратегията им за „възпиране“ на Съветския съюз. Близостта в отношенията с Вашингтон се

ТУРЦИЯ

изразява в цяла серия двустранни договори. Сключени основно през 50-те години, те позволяват разполагането в Анадола на американски бази, на подслушвателни и радарни станции, които правят неограничена услуга за сигурността на Запада. Нещата значително се променят след падането на Берлинската стена, с отварянето на „тюркската зона“ (тюркскоезичните републики в Южен Кавказ и в Централна Азия), с появата на нови проблеми и възможности, свързани с богатствата на Каспийско море, с етническото и с политическото реструктуриране на Балканите, със сътресенията в Близкия изток, и по-специално в Ирак.

Взаимоотношенията на Турция в Европейския съюз поставиха и продължават да поставят въпроса за физическите и „културните“ граници на Европа, както и този за отношенията между европейската и турската идентичност. Днес някои се опасават дали стратегията на Европейския съюз от началото на взаимоотношенията ѝ с Турция не се ограничава до изпълнената с недоразумения формула „да я прикачи, без да я присъедини“. Все пак много са факторите, които от едната или другата страна тласкат в посока към интеграция в политическия, стратегическия и икономическия смисъл на думата. Ако се вземе само географския критерий, то Турция се намира отчасти в Европа, а в исторически, демографски, стратегически и културен план има истинско взаимопроникване между Европа и Турция. Но наред с някои още не напълно разрешени конкретни проблеми, искането на Турция за присъединяване се сблъсква с определени представи за Другия, които обикновено смътно, а понякога осезаемо продължават да играят важна роля в отношенията между Европейския съюз и тази страна. Въпросът е дали в някаква степен Европейският съюз всъщност не представлява „християнски клуб“, който се затруднява да приеме сред членовете си една мюсюлманска страна?

Отношенията, които Европа и Турция поддържат от половин век преговарящи страни, се усложняват и от други фактори, като взаимоотношенията на Турция с Гърция – другият обитател на егейското крайбрежие, свързани с въпроса за териториалните води и за континенталния шелф, и, разбира се, този за Кипър. Трябва да се отбележи, че турската диаспора започва да се налага като сериозен фактор в отношенията между Турция и Европейския съюз, особено в случая на Германия.

Равносметката на турската външна политика би останала непълна, ако не засегне въпроса за емиграцията – до такава степен от 60-те години насетне тя набира значимост от човешка, културна, икономическа, а сега вече и политическа гледна точка. Според последните официални данни, с които разполагаме, през 2003 г. близо

МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ И ЕМИГРАЦИЯТА

4,73 милиона души, по произход от Турция, живеят в чужбина. Те се намират основно в Европейския съюз (като концентрацията в западната част на Германия е впечатляваща – 2,48 милиона души), но също в Швейцария, в Съединените щати, в Канада, в Австралия, в Близкия изток (основно в Саудитска Арабия и Израел), а напоследък в Русия и в Централна Азия. Става дума за хора с най-разнообразен социален профил и статус: имигранти (и техните деца), натурализирани, бежанци, предприемачи, учащи се и командировани чиновници.

Турските емигранти развиват впечатляваща общностна логика, като същевременно запазват тесни връзки със страната, от която произхождат. Това население изгражда много широка диаспора, особено с формирането в последно време на класа от турски предприемачи, което дълбоко влияе на социалната стратификация. В крайна сметка в демократичния контекст на европейските страни, където тази емиграция се развива, с пълна сила се афишират както идеологическите, така и религиозните и етническите специфики на различните групи емигранти. За четири десетилетия емигриралото население е изградило в Европа мрежа от многобройни социално-културни, религиозни и политически дружества. Трябва да се отбележи, че емигриралите турци са пресъздали в Европа традиционните за Турция социалнополитически разделения, където сунитският ислям се оказва най-важната идентичностна принадлежност.

Имигрантите по произход от Турция вече масово приемат гражданството на страната, в която са се заселили. Според една прогноза през 2015 г. девет десети от имигранското население от турски произход ще е приело гражданството на една от страните членки на ЕС. Към този момент въпросното население ще наброява 5,25 милиона души. Изобщо живеещите в Европа турци прилагат синкретични социални практики, което е доказателство, че интегрирането на имигрантите в приемащото общество и запазването на жизнеността на тяхната общност не се изключват взаимно.

Глава XVI

Международни отношения

Постоянство в стремежа към сигурност и интеграция

В сферата на международните отношения, въпреки проявяването на определено постоянство от страна на дипломацията на Анкара, решаващият въпрос за връзките с Брюксел изглежда е свързан с тези за физическите и „културни“ граници на Европейския съюз, както и за отношенията между турската и европейската идентичност, ако приемем, че такива съществуват. Темата, в която се намесват трудните отношения с Гърция, е широка, особено що се отнася до Кипър, доведен до фактическо разделение от различни провокации и безперспективни ходове. „Разломът“ между Западна Европа и Турция можеше допълнително да се задълбочи, ако на Балканите, и по-специално в Босна и Херцеговина, групи, които имат историческа и културна близост с турците, бяха лишени от правата си.

Един друг въпрос заслужава особено внимание: разпадането на Съветския съюз освобождава в Южен Кавказ и в Централна Азия общности, които споделят с анадолските турци същото наследство и същия език (бих казал близко наследство и сродни езици, особено що се отнася до общностите в Централна Азия – б. пр.). Тези нови връзки на солидарност са ту окуражавани от американците, които често са склонни да разглеждат Близкия изток през призмата на противопоставянето между „турската модерност“ и „иранския ислямистки фанатизъм“, ту са спирани от тях, поради загрижеността им да не се провокира Русия. Близкият изток, с вътрешните си и погранични конфликти, с драматизма на несвършващия израело-арабски конфликт и с иракската криза с нейното неясно, за да не кажем обезпокояващо бъдеще, прави пейзажа, в който със своите козове и недъзи Турция без съмнение заема основно място, още по-сложен.

След промените във вътрешната политика и издигането на власт на Партията на справедливостта и развитието (АКП) през ноември 2002 г., много наблюдатели се запитаха дали това ще доведе и до промяна във външната политика. Това би означавало да се пренебрегнат исторически и стратегически дадености, от които никоя (управля-

ТУРЦИЯ

ваща) политическа партия не би могла да избяга. Те се обобщават в няколко пункта: постоянство в следването на направените стратегически избори, многообразие на културните, географските и етническите принадлежности (Европа – каквото и да се говори, Балканите, Близкият изток, Кавказ и Централна Азия), но също тесните и привилегирвани отношения със Съединените щати след края на Втората световна война.

Движението за модернизация и европеизация, разнообразието на принадлежностите, стремежът към сигурност и интеграция

Турция е едновременно европейска, балканска, блискоизточна, азиатска и средиземноморска страна, с широк излаз на морето, което турците наричат „Бяло“, но също и на онова, което наричат „Черно“. Тя носи в себе си цялото разнообразие и противоречията на зоните, към които принадлежи географски и културно. От повече от един век тя е привличана от три цивилизационни полюса: Централна Азия, поради своите културни, емоционални и лингвистични връзки; арабският свят, поради религиозната си принадлежност; Европа, защото след движенията за модернизация и европеизация на Османската империя от XVIII и XIX век насетне, османските (съответно турските) елити, които имат решаваща тежест в политическия живот, искат да бъдат преди всичко европейци. Изборът на обществен модел, вдъхновен от Запада, но също и ангажиментите към западните военни, политически и икономически съюзи, които никога не са изоставяни, свидетелстват за проевропейската ориентация на Турция.

Молбата на Турция за присъединяване към Европейската общност¹ (1987), прозападното ѝ ангажиране по време на войната в Залива (1991) и отказът ѝ да се намеси във войната в Ирак (2003) се вписват като логическо продължение на този избор. Днес сред страните от региона Турция е на предна линия при посрещането на последиците от падането на комунистическите режими на Балканите, в Кавказ и в Централна Азия. Нейните вътрешни развития, за които можем да се запитаме дали са причинно-следствено свързани с протичащите през последните години трансформации в международната система, правят страната една от най-динамичните в региона. Това става по силата на демографската ѝ тежест, на икономическия ѝ потенциал и на амбициозните ѝ планове като мащабния Проект за Югоизточен Анадол.

Но наред със силните страни, вътрешни слабости и проблеми правят Турция крехка и уязвима по границите: това са големите социални и регионални различия, изоставането в сферата на здравеопазването и образованието, кюрдският проблем, присъствието на армията в поли-

¹ Вж. следващата глава.

тическият живот, външният дълг и т.н. Най-сетне, регионалните противоречия, в които е въвлечена, я превръщат в добър пример за кризата на понятието „граница“: кипърският въпрос, противопоставянето в Егея, съперничеството за водни ресурси, азеро-арменският конфликт и т.н.

Този фон, съставен от модернизацията и от избора на Запада като хоризонт на прогреса, а също и от изключителното положение на присъствие в множество пространства, справянето с които неизбежно е зависело от цивилизационните и практически необратими избори, след периода на отдръпване, който характеризира кемалисткия период (1923–1945), е допълнен и силно белязан от един-единствен фактор: стремежът към интеграция в политически, отбранителен и икономически смисъл на термина с това, което по навик наричаме „Запада“.

Действащите лица в сферата на външната политика

Понастоящем държавата остава основният действащ фактор в сферата на външната политика. До 70-те – 80-те години тя е все още единственият. Министерството на външните работи на Република Турция (а не на „Турската република“) заема първостепенно място в тази дейност с дипломатически персонал, който, парадоксално, е сравнително малочислен за страна с такова значение на международната сцена (около 900 дипломати от кариерата). Външната политика се ръководи от правителството, което се опира на техническите и професионални умения на дипломатическия персонал, независимо че символичното присъствие на президента на републиката е относително силно.

Най-често завършили турската, но франкофонска гимназия Галатасарай и Факултета по политически науки в Анкара (*Мюлкетто*), възпитаници на кемалистката школа, често запалени почитатели на Запада, дипломатите от кариерата водят суров живот в Анкара (те дори наричаха едно от седалищата на Външното министерство „Бангладеш“) и сравнително охолени в чужбина. Едновременната пейоративна представа за „мон шер“ (изискан човек, владеещ до голяма степен западните маниери и начин на живот, но чужд на реалностите в страната) не отразява непременно положението на служителите, работещи в консулствата в Кьолн или в Ротердам, където те често се придвижват с бронирани коли – много дипломати, включително посланици, са станали жертва по улиците на Париж, Виена, Атина и др. на куршумите на арменски или гръцки терористи (съотв. групировките АСАЛА и „17 ноември“). Тези дипломати до такава степен не отстъпват от линията на Мустафа Кемал, че когато АКП дойде на власт и поиска да предостави поста външен министър на дипломат от кариерата, който да бъде близък до техните собствени възгледи, то ръководителите на партията не без трудности намериха един бивш посланик в Кайро – Яшар Якъш, скромен човек от грузински произход

ТУРЦИЯ

и вярващ мюсюлманин. Много други изявени дипломати са заемали този пост в миналото: Шюкрю Сарачоглу, Фатин Рюштю Зорлу (брутално екзекутиран след военния преврат от 1960 г.), Феридун Джемал Еркин, Хасан Есат Ъшък, Илтер Тюркмен. Тези, които оставят най-дълбоки следи, са „цивилни“: Тевфик Рюштю Арас (доверен човек на Кемал), Ихсан Сабри Чаглаянчил (бивш окръжен управител на Бурса, все така близък до Сюлейман Демирел) за своята умереност, Месут Йълмаз (бизнесмен, първоначално много близък с Тургут Йозал) за проевропейската си политика, Исмаил Джем (журналист, дълго време близък на Еджевит) заради своята прецизност.²

След държавата, на второ място по влияние във външната политика идват интелектуалците и бизнесмените. Много от първите, хора от университетите в Истанбул, Анкара и другаде, се намесват във Вашингтон и Брюксел, за да обясняват различните възможности и алтернативи. Често това се прави в рамките на институти за международна политика, подкрепяни от държавата, и следователно склонни да смесват държавните интереси с научно-изследователската работа. Бизнесмените също така упражняват влияние посредством организации на работодателите като ТЮСИАД и МЮСИАД.

Наред с тези фактори, от около две десетилетия се появява и един сериозен конкурент: мрежата на Фетхуллах Гюлен, религиозна фигура от накшбандитските среди, чиито дискурс е противоречив. В името на „умерения ислям“ той е подкрепян финансово от Съединените щати, където се намира от много години в изгнание, а посредством неговите фондации, учебни заведения, университети, медии (основно ежедневникът „Заман“ и телевизионният канал „Саманйолу“) и различни дарения за джамии и сдружения, мрежата му има голямо влияние от Хамбург до Сидни и от Тирана до Бишкек. Той служи както на американските, така и в известен смисъл на турските интереси.

Но това, което води до умножаване и диверсифициране на действащите лица след падането на Берлинската стена, е феноменът на

² Исмаил Джем е от фамилия, произхождаща от Солун и принадлежаща на т.нар. *дьонмета* – евреи, които са приели исляма. Макар че той успява да заеме най-високия по ранг пост в дипломатията благодарение на политическия характер на поста, и, трябва ясно да се каже, въпреки известна съпротива, следва да се отбележи, че за голяма разлика от имперската администрация, нито един турски гражданин от еврейски, арменски или гръцки произход не се числи нито в дипломатическия, нито в административния персонал (като изключим местния, в посолства и консулства). За сметка на това, Хикмет Четин, който е от кюрдски произход, за кратко заема поста на министър на външните работи донякъде по същите причини като Исмаил Джем. Изглежда вероятно, че поне досега, при проучванията, провеждани от властите при набирането на дипломатическите кадри, кандидатите от кюрдски произход са подложени на по-строг контрол.

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

глобализация: племенни вождове, кюрдски лидери от Северен Ирак, религиозни фигури, международни консултанти, прикрити агенти, помагачи и доброволци, свързани с тайните служби (особено по време на премиерството на Тансу Чилер), а напоследък и хуманитарни неправителствени организации, които са повече или по-малко политизирани. Тук трябва да добавим ролята на диаспората, която започва да изпраща своите пионери в Западна Европа от 1962 г.

Гъстата гора на Балканите

Първо, дали Турция е балканска страна? Възможно е. „Балкан“ е турска дума, която означава „планина, покрита с гъста гора“. Дългото османско господство, което на Балканите продължава от XIV до края на XIX век и което достига апогея си по времето на Сюлейман „Законодателя“ (или „Великолепни“, както е познат на Запад), се характеризира с процес на ислямизиране в Босна и Херцеговина, в Македония, в Албания и в Косово и със система, която признава самоорганизацията на общностите за народите, които са запазили религията си. Оттук се появяват и първите движения за национална независимост в Гърция и в Сърбия, в България и в Румъния, вдъхновени от европейските идеи за националната държава, които дълбоко ще променят османската имперска структура и ще доведат до краха на „болния човек“ на Европа.

Все пак, каквито и да са различията между балканските държави и Турция – различия, които някои определят като несъвместимост от политически и дори „културен“ характер, начинът на живот на балканските общества се доближава много повече до този на турското, отколкото до този на Западна Европа. Впрочем, ако се вземе предвид европейската част на Истанбул, то Турция с Източна Тракия има в чисто географския смисъл на термина „балканско“ население, което е равно на това на Гърция или на България. Балканите се намират на турските търговски пътища към Западна и Централна Европа, които стотици хиляди гастарбайтери от Германия, Франция и Австрия преминават, за да се върнат в родната си страна. Най-накрая, в политически план Турция традиционно и с основание е смятана за страна – участничка при сключването на всякакви международни договори, засягащи бъдещето на този район, който някога е бил определен като „барутното буре на Европа“.

През XVII и XVIII век османците контролират голяма част от това, което през последните десетилетия беше Югославия, но също Унгария, Трансилвания, Влахия, Молдова и Подолието, на север от Днестър. Това териториално разширение неминуемо оставя демографски следи от поне три различни типа. Първият се отнася до обитателите от турски етнически произход, които се намират в Македония, Гърция

ТУРЦИЯ

и преди всичко в България, където техният брой се изчислява на около един милион.³ Вторият е от религиозен характер: големи групи от местното население, особено сред албанците и босненците⁴, са ислямизирани. Ислямизацията „по османски“ води до един синкретичен и не напълно ортодоксален ислям. И накрая, третият е свързан с наследството в резултат на контактите с чиновници, събирачи на данъци, заптиета и др. и се чувства в ежедневиия живот: начин на изразяване, на поведение, статут на жените и т.н.

Османците напускат Босна и Херцеговина едва през 1878 г. под натиска на Австро-Унгария, а отстъплението им от части от днешните Сърбия и Черна гора датира от Първата балканска война (1912–1913). Турската чувствителност по отношение на балканските проблеми е още по-силна, тъй като първо Османската империя, а след това и републиканска Турция са силно белязани от елитите, произхождащи от Балканите. Достатъчно е да споменем имената на някои от политическите лидери, родени в Солун или Скопие, или такива, чиито фамилии произхождат от региона: великият везир Соколлу⁵, Мустафа Кемал и ... генерал Еврен. Този феномен е подсилен от наличието в страната на балкански общности, основно босненци и албанци, които са се установили на няколко последователни вълни. Освен че имат известна електорална тежест, те заемат място в държавния апарат, политическата класа и бизнеса, което не бива да се пренебрегва. Всички тези неща карат мнозина в Турция да смятат, че страната има „историческа отговорност“ към Балканите.

Недоверието винаги е властвало в региона: Балканският пакт от 1954 г., сключен между Турция, Гърция и Югославия, губи актуалност през 1955 г. За Турция периодът на Студената война е белязан от изолация на Балканите, която достига своята най-висока точка през 1989 г. със създаването на гръцко-българската ос и с жестоките репресии на режима на Живков над турската общност в България. Падането на комунизма и разпадането на Югославия (което Турция се въздържа

³ В резултат на масивната емиграция броят им е по-малък. На последното преброяване на населението (1 март 2001 г.) като турци се самоопределят 746 664 души, а като изповядващи исляма – 966 978 души. – *Б. пр.*

⁴ Един град като Сараево, който турците наричат „Сарайбосна“, има голямо символично значение за босненците. Това малко средновековно селце е завладяно от османците през 1428 г. През 1462 г. те построяват в него палат (*сарай*) за бейлербея, откъдето идва и името „Сарайбосна“. Срв: Georges Castellan, *Histoire des Balkans, XVIe–XXe siècles*, Paris, Fayard, 1991, p. 133.

⁵ От 47 велики везири, които се изреждат в периода между 1453 и 1623 г., тридесет и седем са от християнски произход и почти всички идват чрез девширмето – османската система за рекрутиране на немюсюлмани, сред които има албанци, южни славяни, гърци. Срв.: *Histoire des Balkans...*, 1991, p. 111.

да насърчава) водят до пренареждане на картите. Съюзници на Турция в региона по всяка вероятност ще бъдат Тирана (с която Анкара е подписала договор за военно сътрудничество), Скопие и София, ако въпросът за турско малцинство в България бъде уреден с мъдрост и умереност от двете страни, без да се стига дотам да се говори за „ос“ – термин, отхвърлян и от двете страни. В резултат на желанието на България и Румъния, Турция прие включването на Атина в Черноморското икономическо сътрудничество, въпреки систематичното отхвърляне на международната сцена, на което до неотдавна тя бе подлагана от гръцката страна.

Тъй като Турция е главният наследник на бившата империя, която доминира региона, отношението към нея в балканските страни остава като цяло негативно, особено през последното десетилетие на XX век. Понятието за „същностна неприязън“ (*inimitié constitutive*), което Бернар Лори⁶ развива в тази връзка, говорейки за България, и което би могло да се разпростре и върху другите „бивши провинции“ под османско владичество, има обяснителна сила, при условие че се държи сметка за процесите, които възникват в новия контекст след края на Студената война, и за калейдоскопичната представа, която имат хората на Балканите за „турчина“. Бернар Лори обръща внимание, че в България с това название може да бъде наречен всеки мюсюлманин, османското владичество, властите в Анкара, жителите на Анадола и Източна Тракия или турскоезичното малцинство в България, като тези различни значения се преплитат помежду си.

Сърбите и гърците са тези, които най-често споменават това „завръщане“ и го сатанизират, като прибегват до исторически референции. Мълчаливият, понякога открит съюз между Атина и Белград намира благоприятен отзвук в морален и политически план в Русия, и то не само и единствено сред националистите. В Москва имаше множество критики срещу руската дипломация, която допуснала грешка, като се присъединила към санкциите срещу Сърбия и Черна гора, като признала твърде бързо Босна и Херцеговина, а Македония – в лош момент; също като не обърнала достатъчно внимание на позицията на Гърция, която можела да играе важна роля срещу „ислямисткия реваншизъм“. Другият реваншизъм, като че ли по-реален, което се вижда от драматичното премазване на Босна, ясно изразен в изказванията на сръбските лидери, подсилен, може да се каже, от почти расисткото отношение на държавата на Милошевич, и от голяма част от гръцкото общество към техните съседи, се състои в това да се спечели със закъснение от няколко века „Косовската битка“ (1389) и да бъдат прогонени мюсюлманите от Балканите. Македонците и българите, славяни

⁶ Виж неговата статия „Strates historiques des relations bulgaro-turques“, *CEMOTI*, No 15, януари–юни 1993, pp. 149–167.

ТУРЦИЯ

като сърбите и православни като сърбите и гърците, имат по-умерени възгледи относно това „завръщане“. Албанците, в мнозинството си мюсюлмани, всъщност не виждат в него никаква опасност. Най-накрая, мюсюлманите от Санджак и от Босна не биха били враждебно настроени към едно по-голямо ангажиране на Турция в балканските дела.

Лоялност, но не и сервилност спрямо Вашингтон

Начинът, по който Турция възприема въпросите на сигурността в Източното Средиземноморие и в Близкия изток, се обяснява също и като следствие от позицията на Съединените щати и Европейския съюз по отношение на нейното място и на стратегическата ѝ роля като регионален фактор.

През целия период след Втората световна война Турция заема първостепенно геостратегическо място в отношенията Изток–Запад. Като поддържа една от най-мощните армии сред членките на НАТО, тя е един от най-важните съюзници на западния лагер, и по-специално на Съединените щати в стратегията им за „възпиране“ на Съветския съюз. По силата на доктрината Труман, която предвижда оказване на помощ „на страните, заплашени от комунизма“, тесните връзки с Вашингтон довеждат до подписването на цяла серия двустранни договори. Сключени през 50-те години, те позволяват разполагането в Анадола на американски бази, на подслушвателни и радарни станции, които правят неоценима услуга за сигурността на Запада. Също така в момента на кубинската криза през 1962 г. Турция се оказва на първа линия пред една ядрена заплаха.

В хода на 50-те и 60-те години турската дипломация не спира да се обвързва със западните сили, с цел да създаде зона за сигурност в Близкия изток, която се представя като продължение на Атлантическия съюз. Нови опити в тази посока се извършват веднага след назначаването от президента Айзенхауер на Дж. Ф. Дълес за американски държавен секретар. На същото желание отговаря и Багдадският пакт, впоследствие превърнал се в Организация на централния договор – СЕНТО (*The Central Treaty Organization, CENTO*), подписан през 1955 г. от Турция и Ирак, към който последователно се присъединяват Великобритания, Пакистан и Иран. „Доктрината Айзенхауер“ от 1957 г., която е нова версия на „доктрината Труман“ за Близкия изток, поначало оправдава принципа за военна намеса на Съединените щати в Близкия изток в случай на „пряка или непряка агресия от страна на световния комунизъм“. Тази доктрина получава подкрепата и на тогавашния министър-председател Аднан Мендерес, който се старае да даде на Съединените щати доказателства за добрата си воля, тъй като тяхната финансова подкрепа му е все по-необходима. Изправен пред

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

икономическа криза и пред значително външно задължняване, Мендерес опитва същевременно и едно отваряне към Съветския съюз. Този опит пропада поради преврата от 1960 г., който според някои е мотивиран и от необходимостта да бъде провалено това отваряне на Изток.

Позицията на Турция, която приютява ултрамодерни подслушвателни инсталации, допълнително се засилва след свалянето на шаха и „загубата“ на американските подслушвателни станции в Иран, които имат важна роля в шпионирането на съветските изпитателни бази в Капустин Яр (на изток от Волгоград) и особено в Тюратам (близо до Аралско море), където се правят опитите с междуконтиненталните съветски ракети СС-18 и СС-19. Тези станции са натоварени да улавят съобщения между различни съветски военни части и държавни институции. Освен това, станцията Карамюрсел на брега на Мраморно море позволява да се идентифицират всички кораби и подводници, които преминават през Проливите, да се определя типа на въоръжението им и броя на ракетите, които носят, докато в базата в Инджирлик са складирани ракети с ядрени глави.

Подслушвателните станции и базите са разположени на турска територия по силата на двустранните договори, сключени със Съединените щати през 50-те години. Именно от една от тези бази, тази в Инджирлик, в края на април 1960 г. излита военният самолет U-2, който след кацане в Пешавар (в Пакистан) преминава съветската граница и навлиза на повече от две хиляди километра навътре в СССР, преди да бъде свален. След забраната на тези полети през 1967 г., Турция отправя искане към американците за ревизия на договора, чиито клаузи (за метеорологични и научни наблюдения) просто прикриват военното наблюдение. От 1979 г. насетне, в момента, когато се поставя въпросът за контрол върху прилагането от Съветския съюз на договора САЛТ-2, и въпреки натиска на Вашингтон, Бюлент Еджевит, въпреки че е измъчван от много икономически трудности, но подкрепен от опозицията и Генералния щаб по този въпрос, поставя като предварително условие за позволяването на полетите на разузнавателните самолети U-2 да се получи мълчаливото съгласие на Москва, което тя отказва да даде.

Също така сериозна като случая с U-2 е карибската криза от 1962 г., която показва до каква степен Турция е в състояние да се поддаде на това, което стратегите на Пентагона наричат „дребен авантюризм“ (*small-scale adventurism*), и че страната рискува във всеки един момент да се превърне в опитно поле, на което суперсилите да експериментират конвенционалните си оръжия. Никита Хрущов предлага да изтегли разположените в Куба ракети в замяна на това Съединените щати да се откажат от базите си в Турция, като заплашва, че не може

ТУРЦИЯ

„да гарантира целостта и сигурността на Турция, освен ако Съединените щати не направят пред ООН същото по отношение на Куба“. Единствената страна от западния блок, наред с Италия, която приема разполагането на „Юпитер“ на своя територия, Турция се примирява против полята си с премахването на тези ракети, след като Кенеди решава да „убеди“ турците „да ни убедят да изтеглим ракетите си“.

Турско-американските отношения минават и през периоди на търкания, ако не и на напрежение, по-специално през 1964 г., когато американските власти дават да се разбере, че са против използването на оръжия, предоставени от НАТО, за евентуална турска интервенция в Кипър; също и през 1972 г., когато Вашингтон налага забрана на отглеждането на мак в Анадола, и особено през 1976 г., когато американският конгрес налага ембарго на предназначенията за Турция оръжия.

През 1991 г. Вашингтон и Анкара решават да издигнат нивото на двустранните си отношения до „разширено партньорство“ (*enhanced partnership*), което включва сътрудничество в множество сфери (сигурност, политика, икономика, наука и технология) и засилени консултации, които са организирани на различни нива във вече съществуващи или новоустановени рамки. Договорен е също така и календар за приложението му в 5 части, който предвижда институционализирането на отношенията между Турция и Съединените щати в определени сектори. Приетият през декември 1979 г. план предвижда разширено двустранно сътрудничество, засягащо въпроси на енергетиката, на икономиката и търговията, на отбраната и сигурността, на регионалните проблеми и най-накрая на тези, свързани с Кипър.

„Независимо дали става дума за политическа стабилност, за икономически растеж или за културното ѝ влияние, тя няма равна на себе си сред другите мюсюлмански страни“, пише през 1995 г. по отношение на Турция един американски наблюдател – Даниъл Пайпс. И да продължим: „Западните правителства трябва непрекъснато да напомнят на турците, че Европа и Съединените щати са на тяхна страна в мъчителното им противопоставяне на Техеран. Те би трябвало да използват моралната си тежест, военната си мощ, икономическата и дипломатическата си сила, за да насърчават турците да устоят. Най-сетне, Европейският съюз трябва да отмени гръцките маневри и германската враждебност и да приеме Турция не само в рамките на митническия съюз, но и като пълноправен член на общността, което би имало едновременно практическо и символично значение.“ Това благосклонно мнение е широко споделяно в Съединените щати. Що се отнася до тяхната роля, може да се добави, че, от една страна, Турция търси и получава подкрепата на Вашингтон по отношение на необходимостта от присъединяването си към ЕС, което дразни най-вече

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

германци и французи (голистите), а от друга, че относителното изолиране на Турция от Европейския съюз води до засилване на директните контакти между Анкара и Вашингтон с всички произтичащи от това последици както за Турция, така и за Европа.

Що се отнася до европейската интеграция на Турция, макар действително да е имало съвети и натиск от страна на американците, не бива да се изпуска от внимание, че ЕС и САЩ често са действали съвместно, за да упражняват върху Турция натиск по определени проблеми (Кипър, правата на човека). В този смисъл можем да приведем думите на един турски дипломат, според които Турция е била едновременно „страна“ и „предмет“ на трансатлантическите взаимоотношения.

Смекченият антагонизъм с Гърция

От 1999 г. насам в отношенията между Атина и Анкара задуха нов вятър – твърде рядко срещан, за да не го отбележим, – който прилича на воля за политически диалог и дори за сближаване. Срещите на най-високо ниво между министър-председателите на Турция и Гърция, размяната на посещения между министрите на външните работи, проявите на взаимна симпатия между двете общества по време на земетресенията, които разтърсиха двата бряга на Егейско море през лятото на 1999 г. са все предвестници на този по-топъл вятър. Необходима е все пак предпазливост, защото политическите и юридически спорове са сериозни, както в двустранните отношения, така и по въпроса за Кипър.

Както още веднъж показа през 1995 г. „кризата за скалата“, а именно спорът за принадлежността на едно островче, разположено в близост до егейския бряг на Турция, двете страни рискуваха да стигнат до сблъсък. Въпреки че тази вероятност е относително малка поради щетите, които би предизвикала, едно нещо е сигурно: двете страни имат напълно различна политика. Докато Анкара препоръчва двустранния подход, то Атина от повече от двадесет години води политика на интернационализиране на проблема, особено в рамките на ЕС, на който тя има предимството да е член.

Разбира се, гръцко-турският спор, който е довел до цяла юридическа война и на скъпоструващо дипломатическо разгръщане, е напълно реален. Преговорите за Егейско море, когато има такива, в крайна сметка имат като залог залежите от петрол, които изглежда се намират в него. Въпреки едно по-ранно хармонично съжителство между двата народа, поради упорити стереотипи, взаимни страхове и негативни представи (при желание засилвани от медиите), оформеният през вековете спор се основава преди всичко на конфронтацията между двата национализма. Те са дотолкова по-непримирими, дори свирепи,

ТУРЦИЯ

тъй като и турският, и гръцкият етнос имат доминиращо положение в рамките на Османската империя и затова са в най-голяма степен заинтересовани от нейното наследство. Прекалената чувствителност и дори нетолерантност на двете държави по отношение на всякакви етнически малцинства всъщност показва (ако това изобщо е нужно) трудностите, срещнати при изграждането на националната държава.

Впрочем турско-гръцкият спор е също така постоянен вътрешен проблем и причина за дебат в Турция и Гърция; той не се представя пред съда на западната и световната общественост, освен в моменти на изключителна ескалация. На обществено ниво отношенията между гърци и турци са изpletени от непознаване, двойственост, привличане и отблъскване. Най-отворените за диалог отбелязват факта, че двата народа са „осъдени“ да живеят заедно, което е показателно за степента на песимизъм, присъща на техния подход.

Османската власт признава на немюсюлманите, организирани в религиозни групи, на всеки *миллет*, правото да развиват собствена си образователна система и да практикуват религията си. Именно последната, а не толкова етническата принадлежност или говоримият език, е критерият за принадлежност към дадена общност. Централната власт не се е опитвала нито да турцизира, нито да ислямизира в голям мащаб другите етнорелигиозни общности и турците представляват един етнос сред всички други, като далеч не са най-облагодетелствани. В този смисъл терминът *туркократия*, използван от някои гръцки историци, за да обозначи османския период, подлежи на дискусия. Гръцкият *миллет* (*миллет-и рум*), социално много разнороден, е твърде компактен политически, приемайки безусловно абсолютната власт на православната църква и на патриарха. Всъщност последният, чието седалище е все така в Истанбул, засилва своето влияние като става политически и духовен водач на гърците в империята, но и на цялата православна общност. Появата на независимото гръцко кралство през 1830 г. не изчерпва териториалния въпрос. *Мегали идея* или Великата идея, т.е. възраждането на Византийската империя с териториите, населени с елини, разположени извън границите на кралството, по-специално в Мала Азия, винаги ще счита Градът, т.е. Истанбул, за една от двете столици на елинизма.

През 1910 г. гръцката буржоазия, която заема властта в кралството, смята, че в личността на новия министър-председател Елефтериос Венизелос е открила своя естествен ръководител, своя водач, „пламенния ясновидец“ на Великата идея. Венизелос вижда в Световната война една неочаквана възможност да реализира Великата идея. В този случай става дума за осигуряване на подкрепата на един от воюващите европейски блокове. Тази авантюристична политика ще бъде заплатена с това, което гърците наричат „Малоазийската катастрофа“

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

– болезнена травма за няколко поколения. След завръщането си на власт през 1923 г. Венизелос прави пълен завой и започва да търси съюз с Мустафа Кемал.

От тридесет години в средиземноморския под-басейн, каквото е Егейско море и което си разделят (а по-право не могат да си разделят) турци и гърци, това, което шокира от пръв поглед, е една изключително раздробена, разпиляна и заплетена конфигурация. Въпросът за подялбата на островите, за прокараването на границата на континенталния шелф, този за териториалните води и за егейското въздушното пространство, за демилитаризацията или ремилитаризацията на островите, за положението на гръцкото православно и на турското мюсюлманско малцинство в съответните страни са петте аспекта и видими прояви на гръцко-турския спор. Кипърският въпрос се явява като тяхно огледало, като високоговорител, но също и като фактор, който влияе на отношенията между двете страни. Гръцко-турският спор е също така проблем на вътрешната политика, подхранван от и подхранващ народното въображение. Това изглежда по-вярно за Гърция, отколкото за Турция, тъй като последната, която е и бившата доминираща сила в региона, на която Гърция дълго време е била провинция, е изправена и пред много други проблеми от външнополитически характер.

Корените на спора в Егейско море (първият аспект на спора) трябва да се търсят във въпроса за разделянето на островите, поставен през 1830 г. с независимостта на Гърция. Що се отнася до спора относно прокараването на граница на шелфа между двете страни, в основата му стои ролята, която се придава на островите. В общи линии за Гърция островите трябва да бъдат разглеждани по същия начин, както и континенталната суша; според Турция те не могат да се ползват от такъв статут, като се има предвид особената ситуация в Егейско море.

Всяка от страните разсъждава по различен начин. Основните аргументи на Гърция са следните: островите имат право, сами по себе си, на континентален шелф; сухоземната територия и егейските острови заедно формират политическото и териториалното единство на гръцката държава и съществуването между тези две части на чужд териториален елемент е абсолютно неприемливо. Според Гърция поделянето на континенталния шелф между двете страни не може да се осъществи по друг начин, освен на принципа да се следва линията, разположена на равно разстояние между турския бряг и крайните точки на гръцката територия, т.е. гръцките острови, разположени най-на изток в Егейско море.

Турските аргументи от другата страна са следните: основният критерий за очертаване на континенталния шелф е принципът на естественото продължение; островите не са нищо друго освен специални обстоятелства и Егейско море е едно полузатворено море, което

ТУРЦИЯ

оправдава прилагането на особени правила, а не на тези, които са предвидени по общия ред в международен план; принципът, който трябва да се приложи в случая, не е този за равна отдалеченост, а за справедлива подялба.

Различните международни норми и спогодби от последно време сякаш отиват по-скоро в подкрепа на позицията, защитавана от гръцката страна. Възползвайки се от доминиращата понастоящем тенденция, Гърция се опира преди всичко на стандартни аргументи. Съответно, за да ѝ се противопостави, Турция не може да направи друго, освен да настоява на изключителния характер на ситуацията и да изисква ново отсъждане в съответствие с принципа за справедлива подялба.

Докато въпросът за континенталния шелф достига до мъртва точка в преговорите през 1979 г., то той успява да съживи една стара разпрavia, която от известно време е заглъхнала, но чиито последици са много по-директни и тежки: става дума за проблема за териториалните води (вторият аспект на спора). Ако в Егейско море се приложи принципът за разширяване на териториалните води на 12 морски мили от брега, както настоява Гърция, то това би увеличило нейните териториални води от 35 на близо 64% процента от общата площ на това море. Тази своеобразна гръцка таласократия в Егейско море, която впрочем съществува на практика, е неприемлива за турската страна.

Гръцката теза може да бъде сведена до три основни аргумента: разширяването на териториалните води на 12 морски мили се основава на международното право; това правило е валидно и за егейските острови; Гърция има право едностранно да обяви прилагането на разширението, когато прецени за необходимо, тъй като става дума за суверенно право на държавата, на която принадлежи бреговата ивица. От юридическа гледна точка Турция не може да се противопостави на това, освен като отхвърли прилагането на този международно признат принцип в името на вземането под внимание на особените случаи, като този на полузатворените морета от типа на егейското. За да подчертае спецификата на тази географска конфигурация, Анкара се старае да покаже, че в случай на разширяване на гръцките териториални води, Турция не би имала повече достъп до открито море. Също така всяко решение на Атина в тази посока би представлявало за Анкара перфектен *casus belli*.

Егейският спор има и трети аспект: проблем представлява определянето границите на въздушното пространство (т.нар. *Flight Information Region, FIR*). Всъщност границите на въздушното пространство са функция на тези на териториалните води; Анкара оспорва определянето на границите на гръцкото въздушно пространство на база 10 морски мили в териториални води. Освен това, според решението на

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

комитета за контрол на въздушния трафик, взето през 1950 г. и утвърдено през 1952 г. от регионалния договор от Париж и от съвета на Международната организация по гражданска авиация, Егейско море спада към въздушното пространство, контролирано от FIR Атина и неговата разделителна линия от това на Истанбул в общи линии съвпада с гръцко-турската морска граница. Това, че навремето Анкара оставя контрола на гражданския въздушен трафик над Егейско море на Гърция, се обяснява с положението, в което се намира Турция в началото на 50-те години, когато, за да може да си осигури западната подкрепа срещу съветските заплахи, турските власти не се скъпят със средствата да се покажат сговорчиви. Трябва да се чака до лято на съдбовната 1974 г., при започването на операцията в Кипър, за да постави Анкара под въпрос статуквото от 1950 г.

Четвъртият аспект на егейския спор се отнася до постепенната демилитаризация на островите в източната част. По силата на договора и на конвенцията от Лозана островите Бозджаада (Тенедос) и Гьокчеада (Имброс), които са под турски суверенитет, са демилитаризирани заедно с Проливите. Що се отнася до Додеканезите, то те са демилитаризирани съгласно Парижкия договор от 1947 г. Единствената промяна в юридическия статут е приета през 1936 г. в Монтрьо, когато се изменя режимът на Проливите и се приема нова конвенция вместо тази от Лозана. От няколко години Гърция умело използва възможно най-широк набор от аргументи, за да се оправдае пред турските обвинения, като най-важните се основават на принципа *rebus sic stantibus* – казано иначе, радикалната промяна на обстоятелствата в сравнение с момента, в който са подписани договорите, цитирани от турците.

Към този тежък егейски спор се прибавя като пети и последен аспект въпросът за малцинствата – турското в Гърция и гръцкото в Турция. Около 110 000 турци мюсюлмани в Западна Тракия съставляват единственото значимо малцинство в Гърция. Въпреки официалната позиция на гръцките правителства, която се състои в това да считат този въпрос за „несъществуващ“, книгата с оплаквания на тази селска общност, чиято раждаемост е доста висока, изглежда дълга: влошаване на положението в образователната сфера, отказ на властите да дават разрешения за строителство, постоянни глоби, провокации, заплахи и атаки, сплашване от страна на силите на реда и други форми на принуда. В стопанската сфера положението изобщо не е по-добро: продължаваща загуба на земи и забрана за придобиване на недвижима собственост. Що се отнася до религиозните фондации (вакъфите), гръцките управници търсят начин да контролират дейността им и да ограничат резултатите от нея.

Като реакция на турските оплаквания относно турското малцинство в Западна Тракия, гръцките власти препращат към трудностите,

ТУРЦИЯ

които среща гръцкото православно малцинство на Истанбул, което значително намалява през последните четиридесет години (около 1 800 жители през 2005 г.). Те настояват, че антигръцките (по-право антирумските) погроми от 6–7 септември 1955 г. в Истанбул, анулирането през 1964 г. на конвенцията от 30 октомври 1930 г., която предвижда свободно движение на работната ръка между Гърция и Турция, експроприациите на имотите, принадлежащи на гърци на островите Бозджаада и Гьокчеада и най-сетне проблемите, които днес среща гръцкото малцинство в Истанбул в сферата на образованието (липса на учебници и на учители), са накарали една голяма част от гърците от Турция да емигрират в Гърция.

От септември 2003 г. се водят проучвателни преговори между турските и гръцките власти. Двете страни се опитват да намерят средно решение между исканията на Анкара за широкообхватен диалог относно Егейско море и тези на Атина, които целят въпросът за континенталния шелф да бъде поставен пред Международния съд в Хага. Водещият принцип при тези срещи се свежда до това да се търсят решения, които могат да се разположат на две нива – да се насочат към основните проблеми, които разделят двете страни, а в случай че срещите се провалят, да се потърси какво може да се направи, за да се подновят. Препъни камъкът на тези преговори е ангажиращият характер на молбата, която евентуално би могла да бъде адресирана до съда в Хага. Подходът на Анкара остава непроменен: трябва да се разгледат всички аспекти на проблема, т.е. както този за континенталния шелф, така и тези за териториалните води, за въздушното пространство и за демилитаризирането на островите.

Вкамененият кипърски въпрос

От месец май 2004 г. Кипър стана член на Европейския съюз. Ако това присъединяване не поставя сериозни проблеми в икономически план, то това не е така в политически план. В действителност фактическото разделение на острова, което отразява съвсем незадоволителното развитие на преговорите между двете общности в ООН, представлява сериозна пречка. Освен това изглежда трудно да се отдели това присъединяване от онова на Турция.

Мирният план, представен през 2003 г. от Кофи Анан, по това време генерален секретар на ООН, предвижда обединение на двете части на острова в конфедерация с коригиране на границите в полза на гръцко-кипърската зона. Със сигурност уреждането на спора изисква отстъпки и от двете страни, но трябва да се припомни, че от четвърт век насам преговорите между представители на двете общности в рамките на ООН не са довели до никакъв реален напредък. Можем да представим накратко ситуацията, като припомним, че кипърските тур-

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

ци настояват за федерална република с две общности, като настояват за наличие на две зони, за актуализиране на договорите за сигурност и за съюз от 1960 г., като говорят за „федерирани държави“, а не за „региони“ – термин, предпочитан от кипърските гърци. Последните искат незабавно изтегляне на турските части от територията на Кипър и връщане на селищата с предимно гръцко население под контрола на гръцката кипърска администрация. От своя страна кипърските турци подчертават необходимостта от териториални корекции в зависимост от икономическата жизнеспособност. Накрая се поставя и въпросът за международните гаранции за сигурността на острова: гърците не искат и да чуват да се говори за турско „право на наблюдение“, а турците трудно биха се примирили с това Кипър да „падне“ под европейски контрол.

Не е възможно да се отделят напълно двете кипърски общности от тези на Гърция и Турция, нито да се разглеждат независимо от другите спорове, които разделят двете граничещи с Егейско море страни, и по-общо от надпреварата и борбата за влияние, която Анкара и Атина водят в този регион на Европа. Но островът, който последователно се явява като точка на кристализиране, детонатор или заложник на гръцко-турския спор, а понякога и трите наведнъж, има и своята собствена динамика на конфликта.

Ако турската интервенция през юли и август 1974 г. е ускорила фактическото разделение на острова, трябва да се признае, че въпреки достойните за съжаление и неизбежни жертви на жестоките неколкодневни стълкновения, тя поне е допринесла за това да се избегнат кръвопролитията, които са опустошавали и опустошават толкова много подобни общества в Близкия изток, на Балканите или в Кавказ, за да се ограничим само до съседните региони. Тя също така довежда до елиминирането на Еносис, т.е. на мита за присъединяване на острова към това, което част от гръцко-кипърското общество смята за родина-майка, въпреки че този мит не е напълно изчезнал. Слабостта на турската позиция не е в това, че страната е изпратила войски в северната част на острова – те са били необходими за защитата на сигурността на малцинствената турско-кипърска общност, но че са настанили там население по произход от Анадола, които понякога неправилно са наричани „колонисти“, и с това са нарушили демографското равновесие на острова. В тази връзка следва да се припомни, че кипърските гърци са докарали на острова около 20 000 души от Грузия, тъй наречените „понтийци“ (или „понтийски гърци“), да не говорим за масивната според кипърските турци натурализация на ливански християни.

Присъединяването на Кипър към Европейския съюз трудно може да бъде отделено от това на Турция. Един от основните въпроси е съчетаването на два императива в Кипър: свободното движение на хора

ТУРЦИЯ

в средносрочен и дългосрочен план и защитата на турско-кипърската общност, която дълго време е държана настрана от стопанския оборот. Вярно е, от друга страна, че времето притиска и че надеждите за федерално решение намаляват – дотолкова конфликтът изглежда замръзнал в една точка. Във всеки случай ще бъде трудно да не се държи сметка за препоръките що се отнася до двузоналния характер, който трябва да се придаде на новата политическа структура, както е посъветвал... генерал Дьо Гол, използвайки същия термин още през 60-те години. Формулата за взаимно проникващи се „кантони“, колкото и да е съблазнителна, би била рискована: междуобщностните отношения ще бъдат уязвими дори от най-малката провокация.

Би било твърде лесно и манихейско да се припише на едната или на другата суперсила на ХХ век, Съединените щати и СССР, или и на двете едновременно, отговорността за опасното напрежение, създадено в Източното Средиземноморие от гръцко-турския спор. Разположени на пресечната точка на осите север/юг и изток/запад (в политическия смисъл от времето на Студената война – *б. пр.*), след края на Втората световна война и провъзгласяването на доктрината Труман Турция и Гърция се оказват в клиентелистка позиция спрямо Съединените щати, разбира се, със защитата и предимствата, които това осигурява, но и със зависимостта, до която води.

В края на Втората световна война Гърция е разорена от нацистката окупация и от една разрушителна гражданска война; Турция е запазила своя неутралитет, но е заплашена от териториалните искания на Сталин, а икономическото ѝ положение е повече от разклатено. При това положение американското предложение за икономическа и военна помощ е прието и от двете държави като глътка кислород. Впрочем доктрината Труман е предназначена специално за Гърция и Турция. Последните, като изпращат експедиционни корпуси и плащат „кръвния данък“ в Корея, и като се присъединяват (една след друга, а донякъде и едната заради другата) към Атлантическия пакт през 1952 г., се пристрояват към западния лагер и поемат по почти еднакъв път. Изглежда, че отношението на Съединените щати е било продиктувано от студени стратегически сметки, а не толкова от желание да се защити демокрацията.

Независимо дали става дума за кипърския въпрос или за егейския спор, един от големите парадокси на отношенията Изток–Запад и едно от най-специфичните вътрешни противоречия в западния лагер е да се види как две от неговите членки търсят подкрепата и арбитража на Москва (и дори преди всичко в случая на Гърция, на балканските комунистически страни) в споровете, които ги противопоставят. Вместо да окуражава противопоставянето на двете страни, което би могло да има непредвидими последици, включително за сигурността на собст-

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

вените му южни граници, СССР изглежда се стреми да отслаби американското присъствие в тази част на Средиземноморието и увеличи уязвимостта на „слабото звено“ на НАТО. От друга страна, прекаленото въоръжаване на Турция и на Гърция, подхранвано от взаимното недоверие, със сигурност ще да е безпокояло и Съветския съюз.

Що се отнася до Европейския съюз, макар той да осъжда разделението на Кипър и създаването на „Севернокипърската турска република“, като същевременно окуражава преговорите между двете общности, той внимателно избягва (с изключение, разбира се, на Гърция), особено през 80-те години, да взема страна в споровете в Егейско море. След присъединяването си към Европейската общност през 1981 г., Гърция си служи със своя нов статут, ако не за да накара Общността да приеме осъдителна позиция спрямо Турция, то поне за да блокира всякакво подобряване на турско-европейските отношения (и това на всички нива на ЕС: Съвета, Комисията и Парламента) и всякаква финансова помощ, предвидена от Допълнителния протокол към Анкарския договор.⁷

В несигурния Близък изток

Севърският договор, подписан през 1920 г. между съюзниците и османското правителство, последно и най-голямо унижение за Портата, свежда империята до една съвсем малка територия. Той не е приложен, тъй като в резултат на войната за независимост Мустафа Кемал променя ситуацията и налага други условия при подписването на Лозанския договор. Междувременно Великобритания, която силно желае да си присвои контрола върху петрола в Мосул, откъсва от Турция тази населена предимно с кюрди, но обитавана също и от тюркмени (един тюркски народ) провинция, и я присъединява към Ирак, който се намира под неин мандат. Скъсвайки с имперския модел, националистическата турска република се отличава с незачитането на етническите и културните специфики.

Последната четвърт на XX век е свидетел на известен прогрес в сферата на културните и на човешките права; по-специално става възможно повече или по-малко свободно да се обсъжда етническият въпрос и дори да се произнася думата „кюрд“ без риск от изправяне пред правосъдието. Отварянето на границата пред кюрдските бежанци от Ирак през 1988 г., в резултат от използването от страна на Багдад на химически оръжия, е изпитание, с което Турция се справя достойно, въпреки скромните средства, с които разполага. Отменено е законодателството на военните от 1983 г., което постановяваше „забрана за публична употреба на други езици освен турски“.

⁷ Вж. по този въпрос следващата глава.

ТУРЦИЯ

След идването на власт на АКП, много наблюдатели се питаха дали това ще доведе и до промяна във външната политика в смисъл на дистанциране от Европа и на сближаване с „мюсюлманския“ Близък изток. Нека от самото начало подчертаем, че въпреки известна неопитност в сферата на външната политика, ръководителите на АКП напълно съзнават какво е съотношението на силите и какви са залозите. Обиколката на Реджеп Тайип Ердоган в Западна Европа и в Съединените щати непосредствено преди изборната си победа, макар и да беше предназначено преди всичко за получаване на международно признание, също така свидетелства за неговите приоритети.

Що се отнася до османското минало, трябва да се припомни, че при движенията за модернизация и европеизация на империята, основното предизвикателство е свързано с нейното оцеляване и възстановяване. В хода на процеса на изграждане на турската национална държава културната система е все така доминирана от идеологията на европеизацията и от една серия от начинания на кемалистите: лаицизацията е смятана за задължителен преход при всяка модернизация, като „рационалното“ се противопоставя на религиозното; доминацията на един турски елит, формиран от френската школа и повлиян от позитивизма на Конт, солидаризма на Дюркем и наследения от Ренан ориентализъм, особено в антиислямската му част. Политиката към мюсюлманския свят се смесва с тази към арабския свят, като разпространеният за него стереотип е за „удар с юмрук в гърба“.

С идването на власт на Демократическата партия на Баяр и Мендерес през 1950 г., четири години след възприемането на многопартийната система, теоретически се появява и различна концепция за лаицизма, за исляма, за ролята на индивида в обществото и оттам – нов подход в отношенията с мюсюлманския свят. Все пак кемализмът остава да доминира във вътрешен план, така както във външен решаваща роля има въпросът за сигурността в контекста на Студената война. Това, което е интересно да се отбележи, е постепенното интегриране на Турция в Организацията ислямска конференция. За първи път страната участва в работата ѝ на ислямската среща на високо равнище в Рабат през 1983 г. в лицето на своя държавен глава (а това е крайният „кемалист“ генерал Кенан Еврен). През 2005 г. генералният секретар на тази организация е турчин.

Всъщност повече, отколкото с ЕС и с тюркскоезичните републики, именно в тази културна и географска зона новата „ислям-демократическа“ власт би могла да помисли за съществени промени на строгата кемалистка визия, като същевременно избягва да възприеме като свой подходът на „мюсюлманския клуб“, както и да попадне в множество капани и да забрави за факта на съществуването на държавата Израел. Но възможностите за маневри са тесни, доколкото Турция е сведена

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

до ролята на лоялен „стратегически партньор“ (особено зле третиран от Европа и изоставян от НАТО, когато тази организация прецени, че някои ангажименти са твърде рисковани, както по време на англо-американската интервенция в Ирак), който сякаш съществува само за да защитава интересите и сигурността на Запада в региона.

Могат да се отделят няколко фази в отношенията на Турция с арабския свят. Първата започва с провъзгласяването на републиката (1923), и по-специално с премахването на халифата (непростимо за много араби) през 1924 г. и продължава до края на Втората световна война. Ако трябва да характеризираме с една дума този първи период, то можем да се спрем на „безразличие“ или „пасивна неутралност“. Втората фаза, детерминирана от Студената война и блоковото противопоставяне, започва с приемането на Турция като участник в Комисията за помирение в Палестина на ООН през 1948 г. и завършва към 1963–1964 г. Това е период на известно вмешателство на Турция в арабските дела посредством няколко договора, като например Багдадския пакт, сключени под егидата на Вашингтон и Лондон. Третият период обхваща времето между 1963–1964 г. (ескалация на кипърската криза) и 1989–1990 г. Той се характеризира с търсенето на съюзници в Третия свят, по-специално сред арабските и изобщо сред мюсюлманските страни. То обаче е възпрепятствано от разминаващите се стратегически интереси, особено с южните арабски съседи. Най-накрая, четвъртият период започва с войната в Залива, която вади на преден план кюрдския въпрос, който сам придобива нова динамика и синергия, както и с навлизането в изпълнената с несигурност иракска криза.

Днес поведението на Турция е своеобразна глътка въздух за Тел Авив, тъй като тя се противопоставя на антиизраелската политика на арабските страни и на Иран. Титаничният проект за т.нар. Широк (или Голям) Близък изток (*Greater Middle East*) иска да изведе Турция на преден план като живо свидетелство за съвместимостта на исляма и демокрацията; той би ѝ дал усещането, че е „лидер“ на региона. Разширяването на влиянието на НАТО в целия Широк Близък изток рискува да задълбочи културните разделения. Същевременно, макар и „защитена“ от чадъра на НАТО, Анкара не може да не гледа с лошо око на ядрената сила на своя ирански съсед.

Иран и Турция са част от обширната тюркско-персийска зона, която се простира от Източното Средиземноморие до Източен Туркестан (Синдзян), в която тюркоезични и ираноезични народи съжителстват от векове. Заедно с Афганистан те съставляват това, което в англосаксонската терминология се нарича „*Northern Tier*“ – това е северната част на Близкия изток, чиято основна особеност е географската ѝ близост до Руската империя, съответно по-късно до Съветския съюз, а днес до Руската федерация и до южните републики на ОНД.

ТУРЦИЯ

По отношение на вече независимите държави в Транскавказ (по-специално Азербайджан, тюркоезичен, но в по-голямата си част шиитски) и в Централна Азия (Туркменистан, Узбекистан, Казахстан, Киргизия – и четирите тюркоезични, и Таджикистан – ираноезичен, но сунитски), но които пазят тесни връзки с Москва, понякога приемащи форми на зависимост, Техеран и Анкара заемат различни позиции едновременно поради исторически причини и икономически интереси. Първият залог, тук са петролните залежи в Каспийско море. Въпросът има две измерения: разработката на находищата и трасето на бъдещите газопроводи и петролопроводи, които би трябвало да отвеждат горивата до международните пазари. По първия пункт турците са в по-добро положение от иранците, от една страна, поради политическата си близост с Баку, а от друга, заради подкрепата, която им оказва Западът, макар че лъвският пай всъщност отива в западните компании.

Когато турски и ирански ръководители от най-висш ранг се срещат, а това се случва често както в хода на двустранните отношения, така и в рамките на форумите за регионално сътрудничество, те на драго сърце повтарят в речите си, сякаш за да прогонят демоните, че техните две страни не са воювали от векове. Познавайки се и поддържайки връзки от векове, те имат уважение една към друга и се стараят да запазят идеологическите и политическите си различия, а също и конфликтите си на интереси, на едно поносимо ниво и да уреждат разминаванията в стратегически си концепции. Тези различия, които наред с другото се дължат и на различното държавно развитие на двете страни, все пак не могат да скрият наличието на общ исторически опит и оттам на културните и лингвистични белези на близост, които съществуват между двете общества.

Това, което в най-голяма степен дразни Иран, е, разбира се, политическата близост на Анкара спрямо Съединените щати, и особено сътрудничеството с Израел, макар последното в голяма степен да е плод на несигурността, която Турция изпитва заради Сирия и оста Техеран–Дамаск, на която Атина, Ереван и дори Москва дават своята подкрепа с цел да отслабят Турция, а също и на набирането на сила от страна на един друг международен играч, разполагащ с известни ресурси, а именно Азербайджан, който е близък до Турция. Рамков договор за военно сътрудничество между Анкара и Тел Авив е подписан на 23 февруари 1996 г. Този договор постановява, че „пилотите на израелските военновъздушни сили могат да провеждат тренировки със своите самолети в турското въздушно пространство, без да носят оръжия и екипировка за електронно наблюдение“. Той предвижда също така „взаимен достъп на военните кораби в пристанищата на двете страни и обмяна на информация и на персонал“. Всичко това

предизвиква гнева на иранския съсед и по време на посещението на Неджметин Ербакан в Техеран през 1996 г. върховният водач на Иран аятолах Хаменеи не се поколебава да поиска от министър-председателя „да скъса неотдавна установените връзки с Израел“. Турция се оказва изправена пред проблема за множествената си принадлежност, с който тя трудно се справя, откъдето и срамежливата поява на една концепция, едновременно древна и нова: *Евразия*.

Корените в региона или появата на „тюркската зона“

След падането на комунизма в Източна Европа и разпадането на Съветския съюз, множество западни наблюдатели бяха предrekli на Анкара блестящо бъдеще в Южен Кавказ и в Централна Азия, където живеят тюркоезични общности, чието общо население надминава това на Турция. По време на Студената война Турция остава дискретна по въпроса за съдбата на тези общности, за да не дразни „големия съсед на север“. В крайна сметка новите дадености в региона несъмнено разкриват и нови перспективи за тюркската дипломатия. Те създават същевременно и нови проблеми, тъй като водят до търкания с Русия. Войната в Чечения разбунва тюркското обществено мнение, още повече че една общност по произход от този регион живее в Турция. Но това, което най-много безпокои Анкара, е окупацията на една пета от територия на Азербайджан от Армения (става дума за населението с арменци Нагорни Карабах – *б. пр.*). Тя пречи на нормализацията на отношенията с Ереван, пред която се сблъсква и с един тежък исторически спор.

Каквото и да е, противно на това, което претендират упоритите предразсъдъци, политиката на тюркската държава спрямо тези страни в Кавказ и Централна Азия не е водена от етнически съображения, за което наред с други факти свидетелстват и нейните инициативи за изграждането на Черноморската икономическа зона – организацията за икономическо сътрудничество на страните, граничещи с Черно море. Въсъщност в тази организация освен Русия и Украйна – две страни, които представляват важни потенциални пазари за Турция, членуват и други страни от Кавказ и Балканите, които нямат директен излаз на Черно море. Сама изправена пред икономически трудности, Турция не е в състояние да задоволи огромните финансови нужди на младите тюркоезични републики. Все пак движението на хора и търговските връзки, установени от петнадесетина години с тези държави и общества, не са за пренебрегване (макар не винаги да се включват в статистиките), а тюркските предприемачи са сред основните капиталовложители в региона. В стопанската сфера големият залог е свързан с петролопровода, който ще пренася казахския и азербайджанския петрол на Запад.

ТУРЦИЯ

Днес, от гледна точка на Турция, ситуацията би могла да се сведе до серия от проблеми: търсене на политическо, икономическо и културно влияние; поява на геостратегически противопоставяния около новите залози (съперничество с Иран, но преди всичко с Русия). Обратно, да се поддържат тесни отношения с Турция е приоритет за Азербайджан и за републиките в Централна Азия, които се стремят да утвърдят своята независимост и да се измъкнат от опеката на Москва.

В Турция, от времето на създаването на националната държава, става съмнително да се говори за „турски/тюркски свят“. Този концепт има силно негативна конотация, свързана с пантюркското (обединение на всички тюркски народи) и пантуранското (тюркско-монголско обединение с антиславянска насоченост) движение и тематика, които са монополизирани от крайната турска националистическа десница и през 20-те години са осъдени от Мустафа Кемал. Голямото мнозинство от интелигенцията, политическата класа и общественото мнение са още по-непримирими към тези движения и идеологии, тъй като през 70-те години те са използвани от някои специални служби на Вашингтон с цел да се дестабилизира Съветският съюз отвътре.

Така или иначе, стратегическото обезценяване, което като че ли сполита Турция в края на 80-те години с изчезването на Източния блок и с разпадането на Съветския съюз, бързо е контрабалансирано от два различни по характер и мащаб феномена. От една страна, кризата в Залива, а по-късно също и американската атака срещу Саддам Хюсеин напомнят на Съединените щати и на много страни от ЕС, загрижени преди всичко за снабдяването си с петрол, ключовата роля на Анкара за тяхната сигурност. От друга страна, и това е по-важното, развитията в Кавказ и в Централна Азия разкриват нови перспективи за дипломатията на Анкара и следователно за един хипотетичен „възход“ на „тюркската зона“. Той е хипотетичен, защото поне на първо време множество и силни фактори могат да тласнат тази зона по пътя на маргинализирането и изключването. Но все пак трябва да констатираме появата на една сривана от Историята „турска зона“. Последната, с териториалните си разширения се простира от Балканите до Синдзян (Източен Туркестан) и нейните приблизително 150–200 милиона тюркоезични обитатели (ако включваме сред тях тюркоезичните населения на Русия и на Иран), представлява един геостратегически комплекс, чието значение непрекъснато нараства.

Именно в бившия Съветски съюз може да се наблюдава възраждане сред тюркоезичните населения: докато татари, башкири, карачаи, ногайци и т.н., макар да изразяват своята воля на независимост, са на подчинение в Руската федерация, то Азербайджан, Туркменистан, Казахстан, Узбекистан и Киргизия вече са независими, като същевременно остават солидарни – в различна степен и до ново нареждане

– на ОНД. Със сигурност отвъд принадлежността към една езикова група и култура, всеки от народите, които населяват, от една страна, Турция, а от друга – централноазиатските републики, има своята собствена специфика и исторически опит.

В икономически и културен план въпросът е дали разпространението на пазарната икономика в световен мащаб може да помогне на Турция да играе ролята на регионален полюс. Вярно е, че усилията за ускоряване на икономическото развитие на Турция остават крехки и в голяма степен зависими от ЕС. Същевременно Турция и понастоящем остава сред главните капиталовложители в региона, което не е за пренебрегване за една икономическа сила от скромен мащаб. Тя се утвърждава като индустриален износител, като доставчик и изпълнител при реализирането на публични работи, като финансов център, предлагащ банкови услуги, като организатор на съобщителни мрежи и средище за установяване на чуждите капиталовложители в региона. Все пак потенциалът за разрастване на търговския обмен с тюркоезичните републики е ограничен поради тяхната икономическа изостаналост.

Политическата и културната дейност на Турция както в Азербайджан, така и в Централна Азия, е всъщност проекция на западния модел. Днес латиницата е възприета почти навсякъде и за това Турция има определена заслуга. Освен това в тюркоезичните републики може да се гледа турска телевизия; хиляди студенти са получили стипендии, за да отидат да се обучават в Турция; самолетни линии свързват Истанбул с редица столици в региона. Това, което все пак прави впечатление, е известна неподготвеност и съответно импровизираният характер на реакциите на Турция на отправените към нея молби: действията ѝ са повече или по-малко хаотични, когато става дума да се приемат хиляди азербайджански и централноазиатски студенти и да се предават телевизионни програми за Кавказ и за Централна Азия. Друг проблем в културен план е свързан с хомогенизирането на езика. Отношението на Турция към „тюркоезичната зона“ трябва да бъде анализирано на няколко нива: официалната позиция, изразявана от МВНР и една голяма част от политическата класа, е продиктувана от известна предпазливост. На обществено ниво преобладаващото мнение се колебае между невежество, безразличие и дори известна надменност спрямо т.нар. „тюрки“ (*türki*), от една страна, и емоционално отношение и неадекватна пропаганда в стил „XXI век ще бъде турски“, от друга.

Противоречия в Южен Кавказ

Въпросът за транспортирането на горивата от Каспийско море, и по-специално прекарването им през Проливите, е в центъра на от-

ТУРЦИЯ

ношенията на Турция със страните от региона и с Русия, която като граничеща страна има глас в решаването на въпросите, свързани с Каспийско море. Подписването през септември 1994 г. на договор за разработване на азербайджанските петролни залежи е определяно като „делката на века“. Подписан за период от тридесет години (1995–2025), той предвижда извличането на 511 милиона тона петрол, 260 от които ще бъдат изнесени.

Една от ябълките на раздора е несъмнено въпросът за транспортирането на този петрол и съответно определянето на трасето на петролопроводите. Сред предлаганите решения т.нар. „ирански“ път и този, който пресича Армения по пряка линия, изглеждат изключени, поради противопоставянето на Съединените щати на първия и на Азербайджан на втория вариант. Остава да се състезават три други възможни решения: да се използва съществуващия петролопровод, макар че е донякъде остарял, който свързва Азербайджан с руското пристанище на Черно море Новоросийск; да се изгради нов петролопровод, който пресича Грузия и Турция; и, най-накрая, да се избере един трети вариант, при който петролът се транспортира по Черно море до Бургас в България, за да бъде прехвърлен по петролопровод до гръцкото пристанище Александруполис.

Тези различни сценарии довеждат до създаването на „съюзи“: от една страна, между Русия, Иран и Армения – съюз, който дискретно е поддържан и от Китай, а от друга, между Турция, Азербайджан и Израел, повече или по-малко открито поддържан от Съединените щати. Консенсусът, който прави от Русия, втората ядрена сила в света, естествен съюзник на Иран, се обяснява с евентуалния съюз между тюркоезичните държави в региона на Каспийско море. Също така от руска страна съюзът с Иран, вечният партньор в Каспийско море, изглежда високо оценяван, и то до степен, че от няколко години между двете страни се развиват много тесни отношения, едновременно в политически, икономически и военен план. Продажбата на военно оборудване, на софистицирани оръжия (например подводници и бойни самолети) и на атомни електроцентрали прави от Иран важен партньор за руската икономика.

Все пак войната в Чечения разтърсва целия Северен Кавказ. Тя ескалира заради съперничествата в руските управляващи кръгове и усложнена от бездруго заплетените отношения между Русия и кавказките ѝ съседи. Многобройните конфликти, които разоряват Южен Кавказ от 1988 г. – начало на враждебните действия между Армения и Азербайджан заради Нагорни Карабах, и досега не са намерили решение, а окупацията на част от територията на Азербайджан обяснява неотварянето на турско-арменската граница. Азеро-арменският конфликт представлява непосредствен проблем и тест за Анкара. Ма-

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

сивната подкрепа, с която се ползва Армения, и военните ѝ успехи на място, носят риска за превръщането на този проблем в постоянна рана в Кавказ, с може би не толкова отдалечената възможност за въоръжен конфликт между Баку и Ереван. Разпъвана между обществения натиск да окаже ефективна подкрепа на азерите, които вече са претърпели тежки териториални и човешки загуби, и загрижеността да не бъде въввлечена в конфликта, Анкара се опитва да привлече международни организации като ООН и Статистическата служба на Европейските общности, без да достигне до осезаеми резултати.

В азеро-арменския конфликт „групата от Минск“, създадена, за да сближи двете страни, досега не е показала особена ефективност. Така или иначе, в този конфликт симпатиите на Русия (по исторически и стратегически причини) и на Иран видимо са на страната на Армения. Някои дори смятат, че Москва и Техеран са решени да смажат Азербайджан. Сред регионалните сили единствено Турция дава своята подкрепа за позициите на Баку. Това се дължи на културната близост с Азербайджан, на историческия спор с Армения, но също и поради икономически интереси, свързани основно с желанието да се изгради петролопровод по трасето между Баку и Джейхан. Грузия, която силно желае да се еманципира от Москва, изглежда предпочита това последното решение.

Изграждането на петролопровода Баку–Джейхан е почти завършено. Сред тюркоезичните страни Азербайджан несъмнено заема особено място в стратегията на Анкара, защото тази страна е преди всичко нейна „врата“ към Централна Азия. Всъщност Турция е в неизгодно положение поради липсата на директна териториална връзка с тюркоезичната зона в Кавказ и Централна Азия: всъщност непосредствен съсед на Турция е само азерският анклав Нахичеван. Макар да оказва на Азербайджан военнотехническа помощ за изграждане на отбранителната му система, Анкара продължава да бъде предпазлива по отношение на съседна Армения и преценява като неподходящо и ненавремененно подписването на отбранителен договор с Азербайджан. Турската дипломация счита, че не би могла да афишира една антиарменска политика, която би събудила у западните ѝ съюзници лоши спомени, и че не може съвсем открито да окаже подкрепа на Азербайджан, като се има предвид, че азерската общност съставлява съществена част от населението на Иран, и че една такава подкрепа може да предизвика трудности с Техеран.

От своите единадесет съседа, като че ли Грузия е този, с който Анкара поддържа най-тесни взаимоотношения, с изключение, разбира се, на Азербайджан, ако го броим за неин съсед посредством областта Нахичеван. Несъмнено и тук има някои противоречия, особено по абхазкия въпрос. Както е известно, освен значителната

ТУРЦИЯ

азерска общност, която живее в Грузия, и абхазците (те са мюсюлмани, но не са тюркоезични) се стремят към независимост, а също и аджарите (също мюсюлмани), които имат своя автономна република; и двете общности търсят определена подкрепа от Турция. Те са представени и в самата Турция от диаспора, заселила се в страната преди близо век. Впрочем една грузинска общност също живее в Турция, по-специално по брега на Черно море.

При отношенията с Армения се поставя въпросът за това как би могъл да се реши историческият спор. Фонът на отношенията на Турция, и по-точно на агонизиращата Османска империя, с Кавказ е обременен с болезнени спомени: войни, размествания на населението, екзекуции, бежански вълни и всичко това в условията на външно вмешателство. И ако днес границата на Турция с Армения остава затворена въпреки съществуващите дипломатически отношения, това е преди всичко поради подозренията, подхранвани от спора, датиращ от началото на XX век, от една страна, но и от армено-азербайджанския конфликт, който се изразява в окупацията на една пета от територията на Азербайджан, от друга.

Шансовете за успех на една средна по сила държава като Турция в Кавказ и в Централна Азия са свързани с множество фактори от военен, политически, икономически, финансов и културен характер. В крайна сметка начинът, по който Турция възприема обкръжаващия я свят, не се основава на етническият фактор. Черноморската икономическа зона – проект, който цели създаването както на дипломатически форум, така и на геоикономическо пространство, инициатор за което е Турция, не е сравнима с иранските проекти за организиране на икономическото сътрудничество в зоната на Каспийско море – тя включва не само крайбрежните страни, но и такива, които нямат излаз на Черно море като Армения и Гърция. Но Турция се страхува, че такъв вид проекти или появата на един своеобразен „турски хинтерланд“ би дало на европейците претекст да я изключат от европейското политическо пространство.

Турската визия за тюркоезичната зона си остава от геокултурен порядък. В много отношение тя е сравнима с франкофонията. Тя също дава предимство на двустранния подход с всяка от тюркоезичните републики, за да не се дразни прекалено Русия, от чиято военна мощ Анкара се страхува. В миналото, както по времето на Османската империя, така и на републиканска Турция, руският, а по-късно съветският елемент, остава фактор остава от първостепенно значение.

Руско-съветският фактор и въпросът за Пролитите

Историческите изследвания от времето на Студената война постоянно говореха за „тринадесетте войни“, в които се противопоставят

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

„вековните врагове“ – единият, който държи пътищата за достъп до Средиземно море, и другият, който е лишен от тях. Войната между Османската империя и Русия, на която слага край революцията от октомври 1917 г., оставя неизлечими следи, повече от дванадесетте предходни. Източните провинции са подложени на руска окупация, а споменът за страданията, понесени от турските войници, които загиват с десетки хиляди под ударите на епидемии, студ и недохранване, повече, отколкото от сраженията, е все още жив. Трябва да се отбележи, че постоянно появяващите се чувства на страх и отвращение спрямо „вековния враг“, дълбоко вкоренени в народното съзнание и подхранвани от органичен антикомунизъм, със сигурност не са без връзка с понякога прекалено прозападната ориентация на Турция през последните шестдесет години.

Все пак връзките, които се установяват по време на турската война за независимост между двете победени в Първата световна война страни, са толкова сърдечни, че обезпокояват западните столици. Двата „естествени съюзници“ виждат в това сътрудничество взаимни изгоди. Болшевишките водачи откриват в анадолската съпротива опора срещу англичаните, особено в транскавказкия фронт. Мустафа Кемал, който превръща съюза с републиката на Съветите в един от водещите елементи на своята стратегия, разполага с по-ограничени възможности за маневри: без да се предизвиква враждебността на Великите сили, трябва да се спечели доверието на болшевиките, които по някои въпроси, като този за териториите, искани от Армения, остават неговорчиви. Кемал получава от Съветския съюз, иначе сам изправен пред огромни лишения, ценна икономическа и военна помощ.

Договорът за сътрудничество от 1921 г. е последван от договор за приятелство и неутралитет от 17 декември 1925 г., по силата на който Турция и Съветският съюз се ангажират да се въздържат от всякакви агресивни действия една срещу друга, да запазят неутралитет в случай на нападение от трета страна и да се въздържат от всякакви съюзи и политически договори, насочени срещу една от тях. По-скоро дистанцирани, без да бъдат враждебни, отношенията между Анкара и Москва бележат нов тласък през 1929 г. с подписването на нов договор, който предвижда, че сключването от едно от двете правителства на политически договор с трета страна, която има обща сухопътна или морска граница с другата страна, ще зависи от съгласието на тази страна.

Наличието в Съветския съюз на тюркски етнически групи има голямо значение, макар и латентно, за турско-съветските отношения. Все пак след края на Втората световна война Турция се въздържа да упражнява културно и политическо влияние върху тези групи, както и да използва тази ситуация за външнополитически цели. През 40-те

ТУРЦИЯ

години, с финансовата подкрепа на нацистите, които се опитват да въвлечат Турция във войната срещу СССР, пантуранисткото движение донякъде се надига, но бързо е поставено под контрол. По-късно, опряно на част от младежта, търсеца своята идентичност, Партията на националистическото действие на бившия полковник Алпарслан Тюркеш става основната политическа сила, която прави от пантюризма оръжие за политическата си борба.

„Трябва да си турчин, с безпогрешния си наследствен нюх за сложните лъкатушения на славянския манталитет, с националния си инстинкт за руската опасност, с добрата си интуиция за посоката, която трябва да се избере, за да се устои на тази заплаха, и с изостреното си чувство за сигурност, за да се адаптираш непрестанно към изменящите се нужди на ситуацията“, пише, не без известна лиричност, Ф.Дж.Еркин, генерален директор по политическите въпроси на Министерството на външните работи на Турция през 1939 г., след като обвинява англичаните, че не могат да разберат „дълбоките причини“ на издигнатите в края на 30-те години съветски искания.

По време на своята визита в Москва през септември 1939 г. турският външен министър Шюкрю Сарачоглу отказва да разглежда и обсъжда искането, представено от Молотов, да се преразгледат някои членове от конвенцията в Монтрьо. Притеснението на турските ръководители е подсилено от примирителното отношение, възприето както от Чърчил, така и от Рузвелт, по отношение на Сталин. Всъщност в Техеран през ноември 1943 г. и след това в Москва през октомври 1944 г. последният повдига въпроса за пристанища на „топло море“ и за „задушаването на руската търговия от Турция“.

На 20 март 1945 г. СССР денонсира договора за неутралитет и приятелство, подписан с Турция през 1925 г. На 7 юни същата година руската страна уведомява турското правителство, че за да се стигне до подписване на нов такъв договор, то трябва да отстъпи областите Карс и Ардахан, присъединени към Русия през 1878 г. и върнати на Турция през 1921 г., както и да приеме преразглеждането на конвенцията от Монтрьо, така че охраната на Проливите да се осъществява съвместно от Турция и СССР. Най-сетне, изисква се и създаването на съветска военна база на Дарданелите. Исканията на Сталин предизвикват силно безпокойство и голямо объркване сред турските управляващи среди и обществено мнение.

Турция категорично отхвърля съветските искания, като същевременно повтаря желанието си да се преговаря за друг договор, като се държи сметка за новите условия. Тя започва да търси и външна подкрепа, но такава не се появява веднага. Чърчил и Труман пренебрегват противопоставянето на Турция срещу това спорът ѝ със СССР да се обсъжда в Потсдам, където двамата западни държавници правят по-

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

мирителни изказвания спрямо Сталин, който пък подновява искането си за съвместен турско-съветски контрол върху Проливите. Наред с вече споменатите причини, съветските опити между 1945 и 1947 г. за промяна на статуквото с Турция в крайна сметка само довеждат Анкара до това да изостави политиката си на неутралитет, която неизменно следва от създаването на републиката, и да я принуди активно да търси съюз със Съединените щати.

В контекста на 50-те години Турция играе основна роля в американската стратегия на „сдържане“: става дума за възможността за използване на летищата ѝ от американски бомбардировачи, натоварени с евентуални „масивни репресии“, както и за базите за ракети със среден обсег. В началото на 60-те години тя губи част от стратегическата си значимост, поради изтеглянето на ракетите от нейна територия и преди всичко заради съветското напредване в Близкия изток и в Източното Средиземноморие. Последният фактор, съчетан с международния климат на разведвяване, не е без значение за турско-съветското сближаване, което се очертава към 1963–1964 г. Но това, което играе решаваща роля в случая, е несъмнено кризата в Кипър от декември 1963 г. Писмото на президента Джонсън, което уведомява тогавашния министър-председател Исмет Иньоню, че доставените от Вашингтон оръжия на НАТО не могат да бъдат използвани без негово съгласие, особено ако конфликтът рискува да противопостави две страни членки на Атлантическия пакт, предизвиква безпрецедентна вълна от антиамериканизъм в Турция, и съответно, сближаване със СССР. Правителството на Сюлейман Демирел, което управлява самостоятелно от 1965 до 1971 г., въпреки войнствения си антикомунизъм, работи в посока на сътрудничество с Москва, което е продължено и през целия период на 70-те години.

Гъвкаво интерпретиране на конвенцията от Монтрьо

Въпросът за Проливите винаги е представлявал крайъгълния камък на турско-руските и турско-съветските отношения. Исторически погледнато, режимът на преминаване през Проливите е бил подлаган на различен статут: изключителен суверенитет на Портата (1453–1841), която използва самостоятелното си право да разрешава или забранява преминаването; неутрализация (1841–1914), която цели да попречи на достъпа през Проливите на всички военни кораби; интернационализация (1918–1936), която установява принципа на свобода на преминаването в полза на морските сили на всички държави.

Между двете страни се появява неразбирателство през 1936 г., по време на обсъждането в Монтрьо на конвенцията за Проливите. СССР настоява за пълна свобода на преминаване на корабите на страните от Черноморския басейн и иска да се ограничи движението на корабите

ТУРЦИЯ

на другите страни. От своя страна, Турция предпочита да се намали, доколкото е възможно, броят на чужди кораби в Проливите по време на война, независимо дали принадлежат на страни с излаз на Черно море, или не. В крайна сметка конвенцията от Монтрьо позволява в мирно време преминаването на всички кораби с предизвестие до правителството в Анкара: осем дни за корабите на държави с излаз на Черно море и петнадесет дни за останалите. По време на война, ако Турция остане неутрална, корабите на воюващите страни не могат, освен по предвидени в конвенцията изключения, да използват Проливите. В случай че Турция участва във войната или се чувства заплашена, „преминаването на военните съдове е изцяло оставено на самостоятелното решение на правителството“ в Анкара.

Москва обвинява Турция, че не е могла или не е искала да прилага тези разпоредби през Втората световна война. Във вече споменатата нота от 8 август 1946 г. Кремъл твърди, като цитира и известен брой примери, че силите на Оста са могли да прекарват корабите си през Проливите. Конвенцията от Монтрьо е остаряла, както впрочем признават трите големи съюзени държави. От своя страна, СССР изисква и във време на война Проливите да бъдат отворени за плавателните съдове на черноморските страни и затворени за останалите сили. Режимът на Проливите трябва да бъде от компетенциите на Турция и на другите черноморски страни, които също са натоварени със задачата да „осигуряват с общи средства отбраната им“.

Турското правителство отговаря, че е готово да приеме преразглеждане на конвенцията, за да се вземат под внимание промените, които настъпват в технологията на корабоплаването след 1936 г. Турската дипломация, която винаги е искала, в този случай както и в другите, да избегне изцяло двустранни преговори със СССР, все пак е принудена да се запита „дали съветската концепция за нов режим на Проливите продължава да се основава, с някои изменения, предназначени да смекчат тяхната строгост, върху петте точки, развити в двете ноти от август и септември 1946 г.“. От юли 1976 г. нататък турските управляващи си затварят очите за транзитното преминаване на кораби от разновидност, която противоречи на клаузите на конвенцията от Монтрьо. По повод на тези отстъпки към Съветския съюз, Анкара не се изправя пред особена съпротива от страна на американците. Впрочем последните разчитат да вкарат в Черно море въоръжени с ракети военни кораби, благодарение на едно твърде широко интерпретиране на конвенцията от Монтрьо.

От края на Втората световна война насетне външната политика на Анкара е продиктувана от стремежа към сигурност и интеграция. Това търсене, проявено в посока към Съединените щати и НАТО след

МЕЖДУНАРОДНИ ОТНОШЕНИЯ

края на войната, а след това към Европейския съюз, отдавна се опира по един естествен начин на политическия и културен избор в полза на Запада.

Турция запазва основна роля по отношение на равновесието в региона. От западна гледна точка ролята на страната съвсем не е незначителна, тъй като тя остава най-стабилният партньор в регионален план. Преди всичко тя играе и може да играе ролята на стабилизиращ елемент при някои регионални кризи както на Балканите, така и в Кавказ; кризите не могат да бъдат разрешени само от Анкара, но не могат също така да бъдат решени без нея. След това, Турция представлява един от „мандаторите“ на западната политика към Централна Азия, тъй като тя се ползва с много повече доверие от някои сили, които инструментализират исляма, като например Саудитска Арабия или Иран. Най-накрая, като виртуален лидер на един тюркски и секуларизиран свят, който се появява в региона, тя се явява, наред с другите етнокултурни съставни части като арабския и иранския свят, като една от входните врати към Близкия изток. Всъщност Турция фигурира като стратегическо стъпало за Запада при всяка акция, насочена към Близкия изток, тъй като зоните на напрежение, които НАТО рискува да се види принуден да разрешава в следващите години, са се изместили на изток и особено на югоизток (Кавказ, Балканите, Централна Азия).

Предвид на несигурностите за европейската перспектива на страната възниква и един въпрос. Дали е възможно този особен политически актьор, какъвто е Турция, да използва успешно многобройните си географски и културни принадлежности и да играе ролята на регионална сила, без да се опитва да се интегрира в един от тези блокове, придържайки се на равно разстояние от ЕС, Русия, арабския свят и Иран? Извън факта, че поемането на такава роля е изключително трудно за страна, която няма икономическата мощ на Германия или Япония, трябва да се припомни увереността на турските елити по отношение на техния избор, понякога изключващ всичко друго, в полза на Запада, по-точно на Съединените щати и НАТО в сферата на сигурността и на ЕС в политически и икономически план.

Трудностите в общуването с ЕС очевидно карат Анкара да преосмисли мястото си на регионалната и дори на международната сцена. Така или иначе за Турция не съществува никакво друго алтернативно пространство в региона, което да е свързано с перспектива за интеграция в краткосрочен или средносрочен план – нито в рамките на Черноморската икономическа зона, нито в „тюркската зона“, нито в Близкия изток. Повече от половината от външнотърговския обмен на Турция се извършва с ЕС. В Близкия изток, където играта и съотношението на силите са изключително комплексни, позицията на

ТУРЦИЯ

Турция остава повече или по-малко близка до американската. Изправени пред несигурността на иракския въпрос, две от южните съседки на Анкара попадат в американския „черен списък“ (категоризирани като „терористични държави“ и дори като „държави-хулигани“). В Близкия изток Турция носи последиците от нестабилността на някои от своите съседни (като Ирак), от манипулирането на кюрдската карта (като в случая на Сирия) и от някои прояви на месианизъм (като в случая на Иран), откъдето и стратегическото ѝ сътрудничество с Израел. То пък ѝ струва враждебността на държавите в региона и страха на арабските общества, въпреки че в някои случаи се проявява известно разбиране (например при Йордания).

Глава XVII

Несигурностите на европейската перспектива

Един господин срещнал Настрадаин Ходжа, който му се сторил малко подозрителен. Настрадаин Ходжа обаче тръгнал да върви с него и в крайна сметка влезнал в дома му.

– Но какво правите тук? – не издържал и попитал най-накрая господинът.

– Как може да ми задавате такъв въпрос – отвърнал Настрадаин Ходжа, – след като извървахме целия път заедно?!“

На 17 декември 2004 г. членовете на Европейския съвет, събрани главно за да разгледат „случая Турция“, не можеха да вземат друго решение, освен да дадат път на процеса на преговори, със или без условия, и да превърнат тази дата в историческа граница както за Турция, така и за Европейския съюз. Често пъти енергичните противопоставяния по повод на тази смятана за „особена“ кандидатура, които се чуват особено във Франция и каквито ще продължим да наблюдаваме и през следващите години, не успяват да спрат процеса.

Отношенията на Турция с „Европа“ не се ограничават до тези с Европейския съюз. Всъщност в географски смисъл Турция се намира отчасти в Европа; освен това от историческа, демографска, стратегическа и културна гледна точка съществува истинско взаимопроникване с Европа, което се нуждае от анализ в дългосрочен план. Така или иначе никое присъединяване не би предизвикало толкова дебати, колкото това на Турция, и част от страните членки на ЕС вероятно няма да пропуснат удобен случай да го поставят под въпрос. Всъщност искането на Турция се сблъсква със смъгнитите, а понякога и осезаеми стереотипи на европейското обществено мнение. Могат ли те да бъдат сведени до представата за „християнски клуб“? Въпросът вероятно е по-сложен и е свързан с проблемите на дружеството. Затова често пъти трудните отношения, които Европейската общност и Турция поддържат вече от половин век, не биха могли да

ТУРЦИЯ

бъдат разглеждани само от юридическа гледна точка. Все пак има многобройни фактори и от едната, и от другата страна, които тласкат в посока на интеграция – в политическия, стратегическия и икономическия смисъл на думата.

Разглеждаана в краткосрочен план, историята ни учи, че, макар инструментализирането на икономиката в служба на политиката да позволява напредък по пътя на интеграцията, от определен стадий тя бързо достига своите граници и в крайна сметка политиката се налага над икономиката. При внимателен анализ се оказва, че на пръв поглед икономически проблеми се дължат на решения, взети по политически, отбранителни и дори културни съображения. Приликата между трудностите при процеса на европейска интеграция и тези при прилагането на договора от Анкара свидетелстват за положителните страни, но и за ограниченията на тази инструментализация, вдъхновена от „меката търговия“ на Монтеско (според Монтеско търговията рушала предразсъдъците и носела мир – *б. пр.*). Все пак този прочит, който противопоставя икономическата на политическата рационалност, не е достатъчен, за да се разбере начинът на говорене по време на дебатите за турското присъединяване, които се облягат на културни и религиозни аргументи, трудно защитими на един континент, който се намира в основата на модерната рационалност и сам е проводник на достойнствата на секуларизма в световен мащаб.¹ Несъмнено това се случва, защото наред с икономическите и политическите интереси, има също и страсти, които се коренят далече назад в историята, в конструирането на съответните идентичности. Дали наред с политическите и икономически предимства, които предлага едно интегриране в ЕС, турското упорство не е плод също така и на очакването за потвърждение за „европеизирането“ на страната, разбирано като синоним на нейното модернизиране, което се извършва от вече два века? Не се ли корени двойственото отношение на Общността в съмненията ѝ относно нейната собствена идентичност, които пораждаат дебати за християнските корени на Европа и също за Европа като „свръхсила“? Когато се разглежда в дългосрочен план, историята казва повече по тези въпроси. И този двоен прочит на историята (в краткосрочна и в дългосрочна перспектива) е необходим, за да се отдаде дължимото на рационалното и на емоционалното в настоящите дебати.

¹ Религиозният аргумент не е нов, тъй като той е повдигнат публично през 1997 г. по време на една среща на ръководителите на християндемократически партии в Брюксел, на която, наред с други участници, присъстват Хелмут Кол, Хосе Мария Аснар и Вилфрид Мартенс. Там се казва, че „Турция не би могла да бъде част от Европа по религиозни причини...“, срв.: *Le Monde*, 16 април 1997 г.

НЕСИГУРНОСТИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

Историята в краткосрочен план: икономически проект и политически проблеми

На 21 юли 1959 г. Турция официално изразява желанието си да бъде асоциирана към Европейската общност. Самата дата е много показателна, защото петнадесет дни по-рано управниците в Атина са направили аналогични постъпки от името на Гърция. Това показва доколко отношенията на Турция и Общността на шестте² са преплетени с тези на Гърция с Общността, като същевременно развитието на последната оказва силно влияние върху двете страни. Искането на Анкара, което в крайна сметка довежда до договора за асоцииране от 12 септември 1963 г., който влиза в сила от 1 януари 1964 г., изразява преобладаващото сред турските държавници желание здраво да „привържат“ страната си към Европа.

Изглежда впрочем, че тези постъпки се оправдават с икономически причини. В действителност ясно се вижда, че Турция иска да поддържа тесни връзки с Европейския съюз, защото се нуждае от икономическа и финансова помощ за подобряване на инфраструктурата си и за ускоряване на индустриалното си развитие. Впрочем Гърция и Турция изнасят едни и същи земеделски продукти (тютюн, сушени плодове, зехтин и т.н.), като последната показва желанието си да запази пазарите си в Европа на шестте от гръцката конкуренция, която би могла, благодарение на своето асоцииране, ако не да ѝ отнеме, то поне да ограничи възможностите ѝ за износ.

От страна на Европа на шестте, отварянето на нейния пазар в рамките на десетина години за една развиваща се страна, която основно е износител на земеделски продукти, не поставя проблем в търговски план. В същото време съществуването на излишък от работна ръка в Турция позволява да се ограничи нейният недостиг в Общността, който заплашва запазването на икономическия растеж на Шестте, като се стига дотам, че германските работодатели се оплакват от това колко бавен е турският миграционен поток.³ Но след като веднъж подчертахме икономическите мотиви, трябва да споменем и политическите подбуди, които, макар и рядко са произнасяни на висок глас от отговорните институции на страните членки на ЕИО, в някои отношения

² От 1957 до 1973 г. Общността включва само шест държави: Федерална република Германия, Франция, Италия, Белгия, Холандия и Люксембург. – *Б. пр.*

³ През август 1965 г. председателят на съюза на германските работодатели, като се оплаква от недостатъчния турски миграционен поток, заявява: „Ние поискахме от Турция 200 000 работници, но притокут е бавен. Ако това положение се запази, ние ще се обърнем към страни като Испания и Португалия.“ Срв.: *Mil-liyet* (турски ежедневник), 4 август 1965 г.

ТУРЦИЯ

са от водещо значение.⁴ Всъщност, подобно на тази с Атина, спогодбата с Анкара е договорена и подписана в края на 50-те и началото на 60-те години, т.е. по време, когато Студената война продължава да ескалира, а съветският напор към Средиземноморието и Близкия изток предизвиква сериозно безпокойство от двете страни на Атлантика.

Тези глобални стратегически съображения реално се споделят от Вашингтон: от една страна, защото те се вписват в неговата политика на „сдържане“ (*containment*); от друга, защото те могат да облекчат товара на американската помощ, давана на Турция, като Европа поеме своята част, съдействайки за развитието на една съюзническа страна, един от бастионите на западната отбрана. Впрочем по време на преговорите президентът Айзенхауер заявява, че „асоциирането на Турция към Общия пазар, би могло да бъде фактор за допълнителна солидарност за партньорите на този пазар“.⁵

Надежди и разочарования

Договорът от Анкара, изготвен „съгласно формална структура, която отговаря на една твърде изкусна и понякога трудно осезаема логика“⁶, предвижда три етапа за реализация на всички цели по асоциирането. Първата, наречена „подготвителна фаза“, има за цел да подсили турската икономика чрез финансова помощ и чрез въвеждане на преференциални митнически тарифи върху четири продукта, идващи от Турция. По време на този период, който по принцип трябва да продължи единадесет години, но на практика трае само осем, Турция не поема никакви задължения по отношение на ЕИО.

След това идва „преходната фаза“, в хода на която е предвидено да се създаде митнически съюз между ЕИО и Турция и да се извърши хармонизация на икономическата политика на страните по договора, необходими за доброто функциониране на асоциирането. Условиата, начините и темпото на постигане на тези цели е предмет на допълни-

⁴ Наблюдателите обикновено са единни при подчертаването на този пункт, вж. по-специално: Jean-Yves Chapin, *Les relations entre la CEE et les pays du bassin méditerranéen*, Bruxelles, Informations méditerranéennes, 1974, t. I, p. 5; Philippe Petit-Laurent, *Les Fondements politiques des engagements de la Communauté européenne en Méditerranée*, Paris, PUF, 1976, p. 58; Gian-Paolo Papa, „La politique méditerranéenne de la Communauté européenne“, *Annuaire européen*, vol. XX, 1972, p. 36.

⁵ *Le Monde*, 8 декември 1959 г., цит. по: Ural Aberk, *Le Mécanisme de la prise des décisions communautaires en matière de relations internationales*, Bruxelles, Bruyant, 1978, p. 312.

⁶ Gonzague Lesort, „L'association avec la Turquie“, in *L'association à la Communauté économique européenne (Aspects juridiques)*, Bruxelles, Presses universitaires de Bruxelles, 1970, p. 97.

НЕСИГУРНОСТИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

телен протокол, който е подписан на 29 ноември 1970 г. По принцип продължителността на този период е предвидена да бъде дванадесет години.

В края на „преходната фаза“ асоциирането трябва да навлезе в „окончателната фаза“, основана на митнически съюз и включваща засилване на координирането на икономическата политика на страните по договора. От момента, в който функционирането на договора позволи на Турция цялостно да поеме задълженията, произтичащи от Римския договор, договарящите се страни ще започнат да проучват възможността за присъединяване на страната към Общността.

Правейки равнотетката на първите седем години от асоциирането, през 1970 г. един автор пише, че „опитът от първите години на създаденото по Анкарския договор асоцииране позволява да се каже, че досега това е едно асоцииране модел“.⁷ Макар асоциирането наистина да функционира без съществени проблеми през този период, който един висш функционер на общността квалифицира като „спокоен“⁸, договорилите се страни, и особено Турция, не закъсняват да се разочароват.

През 70-те години, и особено като се започне от 1974–1975 г., ЕИО се показва сдържана към всякакви идеи за промяна на общата рамка, която урежда отношенията ѝ с Турция. Някои започват да се питат дали това отношение не отразява някаква промяна във външната политика на Общността. С други думи, в борбата за влияние, водена между ЕИО и Съединените щати в тази част на света, Турция изглежда като компенсация, мълчаливо „поднесена“ на Вашингтон, в момента, когато идеята за обща политика на Европейската общност в Средиземноморието бележи успехи.⁹

Впрочем икономическите и търговски напрежения имат важна роля за влошаването на отношенията между двамата партньори. Като се започне от 1970 г. всъщност се констатира едно увеличаване на дисбаланса в търговския обмен между ЕИО и Турция. Едно такова развитие е повече от предвидимо. Един западен наблюдател пише още след подписването на договора за асоцииране: „Възможностите за увеличаване на турския износ от традиционни продукти са доста ограничени поради относителната нееластичност на търсенето. Трайното подобрене на баланса на плащанията зависи от създаването на нови производства за износ. Но развитието на турската икономика неизбежно ще доведе до увеличение на вноса, най-малкото до това

⁷ Gonzague Lesort, „L'association avec la Turquie“..., 1970, p. 107–108.

⁸ Pierre Duchâteau, „Turkey and European Community“, *Diş politika*, vol. 8, № 1–2, 1979, p. 42.

⁹ Semih Vaner, „La Turquie, la Communauté européenne élargie et la Méditerranée“, in Jean Touscoz et al., *La Communauté économique européenne élargie et la Méditerranée: quelle coopération?*, Paris, PUF, 1982.

ТУРЦИЯ

на средства за производство, изискващи нови валутни разходи, което допълнително ще влоши вече съществуващия дисбаланс между вноса и износа на Турция.¹⁰

Освен съчетаването на бързия растеж на турската икономика със структурните проблеми, които среща, голямо влияние върху нейното равновесие има влошаването на международната икономическа конюнктура: поскъпване на внасяния петрол, както и на инвестиционните блага; стагниране на износа поради рецесията в индустриализираните страни, и т.н. Може би по-важна от предходните две, третата серия от причини произтича от директните и индиректните ефекти от напредването на асоциирането върху влошаването на търговския дефицит на Турция спрямо ЕИО.

Един фактор, който има неблагоприятно влияние върху отношенията между Турция и Общността, е свързан с турската вътрешна политика. През 70-те години тя се характеризира с голяма правителствена нестабилност, която парализира европейската политика на страната. След като преминава през въвеждането на извънредно положение след намесата на военните от 12 март 1971 г., в Турция се сменят няколко „надпартийни“ правителства, които се задържат за кратко. Завръщането към нормален парламентарен живот с провеждането на общите избори през октомври 1973 г., не успява да осигури политическа стабилност. Най-сетне, не малка роля играе и участието в правителствените коалиции на Партията на националното спасение – религиозна формация, враждебна на всякакво сближаване с Европейската общност.

Провал на опитите за преразглеждане на асоциирането

През 1978 г., докато на власт е коалиционното правителство, доминирано от социалдемократите, турските управници уведомяват европейските си партньори, че искат основно да преразгледат отношенията си с ЕИО на Деветте.¹¹ Те смятат, че договорът за асоцииране е изживял времето си и вече е неизгоден за страната им и издигат две основни искания: за замразяване за срок от пет години на търговските задължения на страната към деветте; за отпускане от страна на ЕИО, за същия този срок, на значителна финансова помощ. Всъщност целта на правителството е да потърси едни по-балансиращи отношения с Европа и да се справи с недостига на външно финансиране, който по това време е изключително тежък.

Вярно е, че на турските ръководители не им липсват аргументи:

¹⁰ André Dubois, „L'association de la Turquie au Marché-commun“, *Revue du Marché commun*, февруари 1964 г., р. 70.

¹¹ През 1973 г. към шестте страни основателки се присъединяват Обединеното кралство, Ирландия и Дания. – *Б. пр.*

НЕСИГУРНОСТИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

според тях е рисковано за една „развиваща се“ страна като Турция да изгради митнически съюз с група от силно индустриализирани държави. Те добавят, че макар процесът на либерализиране на вноса, предвиден от допълнителния протокол, да е едва започнал, от няколко години търговският дефицит с ЕИО достига значителни размери, като често надминава 2% от турския БНП. Правителството на Бюлент Еджевит обръща внимание върху обезценяване на предоставените на Турция търговски предимства, предвид на умножаването на договорите, сключени с други средиземноморски страни, и отправя искане за отваряне на европейския пазар за турските текстилни продукти.

След като си правят оглушки в продължение на известно време, и дори използват случая, за да се измъкнат от някои ангажименти, които са поели към Турция по отношение на свободното движение на работници, през май 1979 г. Деветте предават своите контрапредложения на Анкара. Искането на правителството на Еджевит в крайна сметка се обръща срещу Турция, тъй като страните членки се възползват от него, за да поискат от своя страна замразяването на собствените им задължения по отношение на Анкара по два пункта от договора за асоцииране. Преди всичко в социалната сфера, по повод на която, позовавайки се на трудностите си с чуждестранната работна ръка, и по-специално с турската, германците изискват крайната дата, която трябва да доведе до свободно движение на турски работници в Общността, да се измести от 1982 на 1986 г. Освен това, в сферата на износа, за който Франция и Италия отправят искане към другите страни членки и те го одобряват, новите отстъпки, направени за турския износ на земеделски продукти, да бъдат по-малки от предвиденото.

Тогава правителството на Сюлейман Демирел, което встъпва в длъжност в края на 1979 г., решава да оттегли искането, внесено от предходното правителство за замразяване за срок от пет години на турските митнически задължения към Деветте. Отивайки по-далеч, през юни 1980 г. министърът на външните работи Хайретин Екмен уведомява Европейската комисия, че „Турция би искала да се присъедини към Европейската общност преди края на 1980 г.“. Тук не става дума за „шантаж с присъединяването“, за да се постигнат повече търговски и финансови отстъпки от страна на Деветте, както са склонни да смятат много западни наблюдатели, а за искрено желание на управляващите в Анкара да се обвържат по-тясно към западния лагер. В отговор Брюксел още веднъж подчертава, че турската икономика, която от години се бори с една безпрецедентна икономическа криза, няма структура, позволяваща ѝ в разумен срок да се интегрира в ЕИО. Наистина, като се има предвид нивото на развитие на турската икономика към този момент, има основания да се запита как тя би

ТУРЦИЯ

била в състояние да достигне необходимата зрялост, за да се справи с конкуренцията на европейските страни. От друга страна обаче, трябва се има предвид, че основните мотиви на управниците в Анкара всъщност са от политически характер.

Депозирани на турската кандидатура и формулата „нищо вътре, нищо вън“ на ЕИО

След замразяването на дипломатическите отношения, което настъпва заради преврата от 1980 г. в Турция, нормализацията започва от средата на 80-те години. Четири години след края на военния режим, през април 1987 г., Турция депозира искане за присъединяване, на което Комисията отговаря през декември 1989 г. Но контекстът вече е променен и не е този от предходното десетилетие, когато Общността приема с отворени обятия Гърция (1981), а след това Испания и Португалия (1986), за да укрепи младите им демокрации.¹² Без да казва окончателно „не“ на искането за присъединяване на Турция, позицията, изразена от комисията от Брюксел, препраща проучването на случая с Анкара за по-късна дата, през 1993 г., и предлага пътища за по-широко сътрудничество.¹³ Мнението е съставено от три части, като първите две аргументират отказа за започване на преговори, а последната очертава водещите линии на бъдещото отношение на ЕИО.

Първата част се отнася до вътрешните трудности на Общността: последната, заета с постепенното завършване на изграждането на единния пазар и на икономическия и монетарен съюз, не е в състояние да разглежда нови разширявания до 1993 г. Втората част засяга политическите и икономическите пречки, свързани с положението в Турция. Във връзка със стопанската сфера Комисията смята, че изостаналостта на турската икономика е основната пречка пред интеграцията. Що се отнася до политическите пречки, мнението се насочва към три точки: демократизацията на политическия живот, положението с правата на човека и на малцинствата и, накрая, с гръцко-турския спор. В третата част Комисията, като нюансира своя отказ, очертава пътищата за по-широко сътрудничество, събрани в четири точки: завършване на митническия съюз през 1995 г.; възобновяване и засилване на финансовото сътрудничество; осъществяване на индустриално и технологично сътрудничество; задълбочаване на политическите и културните връзки. Все пак, тези предложения, които представляват непълно подновяване на целите, вече предвидени в договора за

¹² Вж.: D.Akagül, „La demande d'adhésion de la Turquie a la Communauté européenne: quelques réflexions sur l'avis de la commission“, *CEMOTI*, No 10, юни 1990 г.

¹³ Комисия на Европейските общности, *Avis de la Commission sur la demande d'adhésion de la Turquie a la Communauté*, SEC (89), final, Bruxelles, 18 декември 1989 г.

НЕСИГУРНОСТИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

асоцииране (1963) и в допълнителния протокол (1970), противоречат на аргументите за разликата в нивото на развитие между Турция и страните на Общността, с които се обяснява колко трудно би било икономическото ѝ интегриране. В това отношение съпоставянето на последните две части от мнението на комисията е показателно за разбирането на новия подход на Общността по отношение на Турция, а и за да се потърсят след това причините за него.

С БВП на глава от населението, който достига малко повече от една трета от средното за Общността, в случай на присъединяване Турция е обречена да бъде последна в групата. Големият дял на земеделието, протекционизмът по отношение на индустрията, недостигът на лични спестявания, за да се финансира икономическото развитие, естественият демографски прираст, който е най-високият в Европа, са сред основните структурни слабости на турската икономика, изброени от Комисията. Парадоксално, предложенията за засилване на икономическото сътрудничество съгласно „стремежите и нуждите на Турция“ вървят срещу констатациите, които аргументират трудностите пред евентуалната интеграция. Всъщност, макар Комисията с основание да говори за изостаналост на турската икономика, тя не се колебае да предложи в замяна митнически съюз, чието осъществяване без достатъчно компенсиращи механизми би поставило сериозни проблеми пред външнотърговския баланс на Турция. Още повече че опитът от асоциирането подчертава наличието на такова противоречие.¹⁴ Размерът на бюджетната тежест върху структурните фондове при евентуално турско присъединяване, отбелязан от Комисията, всъщност влиза в противоречие с основанията за митнически съюз от гледна точка на Турция: или турската икономика е изостанала, както твърди Комисията, когато говори за финансовата тежест, която би представлявало присъединяването на Турция за структурните фондове, и в такъв случай е трудно да се вярва в предимствата на един митнически съюз за нейното развитие; или пък турската икономика е достатъчно развита за митнически съюз и тогава присъединяването ѝ не би било особена тежест за структурните фондове. Накратко, предложенията на Комисията едновременно налагат на Турция основните икономически ограничения на едно действително присъединяване и се въздържат да ѝ дадат предимствата, които произтичат от него. Впрочем предвидената схема за „разширено сътрудничество“ свидетелства за степента на икономическа солидарност на Общността по отношение на Турция, което е последица от, а не причина за политическа солидарност, чието обяснение отпраща към други фактори, които се засилват заради новите международни условия.

¹⁴ Вж. по-горе, глава XIV.

След падането на Берлинската стена: развитието на отношенията между Турция и Общността

С рухването на СССР статуквото от времето след войната, в рамките на което са замислени отношенията на асоцииране между Турция и Общността, отстъпва място на една ситуация, при която мястото на Турция на международната сцена вече не е това от 60-те години. Общността започва да храни надежди за разширяване на зоната си на влияние, а съотношението на силите в рамките на самата Общност, което също е предмет на промени, обърква международната ѝ позиция. Една от непосредствените последици от настъпилите промени в бившата сфера на съветско влияние е, че Общността е принудена бързо да се произнесе за намеренията си относно взаимоотношенията със страните в преход към демокрация. Идеята за Европейска конфедерация, доминирана от федеративната структура на Дванадесетте, която се подкрепя от Франция, влиза в конкуренция с тази за „общ дом“ на Горбачов. Въпреки британското противопоставяне и съмненията на някои страни като тези от Бенелюкс, Италия, Гърция, които, без да се противопоставят на плановете на френско-германската ос, са готови да се измъкнат веднага, щом възникнат трудности, Общността, която разполага с развит политико-административен апарат, би имала възможност да контролира тази конфедерация. В крайна сметка става дума за една Европа на няколко предавки, в която Общността да бъде основното ядро, заобиколено от периферни страни, сред които могат да се различат тези, които са способни да станат пълноправни членове, от онези, с които Общността ще поддържа само връзки на асоцииране. За страните от Европейската асоциация за свободна търговия, които са икономически близки, но са оставени извън процеса на интеграция на Общността заради политически съображения в контекста на Студената война, присъединяването е само въпрос на време и то впрочем се осъществява през 1995 г.¹⁵ Страните от Централна и Източна Европа, след някои колебания на ЕИО между задълбочаване и разширяване, получават под германски натиск статута на страни кандидатки през 1997 г. по време на срещата на върха в Люксембург. Тогава обаче Турция е изключена от списъка на страните кандидатки.

В рамките на това геополитическо разположение зоната на страните от Централна и Източна Европа е издигната на предно място в интересите на Общността, а Турция, чиято стратегическа позиция в западната отбрана е повлияна от умиротворяването на конфликтните отношения между Изтока и Запада, изглежда обречена да остане периферна асоциирана държава. В очите на Общността Турция вече не е важен съюзник на Атлантическия съюз, който си струва да бъде

¹⁵ През 1995 г. в Европейския съюз влизат Швеция, Финландия и Австрия, а Норвегия се отказва от кандидатурата си. – *Б. пр.*

НЕСИГУРНОСТИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

интегриран по геостратегически съображения, въпреки финансовата тежест и недостатъците на неговата демокрация. Впрочем Комисията се показва по-непримирила по проблемите на демокрацията и правата на човека не само защото тя трябва да бъде такава по отношение на една страна кандидатка за присъединяване, но също защото този въпрос във все по-малка степен се уравновесява от геополитически съображения, каквито преобладават при климата на противопоставянето Изток–Запад. Макар мнението на Комисията да представя Турция като „партньор на страните членки в рамките на Атлантическия пакт, заемаща геополитическо разположение от стратегическо значение“, то подчертава интереса на Общността да запази отношенията на асоцииране, като извежда на преден план политическите пречки пред евентуално пълно членство. С обявяването на тази позиция се слага край на отстъпките, които се правят на Турция по геополитически съображения. Подемайки критиките, формулирани отпреди десетина години, Комисията също така отбелязва, че въпреки напредъка, „общественият живот остава [...] белязан от ограничителното законодателство, което въпреки разпоредбите си, близки до тези в Общността, трябва допълнително да се отвори по отношение на целия спектър от политически сили в страната и на синдикатите“. Към тези пречки се прибавя и гръцко-турският спор, въпреки че мнението на Комисията не го споменава, освен когато говори за „негативните ефекти, предизвикани от споровете между Турция и страна членка на Общността, както и положението в Кипър“. Този спор предлага още едно алиби за слагането на допълнителна бариера пред присъединяването на Турция. Няколко години по-късно критериите от Копенхаген (1992), които поставят ударение върху правата на човека, правовата държава и демокрацията като предварителни условия за присъединяване, идват да потвърдят нарасналите изисквания на Общността.

Завръщане към „противопоставянето между Запада и Ориента“

Друг елемент на международния контекст е създаването на ситуация, подобна на тази от миналия век, а именно на връщане към „противопоставянето между Запада и Ориента“ (често формулирано по този начин), което постепенно измества противопоставянето Изток–Запад в смисъла от времето на Студената война. Колективните стереотипи за Ориента, съживени след установяването на ислямисткия режим в Иран, изглежда се засилват заради празнината, породена в идеологически план от отслабването на съветската опасност. Позицията, която заема Европа по отношение на националистическите движения в бързо разпадащия се Съветски съюз, носи първите белези на този нов подход. Докато националистическите движения на прибалтийските

ТУРЦИЯ

републики се радват на симпатиите на европейските политици, тези от републиките в Централна Азия са подозирани в ислямски фундаментализъм, националното им измерение се поставя под въпрос и дори са подозирани, че може „да попречат на преустройството“. Също като всяка друга страна с предимно мюсюлманско население, и Турция, въпреки светската си система и отдавнашното си свързване със Запада, започва имплицитно да понася последиците от тази негативна представа. Този по-рано скриван стереотип, вече все повече се споделя от голям брой интелектуалци в страните от Западна Европа.

Същевременно, докато нестабилността на Близкия изток помрачава имиджа на Турция и поставя под въпрос влизането ѝ в Европейската общност, то за сметка на това същата тази нестабилност увеличава за ЕС значението на политическото съюзничество с Турция. Оттук отношенията на асоцииране изглеждат като идеалната междинна формула от гледна точка на Общността. Без съмнение, защото отблъскването на Турция, чиято политическа и икономическа структура не отговаря все още на европейските норми, но представлява алтернативен модел на иранския, може да струва скъпо на Общността, също както нейното пълно членство може да стане обременително. И така, Комисията подчертава „интереса на Общността да задълбочи отношенията си с Турция и да ѝ помогне да завърши процеса на политическа и икономическа модернизация“ и формулира предложенията си за сътрудничество, „без да поставя под въпрос допустимостта на нейната кандидатура за член на Общността“. По този начин Комисията се опитва да избегне конфронтацията с турското обществено мнение, което е все така загрижено за принадлежността си към Запада, без същевременно да му предлага истинска перспектива за бъдещо развитие, което се потвърждава на срещата в Люксембург през 1997 г.

*От кризата в Люксембург до развързката в Хелзинки:
краят на „нито вътре, нито вън“*

Бойкотът от страна на Турция на Европейската конференция, която се провежда в Лондон през 1998 г., чувството за известно неудобство в някои страни и в определени среди в Европа по отношение на прекалената строгост на решението от Люксембург, прекратяването (наистина прилагано по един двусмислен начин) от страна на Турция на „политическия диалог“ с Европейския съюз, ескалиращата размяна на остри изказвания между турските и германските ръководители – всичко това илюстрира истинското напрежение в отношенията между Турция и Общността. Изправена пред турската реакция, позицията на Евросъюза на първо време е да успокои топката. Все пак благоприятните за Турция фактори, сред които фигурира страхът от загубата на влияние над тази страна, което перспективата за присъединяване поз-

НЕСИГУРНОСТИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

волява да се поддържа, съмненията за способността на Турция да отговори на критериите от Копенхаген, които успокояват противниците на едно турско присъединяване и краят на гръцкото вето, карат Европейския съюз да потвърди статута на Турция на „страна кандидат“ на срещата в Хелзинки през 1999 г. Бързината, с която тогава Турция се заема да се реформира, изненадва всички. Изненадата е приятна за демократичните среди, които в миналото остро критикуват Турция заради недостатъци в сферата на човешките права и на демократичния процес, но лоша за онези, които залагат на „неспособността“ на Турция да извърши такива реформи, за да отлагат до безкрайност турското присъединяване. Твърдите противници на присъединяването на Турция към ЕС излизат със съвсем нови аргументи в навечерието на срещата в Копенхаген през 2002 г., където Турция оказва натиск за започване на преговорите. Оттогава дебатите в някои страни на ЕС и особено във Франция по въпроса за присъединяването на Турция са неделими от дебатите за бъдещето на самата Европейска общност. Ако за някои присъединяването на Турция е „краят на Европа“, за други това е „застраховка живот“ до такава степен, щото може да се каже, че е трябвало да се измисли Турция, за да се започне накрая да се дискутира за Европа, за това, което тя е и за това, което трябва да бъде.

Историята в дългосрочен план или обяснителната сила на въпросите за идентичността

От европейска гледна точка: негативна идентичност и политическа „черна овца“

Много негативни представи са характеризирали и все още характеризират отношението на Европа към исляма и Ориента. А в този Ориент Османската империя дълго време е заемала челно място. Развитието на европейските представи относно Високата Порта не минава без изкривявания и криволичения, които се подчиняват на една периодизация със собствена логика. Както подчертава Люсет Валенси в своя анализ на донесенията на венецианските посланици в Константинопол, до 70-те години на XVI век, когато Османската империя се налага като заплашителна и непобедима сила, нейните политически и военни институции пораждат у венецианците усещането за съвършенство и ред, докато успоредно с това „цяла една памфлетна литература се заема да прогони страха от османското завоевание, като предрича Божието наказание над страната на султана или неизбежното му покръстване в християнската вяра“.¹⁶ Всъщност, противно на разпрос-

¹⁶ Lucette Valensi, *Venise et la Sublime Porte*, Paris, Hachette, 1987, p. 23.

ТУРЦИЯ

транената идея, дори Макиавели и Жан Боден, на които някои автори с лекота признават бащинството на понятия като „ориенталски деспотизъм“ или „азиатски начин на производство“ (*sic*), се колебаят да поставят Османската империя сред деспотичните и покварени форми на управление.¹⁷

Съществена промяна се извършва към края на XVI век, когато османската експанзия се задъхва и се появяват първите признаци на отслабване на империята. Думите „деспот“, „деспотичен“, „деспотизъм“ и преди всичко „ориенталски деспотизъм“, влизат в западния политически речник в началото на XVIII век. Посредством политическата критика на една власт, която служи на европейците за черна овца и няма много общо с османската политическа реалност, османското мюсюлманско общество в своята цялост направо е описано като лишено от цивилизованост, култура и качества. Категориите на Монтескьо са доведени до абсурд от Витфогел, за когото практически всеки режим, който не е европейски (в широкия смисъл), е основан на „ориенталски деспотизъм“. Логиката е, че в „безводните“ страни земеделието изисква напоителни работи, които могат да бъдат извършени само от една централизирана и деспотична държава; Витфогел търси основания, за да покаже, че Русия, Китай и Османската империя, които са „хидравлични империи“, никога не биха могли да станат демокрации, защото това е по някакъв начин предопределено от „азиатския им начин на производство“.

Дори и днес за много хора на Запад съществува голямо изкушение да причислят турския политически режим в неясната категория на „диктатурите“, като че ли това произхожда от някаква съдба или предопределеност, при все че там функционира политическият плурализъм. Противно на това, което би се направило например за Аржентина – страна с латинска култура, те не си задават въпроси за конкретните пречки, пред които се изправя утвърждаването на демокрацията и които не са непременно от културен характер. Вярно е, че честите прекъсвания на демократичния процес в Турция, по-специално между 1960 и 1983 г., улесняват тяхната задача.

Макар пейоративният образ на Другия наистина да съществува, би било прекалено и опростителско да виждаме в отношенията между Европа и Османската империя единствено директното и постоянно противопоставяне между християнството и исляма. Първо, защото Европа е средище на различни истории (политически, културни, социални и т.н.) и не би могла да бъде сведена само до религията, нито дори, както показва Едгар Морен, до „юдео-християнско-гръцко-римския синтез“, а трябва да бъде разглеждана като *диалогика*, т.е.

¹⁷ Пак там, р. 78–79. Вж. също и: Thierry Hentsch, *L'Orient imaginaire*, Paris, Éditions de Minuit, 1988, р. 99–102.

НЕСИГУРНОСТИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

като „игра не само не допълване, но също на противопоставяне и отхвърляне между отделните субекти, всеки от които има своя собствена логика“.¹⁸ Оттам нататък политиката не винаги следва културните и религиозните разделения: когато османците на два пъти обсаждат Виена – през 1529 и 1683 г., европейците, макар и обезпокоени, не се обединяват: Франсоа I се съюзява със Сюлейман Великолепни заради съперничеството си с Хабсбургите, показвайки по този начин, че зоните на противопоставяне на „полумесеца“ и на „кръста“ не са винаги и задължително непримирими. Да отбележим накрая, че всеки си гледа интересите и „меката търговия“ следва курса си: по времето на упадъка на империята западните представители се трупат в Константинопол, за да осигурят на търговците и кредиторите от своите страни възможно най-големи предимства.

Тази устойчива негативна представа за Ориента в Европа, разбира се, ни препраща към въпроса за начините на възприемане на модерността. Ислямът е разглеждан като „пречка за модернизацията“, като практически неподдаваща се на промени религия, която неизбежно поражда „деспотичен“ политически режим. Но макар европейската култура да е дълбоко секуларизирана, би било наивно да крием значимостта на религиозния елемент. „През XI и XII век – пише Тиери Хенч – в средите на западното християнство се формира една „плебейска“ представа за ислямската религия, която трайно ще се вкорени в колективното съзнание, след това в колективното подсъзнание, до степен, че и днес остава коварно активна, винаги в състояние да бъде съживена в западното обществено мнение.“¹⁹ На друго място той отбелязва: „Липсата на последователност, която характеризира политиката на западните сили и е може би по-голяма в Близкия изток, отколкото във всеки друг район на света, добре показва, че тази политика не се подчинява само на материални и стратегически интереси, но също на приливи на емоции, които западните лидери и народи най-често дори не осъзнават.“²⁰

Оттук нататък става по-лесно да се изпадне в хънтингтъновско маниейство.²¹ Затова съвсем не е изненадващо да прочетем, че университетски специалист по международните отношения на Европейския съюз е написал следното: „Може ли Турция да поеме задълженията на страна членка? [...] Отговорът зависи преди всичко от развитието на турското общество, което си остава вкоренено в ислямската култура и има социална структура, която все още значително се различава от

¹⁸ Edgar Morin, *Penser l'Europe*, Paris, Gallimard, 1987, p. 28.

¹⁹ Thierry Hentsch, *L'Orient imaginaire...*, 1988, p. 64.

²⁰ Пак там, p. 14.

²¹ Алюзията е към книгата на Самюел Хънтингтън „Сблъсъкът на цивилизацията и преобразуването на световния ред“ (1996).

ТУРЦИЯ

тази в Западна Европа.²² Тази негативна представа очевидно е зле приемана от турците. Тя е и една от причините за тяхното недоверие към Запада. Така например се обяснява за много турци гласуването в Европейския парламент или в този на Франция по въпроса за „арменския геноцид“, липсата на западни реакции срещу преследването на турската общност в България преди падането на Живков, както и систематично определяне на азерите („турците“) като виновниците или извършителите на убийства в конфликта за Нагорни Карабах, който днес се намира под арменска окупация. Два от техническите въпроси, които се появяват при преговорите ЕС–Турция, а именно турският демографски растеж и свободното движение на работници, които пораждат известно притеснение сред страните членки на Общността, в известен смисъл биха могли да бъдат свързани и с въпроса за тези представи.

Темата около „християнския клуб“ също предлага много силен образ. Турската кандидатура е интересна с това, че тя приканва „Европа“ да формулира своята идентичност; от тази гледна точка тази кандидатура е предизвикателство. Трудно е да се очертае този въпрос за „християнската солидарност“, защото той е част от неизреченото и защото е комплексен, доколкото в самата Европа тази „солидарност“ е едновременно поддържана и отричана. Това, което все пак е сигурно, е, че става дума за един въпрос, който е плод само на въображението на една голяма част от турското общество, а именно на ислямистите (първоначално), и че тази интерпретация набира и продължава да набира сила в Турция. Впрочем, като заявява, че присъединяването на Турция към Европейския съюз „ще бъде преценено на базата на същите критерии, както за другите страни кандидатки“, Европейският съвет в Люксембург през декември 1997 г. имплицитно признава съществуването на такъв дебат и че има проблем.

²² Jacques Bourrinet, „La CEE confrontée à la demande d'adhésion de la Turquie“, *Revue du Marché commun*, No 324, февруари 1989, р. 84. Лесно можем да намерим по-директна, дори брутална и карикатурна форма на тези схващания в „Атина“ – атинско списание, на което сътрудничат първокласни гръцки дипломати и университетски преподаватели. Да цитираме например: Vuyon Theodoropoulos, „La Turquie et l'Europe, ou l'Islam et l'Ouest“ (*Athens*, декември 1988, р. 278): „Някои дори биха се възмутили да прочетат (става дума за книгата на Тургут Йозал „Турция в Европа“: Т. Özal, *La Turquie en Europe*, Paris, Plon, 1988), че представата, която съществува в Европа за турците като азиатски и варварски народ, е погрешна и се дължи на чувството за отблъскване, което Европа храни по отношение на турците.“ Не е сигурно, че терминът „варварски“ е използван тук в своя смисъл на „не-гръцки“, „чужд“, за да се назове индивид, който принадлежи към друга култура.

Гледната точка на Турция: безразличие и имитация

В сравнение с европейските представи за средиземноморския Ориент, турските по отношение на Запада в по-малка степен са били обект на систематични и задълбочени изследвания, без съмнение защото директните свидетелства са много по-малобройни. Хронологически погледнато, смяната на интереса на османците към Запада с липсата на интерес се подчинява на определена логика, всъщност до голяма степен подобна на тази на европейците, т.е. основана на предполагаемата или реална мощ на противника. Казано другояче, колкото по-силен е противникът, толкова по-голям интерес предизвиква. Изключения представляват първите векове, през които Османската империя, макар да се намира в разцвета на своята експанзия, отправя любопитен поглед към европейските си съседи. По този повод Жил Вейнщайн подчертава контраста, който съществува между първоначалната „осмоза“ на двата свята и различният модел, който се установява впоследствие.²³ Възприемчивостта на османците през ранните векове на експанзията за направени на Запад открития и нововъведения е подчертавана от множество наблюдатели.

Но като цяло, свикнали да гледат на останалия свят с чувството на превъзходство на онези, които разполагат със сила, и убедени, че са носители на Божията истина, османците пренебрегват Запада. Както отбелязва Бърнард Люис за мюсюлманския свят като цяло, преди XVIII век не съществуват дори най-незначителни белези за интелектуален интерес към европейските езици и книги, изглежда нито един мюсюлмански учен или книжовник не е изпитал необходимост да научи някакъв западен език, а още по-малко да напише негова граматика, речник или друго езиково пособие. Преводите са малобройни и засягат единствено произведения, подбрани с практическа цел; те се дължат на хора, преминали към исляма или на чужденци.²⁴ Османците мюсюлмани, които са имали пряк контакт с европейските земи, се ограничават до няколко официални пратеници и военнопленници. С някои редки изключения като Евлия Челеби, чиито писания все пак са посветени преди всичко на земите на империята, те не са особено загрижени да предадат свидетелствата си на своите едноверци. При прочита на посланическото донесение на Мехмед Ефенди²⁵, пратеник на османския султан във Франция през 1720–1721 г., читателят в крайна сметка е шокиран от неговия

²³ Увод към: Mehmed Efendi, *Le Paradis des infidèles. Relation de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, ambassadeur ottoman en France sous la Régence*, Paris, François Maspéro/La Découverte, 1981, p. 13.

²⁴ Bernard Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe*, Paris, La Découverte, 1984, p. 75.

²⁵ *Le Paradis des infidèles...*, 1981 (въведение и бележки от Жил Вейнщайн).

ТУРЦИЯ

незначителен и безинтересен характер. Все пак Мехмед Ефенди проявява известно любопитство.

Опирайки се на понятието за „бидат“ (*bid'at*), улемата, или поне най-консервативната ѝ част, ползвайки се с авторитета на шейх юлислама, се противопоставя на всякакви нововъведения, особено ако става дума за имитация на неверническа Европа. Така религиозните власти препречват пътя на всяка новост, включително технологична, на практикуването на медицината и особено на печатарството. Единствено нововъведенията във военната сфера се изплъзват от анатемата, но това става по причини, които са лесно разбираеми.

Този завой не се извършва веднага, след като се проявява изоставането на Османската империя от Европа, когато по очевиден начин се проявява западното превъзходство, особено в сферата на техниката. Външният свят, който си остава все така презрян, интригува преди всичко, защото се превръща в заплаха. Болезнените преоценки се извършват едва по-късно, по-точно от началото на XIX век, с изпращането на военни инструктори от страна на европейските сили, които представляват отделна група (*Taife-i Efrenciyan*: „еснафът на френците“) в рамките на османската администрация и имат за задача да обучат турските офицери на новото военно изкуство.²⁶ Новите военноинженерни и морски училища улесняват проникването на някои елементи на западната наука, успоредно с новите „разрушителни“ политически идеи, а медицината се утвърждава като сфера, в която европейският принос се толерира.

Повечето турски интелектуалци от XIX век търсят лек за проблемите на страната си най-вече в позитивизма на Огюст Конт – у Конт, който настоява за отхвърлянето на всичко, което не е Запад, дори на всичко, което не е католицизъм, извън това, което той нарича „целостта на историческия процес“.²⁷ Реформите, предприети при властването на султан Селим III (1789–1807) и продължени от Махмуд II (1808–1839), довеждат в края на епохата на *Танзимата* (1839–1876) до провъзгласяването на първата османска конституция (1876). Въпреки че тази тенденция е прекъсната при управлението на султан Абдул Хамид II, което се вписва в търсенето на една (пан)ислямистка модерност, тя е подета наново с пълна сила с идването на власт на младотурците. Провалът на опита на Абдул Хамид II в търсенето на (пан)ислямистка модерност провокира радикализация, в смисъл, че елитите започват да разсъждават по формулата „система срещу система“. Замислените от младотурците реформи са завършени от кемалисткия елит, който, колкото и парадоксално да изглежда, се опира на легитимността, получена благо-

²⁶ *Le Paradis des infidèles...*, 1981, p. 42.

²⁷ Thierry Hentsch, *L'Orient imaginaire...*, 1988, p. 205.

НЕСИГУРНОСТИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПЕРСПЕКТИВА

дарение на военната си победа срещу европейските сили – победителките в Първата световна война.

Все пак, макар реформите да освобождават индивида от оковите на общността, на *уммата*, и да слагат началото на формирането на гражданско общество, като пречка пред развитието на последното се изправя доминацията на държавата, която застава срещу политическия плурализъм, който е необходим за изграждането на демократична система в рамките на процеса на модернизация. Също така и тенденциите, наблюдавани след края на Втората световна война в Турция, свидетелстват за еманципацията на гражданското общество, въпреки че на пръв поглед, през призмата на ограничаващите схеми, всичко изглежда като противопоставяне между авторитарните кемалисти, които се смятат за изключителен източник на модерността, и ислямистиките движения, които се противопоставят на тази наложена отгоре модерност. Интересното е, че тази еманципация на гражданското общество, която е плод на една по-комплексна реалност и консолидира турската демокрация, е възприемана в някои страни на ЕС като заплаха за модерността. Кое то на свой ред неизбежно ще отвори очите на турците за ограничеността на Европа като източник на вдъхновение.

Ако историята в краткосрочен план позволява да се разбере доминацията на политиката над икономиката, въпросите на идентичността, които препращат към историята в дългосрочен план, ни предлагат възможност да схванем корените на турската упоритост и на европейската двусмисленост. Турция е служила, служи и днес за лаборатория, която разкрива вътрешните разделения в европейските политически семейства, и специално във френското. Европа, доколкото може да се говори за една „Европа“, има поглед на външен наблюдател към Турция. Това отношение изглежда се появява наново след края на Студената война – период, през който политическият и военен съюз, имплицитен или експлицитен, който Европейският съюз е сключил с Анкара, го прикрива, без да го премахва. Този „поглед на външен наблюдател“ е свързан с историята на Европа, с нейната култура и религия – накратко, с нейната „идентичност“, като е ясно, че тази идентичност не е неизменна и вечна, за да не кажем, че е „илюзорна“, както всяка друга идентичност. Въпреки нейното „европейско призвание“, присъединяването на Турция не се смята като разбиращо се от само себе си, какъвто беше случаят с Испания или Гърция, за да се ограничим само до Южна Европа. Проблемът не може да бъде сведен до социално-икономическо ниво на страната, нито до дефицита на демокрация в нея, макар това да са реални проблеми. Наистина, проблемът не се поставя само в едната посока и същото отхвърляне съществува от страна на някои части на турското общество, които

ТУРЦИЯ

възприемат ЕС като чуждо тяло за турската култура. Все пак Турция се намира в позицията на молител, което води до относителното маргинализиране на отхвърлянето, което би могло да съществува сред турското общество.

Във всеки случай увъртанията на ЕС по отношение на турската кандидатура биха могли в крайна сметка да променят разбиранията, които турците имат за своята интеграция. Тази представа, която се състои в това да се гледа на присъединяването към ЕС като на доказателство за тяхното „европеизиране“, като синоним на модерност, препраща към проблемите на идентичността и с това се вписва в сферата на емоционалното. Оттук нататък е позволено да се запитаме дали след като достигнат по-високо икономическо развитие, което е и синоним на модерност, турците ще бъдат все така настойчиви в исканията си за европейска интеграция, доказателство за тяхното „европеизиране“ (заедно с термина „озападняване“, недостатъчно поставян под въпрос първо от османците, после от турците²⁸)? Доколкото икономическото развитие представлява един от важните символи на модерността, издигането на турската икономика до ниво, сравнимо с това на ЕС, което се поставя като едно от предварителните условия за присъединяване, може по парадоксален начин да предизвика отслабване, ако не и изчезване, на един от най-силните мотиви за настойчивото искане от страна на турците да се интегрират в ЕС.

²⁸ Някои от основните турски ежедневници от 7 март 1995 г., след решението на Съвета за присъединяване, и от 14 декември 1995 г., след ратифицирането на митническия договор от Европейския парламент, свидетелстват за това състояние на духа. Ето няколко от тях: „Една стогодишна мечта“ (*Hürriyet*, 7 март), „Митническият съюз: мечтата от 150 години се осъществи“, „Отсега нататък ние сме европейци“ (*Sabah*, 14 декември), „Най-накрая Европа“ (*Milliyet*, 14 декември). Докато митническият договор е сключен с ЕС, който по това време има около четиридесетгодишна история, всекидневниците препращат към исторически събития отпреди век, дори век и половина. Те несъмнено имат предвид реформите по европейски образец, предприети по време на Османската империя.

Глава XVIII

Въпросът за турската емиграция: петдесет години диаспора в Западна Европа и в останалия свят

„Когато откажат достъп в някоя дискотека на млади мароканци, те се оплакват на някоя антирасистка организация. Ако същото нещо се случи на турци, те отварят дискотека в своя квартал.“

Нидерландски социален работник

Това твърдение, прочетено в един нидерландски вестник от 2001 г., далеч не е случайно. Напротив, от него се подразбира, че основни идентичностни характеристики отличават турците в Европа от имигрантите, произхождащи от други мюсюлмански култури. Социализирането на младите турци и мароканци в Западна Европа се извършва по различен начин. Когато се сблъскват с актове на дискриминация, младите мароканци се обръщат към институцията на приемащата страна, за да поискат удовлетворение. Те търсят интеграцията посредством общоприетите културни практики. Стремят се към социално признание чрез вписване в институциите на страната, в която са родени (в случая, когато са второ поколение имигранти), и настояват за систематично прилагане на гражданските права, които теоретично са им признати. Като вземат инициативата за отваряне на „етническа“ дискотека, младежите от турски произход показват, че открито споделят същите вкусове като европейците на тяхната възраст, но все пак следват пътя на общностното автономизиране, което оставя впечатлението, че няма за какво да завиждат на заобикалящото ги общество.

Формирането на самосъзнание в рамките на диаспората изисква непрекъснато обновявано движение на хора, стоки и информация между „старата“ и „новата родина“, както и трансгранична мобилност между различните места на заселване на въпросното население. Мобилността е основата, върху която се изгражда идентичността при диаспората. Освен това тя изисква намирането на смисъл, който емигрантите дават на преживяното от тях в изгнание и на сложните отношения, които свързват техните първоначални идентичности с местата, в които са се установили. Близо половин век след заминаването на

ТУРЦИЯ

първите емигранти, общностите от турски произход в Западна Европа значително са напреднали в изграждането на такава „диаспорична идентичност“, която е на същата възраст като тази на изградените европейски институции.

Според данните от 2002 г., близо 4,7 милиона души по произход от Турция живеят в чужбина.¹ Става дума за хора, които често имат много различен профил и статут: имигранти и техните потомци, натурализирани, бежанци, предприемачи, учащи се и командировани служители. Според преценките, давани от турските власти, общият брой включва и поне 250 000 нелегално пребиваващи в Европа. Най-многобройното население от турски произход се намира в Германия (2,6 милиона имигранти и потомци на имигранти). Далеч зад нея, Франция е вторият полк на концентрация на турски имигранти с 350 000 души. След това се нареждат Нидерландия (330 000), Съединените щати (300 000), Австрия (200 000), Белгия (140 000), Австралия и Саудитска Арабия (всяка по 100 000) и Великобритания (80 000). По принцип се смята, че една четвърт от това население е съставено от турци алевити (шиити, за разлика от сунитското мнозинство сред турците) и че друга една четвърт от тях е съставена от емигрирали кюрди (които също в мнозинството си са сунити), а също така и 5 до 7% източни християни и евреи от Турция. Германия, и по-общо Западна Европа, заема доминиращо място в географията на турската емиграция: средно тук живеят близо девет от десет имигранти. Впрочем, най-значимото чуждо присъствие в САЩ, което не представлява отделна общност, е турското. В Германия, в Австрия, в Нидерландия, в скандинавските страни и в Швейцария най-многобройното население от чужд произход е от Турция. Общо 30% от 13-те милиона мюсюлмани, живеещи в Европейския съюз, са по произход от Турция. Всички тези данни ясно показват демографската тежест на турците в Европа.

Противно на други мюсюлмански страни, от които произлиза емиграция, Турция не е била колония и тези, които са я напуснали, са се настанили в различна степен във всички страни на Северозападна Европа (включително в Северна Италия). Там те развиват същия модел на тясно свързана общност, а също така поддържат разнообразни интензивни отношения с Турция и със свои сънародници, разпръснати из Европа. Турските емигранти изграждат уникална по своя размах транснационална идентичност. В по-голяма степен от други подобни групи население (от Северна Африка, от Балканите), турската еми-

¹ Статистическите данни в тази глава произхождат от турското Министерство на труда и социалната сигурност (Генерална дирекция за външни отношения и за услуги за работещите в чужбина) и от фондацията Център за изследвания върху Турция към университета в Дуисбург-Есен: www.zft-online.de.

ВЪПРОСЪТ ЗА ТУРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ...

грация е белязана от сравнително късното си установяване през периода на криза от 70-те години. Селският произход на голямата част от нейните членове, които не са свикнали с града преди преселването си, е по-ясно изразен, отколкото при други групи имигранти. Географската концентрация, както по отношение на местата на напускане на Турция, така и на местата на заселване в приемащата страна, е по-видима, отколкото в други случаи; същото се отнася и за фамилията и характер, с бързо и всеобщо прегрупиране на семействата, както и с ранната средна възраст при първи брак. Запазването на родния език е друга характерна черта на турската емиграция. Същото се отнася и за ниската ѝ способност да усвоява европейските езици, както и за ниското ѝ ниво на образователна и професионална квалификация. В сравнение с другите подобни общности, турците в Европа се отличават и с по-слабо развитите си отношения с институциите и гражданското общество на приемащата страна. Настоящият принос цели да илюстрира и анализира тези специфики на турската емиграция и основно на тази в Западна Европа.²

Диаспора в процес на изграждане от половин век

Квалифицираните работници от градски произход са първите, които напускат Турция в посока Германия, като се започне от края на 50-те години. Тази емиграция се извършва по инициатива на заинтересуваните или на предприятията, които изпращат на място посредници за набиране на работници, но без съдействие от страна на публичните власти. Целта на тези първи мигранти, както и на много други, които ще ги последват, е да се върнат след няколко години работа със спестявания, които да бъдат инвестирани в търговска дейност. Всъщност става дума основно за млади хора, които са неженени или отскоро семейни. Броят на емигрантите от Турция нараства значително едва през втората половина на 60-те години, след подписването на официални договори между Анкара и различни европейски страни. Макар и съдържани по отношение на турското предложение да се уреди официално тази нова миграция, германските власти са притиснати да го направят от работодателите индустриалци. Изправени пред пресъхватането на различните си източници на работна ръка в Южна и Източна Европа, те търсят нова такава, евтина и гъвкава, за да отговори на хроничния недостиг на работници. През 1961 г. броят на свободните работни места в германската индустрия надвишава половин милион. Най-засегнати се оказват секторите, в които неквалифицираният труд се оказва тежък или нездравословен: добивната и химическата индус-

² За по-задълбочено представяне вж.: Stéphane de Tapia (dir.), *Migrations et diasporas turques*, Paris, Maisonneuve-Larose, 2004; Altay Manço (dir.), *Turquie: vers de nouveaux horizons migratoires?* Paris, L'Harmattan, 2004.

ТУРЦИЯ

трия, черната металургия, металните конструкции, публични работи, почистване на офиси и на превозни средства.

Става така, че Турция подписва първия договор с Федералната република за изпращане на работна ръка през октомври 1961 г., т.е. няколко седмици след изграждането на Берлинската стена и засилването на контрола по границите на източноевропейските страни. Германотурският договор е последван от подписването на подобни спогодби с Нидерландия, Белгия и Австрия през 1964 г., с Франция – през 1965 г. и с Швеция през 1967 г. Тези договори разширяват зоната на турската емиграция, която в крайна сметка се разпростира върху цяла Западна Европа, но Германия никога не е изместена от първото място. През 70-те години договори са подписани и със страни извън Европа, а именно със Саудитска Арабия, Либия и Австралия. В началото в Германия, а също и в другите страни на имиграция, турските работници са разглеждани като допълнителна или „временно“ поканена работна ръка. Първоначалният договор предвижда, че работниците, подбрани от германските служители в Истанбул, ще отидат на територията на Федералната република за период от само три години, с цел да се установи нещо като редуване. Турските власти преценяват, че завръщането на работниците, след като прекарат определен период на Запад, през който се смята, че придобиват квалификация, ще допринесе за икономическия растеж и за модернизацията на страната. Трябва да се отбележи, че социалните права, дадени от германотурската конвенция, са по-малко изгодни от онези, които по-рано са давани на работниците от Южна Европа. В тях например не фигурира възможността за събиране на семействата. Все пак що се отнася до семейната сфера от 1964 г. този статут е подобрен. Продължителността на престоя на турските работници постепенно се увеличава по искане на организациите на работодателите, които преценяват, че ротацията на работната ръка е контрапродуктивна. Конвенциите с други страни, какъвто е например белгийският случай, включват клауза, която позволява събирането на семействата.

Емиграцията на турските работници към чужбина се развива успоредно с масивните миграции село–град, които се извършват в страната. Според турските власти емиграцията трябва да спомогне за справяне със земеделското свръхнаселение и с бързо нарастващата безработица – и едното, и другото са плод едновременно на демографския растеж и на модернизацията на земеделието. Въпреки че през 60-те години пазарът на труда е лишен най-квалифицираните си работници, в дългосрочен план операцията определено се „отплаща“ на Анкара с икономически успех. Всъщност дори да оставим настрана инвестициите в недвижима собственост на емигрантите в родните им места, също така печалбите на турските пресгрупи, чиито отпечатани в Ев-

ВЪПРОСЪТ ЗА ТУРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ...

ропа ежедневници те купуват, и дори печалбите на турските авиокомпании, чиито полети ползват, изследванията показват, че между 1965 и 1990 г., работещите в чужбина представляват приблизително една пета от излишъка на работната сила в страната. През същия период изпращането на валута в страната от работещите в чужбина представлява средно една трета от стойността на турския износ, което позволява да се уравни хронично дефицитният баланс на плащанията.³ В наше време това заключение вече не е валидно. Както тенденцията за спада на паричните преводи, така и развитието на турската икономика променят ситуацията. Така например 4,8 милиарда долара регистрирани парични преводи през 1999 г. представляват само 11% от турския износ. Същото се отнася и за инвестициите в недвижима собственост, които вече не се насочват към Турция, а към приемащите страни. Единствено циркулацията на емигранти между Турция и Европа е станала по-интензивна. Приходите от туризъм, които тя поражда, се увеличават – става дума за туроператори, за хотелския сектор, за самолетните компании и за вземането на автомобили под наем.

Между 1961 и 1973 г., т.е. моментът, в който Германия едностранно прекратява договора, по него заминават приблизително 710 500 работници, от които 20% са жени, а 30% са квалифицирани работници. През същия период около 200 000 други лица отиват в Германия със собствени средства или са наети директно от някой работодател, като това често става при условия, които са по-малко изгодни от предвидените в официалната конвенция. Първите емигранти произхождат от големите турски градове (Истанбул, Анкара и Измир), както и от въгледобивния регион в западната част на Черноморската зона. Към 1970 г. профилът на напускащите родината значително се променя: това са преди всичко селяни от Централен и Източен Анадол, измъкнати от своите села, без квалификация и навици на градски живот. Оттук нататък те представляват преобладаващия тип имигранти както в Германия, така и в другите европейски страни. Квалифицираните работници и дипломираните специалисти, които напускат Турция оттам насетне, предпочитат Австралия, а по-късно Северна Америка. Между 1961 и 1975 г. не по-малко от 870 000 работници, в голямото си мнозинство мъже, напускат Турция и се отправят в направление Западна Европа като цяло, като това се извършва по силата на двустранни споразумения. Към този брой трябва да прибавим около 240 000 работници, които през този период емигрират по своя инициатива. В началото на миграционния период завръщането в родината не е рядкост. Впрочем със задълбочаването на кризата на заетостта в

³ Deniz Akagül, „Envois de fonds de travailleurs immigrés turques: évolution et contribution au développement économique“, *Cahiers d'études sur la Méditerranée orientale et le monde turco-iranien*, No 13, 1992, pp. 81–82.

ТУРЦИЯ

началото на 80-те години, някои европейски страни ги подтикват да се приберат, понякога по не съвсем коректен начин. Завръщането в родината майка е придружено с плащане на специална премия, в замяна на която работниците се отказват от социалните права, за които биха могли да претендират, ако бяха останали. Въпреки че хипотезата за завръщане запазва за дълго своето място в съзнанието, голямото мнозинство от турските емигранти избират да накарат семействата си да отидат при тях. Според официалните турски данни от 1975 г. тези работници са придружени от 531 000 неактивни лица. Т.е. през тази същата година в Западна Германия (за 77% от общия брой) и в останалата част от Западна Европа са се установили близо 1,43 милиона турци – работници имигранти и членове на техните семейства. Тези първо-имигранти съставляват демографската основа на днешната турска диаспора в Европа.

В Германия установяването на сами мъже се извършва по-интензивно между 1968 и 1973 г. След това формирането на турската общност в Германия продължава с пристигането на техните семейства до началото на 80-те години. На други места в Европа миграцията на (сами) мъже покрива периода от 1966 до 1974 г. Събирането на семействата там се разполага в десетилетието 1975–1985 г. Както за турците в Германия, така и за тези, установили се в други страни, спирането на политиката на рекрутиране на гастарбайтери по време на петролния шок от 1973 г. слага начало на процеса на усядане. Дори имигрантите, които не са предмет на договорености, а са дошли със собствени средства и обикалят от една страна в друга в търсене на работа (турците помежду си ги наричат „туристи“), се възползват от различни мерки за регулиране на положението им между 1972 и 1975 г. Започвайки от 1978 г., европейските правителства постепенно установяват изисквания за визи и засилват контрола над миграционните потоци. Тези развития, които настъпват след икономическата криза в Европа и политическата дестабилизация в Турция, вземат превес над „мечтата за завръщане“, като налагат на всички да прибегнат до събиране на семействата в страните на имиграция. Със затягането на достъпа до територията на европейските страни, искането за убежище се развива като нова форма на имиграция предвид на превратите в Турция. Всъщност интервенциите на турската армия през 1971 г. и особено през 1980 г. довеждат до нарастване на потока от бежанци, произлизащи от средите на крайната левица и на политическия ислям. На свой ред въоръжената борба между армията и кюрдските сепаратистки партизани в югоизточната част на страната (1984–1999) предизвиква заминаването в изгнание на голям брой хора, значителна част от които отправят искане за политическо убежище в Европа през последните две десетилетия на XX век. Тези миграции значително увеличават ет-

ВЪПРОСЪТ ЗА ТУРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ...

ническото разнообразие на емигрантското население, произхождащо от Турция, тъй като в основната си част засягат кюрди и християни от източните църкви (арамейци, арменци, асиро-халдейци).

Изглежда че този поток от бежанци намалява с края на конфликта в югоизточната част на страната и с демократизацията на режима. За сметка на това нови типове емиграция се развиват след падането на Берлинската стена.⁴ Започвайки от 1989–1991 г., турски предприемачи инвестират и се установяват в голям брой бивши социалистически страни от Източна Европа и в републики от бившия Съветски съюз. Те организират идването в тези страни на турски работници или майстори, които ги следват. Впрочем, както Западна Европа, така и Северна Америка днес привличат повече квалифицирани специалисти по произход от Турция, отколкото преди. Тези нови потоци вече не са свързани с установяване, въпреки че най-обичайната форма на миграция – тази на слабо или неквалифицирани работници и техните потомци, остава отдалеч преобладаваща. През 1985 г. близо 2,28 милиона турци живеят в чужбина, от които 1,99 милиона в Западна Европа. Броят на турските работници в страните от Близкия изток (Саудитска Арабия, Либия, Кувейт) достига до много по-скромните 200 000 души. Според данните от 2002 г. общият брой на турската емиграция се е удвоил и достига близо 4,45 милиона. Делът на Западна Европа е все така огромен: 3,92 милиона. Към същата година Северна Америка приютява 335 000 души от турски произход – повече от Близкия изток, включително Израел (130 000). Бившето съветско пространство е привлякло 42 000 души, дошли от Турция.

Социално-икономически специфики на турците в Западна Европа

Турското население в Западна Европа се отличава със своя семеен характер и с почти пълното изравняване на мъже и жени. Според официалните данни на турското Министерство на труда делът на жените при него към 2002 г. е 46%. Повече от една трета (34%) от това население е на възраст под 19 години. Голямото мнозинство от тези млади хора са родени в Европа. Броят на възрастните хора, макар все още да е ограничен, нараства прогресивно, тъй като по-голямата част от първото поколение остава в Европа, за да бъде близко до внуците, а и за да продължи да се ползва от здравни услуги от по-добро качество. Има, разбира се, и окончателни завръщания в страната, но това засяга една

⁴ Падането на комунистическите режими има неочакван ефект: значителен брой бежанци и нелегални имигранти – тюркоезични и/или мюсюлмани – по произход от Балканите и бившия Съветски съюз, намират в турските квартали в Западна Европа ниша, в която да се впишат и която често им дава съвети, жилища и работа.

ТУРЦИЯ

минимална част от населението, напуснало родината. По-голямата част от възрастните хора разпределят пенсионерския си живот, като прекарват по няколко месеца в родното си село, а останалото време от годината – в града, в който са се настанили в Европа. Тези данни са достатъчни, за да представят дълбоката трансформация на тази трудова миграция, в мнозинството си съставена от мъже, в окончателно установено малцинствено население. Въпреки че събирането на семейства завършва към средата на 80-те години, турското население в Европа продължава да бележи постоянно нарастване. Между 1985 и 2002 г. общо в страните от цяла Западна Европа то нараства от 1,99 на 3,92 милиона души, което прави 5,7% годишно нарастване, т.е. повече от двойно на ръста на населението в Турция за същия период (2,4%). Първият фактор, който обяснява това явление, е несъмнено високата плодовитост на турските семейства в Европа. През 2002 г. наличните в Европейския съюз 944 000 турски домакинства имат средно по 4,16 члена, докато същият показател за общото население на ЕС е 1,8 души на домакинство. Вторият фактор изглежда е продължаването на имиграцията посредством бракове. Всъщност средната възраст за сключване на първи брак при турците, живеещи в Европа, е много ниска – под 22 години, и рядко се срещат неженени. Според консулските регистри, половината се женят в Турция за брачен партньор от родното сел на родителите си. По данни на турските власти всяка година около 60 000 души емигрират към Западна Европа по този начин. Навсякъде из Европа „смесените“ бракове са по-редки сред турците, отколкото сред другите имигрантски общности по произход от мюсюлманския свят. Необходимостта да се намери в Европа политическо убежище, може да обясни част от нарастването на населението по произход от Турция през последните две десетилетия на XX век, но днес това вече не засяга много хора. Този поток постепенно е отстъпил място на други видове миграции: на учащи се, на квалифицирани служители, които работят главно в транснационални компании, и на тази на турските служители в командировка. Всъщност от началото на 80-те години турското правителство изпраща нарастващ брой преподаватели, служители на култа и други функционери, които прекарват дълги години в Европа, често придружавани от своите семейства.

Географската концентрация и погерманчването на турската имиграция в Европа представлява друга специфика, която трябва да бъде подчертана. Към 2002 г. немскоезичните страни (Германия, Австрия и немската част на Швейцария) приютяват 73% от това население. В самата Германия една трета от турците са се настанили в Северен Рейн-Вестфалия. Другояче казано, повече от една пета от турците в Европа живеят в една германска провинция. Берлин приема една двадесета от турското население в Западна Европа. С около 200 000 турски жи-

ВЪПРОСЪТ ЗА ТУРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ...

тели, квартал Кройцберг започва да се счита за туристическа забележителност, подобно на различните „китайски квартали“ (*Chinatown*) и на разните „малка Италия“ (*Little Italy*) в северноамериканските градове. Географска концентрация на турското население се наблюдава и в други страни. В Обединеното кралство 64% от населението по произход от Турция обитава Източен Лондон. Над половината от турците в Швеция живеят в Стокхолм (53%). Същото се отнася за Копенхаген, в който са се установили 48% от турците в Дания. В Белгия 60% от имигрантите, произхождащи от Турция, живеят на територията на десет градски общини. Концентрация има също така и при изходните пунктове на миграцията. Една четвърт от турските имигранти в Белгия са родени в една и съща провинция – Афион. Голяма част от турците в Нидерландия произхождат от провинцията Караман. В Дания мнозинството от имигрантите от Турция произлизат от кюрдските региони на Югоизточен Анадол.

Въпреки че като цяло има тенденция продължителността на обучението да се удължава и бавно да се подобрява, навсякъде из Европа децата на турските имигранти срещат значителни трудности в училище и в голямата си част се оказват насочени към професионалното образование, което не им дава особено бъдеще. В Германия броят на студентите от турски произход стагнира в сравнение с младежите на съответната възраст, които биха били потенциално заинтересовани. Броят на тези студенти е към 14 500 през 1991 г. и става 19 000 през 1999 г. През 2001 г. делът на студентите не надвишава 8% от турците на възраст 18–24 години, живеещи в Европа. През същата година в Турция в университети се обучават 21% от младежите. Директна последица от трудностите, срещани при образованието, е липсата на професионална квалификация. Всеизвестни са трудностите, които среща дошлата от Турция имиграция при социално-икономическото си интегриране. Близко петдесет години след пристигането на първите турски имигранти, мнозинството от активното население е все така съставено от неквалифицирани работници. Тези работници са свръхпредставени в сектори като метални конструкции, хигиенизиране на предприятия и офиси, в строителството, публичните работи и конфекцията. Сред активната част от турското население в Западна Европа през 1991 г. делът на безработните достига 26%. Безработицата сред турците спада до 15,5% през 2001 г., но процентът на незаемите сред тях остава висок в сравнение със средните показатели за ЕС, които през годините 2001–2003 са около 9%. Други статистически данни също илюстрират нестабилното социално-икономическо положение на мнозинството от населението, произхождащо от Турция. Впрочем Центърът за изследвания върху Турция към университета в Дуйсбург-Есен от години публикува своите из-

ТУРЦИЯ

числения за стопанския дял на турското население в ЕС. БВП на жителите на Евросъюза по произход от Турция възлиза средно на 18 000 евро срещу 24 000 евро на човек от населението на Европа на Петнадесетте като цяло.⁵

Трудностите при професионалната интеграция са подтикнали някои имигранти да се насочат към независима стопанска дейност. Географската концентрация на турците, комуналният им начин на живот, както и ниската цена на ползване на работна ръка вътре в семейството, позволяват да се разработят различни стопански инициативи. Скромни в началото, днес те привличат клиентела, която не е само турска. Формирането на предприемаческа среда не само усложнява социалната стратификация на населението, произхождащо от Турция, но и му вдъхва нов динамизъм. Оттук нататък социално онеправданото турско население съществува успоредно с появяващата се предприемаческа класа. От 1990 г. насам в Германия и на други места в Европа възникват десетки организации на турски предприемачи. Процентът на работещите за своя сметка и на предприемачите сред икономически активното население от турските имигранти в Западна Европа нараства от 3% през 1985 г. на 8% през 2001 г. През същата година не по-малко от 82 300 ръководители на предприятия, произхождащи от Турция, работят в Европа, като 55 000 от тях са в Германия. В по-голямата част от случаите става дума за малки семейни предприятия. Шестдесет процента от турските предприемачи в Европа са инвестирали в сферата на търговията с хранителни продукти и в хотели, ресторанти и кафенета; включвайки 20% от капиталовложителите, услугите, предоставяни на предприятия (почистване на офиси), представляват друг важен сектор за турското предприемачество. Пак според данните от 2001 г. се изчислява, че тези предприятия държат на работа около 411 000 наемни работници, от които 350 000 в Германия. Около 30% от тях не са от турски произход.

Идентичността на диаспората и мрежата от сдружения

Каквато и да е етническата или религиозната принадлежност на отделните му представители, населението, произхождащо от Турция, е съставено предимно от хора от селски произход, които се вписват в един процес на верижна миграция.⁶ Тези, които се установяват в чужбина, уреждат идването и на своите близки, те – на следващите и така нататък, за да се реконструира в условията на емиграция семейната или селската солидарност. Предпочитанието за брак на младите с партньор от първоначалната среда на техните родители е ключовият

⁵ През същата година БВП на жител в Турция се изчислява на 5500 евро.

⁶ Riva Kastoryano, „Individus, communautés, États. Le cas des migrants de Turquie en Europe“, СЕМОТИ, № 26, 1998, p. 108.

камък на този миграционен модел. Тези бракове могат да бъдат интерпретирани като постоянно подновяване на първото поколение имигранти. В приемащата страна превърналите се в работници селяни имат склонност да се концентрират според родното си място. В рамките на възможното, хората, идващи от едно и също село, членовете на едно и също голямо семейство или пък принадлежащите на едно и също политическо или религиозно течение се установяват едни до други; опитват се да си намерят работа в същите предприятия като техните близки. По тези причини произхождащото от Турция население изглежда единно и затворено в себе си, въпреки голямата етнолингвистична хетерогенност между турци, кюрди и хора с балкански произход, а също и конфесионална хетерогенност между различните сунитски и алевитски течения, християни и светски хора.

Общността се групира в дефаворизирани квартали, със силно етническо оцветяване; тук се намират и нейните магазини, кафенета, джамии, дружества и мрежи за взаимопомощ. Случаите на възходяща социална мобилност са редки, защото тя изисква един минимум на асимилация в приемащото общество. Това обаче се компенсира от общностния начин на живот, който предлага прагматични възможности за адаптиране към ситуации на социално и професионално отхвърляне и на културно маргинализиране. Това обяснява до известна степен и развитието на силни идентитарни прояви в рамките на тази група. Става дума за ситуация, която благоприятства развитието на консервативен манталитет. Този консерватизъм се наблюдава именно в запазването на етнорегионалните традиции като патриархалната семейна йерархия и кода на честта. Колективният живот и породеният от него социален контрол са все още почти непокътнати сред имигрантите от Турция. В последно време известен брой други фактори засилват сцеплението в диаспоричната общност като договореностите от Шенген (1992), които позволяват свободното движение на чужденци между различните точки на установяване в шенгенското пространство. Болката и яростта, породени от неонацистките атаки в Германия срещу турски семейства в Мьолн (1992) и в Солинген (1993), които довеждат до смъртта на осем жени и деца, със сигурност допринасят за появата на колективно съзнание на живеещите в Европа турци.

Привързаността на тези имигранти към страната, от която идват, не е отслабнала на европейска територия. Турция повече от всякога се приближава до Европа. До 80-те години, за да се премине с влак от Кьолн или Страсбург до Истанбул, бяха необходими между петдесет и петдесет и пет часа; днес самолетните връзки между турските градове и Западна Европа са в изобилие. Развитието на транспорта и на телекомуникациите (сателитни връзки, интернет) са намалили разстоянията, превръщайки живеещите в Европа турци в „прихождащи

ТУРЦИЯ

мигранти“ или „наветисти“ между Турция и страните, в които са се установили. Докато първите турски бакалии в Германия датират от 1970 г., днес всякакви видове продукти, внесени от Турция, повече от когато и да било заливат рафтовете на турските продавачи на дребно, а все повече и на европейските супермаркети. Турците в Европа са развили истинска склонност към комерсиализиране на стоки и услуги, свързани с принадлежността към турската (или турско-кюрдската) и ислямската култура. Бакалии, хлебарници, железарии, бижутерски магазини, книжарници, фризьорски салони, магазини за модни стоки, пътнически агенции, работилници за поправка на телевизори и поставяне на сателитни антени, информатици, лекари, адвокати и много други все още предлагат стоки и услуги на клиента, която търси познатата среда и представлява „етнически оцветено“ търсене.

Използването на турски в семейството в повечето случаи се запазва, като трябва да се отбележи, че и самата Турция, въпреки малцинствата си, се отличава с известна езикова хомогенност. Турският език дължи устойчивостта си на простотата на своя синтаксис, на латинската си азбука и на липсата на значителна разлика между литературния език и народните говори, както в случая на арабския. Устойчивостта на родния език е подпомогната от печатни и аудио-визуални средства.⁷ Картините се изливат без прекъсване в домакинствата на турците в Европа: реклами, политически новини, футбол, хитпаради, телевизионни серии...

Избуяването през втората половина на 90-те години на това медийно гъмжило със сигурност допринася за укрепването на идентичността на турската диаспора, налагайки определена визия за живота в Турция като база за сравнение в културно отношение, която всички споделят. Младите турци от второто и третото поколение нямат особени трудности да разбират пресата, филмите и песните на родната страна на своите родители или дядовци и баби. Друг фактор за съхраняването на турския език изглежда присъствието от 1976 г. насам на хиляди учители в Западна Европа, финансирани от правителството в Анкара. С официалното съгласие на европейските правителства те водят курсове по турски език и култура. От 1982 г. към тези учители се присъединяват преподаватели по ислямско вероучение, както и имами, които служат в повечето турски джамии в Европа в качеството си на турски държавни

⁷ Със сателитна антена е възможно да се прихващат 25 телевизионни станции и 30 радиостанции на турски език. Впрочем основният обществен канал, както и един частен се разпространяват по кабел в някои райони на Германия и в страните от Бенелюкс. В различни страни съществуват местни телевизионни и радиопредавания на турски. От 1969 г. три турски ежедневника започват да се отпечатват в Германия. Понастоящем в Европа и Северна Америка са достъпни десетина вестника и периодични издания на турски език.

функционери. Всъщност, макар да са основани от емигранти, две трети от около 3000 турски джамии в Европа днес се намират под директния контрол на напълно казионната Дирекция на религиозните дела в Анкара, която изпраща и финансира религиозния персонал. Дирекцията на религиозните дела също така е придобила собствеността върху повечето постройки, които са трансформирани в джамии от турци.

Изпреварвайки с цяло десетилетие властите в Анкара, които поемат в свои ръце по-голямата част от организирания турски ислям в Европа от 1982 г. насетне, независимите сдружения в средите на произхождащите от Турция общности се появяват от началото на 70-те години. Целта на основателите им е да предложат на останалите членове социокултурни и религиозни дейности. Същевременно фактът че се намират извън територията на страната, освобождава емигрантите от етническите, политическите и религиозните табути, наложени от кемалистката национална държава. Било идеологическите, било религиозните или етническите специфики на едни или други групи в крайна сметка се проявяват с пълна сила, доколкото те се установяват в демократични страни. В рамките на три десетилетия емигрирало-то население създава в Европа истинска мрежа, съставена от множество местни сдружения, квартални джамии, национални федерации и десетина конфедерации на нивото на Европейския съюз.⁸ Съставена от организации на гражданското общество, независими от турската държава и от властите на приемащата страна (така например голяма рядкост е да бъдат финансирани от европейските власти), гъстата мрежа от дружества, изградена от турците в Европа, няма еквивалент сред други имигрантски групи. Това население е възпроизвело всички социално-политически разделения на родната си страна: раздробяването и политическото съперничество (крайна левица, левица, кемалисти, ислямистка десница, крайна десница); религиозният плурализъм и политическите противопоставяния (сунитски ислям, суфитски братства, хетеродоксен алевитски шиизъм, кемалистки лаицизъм, източни християни); и етническо и регионално многообразие (турски национализъм, кюрдски автономизъм, дружества, основани на базата на произход от дадени райони или села). Често ръководени от Кьолн, който по този начин служи за „столица“ на турците в Европа, всичките десетина европейски конфедерации зависят от действаща в Турция организация майка (политическа партия, идеологическо движение, ислямско братство и т.н.). Тези дружества на имигранти дълго време позволяват събирането на европейска валута за финансиране на организацията майка в родината.

⁸ Ural Manço, „Des organisations sociopolitiques comme solidarités islamiques dans l’immigration turque en Europe“ *Annales de l’autre islam*, No 4, 1997, pp. 97–133; Riva Kastoryano, „Individus, communautés, États...“, 1998, pp. 107 и 113–115.

ТУРЦИЯ

На чието и подчинение да се намират, организациите на турската емиграция играят неоспорима роля във формирането на мненията и в трансмисията на идентичността. Те канализират социалното недоволство и страха от асимилация към идеологическа или религиозна увереност, отговаряйки по този начин на търсенето на позитивен образ за себе си и на нуждата от колективно признание, изразявани от това население. В значителен брой случаи те предотвратяват изолацията и твърде голямото маргинализиране, дори младежката престъпност. При различни случаи те са доказали и способностите си за мобилизация: земетресението в Измит от 1999 г.; през месеците на Рамазан или на Курбан Байрам те предлагат тонове храна на организации като столовете за социално слаби „Ресто дю коьр“ (*Restos du coeur*). Противно на наследниците на имигрантите от други страни, които също създават сдружения, младите турци не изоставят организациите, създадени от своите родители. Днес те се трансформират отвътре благодарение на навлизането на нови ръководители, родени и изучени в Европа. Техните основни задачи са свързани преди всичко със социално-икономическите реалности и с трудностите, които изпитва турското население в Европа. Напоследък в тях се включват също така и жени, които искат да утвърдят своята еманципираност. Не би било точно да се каже, че връзките със съответните организации майки се разхлабват, но тъй като сдруженията търсят признание от институциите на приемащата страна, те вече са по-чувствителни към европейския политически дневен ред и на драго сърце се самоопределят като говорители на живеещите в Европа турци.

От 90-те години насам „разпределението на пазара“ между различните конкуриращи се движения в рамките на тази вселена от сдружения се стабилизира. Сунитският ислям е отдалеч най-важният маркер на идентичност сред произхождащата от Турция емиграция. Разбираемо е, че най-важните и най-добре организирани турски сдружения са от ислямски характер. Тези организации, които все пак са до известна степен секуларизирани паралелно с подмладяването на кадрите си, са се превърнали в големи клиентелистки мрежи, предлагащи освен организирането на култа (управление на джамиите, ислямски катехизис, организиране на репатрирането на починалите, на пожертвованията и на хаджилъка) и голям брой социални услуги (женски и студентски клубове, социално-юридическа помощ), културни (помощ за подготвяне на училищните домашни, курсове по езици и информатика, екскурзии), и търговски (доставяне на книги, на аудио-визуални продукти, на „чисто“ от религиозна гледна точка месо – *халал*, на ислямски дрехи, на козметични продукти, несъдържащи алкохол). Случаят на фондацията *Милли Гьорюш* (буквално: Религиозна визия) е показателен. Става дума за най-важната ислямска турска емигрант-

ВЪПРОСЪТ ЗА ТУРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ...

ска организация: броят на нейните членове и финансовите ѝ средства я поставят далеч пред конкурентите ѝ. Тази организация може да се смята за емигрирал клон на ислямското и популистко политическо движение, основано през 1970 г. от бившия министър-председател Неджметин Ербакан. Макар че влиянието на историческия лидер на политическия ислям в Турция до голяма степен се намира в процес на упадък, въпросната организация все още е под контрола на членове на неговото семейство. През 1998 г. нейните привърженици в Европа се изчисляват на около 300 000 души, от които 120 000 плащат вноски на организацията. Така членовете и техните семейства, ползващи се от предлаганите от *Милли Гьорюш* услуги, представляват близо една десета от турското население в Европа. Днес организацията разполага с 800 местни секции на континента, към които едновременно има и джамии.⁹ Това представлява повече от една четвърт от общия брой на турските джамии в Европа.

Бъдещето на една диаспора: каква интеграция за живеещите в Европа турци?

Въпреки маргинализацията, за която свидетелстват статистическите данни, положението на турската емиграция в рамките на приемащите общества в Европа напоследък се подобрява, което обаче не ѝ пречи да запази силната си привързаност към общността и към религията. Няма съмнение, че именно привързаността към собствената общност на различните части (вярващи или не) от произхождащото от Турция население е онази тяхна характеристика, за която има най-голям риск да бъде зле разбрана и да предизвика всякакви безпокойства. Що се отнася до исляма, трябва да се подчертае, че турското население, което е основен носител на тази религия в Западна Европа, в още по-малка степен поддържа връзки с едновременците си от Северна Африка, Югоизточна Азия и Балканите, отколкото с местното европейско население. Би било илюзорно да си въобразяваме, както обичат да правят в различни европейски идеологически среди, за някаква ислямска *умма*, която ще превземе „християнска Европа“ или „светска Европа“ – в зависимост от предпочитанията, които въпросните среди изразяват. С изключение на една крайно маргинализирана ислямистка фракция, не съществуват взаимовръзки между представените в Европа ислямски среди – арабски или южноазиатски, от една страна, турски или балкански, от друга. Практикуването на исляма, отношението на тази религия към Запада и към модерността, както и антропологическият тип на мюсюлманите до голяма степен се изменят в зависимост от техния произход. Турският ислям в Европа (както и в Турция) понастоящем преживява процес на секуларизация, за който повечето хора

⁹ Ural Manço, „Des organisations sociopolitiques ...“, 1997, p. 116–133.

ТУРЦИЯ

на Запад не подозират, още повече че тази секуларизация се извършва в рамките на едно население, което активно се опитва да запази колективния си живот, традициите си, езика си и връзките си с „родната майка“.

Икономическото положение на това население също заслужава да бъде разгледано по по-нюансиран начин, в светлината на потенциала за развитие на търговските предприятия и на инвестициите в недвижими имоти, които се наблюдават сред него. Според изчисленията на Центъра за изследвания върху Турция, БВП на турските домакинства в ЕС, т.е. директният им принос в европейската икономика достига през 2002 г. до 70,2 милиарда евро. Тази сума надминава БВП на осем от десетте страни нови членки на Евросъюза и се равнява на 18% от БВП на Турция през 2002 г. Натурализацията и влечението към политическо участие също ще бъдат от ключово значение за близкото бъдеще. Започвайки от началото на 80-те години, турските поданици в Европа са окуражавани от турското правителство и медии да приемат гражданството на страната, която обитават, както и да създават в Европа групи за натиск по икономически въпроси и при избори. Посланието в крайна сметка е възприето: от 1990 г. насам средно по 84 000 турци годишно приемат гражданството на страната, в която са се установили.¹⁰ С това темпо девет десети от населението от турски произход ще е придобило до 2015 г. гражданство на страна членка на ЕС. При хипотеза за среден годишен прираст от 2,2%, към 2015 г. това население ще наброява 5,25 милиона души.

В светлината на изложените факти относно формирането на идентичността на турската диаспора се вижда, че при това население определено съществува отказ за асимилация в сравнение с други имигранти. Би било полезно да се запитаме за логиката на това поведение, което вместо индивидуалното асимилиране, издига в ценност колективни практики, при които едновременно легитимни са турско-ислямската традиция и западният начин на живот. Всъщност произхождащите от Турция имигранти и техните потомци създават синкретични социални практики и начини на мислене, изработени в зависимост от дребните детайли на ежедневието, от стремежите им и

¹⁰ Средно не по-малко от 50 000 годишно в Германия след промените в Закона за гражданството през 1999 г. Броят на гласоподавателите от турски произход в тази страна се изчислява на 500 000 души през 2004 г. и някои наблюдатели смятат, че именно те са предотвратили изборната загуба на Социалдемократическата партия на канцлера Герхард Шрьодер при парламентарните избори през септември 2002 г. Парламентаристи от турски произход заседават в регионалните и национални събрания в Германия, Нидерландия и Белгия. През юни 2004 г., четирима кандидати (от които две жени) от турски произход бяха избрани в Европейския парламент.

ВЪПРОСЪТ ЗА ТУРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ...

от социално-икономическия контекст. При един и същи човек привързаността към смятани за традиционни ценности често съжителства с изисквания за индивидуална автономност.¹¹ Според изводите, които могат да се извлекат от изследването на тази диаспора, индивидуалната интеграция и запазването на комуналния начин на живот не са взаимноизключващи се феномени. Връзките на един социален актьор от чужд произход със своята общност или с местното население не са строго фиксирани. Напротив, те могат да зависят от прагматични и разнообразни стратегии за вписване в приемащата среда (а именно чрез образованието, търговската дейност и участието в политическия живот), а общностната солидарност може да бъде мислена като ресурс, който да позволи договореното интегриране, придаващо собствена стойност на имигранта и на неговите деца.

¹¹ Вж. Ron Lesthaeghe, Johan Surkyn, „Religious dimensions of social change among Turkish and Moroccan women in Belgium“, *European Journal of Population*, No 11, 1995, pp. 1–29; Altay Manço, Ural Manço, „Turcs de Belgique: le repli identitaire comme dynamique d'intégration?“ *Annales de l'autre islam*, No 3, 1995, pp. 111–124; Riva Kastoryano, „Individus, communautés, États...“, 1998, pp. 121–122; A. Sander, G. Larsson, „The Mobilization of Islam in Sweden 1990–2000“ In: W. Shadid, S. Van Koningsveld (dir.), *Religious Freedom and the Neutrality of the State. The Position of Islam in the European Union*, Louvain, Peeters, 2002, pp. 91–112.

СЕДМА ЧАСТ

Културата:
ПОСТОЯНСТВО
И ИЗМЕНЕНИЯ

От Бозьоюк, където се е намирала една от най-древните цивилизации, тази на хититите, до Месопотамия, където Зевгма, този „Помпей на Изтока“, рискува да бъде погребана във водите на Ефрат, от Ефес, Кападокия и Никея (Изник) до Милет, принадлежащи на йонийската и византийската цивилизация, с техните амфитеатри, църкви и агори, до Амасия, Одрин и Бурса, с техните кервансарайи, мостове и джамии, оставени от селджуките и османците, Турция обхваща едно необикновено по разнообразието си архитектурно наследство. Впрочем става дума за една страна, където туристическият сектор процъфтява.

Също и в културен план републиката означава разрыв с османското минало, чиито останки днес са предмет на възхищение, като за това свидетелства например отхвърлянето на арабската азбука, което сякаш я довежда до състояние близко до амнезия. Републиката проявява своя страх да наследи, да поеме и да управлява, дори само в културно отношение, една османска мозайка, която е считана за несъвместима с модела на националната държава, белег на модерността. Нейният национализъм не е лишен от преувеличения и те имат немалки последствия, що се отнася до начина, по който Турция възприема сама себе си, понеже през тридесетте години провъзгласителите на кемализма не се подвоумяват да заявят, че „турският“ Анадол е люлката на всички цивилизации и че турският език е майка на всички езици.

От всички литературни жанрове, романът е без съмнение този, който се намира в най-тясна взаимовръзка с развитието на езика и на културата на една страна като цяло. След един период в края на Османската империя, доминиран от по-скоро моралистични и сатирични автори, романият жанр действително се развива в началото на републиката заедно с процъфтяването на поезията и новелата. Турският роман се отличава с появата в литературата на „неспокойния индивид“, но също така и с малобройността на читателската публика и със слабата ѝ подготовка за възприемането на романа. Появява се Назъм Хикмет, който мисли, че пише поезия, без да си дава сметка, че пише проза. Дали той не идва твърде рано за своето време, преобръщайки установените изразни форми, също както поетичната му проза е носител на една мощна социална критика? Във всеки случай романията форма претърпява процес на продължително преобразуване в течение на следващите десетилетия. По това време романът е литературният жанр, в който най-добре се изразява „изкушението на Запада“, дебнещо един от героите в ро-

ТУРЦИЯ

ман на Осман Неджми Гюрмен, „раздвоен между две култури, две ценностни системи, между невротичното старание на Запада за натрупване на богатства и власт и ориенталското безгрижие, основано на аскезата и безсилието, между циничния материализъм и „утопията на красотата“. Както и при други, при този представител на писателското поприще тук става дума и за сблъсък между частните изказни форми и официалния език.

Предпочитаните теми в киното в началото на републиката са вдъхновени от идеологическите ориентации на новия режим: антиклерикализъм, патриотизъм, жив интерес към мерките за секуларизация и модернизация, приложени от кемалистката власт, изтъкване на значимостта на еманципацията на жените или дори умерена социална критика. Като огледален образ на епохата, кинематографичната продукция набляга на западното, ако не и модернистично измерение на турската национална идентичност. При все това от шейсетте години започват да се появяват въпроси и критики във връзка с различни филмови творци, поставящи под въпрос следването на западния модел, считано от тях за грешка. Това е един преходен период, в който се утвърждава така нареченото „бяло“ кино, по-сурово в своята критика. Запитвайки се по свой начин за конфликтите, свързани с идентичността, то поставя акцент върху търсенето на моралните и религиозни ценности.

Традиционната турска музика представлява синтез между влиянията, които турците донасят със себе си от далечната Централна Азия, и тези, които са плод на почвата на Анадола. От музиката, основаваща се на познаването на османските традиции, до най-актуалните звучения, като се мине през всички музикални форми, от най-традиционните до онези, които биват най-дълбоко белязани от западните влияния, различните видове музика на Турция са отражение на културната сложност на страната. Освен това, малко по-на запад владеенето на Балканите от турците в продължение на векове е допринесло за засилването на една музикална симбиоза, доловима както в църковната музика, така и в народните традиции. По този начин се обясняват общите черти на традиционните песни и музиката на различни народи, които някога са обитавали земите на Османската империя. В днешно време пазарът на музикални дискове, разпространението на радиото и на частните телевизионни канали, директното предаване, вълната на електронните медии, касетната индустрия и умножаването на броя на фестивалите мобилизират продуценти, разпространители и слушатели на всякакви видове музика. Забележителният документален филм на Фатих Акън „Музиката на Истанбул“ показва обхвата на това явление в Истанбул, тази „първобитна“ творческа енергия, този мелтинг-пот, и оттам,

КУЛТУРАТА: ПОСТОЯНСТВО И ИЗМЕНЕНИЯ

завръщането на разнообразието на музикалната сцена.

Кухнята е друга една област, която отразява културните промени. Контрастът между кулинарните практики от миналото и тези от настоящето са от най-впечатляващите. Истанбул, столицата и устата на империята, отстъпва мястото си на Истанбул на младата република, спестовен и подчинен на императивите на производството. Градът, който някога си е присвоявал всички области на „стария режим“ и който си е живеел спокойно от рентите на османските първенци и от разходите на богатите си търговци, открива ужасите на консумеризма.

През 80-те и 90-те години на двадесети век обуржоазяването, съвпадащо с индустриализацията и процъфтяването на международната търговия, на туризма в двете посоки и на разцвета на една все по-глобализирана популярна култура, по естествен път улесняват въвеждането, преди всичко в Истанбул, на чуждестранната кухня. Докато социално-икономическите преобразувания протичат с пълна сила в големите градове, градчетата и селата все пак също не остават непроменени, макар че измененията по отношение на кулинарията там са по-трудно доловими.

В началото на XXI век Мустафа Кемал продължава да бди над Турция както в политическо, така и в културно отношение. И все пак ако основателят живееше в наше време, дали би се отрекъл от своето „дело“, дали би видял „ударите, понесени от лаицизма“ или неоспоримата секуларизация? Как би приел той настоящата демократизация, включително в областта на културата?

Глава XIX

Въпросът за романа

Забележителната „История на турската литература през XIX век“ от Ахмет Хамди Танпънар започва с един увод, който позволява на автора да направи преглед на „пречките“ пред турската литература в нейния път към модерността. Той най-напред напомня за голямата роля на религията във възникването на повествователната проза, после се постаравал да анализира два проблема, често засягани от есеистите, занимаващи се с въпроса за „закъсняването на романа“ в ислямските страни: липсата на трагично чувство и недостатъчната адекватност спрямо действителността, както и неспособността да бъде свързана народната реч с културните изразни форми на висшите класи, нещо, което Бокачо и Шекспир са постигнали по свое време.

Като изследва годините, последвали танзиматските реформи, Ахмет Хамди предлага няколко примера на повествователна проза, предшествващи възникването на романа: припомня, между другото, популярността на приказките от Хиляда и една нощ и като ги упреква в прекомерна употреба на чудни събития (многократно повтарящи се необикновени съвпадения, намеса на свръхестествени същества, каквито са перите и джиновете...), вижда в това причината за затварянето на източния разказ в границите на фолклора. Той не пропуска да отбележи, че този чуден елемент се е намирал под покровителството на религията, нещо, което си личи в повечето от предадените в стихове източни легенди както например „Керем и Асли“ или „Тахир и Зюхре“. В заключение той предлага един много изкусен разбор на прехода към романа:

„В процеса на преход от средновековните разкази (*hikâye*) на мюсюлманските литератури към романа, ние се сблъскваме, така да се каже, с едно множество от причини [...], на чело [на които] застава без съмнение неспособността да се повярва в действителността на човешкия живот. Но ние можем също така да кажем, че се наблюдава и липса на психологическа любознателност. Винаги се набляга на факта, че причината, поради която индивидът не се обръща към самия себе си, се намира в отсъствието на ритуала на изповедта.

ТУРЦИЯ

От друга страна ни е известно, че забележителните особености на руския роман, който се развива пред очите ни, дължат много на институцията на публичната изповед, практикувана в православната религия.

„С това не искаме да кажем, че древните са били лишени от всякакво психологическо проникновение. Една така бляскава цивилизация като османската не би могла да остане чужда на човешкото същество. Това, което нашите древни поети са написали за любовта или природата, показва до каква степен те са изследвали дълбините на сърцето и живота си. Но поетическата форма и реторическата наситеност пречат да се напредне в дълбочина по този път.“¹

Забелязва се, че в края на XIX век много от представителите на периода на установяване на романа са преди всичко моралисти и сатирици: Ахмет Мидхат Ефенди (1844–1912) и Хюсеин Рахми (Гюрпнар) (1864–1944), например, в това отношение следват една дълбоко вкоренена в градската литература на Ориента традиция. Но не можем да пренебрегнем значимостта на един комически гений на социалната критика с появата на хроникьори като Наима или Евлия Челеби, при все че поради отсъствието на признати модели за подражание на турски език, развитието от Намък Кемал до авторите от началото на XX век е доста бавно. Това е така, защото в този случай става дума за прехода от жанра на сатирата (*hiciv*) към иронията на романиста-реалист.

Така въпросът за появата на романа (който ще бъде засегнат от мнозина историци на литературата от началото на републиката, като например Мустафа Нихат Йозьон² или Исмаил Хабиб Севюк³) поставя доста сложни проблеми: излизайки извън тесните литературоведски граници, той предполага едно добро разбиране на цялостното състояние на обществото, както и приемането на факта, че има надмощие на поетическите форми и на дидактическата проза (религиозна, юридическа и историческа), каквито Европа по това време вече не познава. Една Европа, която лека-полека започва да налага своите схващания в сферата на масовата литература, а също така и в тази на литературния *пазар*: от 1860 г. нататък османците само ще превеждат романи – без особен качествен подбор, – докато не пропишат сами такива и докато не достигнат накрая до момента, в който критическата мисъл, появила се в тях, ще позволи отварянето към света и преодоляването на вече постигнатото в литературата.

¹ *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Istanbul, Çağlayan Kitabevi, 1988 (1. ed. 1949), p. 30

² *Türkçede Roman*, Istanbul, İletişim Yay., 1985, (1. ed. 1936)

³ „*Tanzimat* Devrinde Nesir ve Muhtelif Nevileri“, *Tanzimat*'tan beri Edebiyat Tarihi, Istanbul, Remzi Kitabevi, 1944, pp. 142–163.

ВЪПРОСЪТ ЗА РОМАНА

Така един първи етап в генезиса на романа завършва преди Първата световна война. Халит Зия Ушаклъгил (1866–1945) въплъщава една завършена реалистична форма и така доказва, че психологическият анализ е възможен, и то със сила равна на тази на западните романисти: и все пак „Забранена любов“ (*Aşk-ı Memnu*, 1900), пръв портрет на вътрешния женския свят, може да бъде упрекнат във все още твърде ограничен рисунък на една определена социална среда.

Ето защо, ако се възприеме един социокултурологичен подход спрямо републиканския период, не би могло да се отрече, че неговата изобилна и често блестяща литература в областта на новелата и поезията, проявява известни трудности при възприемането на романа като литературна форма. Това без съмнение е най-впечатляващият аспект на турската модерност, поне на пръв поглед. Но предвид трябва да бъдат взети също така въпросът за навлезлия в процес на реформа („очистване“) език, статутът на индивида, чиито нюанси се проявяват много по-ясно в краткия текст⁴, малочислеността на една неподготвена да приеме романа читателска публика и, накрая, постоянните въпроси, свързани с оценката и забравянето на произведенията, които продължават да затрудняват историята на турската литература.

След като вече очертахме тази рамка, за предпочитане е да проследим последните седемдесет години – всъщност един доста кратък период от време – и да разгледаме генезиса на романа посредством няколко представителни творби.

Едно типично зараждане

Когато Назъм Хикмет (1902–1963) се захваща със своята велика епопея „Човешки пейзажи от моята страна“ (*Memleketimden İnsan Manzaraları*⁵), той все още не знае, че пише един от най-важните турски романи за този век. Написан между 1939 и 1947 г., по времето, когато Назъм Хикмет е в затвора, той се състои от 17 000 стиха, разделени в пет книги, и редовно променя заглавието си през време на своето изготвяне: епическа песен, покриваща периода от 1908 до 1948 г. и най-вече Втората световна война, той е последователно наименуван „Енциклопедията“, „Енциклопедия на великите мъже“, „Човешки пейзажи от 1941 г.“ и накрая „Човешки пейзажи от моята страна“. Да даде глас на народа – това е, което нито един романист не е съумял да направи в Турция до този момент. Ето как започва произведението, с портрета на майстор Галип, един напълно убедителен пример за това каква е „същността на действителността“:

⁴ Timour Muhidine, „L'individu inquiet de la littérature turque“, *CEMOTI*, No 24–25, 1999.

⁵ *Paysages humains*, Paris, François Maspero, 1973.

ТУРЦИЯ

*Гарата Хайдар паша, през пролетта на 41-ва, 15 часа:
На стълбите, слънце,
умора,
и безпокойство,*

*Прав на стълбите
един мъж
мисли за куп неща.*

*Слаб,
плашлив,
сипаничав,
и един дълъг остър нос.
Майстор Галип е прочут със странните неща,
за които мисли:
„Ако можеш всеки ден да ям палачинки!“
си казваше той
петгодишен
„Ако можеш да ходя на училище...“ си казваше той на де-
сет.
„Ако можеш да изляза преди вечерната молитва
от ножарската работилница на баща ми!“
си казваше той
на единайсет
„Де да имах жълти обувки,
да ме поглеждаха момичетата!“ си казваше той
на петнайсет
„Защо баща ми закри работилницата?
Заводът е съвсем различно нещо от работилницата...“
си каза той
на шеснайсет
„Ще ми увеличат ли заплащането?“ си каза той
на дваисет*

[...]

В действителност романът в стихове (*manzum hikâyesi*) съвсем не представлява оригинална форма; той има особена съдба в началото на ХХ век и изиграва немалка роля в установяването на литературния реализъм. Великият панислямистки поет Мехмет Акиф Ерсой (1873–1936) събира цялата си поезия в едно панорамно произведение, отчасти съставено в свободен стих – „Фази“ (*Safahat*), което има всички характеристики на романа река. Поетите еилабисти и неокласици-

ВЪПРОСЪТ ЗА РОМАНА

те също се опират на тази форма; ето защо може да се каже, че Назъм Хикмет следва една дълбоко вкоренена в турската поезия традиция, но като въвежда една новост от голямо значение: ритъма на тази поезия в свободен стих, която позволява прозаичен прочит и прецизно, реалистично и критично изобразяване на лицата, където се чете взаимоотношението между външен облик и вътрешен живот. Назъм Хикмет успява да разработи един повествователен език, приспособен към предмета на работа, който си е избрал; това бележи обрат в творчеството на самия автор, но най-вече обрат в развитието на съвременната турска литература. Така епизодите, които протичат във влака или в един затвор на Анадола, достигат драматичния интензитет на филмов сценарий: подобно на това, което се е случило в руската, после в американската литература, в този период кинематографичният подход в писането навлиза в турската литература заедно с една радикална социална критика. Политическата пристрастност на Назъм Хикмет е неоспорима и неговото схващане за класовата борба намира и тук своето изражение.

Трябва още да бъде уточнено, че поради причини, свързани със забраната, наложена на творчеството на автора в продължение на тридесет години, първото издание на този основополагащ текст вижда бял свят чак през 1966 г., по време, когато издателските закони стават по-гъвкави, и продължава да се издава до 1976 г. под ръководството на Мемет Фуат – доведен син и биограф на поета. „Човешки пейзажи“ заема мястото на романа, който е можел да бъде написан за стремежа за социална промяна през годините 1930–1950. Знае се, между прочем, че когато Назъм Хикмет се обръща към жанра на класическия роман (това става късно, когато вече се е установил в СССР), той няма толкова голям успех: всъщност той дава три текста (появили се първоначално като подлистници в литературната преса и публикувани в Истанбул чак през 1965 г.), от които последният, „Животът е хубав, приятелю“, остава най-известен. Приятен за четене, той съдържа твърде голяма доза автобиография и романтически лиризъм, за да може да съперничи с по-съвършените произведения на съвременните романисти, както например тези на Якуп Кадри Караосманоглу (1889–1974) и Халиде Едип Адъвар (1884–1964).

Един друг вид романисти

Десетилетията на 40-те и 50-те години виждат появата и на първите ексцентрици на литературата – тези, които не съответстват на господстващото течение и за които може да се каже, че променят в дълбочина повествователната проза: Абдюлхак Шинаси Хисар (1888–1963) и Ахмет Хамди Танпърнар (1901–1962). И двамата пожънваат голям успех във времето, когато се появяват романите им (между

ТУРЦИЯ

1941 и 1962), после преминават през един изпитателен период от около трийсет години, тъй като биват „припознати“ от консервативната и мюсюлманска част от интелектуалците и писателите – едно доста важно крило, но не толкова познато, колкото ортодоксалната републиканска тенденция. В действителност тези двама писатели биват оценени поради стила им и богатството на изказа (впрочем Шинаси Хисар маниерничи повече от Танпърнар), тъй като отричат всеобщата практика, отдаваща предпочитание на кратките изречения и телеграфния стил. Но те също така налагат своя вкус към неадекватните, дори демодирани персонажи, с техните мании и прищевки и лоши навици на езика, накратко – всичко, което по онова време заплашва да смути хубавичкия образ на републиката и на нейните успехи!

При все че „Фахим бей и ние“ (*Fahim Bey ve Biz*, 1941) и „Нашият чичо от Чамлъджа“ (*Çamlıcadaki Eniştemiz*, 1944) са безспорно големи постижения, вече по-малко се чете Абдюлхак Шинаси Хисар поради твърде силната му привързаност към миналото. В замяна на това могъщата ирония на Ахмет Хамди Танпърнар му осигурява едно изключително място и сега той си дели заедно с новелиста Саит Фаик привилегията да бъде смятан за предшественик на модерната проза... или на постмодерната, според една преоценка, настъпила преди десетина години.

Но романното творчество на Танпърнар изглежда някак незавършено и с празноти: освен два големи романа – „Спокойствие“ (*Huzur*, 1949) и „Институтът за сверяване на часовници“ (*Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, 1962) – той е автор на един разказ (*Mahur Beste*, 1944–45) и на множество текстове, появили се като подлистници в печата и чието публикуване бива прекъснато или завършено посмъртно: „Героите от дъното на сцената“ (*Sahnenin Dışındakiler*, 1973) и „Жената на луната“ (*Aydaki Kadın*, 1973). Непълно и в процес на осъществяване, това творчество си остава обаятелно, особено защото в него намираме класическия, от Ахмет Мидхат ефенди насам, спор за отношенията между Изтока и Запада, чиято връхна точка и завършек сякаш са едновременно изразени в тези романи: историческите, културните, но също и емоционалните, дори въображаеми отношения, които тези два свята изпитват, докато се гледат.

В „Спокойствие“ екзистенциалният разрыв е въплътен в четири действащи лица (чичото Ихсан, племенникът Мюмтаз – асистент във Филологическия факултет, Нуран и Суат – двете млади жени, които си оспорват любовта на Мюмтаз), чиито взаимоотношения – любовни, приятелски, интелектуални – покриват цялата проблематика на стара Турция, все още белязана от изтънчеността на османската култура и изправена пред своето бъдеще, без съмнение за последен път, преди изборът на романистите да се спре върху политическите въпроси,

ВЪПРОСЪТ ЗА РОМАНА

вдъхновени от марксизма. Силата на романа на Танпънар идва също така от спазването на единството на място и време: един единствен ден през 1939 г., тоест в навечерието на Втората световна война, в град Истанбул, чиито различни архитектурни аспекти символизират душевни състояния. Тук турският писател се присъединява към великите постижения на модернизма: „Одисей“ на Джойс и „Човекът без качества“ на Роберт Музил.

Селският роман: между пасторал и епопея

След публикуването в списание *Варлък* през 1949 г. на „Селски бележки“ на Махмут Макал⁶, присъстваме на раждането на един специфичен жанр, получил името „селска литература“ (*köy edebiyatı*) и който явно най-накрая въплъщава кредото на републиканската идеология: да бъде поставен селянинът в центъра на националния живот, да бъдат предадени в литературата (но също така в изобразителното изкуство и в музиката) анадолските корени на съвременната култура. Засилената политизация на 60-те години ще доведе тази тенденция до крайния ѝ предел: множество романисти, често сами произлезли от селската класа, проявяват желание да дадат израз на своето виждане за селото, за колективните и психологически условия на живот в него, да се превърнат в огледало на това все още преобладаващо измерение на обществената действителност. Въдъхновени от идеология, марксисти по сърце, без да бъдат политически активни, тези прозаисти впрочем се проявиха с по-голяма готовност като подражатели на руските романисти (Горки и Шолохов), отколкото на американската школа: в действителност, и противно на това, което самите автори твърдят на времето, единствено Ърскин Колдуел има последователи, тъй като романите на Уилям Фокнър⁷ са без съмнение твърде напредничави по отношение на нововъведенията в повествователната техника. Емблематичната фигура на тази продукция на селски романи си остава Факир Байкурт (1929–1999), чиито текстове като например „Отмъщението на змиите“ (*Yılanların Öcü*, 1959) или Костенурките (*Kaplumbağalar*, 1967) отразяват стремежа към обществена и политическа промяна и вписват идеологическия роман в турското пространство най-малко за едно десетилетие. Есеистът Алтан Гьокалп правилно отбеляза забелките на този жанр:

„Рискът от един бъдещ академизъм обаче съществува за епигоните: животът на селянина, речта на селянина, затъване във фол-

⁶ *Un village anatolien*, Paris, Plon, coll. „Terre humaine“, 1963.

⁷ Представян на турската публика от началото на 50-те години от Т.С.Халман, Уилям Фокнър е превеждан масирано едва от 1962 г. нататък: „Светилището“, „Докато агонизирам“, „Врява и безумство“ и „Светлина през август“ се появяват една след друга.

ТУРЦИЯ

клоризма. Опасността изглежда реална: течението на традиционната народна музика, което следваше същата тенденция, се задъха през годините 1970–1980, след като идеологическият претекст вече не компенсираше последствията от липсата на експериментиране и търсене.“⁸

*Една втора модерност, възникнала в Анадола:
Яшар Кемал и Тахсин Юджел*

Но в действителност чисто литературната материя, която можеше да бъде оползотворена от земеделския свят, бива разпозната само от двама, твърде различни един от друг, автори: Яшар Кемал (род. 1923) и Тахсин Юджел (род. 1933). Те съумяват, всеки по своя си начин, да идентифицират митичните елементи, действащи в селската действителност (но понякога и в градската), като същевременно създават това, от което романът има нужда, за да запази националния си характер: контекст с неоспоримо турски тоналности и език, освободен от остатъците на османския речник и реторика.

Най-известният сред романите му цикли, този, който утвърждава Яшар Кемал в литературата, е „Мемед Гънкия“ (*Ince Memed*). Там той отново въвежда образа на Кьороглу – честният разбойник, който се опълчва срещу властта – и го приспособява, макар и неволно, към специфичните условия на своята география. Макар Чукурова и планините Тавър да заемат основно място, досегът с градската действителност също е сред ключовите елементи в романа; когато героят Дурсун разказва за бъдещите възможности, предлагани от близостта на плодородната равнина, той не може да не спомене града:

„Има един град, казва се Адана. Целият от кристал. Блести като слънце ден и нощ. Разхождаш се из този град. Между къщите има проходи: казват им улици. Човек би казал, че са от стъкло. Да се храниш отгоре им. Влакове пристигат и тръгват. По морето плават кораби, големи колкото едно село. Отиват до другия край на света. Корабите също блестят като слънца, облети са в светлина. Поглеждаш ги веднъж и повече не можеш да вдигнеш очи от тях. А пари – в Чукурова има цели реки. Стига да работиш.

Внезапно Осман запита:

– Колко е голям светът?

– Много е голям – каза Дурсун.“⁹

Романите на Яшар Кемал привнасят незаменими елементи в турската проза: силният усет за описанията, богатство на лексиката

⁸ „Sens épique et littérature contemporaine en Turquie“, *Europe*, No 655–656, 1983, p. 30.

⁹ *Memed le mince*, Paris, Gallimard Folio, 1979 (1. ed. 1961), p. 37.

ВЪПРОСЪТ ЗА РОМАНА

(действително или засвидетелствано, вдъхновено от опита му на събирач на народна литература), мощта на мотивите, които управляват човешкия живот (страх, отмъщение, изкупление) и едно трансверсално виждане за турската история: например преселването на едно семейство от езерото Ван до бреговете на Средиземно море по време на Първата световна война, което образува фона на трилогията „Салман Самотния“ (*Kimsecik*). Но в тази дегизирана автобиография (цикълът за Салман Самотния) се вижда също една „спираловидна“ форма на писане, неприличаща на нищо познато досега, освен може би на полета на орлите над върховете на Тавър, и която се храни от множеството мечтания и морбидни фантазми, вплетени в тъканта на разказа. Обемът на романното му творчество (четири цикъла и още „независими“ романи), както и съвкупността от събраните досега статии и репортажи спомагат да бъде възстановен образът на един универсален автор: оригинален стилист ангажиран автор, проникновен репортер на Турция за годините 1950–1970; изглежда, че все още не сме схванали напълно величината на неговото дело.

Тахсин Юджел първоначално е причисляван към жанра на селската литература, но това е погрешно, понеже той най-често говори за покрайнините на провинциалния град или за полuzeмделски градчета (Йотегече). Считан за новелист в началото на своето творчество (1954–1975), впоследствие той дава по-дълги повествования, близки до това, което се очаква от един роман: „Задънената улица на кухнята“ (*Mutfak Çikmazı*, 1960), после знаменития „Съотечественик“ (*Vatandaş*, 1975). Би било редно да се спрем за малко на този текст, който заема едно толкова необикновено място в днешната турска литература. Това е портретът на един някак излизащ извън нормите писател, един герой на подземията, който се забавлява да въвежда читателя в грешка и не престава да изтъква дихотомията между извисените цели на човека и неговото унижително съществуване; разказвачът примесва наблюдения върху обществения и политическия живот към задълбочени размисли относно литературното творчество, зад които прозира една рядко срещана насмешка, напояща Достоевски от „Подземието“:

„За да прекъсна това ужасяващо човешко пропадане, да го забавя, да го отложя, дори със съвсем малко, пред съвестта на поне няколко души, аз пожелах да го изложя в цялата му голота, да разкрия грозотата му, поисках да издигна гласа си чак от дъното на тази дупка, където съм погребан, да пристъпя с мравешка стъпка, за да заявя категорично, че съвсем не става дума за прогрес или за някакъв неизбежен процес.“¹⁰

¹⁰ *Vatandaş*, Paris, Rocher, 2004.

ТУРЦИЯ

Актът на съпротива, колкото и да е неясен, е това, което придава стойност на индивида, както се вижда в тази тематика, развита навсякъде у Юджел. „Малкият човек“, селянин или дребен чиновник, печели своето достойнство чрез съпротивата си срещу властта, без винаги да е в състояние да надиграе плетеницата от власт и глупост, да надвие едно общество, тръгнало по пътя на масовата уравниловка. Заемайки един добре познат образ от народната литература, той експериментира с персонажа на Келоглан, беден и ъправен млад момък, който еволюира под въздействието на мощта на силните и на своите собствени импулси... Това е нещо, което откриваме отново и отново в сборника разкази „Аз и Другият“ (Ben ve Öteki, 1983), където вътрешното разкъсване на героите представлява лейтмотив, един вид психологическо и метафизично обяснение. Срещаме се отново с тези тенденции в „Мустакът“ (Büyük Söylencesi, 1995), басня с лековат тон, разказваща за централното място на един мустак (и неговото премахване) в общността на малък провинциален град.

В своя най-важен роман, „Лъжата“ (Yalan, 2002), Юджел насочва безмилостен поглед към социалните и личностни криволичения на турското общество през последните тридесетина години. Там откриваме най-вече критика на интелектуалните среди, които функционират като едно „театрално общество“, докато главният герой, Юсуф Аксу, се оказва празен, изцяло изфабрикуван от своите почитатели, безскрупулните подмазвачи. Овладеният до съвършенство език на романиста умножава силата на неговия подход, нещо между стоически морал и ирония: глупостта и измамата трябва да бъдат дебнати навсякъде.

В известен смисъл Тахсин Юджел издъно обновява романа като жанр; без съмнение той прави това чрез своята тематика, но също и чрез употребата на един език, в чиито изкусни синтактични форми турският бива изтласкан до нови предели.

Един мутирац жанр?

Като оставихме настрана забележителните успехи от близките години, ние се опитахме да преоткрием в едри щрихи търсенията на романа, разработването на един жанр, който бележи влизането в съвременната световна литература. Без романа няма спасение! Но въпросът не е толкова да се пишат романи, колкото един голям турски роман, способен да се мери с титаните на съвременното творчество и да изрази разнообразните аспекти на турския живот, психологическия фон на нацията, сложното ѝ отношение към Историята. Ето за това работи Елиф Шафак (род. 1964), продуктивна романистка, коя-

ВЪПРОСЪТ ЗА РОМАНА

то отдава предпочитанията си на един вид бароков стил и отбелязва с огорчение, че „от самото си начало турският роман се е покланял на Аполон, но не и на Дионисий“.¹¹

След като изчерпа удоволствията на земеделския роман, след като лъкатуши сред разните тенденции на експерименталната литература (Огуз Атай, Билге Карасу) и на идеологическия роман (Кемал Тахир), романът възприема напълно нови насоки, които биват затвърдени в началото на осемдесетте години с възникването на едно ново поколение. Орхан Памук (род. 1952), Латифе Текин (род. 1958), Недим Гюрсел (род. 1951) и Ахмет Алтан (род. 1950) подлагат романа на най-различни видоизменения. Те си играят с жанровете, прилагат интертекстуалността (най-вече в рамките на историческия роман) и автофикцията, правят пастиши, служейки си с класиците, оставят се да бъдат увлечени от черния роман и научната фантастика... Нима турският роман е достигнал до своята зрялост?

Библиография:

Ертугрул Айдын е съставил списък (според имената на авторите по азбучен ред) на турските романи, излезли между 1872 и 2002 г.: там намираме малко повече от 2500 заглавия, представляващи всички жанрове, включително сладникавите сантиментални и полицейските романи... Това красноречиво свидетелство за жизнеността на жанра е поместено в списанието *Несе* № 65, 66, 67, „Türk Romanı Özel Sayısı“, Анкара 2002.

¹¹ *Несе*, No 65/66/67, Ankara, 2002, p. 754.

Критически изследвания:

- Akyüz, Kenan, « La littérature moderne de Turquie, le roman et la nouvelle », *Philologia Turcicae Fundamentae II*, Éditions Franz Steiner, Mayence, 1964.
- Anka* (revue), n°s 16-17, *Le Roman turc*, 1992.
- Deléage, Jean-Pierre, *Yaşar Kemal, forgeron obligé d'écriture*, Paris, L'Harmattan, 1998.
- Dino, Guzine, *La Genèse du roman turc*, Publications orientalistes de France, 1973.
- , « Aspects de l'œuvre romanesque de Yaşar Kemal », *Europe*, n°s 655-656, 1983.
- , « Soixante ans de roman turc », *Les Temps modernes*, n°s 456-457, 1984.
- , « Yaşar Kemal en contexte : le roman paysan turc », *Anka*, n°s 29-30, 1997.
- Dumont, Paul, « Cinq villes, un autoportrait », *Cinq Villes*, Publisud/Éditions de l'Unesco, 1995.
- Gökalp, Altan, « Sens épique et littérature contemporaine », *Europe*, n°s 655-656, 1983.
- « Entretien avec Y. Kemal », *Entretiens avec Le Monde ; 2 : Littératures*, La Découverte, 1984.
- Gürsel, Nedim, *Yaşar Kemal, le roman d'une transition*, Paris, L'Harmattan, 2001.
- Muhidine, Timour, « Introduction à *La Moustache* », *La Pensée de Midi*, n° 8, été 2002.
- , « Ahmet Hamdi Tanpınar, romancier et mémorialiste de la Turquie contemporaine », *Cahiers de la Société asiatique*, nouvelle série (vol. 5), 2005.
- Semizoglu, Ali, « Une langue qui se délie », *L'Ennemi*, n° 1, 1991.
- Tuncer, Yaşar, « Un héritier d'Homère et de Cervantes », *Anka*, n°s 29-30, 1997.
- , « Tahsin Yücel, nouvelliste de la dualité humaine », *Les Annales de l'autre islam*, n° 9, 2002.

Глава XX

Турска литература на френски език

От „Турската лира“ (1902) до „Византийската сюита“ (2003)

През 1922 г. Ахмет Ръза – който след като е бил един от най-активните противници на Абдул Хамид II, става сенатор на империята – написва един ожесточен памфлет относно образа, който Европа има за Турция: „Моралният разгром на западната политика на Изток“ (*La Fallite morale de la politique occidentale en Orient*) – произведение, издадено в Париж. Той написва тази книга, замислена да „послужи“ на страната му, на френски – „на език, който обичам, казва той, но който не е моят език“. Без съмнение става дума за един съдбовен момент за империята. И все пак, когато изборът на френския език от автори, родени в Турция, не се подчинява на чисто идеологически или политически мотиви, той е най-често свързан с определени въпроси, с едно очакване, които не винаги са предизвиквали интереса, който заслужават. При все това, тази любов се оказала достатъчно трайна, за да произведе творби, които бележат цял един век.

„Да разкъса сърна, да разбие кръста“

„Той е единственият ни двуезичен автор“, пише Енис Батур за Абдуллах Джевдет (1869–1932). Авторът на „Турската лира“ е водил не един живот, а е практикувал дори още повече езици. Той превежда на турски произведенията на Алфиери, Шилер, Шекспир, Мевлана, Омар Хаям, но също така и исторически, педагогически и социалнопсихологически (сред които тези на Гюстав Льо Бон) съчинения. Роден в провинция Малатия, той става лекар, оформя се като страстен привърженик на биологическия материализъм и симпатизира на движението на младотурците (подобно на Ахмет Ръза). Той вече има в своя актив два поетически сборника (*Hiç*, 1890 и *Tuluât*, 1891) и е преживял няколко спречквания с властта на Абдул Хамид II, когато е назначен за лекар на османското посолство във Виена. Годишите в странство (прекарва известно време също така и в Египет) са

ТУРЦИЯ

плодотворни: той публикува редовно в изданията *Османлъ* и *Ичтихад* (второто е също така и издателска къща). Писател, учен, мислител, поет политик, той работи с рядко срещана енергичност в името на онези убеждения, според които понятията „филантропия“ и франкофилия са тясно свързани.

Този щедър nihilist, този обезкуражен активист публикува един след друг три поетически сборника на френски език, именно докато се намира на служба във Виена: първите два – „Душевна треска“ (*Fièvre d'âme*, 1901) и „Турската лира, Райски огънове и адски рози“ (*La Lyre turque, Feux de paradis et Roses d'enfer*, 1902) – са отпечатани едновременно във Виена и Париж, с корици в стил ар нуво и страници, украсени с изящни начални букви и с винетки. Авторът на „Душевна треска“, д-р Абдуллах Джевдет бей, се обръща в предисловието към своята френска муза, за да подчертае, че от нея го дели „цял един понятиен свят“, че неговият „френски е [...] твърде несъвършен, за да успее да предаде пламенната му мисъл“. В следващата стихосбирка „обръщението към читателя“ вече не подчертава тази двойна дистанция, но отново моли за снизхождение: този път той се обръща към „номадската Муза на Азия, неимоверно измъчената Азия, тежко меланхоличната и живописна Азия“. Колкото до последната стихосбирка на френски, отпечатана само в Париж, „Прокълнатите четиристишия и осиротелите мечти“ (*Les Quatrains maudits et les Rêves orphelins*, 1903), то тя е един вид дневник, съставен в датирани (понякога четири само за един ден) и определени по място (от Виена, но също така от други големи европейски градове) четиристишия, от декември 1901 г. до 14 юли 1903 г. Тази книга-равносметка, книга-завет („Нося в тридесет и две годишното си сърце/ Цял един век на ужас и гняв“) съчетава ехото от възроптаването на Бодлер („Почитам те, о, Сатана“) с това от отстъплението на Маларме („Съмнението живя като принц сред феериите“) и завършва с клетвата: „Моята песен, моите викове ще замлъкнат навеки: / Аз съчетах болката си с тишината.“ Ако този път стихосбирката няма предговор от френски поет (Ернест Рейно пише предговор към първата, Гюстав Кан към втората), умножен е броят на „в чест на“ и на посвещенията, говорещи красноречиво за обхвата на познанствата на Абдуллах Джевдет: от Маринети до Стефан Цвайг и Тевфик Фикрет.

Става дума за един космополитен дух, но не и за светски човек, както посочва и тази диатриба: „Смешник либерал [...] Твоят елит има безчувствено сърце. Чува се как стенеш без никакво вълнение, / Съдбата дреме, тя е невъзмутима, / О, пролетарий, събуди се.“ Всъщност нека не се заблуждаваме: представено от самия него като опити за „мислеща музика“, литературното дело на Абдуллах Джевдет разкрива също така елементи на войнстваща поезия, отразява едно самоосъзнаване, което впоследствие ще го доведе до по-директни действия в неговата родина.

Екзотичната или невротична тоналност на заглавията не би могла да прикрие един дух на откритост и миротворство: „Искам да видя как Запад и Изток се прегръщат, / Земзем да се смеси със Светена вода [...] / Ето това е моята мечта: Идея, Любов, Прогрес.“ Привидната липса на диференциация между религиите (стихотворенията му се позовават както на Аллах, така и на Йехова и на Буда) би могло да премине в заявено отсъствие на религиозност: „Моето наивно сърце не иска да вярва във нищо, / Иска да разкъса сърпа, да разбие кръста“, дори да възхвали „Франкмасонската Алфа“: „А да мислиш означава да царуваш и да разпространяваш във всички посоки.“

Може би полемичният аспект на неговите творби не е бил явен за френските поети, които, макар и да го приемат и да пишат предговори към творбите му, при все това го упрекуват за прекалено дълбоката му почит спрямо френската поезия и произтичащата от нея (относителна) неспособност да достигне до един елегантен синтез на използвания език с родната му култура: „Хармонията е пълна единствено, когато – пише един критик от *Меркюр дьо Франс* – западната мисъл е в хармония с такава една мечта на Изтока.“ Впрочем Абдуллах Джебдет не само не се опитва да прикрие с подражателско усърдие това вътрешно напрежение, а напротив, докарва го до неговия връх, съзнавайки ясно своето межкултурно положение и познавайки ограниченията му: „Във Франция прекарах едва една година, а колкото до езика на Корней и на Виктор Юго, него го научих в турските училища и със собствени усилия.“ Той отбелязва също своята амбивалентност спрямо първоначалното си литературно образование: „Аз владеех настройката на османската лира“, пише той в „Турската лира“, преди да заяви в същия сборник: „От сега нататък аз скъсвам с нея: / Това е единовластната Муза на Азия.“

Във всеки случай той е убеден в своята мисия на посредник. Така сред своите текстове той включва „литературния превод“ на „една турска народна песен“, но също така този на едно стихотворение на Меджунун – а в усилията си да представи във Франция както Мевляна, така и „маджарина“ Петьофи, той превежда дори бележките им. Той също така не се поколебава да се самопревежда и прибавя към „Турската лира“ адаптация на пиесите от последния си сборник на турски, *Kahriyat* (отпечатан по-късно, през 1906 г.). Освен всичко това, лексиката му също свидетелства за неговата многоезична чувствителност: заемки от италиански („la lune pensierose“), от арабски („un ingénu, touchant et non rendu *sélame*“), от турски: един призив към отказа от възпроизвеждане на рода („След себе си остави само една светла бразда“) е озаглавен: „Новече! Или: Слушай, дете мое“ (*Homme! Ou Yavrum dinlé*). Но той също така експериментира с архаизми, с редки думи и с научни неологизми, в стила на постсимволистичната поезия, постигайки по този

ТУРЦИЯ

начин изненадващи разломи в звученето между екстравагантния стил и един вид пледоария в името на „унижените и оскърбените“: „Моите припомнени пътища изобилстват с пирен/ който босоногите сираци напояват с кръвта си.“ Така той превръща „дефектния“ си френски в отказ от правилното писане и правилното мислене и се изкушаваме да намерим в него акценти достойни за Лотреамон: „О гигае на лудостта! с ударите на твоите криле, разруши моя мозък“, за Жув: „тази еротична и ужасяваща мелодрама“, за Чоран „Земята е мръсно живелище, на основа, която се клати“.

Както стана ясно, особеността на това творчество се крие в начина, по който то добросъвестно опровергава очакванията на една при все това благоразположена към него европейска публика. Абдуллах Джевдет не се представя за литератор, нито се възгордява от двойната си принадлежност. Както не се подчинява на ролята, която се очаква от него, така и не се отрича от онова, което го свързва с произхода му.

„Красив като митичен бог“

С Жентий Ардити-Пюлер, чиито публикации на френски се простират от 1941 до 1968 г., имаме примера на едно без съмнение второстепенно по важност творчество (във всички случаи пренебрегнато от литературните речници и истории), но което, струва ни се, съвсем не е от чисто любителски характер. За да обрисова Турция през периода от 1941 до 1968 г., тя всъщност се опира на стереотипите, предлагайки един всекидневен и неактуален образ, едновременно освободен от привлекателния екзотизъм и от банализирането на чуждестранното. И все пак нейният стремеж към изгладен стил, без неравностите на един Абдуллах Джевдет например, не е лишен от условности, нещо, което си проличава от гръмкостта на написаното при нейната смърт: „Турция загуби една от своите най-скъпоценни дъщери. Тя трептеше с душата на нашата нация.“

Литературните ѝ произведения, романи и приказки, нейните поеми, написани както в стихове, така и в проза, биха могли да бъдат качествени със следната забележка от последните стихове (1932–1933) на Ахмет Хашим: „Остана ни насладата от паметта“ (*Bize bir zevk-i tahattur kaldı*). В нейния случай тя сякаш е интериоризирала, натурализирала и идентифицирала ориентализма и носталгията, свързана с него, сякаш е претворила в конкретни детайли спомена за един идеал, на едно точно определено във времето светоусещане. Тя не описва Истанбул, тя възхвалява Стамбул, а образът, който възсъздава, е по-близък до картините на Декамп, отколкото до фотографиите на Марк Рибу. Нейният лаицизъм е също толкова отявлен, като този на Абдуллах Джевдет, но тя го омекотява с естетизъм, и все пак без да се заблуждава относно възможното размиване на ценностите. Това е

и рискът, на който се излага героинята на „Вятър от Мраморно море“ (*Vent de Marmara*, 1957), дъщеря на анадолец и гъркиня: „родена в семейство, в което съжителстваха толкова религии и раси, след като отгоре на това дълго време бе живяла далече от своята родина, Семра се бе оказала, по силата на обстоятелствата, едно хибридно същество, лишено от истинска вяра.“ Ето защо единственият олтар, на който тя принася жертви, е този на изкуството (тя е художничка) – и това е, което ще я заслепи относно силата на нейната любовна привързаност към необразования Суави, „красив като митичен бог“, приятеля от детинство, когото тя намира при своето завръщане в Бююкада, където е дошла само за да продаде вилата си и след това да се омъжи за парижкия си годеник, с когото не споделя нищо друго освен вкуса към изкуството. Грешката на Семра, която тя ще заплати със своето щастие, е, че не успява да схване решаващите допирни точки, които свързват двама души, родени под „ветровете на Мраморно море“, въпреки че се е предала без съпротива на силата на земята.

Посредством съдбата на тази героиня, авторката сякаш се освобождава от упрека в естетизъм, на който са изложени художествените впечатления, отронени от нейните стихове с умишлено традиционна изработка. Също както ситото на паметта или на отминалото време, конвенционалните форми и артистичните напомняния въткават събитията, жестовете, декорите „подобни на размитите рисунки на старите шампи“. Религиозният знак вече не е нищо повече от емоционалната и хармонична пунктуация на един подробно изследван пейзаж: „Ей там един мюезин/ С нисък и смразяващ глас/ Изстрелва в миг / Своя огнен напев/ Към незлобливото небе.“

Впрочем с Жентий Ардити-Пюлер езикът се превръща в едно парадоксално пособие за отдръпване вътре в себе си, което отдава предпочитание не на буквалния изказ, а на перифразата, отнемаща другостта: така е например с тази мраморна чешма с османски надпис, „където са скулптирани думи, с множество извивки, на зелен фон“. Изборът на завършени, непроменяеми форми, елементите на приемственост, привързаността към живописното, към обичаите отговарят на един вид защитно движение в обратна посока, което преоткрива призиванието на литературата да запечатва застрашената от изчезване действителност. И все пак това е вярно в един без съмнение непълен смисъл, подчинен на едно по-скоро съпричастно с ориентализма възвръщане към миналото, където френският език се явява като един допълнителен накит на „красивия образ“.

Изкушението на Запада

Темата за завръщането, със своите измамни очаквания, свързани със стойността на местата, темата за културната мозайка, въпросът за дру-

ТУРЦИЯ

гостта и за избора на френския като литературен език вдъхновяват, но по един по-сериозен и същевременно по-забавен начин, и романа на Осман Неджми Гюрмен.

Роден в Истанбул през 1927 г., Осман Неджми Гюрмен пише своя първи роман на френски, докато пребивава във Франция по причини, свързани с университета. „Ирисовият шал“ (*L'Echarpe d'Iris*), публикуван през 1976 г., се появява в своята турска версия, която отново дължим на автора, чак през 2003 г. под заглавие „Чифликът на Шантавия“ (*Delibozuklar Çifiliği*). Следващият роман има по-класическа съдба и е написан първо на турски (*Kılıç Uykuda Vurulur*, 1978), а после е преведен от друга ръка на френски: „Мечът“ (*L'Espadon*, 1979). Този необикновен хиазъм, постигнат чрез преминаването от единия на другия език, ни се струва, че може да не е без връзка с литературния проект на автора.

Подобно на „Турската лира“, „Ирисовият шал“ се намира под знака на единоборството на художника с „изучаването на красивото“. В един текст, поместен през 1984 г. в списание *Сюд* в чест на Маргьорит Юрсенар, Осман Неджми Гюрмен цитира афоризма на Бодлер, призовавайки Химерата, „символ на желанието за творчество на въображението“, което „може да съблазни и разруши онзи, който му се отдава“. Именно тази битка, или по-скоро това поражение, възхвалява и главният герой Фатин (на турски „интелигентен“, но може би става дума за двойка асоциация, имайки предвид думата *fatum* – „съдба“). Лекар-психиатър, окръжен управител, кандидат-министър, той е раздвоен между две култури, между две ценностни системи, между невротичното старание на Запада за натрупване на богатства и власт и ориенталското безгрижие, основано на аскезата и безсилието, между циничния материализъм и „утопията на красотата“. Едно двойното предшества повествованието, два паралелни цитата, единият от св. Павел: „Мъдростта на тоя свят е безумие пред Бога“, другият от Ал Халладж: „Видях моя Господар с окото на моето сърце и Му казах: „Кой си ти?“ Той ми рече: „Ти!“

Конфликтът се вписва на фона на Турция от 60-те години на ХХ век, в една застрашена местност в близост до Истанбул, един чифлик разполагащ с извор с лечебни свойства. Оказва се обаче, че „чифликът на Шантавия“ (откъдето и заглавието на турското издание) е не толкова използваем терен, колкото едно мислено място, духовен пейзаж, „мистична частица от Ориента“, способна да се самозапали, за да спаси душата си (и това ни напомня за един от ритуалите на мевлевитите), – а по пътя към Дамаск Фатин открива своя път, пътя на ереста на Ал Халладж. И все пак, за примирението с Бога, този абсолютен Другия в себе си, се оказва необходимо неустойимото привличане на една чужденка, Гаел (чието келтско и

неутрално по род име е двоен белег за уникалността ѝ, или дори за скандалното ѝ присъствие).

Гаел е съпруга и вдъхновителка на Селим, наричан „Шантавия“, собственик на чифлика, който също както Фатин и разказвача е учил във Франция, с тази разлика, че само Фатин е завършил образованието си там; Селим поне, „ако и да не бе успял да се възползва дори и от най-дребното късче от една облажавана цивилизация“, бе довел Гаел от Бретан. Около тази двойка ще изкристализират страстите. Нейните врагове са фанатизираните ходжи, за които Гаел е една „незачитаща вратата вещица“, но също така и спекулантите, които Фатин манипулира с цел да пропъди демона. Нейните привърженици са по свой начин рицари на Химерата. Те се обособяват в една миниатюрна чуждестранна общност, самата тя бидейки национално, етнически и религиозно разнородна, към която се числи, освен други герои, и един турчин с гръцко име и православен произход, който преоткрива ритуалния танц (*seta*) на въртящите се дервиши. Към това съзаклятничество се присъединява временно един приел исляма евреин, лекар, магьосник и пианист. Всеки един от членовете на тази нова Телемска общност се явява като предобраз на метаморфозата на Фатин, както и на краха на тези около него. Най-накрая пожарът представлява нещо повече от техния разгром: „отломките от една победена цивилизация бяха разпръснати на това място като трофеите на една лъжлива победа“.

Впрочем, именно езикът е мястото, където се извършва това завръщане към истинното, той е пътят към проглеждането. Езикът на Декарт предлага онова отместване, необходимо, за да се прояви взаимовръзката между елементите на Сътворението, както и тази между творението и Твореца. Той излага наяве онова хармонично единство, което с плам изисква фразата девиз на Ал Халладж: „*enelhak*“, или „аз съм Бог“. Или поне в тази насока работи френската проза на Осман Неджми Гюрмен. Най-предпочитаният похват е параномазата, която сближава думи с аналогично звучене и различен смисъл. Този подход може да приеме формата на насмешлив каламбур: само с „една съгласна разлика“, „магарето“ се превръща в „душа“ (на френски съответно „âne“ и „âme“). Но чрез същото едва доловимо несходство зимата се откроява редом с лятото: „Отбраната слама, отнесена от бриза, блещукаше на слънцето, подхвъркваше към безразличието, както снега ... снега на прах, носен от студения вятър, белотата в облак от сено [...]“. Това наслагване на образи, този пейзаж в пейзажа се появяват в мечтанието на Гаел, която по този начин се присъединява към онова, чиято обратимост е разкрила. Бризът препраща към студения вятър („brise“ – „bise“ студен северен или североизточен вятър), както в онези калиграфии на суфитите, в които, по силата на някаква тайнствена

ТУРЦИЯ

хармония, едно препраща към друго, буквата разкрива своето лице, без да има цезура, разминаване между знак и образ. Същото важи и за употребата на картинните образи и неусетния преход, който се открива от преносния към буквалния смисъл: „[...] той се издигаше на повърхността на изравнената си съвест и спокоен изкачваше хълма.“ Тук пейзажът се явява като еманация на духовното извисяване; той идва в отговор на неговата подкана, а не го предизвиква. Този похват напомня прийома на други „модерни антимодернисти“, като например Гомбрович, които се ситуират непосредствено до разривната точка между думите и нещата.

Същата бунтуваща се хармония, където безумието е пътят към едно по-задълбочено познание, а дисонансът – белег за по-чувствителен слух, може да бъде доловена в очевидно полу-сюрреалистичната употреба на езика, която всъщност произлиза от древната практика на криптическото писане. Така крайното видение на Фатин, „смесицата между сетивното и въображаемото“, разкрива не толкова похвата на свободната асоциация, колкото употребата на повторението (*tekerleme*), заето от произведенията на средновековните поети мистици (Юнус). От този момент странните срещи, напомнящи стила на Кено, при когото моментът на прекъсването на поста (*iftar*) механично отприщва повтарянето на първата сричка от молитвата на лакомия лъжебогомolec, сблъсъкът на регистрите между фарс и ритуал и така предизвиканите ефекти на странност в лексиката, са знак за търсене на идентичност на базата на заема език. „Мислиш ли – пише авторът в своето посвещение на Маргьорит Юрсенар, обръщайки се към Кристиан Барош, – че един номад може да се преобрази до такава степен, че да се превърне в настървен привърженик на Декартовата последователност?“ „Ирисовият шал“ посочва именно едно отдръпване от „изкушението на Запада“, като пропъжда свръхестественото, магическото, сътворяващото действие на езика.

Митичният привкус и творческият характер на тази позиция между двата езика са изразени в етиологическата поема на Фатин за онези хермафродити, от които бил създаден светът: „Единият поставя границата със своята жлъч, другият я премахва с мир. Те водят своето съществуване всеки по свой начин, но тяхното битие се обединява с приближаването на океана. Като забравят „аз“-а, като забравят Писанията, те се съвкупляват, за да се присъединят към необятността на вечното.“ Първоначално представената двойственост се появява отново в езиковия фон. Цитирането на английски в текста на думите на един от спекулантите се вмъква като чуждо тяло, чиито превод, отново в текста, подчертава хетерогенния му характер. Обратно, звуковото обкръжение на думата мюезин (*müezzîn*), хармониите, които я предшества, средищното ѝ положение в синтактичната група, смек-

чават уязвимостта на така описания герой: „на минарето на съседната махала, мюезинът, с тънкия си гласец, изгубен във вятъра [...]“ Благодарение на езиковото отместване на думата произлиза една реапроприация на мястото, в неговата двойствена, буколическа и религиозна тоналност. Така смесената лексика клони към палимпсест. Или по-скоро, безкрайното припокриване на написаното, на формите (поеми, легенди, извадки от печата...) способства за „забравата на „аз“-а и на Писанията“ в смяната на границите и тяхното изличаване.

„Колко е трудно да възпяваш пролетта в края на зимата!“ признава разказвачът. В „Ирисовият шал“ разказът преминава по опасния път на предчувстваното възкачване посред два сезона, посред два езика, посред две култури. От този момент поетиката на повтарящата се употреба (която присъства и в „Мечът“, друга една утопия на единството), или на повтарянето на една и съща част на речта, на едно изречение или на един параграф в интервал от няколко страници постига нещо като огледалното отражение на фрагментите на текста в подновяващото се продължаване на онези двойни калиграфии на мевлевитите. Смисълът е не във фрагментите, а в тяхното пресичане. По този начин от различни точки на повествованието си кореспондират танцът на дервишите в ритъма на сиртаки, на който се отдават „местните безумци“ в чифлика, и, в едно от последните видения на Фатин, „окичените с лаврови венци дервиши“. Но посвещението на Юрсенар крие успоредно с това друго напомняне, където намираме отново цветовете на дъгата, на „Ирисовият шал“: „дервишите се освобождават от черните си вълнени дрехи, грапави и матови, за да освободят белите си туники, които полетяват, прекосяват цветовете на дъгата към този бляскав мрак, получен от всички цветове, извор на божествена светлина.“

Романът на Осман Неджми Гюрмен е посветен на това преобразяване. Той се отдава на една преценка на мистическата ерес, като я връща към номадския ѝ дух. Той я преоткрива в нейната свързваща и прекрачваща границите сила, посредством чуждия език. Самият език ще се заличи от своя страна пред последното „Амин“, което отеква като примирението с Другия в себе си, постигнато по заобиколния път на езика на другия.

Зовът на нищото

„Ирисовият шал“ е нещо като вписването на съвременното в пейзажа на боговете, пример за „модерна митология“, както се е изразил Абидин в предговора към превода му на френски на поемата на Назъм Хикмет, „Джокондата и Си-Я-У“ през 1978 г. Именно на такава една метаморфоза, но някак по-дяволито и освободено, се посвещава и Абидин във френския си разказ „Пера Палас“ (*Le Pera Palace*, 1991).

ТУРЦИЯ

Роден в Истанбул през 1913 г., в семейството на прочут султански чиновник, Абидин Дино прекарва част от детството си в Отьой (където започва да изучава френски) и в Швейцария. Впоследствие заживява в Турция (където вече се изявява като художник чрез участието си в дейността на „групата Д“). През петдесетте години той най-накрая се установява в Париж, където Тристан Цара, с когото се запознава още в 1938 г., му оказва своето гостоприемство. Абидин Дино умира в Париж през 1993 г. след половин век интензивни артистични взаимоотношения с най-различни творци, които го превръщат в „един разностранен творец, а едновременно с това философ и етнолог“, по мнението на неговия издател Брюно Роа, на когото дължи и инициативата за написването на „Пера Палас“. Всъщност той предлага на Абидин да рисува върху ценни книжа на Пера Палас: така бива написан един разказ, запазил тона на устните импровизации на Абидин, посветени на това изгубило блясъка си бижу на Международна компания за спални вагони. Именно това е претекстът и главният герой на тази жизнерадостна сатира, чиито фон съставляват спомените от детството на Абидин, хроника на последните дни на империята, и накрая Истанбул в качеството си на въображаем град в литературния атлас на Европа: тоест става дума за една тройна сцена, чиито изображения в разположените на двойни страници рисунки на Абидин обозначават отделните епизоди.

Псевдоинтригата се ситуира в Истанбул (тук също така наричан Константинопол, както се смята за редно в доброто европейско общество) във времето на последните години от управлението на Абдул Хамид II, през октомври 1905 г.: „животът на империята продължи твърде много“. И повествованието свидетелства, макар и лаконично, за отровната атмосфера през месеците, последвали атентата срещу „червения султан“. От чертите на суверена тук откриваме гърбавия нос, подстрекателството към измяна, вкуса към фотографията като източник на информация; от обкръжението му – европейските съветници, но най-вече Фехим паша, шеф на тайните служби на двореца, по прякор „Наполеон на престъпленията“. Както виждаме, става дума за автентични черти, но вече от втора ръка и отчасти филтрирани през европейската карикатура. Във виртуозната игра на отраженията, на която се отдава Абидин, огледалният образ е не толкова този на Ориента, колкото на ориентализма и на неговите заместители. Колкото до града, повествованието се спира на пожарите, на земетресението от 1894 г., на интелектуалния и светския космополитизъм. Архитектурата му се ограничава главно с няколко прочути кули, както и с гарата на Ориент-експрес и с „Пера Палас“, тези островчета на модерния Запад. Чрез тези прости обозначения се очертава образът на Истанбул от началото на века, даден му през 1946 г. от Танпънар: една разно-

родна, но хомогенна в своя стил на живот и усещане за времето столица (виждане, което по-късно Жентий Ардити-Пюлер непрестанно се опитва да възстанови в своето творчество). Все пак това изображение на втора степен, което е сродено с театъра на сенките, заема също така от впечатленията от детството на Абидин, както тези, отекващи в един текст от 1989 г. – „Ръце“: един град в очакване на своето разчленяване, изложен на произвола на снежната буря. И тогава въображаемият град се преплита с този от спомените: към вече споменатите действащи лица и без особена връзка с тях бегло се причисляват, по същите европеизирани места, небезизвестните силуети на Агата Кристи по пътя към Александрия и на още по-малко очакваната Вирджиния Стефен (бъдещ автор на „Орландо“) по този между Атина и Лондон. Градът изглежда в състояние на вътрешен срыв, неговата цялост е резултат единствено от пресичането на началните траектории (и разбираме, че завесата се вдига на една гара и се спуска внезапно на марсилското пристанище).

Един изкуствен декор за лъжливо действие, което се заключава в следното: „полицията напразно издирва едновременно оръжието на престъплението, трупа и престъпника“. Впрочем загадката ще си остане неразгадана както и в началото, като четенето се препъва в множество неизвестни, едно от които е дали словосъчетанието „убиецът на Пера Палас“ обозначава местопрестъплението или жертвата. Така двадесет и петте глави на това изпълнено в алегрето повествование се намират в безразборна последователност, в зависимост от допусканията пропуски и отклонения, подобно на някакъв несвързан разговор. Но те почти винаги завършват, вместо контрапункт на циничната човешка комедия, с епизоди от трагедията на твърде човекоподобните кучета на Истанбул. А историята кулминира, извън повествованието, с един ослепителен графичен валс – „балът на Пера Палас“. Повествованието заимства без ни най-малко смущение от черния роман (полицейският произвол наложен от Фехим паша, византийските сутерени и други ориенталски подземия), от историческия и полицейския роман (Еркул Поаро, „консултант“ по разследванията), от екзотичния и безнравствен роман (любов от пръв поглед между Вирджиния и Ракел, момиче на съдържателката на публичен дом Деспина). Имитира, без да вярва в нея, сценографията на ужаса, мистерията и желанието, подчиняваща се на принципа на двойствеността: смесване между тайни и обществени места, умножаване на двойните агенти или на подозираните като такива (дори Вирджиния!). Сякаш излъчва маниите на една власт, обсебена от мисълта за конспирация (Абдул Хамид е бил страстен любител на криминалните романи).

Изкусен илюзионист на рисунката и словото. Разказвач, достоен за Шехерезада, по мнението на Брюно Роа, но разказващ „Хиляда и

една нощ“, както биха били редактирани от Борхес (или Луис Карол). Джон Бергер бе писал за Абидин, че го е чувал да произнесе думата „метаморфоза“, като че ставало дума „за точно определено място на Егейското крайбрежие“. В „Пера Палас“ действителността образува едно цяло с езика, въображаемият и реалният град се вписват един в друг. Със своя рапсодичен дух повествованието не само умножава съучастническите намигвания и объркващите цитати, но и се увелича по пастиши, свободно преплита линии и препратки, „артистичен“ стил и каламбури, достойни за Алфонс Але, с едно доведено до съвършенство изкуство на несъответствието.

Букетът на тази повествователна и словесна заря завършва „с главата надолу“, с едно впечатляващо салто, чрез осъществяването на метафората: Пера Палас буквално вдига котва – словосъчетанието „плаващ дворец“ бива възприето дословно. Ориенталската приказка се превръща в марсилска шега. При този всеобхватен карнавал езичите се омесват, разменят си транскрипциите: „dégustation“ се пише „degüstasyon“, „müezzin“ е с правопис „muezzine“¹: една иронична поетика на Ориент-експрес, би казал някой, основаваща се на скоростта, на лесното себеотчуждаване, на екзотизма на Капалъ Чаршия.

И все пак тази „Пера импровизация“ е също така едно, наистина доста дистанцирано, отдаване на чест на традиционния източен разказ (*hikâye*), от който заимства част от повествователната си безгрижност. Въпреки че е свързана и с безразличието на самия Абидин спрямо календара (разправя се, че то било спрямо дните на седмицата, както и месеците на годината), безгрижността му заема от тази народна устна форма несвързаността на разказа, освободеността при пространствените и времеви построения, неправдоподобните елементи (тук изчезването по въздух на първия заподозрян), повествователната несъвместимост (изчезването на Пера Палас на земетресение ли се дължи, на взривяване ли, или на акостиране на Канебиер²?). Но повествованието на Абидин преобръща даденостите на този тип разказ. Докато традиционният източен разказ (*hikâye*) се опира на едно непреходно и намиращо се извън времето виждане за турското и османското общество, то този на Абидин, тъкмо напротив, обозначава разпадането. „Невъзможно е да изчезнеш, да се появиш, да останеш, да съществуваш“: единственият изход тук е „зовът на нищото“, nihilизмът и сарказмът, бягството чрез мечтанието или „самоподигравката“, както се бе изразил Абидин по адрес на Назъм Хикмет.

Имаме следователно едно „*hikâye in progress*“, между традиция, декадентизъм, футуризм и симултанеизъм, където Пера Палас напуска

¹ В първия случай френската дума е изписана съгласно турския правопис, а във втория – обратно. – Б. *np.*

² La Canebière: улица в Марсилия, стигаща до Старото пристанище. – Б. *np.*

сцената също както Джокондата, която, увлечена по *Си-Я-У*, прескача своята рамка. Разказ, който предпочита, както бе пожелал Бретон, сянката пред плячката, и това не без неприязън спрямо Запада: не само се научава как да се освободи от османския държавен дълг с хумор, а и посредством едно неуважително връщане на подателя унищожава красивия му мираж за Изтока. В замяна, Абидин предлага на своя приеман език щастливата възможност на калейдоскопичния разказ, където светлосенките се наместват и разместват, без някога да намерят стабилно подреждане. Прелъстителната сила на повествователния глас се дължи на това постоянно отместване: „едно въображаемо скитане, пише Андре Велтер, което се присъединява към мигрирането на нещата и принадлежи толкова на този, който дебне покрай границите, колкото и на онзи, който способства за тяхното преминаване“.

Литературата на Ориента

Ако свободата на въображението се присъединява тук към митологията на вятърничавите герои от „Чифликът на Шантавия“ на Осман Неджми Гюрмен, усещането за изгнание и призиването на посредник захранват по-интроспективно и лингвистично насочените размишления на Рози Пинхас-Делпех (Rosie Pinhas-Delpuech), не без да придадат един по новому наситен блясък на мита за Истанбул. Тук обаче не става дума за онова, намиращо се извън времето, тотализиращо и есенциализиращо виждане (нито на пейзажа, нито на езика).

Рози Пинхас-Делпех е родена в Истанбул през 1946 г. в еврейско семейство, отчасти произхождащо от Одрин. Пребивава в Турция до заминаването си през 1965 г. за Франция. През 2003 г. тя публикува „Византийска сюита“ (*Suite byzantine*), чиито превод на турски (*Bizans Süiti*) се появява през 2004 г.

Нищо „ориенталско“ не може да бъде намерено в тази „Сюита“, в отживелия и сладникав смисъл на това прилагателно. Пресъздадената от Рози Пинхас-Делпех Византия е резултат от възискателното и трезво изследване на детството на един субект, изграждащ се през онзи лабиринт, какъвто е все още Истанбул от периода 1950–1960 г. (това не е същият идиличен град – ако някога е бил такъв – на Жентий Ардити-Пюлер). Но тук провеждането на изследването е обусловено от събития в сферата на езика. От острието на ножа, с който една от бабите изписвала филигранно буквите от латинската азбука върху тетрадките на ученичката, Рози Пинхас-Делпех е запазила точността на скалпела. Никакви сантиментални отстъпки не се допускат в тези анамнези на словото, във възпоменаването на вълненията, засегнали детето, пред което са се изпречили разделението на езиците и техните конфликти и са го приклезили в техните безизходици. Момичето открива интимната враждебност на „приемните езици“ (немския от

ТУРЦИЯ

майката, френския от бащата), сблъсква се с прекалената близост на „домашните наречия“, към които се прибавя *ладиното* на евреите в Истанбул. Уязвимостта на всяко дете, изложено на нарицателни названия, на тяхната нараняваща непосредственост, както и на тяхното отсъствие, бива усложнена в нейния случай от онова разделение на нарицателното, усетено до степен на изолация, в която я потапя сблъсъкът между частните езици и официалния турски.

Но такава възвръщане съответства също така на генезиса на един литературен почерк: тези анамнези не са фрагментарни, а целенасочени. Последователността, образувана от тези десет кратки глави, възпроизвежда етапите на една реапроприация на знаците, като се почне от тежестта на тяхната афективна свръхопределеност и се стигне до щастливото откритие на произволния им характер. Преминаването на тази траектория се оказва необходимо, за да се роди един писател, влюбен в множествеността на езиците. Това осъзнаване се оказва необходимо, за да обичаш един език в друг (Рози Пинхас-Делпех е също така и преводач), за да поощриш отново турската дума във френския, да направиш отново възможно въображаемото отношение към езика, след като веднъж бива признат и приет законът на знака: „*Йол* е турската дума за път. [...] В новия език това, че *йол* е една толкова кратка дума, за да бъде обозначен един толкова дълъг и сложен път, е едновременно объркващо и стимулиращо. Това разтрогва афективните връзки, свързващи помежду им думата и нещото. Девствен откъм някаква по-особена история, турският се представя в свежестта и дързостта на своята непривичност [...].“

Както личи, в това предприятие турският език играе една привилегирована роля. В качеството си на „първи чужд език“ той обозначава градското пространство: отиването в началното училище означава „отиване към турския“. Като език, научен посредством писането, той задълбочава разминаването между означаващото на буквата и неговото означаемо. Откъсва се от непосредствено преживяното. Като език на Ататюрк, той налага едно морално правило. А преподаването на френския ще потвърди ефекта на раздалечаване. Ето така се разчиства пътят на свободата. Това е също пътят на освобождаването, чрез писането, от неуспехите на възрастните, и на задачата, поверена накрая от майката: „Остави една следа вместо мен, за мен, която нямах твоя език.“

Този път преминава през откритието на езиковата „ничия земя“, на която е отредено детето, постъпило в лицея Нотър-Дам-де-Сион, „с неохотно изоставения турски и елиминирания немски зад себе си, а накрая на пътя – още несигурният френски“. Но така образувалата се празнина ще позволи неочаквани преплитания. Дешифрираните думи в класическите произведения се презареждат с емоцията на далечните години, които сякаш са очаквали тези бъдещи прочети. Съзнание-

то за физическата болка, преживяна отново в една дебютна приказка, бива превъзможнато посредством пронизващото изписване на буквите на чуждия език. Накрая, самите нарицателни, като произлизат било от единия, било от другия, вплитат един в друг двата езика, сякаш без тяхно знание, освен ако не предвещават бъдещето („Сион“ звънти, ретроспективно погледнато, като възвестяването на едно далечно пътуване за Израел, където Роза Пинхас-Делпех ще прекара около петнадесет години, след следването си във Франция и преди да се завърне пак там).

Така лишението от „майчин език“, подхранващ мита за един „невъзможен език“, както и „носталгията по една далечна или недостъпна и изгубена майка-земя“ довежда до двойното откритие, че човек не може да строи освен в езика, както и че всеки език е изгнанически.

Именно върху съзнанието за тази спасителна празнота, тази липсваща основа, се подрежда мозайката; и така Византия се превръща в език за творчество. Босфорът отваря прохода от единия към другия склон на езика, от поетичното към дискурсивното, и обратно. Ето защо тази „Византийска сюита“ отеква по един удивително актуален начин. Тя парадоксално възсъздава Византия като граница. Едновременно извън Европа, но изпреварвайки я, Византия превръща партитурата на езиците в музикална партитура. Затова би било редно да приветстваме в творчеството на Роза Пинхас-Делпех, която се подписва тук под своето второ повествование, появата на френски на един литературен почерк на изтока – но на един „изток“ без главна буква и без украса.

Така „думите на изгнанието“, както се бе изразил Недим Гюрсел, се оказват годни за изпълнението на най-различни функции – както пролича в тези примери – и разкриват разнообразието на перспективите, които се откриват пред приемния език, независимо дали става дума за един временен или постоянен избор. Път на постепенното освобождаване от границите за Абдуллах Джевдет и Абидин, път на също толкова стратегическото затваряне в себе си за Жентий Ардити-Пюлер, неизбежен преход в търсенето на собствената идентичност за Осман Неджми Гюрмен, както и за Роза Пинхас-Делпех, съдбата на „думите на изгнанието“ очертава една карта от турския литературен атлас: той е толкова по-необикновен, понеже е изпъстрен и от други езици, били те европейски, или не. Върху тази карта нашите текстове рисуват потока на Времето с неговите меандри, леки извивки и кръгови движения – като че за да обезсилят чрез фикцията уловките на онази предварително написана История, и то написана от други. Това предприятие разкрива интимното единство на тези произведения и в замяна възнаграждава френския език със статута на *лингва франка*: нито твърде важен, нито маловажен, един език, който вече плава извън франкофонските води.

Глава ХХІ

Видовете музика

Изразните средства на едно променящо се общество

Рядко се среща страна като Турция, която да предлага такова многообразие в областта на музиката, да разполага с процъфтяващ вътрешен пазар и с музикална дейност, която да отразява толкова точно културната атмосфера на цялото общество. Понеже повече от всяко друго изкуство музиката в Турция въплъщава обществените трансформации и множеството цивилизации, които са преминали през този регион. И няма миг от всекидневния живот, който да не е изразен чрез музиката. И все пак това живо наследство си остава недостатъчно познато отвъд Балканите и Близкия изток.

Традиционната турска музика поначало е резултат от синтеза между традициите, внесени от тюрките от далечната Централна Азия и земята на Анадола (от гръцки: „Източната земя“). От османската дворцова музика до най-съвременните видове музика, като се мине през всички музикални форми, от най-традиционните до тези, които са най-силно повлияни от Запада, турската музика е отражение на сложността на една богата култура. А на запад вековното владение на Балканите от турците е спомогнало за засилването на тази музикална симбиоза, която можем да доловим в църковните музикални и народните традиции. Това обяснява общите черти в традиционните песни и мелодии на различните народи, които някога са живели по земите на Османската империя.

Обработените традиционни видове музика на исляма представляват обогатеното в продължение на тринадесет века продължение на античните модални течения и на изтънената арабска, персийска, тюркска и индийска музика. Това вливане на различни течения в музикалната сфера не изключва нито оригиналността на традициите на отделните народи, нито спецификата на местните стилове, за чието развитие способствали халифатите и дворовете на принцовете. От XIV век с упадък на арабите и иранците и със своя собствен възход османските турци наследяват елитизма на халифата.

Щом Константинопол се превръща в Истанбул и в столица на Ос-

ТУРЦИЯ

манската империя, турците пристигат с нови културни елементи; класическата османска музика, този вещ синтез между византийските, персийските, арабските и тюркски влияния ще достигне несравнима степен на богатство и еkleктизъм. Докато класическата музика (*klasik müzik, saray müziği*) остава изкуството на твърде затворените интелектуални и аристократични среди, народът трябва да създаде своя собствена музика (*halk müziği*) и да я развие със своите собствени средства. Тази дихотомия продължава и през XX век като двойката форми *alla franca* и *alla turca*.

Османската музика

Историята на османската класическа музика е тясно свързана с последователното установяване на различните столици на Селджукската и след това на Османската империя. През XIII век при управлението на Селджукидите Коня се превръща във важен културен център благодарение на Мевлана Джелаледдин Руми, който отрежда първостепенно място на музиката в своето философско и религиозно образование. След падането на Селджукидите Бурса през XIV век и Константинопол (Истанбул) от XV век стават центрове на едно изтънчено музикално изкуство, което просъществува и достигна своя апогей през XVII век. XVII и XVIII век са свързани с имената на двама от великите турски музиканти: Итри (XVII век) и Осман Деде (XVIII век). През тази епоха турската музика оказва безспорно влияние върху западната музика посредством фанфарите на еничарите (*mehter*) които стигат до Виена, тогавашната музикална столица на Европа.

След като развитието ѝ е благоприятствано от султана композитор Махмуд I към 1740 г., османската музика преживява своя златен век в двора на Селим III. Реформите на *Танзимата* подсилват въвеждането на европейските видове музика в Османската империя заедно с емблематичния за тях инструмент – пианото. Школата на Ендерун обаче съхранява османската традиция. Композитори като Зекади Деде ефенди, Хаджъ Ариф Бей, Шевки Бей и други щели да увековечат това изкуство.

Ладовете: системата на макамите

Независимо дали е светска, или религиозна, в своята същност турската класическа музика се основава върху модалната система на макамите. Буквално „макам“ (*makam*) означава „местоположение“, „място“. Според епохата и страната родовото название за лад варира: *maqam, naghma* (в арабските страни), *âvâz, dasgâh* (в Иран), *tugam* (Азербайджан).

Всеки макам се определя от съвкупност от елементи.

Първо имаме гама, чиито съставни ноти се фиксират спрямо една

ВИДОВЕТЕ МУЗИКА

ска̀ла, която включва двадесет и пет ноти в октава. Подобна дефиниция може заблуди, че става дума за нов, различно темпериран строй, но всъщност интервалите по никакъв начин не могат да бъдат темпирани.

После имаме две ноти от особено голямо значение, които съставляват структурния скелет на лада: една тоническа (*durak nağmesi*, нота за спиране) и една доминанта (*güçlü perdesi*, силна нота).

Имаме също така едно особено темпо на мелодията, чието начало, междинни паузи и край са строго определени.

Накрая трябва да отбележим изразяването и предаването на едно чувство, което се определя при дадени обстоятелства, свързани със същността, била тя светска или религиозна, на вдъхновението. Използването на макамите налага на музикалния израз да остане монодичен; въпреки това монодията бива обогатена с множествеността на тоновете, на ладове, както и с разнообразието на използваните ритмични цикли.

В Османската империя от XV век са използвани двадесетина маками, а в края на XVIII век те стават 962. Броят на тоновете в октавата преминава от седемнадесет на повече от петдесет и два. Тези ладове и новите им тонове са повели след себе си необходимото приспособяване на инструментите.

Фасъл (*fasıl*) е най-представителната инструментална и вокална форма на музиката в султанския двор. Това е една сюита, която по правило започва с инструментално встъпление (*peşrev*), което въвежда вокални композиции, използвайки няколко вида ритмични цикли (*usul*). В определени моменти един солист изпълнява импровизирана музика (*taksim*). Сюитата завършва с инструментално произведение (*saz semai*), което се изпълнява от целия оркестър.

Истанбул и музиката

Истанбул е бил голям музикален център дори преди завземането му от османците. Музикантите в този град развиват музикални форми, които впоследствие се разпространяват из империята. Богатството на османската музика идва от нейния характер на традиция, отворена към различните класи, към други народности или елити. Това е градска музика на интелектуалните среди, но тя включва в себе си музиката на всички обществени слоеве и общности, образувайки верига за предаване на тази традиция от поколение на поколение. Тъй като тази музика не се обогатява само отвътре, тя е отворена за всеки талантлив музикант, без да се интересува от произхода му.

Както при архитектурата, османската музика е постигнала един синтез на стиловете на народите в империята. От XVI до XX век като център на едно изтънчено и блясково общество Истанбул привли-

ТУРЦИЯ

чал всички хора на изкуството в Османската империя. Ролята, която султаните или носещите титлата падишах са изиграли в сферата на изкуството, е недостатъчно позната на Запад. Сред султаните композитори най-добри са Махмуд I, Селим III и Махмуд IV (при последното име е допусната грешка, няма такъв султан – б. пр.). Тези естети обливат своите завоевания сред жените с потоци от лиризъм, като в това им помагат любимите им музиканти и поети. От общо тридесет и девет османски монарси единадесет са били изтъкнати поети. Поезията на дивана (имперския двор), това изключително изтънчено изкуство, практикувано между дворцовите стени, е тяхна еманация и символ. Поезията на дивана е най-напред едно каноническо упражнение, що се отнася до неговата форма, а целият ѝ смисъл се състои в съотнасянето със свещената парадигма. Любовта и екзалтацията, поривът, които тя безспирно изразява, имат своя единствен извор в божественото. Докато поезията на дивана е ограничена от езика, османската музика, също както архитектурата, представлявала съчетание на стиловете на народите в империята.

Бидейки, от една страна, в контакт с музикалното творчество на областите в империята, а от друга – повлиян от дворцовата музика, народът в Истанбул създава свой собствен фолклор: истанбулски традиционни песни (*Istanbul türküleri*). Тези народни песни, дело на неизвестни композитори, имат всички отличителни белези на класическата османска музика. Същият музикален феномен е констатиран и в Тракия, която Османската империя управлява от XV до XX век. Тракийските народни песни (*Rumeli türküleri*) имат много общи черти с фолклора на Истанбул (ладове, инструменти).

Видовете музика и малцинствата

Като столица на Османската империя, в началото на XX век Истанбул наброява почти един милион жители. Населението му е съставено наполовина от мюсюлмани и наполовина от останалите традиционни общности на империята: гърци, арменци и евреи.

Музикантите от тези общности най-напред упражняват таланта си в религиозните храмове, продължавайки традициите на своите прадеди: гръцка православна, арменска, григорианска или еврейска сефарадска. Когато изявяват желание да преминат на друго ниво в своята виртуозност, те влизат в контакт с османската класическа музика.

Въпреки че запазва статута си на доминираща културна традиция, османската класическа музика дава възможност за синтез на периферните култури. Османски Истанбул е център за всички етнически и религиозни общности. Авторите, които принадлежат към една от тези три общности, композират в трите жанра: религиозен, класически и народен.

ВИДОВЕТЕ МУЗИКА

Литургическите видове музика на тези общности процъфтяват в религиозните им храмове, докато народните видове музика се развиват във взаимодействие с обществото на Истанбул.

Гръцката музика

Определението „гръцки“ се отнася до членовете на Православната църква; въпреки че гръците са мнозинство, към нея се числят и българи, сърби и албанци християни. Исторически Османската империя и Турция са имали взаимоотношения с Византия от XI век. Съжителството на двете общности им позволява да оценят взаимно своите култури и да изковат обща музика.

Четири значими школи се обособяват след XV век: Солунската, Атинската, Атонската и Истанбулската, след като литургическата византийска музика е наследила сирийската и палестинската. В следвизантийския период практикуваната в Истанбул музика използва терминологията на макамите от османската музика. Данял от Лариса и особено неговият ученик Захария (XVIII век), Илия, Лаутачи Андон и Христо са музиканти и композитори, които са допринесли за развитието на османската музика.

Древната византийска музикална традиция повлиява на формирането на османската музика. От своя страна османската музика, посредством връзките си с Централна Азия и с арабско-персийската традиция, оказва влияние на музиката на гръцките общности в Мала Азия.

Арменската музика

В историята са останали три големи области като люлки на арменската цивилизация, в които се е развила и арменската музика: Западна Армения и нейната интелектуална столица Истанбул, Киликийското царство и Задкавказка Армения.

Арменците принадлежат към три изповедания: монофизити, наричани още григорианци, които са мнозинство, католици и протестанти. В космополитния Истанбул арменската диаспора развива своя музика в контакт с другите общности на Османската империя. Никогос Ага, учител по музика в Ендерун, Кемани Агопос, Уди Хирант, Уди Киркор, Татъос ефенди, Бимен Шен са сред музикантите и композиторите, белязали музикалния живот на империята, и техните имена още са прочути из целия Близък изток. Композиторът Хампарцум Лимонджиян (1768–1839), ученик на великия Деде ефенди, успява да съхрани съкровищата на класическата османска музика благодарение на развитата от него система за записване на музикалните тонове.

Едно от големите течения в арменската традиция е изкуството на пътуващите трубадури (*achougs*), акомпаниращи си с лютня с дълъг гриф, които пеели свои собствени поеми или епопеи подобно на тур-

ТУРЦИЯ

ските си събратя от Анадола. Техните песни още се пеят, както например тези на Ачуг Керам и Саят Нова.

Еврейската музика

Евреите в Истанбул са в голямата си част от сефарадски произход, но сред тях е имало също ашкенази, дошли от Централна Европа, и карайти. В продължение на петвековното изгнание юдейско-испанската музика е подложена на множество влияния от страните, през които евреите преминават или се установяват: Северна Африка и най-вече Османската империя (Истанбул, Солун, Измир, Одрин, Родос, Сафед). Тези изгнанически песни са на юдео-испански език (в Ориента е наричан *djudyo*, а в Магреб *haketiya*). Този език се е диференцирал от първоначалната си форма чрез серия заемки от езиците на приемните страни, запазвайки обаче архаичните аспекти на иберийския испански.

Тъй като дошлите от Испания евреи са свикнали с ладовете на арабската музика, те бързо се приспособяват към османския музикален свят. Хахам Селомо Бен Мазалтов, който идва от Испания през 1506 г. по времето на Сюлейман Великолепни, започва да адаптира турската музика към еврейската литургия, както и към юдейско-испанските песни. Израел Наджара (1550–1620), талантилив поет и музикант, чието творчество е упражнило мощно влияние върху идещите поколения, се превръща в символ на еврейската поезия в Ориента след прогонването на евреите. Менахем де Лонзано композира мелодии, вдъхновени от турската музика. Творбите от тази епоха, независимо дали са литургически песнопения, или израз на светския живот, са създадени, за да засилят участието на вярващите.

В някои части на юдейско-испанския репертоар, особено що се отнася до ладовете, турският принос е явен и безспорен. Свещените песнопения се изпълняват от мъжете в синагогите, според арабско-андалуски или османски „маками“, на еврейски или на *ладино* (превод дума по дума от еврейски на юдейско-испански). Четат Тората в лад *сега(х)*, на Шабат Шира и Симха Тора, както и на сватбите пеят в жизнерадостния лад *аджам навруз*, ладът *хиджас* се използва за възпоменаване на разрушението на храма и за погребения, а ладът *саба* по случай обрязванията. Народната фантазия в изпълнението на светските песни се опира на същите тези маками.

И все пак, макар редица характеристики, най-вече мелодически, да свидетелстват за ориентализацията на юдео-испанското пеене, то е запазило елементи, говорещи за европейския му произход, както например силабическата метрика, докато в Ориента предпочитат класическата арабска метрика *аруз*, която се основава на разпределянето на дългите и къси срички.

ВИДОВЕТЕ МУЗИКА

Така наречените *мафтирим* в Истанбул, Одрин, Измир и Солун, организирани под формата на братства и хорове, които да пеят своите композиции пред аудиторията в синагогите преди молитвите, често черпят вдъхновение от суфитските видове музика на братството на мевлевитите. Танбури Исак (Исак Фреско Романо, 1754–1814), учител по биене на тъпан на Селим III и преподавател в Ендерун, Хахам Абрахам Мадил и Хахам Семоел, Хока Санто (Шемтов Сикар, XIX век), Аарон Хамон (Яхуди Харун, XX век), Мъсърлъ Ибрахим, Уди Аврам Хаят Леви (1878–1948), Варон Исак (1882–1962) спомогнали за обогатяването на османската класическа музика посредством своите композиции.

Анадола – горнило на народи и музики

Песенната поезия, това типично изразно средство на номадите и мистиците, остава живо изкуство в Централна Азия и Близкия изток, съхранено от поколения вдъхновени бардове. Преди да дойдат в Анадола през XI век и дори преди ислямизацията им в Трансоксания през X век, сред турците има бардове музиканти, наричани *озан*, като думата носи идеята за съревнование и надпревара. Те рецитират и пеят най-вече епопеи, в които се говори за подвизите на суверените и света на необикновените герои.

След окончателното им настаняване в Анадола между XII век и XIII век те получават името „ашък“ (*âşık*), което означава „влюбени“. *Ашък* е мъж, понякога дори съвсем млад в началото, който в някакъв момент е познал любовната страст и оттогава тръгва да се скита и да я възпява, след като първо е бил посветен в правилата на това изкуство. Тази страст е всъщност мистично просветление, последвано от упоритото търсене на „Бога реалност“ (*hakikat*) и има пряка връзка с шиизма. От XV век нататък в изкуството на *ашък* религиозният компонент става основен.

В течение на цялата османска история изкуството на *ашък* се дефинира, противопоставяйки се на класическата османска музика, посредством езика, силабическата метрика и практикуваните жанрове. Инкорпорираните текстове имат съвсем малко персийски или арабски елементи, независимо че темите са подчертано ислямски. По-прости от класическите маками, ладове се базират на тетракорди. Използваният често ритъм е насечен (*aksak*) в духа на истинската турска и балканска традиция. Обучението на един *ашък* е свързано с отколешната шиитска съпротива срещу османлиите. В репертоара на *ашък* името е включено в текста и е един вид подпис в тази устна традиция.

Ашък си акомпанират с баглама (*bağlama*), позната повече под името *саз* (което по начало означавало само „инструмент“, а това говори достатъчно за неговата важност), лютня с дълъг гриф, чиито разме-

ТУРЦИЯ

ри са пропорционални на гласовия регистър на певеца. Съществува и уголемена версия на този инструмент, наричана *мейдан саз* или *диван саз*. Нерядко музикантът акцентира силните времена с леки потупвания по инструмента. Тази традиция намира гласа си в поезията на Караджаоглан (XII век), Дадалоглу (XVIII век), Кьороглу (XVI век) и продължава със съвременните *ашък* като Несими, Ибрети, Вейсел, Махзуни.

Алевитската музика

Алевитите ревностно съхраняват не само исляма, който е дълбоко вкоренен у тях под формата на шиизъм (т.нар. шиизъм на Дванадесетте имама), разпространил се в Анадола в течение на миграциите им през азиатските области Трансоксания и Хорасан, но и всички предислямски елементи, произлизащи от азиатския шаманизъм. Шиитското преклонение пред Али и неговия син Хюсеин представлява сърцевината на алевитската религия в Турция. Техният култ не е обременен с никакви ритуални практики и е против всякакви външни религиозни форми както например постенето и т.н. Освен това жената, която е на голяма почит у тях, участва наравно с мъжа във всички религиозни изяви. За тях, също както за мевлевитите, но по различен начин, музиката е средство за духовно извисяване, музиката и танцът дават на човека възможността да създаде благоприятни условия за разпознаването на идентичността му с Бога, център на човешкото сърце. Пеенето на техните бардове е изпълнено с мощ, която избягва орнаментациите. По време на техните церемонии, наричани *джем айини*, алевитите се събират под ръководството на *деде* – духовен водач, който понякога е *ашък*, поет-музикант мистик, наследник на древните *озан*, свещенослужител и бард, носител на епическите и религиозни традиции.

Благодарение на устойчивостта на религиозните правила, музиката на алевитите, предавана посредством устната традиция, е напълно съхранена. Тя неизменно е във вокална форма, а *ашък* я изпълняват мощно и тежко, като отхвърлят всякакви елементи, които биха придали на песента и най-малката лекота или префиненост; орнаментите, гласовите ефекти и сложните ритми са забранени. Мелодиите се открояват с един вид прямота, независимо дали става дума за мелодия с определен ритъм или за мелодия в речетативна форма; ритъмът е ясен и подчертан, стилът – енергичен и жив.

Песните, съпровождащи свещените танци (*semah*) или пък предназначени само за слушане, приемат формата на *нефес* (*nefes*, „поемане на дъх“) – стихотворения, които с нищо не подражават на класическата поезия на дивана. Тяхната употреба е ограничена в мистичната музика, а са съставени от отмерени срички и почиват върху

ВИДОВЕТЕ МУЗИКА

един прост народен език. Али, синът му Хюсеин и този, на когото приписват смъртта му – Йезид, Хъзър (*Khidr* в мюсюлманската традиция), господар на времето и безсмъртието, са в центъра на техните песни. Темите на *нефес* винаги се отнасят до преходността на света, подчиняването на божествения ред, изоставянето на всяка претенция и суета, придобиването на търпение, благодарност и вяръност. Като цяло това са езотерични текстове, съдържащи множество смисли, като всеки слушател намира своя, според нивото си.

Ритуалните песни (*nefes, tevhid, düaz, imam, mersiye* и т.н.) намират своя израз в произведенията на различни *ашък* като Пир Султан Абдал, Хаджи Бекташ Вели, Давуд Сулари, Несими Ноксани, Фейзуллах Чънар и т.н., а именно в *бозлак* – песни за любовта и природата, и *узун хава* – дълги мелодии, които са бижутата на анадолския фолклор.

Музиката по Черноморието

Историята на Черноморието е белязана от лазите – народ, населяващ Североизточна Турция, Грузия и Западен Кавказ. Тази древна общност, произлязла от Понтийското царство, е създавала множество неприятности на Византийската империя. Лазите живеят в градове като Ризе, Пазар, Ардасен, Архави, Хопа. Те наброяват близо 250 000 души в този регион и имат свой собствен език и култура.

Използваният в региона музикален инструмент се нарича *кеменче* и съответства на гръцката лира, бидейки тясно свързан с народната музика на понтийските гърци. В наши дни той се среща изключително в някогашните гръцки области, както и танцът *хорон*, който е внесен в Гърция при преселването на лазите там през 1922 г.

Тулумът (*tulum, гайда*) заема толкова важно място в живота им, че лазите вярват, че е достатъчно да се посвири с него до одъра на някой умиращ, за да се върне той към живота. *Хорон* е вид танц, на особена почит сред рибарите, които при изпълнението му трябва да треперят с цялото си тяло, да се приведат и после да отскочат, като по този начин подражават на движенията на рибата хамсия, когато тя е хваната в мрежата и се съпротивлява със сетни сили. Някои песни на лазите имитират пляска на вълните на Черно море.

Именно в песните лазийските жени успяват да дадат израз на светоусещането и преживяванията си, както и на етническите или универсални ценности, които са в основата им. За тях тези песни представляват един вид на освобождение. По тази причина те нямат фиксирана форма: талантливите жени, които успявали да проявят творчество, прибавят измислени от тях думи или пък преработват песните, включени в репертоара им. Темите са изключително разнообразни. Любимата или майката неизменно присъстват в песните на лазите. Майките често съставят элегии за нещастията, сполетели

ТУРЦИЯ

техните семейства. Сватбите дават повод за организирането на словесни съревнования между групи момичета и момчета. Лазите, които изпитали изгнаничеството по икономически причини, композирали песните си и по теми във връзка с носталгията по бащиното огнище и желанието да се завърнат. Традиционната музика на лазите в Турция и на мингрелите в Грузия включва също така жални песни (*ağit*), песни за добра реколта (*destan*) и т.н.

Кюрдската музика

Разпръснати в Турция, Сирия, Иран и Ирак, в регион, в който народите имат склонност към непрестанно движение заради войните, нестабилните граници и по икономически причини, кюрдите дават пример за онези процеси, влияещи на същността на музикалната продукция и явяващи се по специфичен начин във всяка миграционна ситуация. Става дума за интерактивни феномени, оформени от културните, обществени и икономически условия на транзитните и приемните общности.

Кюрдската музика, която има характеристиките на странстващите общности или на големите диаспори, е изградена според една стратегия, може да се каже, на „локални заемки“, тъй като тя е трябвало временно да възприеме определени музикални модели, типове и системи от културите, през които преминава. Така последователното възприемане на форми и стилове, тяхното утаяване в рамките на миграционните цикли, представляват в дългосрочен план културната специфика и сложната оригиналност на музикалното поведение на неуседналите народи.

Въпреки че е повлияна от „интервалите“ и „ладовете“, употребявани в страните, в които са се настанили кюрдите, все пак в кюрдската музика се наблюдават свойствените за този народ характеристики, които впрочем прозират също и в литературата и народното творчество. Става дума за този характерен кюрдски вкус, който разпознаваме в песните на кюрдските бардове, в специфичната за кюрдите песенна поезия (*ser*), чиито полуимпровизирани текстове се декламираат и пеят едно след друго (в Турция този тип пеене получава името *dengbej*).

Но това, което изпъква преди всичко, независимо от типа песен, е свободният език – от подигравателната критика спрямо някой чувствителен приятел до твърде директното описание на прелестите на селските красавици и любовните песни – език, който отразява чувствителността на един народ, чието основно изразно средство през вековете са били именно песните.

Кюрдските музиканти в Турция често използват езиците *заза*, *курманджси* и *сорани*. Репертоарът се съставява от народни песни за танци и празници (*dilok*), песни за равнините и природата (*delal*), планин-

ВИДОВЕТЕ МУЗИКА

ски епопеи (*lavik*), жални песни (*ağit*), традиционни танци (*govend*). Най-често се използва *заза*. Когато пеят, кюрдите си акомпанират с лютни с дълги грифове каквито са *саз*, *джура*, *бузук* и *танбур*. Някои музикални форми могат да се акомпанират със *зурна*, *ней* или *кавал*. Като ударни инструменти се срещат *бендир* и *дайре* (*def*), а също и *дарбука*.

Циганската музика

От анадолските равнини до вратите на Европа Турция е пресечна точка на циганския Изток и Запад. В течение на многото и различни странствания, турските цигани музиканти са изградили един много богат репертоар. Именно посредством Тракия, намираща се на пътя, през който преминавали множество цигански семейства, балканската циганска музика – била тя гръцка, югославска или румънска – е била повлияна от турската музика. В действителност циганите в Турция изпълняват по свой характерен начин танците от Румелия и Анадола, но познават също така системата на турските *маками*. От формите на класическата османска музика те използват единствено и само тези, които им позволяват на дадат израз на своя темперамент, като например импровизациите наричани *таксим*. Турските цигани са виртуозни инструменталисти. Те дори успяват да получат от западните инструменти нетемперирани интервали на турската музика. Към 1828 година кларинетът се разпространява с невероятна скорост в Турция и на Балканите и замества зурната у циганите. Ритмическата сила на тези музиканти е забележителна, тъй като те съумяват да подчертават взаимно своите импровизации, ритъма и мелодията, като непрестанно се подпомагат един друг. Циганските музиканти са стълбове на всеки светски празник в Истанбул. Тяхната виртуозност, стил и лекотата, с която се адаптират, ги правят незаменими за сватбите, при акомпанименти на ориенталски танцборки, както и, все по-често, на джазовите концерти или импровизираните изпълнения.

Тези музиканти се отличават особено много при акомпанирането на борците от Къркпънар (борци, обути в кожени панталони и намазани по тялото със зехтин). Тези танци и мелодии (наричани *каршълама*, *хора* или *чифтелели*) развиват сложни и неустойими ритми. Зурната се използва също така на церемониите за обрязване, при приемането на военните набори и на церемониите по посрещането на политически сановници. Зурната и давулът (тъпанът) акомпанират излизането на терена на конниците, които участват в състезанията по мятане на копие, като свирят по време на целия конкурс. Със своята мощна и величествена звучност зурната създава мелодическата основа за *мехтерите* (фанфарите на еничарите). Двата различни размера зурна (*каба* и *джура*) се използват, за да се свири едновременно с две различни

ТУРЦИЯ

октави. Ръководителят на оркестъра е в същото време и *зурнаджия* (свирач на зурна).

Свирачът на зурна често бива възприеман като член на една неизменна двойка : *давул-зурна*. В Турция не е възможно човек да си представи празник в някое село или малък град без присъствието на тази двойка инструменти, които са запазена марка на циганите, самите те често уседнали. Двамата свирачи са винаги професионалисти, обикновено роднини, които свирят заедно от много години. Нищо не е успяло да заличи този древен обичай в течение на вековете. Никой не би си и помислил да вдига сватба без помощта на двамата свирачи или дори на цял оркестър, на който на времето човек трябвало да заплаќи много щедро, за да си запази уважението на обществото. Този феномен не се ограничава до Турция: срещаме го също така в Близкия изток и на Балканите.

Ритмите на турската народна музика са още по-подчертани, когато танците се съпровождат от давул и зурна. Свирачът на давул взима активно участие в танца, тъй като той съпровожда хорото и изпълнява определени стъпки. Приглушените и ясни удари на давула подчертават заедно ритмичните ефекти. Двете мембрани се удрят с извито дървено чукче, което се държи с дясната ръка за основните удари, а с една бамбукова пръчка, която се държи с другата ръка служи за второстепенните удари. Свирачът на зурна, от своя страна, с надутите си бузи, се държи настрана. От векове преподаването на зурна почива на устно предаване, обичайно за турската традиционна музика. Зурнаджиите не се учат да свирят с помощта на партитури, а с посредничеството на опитни свирачи на зурна.

Съвременните видове музика

Турската народна музика през кемалистката ера

Европейското влияние в една Турция, обзета от стремежа за европеизация, поставя дилема както в начина на живот, така и в музиката. Тази дилема се изразява в старите термини *alla turca* и *alla franca*. Доминиращите слоеве в младата република презират и цялостно отхвърлят наследството на провалилата се Османска империя и гледат на *alla turca* като символ на всичко считано за ретроградно.

Всичко, което е част от наследството на Османската империя и най-вече музикалните и духовни традиции, свързани със суфизма, изведнъж започват да бъдат считане за „ненационални“. Трябва да се обърне внимание също така върху факта, че днешна Турция едва е излязла от националистическия и централизиращ модел на съвременната република след 1923 г. – хибриден модел, съставен въз основа на ценности както на народната култура, така и на европейската. Презре-

ВИДОВЕТЕ МУЗИКА

нието спрямо османската музика, последователните забрани за преподаването ѝ в училищата, многократното ѝ изключване от радиопрограмите през 20-те и 30-те години не са нищо друго, освен прилагане на една определена културна и музикална политика, чиито принципи са изложени в съчиненията на Зия Гьокалп.

Истанбулското радио, което е и първото турско радио, налага официалната музикална линия, като отхвърля всичко, което не е „национално“. В общество напълно враждебно спрямо приемствеността в собствените си културни традиции, предаването на подобно наследство може да бъде осъществено единствено в рамките на микрообщности или семейни структури, останали верни на културата на миналото. По това време се наблюдава едно приплъзване на интереса към културата в посока на интерес към туризма: религиозни церемонии като тези на въртящите се дервиши, биват извадени от суфитския им контекст и експлоатирани като спектакли за очарованата международна публика. По същия начин музикалната традиция на еничарите е поета от фанфарите на републиканската армия под формата на спектакли пред широката публика.

Един друг феномен, който бележи турската класическа музика от 30-те години, е така наречената група на „Петимата турци“, съставена от композиторите Улви Джемал Еркин, Аднан Сайгун, Джемал Решит Рей, Неджип Кемал Аксес и Ферид Алнар. Тези композитори, които достигнат тридесетте си години преди смъртта на Ататюрк, имат типична кариера. По времето, когато са на около двадесет, в началото на кемализма, те са решително обърнати към Запада, обзети са от желание за културна еманципация и се намират в Париж или Виена. Тяхното дело тогава е това на учители на „турската музикална революция“, тоест на пълно съпоставяне със западната музика, като същевременно черпят вдъхновение от турската народна музика. Именно в рамките на тази мисия композиторът Паул Хиндемит прекарва в Анкара периода между 1935 и 1937 година.

Това ново поколение композитори се опитва да постигне синтез между елементи на турската и западноевропейската музика. В своите произведения, издържани в типично западни ритми, те включват както модалните мелодии или дори ритмическите и мелодическите форми на ориенталските *макамат*, така и неравномерните ритми на турските народни танци.

В същата тази линия през ноември 1936 г. „Народните домове“ (*halk evleri*) отправят официална покана към Бела Барток и организират множество конференции, концерти и едно събиране на музикални мотиви в област Адана. Редом с Барток е композиторът Аднан Сайгун. След посещението на Барток, за един сравнително кратък период от време, из всички краища на страната са осъществени значителен

ТУРЦИЯ

брой музикални записи, без много-много да се държи сметка за местния етнографски, обществен и езиков контекст. Успоредно с натрупаните неудобства от това масивно събиране на музикални мотиви, извършвано непредпазливо и с тогавашните техники за запис, трябва да отбележим и редуktivният ефект, оказан от възприетия метод на западната транскрипция. В действителност избраният метод на нотирание не регистрира нищо друго освен мелодическата линия, пренебрегвайки всички аспекти, отнасящи се до хармонията, ритмите, ладовете и местните наречия. По политически причини османските традиции остават извън полето на събиране на музикални мотиви, тъй като от него се изключва всичко, което би могло да изглежда като наследство от стария режим. Това начинание от края на 30-те години позволява, с научното позоваване на Барток, да бъдат примирени спецификите на турските народни музикални традиции и западните схващания; така трансформирана народната музика служи за суров материал на разположението на една културна бюрокрация.

Видовете турска музика в досега си със съвременната музика

От 50-те години Истанбул отново се превръща в метрополия: през втората половина на XX век неговото население се увеличава десетократно. Аграрната култура на неговите жители контрастира с доминиращата имперска култура през 20-те години; тя не дава нов тласък на османската култура, но за сметка на това внася известно разнообразие. В това горнило на анадолския народ, въпреки приравняващата сила на якобинската еднаквост, зрее плодът на едно невероятно богатство на местните култури, размесени с донесените от вятъра на глобализацията звуци; музика от индийските филми и арабските песни, извор на вдъхновение за популярната музика: *арабеска*.

Преселението от земеделските райони повежда милиони анадолски селяни към градските центрове и ги изправя пред нехармоничните търкания между традицията и модерността, между града и селото и дори между Изтока и Запада. Нито музиката, която са донесли със себе си, нито тази, която са заварили в градовете, може да облекчи мъките им или да ги утеши. Впрочем невъзможно е тези страдания и проблеми да не се отразят върху артистичните изяви, да не бъдат възпроизведени в тях. Така екзотизмът на ориенталското звучене на арабеска отвежда към някакво спасително „другаде“, а текстовете изразяват отчаянието и желанието за бягство към една въображаема действителност.

Със своята тематика арабеската е всъщност много по-близка до гръцките рембетика (*рембетико*) от 20-те години, отколкото до традициите на анадолските *ашък*. Текстовете на *ашък* отстояват опре-

ВИДОВЕТЕ МУЗИКА

делени искания, докато, напротив, думите в арабската са изтъкани от отчаяние, примирение и копнеж за бягство. В началото тази нова музика шокира застъпниците на старата градска култура; тя бива окъчествена като реакционна, понеже е лишена от структурната прецизност и хармоничност, характерни за турската класическа и народна музика. Освен това тя носи явни следи от арабската музика, откъдето идва и названието „арабеск“, дадено ѝ от пресата. Интелектуалните течения презират нейните ритми и стихове и дълги години пречат на излъчването ѝ по националното радио. За сметка на това популистите гледат положително на арабската, тъй като нейните изпълнители се самоопределят като хора от народа, и виждат в този феномен формирането на масовата култура.

Днес често чуваме тази музика по радиото, а също и в т.нар *долмуши* (обща таксита) и в минибусовете, където тя е забранена по времето на военните. Човек може да я слуша в баровете на кварталите Аксарай и Тарлабашъ или в заведенията със съмнителна репутация в Истанбул. Има и концерти за арабеска, които се организират от кметството на Еминьонку в парка на двореца Топкапъ (Гюлхане). Най-известните изпълнители са Ибрахим Татлъсес, Орхан Генджебай и Махсун Кърмъзъгюл.

Турската разновидност поптюрк (*poptürk*) заема първа позиция. Слушат я навсякъде, непрестанно и често без ограничения в децибелите. Тя залива както радиостанциите, така и 268-те телевизионни канала. Не е нужно да казваме, че човек може да я чуе и в кафенетата, баровете и дискотеките. Поптюркът печели най-вече онова поколение, което е привлечено от Запада и набира своите поддръжници сред представителите на средните класи, любители на мобилни телефони последна мода и на лъскави коли. Авторитетът в тази сфера без съмнение е Сезен Аксу, който не само пее, но и пише стихове за други изпълнители. Музика за таверните (музикални кафенета, в които свирят минималистични групи) в началото, поптюркът излиза на улицата, за да заплени народните маси благодарение на Таркан и Мустафа Сандал – един от неговите най-сериозни конкуренти. И двамата не пропускат да вмъкнат в изпълненията си звуците на лютнята и дарбуката, с цел да напомнят за ориенталските си пристрастия и може би да хвърлят мост между *alla franca* и *alla turca*.

Впрочем ставаме свидетели на изненадващи смесици. Така например, една по-скоро авангардна тенденция прибавя ориенталско звучене, което добре се адаптира към жанровете на хип-хопа, хауса или гаражната музика. Този невероятен меланж, при който значението на думите се оказва също толкова излишно, както и при заливащата ни отвсякъде англосаксонска музика, привлича модерната публика в храмовете на техното. Интернационалните видове музика като *рок*, *рай*,

ТУРЦИЯ

всички варианти на *уърлд мюзик* и на *техно* отдавна са преминали турските граници. Вече всяка появила се в Европа новост може да бъде наблюдавана едновременно в Истанбул и големите градове на Анадола.

Музикалният пазар е значителен както за традиционните ритми, така и за по-модерното звучене, а според проучвания 80% от слушаната музика в страната е турска. В наши дни широкото разпространение на частните радиостанции и телевизионни канали, излъчването по интернет, ерата на електрониката, дисковата и касетната индустрия и множеството фестивали мобилизират продуцентите, разпространителите и слушателите на всички видове музика в Турция. Всеки може да продава своя музикален продукт на този пазар и в този смисъл Истанбул се е превърнал в столица на уърлд мюзик, според схващанията на съвременната световна музика.

В това музикално горнило традиционните видове музика намират ниши, в които да се съхранят. Появява се една нова тенденция – звукозаписни къщи като Калан, Ада и Каф започнаха да издават архивни и „теренни“ записи, придружени с подробни книжки, в които личи желание за научна прецизност. Специално внимание се обръща и на музикалното творчество на малцинствените групи – евреи, арменци, лази, кюрди, асиро-халдейци и т.н. Възползвайки се от настоящите промени в Турция, частни и държавни институции инвестират в пазарната ниша за музикални открития: банки, големи предприятия, както и общини издават цели пакети с традиционна музика.

В ситуация на пълна идеологическа трансформация, понятието „народна музика“ (*halk müziği*) бива изоставено в полза на „традиционна музика“ (*geleneksel müzik*), като при това изследванията се насочват към тембъра и окраската на звука.

При тази плодотворна музикална почва, при 70 милиона население на днешна Турция и обогатена с мощта на новите технологични средства, една утопия на единството, основаваща се на музикалното братство, утопия на смесването на езиците и носталгично възвръщане към корените, се опитва да постигне един вид синкретизъм или синтез на звуковете и културите. Дали Турция не създава в момента бъдещите форми на своята традиционна музика?

Глава XXII

Кино и национална идентичност

Отношенията между кино и национална идентичност са откоleshни в Турция. Те датират от основаването на Републиката през 1923 г., а дори и от преди това със заснемането на първия „османски“ филм от братя Манаки през 1911 г., чиито статут си остава оспорван и до днес.¹

По време на своето въвеждане киното е най-вече дело на чужденци или на хора от малцинствен произход в Османската империя. От 1896 г. нататък операторите на братя Люмиер започват да посещават Истанбул, за да заснемат актуални филми. По същото време киното е въведено в двора на султан Абдул Хамид II, в двореца Йълдъз, от френския фокусник и имитатор Бертран, който е натоварен от падишаха със задачата да му представи „новости“ от Запада. Първата публична прожекция е проведена в Истанбул през 1897 г. по инициатива на Зигмунд Вайнберг, полски евреин от румънски произход. Прожекциите в османската столица продължават, но развитието на киното е спряно от султана. Трябвало да дойде 1908 г. и Младотурската революция, за да бъде открита първата кинозала в Истанбул.

През 1914 г. реализацията на документалния филм „Разрушаването на руския паметник в Сан Стефано“ (*Ayastefanos'taki Rus âbidesinin yıkılışı*) от Фуат Узкънай, османски офицер от мюсюлманско изповедание, бележи зараждането на „националното кино“. Заснет в климат на национален кипез, в самия ден на влизането на Османската империя във войната срещу Русия и Антантата, този филм е възприет като политически акт. Впоследствие още филми са заснети с пропагандни цели под егидата на Кинематографическия център на армията, основан от Енвер паша по германски модел. След установяването на

¹ Родени съответно през 1878 и 1882 г. в областта Манастир (Битоля), на прага на новия век братята Янаки и Милтон Манаки са османски поданици. През юни 1911 г. те заснемат „Посещенията на султан Мехмет Решат V в Манастир и Солун“. При все това произходът на „братята Люмиер на Балканите“ е обект на много спорове. Някои им приписват „македонски“ или дори „влашки“ произход, докато други ги смятат най-вече за „гърци“ (*Rum*) или „турци“.

ТУРЦИЯ

републиката, първите художествени кинопродукции, реализирани от Мухсин Ертугрул, имат за функция да легитимират идеологическите ориентации на новия кемалистки режим.

Големите социални, икономически и политически трансформации, претърпени от Турция след Втората световна война – възприемането на многопартийната система, честите политически смени, военните намеси, индустриализацията и урбанизацията, свързани с миграциите от селата към градовете, – предизвикат дълбоки промени в културните и артистични среди, за което свидетелстват възникването на киноиндустрията и на авторското кино по европейски модел. Облагодетелствано от законодателните мерки, ограничаващи вноса на чужди филми, както и от късното въвеждане на телевизията в Турция (от 1968), „народното кино“ на Йешилчам преживява своя златен век в периода 1960–1975 г. с продукцията, сравнима с тази на Индия и Египет и достигаща до близо триста филма на година. Масовата продукция има своята голяма звезда (Тюркан Шорай) и се диференцира в множество жанрове: комедии и екшъни, мелодрами „арабеск“, еротични филми (през 70-те години). Успоредно с това в началото на 60-те години се утвърждава едно поколение на „истински кинотворци“ (сред които са Лютфи Акад, Метин Ерксан, Халит Рефиг и Атъф Йълмаз), които се стремят да въведат един вид социален реализъм в турското кино, по модела на италианския неореализъм.

С провала на този опит, първите спорове за националната идентичност кристализират около понятието за „национално кино“ в контекста на нарастващата политизация на 60-те и 70-те години. В един по-прогресистки, дори революционен дух с марксистки характер, се развива политическото кино на 70-те години, основно представено от произведенията на Йълмаз Гюней („Надеждата“ / *Umut*, 1970) и неговите съратници Зеки Йоктен („Стадото“ / *Sürü*, 1978) и Али Йозгентюрк (*Hazal*, 1980). Военният преврат от 1980 г., наложил „процеса на деполитизация“, е съпроводен от една нова тенденция в турското кино с интроспективни произведения, които се обръщат към индивида и неговата връзка с обществото в градска среда. Филмите на Йомер Кавур, като например „Хотел на майката родина“ (*Anayurt oteli*, 1986) или „Тайно лице“ (*Gizli yüz*, 1990), са емблематични примери за това. Накрая, проблематиката на националната идентичност се завръща със замах през 90-те години с успехите в турския бокс-офис на „бялото кино“ (*Be Yaz Sinema*) с религиозна насоченост и установяването на едно ново поколение кинотворци, което хвърля повече светлина върху „културната мозайка“ на турското общество, като често върви по стъпките на Йълмаз Гюней.

Западната идентичност и кинематографската продукция

Основополагащото дело на Мухсин Ертугрул

Началото на републиканския период в Турция е белязано от основополагащото и водещо дело на Мухсин Ертугрул в сферата на кинематографията. Актьор и режисьор, директор на „Дарюлбедаи“ (общински театър на Истанбул), той оставя своя отпечатък върху турското кино от целия междувоенен период, като реализира близо двадесет филма между 1922 и 1939 г. (изключение прави един-единствен, реализиран от поета Назъм Хикмет), преди появата на първите професионални кинотворци. Макар че кемалистките власти не спомагат за подема на това ново изразно средство, предпочитаните от Ертугрул теми се вписват до голяма степен в идеологическите ориентации на новия републикански режим: отявлен антиклерикализъм (така например портретът на един алчен и развратен шейх от сектата на бекташите в „Мистерията на Босфора“ /*Boğaziçi esrarı*, 1922/ предизвиква остри полемики), пламенен патриотизъм, подчертан интерес към мерките за секуларизация и модернизация, предприети от кемалистката власт, остойносттаване на еманципацията на жените и дори умерена социална критика. Отражение на конкретен исторически период и политически контекст, тази филмография набляга на значението на западното, може би дори модернистично измерение на турската национална идентичност. Освен адаптацията на множество успешни театрални пиеси, често европейски по произход и изобразяващи европеизираната дребна буржоазия на Турция, тази ориентация се проявява в две значими произведения, истински епопеи на войната за независимост (1919–1922), които възпяват борбата на националистите кемалисти срещу окупационните сили и имперската османска власт: „Огнената риза“ (*Ateşten gömlek*, 1923), „Една нация се пробужда“ (*Bir millet uyanıyor*, 1932), адаптация на „Речта“ на Мустафа Кемал от 1927 г.

Някои от филмите на Ертугрул излагат на преден план големите стремежи на републиканския режим, като например борбата срещу изостанаването в развитието на селските райони в „Айсел, момичето от блатата“ (*Aysel, bataklı damın*, 1935), първата селска драма в турското кино. Това основополагащо произведение слага началото на едно плодотворно течение от „селски филми“, посветени на живота на селяните, което разцъфтява с турския неореализъм от 60-те години („Сухо лято“ / *Susuz yaz* на Метин Ерксан, първо международно признание за турското кино със „Златната мечка“ на Международния фестивал в Берлин през 1964 г.). В творчеството на Ертугрул отреденото на европеизирането на турското общество предпочитание се проявява в новаторския подбор на актьорите. За пръв път в Турция актриси мюсюл-

ТУРЦИЯ

манки се появяват на екрана (Бедиа Мувахит и Нейире Нейир), докато по-рано за кинематографичните продукции са вземани чуждестранни актриси, главно рускини.

Впоследствие западното измерение на националната идентичност, прокарвано от официалната идеология си остава постоянен извор на вдъхновение както в популярното кино, често посредством стереотипизирани герои, така и в художественото. Еманципацията на жените („Ударете уличницата!“ / *Vurun kahpeye!*, 1949, на Акад), изоставането в развитието на селото, културните традиции и социално-икономическите структури на източните райони на страната („Законът на границите“ / *Hudutların kanunu*, 1966, също на Акад) са разглеждани в стотици филмови продукции и в най-разнообразни регистри.

Киното на имиграцията

Въпреки като цяло положителната светлина, в която го представя турското кино, въпросът за националната идентичност в западното ѝ измерение и изобщо за връзките със Запада става обект и на множество въпросителни в редица филми, третиращи феномена на емиграцията към Германия от 60-те години нататък. Това течение на „имиграционното кино“ има три основни фази. След изследването на самия социално-икономически феномен (каквото е случаят с „Автобусът“ / *Otobüs*, 1974/ на Тунч Окан, предизвикал полемики с темата за нелегалната имиграция, или „Германия, горчива родина“ / *Almanya, acı vatan*, 1979/ на Шериф Гьорен, третиращ проблема за фиктивните бракове), от 80-те години нататък се появяват редица филми, които разглеждат всекидневния живот на турските емигранти и особено положението на турската жена в Германия. Така например произведенията на Тефрик Башер, живял дълго време в Германия, засягат теми, свързани с невъзможността за общуване, с физическата и морална изолация, с тежестта на традициите и социалната несправедливост („40 м² от Германия“, 1986; „Сбогом на лъжовния рай“, 1989). Накрая, 90-те години се характеризират с възникването на едно младо поколение немски кинотворци от турски произход (Томас Арслан, Юксел Явуз), трето поколение имигранти, чиито творби често развиват проблемите на самоличността, породени от трудностите пред социокултурната интеграция на турската общност в Германия. Сред тях е Фатих Акън, който разглежда живота на една конкретна част от европейската младеж, произлизаща от имигрантските среди и раздвоена между волята за индивидуална еманципация и тежестта на семейните традиции: „Срещу стената“ (*Head-on*), спечелил „Златна мечка“ на Международния филмов фестивал в Берлин през 2004 г.

Турско-ислямската идентичност и кинематографската продукция

Конституцията от 1961 г., приета след военната намеса от 27 май 1960 г., слага началото на един по-отворен период от гледна точка на свободата на изразяване и на гражданското общество в Турция. Страната е обхваната от интелектуален кипеж, предизвикан от новия режим. Нарастващата хегемония на „народното кино“ на Йешилчам и развитията в политическите условия в течение на 60-те години (разпространението на марксистката и социалистическата идеология със създаването на Турската работническа партия през 1961 г., победата на Партията на справедливостта на парламентарните избори през 1965 г., кипърската криза) тласкат интелектуалните и свързаните с киното среди да преосмислят взаимоотношенията между държава, общество и политика. Дебатът около понятието за „национално кино“ изкрystalизира в този контекст, който препраща към две основни измерения на националната идентичност: едно „турско“ измерение (*Ulusal Sinema*) през 60-те години около Халит Рефиг и Метин Ерксан; и едно „религиозно“ измерение (*Milli Sinema*) от 70-те години нататък, под егидата на Юджел Чакмакълъ и Месут Учакан.

„Националното кино“ в „турски“ дух (Ulusal Sinema)

От средата на 60-те години явният неуспех на социалния реализъм в турското кино тласка много кинотворци, които по-рано, вдъхновени от западния модел, сами са го въвели, да започнат да проповядват създаването на едно „национално кино“. Сега тяхната тематика е вдъхновена от историята и от народните традиции, а художествените им форми са почерпени от богатството и разнообразието на древните турски изкуства, като целта е да бъдат изразени „националните“ черти на турския народ. Освен романиста Кемал Тахир, който оказва определящо влияние върху това артистично движение, в него участват също така икономистът Сенджер Дивитчиоглу и литераторът Селахатин Хилав, кинотворците Лютфи Акад, Метин Ерксан, Халит Рефиг, Атъф Йълмаз и Дуйгу Сагъроглу². Изявената воля „да бъдат оценени два века на движения за европеизация в Турция, причините за техния провал, да бъде изучено историческото наследство на Тур-

² Кемал Тахир е един от първите, които развиват идеята за различните структури на обществата от азиатски и западноевропейски тип. Той прави това в своите романи „Умореният войн“ (*Yorgun Savaşçı*) и „Държавата майка“ (*Devlet Ana*). От своя страна, Сенджер Дивитчиоглу анализира Османската държава, като се опира на концепцията за азиатския начин на производство, разработена от Карл Маркс.

ТУРЦИЯ

ция, социалната структура и основните черти на турския народ³, се вписва в националистическото и консервативно интелектуално течение, имащо амбицията, в контекста на политическа либерализация на 60-те години, да изследва и да даде ново тълкувание на националното минало в светлината на марксистката и социалистическа теория, които по онова време се ползват с голямо влияние в турското общество. Изначалният постулат – разликата в социалните структури в Турция и на Запад – изисква една също толкова антагонистична културна и артистична традиция. Националните изкуства биват дефинирани като „средства за съпротива и опазване на националната независимост спрямо империалистичната експанзия на великите сили.“⁴

Предвид необходимостта от дефинирането на автентично турско изкуство, необременено от какъвто и да било чужд примес и основано единствено и само на турската цивилизация и народна култура, западното кино бива заклеймено поради несъответствието си с проблемите и очакванията на турския зрител: „Като оставим настрана технологичния прогрес, повечето от артистичните и философски ценности на западния свят не значат почти нищо за хората от Изтока. Филмите на Антониони, Годар или Бергман не са от полза за турския народ, освен за малкото интелектуалци, които ги гледат от любопитство за това, което се случва на Запад.“⁵ От 1965 г. нататък „свадата“ около „националното кино“ изкрystalизира на кръгли маси и в списания (*Ulusal Sinema* [Национално кино] срещу *Yeni Sinema* [Ново кино]), намесили се в сблъсъка между двата „клана“, в който се противопоставят защитниците на националната култура, подкрепяни от Филмовите архиви, и поддръжниците на западното кино – интелектуалците и критиците около филмотеката на Истанбул, отдаващи първостепенно значение на универсалните ценности в киното.

Течението на националното кино привилегирова два вида тематика: сюжетите от исторически характер, като цяло свързани с османското минало, но със съвременен отзвук (като „Четири жени в харема“ /*Harem'de dört kadın*, 1965/ на Рефиг), както и теми на социалния реализъм, фокусирани върху конфликтите на индивидуалната идентичност и тези на културата, неразривно свързани с икономическите и обществени промени. „Сестра Фатма“ (*Fatma Vasi*, 1972) на Рефиг третира трудностите при адаптирането в големите градове след преселението от селата, докато „Дадох сърцето си на един турчин“ (*Bir Türk'e gönül verdim*, 1969), също на Рефиг, разглежда културния шок, илюстриран чрез връзката между германка и турчин. Най-накрая, някои черти от източната митология и арабо-мюсюлманската култура,

³ Halit Refiğ, „Who cares about Turkish cinema?“, FIBA, No 1, 1969, p. 18.

⁴ Halit Refiğ, *Ulusal Sinema Kavgası*, Istanbul Hareket Yayınları, 1971, pp. 93–95.

⁵ Halit Refiğ, „Who cares about Turkish cinema?“, ..., 1969, p. 17.

КИНО И НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

както например легендата за Лейла и Меджнун във „Време за любов“ (*Sevtek zamanı*, 1966) на Ерксан, също са извор на вдъхновение за националното кино.

„Националното кино“ в „ислямски“ дух (Millî Sinema)

От 70-те години нататък някогашният журналист и кинокритик Юджел Чакмакълъ зае позиция в дебата за „националното кино“, като отдаде предпочитание на религиозното измерение на националната идентичност. Този нов подход, бележещ началото на едно религиозно течение в турското кино, се опира на тематика, която набляга на утвърждаването на мюсюлманската идентичност, на опазването и изтъкването на турско-мюсюлманското културно наследство, както и на отхвърлянето на всякаква форма на чужд културен империализъм, и най-вече на западните ценности и култура, чиито последен израз бил марксизмът. Възникването на това течение се ползва от една благоприятна политическа ситуация, белязана от подема на ислямистки политически формации, като Партията на националния ред (*Millî Nizam Partisi*) между 1970 и 1971 г. и Партията на националното спасение (*Millî Selâmet Partisi*), участници в правителствени коалиции между 1973 и 1980 г.

Като отхвърля турските филми на социалния реализъм, повлияни от италианския неореализъм, поради „марксисткия“ им прочит на турското общество, счетен за несъвместим с действителността в страната, както и комерсиалните продукции на Йешилчам, които поради изобилния си характер възпроизвеждали на конвейер опростени сюжети от западни филми, Чакмакълъ изтъква необходимостта да се правят филми, които да „отразяват вярванията на турския народ както по селата, така и в градовете, националните характери и действителността на Анадола с неговите традиции.“⁶ В своето кинематографско творчество, чието начало датира от 1970 г., Чакмакълъ представя на екрана едно „общество без класи“, в което действащите лица не са „нито богати, нито бедни“. Тук социалните проблеми са неразривно свързани със и подчинени на конфликтите на индивидуалната идентичност. Провокираната от сблъсъка на считаните за несъвместими култури криза на самоличността, търсенето на истинските корени или браненето на моралните и религиозни ценности срещу западната модерност, схващана като носителка на разруха, съставляват темите във филми като „Осман, сине мой“ (*Oğlum Osman*) и „Моята страна“ (*Memleketim*), заклеяващи културното противопоставяне между Германия и Турция, или като „Пътищата, които се събират“ (*Birleşen Yollar*).

⁶ Yücel Çakmaklı, *Tohum*, август 1972; цитиран по: Mesut Uçakan, *Türk sinemasında ideoloji*, İstanbul, Düşünce Yayınları, 1977, p. 178.

Бялото кино (Beyaz Sinema)

В началото на 90-те години религиозното измерение на националната идентичност се завръща с нова сила в кинематографичната продукция със серия филми, които често са дело на ветераните на „националното кино“ и които се радват на голям успех сред публиката. „Абдуллах от Миние“ (*Minyeli Abdullah*) на Чакмакълъ представлява най-големия триумф на ислямското кино с повече от 500 000 зрители; това е и най-гледаният турски филм за 1990 г. Следващата година „Не сте сами“ на Учакан също завладява националния бокс-офис. Този нов подем на ислямското кино се ситира в един политически контекст, белязан от възхода на Партията на благоденствието (*Refah Partisi*), кулминирал с победата ѝ на местните избори от 1994 г. и на парламентарните от 1995 г.

Изглежда все пак, че борбеният подход в киното, наследен от 70-те години, бива изоставен от новото поколение кинотворци – към което се числят Мехмет Танръсевер, създал „Изгнанието“ (*Sürgün*), Метин Чамурджу и Исмаил Гюнеш – в полза на една по-интроспективна тематика и на подновената артистична амбиция. Изтъквайки един вид философия на живота, в хармония с ислямския идеал, основана на определени ценности, морал и традиция и въплътена в положителни герои, творбите на „бялото кино“ отдават предпочитание на един по-личен подход, имащ за цел изследването на дълбоката същност на човека. Това течение отмира няколко години по-късно.

„Културната мозайка“ и кинематографичната продукция

От 90-те години насам въпросът за националната идентичност се вписва в една нова насока в турското кино. От този момент турското общество в своята „културна мозайка“ става обект на растящ интерес от страна на кинотворците и публиката. Така в някои филми се обръща особено внимание на мястото на немюсюлманските малцинства в историята на републиката, чиито статут е признат от Лозанския договор. Такива са „Диамантите на мадам Салкъм“ (*Salkım Hanım'ın taneleri*, 1999) на Томрис Гиритлиоглу, възбудил остра полемика в момента на излизането си по екраните, както и „В очакване на облаци-те“ (*Bulutları beklerken*, 2004) на Йешим Устаоглу.⁷ Този нов подход препраща също така към фундаментални политически проблеми за съвременна Турция. Ако до този момент в турското кино алевитският

⁷ Споменаването, невиджано дотогава в турски филм („Диамантите на мадам Салкъм“), на „данъка върху богатството“ (*Varlık vergisi*), наложен на малцинствените общности в Турция по време на Втората световна война, и този за „депортирането“ в източната част на страната на турски граждани, които не са могли да го платят, предизвикват протестите на някои турски депутати. „В очакване на облаци-те“, от своя страна, засяга мястото на гръцкото малцинство в Турция посредством спомените за „депортацията“ на населението след войната за независимост.

ТУРЦИЯ

и арменският въпрос са били твърде слабо застъпени⁸, дори напълно забулени, то за сметка на това „кюрдският въпрос“ вдъхновява ратящ брой продукции от 90-те години нататък.

Възникването на темата за „културната мозайка“ в турското кино може да бъде обяснено с две основни причини. На първо място, то е резултат от съчетаното въздействие на вътрешните обществени динамики и на развитието във външната политика на Турция, белязани от задълбочаването на процеса на европейска интеграция. Зачестили-те искания, свързани с правото на самоопределение, наблюдавани от 80-те години насам, както и идването на дневен ред в политическия живот на Турция на въпроси свързани с демократизацията и правата на човека, каквито са и културните права на „малцинствата“, получават изобилен отзвук в артистичните и културните среди. На второ място, основна роля в този феномен изиграва възникването на новото поколение турски кинотворци (сред които са Йешим Устаоглу, Нури Билге Джейлан, Зеки Демиркубуз и Дервиш Заим), които засвидетелстват една по-широко отворена към международния пазар творческа зрелост и често отдават предпочитанието си на тематики, свързани с националната идентичност и съвременната история.

Една основополагаща творба: „Път“ (Yol, 1982) на Шериф Гьорен

До средата на 90-те години мястото на кюрдската идентичност в рамките на турската национална идентичност си остава тема табу в турското кино, която най-много бива само бегло засягана. По примера на политическото и дори революционно кино от 70-те години първите филми третираат преди всичко въпроса за политическото насилие, илюстрирано от сблъсъците между турската армия и Кюрдската работническа партия (ПКК). Впоследствие значителен брой турски филмови продукции застъпват по-широко въпроса за кюрдската идентичност в Турция, като възприетият подход често е в духа на хуманизма и на идеологическата ангажираност.

Без всякакво съмнение „Път“, тази основополагаща творба, представлява изключение. Реализиран през 1982 г. от Шериф Гьорен по указанията на Йълмаз Гюней, който по онова време се намира в затвора, филмът проследява пътя на петима освободени затворници през

⁸ Филмът „И той ме обича“ (*O da beni seviyor*, 2001) на Баръш Пирхасан представя обичаи и предания на алевитската общност в Турция, за която се смята, че наброява между дванадесет и петнадесет милиона души. „Арарат“ на канадския кинотворец Атом Егоян е първият игрален филм, посветен на геноцида над арменците. Представянето му на Международния фестивал в Кан през 2002 г., а и перспективата за разпространението му в Турция предизвикват реакциите на публичните власти, както и широк дебат в турските медии.

цяла Турция по времето на военния режим, установен след държавния преврат от 12 септември 1980 г. Намерението на автора е да заклеми социалния и политическия натиск от всякакъв вид, упражняван толкова върху „турския“, колкото и върху „кюрдския“ народ. Следвайки един от героите, завръщаш се в родния си край в Югоизточен Анадол, повествованието обрисова една развълнувана от бунтове област. Сцени, заснети три години преди началото на въоръжената дейност на ПКК през 1984 г., показват сблъсъци между турските въоръжени сили и група кюрдски бунтовници, представени като „контрабандисти“, в село, намиращо се в близост до сирийската граница.

Получавайки „Златната палма“ на Международния фестивал в Кан през 1982 г., заедно с „Безследно изчезналият“ (*Missing*) на гръцкия кинотворец Костас Гаврас, на церемония с подчертано политическо измерение, „Път“ си спечелва световно признание и скоро се превръща в емблематично за турското кино произведение. При все това разпространението му е забранено в Турция в продължение на седемнадесет години както поради еретичната личност на създателя му, така и поради политическата ориентация на филма.⁹ Освен сцените, показващи военните репресии, употребата на кюрдски диалози и песни за пръв път в кинематографична продукция без съмнение е още една причина за забраняването на филма в период, когато законът забранява всякакъв публичен израз на регионалните езици. Законната реформа от 1991 г. разрешава запазването на кюрдските диалози и песни във варианта, разпространен в турските киносалони през февруари 1999 г., които от този момент се съпровождат със субтитри на турски език. Това развитие бележи известна форма на признание, за пръв път в турски филм, на културното и езиково разнообразие в турското общество.

Една повратна точка: „Пътуване към слънцето“
(Güneşe Yolculuk, 1999) на Йешим Устаоглу

Създаването на „Пътуване към слънцето“ през 1999 г. от кинотвореца Йешим Устаоглу бележи повратен момент в разбирането на кюрдска-

⁹ Популярна звезда на комерсиалното кино от 60-те години, провъзгласен за „грозния крал на турското кино“, сценарист и режисьор на филми, обявени от западните критици за шедеври на авторското кино („Сейит Хан“ през 1968 г. и „Надеждата“ през 1970 г.), Йълмаз Гюней е смятан от турските власти за активист на крайната левица, в края на живота си силно ангажиран с кюрдския въпрос. Преминал към маоизма през 70-те години, той е многократно затварян по политически причини, но също така и за убийството на съдия при едно сбиване. Тъй като след бягството си от затвора и емигрирането си във Франция Гюней призовава за въоръжена борба в Турция, той е обявен за „изменник на родината“ и е лишен от гражданство. Умира в Париж през 1984 г.

ТУРЦИЯ

та идентичност в турското кино. Оригиналността и силата на този възнаграден с повече от двадесет турски и международни фестивални награди филм, който беше прожектиран както в Турция, така и по света, изпъкват в три основни момента.

Описвайки приятелството на двама млади турци в Истанбул, чийто край се оказва трагичен, създателката на филма възприема една перспектива, която първоначално не показва класическото противопоставяне армия/бунтовници, а вместо това приема гледната точка на „човека от улицата“, т.е. на тази на цивилното население, изправено пред политическите и обществени условия на съвременна Турция. Впоследствие главният герой, който има смугла кожа, е взет погрешка за кюрдски „терорист“, докато приятелят му, който е с кюрдски произход, намира смъртта си в една кървава демонстрация. Като описва безмилостния механизъм, в който попадат героите, повествователната нишка на филма се формира около постепенното самоосъзнаване на главния герой или на това, което създателката на филма нарича „обществените реалности на Турция“.

Предпочетеният в „Пътуване към слънцето“ подход на социалния реализъм обрисова света на онеправданите, най-вече кюрди, избягали от мизерията и насилието на Югоизточен Анадол, за да изпълнят импровизираните лагери в истанбулската метрополия в търсене на едно по-добро бъдеще. Третирайки съдбата на тази „друга Турция“, Йешим Устаоглу в крайна сметка заема ясна позиция по един особено деликатен за Турция проблем: мястото на кюрдската идентичност в рамките на турското общество. Заявявайки своето желание да „разгрои с този филм появилите се през последните години предразсъждения срещу кюрдите“, които според нея представляват „реалност в Турция“, Йешим Устаоглу се стреми да предаде хуманното послание за приятелство и мир между народите във връзка с един все още актуален проблем. Така заетата позиция няма как да не предизвика противоречиви реакции в турските медии. Въпреки че приветстват „смелостта“ на създателката му и педагогическата роля на филма в „процеса на демократическото израстване“ на страната, критиките се съсредоточават върху счетеното за небалансирано и дори едностранчиво виждане за кюрдския конфликт, както и върху окачествения като „ориенталистки“ подход спрямо Турция, стремящ се да задоволи преди всичко западната публика.

Новото поколение турски кинотворци с кюрдски изказ?

Тръгвайки по стъпките на основополагащото „Пътуване към слънцето“, от този момент нататък редица турски филми привилегировават две нови насоки: от една страна, волята да бъде преодоляно дуалистичното противопоставяне на повествователно ниво на двой-

КИНО И НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

ката „турска армия/кюрдски партизани“, както и придружаващия омагьосан кръг на насилието (тероризъм/репресии), за да бъде изследван в по-голяма дълбочина въпросът за кюрдската културна идентичност и нейното място в турското общество; от друга страна, усилията за вписването на културното и езиково разнообразие на ниво изразни форми не само в проблематиката и при засягането на основните въпроси на турското кино, но също така и в самия творчески процес, което бива постигнато посредством съчетаването на диалози на турски език с тези на кюрдски диалекти, заедно с двуезични субтитри за прожекциите. Така например „Голям мъж, малка любов“ (*Büyük adam, küçük aşk*, 2001) на Хандан Ипекчи ни предлага една хуманистична апология на приятелството между народите, посредством осъзнаването на социалната действителност – икономическата нищета на бидонвилите (т.нар. *gedжеконду*) – и културното разнообразие на турските граждани, през погледа на един кемалистки съдия в пенсия, принуден да приеме в дома си малко кюрдско момиченце.

Успоредно с това, мнозина млади турски кинотворци с кюрдски изказ се заемат да положат основите на едно кюрдско кинематографично течение в Турция, предпочитайки тематика, съсредоточена върху проблемите на човешките права и културното многообразие. В това отношение филмите на Казин Йоз се явяват като най-значимите опити за утвърждаването на кюрдската идентичност в рамките на турското кино. Продуцирани от Месопотамския културен център в Истанбул, късометражният „Земя“ (*Toprak*, 2000) ни дава шрихите на възприетата като застрашена от изчезване идентитарна памет, припомняйки някогашния обществен живот, културата и традициите на едно кюрдско село в Югоизточен Анадол, насилствено опразнено от полувоенните формирания, докато „Снимката“ (*Fotoğraf*, 2002) си поставя целта да заклеми военизирането на турското общество и абсурдността на кюрдския конфликт през призмата на братската среща между турски войник и кюрдски бунтовник, впоследствие принудени да се изправят един срещу друг на бойното поле. Все пак за настоящия момент изглежда прибързано да определим тези неотдавнашни продукции като белег на възникването на едно ново течение или на ново поколение, при все че бихме могли да изтъкнем тематичните им съответствия и нарастваща отчетливост на присъствието им в Турция и на международните фестивали. Необходимо е накрая да подчертаем транснационалното измерение на това утвърждаване на идентичността, за което свидетелстват наскоро проведените фестивали на кюрдското кино в Лондон и Берлин, на които бяха представени филми от Турция и Иран.

ТУРЦИЯ

Родено с основаването на републиката, от самото си начало турското кино не престава да е отражение на търсенията на националната идентичност в турското общество. Могат да бъдат идентифицирани три основни течения, достигнали своя апогей в три различни „момента“ от историята на турското кино: западното течение, турско-ислямското и накрая мултикултурното течение. Бидейки в началото оръдие в служба на новия кемалистки режим и имащо за цел да прокара идентичността на турския гражданин посредством творбите на Мухсин Ертугрул, националното филмово производство се еманципира след края на Втората световна война, за да даде едно по-широко отражение на разнообразието на идеологическите насоки в Турция. Дебатите около националното кино, кристализирали се през 60-те и 70-те години, след това възникването на тематиката на „културната мозайка“ през 90-те години, свидетелстват за тясната връзка между тенденциите в кинематографичната продукция и развитието на политическия контекст, често в диалектическа взаимосвързаност с идеята за Запада. Отвъд тематичното и художествено разнообразие на творбите и техните евентуални идеологически постановки, турското кино свидетелства за постоянната рефлексия върху въпроса за корените на националната идентичност и отношението ѝ спрямо универсалното.

Глава XXIII

Османотурската кухня и културната промяна: от двореца Топкапъ до „дворците на симита“¹

С течение на вековете османците са превърнали турската кухня в една от най-добрите, най-разнообразните и най-изтънчените на света. Тази кухня, която все още рисува картата на загиналата империя, се е родила от срещата между различни народи и техните култури в „тази страна, наподобяваща главата на кобила/ дошла в галоп от далечната Азия,/ за да се намокри в Средиземно море“, както се казва в незабравимите стихове на прочутия турски поет Назъм Хикмет. И така, пътуванията на войнствените тюркски номади през степите на Централна Азия към Анадола, започнали от XI век, имат за резултат възникването на една висококласна кухня, породила се при венчавката на маслото със зехтина – венчавка, утвърдена най-вече от завладяването на Константинопол през 1453 г.

Среща на културите и кулинарен синтез

Вярно е, че преди да емигрират към далечни хоризонти в търсене на пасбища, турците са имали минало на уседнал народ, за което свидетелстват големите градове на Централна Азия като Ташкент, Алма Ата и Фергана. Било е естествено турската кухня да се развие и обогати при новите си граници. Тази кухня е имала също така таланта да възприеме нови съставки, като ги е комбинирала с традиционни готварски техники, за да получи напълно оригинални и прелестни вкусове. Като доказателство за този кулинарен творчески дух, изтъкнат от Бахаеддин Йогел в неговото „Въведение в културната история на турците“ (Bahâeddin Ögel, *Türk kültür tarihine giriş*), би било достатъчно да обърнем внимание на съответствията между техниките на приготвяне на дюрюма (*dürüm*) – листа от тесто (*yufka*), завити със сирене, или тези на суджука – месни колбаси с подправки, със *сърмите* – пълнени и завити в лозови или зелени листа, или с *долмите* (*dolma*) – пълнени патладжани, тиквички или чушки, печени в масло или зехтин, които турците, идващи от планински местности, не са познавали

¹ *Simit Sarayı*, от думата *симит*, означаваща *геврек* със сусамови семена (виж по-надолу в тази глава).

ТУРЦИЯ

по-рано. Също така нито една европейска кухня не предлага ястия като *карньярък* (кагпуряк) или *имамбаялдъ* (imam bayıldı), изготвени именно с готварските техники на *къймалъ пиде* (kıymalı pide) – тесто за плосък хляб без мая, върху който се слага кайма, преди всичко да бъде изпечено във фурната.

Османците трябвало да чакат век и половина, преди да завладеят Константинопол. Но оттам империята щяла да напредне чак до Виена. От Унгария до Гърция, от Алжир до Йемен, от Багдад до Табриз, щяла да се простира *Rax ottomana*. Очевидно турците оставили своя отпечатък върху местните кухни, но и получили не по-малко в замяна. За това свидетелстват черният дроб по албански, кокошката по черкезки, бюрежът (*börek*) по татарски, пълнежът по арменски, плакията (*pilaki*) със зелен фасул или рибата по гръцки, пандишпанът (*pandispanya* – буквално „испански хляб“) – торта с въздушна структура, въведена от имигрантите евреи, и не на последно място арабските сладкарски и захарни изделия. Влиянието на арабската и персийска кухня е доста осезателно, особено в началото на империята, но не и определящо. „Книга на готвача“ (*Kitâbü'î Tabih*) на Ел Багдади (1226) бива преведена през XV век от Махмуд Ширвани под заглавие „Превод на книгата на готвача“ (*Tercüme-i Kitâbü'î Tabih*). При все това, обогатеният с около 82 рецепти текст, които не присъстват в оригинала, доказва присъствието на собствено османското кулинарно изкуство още от онази епоха. „Книга за угощението“ (*Ziyafet Defteri*) – става дума за угощението, дадено по случай обрязването на синовете на султан Сюлейман, датираща от 1539 г., както и счетоводни книги на двореца (*Muhasebe Defterleri*) и счетоводните книги на благотворителните дружества, т.е. на вакъфите (*Imaret Vakfiye Defterleri*), също свидетелстват за това изкуство. Впрочем, при все че главата „Съкровищницата на апетита“ (*Kenzü'l İştihâ*), фигурираща в „Сборник на ястията“ (*Divân-ı Et'ime*), написана от Ширази (Hâllac-ı Şirâzî) през 1427 г., е преведена от персийски от Ахмед Джавид едва през 1787 г., трябва да забележим, че по това време турската кухня вече се е радвала на пълен разцвет.²

Империята – в течение на дълги векове синоним на мощ и превъзходство, но също и на толерантност и разнообразие, а после жертва на бавния и болезнен упадък, довел до нейния край – оценявала високо кулинарните постижения. Но от гледна точка на кулинарната култура, тон винаги давал Истанбул. Изготвена в духа на етническа и културна симбиоза, основана на най-добрите продукти, идващи от четирите краища на империята, по традиция запазени за *софра*та на

² Вж.: Günay Kut, „Türklerde yeme-içme geleneği ve kaynakları“, in Semahat Arsel, Ersu Pekin, Ayşe Sümer (dir.), *Eskimeyen Tatlar*, Istanbul, Vehbi Koç Vakfı Yayınları, 1996, pp. 38–71; Stefanos Yerasimos, *Sultan Sofraları*, Istanbul, İKY, 2002.

ОСМАНОТУРСКАТА КУХНЯ И КУЛТУРНАТА ПРОМЯНА...

султана, доведена до съвършенство от „майсторите на вкуса“ в палатите, конаците и павилионите на военните и цивилни сановници или пък в *текетата*³ – манастирите на дервишите, кухнята на Истанбул трябвало да премине през векове на усъвършенстване и обогатяване. Естествено, вкусовете на регионалните кухни на Изтока съвсем не са били заличени; но столицата на империята, която властвала на три континента, трябвало да постигне този уникален синтез на кулинарната слава, какъвто е османската кухня.

Кухня на синтез, но също така и на милосърдие: фурните на еничарите и тези на имаретите, принадлежащи на вакъфите (*vakfs*), благотворителни фондации, създадени от владетелите или от членовете на семейството им, както и от могъщи паши и богати търговци, обхванати от мюсюлманско милосърдие, предлагат храна и подслон на студентите, бедните и пътниците⁴. Османските сановници също множество пъти са имали случай да нахранят и забавляват народа, излагайки на показ богатствата си на обществени угощения, организирани на религиозни празници, както и по време на *ифтара* – при прекъсването на поста при залез слънце през месец рамазан. Най-добър пример за разкошните обществени гощавки са най-вече тези, организирани за отпразнуването на „щастливите събития“ (раждания в семейството на суверена, сватби на султаните, обрязвания на синовете на султана), чиито кулинарни разточителства са подробно описани в украсените с миниатюри анали от онова време.⁵ Дори тук съществува приемственост с някои много древни традиции. Както отбелязва историкът Халил Иналджък „да нахраниш народа или да даваш публични угощения, е имало важна церемониална, ритуална и политическа функция за животновъдите номади в Евразия.“⁶ За това например свидетелстват надписите на каменните плочи на Гьокюрк, познати под наименованието Орхонски надписи (*Orhun*

³ Вж. напр.: Orhan Şaik Gökyay, „Sohbetnâme“, *Tarih ve Toplum*, vol. 2, № 14, 1985, pp. 56–64.

⁴ Да отбележим също така, че корпусът на еничарите е разделен на *опти*, всяка от които разполага със свой главен готвач, който е в същото време един от висшите офицери. От време на време се случва еничарите да обърнат казана и да откажат да ядат супата или пилафа. Чрез този много сериозен акт под въпрос се поставя властта на султана. Да обърнат „свещения казан“ (*kazan-ı şerif*) за еничарите, слуги на владетеля, е символичен жест срещу властващия султан, показващ, че са се разбунтували. Обратно, да приемат храната на падишаха, означава, че приемат също и неговата власт и му остават послушни.

⁵ Вж.: Suraiya Faroghi, Christoph K. Neumann (eds.), *The Illuminated Table, the Prosperous House*, Ergon-Verlag, Istanbul Deutsche Orient-Institut, Würzburg, 2003.

⁶ Вж. неговата известна статия „Matbakh“ в новото издание на „Енциклопедия на исляма“: *Encyclopédie de l'islam*, С.Е. Bosworth, Е. Van Donzel, В. Lewis, С. Pellat (eds.), vol. VI, Leyde, E.J. Brill, 1991, pp. 797–803.

ТУРЦИЯ

abideleri) и датиращи от VIII век: всички суверени признавали, че най-важният дълг на кагана е да храни и облича своя народ. Освен това, на угощенията, давани от каганите по време на събиранията на водачите на различните съюзени племена, мястото на всеки сътрапезник и приспадащата му се част от овцата били считани като „тържествено признание на неговия ранг“. Селджуките, а по-късно тюркменските бейове, които се установили в Анадола със своите племена преди основаването на Османската империя, също щели да последват тази традиция да хранят народа си.

Истанбул, столицата на османската власт, но също така и на несъразмерната консумация и на екстравагантните разходи, резултат от склонността към показност на привилегированите му жители – склонност, заклеямена по-късно от Сабри Ф. Юлгенер в „Етичният и духовен свят на икономическия упадък“ (Sabri F. Ülgener, *Iktisadi çözümlenin ahlak ve zihniyet dünyası*) – очевидно е бил „Гаргантюа“ на империята. Градът е бил богат и лаком, докато населението му не е надвишавало няколкостотин хиляди жители. От двореца до най-скромните домакинства народът е бил приобщен към подялбата и насладите на едно относително изобилие в тази метрополия, дори по-могъща и просперираща от някогашния Константинопол. Около 1570 г. дворецът Топкапъ е давал работа на близо 1500 души като готвачи, хлебари, сладкари, склададжии и т.н. Членове на европейските посолства, пътешестваци авантюристи, благородници или простолюдие, освободени роби „неверници“, щели да опишат в подробности трапезните обичаи на султана и неговото обкръжение, без да пропускат да уточнят какво са имали възможност да вкусат на устроените в тяхна чест угощения. Множество историци, подобно на Робер Мантран в неговата „История на Истанбул“⁷, са описвали разточителствата на османските *софри* през XVII век.

От XVIII век нататък империята е подложена на множество трудности. Но кухнята съхранява своето първостепенно значение. Още повече че под влияние на модернизацията и европеизацията на XIX век, менюто на имперските резиденции започва да се видоизменя. Редом с традиционните ястия в тях вече присъстват и европейски специалитети. Докато трапезариите с маси и столове започват да се появяват в богаташките домове, народът в голямото си мнозинство остава верен на традицията, според която всички ядат заедно, приседнали около един-единствен съд и с една-единствена лъжица. Сред благодетелстваните слоеве на обществото има и многобройна прислуга, градинари, готвачи и храненици (*evlâtlık*) – деца от бедни семейства, уж осиновени, но всъщност настанени и хранени в дома, за да обслужват семейството като прислужници, посредством фиктивни

⁷ Paris, Fayard, 1996.

ОСМАНОТУРСКАТА КУХНЯ И КУЛТУРНАТА ПРОМЯНА...

заплати или подаръци, докато се оженят и заминат или, ако останат ергени, докато достигнат възрастта на истински кехая (*kâhya*), всички тези хора доставят необходимата за семейната кухня и софра работна ръка.

„Старият болен човек“ умира след Първата световна война. Страната е бедна. Кемалистката република, която се ражда от пепелта на империята, се е заела да създаде първо държава, а после – нация. Обществото започва да претърпява мащабни политически и социални изменения, наложени от властта в якобински дух. Султанатът, а после и халифатът биват премахнати от новия режим. Успоредно с това имперската кухня губи равновесие. Главните готвачи на двореца са вече безработни. Разбира се, някои от тях биват наети в частни домове или градски ресторанти, но повечето от тях ще умрат в нищета.

От столицата на рентниерите към града на трудолюбивите

Истанбул, столица и уста на империята, паразитираща и отдадена на удоволствията, отстъпва мястото си на Истанбул на младата република, пестелив и подчиняващ се на императивите на продукцията. Градът, който някога си е присвоявал всички облаги на „наследствения режим“ и си живеел спокойно от рентите на османските първенци и разходите на богатите търговци, сега трябва да опознае несгодите на консумеризма, толкова повече че националната продуктивна индустрия с нейните капиталисти предприемачи е само в своя зародиш. Жителите на Истанбул трябва да се научат, в голямото си мнозинство, да живеят по-скромно. Независимо дали става дума за скромни традиционни къщи от дърво или за сравнително луксозни бетонни апартаменти, не само липсва квалифицираният персонал, но и отреденото на кухнята домашно пространство е сведено до минимум. Готварските методи също се налага да се видоизменят с навлизането на газта и електричеството. Кулинарното пространство, което по традиция е прикачено към пространството за обитаване като отделна част на дома, със своите тухлени фурни или по-късните кухненски печки на дърва (*kuzine*), е обречено на изчезване.

Отсега нататък човек трябва да излезе от вкъщи, за да си „закупи“ хранителни продукти. Някога е било немислимо за една уважаваща себе си фамилия да купува приготвени продукти от пазара, включително хляб или суджук. Според разбиранията на епохата, чаршията (или пазарът) е предназначен за низшите класи, които, като не разполагат с подходяща кухня, са принудени да се снабдяват с продукти от пазара, които са евтини и със съмнително качество. Заможните хора следвало да закупуват единствено основни продукти като олио, масло, месо, птици (живи), мляко, зеленчуци, брашно и захар. Изчезват едновременните обилни ястия за байрамите и за прекъсването на пос-

ТУРЦИЯ

та (*ифтар*). Първите поколения на републиката, които минават през дните на недоимък на Първата световна война, трябва да се задоволяват с малко и да харчат по-скромно. И ако традиционната кухня на Истанбул щастливо успява да оцелее, това е благодарение на „старите госпожи“, баби и майки, пазителки на културата, и икономки, които запретват ръкави.

Постепенното еманципиране на туркинята

Благодарение на кемалистката република, турските жени постепенно са освободени от своето подчинено положение. Като получават възможност за следване на висше образование, те стават по-образовани и по-квалифицирани в професионален план. Все пак републиката си поставя също така за цел да възпитава умели домакини сред новите поколения от момичета. Предназначените за момичета „училища по изкуствата“ (*kız sanat enstitüsü*) са създадени наред с модерните гимназии в големите турски градове, а и навсякъде из Анадола, предлагайки на своите ученички практическо обучение по шивачество, но също и по готварство – за една „едновременно икономична и модерна кухня“. Книги по кулинарно изкуство са публикувани и предложени на вниманието на младите момичета, кандидатки за женитба, и на работещите жени. През 1924 г. Хадие Фахрие публикува „Готварска книга на младата домакиня“ (*Yeni ev kadınının yemek kitabı*), т.е. „младата домакиня“ на републиката. Книга, съдържаща практически рецепти и буквално озаглавена „Майсторът на сладките“ (*Tatlıcibası*) се появява през 1926 г. Фатма Фуат също се обръща към „жените домакини и дъщерите на републиката“ с „Икономична готварска книга на домакинята“ (*Ev kadınının ekonomik yemek kitabı*), която има амбицията да ги запознае в един пестелив дух с чуждите кухни, като същевременно „запазва вкусовете на турците“. В хода на следващите десетилетия книгите по кулинарно изкуство на Екрем Мухиттин стават бестселъри, предлагайки рецепти от турската кухня, но също и такива, заети от европейската кулинария и сладкарство, придружени със съвети за „съвременно изкуство на сервирането“.

По-късно хладилникът навлиза триумфално в привилегированите домове. Трябва да се чака до 60-те години, за да достигнат тези уреди до една по-достъпна за народа цена. Но вече традиционният метален шкаф (*tel dolap*), който предпазва храната от мухите, излиза от мода пред хладилника – електрическият „леден шкаф“ (*buzdolabı*), храм на бързо развалящите се продукти, благодарение на който домакините вече нямат задължението да готвят всеки ден. Безпокойството на повечето турски жени, измъчвани всяка сутрин от вечния въпрос „Какво да сготвя днес?“, става по-поносимо.

А нещо за ресторантите?

Ако турските кулинарни чудеса са предавани от поколение на поколение, трябва да отбележим, че приносът на ресторантите в съхраняването на наследството на турската кухня са по-ограничени както по времето на империята, така и на републиката. Докато семействата остават привързани към традицията да се хранят вкъщи, по улицките на града съществуват малки ресторантчета (*aşevi*) с ограничено меню и без маси, понякога със съгващи се столове, както и амбулантни търговци, продаващи готови ястия (супа, *пилаф* – ориз с леблебия, печени овнешки главички, *шиши кебан*, пържена риба и десерти като *халва* /тур. *helva*/ от грис или брашно и *малеби* /тур. *muhallebi*/). Техните клиенти са главно неженени работници, имигранти, безработни и други подобни, като цяло хора, които имат малко средства за преживяване. Качеството на това, което се сервира за тези скромни цени, не е от особено значение – важното е „да си напълниш стомаха“.

Едва в края на XIX век се появяват ресторанти (*lokanta*), които предлагат един минимум от комфорт с маси и столове в подходящо помещение, по-разнообразни менюта, придружени с алкохол, съчетавайки по този начин храненето с удоволствието от престоя на масата. Но тъй като на мюсюлманите е забранено да отварят и стопанисват ресторанти, сервиращи алкохолни напитки, този тип заведения за дълго време ще останат изключително в немюсюлманските квартали. Впрочем историята на механите (*meyhane*) – малки кафенета или винарни – слиза до времето на завладяването на Константинопол, особено в квартала на космополитното пристанище на Галата. Движението за европеизация съживява Голямата улица (*Cadde-i Kebir*)⁸, главната артерия на квартала Пера – днешният Бейоглу – по това време обитаван предимно от немюсюлманските семейства на османски поданици, но също от левантинци и от персонала на чуждите посолства. Противно на мюсюлманските квартали в стария град *intra muros*, Пера, частта на града от другата страна на Златния рог, ще се превърне във важен център със своите хотели, ресторанти, кафе-шантани и бистра по европейски образец. През този период на залез на Османската империя, голямото мнозинство от ресторантите в Истанбул имат за собственици османски поданици от гръцката, арменската или еврейската общност. „Токатлиян Отели“ и „Л’отел дьо Франс“ в Бейоглу, хотел „Бристол“ и Английският хотел в Тепебаши сервират главно специалитети на френската кухня, но запазват все пак място и за турски специалитети. Има също така заведения, които се държат от чужденци, дошли от Централна Европа, бирарии с имена като Страсбург или Виена, където освен бира и вино може да се опита пражка шунка или френски рокфор.

⁸ По времето на републиката тя е преименувана „Istiklâl“ (на Независимостта).

ТУРЦИЯ

Ще отбележим две големи нововъведения в сравнение с миналото. Първото е, че мъжете и жените от времето на републиката – в началото тези, които принадлежат към заможните слоеве – малко по малко започват да излизат и да вечерят заедно в представителните ресторанти. Еманципацията на жените, която е част от кемалистките реформи, се осъществява на първо място чрез смесването на двата пола на публични места, включително в ресторантите. В османските дворци и в къщите на висшите сановници, *харемът* и *селямлъкът* разполагат с отделни *софри*. Дори в обикновените домакинства първо се сервира на мъжете. В домовете от времето на републиката вече няма такова разделение между женско и мъжко пространство.

Втората новост, по-значима, е промяната, свързана с маниерите на хранене, които вече не забраняват нито разговорите, нито веселбите на масата. Наистина, и преди е имало вечери на весело пианство, в които мюсюлманите по принцип не трябвало да участват. Една книга, написана от Гелиболу Мустафа Али към 1650 г. (*Mevâidün-nefais fi kavâid'l mecalis*)⁹ и посветена на добрите обноски за угощенията при големците, съдържа също така съвети, предназначени за пиещите алкохол. В механите, разположени в немюсюлманските квартали, се пее и се разказват истории. За тях ще разказва през 50-те години на XX век в популярните си произведения Решат Екрем Кочу – „енциклопедистът на Истанбул“. Но като цяло до началото на XX век семейната храна се консумира бързо и със съдържаност. И това по примера на казармите на еничарите, на манастирите на дервишите и на трапезариите на имаретите. Оттук насетне обаче мюсюлманските жители на Истанбул също полека започват да се наслаждават на времето, прекарано на масата, говорят и се забавляват, със или без алкохол, като се смесват и двата пола.

Що се отнася до османската турска кухня в собствения смисъл на думата, то дотогава тя е притисната в скромните ресторангчета *ашеви* или *ашчъ дюккянь*, предшественици на кварталните *еснаф локантасъ*, които са отворени единствено по обяд и са предназначени за една клиентела от работещи наоколо дребни търговци и занаятчии, за да им предложат топла храна. Единствено ресторантът „Конялъ“, основан през 1879 г. в квартала Сиркеджи, вее знамето ѝ по оста Султанахмет-Еминьоню (главната артерия в старата част на Истанбул – б. пр.), но той е посещаван преди всичко от богати търговци. След това един нов фронт на османската турска кухня се отваря през 1888 г., този път в космополитния квартал на Бейоглу: ресторантът „Виктория“ сменя старото си име с „Абдуллах Ефенди Локантасъ“ и започ-

⁹ Тя е преведена на съвременен турски от Орхан Шаик Гьокяй под заглавие: *Görgü ve toplum kuralları üzerinde ziyafet sofraları*, Istanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.

ОСМАНОТУРСКАТА КУХНЯ И КУЛТУРНАТА ПРОМЯНА...

ва да предлага меню, доминирано от турски специалитети, но като дава също така възможност да се опитат някои ястия на европейските кухни. Артишото със зехтин (*hünkâr beğendi*) или ястието от овнешко месо, нарязано на кубчета и пригответено на бавен огън (*mac kebab*) и сервирано с пюре и патладжани, чието име показва, че „владетелят го е харесал“ (това е буквалният превод на „хюнкяр бейенди“), демонстрират пред елита и чужденците на Пера, че турската кухня от висока класа е съвсем жива.

Кухнята на османския дворец също се отваря за западните рецепти. Менюто на банката от 14 юни 1914 г. (т.е. в навечерието на Първата световна война), даден на един британски адмирал, гост на двореца, включва няколко познати на европейците специалитета: студен бульон, филе от лаврак, пате с ориз, студени агнешки котлети с агнешки дробчета, аспержи, пилешки кебап, салата, *кешикюл* (*keşkül* – десерт от мляко и настъргани бадеми). По време на окупацията на Истанбул от войските на Антантата, в резултат на разгрома на османците, Пера преживява нов подем с идването на руските бежанци, бягащи от Октомврийската революция от 1917 г. Благодарение на тази голяма колония от прокудени руснаци, по-голямата част от които се отправят към Франция няколко години по-късно, нощният живот се обогатява с нови цветове.¹⁰ Времето между 1921 и 1924 г. е бляскавият период за руските ресторанти, споменът за които днес пази само „Режанс“ – основан през 1930 г. близо до Галатасарай.

„Истанбул се забавлява...“

Републиката кани през 1924 г. в Анкара, новата столица на модерна Турция, Юри „Жорж“ Карпович – руски имигрант, който се прочува като ресторантьор в Истанбул. Едно заведение любезно е предоставено на негово разположение. Тогава „Шехир Локантасъ“ или „Карпич“, както го наричат турците, се превръща в ресторант на града, но преди всичко в „школа за обществено ограмотяване“ за функционерите и депутатите на новия режим, по-голямата част от които са по произход от провинцията. Менюто съдържа руски специалитети, придружени с водка, но също така мелба от праскови и турско кафе.

Но да се върнем в Истанбул, люлка на турско-османската кухня. Една пословица, която си остава актуална, казва: „Анкара разсъждава, Истанбул се забавлява“; всъщност има голяма разлика между новата политическа столица, разположена в самото сърце на селския Анадол, и Истанбул, който остава икономическата и културна столи-

¹⁰ Според преброяването, направено през 1920 г. в Истанбул, столицата на изгубената империя, в него има 157 ресторанта и 471 бирарии, чиито собственици са в мнозинството си гърци от града (така наричаните *рум*). Само 35 ресторанта и 4 бирарии принадлежат на турци мюсюлмани.

ТУРЦИЯ

ца, в която има дълбоки социални разделения. При посещенията си в Истанбул президентът на републиката Кемал Ататюрк често се храни със своите приближени в „Парк (X)Отел“, чието основно меню представлява умело съчетание на европейска и турска кухня. Но в какво състояние се намират по това време крепостите на турската кухня? В зоната на Сиркеджи все така работи „Кония Леззет Локантасъ“, към който се присъединява отвореният през 1927 г. „Борса Локантасъ“, чието име показва, че е насочен към бизнесмените. Сред ресторантите в Бейоглу, „Абдуллах Ефенди“ е посещаван от заможна клиентела, докато „Хаджи Абдуллах“ и „Хаджи Баба“ са места за хора от средна ръка, любители на традиционната кухня.

„Европеизацията“ продължава през 40-те години. Освен новите богаташи, „ояли се“ от контрабандата и спекулата с хранителни продукти по време на Втората световна война, и големите анадолски поземлени собственици, които също са забогатели и започват да се установяват в Истанбул, вече привличат почтителното внимание на ресторантьорите и на съдържателите на кабарета. Защото трябва да се „образоват“ семействата на тези „парвенюта“. Не е чисто съвпадение, че книгата „Най-нови и напредничави маниери за благовъзпитаност“ (*En yeni ve ileri muaşeret usülleri*) от някой си Андреас Готфрид, преведена и допълнена със стари османски рецепти, е публикувана и достига до третото си издание през 1945 г. Тъй като всичко и на всяка цена трябва да изглежда „съвременно“, дори към името на новите гробища е добавена представката „асри“ (*asri* – модерен, съвременен), докато оперетата „Луксозен живот“ (*Lüks Hayat*), която осмива начина на живот на новобогаташите, се играе пред пълни зали. Уви! За скромните майки – служителки на османотурската кухня, но също и домакини, животът става още по-труден през всичките тези години на недоимък, причинен от Втората световна война; години, през които необходимостта да се изхранва семейството естествено надделява над стремежа към добрата кухня. За сметка на това новите забогатели градски слоеве са движени от едно прозападно и преди всичко проамериканско подражателство. Подобно на следвоенния период в Европа, този на „дъвките“ и „джинсите“, културата на „сандвичите“ разкрива своите гастрономически клонове в Истанбул като например заведението „Атлантик“ по булевард „Истиклял“.

„Европеизацията“ и „анадолизацията“ вървят ръка за ръка

През 50-те години на власт е Демократическата партия и бившата монополна политическа формация – Народнорепубликанската партия се оттегля в опозиция. Междувременно желаният от кемалистите синтез „Запад–Изток“ не среща никакви пречки в кулинарната сфера. По това време „Лиман Локантасъ“, разположен срещу пътническото

ОСМАНОТУРСКАТА КУХНЯ И КУЛТУРНАТА ПРОМЯНА...

пристанище, е посещаван от бизнесмени, видни политици, влиятелни корабособственици, от сбирки на семейства и приятели. Менютата съчетават бифтек с лук по виенски, *кяът кебабъ* (*kâğıt kebabı* – традиционно овнешко печено в хартия) и руска салата (преименувана на американска салата през годините на студената война), *патладжанлъ пилаф* (ориз с патладжан) и жулиени със зехтин. Съвсем новият хотел „Хилтън“, друг център на светски интерес, също предлага интернационална кухня, разнообразна с някои турски ястия.

Масовата миграция на анадошки селяни към големите градски центрове, и особено към Истанбул, ускорена главно от 60-те и 70-те години нататък, има своите последици за мрежата от ресторанти в града. Именно така коренните жители на Истанбул ще се запознаят с кебабчиите (*kebabçı*) – непрекъснато отворени ресторанти с бързо обслужване, чиито собственици са по произход от анадошкия юг и югоизток с тяхната много по-пикантна кухня. Такива заведения се намират в почти всички квартали и на сравнително скромни цени предлагат *ляхмаджун* (*lâhmacun* – вид традиционна пица с кайма, домати, люта чушка и евентуално лук или чесън), различни видове *кебан* (парчета месо на шиш), сервиращи върху разрязани хлебчета (*nide*). Друго предимство: вече не е необходимо да ходиш при кебабчията, за да опиташ тези нови специалитети – достатъчно е просто едно телефонно обаждане, за да се предаде поръчката, без да се излиза от къщи, и я имаш доставена за половин час.

За сметка на това в кварталните механи, в рибните ресторанти по бреговете на Босфора и в тези на Принцовите острови, както и покрай Мраморно море, остават непокътнати платата с ордюври, съставени от морски специалитети, от зеленчуци със зехтин и различни видове риба, придружени с *ракъ* (ракия с анасонов аромат). Но със застаряването на собствениците и на квалифицирания персонал, и особено с изселването на гърците и арменците от Истанбул, в резултат на погромите, предизвикани от членове на националистическите среди през септември 1955 г., след това и на захладането на отношенията между Анкара и Атина във връзка с кипърския въпрос през 1964 и 1967 г., обстановката на космополитния Бейоглу коренно се променя и вече никога няма да бъде същата.

Както и в други сектори на икономиката, много ресторанти, бирарии и сладкарници, принадлежащи на членове на християнските малцинства на Истанбул, са поети от техни дотогавашни служители. Отварят се и нови ресторанти, тъй като населението на Истанбул нараства от по-малко от един милион жители през 1950 г. на повече от 14 милиона в началото на XXI век. Но в тази метрополия, в която коренните жители на Истанбул са станали на свой ред малцинство, вече властват провинциални вкусове и маниери. Истанбул, неспособен

ТУРЦИЯ

бен да интегрира новите жители в своя градски „котел“, се превръща в огромно село.

Разочарования от „градската кухня“

Във всички случаи между 1950 и 1980 г. ролята на ресторантите за запазването на традиционната османотурска кухня, вече минимална (дори и да се държи сметка за вечните *еснаф локанталаръ*, чието твърде посредствено качество е диктувано от необходимостта да се поддържат конкурентни цени), рискува да намалее допълнително. Ресторантът често е смятан за място, където се яде сравнително зле на доста висока цена. Впрочем да се излиза семейно на ресторант е нещо сравнително ново, дори в Истанбул, където повечето хора предпочитат да се хранят и да канят гости вкъщи, като това важи най-вече за гражданите от средна ръка и за обикновените хора. Традиционната градска кухня, наричана „домашна кухня“, остава като доминиращо правило – това е истинската кухня.

Това не пречи през последните десетилетия животът у дома, естествено средище на традиционната кухня, също да бъде разклатен. Церемонията, която се състои в това фамилията, и дори едноклетъчното семейство, да се събере около масата, за да сподели удоволствието от храната и да подсили родовите връзки, се е банализирала и това главно по причина на училището и на професионалната заетост. Независимо дали майката си стои в къщи, или работи, децата често се хранят в училище – на стол, в класната стая или на двора, ядат сладки, *тостове*, *бургери* или домашни сандвичи, които техните родители са приготвили и сложили в пластмасова кутия. Студентите се хранят на стол или в кафенето, а университетската менза предлага не особено вдъхновяващо меню на субсидирана от държавата цена. Те се прибират вкъщи едва късно вечерта, поради голямото разстояние между университета и домовете им. Дори да се стотви семейно ястие, то това е турска кухня, приготвена за минимум време. Да не забравяме, че туркините вече са добре дошли в ресторантите и в механите; там те придружават своите съпрузи. Но те могат да седнат да се хранят и само „по женски“, омъжени или неомъжени, връщайки си го така на онези, които обикновено предпочитат да се събират „по мъжки“.

От комунитаризма към индивидуализацията

Днес има още по-голям брой жени, които работят и съответно „изкарват хляба си“ независимо от своите родители или от своя съпруг. Делът на разводите, естествено, се увеличава. Така Истанбул преживява раждането на една истинска култура на неженените и разведените от двата пола, което очевидно има влияние и в кулинарен план. През 90-те години някога задължителните посещения при бакалина или при

ОСМАНОТУРСКАТА КУХНЯ И КУЛТУРНАТА ПРОМЯНА...

месаря са заменени навсякъде с пазаруване от „супермаркети“ и „хипермаркети“. Всичко, което е на разположение на ергените в западните общества, се намира и на пазара в Истанбул, включително табли с комплект от готови ястия или замразени пици, които е достатъчно да се сложат в микровълнова печка. Класическата турска кухня, преди всичко семейната, е до голяма степен пренебрегната от тези „млади професионалисти“, били те ергени или не.

Много фрапиращ е контрастът между кулинарните практики на миналото и тези на настоящето: масите за хранене на Истанбул постепенно преминават от „комунитаризма“ към „индивидуализацията“, както е бил случаят с публичното и политическото пространство. По същността си „колективно“ през османската епоха, храненето в наше време, както у дома, така и навън, се е превърнало в акт на „индивидуален“ избор, откъдето и гъмжилото от списания по кулинарно изкуство, гастрономическите коментари в ежедневната преса, както и кулинарните програми по телевизията. На свой ред и турската кухня навлиза в периода на постмодерността, когато подправките, вкусовете и маниерите на масата вече не са уеднаквени, а мултикултурни и преди всичко индивидуализирани.

Впрочем през 80-те и 90-те години „аматьорското обуржоазяване“ на средните и висши турски слоеве съвпада с индустриализацията и подема на международната търговия, на туризма в двете посоки и с развитието на една все по-глобализирана популярна култура, която естествено трябваше да облекчи въвеждането, особено в Истанбул, на чуждите кухни, включително на американски вериги от заведения с най-екзотични вкусове. Също така, в началото на ХХІ век, някогашните празници на Рамазан и Курбан Байрам, когато заможните хора, имитирайки практиката на султанския дворец, в известен смисъл „преразпределят“ част от натрупаните си богатства в полза на бедните от квартала, са вече в миналото. Богатите от града вече споделят празничната трапеза помежду си. Няма ги вече *ифтарите* от времето, когато Истанбул се превръща в „един вид огромен *имарет*“ (благотворително учреждение, натоварено да изхранва нуждаещите се), по думите на известния турски романист Рефик Халид Карай, който описва живота в Истанбул на три последователни поколения от края на ХІХ и началото на ХХ век в книгата „Три поколения, три живота“ (Refik Halid Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*).

„Малките“ се изправят срещу предизвикателството на „великаните“

Все пак нищо не показва, че някогашното кулинарно богатство, наследство от константинополския космополитизъм, е изчезнало от Истанбул. Превърнал се в микрокосмос на страната поради постоянната

ТУРЦИЯ

миграция от селата, Истанбул си остава столицата на кухнята, като същевременно се обогатява от всички регионални кухни, донесени от новите жители. Малки народни ресторанчета от типа *еснаф локантасъ* и „шкембеджия“ (*işkembeci*) са оцелели именно заради задушевната си атмосфера и заради ниските си цени, въпреки че качеството на продуктите невинаги е на висота – към това принуждава конкуренцията. Впрочем майсторите на кюфтета (*köfteci*), на т.нар. „дюнери“¹¹ (*dürümcü*), на панирани и пълнени миди (*midyeci*) или на *кокореч* (*kokoreççi*)¹², установени в продавници или амбулантни, представляват истинското „бързо хранене“ на турците. Преди всичко предлаганите от тях ястия не са скъпи и те успяват (също като своите сънародници в Германия, създатели на индустриалния *дъонер кебап*, продаван в турските ресторанти или по павилиончетата за бързо хранене) да устоят пред нахлуването на Макдоналдс и Пица Хът. Всъщност неолибералната идеология, в която днес живеят турците, както впрочем и други народи на Европа, с всеки ден все повече дълбае пропаст между доходите на заможните и на народните слоеве, като разпределението на националния доход в Турция си остава едно от най-неравномерните в света. Така ресторантите „лаундж“ и бистрата от италианско-ньюйоркски тип, също както и суши-баровите, не се изпразват, както впрочем и „Боазичи Борса“ или „Хюнкяр“, крепости на класическото турско елитно ресторантьорство, без да забравяме престижните рибни ресторанти (*balık lokantası*) по бреговете на Босфора като „Тарабия Кайъ“ и „Ченгелкьой Искеле“, където „цената няма значение“ за клиентелата....

Но извън това щастливо малцинство, което живее на равна нога със своите западни събратя, тези, които съставляват истинския Истанбул, т.е. мнозинството от обитателите на града, се задоволяват със семейната трапеза и с по-достъпни места. Бързо приготвящото се разтворимо кафе, понякога сервирано с мляко, започва да печели благоволенieto дори на жените домакини, по-заинтересовани да не пропуснат любимата си сапунена опера на малкия екран, отколкото да отделят време, за да направят чаша традиционно турско кафе. Новите градски поколения, по-добре образовани и по-заможни, подобно на тези в Америка и Европа, са по-податливи на лозунгите, които препоръчват човек да живее и да се храни здравословно, за да живее по-дълго. На мода са консумирането на ястия с диетичен състав, на продукти „без токсини“ или „лайт“, посещенията на „центрове за здраве“ или „фитнес клубове“, активно рекламирани от лекари, издигнати в ранг на гуру. Употребата на червено месо не се препоръчва, а тази на бяло месо (пиле и риба), както и на салати, се окуражава.

¹¹ По-правилно би било да се транслитерира като *дъонер*. – Б. пр.

¹² Продавач на печени агнешки чревца.

ОСМАНОТУРСКАТА КУХНЯ И КУЛТУРНАТА ПРОМЯНА...

Дали традиционната турска кухня ще се окаже в същото положение като малките бакалии пред големите магазини? Нека привържениците на традиционната османска и на модерната турска кухня да бъдат спокойни: според неотдашните проучвания, направени от различни социологически агенции, 55% от турците се хранят единствено у дома; само 45% казват, че посещават от време на време ресторанти. Също така седем жени от десет заявяват, че готвят. Във всички слоеве месото продължава да се цени като продукт. Печеното на *мангал* – преносима скара с дървени въглища, си остава любимо занимание на обикновените хора по време на обедите на някоя поляна. Но месото не е за всекидневна употреба, тъй като е доста скъпо. Във всеки случай турците в голямото си мнозинство остават верни на „домашното готвене“, или казано иначе, на „готвеното в тенджерата“. Все пак младите поколения са изложени на риска да останат глухи за сирените на традиционната кухня, докато всичко става „стока“ под влиянието на капиталистическата глобализация, която едновременно разпространява и изяжда националните култури.

Преоткриването на думата „османско“

Време е следователно да спасим турската кухня. От края на 80-те години насам експертите от Министерството на културата и туризма организират конференции и международни срещи, на които се канят реномирани чужди журналисти и гастрономи, като на петзвездните хотели систематично се налага да разкриват турски ресторанти наред с вече съществуващите италиански, френски, китайски или японски. И те не са единствените, които подчертават необходимостта да се съхраняват и поддържат културните богатства на страната, част от които, наред с историческите местности и слънчевите крайбрежия, са традиционната кухня на Истанбул и регионалните анадолски кухни. Също и историците се заемат активно да издирват в архивите ръкописи за османската кухня и превеждат на съвременен турски забравени старинни рецепти. Все по-често се публикуват сборки с рецепти от османската кухня, богато украсени с миниатюри от епохата. Властта, обратно на времето от зората на републиката, вече не изпитва алергия към думата „османско“ (*osmanli*) и с по-голяма лекота играе с картата на мултикултурализма. Успоредно с музикалните концерти на различните етнически и религиозни групи, се публикуват статии и книги за арменската, гръцката и еврейската кухня с рецепти, които са предоставени от по-възрастни членове на тези малцинствени общности.¹³ Що се отнася до литературата, семейните спомени на известни писа-

¹³ Вж. напр.: Sula Bozis, *Istanbul Lezzeti: Istanbul Rumların Mutfak Kültürü*, İstanbul, YKY, 2000; Takuhi Tomasyan, *Sofranız Şen Olsun*, İstanbul, Aras Yayınevi, 2000.

ТУРЦИЯ

тели, принадлежащи както на минали, така и на настоящите поколения, съдържат също така и тайни на традиционната кулинария. Така например можем да сравним два различни начина на живот посредством, от една страна, съчиненията на знаменития Рефик Халид Карай, който произхожда от елита, а именно „Спомените на Аго Паша“ (*Ago Paşa'nın Hâtıraları*, 1918), „Едно лице на Истанбул“ (*Istanbul'un Bir Yüzü*, 1920), „Гримирана жена“ (*Makyajlı Kadın*, 1943); а от друга страна, тези на Селим Илери, който предава ежедневните кулинарни преживявания на своето скромно семейство по време на детството си в „Единственият омар в дома ни“ (*Evimizin Tek Istakozu*, 2000).

През последните десетилетия вече е станало задължително приятели или чужди бизнесмени, гостуващи в Истанбул, да се канят не само на вечеря в рибен ресторант на брега на Босфора, но преди всичко в някое представително заведение с турска кухня. Някои ресторанти предлагат меню, съставено единствено от стари османски рецепти в обновена историческа постройка, какъвто е случаят с „Дарюззияфе“ и с „Аситане“. Впрочем в много анадолски градове старите конаци на първенците са реставрирани и превърнати в пищни ресторанти с местна кухня и това се прави по съображения едновременно от туристически, културен и финансов характер. Същевременно общинските власти организират гастрономически фестивали, придружени от конкурси за домакини, като по този начин се подкрепя възраждането на традиционни ястия и съживяването на регионалните кухни извън домашните огнища. Няма да бъде позволено тази високотласна кухня да бъде хвърлена в забравата, особено в сегашния контекст на глобализация, който наред с другото изисква и връщане към корените. Нормално е в една горда с културните си богатства страна, която освен това приема по повече от 17 милиона туристи годишно¹⁴, хората да се интересуват от кулинарните достижения.

Симбиозата на глобализма

И въпреки всички тези обществени и индивидуални усилия, които имат за цел съхраняването на османската турска кухня – как могат да се посрещнат културните атаки, които идват от други хоризонти в една епоха на глобализация без граници и все повече се инфилтрират в ежедневния живот на турските градски центрове, постоянно поставяйки под въпрос навиците, поведението и вкусовете? Вярно е, че марката „Кола Турка“ се опитва да предизвика огромната мултинационална „Кока Кола“ на нейния собствен терен. Прочутата верига Сарай Мухалебеджеси, която някога сервираше само пилешка супа, пиле с ориз и десерти от мляко и сладолед, в наши дни предлага по-богато меню, което варира от *дъонер кебап* до разнообразни салати,

¹⁴ Те са 5,4 милиона през 1990 г. и 10,4 милиона през 2000 г.

от наденички и пържени картофи до профитерол. Това показва, че и сараят (т.е. „дворецът“) се адаптира към вкусовете и изискванията на деня.

Що се отнася до нововъведенията, то понастоящем във всички квартали на Истанбул и на другите градове се множат и привличат вниманието преди всички новите дворци на „Симит Сарайъ“. Едно гениално от търговска гледна точка предприятие, което като че ли доказва, че един обикновен традиционен продукт като симита (геврек покрит със сусам) може не само да оцелее, но и да се превърне в истински „фаст фууд“ на световно ниво. Един обикновен *симит*, с кашкавал (*кашар*), с маслини или със *суджук* и една чаша чай: ето едно скромно „ястие“, чиято цена остава по-ниска от две нови турски лири, т.е. малко повече от едно евро. Трябва да признаем, че тук сме далеч от уханията на двореца Топкапъ, но тези нови „сарай“ свидетелстват за способността на турците за адаптация, доказвайки, че е възможно да се направи щастливо съчетание между една народна закуска и новите методи на най-креативен маркетинг, и че във всеки случай то е по-практично и най-вече по-печелившо от традиционните сладкарници и модерните сандвич-барове. Остава да видим дали тези „дворци на симита“, някои от които плащат до 15 000 евро месечен наем, ще успеят да се „институционализират“ в пейзажа на Истанбул.¹⁵

Ресторантите с международна кухня се насочват изключително към заможния буржоазен елит, чиито представители са привърженици на ястия като френската лучена супа, италианските карпачо и ризото, японските тепеняки и суши. С фирми като Лофт, Мецца Луна, Пейпър Муун, Драгон, Вог, Ла Мезон и Караф вълната от „смесена кухня“ се излива върху Истанбул, предлагайки вносни продукти, аромати, вина, алкохол и пури. Както навсякъде другаде, има голяма разлика между трапезата на богатите и тази на бедните, като тя зависи също от социално-икономическия и политическия статус на хората. Все пак най-бедните от този град продължават да се радват на голям избор от по-добри и евтини храни, отколкото техните събратя в други западни страни, притиснати между *хот дог*, *бургери*, *вурстове*, *чипс* и друга „*джънк фууд*“.

Що се отнася до кухнята в анадолските села и градчета...

Докато социално-икономическите трансформации бързо напредват в големите градове, малките градчета (*касаба*) и селата, макар и да

¹⁵ Да се превърнат в „институция“ като механите в Бейоглу, посещавани от студенти, дребни чиновници и преди всичко от хора на изкуството от всякакъв вид, които разполагат с по-скоро ограничени средства, или като рибните ресторанти по брега на морето, които отговарят на вкусовете на различни социални слоеве по своето разположение, по своето качество, и, уви, по своите цени...

ТУРЦИЯ

изостават, не остават непроменени. Все пак промените в сферата на кулинарните практики и навици са по-малко видими. По принцип в селските семейства продължават да преобладават ястия, базирани на зърнени храни. Като оставим настрана захарта, маргарина и олиото, които се купуват, това са обикновено съставки от местното производство, винаги достъпни и лесни за консервиране, като сред тях са саламуреното сирене и тарханата, която, разтворена във вряща вода, се превръща в питателна супа; всичко това служи за създаването на една почти самозадоволяваща се кухня. Месото рядко се консумира пряко, освен по време на празниците и особено по време на Курбан Байрам. В селата се предпочита *кавурма* – сготвено месо, което се съхранява в съдина, леко осолено и покрито със слой животинска мазнина, а после се използва в малки количества, за да придаде вкус на ястия от примерно фасул, нахут, леща или картофи. Впрочем селските семейства са познавачи в събирането на треви и растения, каквито в природата има в изобилие, за да ги готвят или за да правят от тях салати. Но когато става дума за сватбени угощения, на които се кани цялото село, е задължително да има изобилие от по-ценени ястия като *кешкек* (ястие от пилешко месо и грухано жито) и всякакви видове селски специалитети и десерти, приготвени от зърнени продукти. Също така, наред с традиционния *айрян*, направен от разтворен във вода и посолен *йогурт*, вече се леят главно газирани напитки и особено кока-кола и пепси.

Разбира се, в градчетата кулинарните традиции са по-рафинирани, отколкото в селата. Тук се намират скромни ресторантчета (*локанта*) с неизбежните менюта от супи, пилаф и ястия от зрял боб, евентуално пълнени зеленчуци и готвени зеленчуци с месо, дори пържена риба, ако става дума за селище близо до морето. Тези ресторантчета обикновено са предназначени за преминаващи пътници, по принцип за селяните, както и за неженените чиновници. Семейната кухня е преди всичко „сготвеното в тенджерата“, включва бюрек и тесто, направено на фиде или на *мантъ* (турски вариант на равиолите), последвани от десерти, направени от мляко и брашно и/или плодове. Каквото и да е икономическото ниво на всяко домакинство, то винаги е грижовно поддържано. Освен това селцата, разположени по големите маршрути на вътрешния и международния туризъм, като Кушадасъ, Бодрум или Алания, вече няма за какво да завидват на модерните малки градове. Също и в тях Макдоналдс и Пица Хът за многобройни.

Да се върнем на Бейоглу

Истанбул си остава голямата метрополия, чиито постоянен динамизъм, както и способността ѝ за адаптация продължават да изненадват всички чужденци, които се шляят по булевард „Истиклял“ или във

веселия лабиринт на *Чичек Пасажъ* (пасажът на цветарите). В тази бивша столица на империята султаните и сановниците са заменени от буржоа, работници и простолюдие, но ненаситната „голяма уста“ е все така жива. Бейоглу, някога най-европеизираната част на Истанбул, изоставена между 1960 и 1990 г., защото е опразнена от своите жители и търговци немюсюлмани, които са предпочели да емигрират, понастоящем преживява едно впечатляващо обновяване на своите сгради. Станал отново културното огнище, което е бил преди, с многобройните си музикални и кинофестивали от международна известност, днес кварталът е по-космополитен от всякога. Жители на Истанбул, дошли за кратко хора от Анадола от всякакъв социален, етнически и културен произход, без да забравяме за чуждите туристи, предлагат тук един постоянен спектакъл, достоен за голяма метрополия. Но макар тези, които обитават бедните периферни квартали, и онези, които живеят в луксозните квартали, да посещават главната улица на Бейоглу, те вече практически не се смесват едни с други. През 50-те години заможните и по-малко заможните можеха да се срещат на едни и същи места. Това вече не е така в наши дни. Социалният живот вече е организиран на отделни „островчета“ или „анклави“; хората се разхождат по една и съща улица, като същевременно запазват социалната дистанция. Само двадесет метра разделят елита, който се е настанил в модерните ресторанти в новия търговски комплекс Пасажа на Маркиза, от клиентите на амбулантния готвач, чиито продукти са може би по-добри от тези, сервирани в шикозните и скъпи заведения. В кулинарната и културна мозайка, която представлява Истанбул, всеки живее според средствата си, „движи се“, разминава се, но се преструва, че не вижда другите, подобно на хищниците в африканската савана.

Да припомним накрая прочутия четвърти афоризъм на големия френски гастроном Жан-Антелм Брия-Саварен, автор на „Психология на вкуса“, публикувана през 1825 г.: „Каж ми с какво се храниш и ще ти кажа кой си.“ В наши дни е възможно да зададем същия въпрос и в Истанбул, във врявата на социалните и културни трансформации. Това, което е сигурно, е, че този град на няколко хиляди години си остава кулинарен рай за всички.

Приложения

Бележки върху турската азбука

Турската азбука е изцяло фонетична. Отделните букви се четат както следва:

a – а

b – б

c – дж

ç – ч

d – д

e – е

f – ф

g – г

ğ – (т.нар. „меко г“), при транслитериране се пише „г“, но почти не се произнася.

h – х

ı – ъ

i – и

j – ж

k – к

l – л

m – м

n – н

o – о

ö – йо/ьо, меко

p – п

r – р

s – с

ş – ш

t – т

u – у

ü – ю, меко

v – в

y – й/ь

z – з

Знакът ^ удължава гласната (â, î, û), като при „â“ силно я омекотява (до „я“).

Хронология

1299	Основаване на Османската империя.
1326	Умира Осман, създателят на османската династия.
1354	Проникване на османците на европейския континент.
1361	Едирне (Одрин) става столица на империята.
1389	Първа битка при Косово.
1430	Превземане на Солун от османците.
1453	Превземане на Константинопол от османците.
1535	Подписване на т.нар. капитулационен договор между Османската империя и Френското кралство. Той включва милостиво направени от страна на султана търговски отстъпки, които ще послужат за модел за подписаните впоследствие договори с Великобритания (1581), Нидерландия (1612), Прусия (1716), Швеция (1737), Дания (1746), Испания (1782) и Русия (1783).
1839	Първата султанска харта (Гюлханският хатишериф), която прогласява принципа за гарантиране на правата и свободите на поданиците на империята и за защита на техния живот и на техните имоти.
1850	Възприемане на френския търговски кодекс от 1807 г.
1854	Първи финансов заем на Османската империя от Европа.
1855	Основане в Париж на Османското училище (<i>Мектеби Османи</i>), предназначено да допълни обучението на младите възпитаници на военните училища. Закрито през 1874 г.
1856	Втората султанска харта (Хатихумаюн), която затвърждава обещаното в първата. Създаване на Отоманската банка от френски акционери.
1858	Възприемане на френския наказателен кодекс от 1810 г.
1862	Отоманската банка става централна банка на империята.

ТУРЦИЯ

1875	Османското правителство обявява мораториум на изплащането на своите дългове.
1876	Провъзгласяване на османската конституция, с която се създава парламент.
1877	Начало на преговорите в Париж относно османския публичен дълг.
1878	Втората сесия на парламента е безсрочно разпусната от султана, прекратено е прилагането на конституцията от 1876 г.
1881	Създаване на Управлението по изплащане на османския дълг.
октомври	Завършване на двореца в Пера, построен от френския архитект А. Валори за Международната компания на вагоните и на големите европейски експреси.
1896	Въвеждане на кинематографията в Османската империя.
1908	Революция на младотурците; възстановена е конституцията от 1876 г.
1909	Опит за контрареволюция, който е смазан от правителството на младотурците. Султан Абдул Хамид е свален от трона, а поправка на конституцията за първи път прокламира суверенитета на народа.
юни 1911	Представяне на документалния филм „Посещението на султан Мехмет Решат V в Манастир (Битоля) и Солун“ от братята Манаки, считан за първия „османски“ филм.
1912–1913	Балканските войни; империята е лишена от по-голямата част от европейските си земи.
1914	Начало на Първата световна война; Османската империя влиза в конфликта на страната на Германия срещу Антантата. Едностранно анулиране на капитулациите и спиране на изплащанията по публичния дълг от страна на османското правителство.
14 ноември	Заснемане на документалния филм „Разрушаване на руския паметник в Сан Стефано“ (<i>Ayastefanos'taki Rus âbidesinin yıkılışı</i>) от османския офицер Фуат Узкьнай, което бележи раждането на „националното“ кино.
1915 24 април	Декрет на османската власт за принудително преселване на арменците, което ще доведе до смъртта на приблизително половината от това население.

ХРОНОЛОГИЯ

1918	Край на Първата световна война; в края на конфликта Османската империя е напълно разгромена, а столицата ѝ е окупирана от силите на Антантата.
1919	Организиране на турската съпротива от Мустафа Кемал.
1920	Подписване на Севърския договор, който значително намалява територията на Османската империя. Свикване на Великото национално събрание на Турция в Анкара и създаване на революционно правителство, което се противопоставя на султанското и отхвърля Севърския договор. Начало на войната за независимост; Съветска Русия подкрепя Турция.
1922	Край на войната за независимост; Турция излиза като победител от конфликта.
1 ноември	Премахване на султаната.
1922–1939	Периодът, през който работи Мухсин Ертугрул, единствен по това време турски кинорежисьор.
1923, юли	Подписване на Лозанския мирен договор; анулирани са капитулациите и е премахнато Управлението по изплащане на османския дълг.
1924, март	Премахване на халифата; закриване на религиозните училища и на религиозните съдилища; създаване на единна образователна система и създаване на религиозни училища (<i>имам-хатип</i>) под контрола на държавата.
1925	
януари–февруари	Приемане на новия граждански и на новия търговски кодекс, повлияни от швейцарското, италианското и немското законодателство.
февруари	Първо голямо кюрдско въстание, последвано от премахване на многопартийната система.
август–ноември	Премахване на полигамията и въвеждане на задължителен граждански брак.
1928	
април	Премахване на разпоредбата в конституцията, която обявява исляма за държавна религия.
ноември	Въвеждане на латинската азбука. Национализация на железопътните дружества и на тези за обществени услуги, повечето от които са създадени от европейци.

ТУРЦИЯ

1929	Край на преходния режим на капитулации, предвиден в клаузите на Лозанския договор.
1930	Закриване на религиозните училища (<i>имам-хатип</i>).
1931	Възприемане на принципа за държавен контрол върху икономическото развитие.
1933	Влиза в сила първият Петгодишен план за индустриализация. Създава се Централната банка на Турция.
1934	Жените получават правото да гласуват.
1938	Санджакът Александрета, който е част от френския мандат в Сирия, става независим под името Хатай; на следващата година той ще бъде анексиран към Турция.
10 ноември	Умира Мустафа Кемал Ататюрк. Исмет Иньоню го наследява начело на държавата.
1939	Начало на Втората световна война; Турция остава неутрална.
1943	Започва да излиза списанието <i>Бююк Догу</i> (Велик Изток) на Неджип Фазъл Късакюрек.
1945	
февруари	Турция обявява война на Германия и на Япония, без обаче реално да взема участие във военните действия.
1 ноември	В реч пред ВНСТ Исмет Иньоню изразява готовност за въвеждане на многопартийна система.
1946	
януари	Основаване на Демократическата партия (ДП).
август	СССР поисква преразглеждане на режима на Проливите.
1947	Възстановяване на кораническите училища.
март	Турция се включва в Международната банка за реконструкция и развитие и в Международния валутен фонд.
юли	Двустранен договор между Турция и Съединените щати.
октомври	СССР отправя претенции към някои източни провинции на Турция.

ХРОНОЛОГИЯ

1948	
април	Турция приема плана „Маршал“ и влиза в Европейската организация за икономическо сътрудничество (днес Организация за икономическо сътрудничество и развитие).
1949	
август	Присъединяване на Турция към Съвета на Европа.
1950	
май	Победа на Демократическата партия на парламентарните избори (53,6% от гласовете) срещу управляващата от 1923 г. Народнорепубликанска партия (40%); завършване на прехода към многопартийна система, започнат през 1946 г.
юли	Бойна част на турската армия с 4500 души взема участие във войната в Корея.
септември	НАТО отхвърля турското искане за присъединяване.
1951	
октомври	Присъединяване на Турция към НАТО.
1954	
май	Парламентарни избори: Демократическата партия затвърждава успеха си от 1950 г.
септември	Инциденти в Кипър изострят гръцко-турските отношения; случаят е внесен за разглеждане в ООН.
1955	
януари	Подписване на Багдадския пакт между Турция и Ирак.
юни	Американският конгрес намалява помощта за Турция.
септември	Антигръцки вълнения в центъра на Истанбул, които предизвикват постепенното изселване на гръцката общност от града.
1956	
април	Съветски предложения към Турция за икономическа помощ.
1957	
януари	Основане на Регионалното сътрудничество за развитие, икономически еквивалент на Багдадския пакт.

ТУРЦИЯ

август	Посещение на съветска търговска делегация в Турция по време, когато се чувства намаляване на американската помощ.
октомври	На предсрочните парламентарни избори ДП отново побеждава, но е заподозряна в измама.
1958	
август	Споразумение с Международния валутен фонд (МВФ) и влизане в сила на мерки за стабилизация на икономиката.
1959	
януари	Възстановяване на добрите отношения между Турция и СССР.
февруари	Договори от Цюрих и Лондон между Турция, Гърция и Великобритания за създаването на двуобщностна република в Кипър.
31 юли	Турция отправя молба до ЕИО за проучване на възможностите за договор за асоцииране.
31 септември	ЕИО дава благоприятен отговор на турската молба.
1960–1975	Златен век на народното кино на Йешилчам и на новото поколение на „истинските кинотворци“ (Метин Ерксан, Калит Рефиг, Атъф Йълмаз, Лютфи Акад).
1960	
27 май	Военен преврат в Турция; преговорите с Европейската икономическа общност са прекъснати.
септември	Възстановяване на преговорите с Общността.
1961	
май	Приемане чрез референдум на новата конституция на Турция.
октомври	Турция подписва първия си договор с Федерална република Германия за изпращане на работна ръка. Този договор е последван от подписването на подобни спогодби с Нидерландия, Белгия и Австрия през 1964 г., с Франция през 1965 г. и с Швеция през 1967 г.
септември	Екзекутирани са министър-председателят и двама министри от сваленото правителство на ДП, въпреки исканията на ген. Дьо Гол за помилване; Франция прекъсва преговорите си с Турция.

ХРОНОЛОГИЯ

октомври	Парламентарни избори: НРП – 36,7%, ПС (Партия на справедливостта, която претендира за наследството на ДП) – 34,7%, Партия на нова Турция – 13,7%, НСП (Национална селска партия) – 13,9%.
ноември	Сформиране на коалиционно правителство НРП–ПС.
1962	
октомври	Кризата в Куба; тъй като Турция се намира в противниковия за СССР лагер, намиращите се на нейна територия ракети „Юпитер“ са демонтирани, но без да се направят консултации с Турция.
1963	
12 септември	Подписване на Анкарския договор, с който се полагат основите на асоциирането Турция–ЕИО.
декември	Криза в Кипър в резултат на кървавите сблъсъци между гръцката и турската общност. На острова е изпратен контингент на ООН.
1964	„Сухо лято“ на Метин Ерксан, получава „Златната мечка“ на Международния филмов фестивал в Берлин – първа голяма международна награда за турското кино.
юни	Влошаване на турско-американските отношения вследствие на писмото на президента Джонсън, който отправя предупреждение до министър-председателя Иньоню във връзка с евентуална военна намеса в Кипър.
декември	Влизане в сила на Анкарския договор; начало на подготвителната фаза, която има за цел засилването на търговския обмен.
1965	
октомври	Изборна победа на ПС, която получава 52,9% от гласовете. НРП (28,8%), НСП (2,2%) и Турската работническа партия (3%) са в опозиция. Сформиране на правителството на Демирел (ПС).
1968	
27–29 октомври	Официално посещение на генерал Дьо Гол в Турция.

ТУРЦИЯ

1969	
октомври	Парламентарни избори: ПС – 46,6%, НРП – 27,4%, Партия на доверието, създадена след отцепване от НРП – 6,6%, Партия на националистическото действие (ПНД) – 3%, Партия на турското единство – 2,8%, Турска работническа партия – 2,7%. Сюлейман Демирел остава министър-председател.
1970	
10 август	Стабилизационно споразумение с МВФ и влизане в сила на мерките за финансова дисциплина.
23 ноември	Подписване в Брюксел на допълнителния протокол, който уточнява начините и темповете на осъществяването на свободното движение на хора, стоки и капитали.
1971	
12 март	Оставка на правителството на Демирел в резултат на пропунциаментото на военните; съставяне на кабинет, доминиран от авторитарни кемалисти и интелектуалци реформатори.
5 юли	Допълнителният протокол е приет от Националното събрание; ПС и Партията на републиканското доверие (ПРД, авторитарна кемалистка партия) гласуват за, докато НРП (социалдемократи) и ДП (Демократическа партия, създадена след отцепване от ПС) гласуват против.
20 септември	Поправки в конституцията ограничават обществените свободи, автономията на университетите и независимостта на медиите.
1973	Германия едностранно прекратява договора си с Турция за изпращане на работна ръка. Други европейски страни правят същото през август 1974 г.
януари	Влизане в сила на допълнителния протокол; начало на преходната фаза (12 години), която предхожда окончателната фаза (10 години), в края на която трябва да бъде завършен митническият съюз и да се постави въпросът за присъединяването на Турция към ЕИО.
октомври	Парламентарни избори: НРП – 33%, ПС – 29%, ДП – 11,9%, ПНС (Партия на националното спасение: консервативна ислямистка партия) – 11,8%, Републиканската партия на доверието – 5,3%, ПНД – 3%. Преговори между НРП и ПНС с оглед на евентуална правителствена коалиция.

ХРОНОЛОГИЯ

1974	
януари	Сформиране на коалиционно правителство НРП–ПНС под ръководството на Еджевит (НРП).
20 юли	Кипърската криза; в резултат на преврата, извършен от гръцките полковници в Кипър, турската армия навлиза в северната част на острова. В Гърция военната хунта е свалена от власт.
16 септември	Оставка на правителството на Еджевит; начало на период на правителствена криза в Турция.
1975	
5 февруари	Влошаване на турско-американските отношения вследствие на ембаргото за продажба на оръжия на Турция, наложено от американския конгрес заради турската военна интервенция в Кипър.
25 март	Демирел сформира на коалиционно правителство на ПС–ПНС–ПНД, наречено „Националистически фронт“; край на най-дългата правителствена криза в републиканската история.
25 юли	Турското правителство взема решение за затваряне на американските военни бази.
17 септември	Частично вдигане на американското ембарго; Турция остава непреклонна по въпроса за отварянето на военните бази.
1976	Правителството в Анкара започва да изпраща учители за емигриралото население. Те водят курсове по турски език и култура с официалното съгласие на европейските правителства.
25 декември	Турция замразява търговските си задължения, използвайки защитната клауза; осъществени до този момент намалявания на митата: 10% за продуктите от 22-годишната листа и 20% за тези от 12-годишната листа.
1977	
1 май	Манифестацията на площад „Таксим“ в Истанбул е жестоко смазана – 34 убити.
5 юни	Предсрочни парламентарни избори: НРП – 44%, ПС – 41%, ПНС – 8%, ПНД – 6%; никоя партия не получава абсолютното мнозинство, за да състави стабилно правителство.

ТУРЦИЯ

21 юли	Демирел сформира второто правителство на „Националистическия фронт“.
4 септември	МВФ изразява пред банките неблагоприятно становище по отношение на Турция.
октомври	Турция навлиза в дълбока икономическа криза.
1978	
17 януари	Еджевит съставя правителство на НРП и независими депутати, които са напуснали ПС.
23 март	Подписване на двугодишно стабилизационно споразумение с МВФ.
април	Контакти със СССР, целящи постигане на баланс в международните отношения на Турция.
1 август	Вдигане на американското ембарго и възобновяване на преговорите за повторно отваряне на американските военни бази в Турция.
9 октомври	Турското правителство отправя искане до Европейската общност за замразяване на търговските му задължения за срок от пет години, за нови отстъпки по отношение на някои земеделски и индустриални продукти и за финансова помощ от 4,4 милиарда долара през същия период.
24 октомври	Девалвация на турската лира. Влошаване на отношенията с МВФ, който счита предприетите мерки за недостатъчни.
декември	В Кахраманмараш, след избухването на бомба в едно кино и убийството на двама учители, алевитските квартали както и седалищата на левите организации и някои официални сгради са атакувани от активисти на крайната десница. Събитията предизвикват смъртта на повече от сто души и довеждат до обявяването на извънредно положение в тринадесет окръга.
1979	
7 януари	На срещата в Гваделупа „четирите големи“ обсъждат турската криза.
21 май	Европейската комисия отхвърля турските искания с изключение на замразяването на турските търговски задължения за срок от пет години.

ХРОНОЛОГИЯ

1 юли	Ново стабилизационно споразумение с МВФ.
30 август	Турция подписва договор за разсрочване на своя дълг с 221 банки.
25 ноември	Демирел (ПС) съставя правителство на малцинството, подкрепено от ПНС и ПНД.
1980	
24 януари	Въвеждане на мерки за стабилизация на турската икономика и за възприемане на търговска либерализация. Тургут Йозал излиза на сцената.
5 февруари	На събрания се в Брюксел Съвет за асоцииране ЕС–Турция, новият турски министър на външните работи изтегля исканията на предишното правителство и предлага ускоряване на процеса на интеграция с цял присъединяване.
юни	Ескалация на терористичните атентати; средно повече от десет убийства на ден.
30 юни	Съветът за присъединяване взема мерки за възобновяване на отношенията между Турция и Общността. Турският министър обявява пред медиите намерението на своето правителство да депозира турската кандидатура през есента.
август	Засилване на терористичната дейност; има по повече от двадесет убити на ден.
5 септември	Оставка на министъра на външните работи вследствие на вот на недоверие по повод на европейската позиция, внесен от ПНС (която е враждебна на ЕИО) и подкрепен от НРП.
12 септември	Военен преврат; парламентът е разпуснат.
17 септември	Европейският парламент отправя искане за бързо възстановяване на демокрацията в Турция и подчертава противоречието, което съществува между начина на управление на страната и международните ѝ ангажименти.
1981	
10 април	Европейския парламент отправя искане към турското правителство за изработване на график за връщане към демокрация и за възстановяване на демократичните институции в срок от два месеца.

ТУРЦИЯ

15 октомври	Разпускане на политическите партии.
1982	Турция започва да изпраща имами, които служат в повечето турски джамии в Европа като функционери на турската държава.
22 януари	Европейският парламент отправя искане до Съвета на Европа и до Европейската комисия за прекъсване на отношенията с Турция.
април	Турция провежда активна дипломация, за да засили връзките с Близкия изток и със страните от Източна Европа.
май	Филмът „Път“ на Шериф Гьорен и Йълмаз Гюней получава „Златната палма“ на Международния филмов фестивал в Кан.
6 ноември	Референдум за одобряване на новата конституция; с 92% от гласовете „да“, генерал Кенан Еврен е избран за президент на републиката, а на членовете на разпуснатите политически партии е забранено да участват в политическия живот за срок от пет или десет години в зависимост от случая.
1983	
16 май	Възобновяване на политическата дейност в Турция.
юни	Забрана на една нова политическа партия, близка до забранената Партия на справедливостта.
октомври	Военните налагат своето вето на участието на Партията на верния път (близка до ПС) и на Социалдемократическата партия (близка до НРП) в парламентарните избори.
13 октомври	Европейският парламент подчертава недемократичния характер на изборите и призовава за спиране на политическите процеси.
6 ноември	Изборна победа на централнодясната Отечествена партия (ОП) на Тургут Йозал, която получава 45% от гласовете, въпреки враждебността на военните. Дори Народната партия (център-ляво) с 30% от гласовете изпреварва Партията на националистическата демокрация (23% от гласовете), подкрепяна от военните.
ноември	Изключване на турските депутати от Асамблеята на Съвета на Европа.
13 декември	Йозал (ОП), архитектът на мерките за стабилизация от 24 януари 1980 г., сформира гражданско правителство.

ХРОНОЛОГИЯ

1984	
януари	Нови мерки за либерализация на турската външна търговия.
май	Възстановяване в длъжност на изключените от Асамблеята на Съвета на Европа турски депутати. Начало на атаките на ПКК (Кюрдската работническа партия, марксистко-ленинска) срещу селата и административните власти.
декември	Подписване на две важни икономически спогодби между Турция и СССР.
1985	
септември	Изтегляне на оплакването срещу Турция, внесено от Норвегия, Дания, Швеция, Нидерландия и Франция в Комисията за човешките права на Съвета на Европа.
1986	
февруари	Участие на Турция в клуба „Еврика“.
март	Специална мисия на Съвета на Европа в Турция за проучване на въпроса за правата на човека.
юли	Сесия на Асамблеята на Съвета на Европа в Турция.
16 септември	Среща на Съвета за асоцииране ЕС–Турция на ниво министри – първо след преврата от 1980 г. Страните решават да възобновят асоциирането.
декември	Свободното движение на хора е отложено безсрочно от страна на Европейския съвет.
1987	
март	Гръцко-турска криза в Егейско море, в последния момент е избягнато прерастването на спора във въоръжен конфликт.
14 април	Турция официално депозира кандидатурата си за ЕИО.
18 юни	Европейският парламент приема резолюция, признаваща арменския геноцид; в него се отбелязва, че отказът на настоящото турско правителство да го признае, представлява едно от непреодолимите препятствия за евентуалното присъединяване на Турция към Европейския съюз.
22 юни	Президентът Еврен реагира остро на резолюцията на Европейския парламент; той обвинява някои съюзнически страни, че искат да разпокъсат Турция, и обявява, че страната му трябва да преразгледа условията на участието си в НАТО.

ТУРЦИЯ

6 септември	Референдум: 50,16% срещу 49,86% от гласоподавателите, или с една разлика от 75 000, се обявяват в полза на вдигането на политическата забрана върху членовете на разпуснатите партии.
29 ноември	Предсрочни парламентарни избори; ОП получава две трети от местата с 36,3% от гласовете, докато Социалдемократическата народна партия (създадена след сливането на Народната партия и на Социалдемократическата партия) с 24,6% от гласовете и Партията на верния път (наследник на Партията на справедливостта) с 19,2% остават в опозиция. Партията на демократичната левица на Еджевит (8,5%) и Партията на благоденствието, наследник на консервативната ислямистка Партия на националното спасение (7,1%), които остават под барьерата от 10%, не получават места в Националното събрание.
1988	
1 януари	Турция възстановява намаленията на митата, които е отменила през декември 1976 г.
март	Вълна от кюрдски бежанци от Ирак към Турция вследствие на масираната употреба на химически оръжия в Халабжа от иракската армия.
13–15 юни	Посещение на турския министър-председател Йозал в Атина – първата след официалното посещение на Мендерес през 1952 г.
31 август	Откриване на граничния пункт Сарп между Турция и СССР (Грузия).
16–20 октомври	По време на своето пътуване във ФРГ президентът Еврен за всеобща изненада се обявява за премахване на смъртното наказание и за легализиране на Комунистическата партия.
1989	
17–19 януари	Събрание на смесената парламентарна комисия ЕИО–Турция – първата от осем години.
26 март	Поражение на управляващата ОП на общинските избори: тя получава 20%, което я оставя след ПВП и СДНП.
28–30 май	По време на срещата, осъществена успоредно със срещата на НАТО, турският министър-председател уведомява своите европейски партньори за решимостта на Турция да влезе в Европейската общност и че отказва да приеме някакво евентуално междинно решение, което Европейската комисия би предложила.

ХРОНОЛОГИЯ

юни-август	Масово преселение на българските турци, бягащи от режима на Тодор Живков; вълната достига 300 000 души. Турция напразно търси подкрепа от западните си съюзници и от арабския свят.
8 август	Мерки за либерализиране на валутния пазар. Конвертируемост на турската лира.
8 ноември	Тургут Йозал е избран за президент на републиката. Опозицията оспорва легитимността на мнозинството, излъчено от ОП в Националното събрание поради нейното поражение на общинските избори.
19 декември	Комисията от Брюксел оповестява своята позиция относно турското искане за присъединяване. В него се предлага разглеждането на проблема да се отнесе към по-късна дата и да се осъществи митническият съюз в рамките на т.нар. разширено сътрудничество, без да дава уточнения по финансовите въпроси.
1990	
7 август	Турция се присъединява към ембаргото, наложено на Ирак от Обединените нации.
21 ноември	На срещата на Комисията за сигурност и сътрудничество в Европа Турция подписва Парижката харта.
19-21 декември	Подготвителна среща в Анкара за черноморското сътрудничество.
20 декември	По време на посещение в Москва заместник-министърът на външните работи на Армения, Ашот Йегиазарян, предава на Волкан Вурал, посланик на Турция в града, желанието на арменското правителство „за нормализиране на отношенията с цел развитие преди всичко на икономическите взаимоотношения“.
1991	
15 януари	Начало на войната в Залива. Турция не участва във военната коалиция, но дава съгласие за използване на въздушните ѝ бази.
март	Разрешава се устната употреба на кюрдски език, забранена по време на военния режим.
11-16 март	Посещение на турския президент в СССР, първото от 1969 г. Йозал посещава също така Киев (Украйна) на 13-и, Алма Ата (Казахстан) на 14-и и Азербайджан на 15-и с.м., където открива турското консулство и автоматичната телефонна централа, изградена с турско участие. Подписани са договори за сътрудничество.

ХРОНОЛОГИЯ

20 ноември	Съставяне на коалиционно правителство ПВП–ОП под ръководството на Сюлейман Демирел.
20 декември	Посещение на начлника на турския Генерален щаб в България. Подписване на турско-български военен договор, предвиждащ частична демилитаризация на границата (по 15 километра от двете страни), както и засилване на взаимните проверки.
1992	
22 май	Турция участва в срещата в Ашхабад, на която се събират тюркоезичните републики от Централна Азия.
21 март	Кървавите сблъсъци между протестиращите и турската армия по време на празника Невруз поставят началото на период на засилване на стълкновенията между ПКК и турската армия.
25 юни	Подписване на декларацията в Истанбул за създаване на Зоната за черноморско икономическо сътрудничество.
30 юли	Посещение на турския министър-председател в Грузия. Подписване на договор за приятелство, добросъседство и сътрудничество.
31 октомври	Среща в Анкара на държавните глави на тюркоезичните републики от Централна Азия и Азербайджан.
25 ноември	Балканска конференция в Истанбул.
ноември	Турция провежда активна дипломатическа дейност пред международните институции за запазване на целостта на Босна.
1993	
8 януари	Посещение на турския държавен министър О. Килерджиоглу в Босна и Херцеговина. Извършеното от сърбите убийство на босненския заместник министър-председател Х.Турайлич, който го изпраща до летището, докато се намира под защитата на силите на ООН, предизвиква остри реакции сред тюрското обществено мнение.
15 февруари	Президентът на Република Турция Тургут Йозал осъществява петдневно пътуване на Балканите: България, Македония, Албания, Хърватия. Разговорите се фокусират върху Босна и Херцеговина, върху проблемите в рамките на бивша Югославия и върху двустранните отношения със съответните страни.
22–23 февруари	По покана на председателя на Националното събрание на Турция, политическите партии започват консултации за промяна на конституцията от 1982 г., с цел да се установи по-либерален режим.

ТУРЦИЯ

17 април	Тургут Йозал умира вследствие на сърдечна криза.
16 май	Сюлейман Демирел става президент на републиката.
24 юни	Нападения на кюрдски активисти срещу турските дипломатически мисии в Берн, Мюнхен и Марсилия. Атенстати срещу турски предприятия в Копенхаген, Стокхолм, Лондон и в двадесетина германски града.
29 юни	Ръководството на коалицията ПВП–ОП е поето от Тансу Чилер, която наследява Сюлейман Демирел и става първата жена, която се издига на този пост в Турция.
2 юли	В Сивас 37 участници в културна проява, организирана от дружеството Пир Султан Абдал, загиват от изгаряния в подпален от протестиращите хотел.
15 юли	Конституционният съд забранява Народната партия на труда, която включва кюрдските националистически депутати, избрани с листите на СДНП.
30 юли	Бомбен атентат в Кушадасъ причинява 18 жертви; отговорността е поета от ПКК.
7 септември	Посещение на Тансу Чилер в Русия; разговорите засягат конкуриращите се руски и турски проекти за транспортиране на петрол от Централна Азия и Azerbajdžan.
18 ноември	Националното събрание на Турция гласува закон за промяна на Наказателния кодекс: намалява се продължителността на предварителния арест; става задължително присъствието на адвокат по време на разпитите.
ноември	В резултат на настойчивите искания на Турция, Франция и Германия забраняват дейността на ПКК на своя територия.
1994	
януари	Нестабилност на валутните пазари в резултат на понижаването на коефициента на Турция от агенциите Стандарт & Пуърс и Мудис. Масово се бяга от турската лира. Централната банка спира да подкрепя турската лира и тя се обезценява с 14%.
2 февруари	Посещение на министър-председателя Тансу Чилер в Босна и Херцеговина.
23 март	Една турска военна част се присъединява към международните сили в Босна и Херцеговина.

ХРОНОЛОГИЯ

27 март	Общински избори: ПВП получава 21,5% от гласовете и с малко изпреварва ОП (21%), консервативната ислямистка Партия на благоденствието (19%) и СДНП (13,6%). Партията на благоденствието, която печели общинската власт в Истанбул и Анкара поради разделението на традиционната десница, предизвиква безпокойство сред европейското обществено мнение.
4 април	Правителството обявява мерки за икономическа стабилизация. Цените на произведенията на държавните предприятия, които са нараснали от 70 до 100%, са замразени, с цел бюджетният дефицит да бъде намален наполовина. Програмата също така предвижда нови данъци, които се налагат извънредно на частните предприятия и собственост, замразяване на заплатите в бюджетния сектор и намаляване на държавните инвестиции.
1 юли	Влизането в сила на правила относно преминаването на петролни продукти през Проливите предизвиква реакцията на Русия.
12 юли	Подписване на стабилизационно споразумение с МВФ за период от 14 месеца.
11 август	Изстрелване на първия турски телекомуникационен сателит Тюрксат 1-Б в Куру.
24 ноември	Приемане на закон за приватизацията.
1995	
6 март	Съветът за асоцииране ЕС–Турция, който се събира на ниво министри на външните работи, утвърждава договора, с който се създава митнически съюз между ЕС и Турция. Турция става единствената страна, която се е свързала с ЕС с митнически съюз, без да е негов член. Митническият съюз влиза в сила от 1 януари 1996 г. Турция приема митническата тарифа на Общността и се присъединява към търговската политика на ЕС.
12 март	След извършената от неидентифицирани лица атака на кафенета в крайния истанбулски квартал Гази, срещу полицията избухва вълнение, което трае няколко дни.
20 март	Армията започва атака срещу базите на ПКК, разположени в Северен Ирак. Операцията предизвиква реакции в Европа.
24 юли	След множество перипетии са приети една голяма част от предложените поправки на конституцията от 1982 г., насочени към по-голяма демократизация. Гласуването е прието със задоволство от благоприятно настроените към интеграцията на Турция европейски среди.

ТУРЦИЯ

1996	
юли	На срещата в Дъблин Европейският съвет призовава Турция да използва влиянието си, за да допринесе за разрешаване на кипърския конфликт в съгласие с резолюциите на ООН и акцентира върху необходимостта от по-голямо зачитане на човешките права.
1997	
27–28 февруари	Националният съвет за сигурност излиза с остра декларация, насочена срещу правителството на Неджметин Ербакан, като изисква от него „да вземе мерки“ срещу радикалните групи, които действат срещу светския характер на страната и му напомня, че „няма да се правят никакви отстъпки по отношение на прилагането на принципите на лаицизма, съдържащи се в конституцията“. Това събитие е изходната точка на процеса, който ще завърши през юни с.г. с оставката на правителството на Ербакан и който днес е по-известен под името „постмодерен преврат“.
декември	На срещата в Люксембург Европейският съвет изключва Турция от списъка на страните кандидатки за присъединяване към Съюза и решава да започне преговори с цел присъединяване с Чехия, Унгария, Полша, Словения и Естония. Турция реагира като прекъсва диалога си с ЕС. Турското правителство обявява намерението си да присъедини Северен Кипър към Турция, в случай че ЕС започне преговори за присъединяване с гръцкото правителство на острова. Турция е почти изцяло пренебрегната в Календар 2000 на ЕС.
1998	
16 януари	Конституционният съд разпуска Партията на благоденствието (<i>Рефах</i>) като преценява, че съществуването ѝ е несъвместимо с принципа на лаицизма.
1999	
януари	Бюлент Еджевит е натоварен да състави новото правителство.
април	Парламентарни избори: от гласуването в най-голяма степен печелят Партията на демократичната левица и Партията на националистическото действие. Еджевит, утвърден като министър-председател, получава подкрепата на коалиция, съставена основно от горните две партии.

ХРОНОЛОГИЯ

декември	<p>Среща на Европейския съвет в Хелзинки. В момента, в който ЕС решава да започне преговори за присъединяване с България, Литва, Латвия, Румъния, Словакия и Малта, Турция е призната за страна кандидатка, която може да се присъедини към Съюза на основата на същите критерии като тези, които се отнасят до другите страни кандидатки. Подобно на тях Турция ще се ползва от предприсъединителна стратегия за достигане на необходимото ниво на развитие. Прекъснатият от 1997 г. политически диалог е възобновен.</p>
2000	
ноември	<p>Трудностите в банковата система са преодолени благодарение на подкрепата на МВФ. Надценяването на турската лира отслабва климата на икономическо доверие.</p>
декември	<p>По време на Европейския съвет в Ница ЕС отбелязва напредъка на Турция в осъществяването на предприсъединителната стратегия и иска от нея да представи своя национална програма за възприемане на европейските норми.</p>
2001	
февруари	<p>Вследствие на политическата криза на върха на държавната йерархия между министър-председателя и президента на републиката, избухва и криза на валутния пазар. Турската лира се обезценява с повече от половината от стойността си. Трудностите на банковата система принуждават Централната банка да се намеси масирано. Договорът с МВФ от декември 1999 г. е изоставен. Икономиката затъва в най-дълбоката депресия от Втората световна война насам. БВП спада с 9,5%.</p>
март	<p>Кемал Дервиш, вицепрезидент на Световната банка, повикан на помощ за излизане от икономическата криза, влиза в правителството като държавен министър с пълни правомощия в сферата на икономиката.</p> <p>Съветът на министрите на ЕС приема партньорството за присъединяване ЕС–Турция, определяйки краткосрочни и средносрочни мерки, необходими, за да може Турция да изпълни критериите за присъединяване. Турското правителство приема национална програма за възприемане на европейското законодателство. Програмата представлява цялата съвкупност от икономически и политически реформи, които Турция ще извърши в рамките на своето адаптиране към европейските норми.</p>

ТУРЦИЯ

май	Стабилизационно споразумение с МВФ. Прилагане на строга бюджетна политика и начало на серия от структурни реформи за намаляване на намесата на правителството в публичния сектор, особено в дейността на публичните банки.
юни	Конституционният съд разпуска ислямистката Партия на добродетелта (<i>Фазилет</i>) – наследник на Партията на благоденствието (<i>Рефах</i>).
октомври	Турският парламент приема 34 поправки на конституцията, за да започне тя да отговаря на политическите критерии от Копенхаген. Смъртното наказание е частично премахнато.
декември	Европейският съвет в Лаекен признава напредъка, осъществен от Турция.
2002	
1 февруари	Стабилизационно споразумение с МВФ за период от 3 години.
19 февруари	Влизане в сила на първия пакет от реформи за хармонизиране с политическите критерии от Копенхаген. Парламентът внася поправки в Наказателния кодекс както и в други законови текстове, засягащи свободата на изразяване, свободата на пресата, дейността на сдруженията, забраняването на политически партии и предотвратяването на мъченията.
28 февруари	Първа среща на Конвента за бъдещето на Европа в Брюксел.
9 април	Влизане в сила на втория пакет от реформи за хармонизиране с политическите критерии от Копенхаген. Поправки на закони, свързани със сдруженията, с политическите партии и със свободата на пресата.
юни	В Севиля Европейският съвет повтаря позицията си, че прилагането на изискваните реформи в политическата и икономическата сфера доближава Турция до присъединяването, което зависи от същите критерии като тези, прилагани спрямо другите страни кандидатки.
3 август	Приемане на третия пакет от реформи за хармонизиране с политическите критерии от Копенхаген. Смъртното наказание е премахнато, разрешена е дейността на медии на локалните езици, допуснато е обучението на локални и малцинствени езици.

ХРОНОЛОГИЯ

3 септември	Включване на Турция към Еврокорпус.
9 септември	Подписване на предварителния договор за изграждане на европейски коридор № VIII, който свързва Италия и Турция през Албания, България, Република Македония и Гърция.
28 октомври	Президентът на Европейския конвент представя Европейската конституция пред Националното събрание на Турция.
3 ноември	Голям прилив на гласове за АКП на Реджеп Тайип Ердоган на парламентарните избори. АКП получава 34,3% от подадените гласове и мнозинството от местата в парламента. Единствената друга партия, която е представена в парламента, е НРП (19,4%). ПДЛ на дотогавашния министър-председател Бюлент Еджевит е маргинализирана (1,2%). Тъй като на Ердоган е наложена забрана и не може да бъде избран в парламента, министър-председател става Абдулах Гюл.
12–13 декември	Европейският съвет в Копенхаген бележи края на преговорите за присъединяване с Кипър, Чехия, Естония, Унгария, Латвия, Литва, Малта, Полша, Словакия и Словения, които са приети в Съюза на 1 май 2004 г. Колкото до България и Румъния, за тях е предвидено да изчакат до 2007 г. ЕС се ангажира без забавяне да започне през декември 2004 г. преговори за присъединяване на Турция, в случай че Европейският съвет, на основата на доклада и на препоръката на Комисията в Брюксел, би решил, че страната отговаря на политическите критерии от Копенхаген.
20 декември	Европейската комисия утвърждава предприсъединителна финансова помощ, предназначена за Турция. 126 милиона евро ще ѝ бъдат отпуснати в рамките на 18 проекта.
27 декември	Подписване на договорите, необходими за участието на Турция в европейските програми за младежта, по-специално програмите Леонардо и Сократес.
2003	
11 януари	Влизане в сила на четвъртия пакет от реформи за хармонизиране с критериите от Копенхаген. Поправки на законите за политическите партии, пресата и сдруженията.
23 януари	Влизане в сила на петия пакет от реформи за хармонизиране с критериите от Копенхаген, свързани със съдебната система.

ТУРЦИЯ

1 февруари	Влизане в сила на договора от Ница.
1 март	Великото национално събрание отказва достъп на турска територия на американските части, които се подготвят да окупираат Ирак.
3 март	След провеждане на частични избори в Сиирт, които позволяват на Реджеп Тайип Ердоган да влезе в парламента, той става министър-председател.
март	Една позиция на Комисията към Европейския съвет призовава за засилване на мерките за присъединяване, предвидени за Турция. Отгук нататък финансовата помощ, чиято сума е значително увеличена, ще бъде отпускана в рамките на бюджетното перо „разходи за предприсъединяване“.
април	Подписване на договор за присъединяване между страните от ЕС и десетте бъдещи членки по време на неформална среща на върха в Атина. Турция не е представена на церемонията по подписването. Среща на Съвета по асоциирането ЕС–Турция и обсъждане на предложеното от Комисията засилено партньорство.
30 юли	Турският парламент одобрява закона за публичните пазари. През месеците юли и август парламентът приема шестия и седмия пакет с реформи за хармонизиране с политическите критерии от Копенхаген.
ноември	Терористични атентати, приписвани на Ал-Каида, срещу синагоги в Истанбул, Генералното консулство на Обединеното кралство и една британска банка (62 загинали).
10 декември	Турският парламент одобрява закон за реструктуриране на Националния съвет за сигурност и на Генералния секретариат за национална сигурност, укрепване на публичната власт и демократизация.
2004	
24 април	Референдум в Кипър за плана за мир на ООН, проведен в турската и гръцката част на острова. Турската част го одобрява, гръцката го отхвърля.
1 май	Разширяване на ЕС с 10 нови членки.
юни	Четирима германски и нидерландски кандидати (от тях две жени) от турски произход са избрани в Европейския парламент.

ХРОНОЛОГИЯ

юни–юли	Прилагане на реформите за демократизация, приети през предходните години, по-специално тези, засягащи образованието и медиите на локални езици.
6 октомври	Благоприятно мнение на Европейската комисия за започване на преговори за присъединяване с Турция.
15 декември	Стабилизационно споразумение с МВФ.
16–17 декември	На среща в Брюксел Европейският съвет решава да започне преговори за присъединяване с Турция от 3 октомври 2005 г.

Речник

Ага: Предводител (на село, на племе или клон от племе).

Азълък (*Azinlik*): Малцинство.

Аширет (*Aşiret*): Племя.

Бекташийство: Хетеродоксно религиозно братство, основано в Анадола през XIII век от Баба Исхак на името на Хаджи Бекташ Вели (1209–1271).

Вакъф/Вакф: Религиозна фондация; собственост на такава фондация.

Велик везир: Това е традиционното название на главния съветник на султана; след либералните политически реформи той става глава на османското правителство и остава такъв до края на съществуването на империята, въпреки двата опита, направени през XIX век, да се възприеме името „министър-председател“, каквото след това се използва за ръководителя на турското правителство.

Велико национално събрание на Турция: Название на еднокамарния турски парламент, което датира от времето на войната за независимост и създаването на републиката. Като запазва това название, турският парламент става двукамарен по силата на конституцията от 1961 г. и тогава се състои от Национално събрание и Сенат. С конституцията от 1982 г. Великото национално събрание отново става еднокамарно; понастоящем то включва 550 депутати.

Верижна миграция: Семейна стратегия за дългосрочна миграция по икономически съображения. При нея отиването и настаняването в приемащата страна на първия мигрирал дава възможност за последователното пристигане и интегриране на неговите близки. Минаването на времето, разпръскването на диаспората и географските разстояния имат ограничено влияние при този тип миграция за семейните задължения и етнолингвистичните връзки с родината майка.

Господство (*Herrschaft*): Господството се разбира в своята взаимовръзка с легитимността, която Макс Вебер смята за специфична форма на власт.

Деде: Буквално „дядо“. Основната титла, която носят алевитските духовни водачи.

Дедебаба: Име, което се дава на избрания за духовен предводител на клона *бабаган* в бекташийството, който се основава върху безбрачието.

ТУРЦИЯ

Девлет-и ебед мюддет (*Devlet-i ebed müddet*): „Вечната държава“, т.е. Османската империя.

Дейиш (*Deyiş*): Име, давано на поемите, обикновено с религиозен характер, които се пеят от алевитите и от бекташите по време на церемониите.

Дерин девлет (*Derin Devlet*): Буквално „дълбоката държава“. Израз, използван от турските интелектуалци и от медиите, за означаване на консервативно ядро, съставено от държавните сектори, които в най-голяма степен са верни на кемалистко-лаицистката идеология (армията, военно-индустриалния комплекс, училищата за подготовка на елитите от публичния сектор и т.н.).

Джем, айин-и джем (*Сет, ayin-i set*): *Джем* означава „общност“, „събиране“ и представлява основната церемония на алевитите и на бекташите. Тя се мисли като повторение на земята на Празненството на Четиридесетте, което се е провело в отвъдното под председателството на Али, по време на небесното възнесение на Пророка (*мирач*). *Джем* обикновено се провежда през нощта и на него се събират вярващите и от двата пола.

Джемеви (*Сетеви*): Буквално „къща за *джем*“. Специално предназначени места, където се провеждат *джем*. Броят им в градовете, а също и в някои села, нараства по време на политическата мобилизация на алевитското движение.

Диаспора: От гръцки „разпръскване“. Население, разпръснато по света, чието напускане може да се дължи на природни, политически, религиозни или икономически причини. Диаспората се отличава от другите групи мигранти както по голямата си географска разпръснатост, така и по поддържането на специфична идентичност, изградена върху редовни връзки (културни, икономически, брачни) със страната, от която произхождат членовете ѝ и/или с емигрантските общности с еднакъв корен.

Дирекция на религиозните дела: Административна служба на турската държава (*Diyanet İşleri Başkanlığı*), създадена през 1924 г. след премахването на халифата, която урежда въпросите на ислямския култ и поддържа исляма от сунитско-ханефитско направление, но следи той да бъде „патриотично“ настроен и да остава ограничен в частната сфера. Тя контролира по-голямата част от ислямския култ сред турската емиграция в Европа. Дирекцията провежда също така дейности по подпомагането (изграждане на джамии и подготовка на имами) в тюркоезичните републики и в зоната на бившия комунистически блок.

Договор за присъединяване (или Анкарски договор): Договор, подписан между Турция и Европейските общности на 12 септември 1963 г. и влязъл в сила на 1 декември 1964 г. Той определя етапите и начи-

РЕЧНИК

ните на икономическата интеграция, която да доведе до присъединяването на Турция.

Допълнителен протокол: Протокол, подписан през 1970 г. между Турция и Европейските общности, в допълнение към договора за асоцииране. Той уточнява начините и темпото на осъществяване на свободното движение на стоки, услуги, хора и капитали.

Езан: Призоваване на мюсюлманите за молитва.

Ехл-и бейт (*Ehl-i beyt*): Буквално „член на семейството“. Най-близките родственици на Пророка.

Заза: Говор, разпространен в региона на Тунджели/Дерсим и Бингьол, чиито статут (диалект? отделен език?) и връзките му с другите персийски говори са предмет на спорове.

Кадирийе: Религиозно братство, основано в Багдад от Абдулкадир Гилани (поч. през 1166 г.).

Кадия: Съдия в мюсюлманската съдебна система; той има и много важни административни функции; също така служи като нотариус.

Кадъаскер: Буквално „съдия на армията“, всъщност министър на правосъдието. В османската съдебна система има двама такива – един за Анадола и един за европейските провинции (Румелия), който изпълнява и функцията на главен министър на правосъдието.

Казилийе: Религиозно братство, основано от мароканския суфит Абу ал-Хасан Али бин Абдуллах ал Казили (1196–1258), което е разпространено в Египет, преди да проникне под различни имена и в други мюсюлмански сунитски страни.

Кешкек: Любимо ястие на селските празници. Пшеничени зърна, сварени и след това размачкани в котле с парчета от телешко или пилешко месо, или пък сервирани с месо като допълнение.

Коруджу: „Защитници“ и по-точно „защитници на селата“. Спомагателна част, набирана основно сред кюрдските племена, въоръжавана и заплащана от държавата, за да се бори срещу въоръжените активисти на ПКК.

Критерии от Копенхаген: Политически и икономически изисквания за приемане на нови страни членки на Европейския съюз, формулирани по време на Европейския съвет в Копенхаген (1992). Докато спазването на политическите критерии като наличие на правова държава и зачитането на човешките права е необходимо за присъединяването, то при икономическите критерии, които изискват съществуването на жизнеспособна пазарна икономика, която би могла да се справя с конкуренцията, се оценява само наличието на тенденция за тяхното достигане.

ТУРЦИЯ

Курманджи: Основният диалект на кюрдския език в Турция.

Къзълбаш: Буквално „червена глава“. Този термин означава привържениците на братството, а след това на династията на Сафавидите, които носят червена забрадка с дванадесет върха (напомнящи за „Дванадесетте имами“ на шиизма). Впоследствие терминът къзълбаш е използван от османците с пейоративно значение, за да означават всички сектанти, които са смятани за еретични бунтовници. Днес в България продължават да наричат къзълбаши алевитското население, което живее в региона на Делиорман (Лудогорието).

Лонджа: Професионална организация, еснаф.

Медресе: Висше религиозно училище.

Мевлевити: Религиозно братство, основано през XIII век в Коня (Централен Анадол) от султан Велед (поч. през 1312 г.) – син на големия поет и суфит Мевлана Джелаледдин Руми (1207–1273).

Меламийе: Хетеродоксно религиозно братство, основано през VIII век в Хорасан и разпространено в Анадола с идването на турците.

Механа (*Meyhane*): Традиционни и евтини гостилници и винарни, в които се сервира алкохол, мезета и риба.

Мешрутиет: Конституционна монархия. В Турция с този термин се означава преди всичко периодът от 1908 до 1912 г., когато, след възстановяването на конституцията от 1876 г., се правят последните опити за либерализация на Османската империя.

Миллет: Религиозна общност по времето на Османската империя, която има административни и граждански правомощия. Тяхното институционализиране датира от XIX век, въпреки че понятието е възприето в османския административен жаргон от по-рано, като засяга три групи: православните гърци, арменците от Апостолическата църква и евреите. Католически миллет е признат през 1831 г., а протестантски – през 1947 г.

Мухаджир: Преселник. Терминът означава преди всичко мюсюлманските жители, които са прогонени от Кавказ и от Балканите в хода на XIX век и след Балканските войни (1912–1913), или избират по собствена воля да се преселят в Османската империя.

Мухарем: Първият месец от мюсюлманския календар.

Мюршит: „Водач“. Духовен учител, който се занимава с мистично обучение.

Накшбандийе: Сунитско религиозно братство, основано през XIV век в Бухара от Бахаеддин Накшбанди. Много влияние по време на Османската империя, то остава най-важното братство в съвременна Турция.

РЕЧНИК

- Невруз/Невроз:** Новата кюрдско-персийска година (21 март). От 70-те години отбелязването на *Невруз* се превръща в един от моментите на мощна кюрдска националистическа мобилизация.
- Нефес:** Буквално „дъх“. Това име се дава на химни, обикновено с религиозен характер, които алевитите и бекташите пеят по време на религиозните церемонии.
- Общ дом:** Идея за създаване на институция, предназначена да урежда сътрудничеството на общоевропейско ниво; предложена е от Михаил Горбачов, последния генерален секретар на Комунистическата партия на Съветския съюз.
- Оджак:** Огнище; семейство. При алевитите така се нарича свещеното родословие на *деде-тата*.
- ОХАЛ (ОНАЛ):** Абревиатура, означаваща извънредното положение, което е въведено в регионите, населени с кюрди през 1987 г. и е отменено през 2001 г.
- Пир:** Термин от персийски произход, който обозначава алевитските шейхове и духовни учители.
- Проект за Югоизточен Анадол:** Проект за напояване и за добиване на електроенергия от водните ресурси на Югоизточен Анадол.
- Рифайе:** Религиозно братство, основано през XII век в Южен Ирак от Ахмад ал-Рифай (поч. през 1182 г.).
- Сдържане (*Containment*):** Стратегията на Съединените щати, следвана по времето на Студената война, за възпиране на съветската експанзия.
- Семах:** Танцът, придружен с музика, който дервишите изпълняват, за да облекчат своето сливане с божественото. Сред алевитите тази дума означава ритуалните танци, често в кръг, които се изпълняват по време на религиозните събирания – *джем*.
- Танзимат:** Дума от арабски произход, която означава „реформи“, „реорганизации“ и в османската история се използва за название на дългия период (1839–1878), през който империята пристъпва към поредица от административни и законодателни реформи по западен образец с надеждата да спре своя упадък.
- Тарикат:** Религиозно братство.
- Тархана:** Традиционна супа, чиито съставки са пшеничено брашно, червен пипер, яйца и обезводнено кисело мляко. Те се смесват на каша, след това тя се разпростира върху платно и се изсушава на слънце и вятър, накрая се пресява и се съхранява в делви или в платнени торби.

ТУРЦИЯ

Текерлеме: Повторение; популярна поезия, основана върху абсурда и безпорядъка; използва се от мистичните автори.

Текке или завийе: Манастир на дервиши.

Тимар: Термин от персийски произход, който означава „грижа се“, „за-
нимавам се със“ и е свързан с една изключително стара и важна ин-
ституция в Османската империя, вероятно с предосмански характер.
Тя се състои в това да се дава земя под разпореждането на военен
или на служител в замяна на неговата служба. Той събира данъци
от нея и следи за това да има кой да я обработва, но също предава
част от данъците на фиска и осигурява на армията определен брой
войници.

Улеми: Учени по мюсюлманско богословие в Османската империя, чи-
то познания им позволяват да интерпретират религиозното право на
сунитския ислям (шериятът). Те разполагат със значителна власт в
рамките на османското общество, доколкото владеят образователна-
та и съдебната система.

Фетва : Юридическо тълкувание, произнесено от *шейх юл-исляма* или
от някой *мюфтия*.

Халиф: Предводител на вярващите и на теория наследник на Пророка
Мохамед в това му качество. Тази титла, която е приета по един спо-
рен начин от османските султани през XVI век след завладяването
на Египет, им дава власт не само над мюсюлманите от империята, но
и над онези, които се намират извън нейните предели. Запазена за из-
вестно време след премахването на султаната през ноември 1922 г.,
тя е окончателно премахната на 3 март 1924 г.

Халидийе: Клон от братството накшбандийе, основан от Мевляна Абу
Баха Зияеддин Халид Багдади (поч. през 1826 г.).

Халветийе: Религиозно братство, основано от шейх Йомер Халвети
(поч. през 1349 г.).

Хамзалийе: Религиозно братство, основано в Босна от шейх Хамза Бали
(поч. през 1561 г.); клон на Меламийе.

Хизбула: Буквално „партия на Бога“. Радикална ислямистка организа-
ция, която основно включва кюрдски активисти. През 80-те години
нейни членове извършват стотици политически убийства на кюрд-
ски националисти, на „светски“ интелектуалци, както и на членове
на други ислямистки организации.

Хикайе: Народни сказания в проза, произхождащи от устната традиция,
които са почерпени от най-различни източници (епопеи, фолклор).

Хутбе: От арабски *khotba*. Проповед, която се произнася от проповедник
в джамията по време на общата молитва в петък.

РЕЧНИК

- Цезаропапизъм:** Израз, който означава властовите отношения между императорската власт и православната църква във Византия, при които императорът доминира над патриарха; оттам той се използва за означаване и на други системи на върховенство на държавната над религиозната власт.
- Челеби:** Бухвално „образован“, „рафиниран“. По този начин наричат духовния водач на клона *дедеган* в бекташизма, който се смята за наследник на Хаджи Бекташ.
- Шейх юл-ислям:** Най-висшият религиозен служител в Османската империя, вторият човек в държавната администрация след великия везир. Той стои начело на йерархията на улемите, която е до голяма степен структурирана от страна на държавата и е заплащана от нея. Тази конфигурация на взаимоотношенията между политическото и религиозното, вдъхновена от цезаро-паписткия византийски модел, е уникална в ислямския свят.
- Шиизъм (или имамизъм) на Дванадесетте имами:** Изповедание, което почита Дванадесетте имами от потомците на Али. Това е най-голямата шиитска група. Макар да са хетеродоксни, алевитите (турските *къзълбаши*) практикуват една форма на шиизма на Дванадесетте имами.
- Юфка:** Листа от брашния каша без мая, изпечени върху сач (метална плоча), поставен над огъня. След като се съберат и увият с платно те се съхраняват на сухо и проветриво място и така могат да се запазят годни за ядене в продължение на месеци.

Избрана библиография

I. Краят на империята

Книги

- АHMAD (Feroz), *The Young Turks ; the Committee of Union and Progress in Turkish Politics (1908-1914)*, Londres, Oxford University Press, 1969.
— *Turkey : The Quest for Identity*, Londres, Oneword Publications, 2004.
- ANDREWS (Peter Alford) et BENNINGSHAUS (Rudiger) (dir.), *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden, L. Reichert, 1989.
- CAHEN (Claude), *La Turquie pré-ottomane*, Istanbul, Institut français d'études anatoliennes, 1988.
- DAVISON (R. H.), *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton, Princeton University Press, 1963.
- DUMONT (Paul), *Mustafa Kemal*, Bruxelles, Complexe, 1983.
- GEORGEON (François), *Abdulhamid II : le sultan calife*, Paris, Fayard, 2003.
- HANIOGLU (M.S.), *The Young Turks in opposition*, Oxford, Oxford University Press, 1995.
- HELMREICH (Paul C.), *From Paris to Sèvres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920*, Columbus, Ohio State University Press, 1974.

ТУРЦИЯ

INALCIK (Halil), *The Ottoman Empire : the Classical Age, 1300-1600*, Londres, Weidenfeld & Nicolson, 1973.

KINROSS (Lord), *Atatürk : The Rebirth of a Nation*, Londres, Weidenfeld & Nicolson, 1964.

LEWIS (Bernard), *Islam et laïcité*, Paris, Fayard, 1989.

MCCARTHY (Justin), *The Ottoman Turks : an Introduction History to 1923*, Londres et New York, Longman, 1997.

MANGQ (Andrew), *Atatürk, the Biography of the Founder of Modern Turkey*, Woodstock et New York, Overlook, 1999.

MANTRAN (Robert) (dir.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, Fayard, 1989, 810 p.

ROUX (Jean-Paul), *Histoire des Turcs*, Paris, Fayard, 1984.

TURFAN (M. Naim), *Rise of the Young Turks, Politics, the Military and Ottoman Collapse*, Londres/New York, I. B. Tauris Publishers, 2000, 490 p.

WARD (R. E.), et RUSTOW (D. A.) (dir.), *Political Modernization in Japan and Turkey*, Princeton, Princeton University Press, 1964.

ZÜRCHER (Erik Jan), *Turkey : a Modern History*, Londres, I.B.Tauris Publishers, 1993.

Стамбул

KABOĞLU (İbrahim Özden), « Vers le droit constitutionnel des libertés en Turquie », in *Essays in Honour of Georgios I. Kassimatis*, Bruxelles, Bruylant, 2004.

MARCOU (Jean), « L'expérience constitutionnelle turque », *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger (RDP)*, Paris, 1996, p. 426- 462.

MARCOU (Jean), ÜSTEL (Füsün) et VARDAR (Deniz), « La République en France et en Turquie », *Revue internationale de politique comparée*, vol. 7, n° 3, 2000.

ИЗБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

- ÖKTEM (Emre), « La Cour constitutionnelle turque définit le nationalisme, principe de la République », *Revue du droit public et de la science politique en France et à l'étranger (RDP)*, Paris, 1999, p. 1159-1200.
- TANÖR (Bülent), « Des fonctions légitimatrices de la Constitution turque de 1982 », *Revue internationale de droit contemporain*, n° 1, 1988, p. 75.
- ULUSLARARASI ANAYASA HUKUKU KURULTAYI, 2001, Actes de la conférence internationale de droit constitutionnel, organisée par l'Union des barreaux d'avocats de Turquie, 9-13 janvier 2001, Ankara, Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

II. Неприятните следи от авторитаризма и демократичният напредък

Книги

- ARAT (Zehra) (dir.), *Deconstructing Images of the « Turkish Women »*, New York, Palgrave, 2000.
- BARKEY (K.), *Bandits and Bureaucrats : the Ottoman Route of State Centralisation*, Ithaca, Cornell University Press, 1994.
- BOZDOĞAN (Sibel) et KASABA (Reşat), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, University of Washington Press, 1997.
- COPEAUX (Étienne), *Espaces et temps de la nation turque. Analyse d'une historiographie nationaliste 1931-1993*, Paris, CNRS, 1998.
- DIAMANDOUROS (P. Nikiforos), *Citizenship and the Nation State in Greece and Turkey*, Taylor & Francis, 2003.
- FINDLEY (C.V.), *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, Princeton, Princeton University Press, 1980.
- *Ottoman Civil Officialdom ; a Social History*, Princeton, Princeton University Press, 1989.
- GÖLE (Nilüfer), *Musulmanes et modernes. Voile et civilisation en Turquie*, Paris, La Découverte, 2002.
- HEPER (Metin), *The State Tradition in Turkey*, North Humberstone, Eothen Press, 1985.

ТУРЦИЯ

HEPER (Metin) et EVIN (Ahmet) (dir.), *State Democracy and the Military. Turkey in the 1980's*, Walter de Gruyter, 1988.

HÜTTEROTH (Wolf-Dieter) et HÖHFELD (Volker), *Türkei*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002, 380 p.

KAFADAR (Cemal), *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley/Los Angeles/Londres, University of California Press, 1995.

KARPAT (K.H.) et al., *Social Change and Politics in Turkey : a Structural Analysis*, Leyde, E. J. Brill, 1973.

KREISER (Klaus) et NEUMANN (Christoph K.), *Kleine Geschichte der Türkei*, Ditzingen, Reclam, 2003.

KUSHNER (D.), *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*, Londres, Frank Cass, 1977.

LANDAU (J. M.), *Pan-Turkism in Turkey : a Study of Irredentism*, Londres, C. Hurst, 1981.

SCHICK (Irvin Cemil) et TONAK (Ertugrul Ahmet) (dir.), *Turkey in Transition. New Perspectives*, New York, Oxford University Press, 1987.

TEKELI (Şirin) (dir.), *Women in Modern Turkish Society*, Londres, Zed Books, 1995.

YERASIMOS (Stefanos), SEUFERT (Günter) et VORHOFF (Karin) (dir.), *Civil Society in the Grip of Nationalism*, Istanbul, Institut français d'études anatoliennes/Orient-Institut, 2001.

YERASIMOS (Stéphane) (dir.), *Les Turcs*, Paris, Autrement, série « Monde », 1994.

Стамбул

KANDIYOTI (Deniz), « Slave girls, temptresses and comrades : images of women in the Turkish novel », *Feminist Issues*, printemps 1988.

KAZANCIGIL (Ali), « La démocratie en terre musulmane : la Turquie dans une perspective comparative », *Revue internationale des sciences sociales*, n° 128, 1991, pp. 365-383.

ИЗБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

- MARDIN (Şerif), « Youth and violence in Turkey », *International Social Science Journal*, vol. I, n° 2, 1977, pp. 229-254.
- TOPRAK (Binnaz), « Civil Society in Turkey », in A. R. NORTON (dir.), *Civil Society in the Middle East*, Leyde, Brill, 1996, vol. 2, pp. 87-118.
- VANER (Semih), « Violence politique et terrorisme en Turquie », *Esprit*, oct-nov. 1984, pp. 79-104.

III. Ислямът: лаицизъм, секуларизъм и плурализъм

Книзи

- BERKES (Niyazi), *The Development of Secularism in Turkey*, Montréal, McGill University Press, 1964.
- BILICI (Faruk) (dir.), *Le Waqf dans le monde musulman contemporain (XIXe-XXe siècles), fonctions sociales, économiques et politiques*, Istanbul, Institut français d'études anatoliennes, 1994, 264 p.
- JACOB (Xavier), *L'Enseignement religieux dans la Turquie moderne*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1982.
- KEHL-BODROGI (Krisztina), *Die Kızılbaş/Aleviten. Untersuchungen über eine esoterische Glaubensgemeinschaft in Anatolien*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1988.
- MARDIN (Şerif), *Religion, Society and Modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 2004.
- *Religion and Social Change in Modern Turkey : The Case of Bediuzzaman Said Nursi*, New York, State University of New York, 1989.
- MASSICARD (Élise), *L'Autre Turquie. Le mouvement aléviste et ses territoires*, Paris, PUF, 2005.
- PLANHOL (Xavier DE), *Les Nations du Prophète*, Paris, Fayard, 1993, 894 p. (chap. IX « La Turquie : une nation », pp. 679-739).
- SHANKLAND (David), *The Alevi in Turkey : the Emergence of a Secular Islamic Tradition*, Londres, Routledge Curzon, 2003.

ТУРЦИЯ

TAPPER (Richard), *Islam in Modern Turkey. Religion and Literature in a Secular State*, Londres, I. B. Tauris, Co. Ltd, 1991.

VORHOFF (Karin), *Zwischen Glaube, Nation und neuer Gemeinschaft : alevitische Identität in der Türkei der Gegenwart*, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 1995.

YAVUZ (Hakan), *Islamic Political Identity in Turkey (Religion and Global Politics)*, Oxford, Oxford University Press, 2003.

ZARCONI (Thierry), *La Turquie moderne et l'islam*, Paris, Flammarion, 2004.

Стамбул

BILICI (Faruk), « The function of Alevi-Bektashi theology in modern Turkey », in Tord Olsson, Elisabeth Özdalga et Catharina Raudvere (dir.), *Alevi Identity*, Swedish Research in Istanbul, 1998, pp. 51-62.
— « Islam, modernité et éducation religieuse en Turquie », in Semih VANER (dir.), *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, Paris, L'Harmattan, 1991, pp. 41-60.

BOZARSLAN (Hamit), « L'alévisme, la méta-histoire et les mythes fondateurs de la recherche », in Isabelle RIGONI (dir.), *Turquie : les mille visages. Politique, religion, femmes, immigration*, Paris, Syllepse, 2000.

GROC (Gérard) (dir.), « Formes nouvelles de l'Islam en Turquie », *Les Annales de l'autre islam*, n° 6, Paris, Presse des Langues O, 1999.

KARPAT (Kemal H.), *Studies on Turkish Politics and Society : Selected Articles and Essays (Social, Economic and Political Studies of the Middle East, 94)*, Leyde, E. J. Brill, 2004.

MELIKOFF (Irène), « Le problème kızılbaş », *Turcica*, n° 6, 1975, pp. 49-75.

SCHÜLER (Harald), « Secularism and ethnicity : Alevis and social-democrats in search of an alliance », in Stéphane YERASIMOS, Günter SEUFERT et Karin VORHOFF (dir.), *Civil Society in the Grip of Nationalism*, Istanbul, Orient-Institut, 2000.

SIRMAN (Nükhet), « Feminism in Turkey : a short history », *New Perspectives on Turkey*, 3(1), automne 1989.

IV. Етнически въпроси и регионални различия

Книги

- BAZIN (Marcel), KAŇAL (Salgur), PEREZ (Roland) et THOBIE (Jacques) (dir.), *La Turquie entre trois mondes*, Paris, L'Harmattan, 1998, 453 p.
- BEŞİKÇİ (Ismail), *Doğu Anadolu'nun Düzeni. Sosyo-ekonomik ve etnik temeller*, 2e éd., Ankara, E. Yayınları, 1970.
- BORA (Tanıl) et CAN (Kemal), *Devlet, Ocak, Dergâh. 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İstanbul, İletişim, 1991.
- BOZARSLAN (Hamit), *La Question kurde. États et minorités au Moyen-Orient*, Paris, Presses de Sciences Po, 1997.
- GÖK (Fatma) (dir.), *75 yılda eğitim*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999.
- KAHRAMAN (Ahmet), *Kürt İsyanları. Tedip ve Tenkil*, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2003.
- KIRIŞCI (Kemal) et WINROW (Gareth M.), *The Kurdish Question and Turkey : an Example of a Trans-State Ethnic Conflict*, Londres/Portland, Frank Cass, 1997, 253 p.
- MATER (Nadire), *Mehmedin Kitabı : Güneydoğu'da Savaşmış Askerler Anlatıyor*, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, 267 p.
- PÉROUSE (Jean-François), *La Turquie en marche*, Paris, Éditions de la Martinière, 2004.
- SÖNMEZ (Mustafa), *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi. Kültürler Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara, Arkadaş, 1990.
- TAŞPINAR (Omar), *Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey : Kemalist Identity in Transition*, Londres, Routledge, 2004.
- THEECK (Jean-Pierre), *Passion d'orient*, Paris, Karthala, 1992.

ТУРЦИЯ

Статии

BAZIN (Marcel), « Turquie. Le modèle unitaire en question », in Georges MUTIN et François DURAND-DASTES (dir.), *Afrique du Nord, Moyen-Orient, Monde indien*, vol. 8 de la *Géographie Universelle*, Montpellier/Paris, Reclus/Belin, 1995, pp. 202-219.

BAZIN (Marcel) et PÉROUSE (Jean-François), « Dardanelles et Bosphore. Les détroits turcs aujourd'hui », *Cahiers de géographie du Québec*, vol. 48, n° 135, décembre 2004.

BOZARSLAN (H.), « Kurdistan : économie de guerre, économie dans la guerre », in F. JEAN et J.-C. RUFIN (dir.), *Économies des guerres civiles*, Paris, Pluriel, 1996, pp.105-145.

MONCEAU (Nicolas), « La question kurde dans le cinéma turc. Images d'un conflit sans nom », *Confluences Méditerranée*, n° 34, été 2000, pp. 93-101.

O'SHEA M. T., « Greater Kurdistan. The mapping of a myth », in O'SHEA M. T. (dir.), *Kurdistan, Economic and Political Potential*, Londres, SOAS, 1992.

PÉROUSE (Jean-François), « Migrations, circulations et mobilités internationales à Istanbul », in DUMONT, PÉROUSE, TAPIA et AKGÖNÜL, *Migrations et mobilités internationales : la plate-forme turque, les dossiers de l'IFEA*, n° 13, décembre 2002, pp. 9-29.

Doğu Sorunu. Teşhisler ve Tesbitler, özel Araştırma Raporu, Stratejik Araştırma Dizisi, n° 1, Istanbul, TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği), 1995.

V. Икономиките: формална и неформална

Книзи

BULUTAY (Tuncer) (dir.), *Informal Sector in Turkey*, Ankara, State Institute of Statistics, Office national de planification, 2000.

ÖNİŞ (Ziya) et RUBIN (Barry M.), *The Turkish Economy in Crisis*, Londres, Taylor & Francis, 2003.

ИЗБРАНА БИБЛИОГРАФИЈА

TANDIRICIOĞLU (Ayşegül), *Türkiye'de kayıtdışı ekonomi* [L'économie informelle en Turquie], Ankara, Office national de planification, n° 2661, 2002.

TEZEL (Yahya S.), *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*, [L'histoire économique de la période républicaine (1923-1950)], Ankara, Yurt Yayınları, 1982.

YELDAN (Erinç), *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi – Bölüşüm, birikim ve büyüme* [L'économie turque dans le processus de globalisation – Répartition, accumulation et croissance], İstanbul, İletişim yayınları, 2001.

Стамбул

AKAGÖL (Deniz), « La libéralisation financière et la stabilité macroéconomique dans l'expérience d'ajustement structurel en Turquie », in André CARTAPANIS, *L'Euro et la Méditerranée*, Paris, Éditions de l'Aube, 1999, pp. 103-116.

— « Du syndrome des capitulations à la conquête des marchés extérieurs. Essai sur l'histoire de la politique commerciale turque des deux derniers siècles », in Salgur KAŇÇAL et Samir SAUL, *Méditerranée, Moyen-Orient : deux siècles de relations internationales. Recherches en hommage à Jacques Thobie*, Paris, L'Harmattan, 2003, pp. 327-346.

KÖSE (Ahmet Haşim), ŞENSES (F.) et YELDAN (E.) (dir.), *Iktisat üzerine yazular — İktisadi kalkınma, kriz ve istikrar* [Écrits sur l'économie — Développement économique, crise et stabilité], İstanbul, İletişim yayınları, 2003.

KÖSE (Ahmet Haşim) et ÖNCÜ (Ahmet), « Dünya ve Türkiye ekonomisinde Anadolu imalat sanayii : Zenginleşmenin mi yoksa yoksullaşmanın mı eşigindeyiz ? » [L'industrie manufacturière anatolienne dans l'économie turque et mondiale : allons-nous vers l'enrichissement ou au contraire vers l'appauvrissement ?], *Toplum ve Bilim*, n° 77, 1998, pp. 135-159.

PAMUKÇU (Teoman), « Trade liberalization and innovation decisions of firms : lessons from post-1980 Turkey », *World Development*, vol. 31, n° 8, 2003, pp. 1443-1458.

ТУРЦИЯ

VI. Международните отношения и емиграцията

Книзи

- AYDIN (Mustafa) et ERHAN (Cağrı) (dir.), *Turkish-American Relations : Past, Present and Future*, Londres, Frank Cass Publishers, 2003.
- BILLION (Didier), *La Politique extérieure de la Turquie, une longue quête d'identité*, Paris, L'Harmattan, 1997.
- BOZDAZLIOĞLU (Yücel), *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity : a Constructivist Approach*, Londres, Routledge, 2003.
- HALE (William), *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Londres, Frank Cass Publishers, 2000.
- ISMAEL (Tareq Y.) et AYDIN (Mustafa) (dir.), *Turkey's Foreign Policy in the Twenty-First Century : a Changing Role in World Politics*, Ashgate Publishing, 2003.
- KAZANCIGIL (Ali) (dir.), *La Turquie au tournant du siècle*, Paris, L'Harmattan, 2004.
- MANÇO (Altay) (dir.), *Turquie : vers de nouveaux horizons migratoires ?*, Paris, L'Harmattan, 2004.
- MANÇO (Ural) (dir.), *Reconnaissance et discrimination. Présence de l'islam en Europe occidentale et en Amérique du Nord*, Paris, L'Harmattan, 2004.
- ØSTERGAARD-NIELSEN (Eva), *Transnational Politics. Turks and Kurds in Germany*, Londres/New York, Routledge, 2003.
- ROBINS (Philip), *Suits and Uniforms, Turkish Foreign Policy since the Cold War*, Londres, Hurst & Company, 2003.
- TAPIA (Stéphane de), *Migrations et diasporas turques*, Paris, Maisonneuve-Larose, 2004.
- VANER (Semih) (dir.), *Le Différend gréco-turc*, Paris, L'Harmattan, 1989.

Статии

MANÇO (Ural), « Des organisations sociopolitiques comme solidarités islamiques dans l'immigration turque en Europe », *Les Annales de l'autre islam*, n° 4, 1997, pp. 97-133.

VII. Културата: постоянство и изменения

Книги

AKSOY (Bülent), *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*, Istanbul, Pan Yayıncılık, 1994.

BARTÓK (Béla), *Turkish Folk Music from Asia Minor*, Princeton, Princeton University Press, 1976.

BASUTÇU (Mehmet) (dir.), *Le Cinéma turc*, Paris, Éditions du Centre Pompidou, 1996.

CLERC (Jérôme), *Musiques de Turquie*, Arles, Actes Sud/Cité de la musique, 2000.

DINO (Güzin), *Genèse du roman turc*, Paris, PUF, 1973.

FELDMANN (Walter), *Music of the Ottoman Court : Makam, Composition and the Early Ottoman Instrumental Repertoire*, Berlin, Verlag für Wissenschaft und Bildung, 1996.

GÜRMEŒ (Osman Necmi), *L'Écharpe d'Iris*, Paris, Gallimard, 1976.

REINHARD (Kurt) et (Ursula), *Turquie*, Paris, Buchet/Chastel, coll. « Les traditions musicales », 1969.

RIZA (Ahmet), *La Faillite morale de la politique occidentale en Orient*, Paris, 1922.

SADAK (Sami), *Turquie : musiques populaires et classiques*, Cité de la musique, 2000.

SCOGNAMILLO (Giovanni), *Türk sinema tarihi. 1896-1997*, Istanbul, Kabalci, 1998.

ТУРЦИЯ

STOKES (Martin), *The Arabesk Debate. Music and Musicians in Modern Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 1992.

ÜNSAL (Artun) et ÜNSAL (Gence Beyhan), *Istanbul la Magnifique. Propos de table et recettes*, Paris, Robert Laffont, 1991.

ZUBAIDA (Sami) et TAPPER (Richard) (dir.), *Culinary Cultures of the Middle East*, Londres, I.B. Tauris Publishers, 1996.

Статии

DUMONT (Paul), « Théâtre et cinéma dans la Turquie kémaliste : deux vecteurs de la pensée officielle », *Turcica*, t. XIII, 1981, p. 185-197.

MONCEAU (Nicolas), « Le mythe des origines. Quelques éléments de réflexion sur la naissance du cinéma national en Turquie », in Bernard HEYBERGER et Silvia NAEF (dir.), *La Multiplication des images en pays d'islam : de l'estampe à la télévision (xviie-xxie siècle)*, Würzburg, Ergon, 2003, pp. 273-283.

ÜNSAL (Artun), « Cumhuriyetin Lokantaları » [Les restaurants de la République], in Baydar OYA et Özkan DERYA (dir.), *Cumhuriyet Modaları*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1999, pp.155-170.

— « Osmanlı Mutfağı » [La cuisine ottomane], *Sanat Dünyamız*, automne 1995- hiver 1996, pp. 25-48.

Официални доклади

Rapports 2002 et 2003 de la Commission européenne concernant les progrès de la Turquie sur la voie de l'adhésion.

Rapport d'information fait au nom de la délégation pour l'Union européenne du Sénat français sur la candidature de la Turquie pour l'Union européenne, par MM. Robert Del Picchia et Hubert Haenel, avril 2004.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Cumhuriyet'in ilk On Yılı ve Balkan Paketi (1923-1934)* [Les dix premières années de la République et le Pacte Balkanique], Ankara.

Списък на картите и таблиците

Османската империя	33
Разпокъсване на Османската империя (краят на XIX век)	39
Разпокъсване на Османската империя (началото на XX век)	40
Административно деление на Турция през 2000 г.	110
Гласове, получени от основните политически партии на парламентарните избори от 1946 до 2002 г. (в проценти)	156
Турция, Източното Средиземноморие и зоната, населена с кюрди	330
Различните модели на териториално разпределение на малцинствата	375
Брутен вътрешен продукт на човек от населението през 2000 г.	383
Дял на заетите в земеделие, риболов и горско стопанство от активното население през 2000 г.	386
Дял на заетите в индустрия от активното население през 2000 г.	387
Брой деца средно на една жена през 2000 г.	389
Процент на грамотните през 2000 г.	390
Градската мрежа на Турция през 2000 г.	393
Опит за синтез: териториалните и регионалните динамики	397
Основни данни за турската икономика от 1923 г. насам	432
Разделението на Кипър към 2004 г.	460

Съдържание

Благодарности	7
За Семих Ванер	9
Аналитичен поглед към днешна Турция	11
Въведение	19
Първа част	
Краят на империята	35
Глава I	
Натрапливите териториални въпроси	41
Глава II	
Мустафа Кемал и кемализмът	61
Глава III	
Конституционното движение	83
Втора част	
Неприятните следи от авторитаризма и демократичният напредък	109
Глава IV	
Държавата – централна фигура на турската модерност	115
Глава V	
Демокрацията и авторитаризмът вървят ръка за ръка	145
Глава VI	
Демокрация и гражданско общество	183
Глава VII	
Структури на власт, принуда и насилие	213
Глава VIII	
Жените: недолюбваният пол на републиката	237
Трета част	
Ислямът: лаицизъм, секуларизъм и плурализъм	265
Глава IX	
Ислямът в края на Османската империя и по време на кемалистката република: разнообразие и умереност	273

Глава X	
Секуларизъм и лаицизъм	291
Глава XI	
Алевитският въпрос	309
Четвърта част	
Етнически въпроси и регионални различия	327
Глава XII	
Да поставим отново „кюрдския въпрос“	333
Глава XIII	
Етническо разнообразие и регионални различия	363
Пета част	
Икономиките: формална и неформална	401
Глава XIV	
Турската икономика от основаването на републиката: постижение или провал?	405
Глава XV	
Сивата икономика	435
Шеста част	
Международните отношения и емиграцията	455
Глава XVI	
Международни отношения	461
Глава XVII	
Несигурностите на европейската перспектива	495
Глава XVIII	
Въпросът за турската емиграция: петдесет години диаспора в Западна Европа и в останалия свят	515
Седма част	
Културата: постоянство и изменения	533
Глава XIX	
Въпросът за романа	539

Глава XX	
Турска литература на френски език	551
Глава XXI	
Видовете музика	567
Глава XXII	
Кино и национална идентичност	583
Глава XXIII	
Османотурската кухня и културната промяна: от двореца Топкапъ до „дворците на симита“	597
Приложения	617
Бележки върху турската азбука	619
Хронология	621
Речник	647
Избрана библиография	655
Списък на картите и таблиците	667

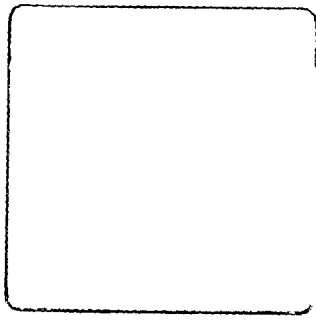
ТУРЦИЯ
Под редакцията на Семих Ванер

Първо издание

Коректор Донка Дончева
Печат „Абагар“ АД – Велико Търново
Предпечатна подготовка – Зора Янчева

Издавателство „Рива“
1000 София, ул. „Граф Игнатиев“ 53 Б
Тел./факс: 986 56 86
E-mail: riva@rivapublishers.com
www.rivapublishers.com

ISBN 978-954-320-181-5

ТУРЦИЯ

е най-голямата от съседните нам държави, а историята ни е тясно свързана с нейната. Вековете на съжителство и конфликти са сериозна причина да се стремим да я познаваме по-задълбочено. Но сегашната Република Турция не е просто наследник на Османската империя, тя е продукт на поредица от драматични трансформации през целия ХХ век – промени, които продължават и днес. На разгадаването и тълкуването на тази динамична реалност е посветено научното съчинение. То предлага общ поглед към политическата история и система, към стопанското, социалното и културното развитие, към духовния живот и ежедневието на съвременна Турция. Страната е представена в цялата ѝ пълнота, с вътрешните противоречия, с бързите промени, ала и с устойчивите традиции. Историческият труд е дело на едни от най-добрите изследователи на Турция. Авторите му са не само специалисти – това са хора, които познават турската действителност „отвътре“, като в същото време я наблюдават от гостатъчна дистанция, за да проявят необходимата критичност. И резултатът от тяхната работа удовлетворява и най-взискателния читател – те поднасят един компетентен, аналитичен разрез на днешна Турция, който буди размисли за бъдещето на Балканите и на Европа.

ISBN: 978-954-320-181-5

9 789543 201815

Цена 27,00 лв.